

„Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris”
Tanulmányok Tüskés Gábor 70. születésnapjára
Beiträge zum 70. Geburtstag von Gábor Tüskés

„Hic discursus de praeteritis,
praesentibus et futuris”

Tanulmányok Tüskés Gábor
70. születésnapjára

Beiträge zum 70. Geburtstag
von Gábor Tüskés

Főszerkesztő • Haupteditorin
Lengyel Réka

Szerkesztők • Herausgeber
Csörsz Rumen István
Hegedüs Béla
Tüskés Anna

reciti
BUDAPEST, 2025

A borítón / Auf dem Umschlag:
Zacharias Dolendo: *Pax*, 1596–1597.
(London, British Museum, 1873, 0809.468)

Az ünnepelt fényképét Tüskés Anna készítette (Budapest, 2025)

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők
Éljen jogaival!

ISBN 978-963-672-031-5

ISBN 978-963-672-032-2

Kiadja a r e c i t i,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja, <http://www.reciti.hu>
Tördelés: Újvári Máté
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkák: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Tisla Saibal

TABULA GRATULATORIA

Ajkay Alinka	Hoványi Márton
Angyalosi Gergely	Hubert Ildikó
Balogh Balázs	Kalavszky Zsófia
Bányász Melinda	Káli Anita
Gilles Baumont	Kaló Krisztina
Békés Enikő	Kappanyos András
Benda Mihály	Kecskeméti Gábor
Bene Sándor	Kelevéz Ágnes
Béres Norbert	Kontler László
Berkes Tamás	Korompay H. János
Biró Annamária	Küllös Imola
Bitskey Istvan	Lovas Borbála
Boka László	Lőkös István
Botka Anikó	Ladislaus Ludescher
Bretz Annamária	Major Ágnes
Bucsics Katalin	Márjánovics Diána
Chikány Judit	Máté Ágnes
Császtvay Tünde	Mészáros Gábor
Dávidházi Péter	Mohl Györgyi
Deczki Sarolta	Molnár Annamária
Draskóczy Eszter	Molnár Antal
Dukkon Ágnes	Móré Tünde
Franz Eybl	Muntag Vince
Fodor Pál	Nemerkenyi Előd
Fórizs Gergely	Németh S. Katalin
Földes Györgyi	Armando Nuzzo
G. Etényi Nóra	Orbán Áron
Gábor Csilla	P. Vásárhelyi Judit
Magdalena Garbacik-Balakowicz	Papp Ingrid
Gulyás Judit	Paraizs Júlia
Hargittay Emil	Péter Róbert
Hites Sándor	Petneházi Gábor

Petrőczy Éva
Pintér Márta Zsuzsanna
Porogi Dorka
Radnai Dániel
Rákai Orsolya
Riszovannij Mihály
Sántha Teréz
Sarankó Márta
Simon Zsuzsanna
Szabados György
Szabó András
Szatmári Áron
Széchenyi Ágnes
Szelestei Nagy László
Szemes Botond
Szénási Zoltán
Szilágyi Emőke
Szolláth Dávid
Sztankovits Gergely

Takács László
Tar Nóra-Gabriella
Thimár Attila
Tóth Gergely
Tóth Szilvia
Tóth Zsombor
Török Zsuzsa
Tusor Péter
Vaderna Gábor
Varga Szabolcs
Z. Varga Zoltán
Verebélyi Kincső
Víg Éva
Virágh András
Visy Beatrix
Voigt Vilmos
Friedrich Vollhardt
Zvara Edina

és a kötet szerzői • und die Autoren des Bandes

Előszó

Ünnepi tanulmánykötetet szerkeszteni Tüskés Gábornak hálás feladat. Az ünnepelt az utóbbi három-négy évtized kora újkori, ezen belül kiemelten a 18. századi, a magyar és a világirodalomra, illetve a tágabban vett művelődéstörténetre irányuló kutatásainak meghatározó egyénisége, akit 70. születésnapja alkalmából népes, az országhatárokon jóval túlra is kiterjedő szakmai-baráti közösség köszönt. E közösségen belül Tüskés Gábor nem csupán tudósi pályájával mutat példát, hanem azzal is, ahogyan a szakmai-baráti kapcsolatokat ápolja, ahogyan őszinte érdeklődéssel fordul a közelebbi és távolabbi munkatársak felé, odafigyel előmenetelükre, eredményeikre. Ha szükséges, segítséget nyújt, és soha nem feledkezik meg elismerése kifejezéséről. A közösségépítésre folytonosan törekedve, az említett tudományterületek előrevitelét egyéni kutatói ambícióinak magas színvonalú kiteljesítésén túl nagymértékben segítette azzal, hogy számos, nagyobb volumenű feladat elvégzését csapatban képzelte el, és sikeresen teremtette meg az összedolgozás, a közös alkotómunka feltételeit. Az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának vezetőjeként rendszeresen indított és irányított az Osztály kutatói közösségére szabott, hosszú távú alapkutatási projekteket, illetve több alkalommal hozott létre külső munkatársak foglalkoztatását is lehetővé tevő, kisebb-nagyobb kutatócsoportokat egy-egy adott feladat elvégzésére. Ilyen vállalkozás volt az utóbbi egy-másfél évtizedből a 18. századi bölcsészettudományi gondolkodás kevésbé ismert forrásainak monumentális antológiája, mely több tucat külsős munkatárs részvételével jöhetett létre, a tudós társaságok és a szabadkőművesség történetére irányuló alapkutatás, vagy II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című műve francia fordításának közzététele kritikai kiadásban, több magyar és francia kolléga közös munkájaként. Az utóbbi két téma arra is alkalmasnak bizonyult, hogy nagyszabású nemzetközi tanácskozások szerveződjenek körük – Tüskés Gábor a tudomány- és közösségszervezésnek ezt a módját is igen eredményesen alkalmazta. Így valósulhatott meg a korábbi Erzählstoff-, Zrínyi- és Mikes-konferenciák után az utóbbi évtizedben három további rendezvény: a tudós társaságok és a szabadkőművesség magyar és külföldi kutatóinak tanácskozása, a magyarokkal és Magyarországgal kapcsolatos témák idegen nyelvű feldolgozásait vizsgáló kutatások, valamint a janzenizmus történetére irányuló újabb eredmények bemutatkozása. E konferenciák meg-

győzően bizonyították, milyen sikeresen vizsgálhatók magyar irodalmi témák nemzetközi összehasonlításban, sőt számos új kapcsolat kialakítását tették lehetővé a magyar és a külföldi kutatók között, túl a már meglévő ismeretségek, együttműködések megerősítésén.

A kiterjedt szakmai-baráti közösségből számos kollégánk járult hozzá Tüskés Gábor köszöntéséhez. Két személyes hangvételű tisztelgő írás után ötven, friss kutatási eredményeket, érdekes új adatokat, összefüggéseket közreadó tanulmány sorjázik a kötetben, melyek mindegyike szorosan kapcsolódik az ünnepelt kutatási területeihez. A tíz évvel ezelőtti kerek évfordulóra készült *Amicitia*-kötet tartalomjegyzékét a mostanival összevetve jól kitűnnek a sokrétű, interdiszciplináris tudósi életmű folytonosságai és változásai. Tüskés Gábor fiatal kutatóként kapcsolódott be a Rákóczi-életmű kritikai kiadásának munkálataiba, Hopp Lajos mellett, illetve őt követve pedig a Mikes-kutatásnak is kitüntetett figyelmet szentelt. A már említett eredményeken, konferenciákon, az azokat összegző tanulmányköteteken, szövegkiadásokon túl Tüskés Gábor kiemelkedően sokat tett a két szerző megismertetéséért nemzetközi viszonylatban is: kezdeményezésére és közreműködésével angol, francia, orosz fordítások jelentek meg. Ő maga számos, alapvető jelentőségű tanulmányt publikált e két témában, melyeket 2023-ban és 2024-ben kiérlelt monográfiákként formált újjá, részben Knapp Éva társszerzőségével. Mindezek hasznosíthatóságát jól mutatja a jelen kötet Rákóczi–Mikes-fejezete, s az a két további Mikes-tanulmány, melyeket a témák rokonsága miatt más fejezetekbe soroltunk.

Szoros tematikai folytonosságot mutatnak a kegyességi, spirituális, egyházi irodalom, valamint a 18. századi neolatin költészet, a felvilágosodás és a századvég irodalmának körébe tartozó tanulmányok nagy tömbjei. Az *Amicitia*-kötetben is hangsúlyosan szerepeltek világirodalmi témák, ezen belül a germanisztika és a romanisztika tárgyköre. Külön öröm, hogy nagy számban kaptunk írásokat kiváló német, svájci, francia kollégáktól, melyek jó része 16–17. századi humanista és hitvédő forrásokat tárgyal, és számos ponton kapcsolódik magyar szerzők szövegeihez. Változatos fejezetet tudtunk kialakítani a 19. századi irodalomtörténeti jelenségeket bemutató tanulmányokból. Önálló egységekké álltak össze az útleírások, valamint a könyv- és könyvtártörténet témaköreibe illeszkedő dolgozatok, melyeknek időrendi és egyéb, tartalmi szempontok alapján másféle csoportosítása is elképzelhető lett volna, jól rezonálnak ugyanis több, más fejezetekbe került témára. Szerencsés módon többen kapcsolódtak Tüskés Gábor utóbbi tíz évben kiteljesedett kutatásaihoz, így kapott saját fejezetet a tudós társaságok és a szabadkőművesség története. Az ünnepelt munkásságának ismerői jól tudják, hogy figyelme kiterjed a 20–21. századi irodalom- és tudománytörténetre is. Erre a vonulatra a kötetben négy dolgozat reflektál.

A kötet több tanulmányában előkerül Esterházy Pál neve. Feltehetően az ő vagy édesapja idejében vésték fel a fraknói (ma Forchtenstein, Ausztria) vár egyik boltozott folyosójáról nyíló ajtó szemöldökgerendájába a következő feliratot: „Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris”. Ez a jelmondat jól összegzi a kötet változatos anyagának mondanivalóját: a tanulmányok szerzői – miközben alapvetően múltbéli személyekről, szövegekről, jelenségekről beszélnek – számos üzenetet fogalmaznak meg jelenünkről és jövőnkről is. A könyv címlapjára a Béke istennőjének allegorikus ábrázolása került, mely egyszerre utalhat egy beérkezett életszakasz békéjére, s fejezheti ki feltehetően sokunk közös vágyát szűkebb és tágabb otthonunk, hazánk, szakmánk békéje iránt.

Ez úton is köszönjük a tanulmányok szerzőinek ezt a gazdag és változatos anyagot, melynek kötetbe szerkesztése izgalmas, örömteli kihívás volt számunkra. Köszönjük a visszajelzéseket azoknak a kollégáknak is, akik a *Tabula gratulatorián* fejezik ki tiszteletüket és szeretetüket. Végül köszönjük Tüskés Gábor családjának, Knapp Évának, Tüskés Annának és Újvári Máténak, hogy nagymértékben segítették szerkesztői munkánkat.

Budapest, 2025. június 8.

A szerkesztők nevében
Lengyel Réka

Vorwort

Die Herausgabe einer Festschrift zu Ehren von Gábor Tüskés ist eine dankbare Aufgabe. Der Gefeierte ist eine der führenden Forscherpersönlichkeiten der letzten drei bis vier Jahrzehnte im Bereich der Weltliteratur und der ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit und des 18. Jahrhunderts sowie der Kulturgeschichte im weiteren Sinne. Anlässlich seines 70. Geburtstages wurde er von einem großen Kreis von Fachfreunden begrüßt, der weit über die Grenzen Ungarns hinausreicht. Innerhalb dieser Gruppe von Fachleuten ist Gábor Tüskés nicht nur als Wissenschaftler ein Vorbild, sondern auch durch die Art und Weise, wie er berufliche und freundschaftliche Beziehungen pflegt, wie er sich aufrichtig für seine Kollegen, ob nah oder fern, interessiert und für ihre Fortschritte und Leistungen einsetzt. Wenn Bedarf an Unterstützung besteht, bietet er anderen seine Hilfe an, und er vergisst nie, seine Wertschätzung auszudrücken. Neben der hohen Qualität seiner eigenen Forschungen hat er dazu beigetragen, die genannten Disziplinen voranzubringen, indem er sich kontinuierlich um den Aufbau eines Netzwerkes bemühte, indem er sich viele herausfordernde Aufgaben stellte, die in Arbeitsgruppen bearbeitet wurden, und indem er erfolgreich die Basis für eine Zusammenarbeit und gemeinsames kreatives Schaffen legte. Als Leiter der Abteilung für die Erforschung des 18. Jahrhunderts des Instituts für Literaturwissenschaft initiierte und leitete er regelmäßig langfristige Grundlagenforschungsprojekte, die auf die Forschungsgemeinschaft der Abteilung gerichtet waren, und stellte bei mehreren Gelegenheiten kleine oder große Forschungsteams zur Durchführung spezifischer Aufgaben zusammen, die auch die Beschäftigung externer Mitarbeiter ermöglichten. Dazu gehörten in den letzten anderthalb Jahrzehnten die monumentale Anthologie wenig bekannter Quellen des geisteswissenschaftlichen Denkens des 18. Jahrhunderts, die unter Beteiligung Dutzender externer Mitarbeiter erstellt wurde, die Grundlagenforschung zur Geschichte der Gelehrtenengesellschaften und der Freimaurerei oder die Veröffentlichung der französischen Übersetzung der *Confessio peccatoris* von Ferenc Rákóczi II. in einer kritischen Ausgabe, ein Gemeinschaftswerk mehrerer ungarischer und französischer Kollegen. Die beiden letztgenannten Themen erwiesen sich auch als geeignet, um groß angelegte internationale Tagungen zu organisieren – Gábor Tüskés nutzte diesen Weg der Wissenschaftsorganisation und Kooperation

sehr effektiv. So wurden nach den früheren, internationalen Erzählstoff-, Zrínyi- und Mikes-Tagungen in den letzten zehn Jahren drei weitere Veranstaltungen abgehalten: eine Konferenz ungarischer und nicht-ungarischer Wissenschaftler der Gelehrtenvereinigungen und der Freimaurerei, eine Veranstaltung zur Analyse fremdsprachiger Schriften über Ungarn sowie eine Präsentation der neuesten Forschungsergebnisse zur Geschichte des Jansenismus. Diese Konferenzen haben überzeugend gezeigt, wie erfolgreich die ungarische Literatur betreffende Themen im internationalen Vergleich erforscht werden können, und sie haben es auch ermöglicht, viele neue Kontakte zwischen ungarischen und Forschern anderer Länder zu knüpfen und bestehende Bekanntschaften und Kooperationen zu vertiefen.

Viele der Kolleginnen und Kollegen aus unserem breiten Berufs- und Freundeskreis haben sich an der Ehrung von Gábor Tüskés beteiligt. Nach zwei persönlichen Würdigungen enthält der Band fünfzig Beiträge, in denen aktuelle Forschungsergebnisse, interessante neue Daten und Zusammenhänge vorgestellt werden, die alle in engem Zusammenhang mit den Forschungsgebieten des Jubilars stehen. Ein Vergleich des Inhaltsverzeichnisses des vor zehn Jahren zum vorigen Jubiläum erschienenen *Amicitia*-Bandes zeigt die Kontinuitäten und Veränderungen seines vielseitigen, interdisziplinären wissenschaftlichen Werkes.

Als junger Forscher war Gábor Tüskés an der kritischen Edition der Werke von Ferenc Rákóczi II beteiligt und widmete neben Lajos Hopp und in dessen Nachfolge auch der Mikes-Forschung besondere Aufmerksamkeit. Neben den oben genannten Ergebnissen, Konferenzen, Studienbänden und Veröffentlichungen von Texteditionen hat Gábor Tüskés viel für die internationale Bekanntheit der beiden Autoren getan: Auf seine Initiative wurden Übersetzungen ihrer Werke auf Englisch, Französisch und Russisch publiziert. Er selbst hat mehrere bahnbrechende Studien über diese beiden Autoren veröffentlicht, die er 2023 und 2024, zu Monografien ausgereift, neu aufgelegt hat, teilweise in Zusammenarbeit mit Éva Knapp. Die Bedeutung all dieser Studien wird durch das Rákóczi-Mikes-Kapitel des vorliegenden Bandes sowie durch die beiden anderen Mikes-Studien, die aufgrund der Verwandtschaft der Themen in verschiedenen Kapiteln angeordnet wurden, gut veranschaulicht. Man kann eine enge thematische Kontinuität der Beiträge erkennen, die sich mit den Frömmigkeitsbewegungen, mit der Spiritualität und mit der kirchlichen Literatur sowie mit der neulateinischen Dichtung des 18. Jahrhunderts, mit der Aufklärung und mit der Literatur des ausgehenden 18ten Jahrhunderts beschäftigen. Der *Amicitia*-Band legte auch einen Schwerpunkt auf die Weltliteratur, insbesondere auf Themen aus der Germanistik und Romanistik. Wir freuen uns besonders über die zahlreichen Beiträge hervorragender deutscher, schweizerischer und französischer Kollegen, von denen sich viele mit humanistischen und apologetischen Quellen aus dem 16. und 17. Jahrhundert befassen

und sich in vielen Punkten auf Texte ungarischer Autoren beziehen. Wir konnten ein vielfältiges Kapitel von Studien zu literarischen Phänomenen in der Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts zusammenstellen. Die Aufsätze zu Reiseberichten und zur Buch- und Bibliotheksgeschichte wurden in separaten Kapiteln zusammengefasst, die nach chronologischen und anderen inhaltlichen Aspekten auch anders hätten gegliedert werden können, da es mit mehreren Themen, die in anderen Kapiteln enthalten sind, Überschneidungen gibt. Erfreulicherweise konnten mehrere Forscher an die in den letzten zehn Jahren durchgeführten Forschungen von Gábor Tüskés anknüpfen, was ein Kapitel über die Geschichte der Gelehrtenesellschaften und die Freimaurerei ermöglichte. Diejenigen, die mit den Forschungen des Jubilars vertraut sind, wissen, dass sich seine Aufmerksamkeit auch auf die Literatur- und Wissenschaftsgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts erstreckt. Vier Aufsätze in diesem Band befassen sich mit diesen Themen.

Der Name von Pál Esterházy erscheint in mehreren Studien des Bandes. Vermutlich zu seiner oder seines Vaters Zeit wurde die folgende Inschrift in den Sturz der Tür eines gewölbten Korridors der Burg in Fraknó (Forchtenstein, Österreich) eingeritzt: „Hic discursus de praeteritis, praesentibus et futuris“ Dieses Motto bringt die Botschaft des vielfältigen Materials des Bandes auf den Punkt: Die Autorinnen und Autoren der Aufsätze sprechen zwar grundsätzlich über Menschen, Texte und Phänomene aus der Vergangenheit, haben aber auch eine Reihe von Botschaften für unsere Gegenwart und Zukunft. Das Titelbild des Buches zeigt eine allegorische Darstellung der Göttin des Friedens, die den Frieden im persönlichen Leben symbolisieren und den gemeinsamen Wunsch vieler von uns nach Frieden in unserem Land und in unserem Beruf zum Ausdruck bringen kann.

Wir möchten auch den Autoren der Studien für dieses reiche und vielfältige Material danken, dessen Zusammenstellung für uns eine aufregende und freudige Herausforderung war. Wir danken auch unseren Kolleginnen und Kollegen, die ihre Anerkennung und Liebe für den Gefeierten auf der Tabula gratulatoria übermittelt haben. Schließlich möchten wir uns bei der Familie von Gábor Tüskés, bei Éva Knapp, Anna Tüskés und Máté Újvári für ihre große Unterstützung bei unserer Arbeit bedanken.

Budapest, den 8. Juni 2025

Réka Lengyel (im Namen der Herausgeber)

TISZTELGÉS TÜSKÉS GÁBOR ELŐTT

•

HOMMAGE AN GÁBOR TÜSKÉS

TUSNÁDY LÁSZLÓ

Tüskés Gábor ünnepén

1. Igazi értékeink kutatója, ismerője

Nem fénylik minden, ami arany. Vannak a múltnak olyan értékei, amelyek a maguk idejében akár tündökölhettek is, a körülmények hatalma hosszú időre homályba taszította őket, sötétségbe. Szellemi napfogyatkozás áldozatai lettek.

Sok minden szólt ellenük – a „haladás” nevében. Éles szem kell ahhoz, hogy meglássa az ember a padlások poros zugába dobott könyveken a fényt, a belőlük áradó egyedüli ragyogást.

A művelődés az emberiség templomának folytonos építése. Életet szolgáló erő sokkal több van, mint amennyit a kordivat képes észrevenni, tisztelettel fogadni, mi több, alkotóerővé, ható tevékenységgé alakítani. Sokan későn döbbennek rá arra, hogy szükségük lett volna erre az erőre. Van, aki felismeri, sőt tudja, hogy a lélek kincsei között vannak olyanok, amelyekre mindig szükségünk van. Ezért hisz szinte a lehetetlenben, és igyekszik megmenteni az olykor sárba tiport aranyat is. Tüskés Gábor ezt cselekedte. Felesége, munkatársa, Knapp Éva is. Mi több, három tudós- és művésznemzedéknek igazi alkotó tagja.

Valamilyen szerencsés munkamegosztás van a családtagok, nemzedékek között, mert a tanítás, az irodalom, a néprajz úgy találkozik, mintha egy láthatatlan kéz írta volna elő a tennivalót egy-egy szereplőnek, életkapun kopogtatónak.

Mintha a reneszánsz fényei ragyognának felém, ha Tüskés Tibor, Szemes Anna, Tüskés Gábor, Knapp Éva, Tüskés Tünde és Tüskés Anna munkáival, lelkekbe átsugárzott kincseivel találkozom. Emlékek tavaszi kertje vesz körül, ha a nevek mögötti tényeket, az időtlenség reményével papírra rótt soraikkal találkozom.

2. A tűnt idő zarándoka

Tízéves volt Tüskés Gábor akkor, amikor a családját megismertem, és benne őt is. Van-e evilági szem, amely az ilyen korú gyermek látásakor bármit is megsejthetne; megérezne annak a jövőjéről?

* A szerző irodalomtörténész, a Comenius Tanítóképző Főiskola professor emeritusa.

„Nem tudom” – válaszolom a kérdésre, és hatvan évvel később is ugyanezt mondom, a hetvenedik születésnapja előtt. A család három nemzedékével találkoztam más-más életkorban. Tüskés Tibor hosszú időn át levelezőtársam volt. Tanári munkám – hivatásom és küldetése „beavatási” folyamatában irányító volt. Mai szóval élve: szakvezetőm volt magyarból a pécsi Janus Pannonius Gimnáziumban, és utána, a barátom lett. Több alkalommal írtam róla, műveiről.

Családját így ismertem meg. Értékek létrehozóinak a látása, az időnkénti találkozások kevés alapot adnak arra, hogy bármilyen összegzést megosszak másokkal. Ám értékkel találkoztam.

Ezért érzem úgy, hogy meg kell szólalnom, mert akiket pécsi munkám során megismertem, megszólítottak, még akkor is, ha erről nem tudtak. A legtitkosabb és legszebb megszólításról nem tud azonnal az ember. Ennek a tudatát növeli egyre nagyobbra az idő.

Ez nem következik be mindig, csak kiváltságos esetekben – pillanatokban. Elsősorban csak akkor, ha megismeri és felismeri az ember azt a magasabb minőséget, amelyben valamelyest már részesült. Rájön arra, hogy nélküli csonkább lenne az élete. Ezért kíváncsi rá. Még többet akar megtudni róla.

Ha úgy érzi, hogy ily módon lelkileg gazdagodott, akkor felsejlik előtte az az erő, amely Tüskés Gábort irányította abban az időben, amikor jó egy évszázadra őseink mellé szegődött – megmaradt emlékeik birtokában. Búcsújárásuk során követte őket.

3. Értékmentés – életmegőrzés

Balassi Bálint és Zrínyi Miklós sok nyelvet tudott. Harcos, mozgalmas életük, művészetük idegen versek világához is kötődött. A meghasonlott Európában a kereszténységet képviselték. Balassi halálos ágyán vallotta Krisztusnak, hogy az ő katonája volt. A költő, író és hadvezér Zrínyi Miklós dédapjáról írta meg a legnagyobb magyar nyelvű barokk eposzt – az „athleta Cristi”-ről, Krisztus hős katonájáról.

A legnagyobbak kitekintenek az idő-ablakokon. Alkotásaik, emberi számítás szerint, örökre megmaradnak. Megvan annak az oka, hogy mikor mondja róluk az utókor: „Megelőzték korukat”. A két említett alkotónk kapcsán ez jut az eszembe, hiszen tanultak a néptől. Történelmünk, nyelvünk helyzete hozta ezt magával.

A csak alantas ösztönöket követő, mindenre alkalmazható tömeget már az ókori gondolkodók is elítélték. Tüskés Gábor könyvéből számtalan olyan tény kerül elénk, amelyből látni lehet, mily hamis volt az a kép, amelyben csak a „félrevezetett” tömeg tevélygésének igyekeztek feltüntetni a zarándoklatokat.

A dolgot az is bonyolítja, hogy az írástudók olykor túl erősen utasították el a népi emlékezetet, jöllehet, olykor kénytelenek voltak tudomásul venni, sőt tanultak belőle. Anonymus megvetette a pórok csacska dalait, de „jobb híján” merített belőlük.

Olykor maga a múlt értékei koptak meg erősen a „magasabb gondolkodásúak” szemében. Janus Pannonius korában már másképp látták a skolasztikus filozófiát, mint Dante Alighieri. Költőnk kikacagta a római búcsúsokat, pedig okos barátja, Galeotto Marzio Rómába zárandokolt.

Francesco Petrarca elítélően szólt az avignoni pápai udvar romlottságáról, de mély tisztelettel írt arról az agg zárandokról, aki végső nagy útját azért tette meg, mert látni akarta Krisztus földi helytartójának az arcát.

Ezeket a tényeket csupán felvetem, és ily módon akarom érzékeltetni azt, hogy Tüskés Gábor bőséges adataira, tudományos pontosságára azért van okvetlenül szükség, mert olyan jelenséget tisztáz, amely lényegesen több és bonyolultabb, mint egy-egy alkotás, művészeti irányzat.

A „Honnan, hová?” örök kérdés is ott lapul a mélyben, de erre maga a tudományos kutatás nem válaszolhat teljes mértékben, mert olyan létösszegzésről van szó, amely hitkérdés ugyan, de az elfogadás vagy tagadás lendületével megoldást nem találhatunk. A mélyben az egyén, egy-egy emberi személy létitka honol. Végső kicsengésben az a kérdés táruel elénk, mely így hangzik: „Hit által, a legnagyobb buzgóság gyakorlásával, eljuthatunk-e a teljességhez – magához a boldogsághoz?”

A reneszánsz utáni kor a remélt derű, nyugalom helyett járványt, éhínséget és háborút hozott magával. A hitújítás, a török jelenléte megoldhatatlan kérdések sorát zúdították népünkre. A legkiválóbbjaink mélységes hite és emberi élet után sóvárgó népünk vallásossága sok vonatkozásban találkozott. A búcsújárás a hit gyakorlásának különös, nyilvános mozzanata. Lélektani, néprajzi, antropológiai, képzőművészeti, társadalomtudományi, irodalmi, zenei és több más szempontból hagyott maga után értékeket.

A Dante által „boldog”-nak nevezett Magyarország megmaradt Kelet és Nyugat között hídnak. Velencében időnként hat-hét színház igyekezett kielégíteni a szórakozásban is többnyire magasabb minőséget kereső közönséget. A gazdasági bizonytalanság, hanyatlás talmi ellenszere volt a szórakozás. A szellemi bőség örök tanúja Vivaldi. Goldoni csak középszerű muzsikusként tekintette, és hosszú időre porosodó lapok őrizték az öröklét számára rájuk rótt kincseket.

Ez már az égbe szárnyaló kor vége volt. A mi zárandokaink ennek az elején indultak arra az útra, amelyen hozzájuk szegődött a mi kortársunk, Tüskés Gábor. Édesapja a költő, író és hadvezér Zrínyi Miklósról írt könyvet.

Tények tisztázása nélkül nem szabad az idő kútjába letekinenünk, ha tiszta vizet akarunk meríteni onnan. Az élet anyagi minősége, a színvonaltartás

volt a reneszánsz fényeihez szokott nyugatiaknak az igénye. Számunkra a háború, hadak vonulása kavarta zűrzavar lezárása, a béke és nyugalom volt vágyaink mozgatója.

Adott helyzetünk kizárta azt, hogy nyugati szinten kövessük a változó világ szellemi mozgását. Zrínyi Miklós eposzában Torquato Tassót követte. A húszéves Galileo Galilei támadta a nagy olasz költő metaforáit. A józan ész „izmosodott”. A szív erői fogatkoztak Európában – a művelődést meghatározó helyeken. Zrínyi Miklósnak ez a nagy változás semmi erőt sem adhatott, mert ő tudta, hogy ha lelkileg nem térünk magunkhoz, nem tisztulunk meg, akkor sohasem éljük át, nem tesszük magunkévá azt az igazságot, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók.

Tüskés Gábor alaposan, dokumentumok meggyőző sokaságával mutatta ki, hogy a Nyugat-Dunántúl búcsújárás-hagyománya fölöttébb gazdag. Mellette az alföldi, erdélyi emlékhelyeink szám szerint mily csekélyek. Mindez a reformáció és a török jelenlét alapján válhat világossá. Mint ahogyan az is, hogy a reneszánszt lezáró reánk törő szellemi földrengés nálunk nem múlhatott el nyomtalanul, mert az emberiség megsebzett szíve minálunk vérzett leginkább Európában.

A mohácsi csatára készülődő török katonák között egy olyan dal terjedt, melyben ez csendült fel: „Újra megyünk mi már a magyar földre”. Hetven évvel a nándorfehérvári győzelem után ide jutottunk.

A megszerzett területek megtartása is nyomot hagyott a török népdalokban: „Kırım’dan gelirim, adım Sinandır” („A Krímből jövök, Szinan a nevem”). Messziről is megindultak a harcosok, mert „Haber geldi, Macar Tuna’ya inmiş” („Hír jött, a magyar a Dunához érkezett”). Főképpen Esztergom volt a cél. Balassi Bálint utolsó csatájának színhelye.

Mily különös, hogy a Budát elsírató török versek refrénje így szól: „Aldı nemse (nemçe) bizim nazlı Budini” („Elvette a német a mi bájós Budánkat”). A mi szívünket szúrta át a szulejmáni szablya, tör, és mégis a német vette el a törököktől királyi városunkat? Van benne igazság, mert huszonkét évvel Buda visszafoglalása előtt Zrínyi Miklós meghalt, és csakis a saját erőnkéből nem tudtuk magunknak visszavívni azt a várost, amelynek török neve is volt, de a visszavétel (számukra elvétel) után ez már nem illett hozzá, mert a törökök győzelmi tróféának tekintették meghódított településeink nevét. Mohács, Szigetvár, Újvár, Temesvár, Eger, Esztergom neve népdalaikban eredeti alakban, vagy csak kicsi hangtani változatban szerepel. Buda török neve viszont „Kızıl Elma” („piros alma”) volt, és ezt Róma, Párizs és Moszkva is megkapta – sőt, egykor Konstantinápoly is. Ha már meghódították (mint az utóbbi várost), akkor rettegtek az elvesztésétől. Erről Evlija Cselebi is írt.

A nagy győzelem örömét olykor beárnyékolta az a fanyar előérzet, melyet az elvesztés lehetősége váltott ki. Oly látomások is terjedtek a törökök között, melyek ezt a hangulatot megerősítették. A keresztény áhítat nagy hatással volt

a moszlimokra. Tasso szerint ez már közel fél ezer évvel korábban is így volt. Nem véletlen, hogy Buda bevétele előtt a magyarok – katolikusok és reformátusok együtt énekelték a „Boldogasszony, anyánk” kezdetű egyházi énekünket...

1686 után Budáról már csak siratót őriztek a törökök, de Nagykanizsa megvédése – a kanizsai ostrom számukra ugyanolyan nagy győzelem, ritka nagy történelmi esemény volt, mint számunkra az egri diadal. A Nyugat-Dunántúl a Török Birodalom számára ekkor akhilleusi sarok volt. Bizonytalan helyzet. Pedig már az egymást követő nemzedékek megszokták a Mohács által bekövetkezett „új rendet”. Az itteni törökök is jócskán belefáradtak a hadak vonulásával együtt járó bizonytalanságba. Következtesen áhították a békét. A hatalom távlatait vizslató, kutató szemek a bizonyosságot akarták. Vész idején „legjobb” harccal elkerülni azt. 1683-ban ilyen elképzelés alapján kísérelték meg a törökök, hogy a nagy álmot megvalósítsák. Elfoglalják Bécset. Ez nem sikerült.

Devoto–Oli *Olasz értelmező szótárában* is szerepel a „va a Buda” szólás. Herczeg Gyula *Olasz–magyar szótárában* is megvan, ’elpatkol’ a jelentése. Abban a „prendere Buda” is hirdeti azt a tényt, hogy királyi városunk rendkívüli erő volt évszázadok vad fergetegében, zivatarában. Nem csupán hétköznapi értelmet sugallta: ’elfoglalni Budát’, hanem ennél sokkal többet is jelentett: ’lehetetlenre vállalkozni’.

Ahol a katonai mozgás túl erős volt, ott pusztult a legnagyobb mértékben a lakosság. Hajdani virágzó települések templomait, iskoláit több helyen évszázadok során sem tudták pótolni. Így történhetett meg az, hogy értelmes, jóra való ifjú párokról házasságkötéskor derült ki az, hogy nem tudnak írni, olvasni. Ilyenekkel találkozott Mindszenty József Zalában, mert hazánkban az a része, amely hosszú időre szenvedte meg a hadak vonulását – összezsapásokat, harcokat, többfelé maradt templom és iskola nélkül. A tragédia sújtotta, sok veszedelem által megcsonkított rész így kapta meg – méltatlanul – „sötét Zala” minősítést.

Somogy sem volt szerencsésebb helyzetben. Ez az állapot Csokonait is elkeserítette...

4. „Hol már ember nem segíthet...”

„Hol már ember nem segíthet, / a te erőd nem törik meg, ...” Ezek egyik Mária-imánk vigasztaló, szent szavai. Az ateista hatalom egyik céltáblája volt a zárandoklat, mert az emberben élő hit gyakran lehet hamu alatt izzó parázs. A halmozottan reánk törő, életellenes, pokoli erők forgószele elfújta a hamut a parázsról, és azt élesztette.

Egyre izzóbb lett a parázs. Szinte éreztük, hogy magasba csap a láng. Mi ilyenkor éljük meg főképpen azt, hogy a hitünk szerint szinte időtlen létáradásunk történelmet formáló erő lesz.

Buda visszafoglalásakor a „Boldogasszony, anyánk” kezdetű énekünk szállt a magasba minden ottani magyar ajakról, mert mindenki tudta azt, hogy kell a fenti segítség. Reformátusok és katolikusok együtt énekeltek. A *Himnuszunk* előképe lett ez az ének.

A zarándokhelyek élethitet adó erejére döbbenünk rá akkor, ha Tüskés Gábor könyvét olvassuk. A soproni, dömölki kegyhelyekről tudomást szereztek a protestánsok: „Adhatja az indítást a konkrét gyógyulások híre, más esetekben pedig a zarándokok származási helyüktől távol, de a kegyhelyhez közel fekvő helyen értesülnek a csodatevő képről. Protestánsok rendszerint katolikusoktól 'egy böcsületes Pápista uri ember jó tanácsából' szereznek tudomást a kegyhelyről.”¹

Értékméntés, -feltárás, -megmutatás – Tüskés Gábor tudományos zarándoklatának az eredménye. Megérezzük azt az erőt, amely őseinkben munkált. A Rákóczi-induló hangjait hallgatva még inkább érezzük azt a hatalmas szellemi áramlást, mely a kuruc és a labanc ellentét forgatagában a megértést, a közös vágyat sarkallta. A 18. század eleje, a sok meghasonlás ellenére, így kap tudatunkban új szint, új árnyalatot. A hajdaniak arca így módon válik emberibbé.

Ennek a magasba szárnyaló kezdetnek ellenpólusa a századvég: 1784. II. József nyelvredelete. Ezt még sötétebbé teszi a számunkra Herder jóslata. Kevés népet ért a felvilágosodás fényszennyeződése oly dermesztően, borzalmasan, mint minket...

A megcsontosodott Habsburg-uralom és nemzeti függetlenségünk nagy történelmi rengései közepette népművészetünk adta meg a magára maradt magyarság erejét, és a támaszt sok esetben csakis a minden földi esendőségen túlmutató hitben találta meg. Nyelvünk megőrzésében magának az egyszerű népnek van a legnagyobb szerepe. Kazinczy Ferenc társaival együtt a „mentő glória” nagy megálmodói, megvalósítói voltak. A hit csermelyei az erdélyi havasokban és a nyugat-dunántúli tájakon, a magyar glóbusz sok-sok helyén azonos vágyakról regéltek.

A búcsújárás mélyén ott munkál megtisztulás igénye. Az a felismerés, mely nem tagadja a választás szabadságát, de tudatosítja az emberben a helyes út lényegét. Ezt egy olasz közmondás így határozza meg: „La libertà non alligna nei popoli corrotti” („A szabadság nem virul a romlott népekben”).

A nyugat-dunántúli magyarságot fokozottabban fenyegette a beolvasztás veszélye, mint a máshol élőket, ám az ősi gyökér és a megmaradás hite oly erőteret vont köré, mely meghihlette, egész életre lenyűgözte Liszt Ferencet és Mosonyi Mihályt.

A búcsújárás, a helyváltoztatás fizikai erőt is igényelt. A megtisztulás szellemi újjászületéssel járt. Népművészetünk és írásbeli alkotásaink sok-sok

1 Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai, 1993), 120.

vonatkozásban eltérnek. Ám népi (látszólag) egyszerű forma és a műköltset a megvalósulás nagyszerű pillanatában találkozik. Hasonló nagy értékeket mutat fel mind a két terület.

Kazinczy Ferenc a „Tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben” című verse megihlette Mosonyi Mihályt. A főpap mindenkit tisztulásra szólít fel: „Nem nyer segélyt a szennyezett”, de a más tulajdonát elbitorló, a rabló, a csaló a cselvető, és az sem, aki nem enyhíti a szenvedő fájdalmát.

Boldogasszonyfalva Mosonyi Mihály születési helye. Szent István világát idézi. Szent László szellemisége is közel áll ehhez a vidékhez. Legnagyobb lovagkirályunk lett volna a legalkalmasabb arra a küldetésre, amelyet II. Orbán pápa határozott meg: fel kellett lépni a keleti áfium ellen. Torquato Tasso *A megszabadított Jeruzsálem* című eposzának meghatározó kérdése a megtisztulás. A keresztesek addig nem győzhetnek, amíg nem tisztulnak meg. Goffredo fogadalmat tett, és azt teljesítette. A fogadalom a zárándoklatok esetében is nagyon lényeges.

Ember voltunk alapkérdése a megtisztulás. Szinte időtlenül van jelen a történelemben. Itt jegyzem meg, hogy Olaszországban még a 20. században is volt olyan hely, ahol a gyakorlatban élt a rituális mosdás szokása.

A reneszánsz harmonikus látása után a barokk végtelenbe áradó világa, az égi és a földi távlatok egybemosása olyan erőt szabadított fel az emberi lélekben, amely a zárándoklatokban is testet öltött. Esterházy Pál ezt ismerte fel. Egész munkásságával segítette, támogatta a népi áhítatot. Szent kötelességének, küldetésének tekintette ezt a tevékenységet is. Úgy érezte, hogy enélkül hiányos lenne mindaz, amit hazánkért és népünkért cselekedett.

Tüskés Gábor munkássága kiapadhatatlan forrása művelődésünknek. Titkokat tár elénk: becses értékeket, hiszen így jutunk még közelebb népünk szívéhez.

On the Pilgrim's Path of Cultural Memory: A Tribute to Gábor Tüskés

This study is a commemorative tribute to literary historian Gábor Tüskés, highlighting his outstanding contributions to Hungarian cultural and religious history, particularly his extensive research on pilgrimage traditions in Baroque-era Hungary. Through personal reflections and historical insights, the author – himself a seasoned literary historian – emphasizes Tüskés's role as a guardian of cultural memory and spiritual heritage. The essay interweaves themes of value preservation, national identity, and historical continuity, illustrating how Tüskés's scholarly work illuminates the complex interplay between religious practice, literature, and historical consciousness.

SAJGÓ SZABOLCS SJ

Az első hetven év után...

Kedves Gábor, talán furcsa ez a cím életed kerek évfordulója alkalmából, ha a röpke emberöltő távlatát tekintjük. Igyekszem hát megvilágítani, mire is gondoltam, mikor nekiláttam köszöntőt írni hetvenedik születésnapodra küldött kiadatlan verseim, műfordításaim elé.

Amint igaz, hogy nincs okozat ok nélkül, úgy igaz az is, hogy csak a nem létezőnek nincs következménye. Ha könyveid, cikkeid hosszú listájának alakjait tekintem, akik már akár évszázadokkal korábban leléptek a látható világ porondjáról, de általad mégis itt vannak és élnek, talán világosabbá válik, mire gondolok a fenti címmel.

Aki időtlen, akiből minden lett, annak gondja van a verebekre, a ma nyíló, holnap lehulló virágszirmokra is. Benne örökre létezik minden, ami van. Töredékes létünk töredékesen létezik tovább a töredékes világban, de a világ egésze – és benne mindannyian – virágzik mindenestül ott, ahol az idő, a tér határtalan.

Éltessen hát az Éltető, kedves Gábor, lepjen meg naponta új csodáival, köztük egy bizonyos Faludi Ferenc – szívében mai is – jezsuita műveinek újabb és újabb csodálóival, és segítsen, hogy az itteni és odaáti filozofok seregében mindig megtaláld mindenki megelégedésére a Faludi Díj aktuális, méltó díjazottját! Baráti szeretettel,

Szabolcs

* A Faludi Ferenc Jezsuita Akadémia tanácsadója

nádi hegedűvel

süllyed a hajó
az egyetlen
fedélzetén toporgunk mind

szavaink megrogytak
képzeletünk az egek eget
el nem éri

szívünk vánkosán alszik
a teremő szó
neki minden lehet

ébresszük
szóljon a síp a dob
a nádi hegedű

egyetlen ébredés
az egész világot
menti meg

ne hagyj el

álmainkat fészekbe rejteni
ki segít
érteni hogy az ember
a teremtés fűszere
nem lidércnek született

tanulni konferenciázni
halakkal fákkal madarakkal
ki segít
a földanyát viszontszeretni

meghallani a szót
a szívünkben szülött
lelkiismeret szavát
a Názáreti helyettesét
meghallani ma ki segít

hogy az utat Istentől Istenig
a világ el ne vétse
és ne hulljon le a semmibe
ó irgalom Atyja
ne hagyj el

naponta

hála a meleg víznek
naponta hazalátogatok
vissza az anyaölbe
a magzatvíz ölel körül
reggelente
a végén a születés
hideg zuhany
kezdődik újra minden
s folytatódik
a földi világban
a titkok Titkának története
ő tudja miért hogyan
fülelek hát rá naponta
figyelmezem
vele az út megunhatatlan

az íz

éheztem az életet
szomjaztam
és tömtem magamba pótlékokat
kényszerek itattak etettek
csömöröm van

bujkál egy íz nem lelem
ízlelő bimbóim álma
nem csaphat be
ha nem is létezne
mindennél jobban
hiánya fájna-e

ahol csutkaként az élet almájából
ételt-italt mérgezve
Ádám falatja fennakadt
oda
a torkomra lakatot teszek
nappalom és éjjelem már az éhség
míg rám nem talál az íz
amiért ébredni érdemes
és újra adhatom magam örömmel
és mondhatom fénylőn
szeretlek
ha meg az íz elkerül
leszek a Teremtő
rossz lelkiismerete
és éhen halok

minden meglehet
de azért azt is tudom
hogy aki maga az íz
akinek minden íz fölött
hatalma van
ízlelő bimbóink álmaért

önként keresztre szállt

félálomban

nyitva ajtó ablak
valami ősi fény ragyog
sötét szobámra alig ismerek
csak a *van* világol
magasból mélyből
világa oszlat
generációs fájdalmakat
gyógyít napi sebeket
lebegnek
e súlytalanságban öröktől
minden keresztnek
van helye

lassan bezárul ajtó ablak
ébredeznek
a tudat szöttese telepszik rám
világunknak mozgalmas felszíne

égi ág

fénycsóvát láttam
lélegzet közelben látom ma is
fényében a pusztuló sejtek ragyognak
a föltámadó testnek sejtjei

ha nem látok már
ha megvakultam
e fényt tudják tovább a zsigereim
e megtartó tudásba kapaszkodnak
az éjszakában a műfények
és mindenevő képernyők között

sokan vagyunk
milliárdnyi fűrtben lógunk
az égi ágacsokán
a hatalmas fává terebélyesedett
Názáretin
csivitelnek rajta a népek madarai

csönd

csöndben megyünk el
csönd marad utánunk
érkezésünk előtti csönd

a világok előtti csönd
kishúga ez
tanít
fülelj
benne fogan minden
minden lehet

szerелеmgyerek

nincs kora
sem mértéke
csak van – szerelem*
benne fogantak a létezők
láthatók és nem láthatók
valamennyien
szerелеmgyerek a világ
a kódot hordozzák zsigerei
feltétel nélkül viszontszeretni
más hozhat-e beteljesülést
bárkinek

**mint a halál, olyan erős a szerelem
– nyíla tüzes nyíl, az Úrnak lángja (Én 8,6)*

Jan Twardowski versei

A verébről

Én nem tudok templomról írni
imasátrokról a mise és az oltár felett
toronyóráról ami űz bennünket tovább –
szentről aki mint a frissen nyírt fű
ablakokról amelyek beengedik
a pillangók színes kis hajóit
éjjeli lepkékről fekete leheletként kormozzák a gyertyákat
a Gondviselés szeméről
aki lát minden nehezen feltörhető diót
a Szűzanya meleg széllel teli hajáról
azokról, akik bánják már a vétkezés előtt

de tudok arról
aki árnyékban rejtőzik
aki hirtelen könnyű a könnyektől és forró mint a július
a hegedű érző szíveként távozik

és rólad rakoncátlan veréb
döbrent a kegyelemtől –
egyszer csak fejre estél
a szenteltvíz tartóba

A meg nem hallgatott

Hosszú és meg nem hallgatott imák
az éj keresztje alatt a csupasz padlón
a kórházi váróban amikor a szív fél
hogy a doktor halált olvas le a könnyű lapról
minden út mely végül semmibe vész
melyen a távozó szerelem nem jön vissza
bár megy egyenesen el hozzád nem talál
csak a Holdon kerek a Föld árnyéka
itt az érzelmek precízen sötétek

hosszú és meg nem hallgatott imák
a gyerek egészségéért a hűségért békéért
mikor egymás után elcsorognak az évek
és egy pillanattal többet sem tudsz kiimádkozni
Isten többet lát noha láthatatlan
és az este mindig gyorsabb mint a reggel

Hangya szitakötő katica

Hangya nem nőttél az idők során
éjjeli lepke röpködsz lámpától lámpáig
keresztül-kasul és egyenest
pislogó Szentjánosbogár nem idegen csak ismeretlen
te szöcske
te jelentéktelen szitakötő
vidáman közömbös
katica fölötted elgondolkodna
fejét megtámasztva még a pápa is

caplatok a világban súlyos elefánt
olyan nagy hogy semmit nem ért
töprengék hogyan térdepeljek
hogy ne legyen fenn az orrom

mindnyájunk élete egyaránt
nyugtalan és kicsinyke

Adj szegénységet

Adj szegénységet ami nem lemondás
hanem öröm hogy pár dolog is elég
és a pénz lehet olyan mint a disznó

adj tisztaságot ami nem aszkézis
hanem szeretet – mint maga az élet

és adj engedelmességet ami nem kényszer
hanem a csillagok békéje ők sem tudják
mért járnak fölöttünk mindig sötétben

és adj egészséges álmot ünnepi étvágyat
hitet idegesség nélkül ami nem kapkod
és emlékeztess anyámra télen
a szegény tiszta és engedelmes hóban

Fordította Sajgó Szabolcs

After the First Seventy Years...

This reflective piece serves as a tribute on the occasion of Gábor Tüskés's seventieth birthday. It blends personal dedication with spiritual and philosophical contemplation. Through a preface to a collection of unpublished poems and translations, Sajgó explores the continuity of human existence, the timelessness of creation, and the divine presence in all aspects of life. The texts combine lyrical prose and poetry to express a deep yearning for truth, beauty, and spiritual awakening in a fragmented world. His original poems contemplate themes of silence, divine love, and the transformative power of faith, while his translations of Jan Twardowski's poetry reflect humility, simplicity, and a profound sense of sacred wonder. Altogether, the piece invites the reader into a meditative space where memory, hope, and the eternal intertwine.

„QUI PUBLICAM ERUDITIONE REM
TUEANTUR”

HUMANISTÁK, HITVÉDŐK
A 16–17. SZÁZADBAN

•

HUMANISTEN, VERTEIDIGER
DES GLAUBENS IM 16–17. JAHRHUNDERT

HEINZ HOFMANN

Der Johanniter im Irdischen Paradies

(Jacques Mayre, *Liladamus* 22, 315–548)

Das Epos *Liladamus* von Jacques Mayre (1627–1694) ist mit seinen 25 Büchern eines der umfangreichsten und in seiner Handlung buntesten und zugleich verwirrendsten Exemplare der neulateinischen Vertreter seiner Gattung.¹ Es erschien zunächst 1685 in Paris und in einer 2. Auflage 1686 in Avignon, deren Text hier zugrundegelegt ist.² Eine 3. und letzte Auflage, *mendis purgata, & notis illustrata*, erschien 1693 in Besançon.

Der Held des Epos ist Philippe de Villiers de L'Isle-Adam (1464–1534) – latinisiert *Liladamus* –, der von 1521 bis zu seinem Tod am 21. August 1534 Großmeister des Johanniter-Ordens war und der nach der verlustreichen Belagerung durch die Türken 1522 den Abzug der Ritter von Rhodos mit Suleyman dem Prächtigen aushandelte und unter dem Schutz von Kaiser Karl V. den Orden 1530 schließlich in Malta ansiedelte.³

Mit seinen zentralen Themen von Niederlage, Vertreibung, Wanderung und schließlicher Ansiedlung in einer neuen Heimat im Westen erweist sich das Epos als eine ins geradezu Gigantische gesteigerte *réécriture* sowohl der Hauptthemen und Strukturen als auch vieler einzelner Szenen von Vergils *Aeneis*. Die Handlung ist im wesentlichen im Mittelmeerraum lokalisiert, führt den Helden Liladamus aber auch in andere Länder wie Italien, Frankreich, England und Spanien und verschiedene Teile der Ritterschaft, die sich auf der langen Irrfahrt von der Hauptgruppe abspalten – sei es, daß sie sich

* Prof. em. Universität Tübingen

1 Zu den Epen von Mayre und seinem *Liladamus* insbesondere vgl. Ludwig BRAUN, *Ancilla Calliopeae. Ein Repertorium der neulateinischen Epik Frankreichs (1500–1700)* (Brill, 2007), 593–686. Zu einzelnen Szenen Heinz HOFMANN, „*Magnis nata triumphis insula: Malta in the Liladamus* of Jacques Mayre (1685)“, *Melita Classica* 3 (2016): 265–283; ders., „A Relief with Scenes from the Battle of Lepanto (Jacques Mayre, *Liladamus* 5, 774–847)“, in *Ardet Amans: Essays in Honour of Horatio Caesar Roger Vella*, ed. by C. SERRACINO (Midsea Books Ltd., 2022), 185–200. Zur neulateinischen Epik ders., „Von Africa über Bethlehem nach America: Das Epos in der neulateinischen Literatur“, in *Von Göttern und Menschen erzählen. Funktionswandel und Formkonstanten altorientalischer und lateinischer Epik*, hg. von Jörg RÜPKE (Steiner, 2000), 141–196.

2 Die Episode steht auf S. 554–561, die Verszählung wurde von mir hinzugefügt.

3 Jean-Baptiste RISTORI, *Le grand maître ou la vie remarquable du chevalier de Villiers de L'Isle-Adam* (Édilivre, 2013). Zur Geschichte des Ordens: Bertrand DE FLAVIGNY GALIMARD, *Histoire de l'ordre de Malte* (Perrin, 2006).

verirren, sei es, daß sie durch Seestürme und andere Unglücksfälle von ihr getrennt werden – in andere Gegenden des Mittelmeerraums, aber zum Schluß in Buch 25 treffen sich alle Teile des Ritterheeres wieder vor Malta, um die Insel von den Türken zurückzuerobern und sie als neues Zentrum des Ordens in Besitz zu nehmen.⁴ Das ganze Geschehen ist natürlich auch wie das der *Aeneis* von Prophezeiungen und Weissagungen überwölbt, und Malta wird von Gott den Rittern als neuer Wohnsitz versprochen so wie einst Italien von Jupiter dem Aeneas und seinen Troianern (Verg. *Aen.* 1, 257 ff.).

Im folgenden will ich eine der vielen abenteuerlichen, skurrilen und phantastischen Episoden kurz vorstellen, die dem 22. Buch des Epos entstammt. Hier wird erzählt, wie verschiedene Abteilungen der Ritter, die von der Hauptgruppe des Ordensheeres getrennt worden waren, das Heilige Land und Ägypten durchstreifen, getrieben vom *discendi furor* und der *insana*, wie der Erzähler tadelnd bemerkt, *libido sciendi* (318); denn

Jam Nilum vidisse leve est, miracula Nili,
Arcanos Nili juvat usque inquirere fontes,
Ignotos coelo et terris recludere fontes. (319–321)

Führer dieser Gruppe ist ein *Francoper, ingenio praestans et Pallade multa, / Germanus* (323 f.), also ein Ordensritter deutscher Abstammung, einer *gens sedula* (324), wie der Erzähler hinzufügt und damit sogleich einen Hinweis auf wichtige Erfindungen und bedeutende Personen verbindet, durch die Deutschland berühmt wurde: das Schießpulver, den Buchdruck (*aequatos pendula lapsus / calchographa*, 326 f.) und den Astronomen Copernicus (Niklas Koppernigk, 1473–1543), der zwar im damaligen Königreich Polen, wozu Thorn (heute Torún) gehörte, geboren wurde, dessen Familie aber zur deutschsprachigen Bürgerschaft der Hansestadt Thorn im Kulmerland⁵ gehörte, weswegen ihn Mayre hier wohl unter die Deutschen subsumierte. Sein Name Francoper

4 1530 war Malta nicht im Besitz der Türken und mußte daher auch nicht „zurückerobern“ werden: Vielmehr stand es seit der „Sizilianischen Vesper“ von 1282 unter der Herrschaft des Hauses Aragon und wurde 1516, nach der Vereinigung von Aragon und Kastilien, Teil des neuen Königreichs Spanien und gehörte somit bereits zum Herrschaftsgebiet von Karl V.; vgl. Hofmann, „*Magnis nata triumphis...*“, 278 Anm. 30.

5 Thorn war die älteste Stadt Preußens, die ursprünglich zum Deutschordensstaat gehörte, hatte sich aber im Dreizehnjährigen Krieg (1454–1466) zusammen mit dem Preußischen Bund daraus gelöst und 1467 nach dem zweiten Frieden von Thorn 1466 als Teil des autonomen „Preußen Königlichen Anteils“ freiwillig dem Schutz des Königs Kasimir IV. von Polen unterstellt; vgl. Gotthold Rhode, „Polen–Litauen vom Ende der Verbindung mit Ungarn bis zum Ende der Vasas (1444–1669)“, in *Handbuch der europäischen Geschichte*, hg. von Theodor Schieder und Josef Engel (Klett, 1994), 1006–1012. Kopernikus selbst begann an der Universität Bologna im Wintersemester 1496/7 das Studium beider Rechte und erscheint dort in den *Matricula Nobilissimi Germanorum Collegii* und den *Annales Clarissimae Nationis Germanorum der Natio Germanica Bononiae* mit dem Eintrag *Dominus Nicolaus Kopperlingk de Thorn*; vgl. Marian Biskup, *Regesta Copernicana* 1973, 1973.

scheint Mayres eigene Bildung zu sein und mit Franco- auf die Franken als einen der deutschen Volksstämme anzuspielen, während -per vielleicht mit -co- zu -coper zu verbinden ist, das aus dem Mittelniederländischen stammt und Siedlungsbeamte bezeichnet, die für die Anwerbung von niederländischen Kolonisten in der südlichen Elbmarsch zuständig waren.⁶ Aber ob diese Verbindung für Mayres Namenswahl entscheidend war oder ihn andere Überlegungen dazu führten, kann ich nicht entscheiden.

Während einige von Francopers Gefährten „heimische Gaukler und Astrologen aufgesucht <haben>, um sich wahrsagen zu lassen“ (549–719), besichtigen andere Ritter „die Pyramiden, die Sphinx, einige Obelisken, den Säulengang der Kleopatra (was mag das sein?) und das Grabmal des Pompeius“, wobei ihnen zuletzt sogar C. Iulius Caesar erscheint (720–878),⁷ und „eine letzte Gruppe begibt sich nach Mekka, um dort das Grab Mohammeds zu schänden“ (879–1072).⁸

Francoper selbst macht sich dagegen alleine auf, um die Quellen des Nils zu entdecken, die nach antiker, auf Herodot (2, 33) und die Geographen Strabon (17, 1, 1–3 p. 786 f., nach Eratosthenes) und Ptolemaios (*Geogr.* 1, 9, 1; 1, 14, 2; 1, 17, 5; 4, 8, 3) zurückgehender Überlieferung in zwei Quellseen in den Mondbergen (τὸ τῆς Σελήνης ὄρος, *Montes Lunae*), einem Teil des heutigen Ruwenzori-Massivs in Ostafrika zwischen der Demokratischen Republik Kongo und Uganda, lokalisiert wurden. Der ausführlichste Bericht über Francopers antike Vorgänger stammt von Seneca (*nat. quaest.* 6, 8): Danach habe Nero im Jahre 61 eine Expedition unter der Leitung von zwei Centurionen ausgesandt *ad investigandum caput Nili*, die im Süden des heutigen Sudan weit ausgedehnte Sumpfgebiete (*immensas paludes*) erreichte – vermutlich das Sumpf- und Überschwemmungsgebiet des Sudd am Weißen Nil südlich von Malakal in Südsudan –, deren Ende auch die lokale Bevölkerung nicht kannte; doch war es der Expedition nicht möglich, zu Fuß oder zu Schiff weiter nach Süden vorzudringen, weil die dicke und verfilzte Vegetation im Fluß eine undurchdringliche Barriere für das weitere Vorkommen darstellte.⁹ Während je-

6 Francop heißt ein Straßendorf im Alten Land südlich der Elbe, das 1235 erstmals urkundlich erwähnt und von einem gewissen Franko, dem Träger eines in Mittelalter und früher Neuzeit gebräuchlichen Personennamens, gegründet wurde; heute gehört es zur Freien und Hansestadt Hamburg; vgl. Horst BECKERSHAUS, *Die Namen der Hamburger Stadtteile. Woher sie kommen und was sie bedeuten* (Kabel, 1998), 43. Daß Mayre diesen Ort kannte und nach ihm seinen Helden Francoper „der Mann aus Francop“ nannte, ist unwahrscheinlich.

7 Die Episode schließt mit den Versen (871–874):
Vivit fama ingens, vivet post fata superstes
Julius et magnum Augustis de Caesare nomen.
Roma caput mundi; plus Roma Julius ipse est.
Nullaque jam tantas aequet moderatio palmas.

8 BRAUN, *Ancilla Calliopeae...*, 654 f., der in Anm. 117 hinzufügt: „Hiermit beginnen bereits die kruden Vorstellungen dieses Abschnitts: Das Grab Mohammeds befindet sich in Medina, nicht in Mekka.“

9 Vgl. auch Sen. *nat. quaest.* 6, 7, 2; deutsche Übersetzungen bei Richard Hennig, *Terrae incogni-*

doch diese Expedition immerhin bis zum Sudd vordrang, wird Francoper gleich zu Beginn seiner Erkundung von einem gewaltigen Krokodil, einem *ingens nulloque ingentior / aevo et monstrum* (335 f.), verschluckt. Verzweifelt rufen seine Gefährten Gott um Hilfe an, damit er ihren Anführer dem Monster wie einst den Propheten Jonas (*Iona* 1, 4–2, 11) wieder entreiße. Und in der Tat erscheint sogleich als Helfer der Hl. Hugo, selbst ehemals ein Ordensritter,¹⁰ der dem Krokodil das riesige Maul zuhält (345 f. *Hic vastam monstri ingluviem saevosque furores / continet*), das indessen – *captus nec capta laetior esca* (349) – nach allen Seiten hin herumtobt und verzweifelt versucht, seine Beute wieder auszuspeien,¹¹ während der *infelix Rhodius* viele Tage und Nächte im Innern des Untiers hin- und hergeschleudert wird, bis der Heilige das Monster endlich zu einem Ort gebracht hat, wo es sein verschlucktes Opfer – unversehrt, wie wir annehmen müssen – hervorwürgt und endlich wieder ins Freie entläßt (362 *excutit atque haustum reddit de gurgite pignus*). Allerdings ist es dort gerade Nacht, so daß der Gerettete nicht weiß, wo er sich befindet, und auch sein Retter Hugo hat sich in Luft aufgelöst (365 *tenesque abscessit in auras*), dem er

tae : eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte. 1. Altertum bis Ptolemaeus, 2. Aufl., Bd. 1 (Brill, 1944), 356–362, 412–415, 426–433, teilweise mit falschen Stellenangaben (356–362 richtig: Plin. nat. hist. 6, 181–188; 426–433 richtig: Ptolem. Geogr. 4, 8, 3.) Das angebliche Heliodorzitat stammt aus den Apospasmata geographika, einem anonymen byzantinischen Text des 9. Jh.s, gedruckt in den Geographiae veteris scriptores Graeci minores, ed. J. HUDSON, vol. 4 (Sheldon, 1712), 38 f. und zuletzt in Youssouf KAMAL, Monumenta Cartographica Africae et Aegypti, tome 2^e, fasc. III (Le Caire, 1932), 425, mit französischer Übersetzung. Zu Senecas und Plinius' Berichten über die Nilquellen vgl. Laurence Patrick KIRWAN, „Rome Beyond the Southern Egyptian Frontier“, The Geographical Journal 123, Nr. 1 (1957): 13–19; Mauro DE NARDIS, „Seneca, Plinio e la spedizione neroniana in Etiopia“, Aegyptus 69 (1989): 123–152, der von einer Entdeckung spricht, „che i soldati di Nerone, in realtà, non fecero mai“ (143); so bereits Hermann DIELS, „Seneca und Lucan“, in Philosophische und historische Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Bd. 3 (Berlin, 1885), 25, 30 f.; ferner Arturo DE VIVO, „Nerone e la ricerca delle fonti del Nilo (Sen. Nat. VI 8, 3–5)“, in Classicità, Medioevo e Umanesimo. Studi in onore di Salvatore Monti, a cura di G. GERMANO (Loffredo, 1996), 172–187. Einen in vielen Punkten mit Seneca übereinstimmenden Bericht über die Nilschwelle (dazu Sen. nat. quaest. 4a) und die Quellen des Nils trägt in Lucans Pharsalia 10, 194–331 der ägyptische Priester Acoreus in Alexandrien C. Iulius Caesar auf dessen Bitte hin vor (10, 189–192); vgl. dazu DIELS, „Seneca und Lucan“, M. Annaei Lucani Bellum civile liber X, a cura di Emanuele BERTI (Le Monnier, 2000), 172–248. Zu antiken Berichten über den Nil und seine Quellen: Brigitte POSTL, Die Bedeutung des Nil in der römischen Literatur. Mit besonderer Berücksichtigung der wichtigsten griechischen Autoren, Diss. Wien (Verlag Notring, 1970), 11–36; Werner HUSS, „Die Quellen des Nils“, Chronique d'Égypte 65 (1990): 334–343. Zu Ptolemaios: Klaus GEUS, „Claudius Ptolemy on Egypt and East Africa“, in The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power, ed. by Kostas BURASELIS, Mary STEFANOY, and Dorothy J. THOMPSON (Cambridge UP, 2013), 218–231. Siehe auch unten S. 52 zu v. 534 f.

10 1168–ca. 1230, lebte im Kloster San Giovanni di Pré in Genua; er nahm am 3. Kreuzzug teil und wurde Kommandant des Ordens in Genua, kanonisiert 1233; vgl. Bibliotheca Sanctorum XII (Città Nuova Editrice, 1969), 774 f.

11 Mayre läßt das seinen Erzähler mit einem eindrucksvollen Gleichnis illustrieren (350–354):
Qualis porrectam piscis forte induit escam,
Escam hamumque simul, non escam sentit, at hamum
Impatiensque vibrat, salit, aestuat, haeret aperto
Guttur nec laetum patitur mors efferat morsum.

aber dennoch mit Gebeten und Gaben dankt (366 *supplicat, Hugoni grates et dona ferebat*), wobei freilich unklar bleibt, wo der soeben dem Krokodilmagen Entronnene solche Gaben hernimmt. Auch verliert der Erzähler kein weiteres Wort darüber, was mit dem Krokodil, nachdem es von seinem Opfer erleichtert war, geschehen ist.

Sobald es dann Tag geworden ist, sieht der Ritter, daß er sich in einer geradezu paradiesischen Landschaft befindet (368 f. *ecce*¹² *ingens nemus et nemoris laetissima late / omnia*), die der Erzähler, traditionelle Vorstellungen der Goldenen Zeit aufnehmend,¹³ in den Versen 368–399 ausführlich beschreibt, beginnend mit den Bäumen und Pflanzen, die dort gleichzeitig wachsen (373 *sic fert una omnia tellus*), dem klaren Sonnenlicht und dem *campis commodus humor* (374). Dann geht er über zum Gesang der Vögel, den keine Klagen Philomelas und Prognos trüben und keine Trauer um Attis, und zum friedlichen Zusammenleben aller Tiere und schließt diesen Abschnitt mit dem Hinweis auf das Fehlen von Unkraut und anderen schädlichen Pflanzen: *et rubet et solo rubuit Rosa Virgo pudore* (384).¹⁴ Im zweiten Teil dieses Abschnitts zoomt der Erzähler gleichsam auf einen Baum in diesem *ingens nemus* ein: den Baum des Lebens, den er mit dem Baum der Erkenntnis des Guten und Bösen gleichsetzt (389 f. *arboris et vitae huic nomen rectique periculum / atque mali*), die in Gen. 2, 9 als zwei Bäume (*lignum vitae* und *lignum scientiae boni et mali*) voneinander

12 Gegen die bisherige schulmäßige Übersetzung von *ecce* als deiktische Interjektion mit „sieh da!“ oder „da ist“ vgl. Ruth MONREAL, *Aeneas als Held und Erzähler. Zur narrativen Gestaltung von Vergils Aeneis* (Vandenhoeck & Ruprecht, 2023), 137–145. Sie hat für *ecce* eine zweite, narrative Funktion als eines Adverbs im Sinne von „da“ oder „schon“ herausgearbeitet.

13 Vgl. z.B. Verg. *Georg.* 1, 125–135; *Aen.* 8, 319–325; Tib. 1, 3, 35–48; 10, 1–12; Ov. *Met.* 1, 89–112; Lact. *Inst.* 5, 5, 2–8; 7, 24, 7–15 (mit Kritik an den antiken Autoren, welche die Goldene Zeit als etwas Vergangenes unter Saturn beschrieben hatten, während sie seiner Auffassung nach erst im Tausendjährigen Reich vor Christi Wiederkunft und dem Letzten Gericht eintreten wird), und schon Plato *Politikos* 270d–274c, letztlich alle im Kern auf Hesiod *Erga* 109–126 zurückgehend: „Hesiod was the sole source of the myth for later Greek and Roman writers“ (Martin L. WEST, *Hesiod, Works & Days. Edited with Prolegomena and Commentary* (Clarendon Press, 1978), 172–183, hier: 177); vgl. Bodo GATZ, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen* (Georg Olms, 1967); Marianne WIFSTRAND-SCHIEBE, *Das ideale Dasein bei Tibull und die Goldzeitkonzeption Vergils* (Almqvist & Wiksell International, 1981); Klaus KUBUSCH, *Aurea Saecula. Mythos und Geschichte. Untersuchungen eines Motivs in der antiken Literatur bis Ovid* (Peter Lang, 1986). Besonders zum Tierfrieden: Verg. *Ecl.* 4, 22–24; *Georg.* 2, 151–154; Tib. 1, 10, 10; Hor. *Epod.* 16, 30–34 (hier von „unnatural matings“), 51 f.; Lact. *Inst.* 7, 24, 8. 11 f.; vgl. GATZ, *Weltalter, goldene Zeit...*, 171–174; Vinzenz BUCHHEIT, „Tierfriede in der Antike“, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft N.F.* 12 (1986): 143–167. Der Tierfriede ist bereits im AT vorgegeben (Gen. 1, 27–30), für die Zukunft prophezeit von Isaias 11, 6–10; 65, 25, vgl. Vinzenz BUCHHEIT, „Tierfriede bei Hieronymus und seinen Vorgängern“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 33 (1990): 21–35. In der spätantiken Bibeldichtung wird das Paradies häufig mit den Topoi der antiken *aurea aetas* und des *locus amoenus* geschildert: vgl. etwa Claudius Marius Victorius, *Alethia* 1, 223–304 und Alcimius Ecdicius Avitus, *De spiritalis historiae gestis* 1 (*De mundi initio*), 193–298, an die sich Mayre bei dieser Passage stark angelehnt hat; dazu Thomas KUHN-TREICHEL, *Die Alethia des Claudius Marius Victorius: Bibeldichtung zwischen Epos und Lebrgedicht* (de Gruyter, 2016), 237–248.

14 Maria als Rose ohne Dornen, die den Sündenfall Evas sühnen wird: Sedulius *Pasch. Carm.* 2, 28–31.

geschieden sind. Spätestens hier wird dem Leser klar, daß Francoper sich im Irdischen Paradies befinden muß, was im folgenden (396–399) durch die Quelle, die am Fuße dieses Baumes entspringt und sich in die vier Paradiesesflüsse Phison, Gehon, Tigris und Euphrat aufteilt, bestätigt wird. Hier fügt der Erzähler auch explizit hinzu, daß aus dieser Quelle gleichzeitig auch der Nil entspringe, da der Fluß Gehon mit seinem anderen Namen *Nilus* genannt werde:¹⁵ ohne sich dessen vorerst bewußt zu werden, hat unser deutscher Ritter also schon die Quelle des Nils entdeckt, zu deren Suche er bei seiner Ankunft in Ägypten aufgebrochen war!¹⁶

Die Vorstellung des Irdischen Paradieses, das Mayres Erzähler hier evoziert und das den Raum dieser Episode bis v. 527 bestimmt, entstand aus der Notiz in *Gen.* 3, 24, wonach Gott *conlocavit ante paradisum voluptatis cherubin et flammeum gladium atque versatilem ad custodiendam viam ligni vitae*, das also noch irgendwo auf Erden an einem unzugänglichen und von Flammen, Mauern und Wächtern geschützten Ort existieren mußte und das in Mittelalter und früher Neuzeit, vor allem in den Jahrhunderten der europäischen Entdeckungen an verschiedenen Orten der den Europäern bis dahin unbekannten Länder gesucht wurde.¹⁷

15 In *Gen.* 2, 13 ist in der *LXX* diese Identität bereits angedeutet mit der Bemerkung καὶ ὄνομα τῷ ποταμῷ τῷ δευτέρῳ Γηὼν· οὗτος ὁ κυκλῶν πᾶσαν τὴν γῆν Αἰθιοπίας (Vulgata: *ipse est qui circuit omnem terram Aethiopiae*), die die alte Vorstellung voraussetzt, daß der Gehon/Nil unter dem Indischen Ozean hindurchfließt und in Zentralafrika als Nil wieder an die Erdoberfläche austritt (so auch noch in mittelalterlichen Karten dargestellt); vgl. Philostorgios *Hist. Eccl.* 3, 10; Claud. Mar. Vict. *Aleth.* 1, 284–287; Alcim. Avit. *Spir. Hist.* 1, 262–289; Isid. Sev. *Etym.* 13, 21, 7. Die Gleichsetzung des Gehon mit dem Nil erstmals explizit bei Flav. Ios. *Ant. Iud.* 1, 1, 3, 39; vgl. Alfred HERMANN, „Der Nil und die Christen“, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 2 (1959): 30–69 (hier: 38–43); Alessandro SCAFI, *Mapping Paradise. A History of Heaven on Earth* (British Library, 2006), 35. Die Vorstellung, daß Flüsse in unterirdischen Hohlräumen fließen und an einer bestimmten Stelle an die Oberfläche treten, diskutieren auch Sen. *nat. quaest.* 4a, 2, 28 f. und der ägyptische Priester Acoreus bei Luc. 10, 247–257; vgl. dazu BERTI, *M. Annaei Lucani...*, 201–207.

16 Vgl. BRAUN, *Ancilla Calliopeae...*, 654, Anm. 112.

17 Hier kann nicht näher auf die Geschichte der Vorstellungen vom Irdischen Paradies und seiner zahlreichen Lokalisationsversuche eingegangen werden, vgl. dazu Arturo GRAF, *Miti, leggende e superstizioni del Medioevo*, a cura di Giosuè BONFANTI (Mondadori, 1984), 37–149; Klaus H. BÖRNER, *Auf der Suche nach dem irdischen Paradies. Zur Ikonographie der geographischen Utopie* (Wörner, 1984); Jean DELUMEAU, *Une histoire du paradis. 1. Le jardin des délices* (Fayard, 1992); Heinz HOFMANN, „*Adveniat tandem Typhis qui detegat orbes!*“ Columbus in Neo-Latin Epic Poetry (16th–18th Centuries)“, in *The Classical Tradition and the Americas*, vol. I 1, ed. by Wolfgang HAASE and Meyer REINHOLD (de Gruyter, 1994), 420–656 (hier: 440–443); Reinhold R. GRIMM, „Das Paradies im Westen“, in *Das Columbus-Projekt. Die Entdeckung Amerikas aus dem Weltbild des Mittelalters*, hg. von Winfried WEHLE (Fink, 1995), 73–113; SCAFI, *Mapping Paradise...*. Lediglich in der *Navigatio Sancti Brendani* (9. Jh.) erreichen der irische Abt Brendan und seine 12 Gefährten auf ihrer Seereise auch das Irdische Paradies, die *terra repromissionis sanctorum*, das auf einer Insel im westlichen Atlantik situiert ist (cap. 28): Giovanni ORLANDI e Rossana E. GUGLIELMETTI, *Navigatio sancti Brendani. Editio maior* (SISMEL Edizioni del Galluzzo, 2017); *Navigatio sancti Brendani. Die Seereise des heiligen Brendan*, eingel., übers. und komm. von Katja WEIDNER (Herder, 2022).

Der Ritter, zu dem der Erzähler jetzt wieder zurücklenkt, nimmt alles, was dem Leser soeben berichtet wurde, nun ebenfalls mit größtem Erstaunen wahr, ja *ipsos fallunt miracula sensus* (402), als er plötzlich ein lautes Klagen einer schmerzlich aufgewühlten Person vernimmt, die der Erzähler als einen von einem *entheus ardor* beseelten *vates* (404 f.) bezeichnet, die dem Ritter selbst jedoch unbekannt ist. Die Worte dieses *vates*, die der Erzähler in direkter Rede wiedergibt (406–426), sind eine einzige lange Klage über die *impuri insanesque prophetae* (406) des Islam, über diese Religion und ihre Anhänger, namentlich die *canes*¹⁸ *tumidosque Turcas* (413), deren einzige Gegner, die sie zu vernichten noch imstande wären, da England, Frankreich und Deutschland von der Seuche der Härsie, d.h. der Lehre Luthers, angesteckt seien, nämlich die Rhodier, nun selbst von ihnen geschlagen und aus Rhodos vertrieben wurden und jetzt, ohne eine neue Heimat gefunden zu haben, auf dem Meer umherirren. Die ganze Jeremiade schließt mit einer dringenden Bitte an Gott, dafür zu sorgen, daß den Auseinandersetzungen unter den christlichen Herrschern Europas ein Ende gemacht werde und sie sich endlich zu einem Kriegszug gegen die Türken zusammenschließen, andernfalls will er entweder sterben oder sich selbst in den Kampf stürzen, denn *dulce mori, vidisse nefas, tolerare probrosum* (424).

Der Rhodier staunt über die Worte *Rhodium*, *Machomat* und *prophetas* in der Klage jenes Unbekannten und schleicht sich vorsichtig näher, um seiner ansichtig zu werden:

Entheus apparet vates, frons ferrea, squallor,
Ardentes oculi, durus circum ilia cinctus,
Hispidus et veteri dignus quoque cultus eremo. (430–432)

18 Als *canes* „Hunde“ wurden in der Neuzeit bis ins 18. Jh. von den Mohammedanern häufig die Christen bezeichnet (siehe noch Osmins haßerfüllte Worte „Verbrennen sollte man die Hunde, die uns so schändlich hintergehn“ im Finale von Mozarts „Entführung aus dem Serail“, die freilich von Blondes Bemerkung „Man sehe nur das Tier dort an, ob man so was ertragen kann“ provoziert sind). Mayre dreht den Spieß um und verwendet *canes* noch mehrfach als Bezeichnung für die Türken (freundliche Mitteilung aller Stellen von L. Braun): p. 16 *impurosque canes et spurcam excindere gentem* (in einer Rede von Gottvater an den Seher Pastor in Buch I, vgl. Hofmann, „*Magnis nata triumphis...*“, 275), p. 35 (Buch II) *impurosque canes video tristesque Gelonos* (Vision Pastors von der Eroberung Zyperns durch die Türken und dem Fall der Städte Nicosia und Famagusta 1570/1) und ähnlich p. 268 (Buch XI) *insequor impurosque canes vilesque Gelonos* (Worte des gebürtigen Griechen Mauritius, der als Kind von Türken geraubt und mit dem Namen Ibrahim zu den Janitscharen gesteckt wurde, der aber von den Rittern befreit und nach Rom vor den Papst gebracht wurde, wo er sich vom Islam feierlich lossagt und schwört, den Rest seines Lebens gegen die Türken zu kämpfen, s. unten Anm. 35) sowie p. 530 (Buch XXI) *perge, ait hic rursum, Liladame, et vincere perge / Odrysius, frenare canes, frenare tyrannos* (Worte der Jungfrau Maria, die den Rittern in der Basilika Santa Maria de la Seu in Manresa in der Provinz Barcelona erscheint und ihnen Malta als den künftigen Ort ihrer Bestimmung verheißt und sie ihres weiteren vollen Beistands versichert, vgl. Hofmann, „*Magnis nata triumphis...*“, 277–279.).

Der Unbekannte spricht den Ritter sogleich an (435 *o fili*) und fragt ihn verwundert, wie er denn an diesen Ort gekommen sei, den zu betreten kaum ihm selbst und um so weniger anderen erlaubt sei, und versichert ihm, daß er über die Rhodier Bescheid wisse, die, getrieben von *discendi furor et vana libido sciendi* (438),¹⁹ die bisher unbekannten Quellen des Nils erforschen und mit Hilfe ägyptischer Astrologen das Schicksal und die Kunst der Weissagung erkunden wollen, doch sei ihr Streben vergebens, wenn es ohne Hilfe Gottes erfolge: *agnosces fontem et fontem agnovisse negabis*.²⁰ Er solle daher nicht nach den Quellen des Nils forschen, sondern die Türken bekämpfen und dem Vordringen des Islam Einhalt gebieten: Dazu fordert der *vates* ihn und seine Gefährten abschließend mit einem leicht variierten Konzentrat der Worte des Anchises an Aeneas in der Heldenschau (*Aen.* 6, 847–853)²¹ auf:

Describant alii radio et fallentia discant
 Sydera, vos, socii, pugnate et vincite saevos!
 Hoc opus, hoc decus est: agitare et vincere Turcas. (449–451)

Hierauf antwortet Francoper dem *pater optime* (452) in einer längeren Erklärung (452–473), in der er kurz das Schicksal der Johanniter und das seiner Gefährten und seiner selbst berichtet, die es auf der Suche nach ihrem Ordensgeneral Philippe de Villiers de L'Isle-Adam (454 *charumque magistrum*) durch die *improba ponti rabies* (455 f.) an den Nil verschlagen hat, dessen verborgene Quellen zu erkunden *furor et male sana libido* (461) sie getrieben haben,²² und die nun nicht wissen, *quo nos superi, quid fata reservent* (459). Dann beklagt er schauernd, wie er von dem Krokodil verschlungen wurde, was noch schlimmer gewesen sei als was *Jonas vester* erlitten habe, und wie er dem Hl. Hugo zu Dank verpflichtet sei, der ihn an diesen Ort gebracht habe:

Sed quae jam regio? Pulchrum jam suspicor Eden,
 Eden et ipse probas; nec te praesentia falsum
 Arguit atque etiam mores cultusque figurant. (471–473)

Francoper erkennt nun also (was der Leser schon seit v. 385 ff. wußte), daß er sich im Irdischen Paradies befinde und daß es sich bei dem *vates* um einen der alttestamentlichen Propheten handeln müsse, wie bereits die Wendung *Jonas*

19 Vgl. v. 348: *discendi furor atque insana libido sciendi* und oben S. 36.

20 Der *vates* will damit dem Rhodier deutlich machen, daß er Erkenntnis nur mit Hilfe Gottes erlangen könne, denn sonst, mag er auch die Nilquelle gesehen haben, werde ihm dies nicht bewußt werden und werde er weiterhin sagen, er habe sie nicht gesehen.

21 Diese Vergilstelle hat Mayre bereits in 1, 492–501 (p. 16 f.) in der in Anm. 18 genannten Rede von Gottvater verarbeitet, vgl. HOFMANN, „*Magnis nata triumphis...*“, 274 f.

22 Vgl. v. 348 und 438 mit Anm. 19.

vester anzeigt, doch bleibt ihm dessen Identität noch unbekannt und auch der *vates* enthüllt sie ihm nicht direkt, sondern sie wird ihm erst am Ende von dessen folgender langen Rede (474–524) klar. Gleich zu Beginn tröstet ihn der *vates* mit der Verheißung einer besseren Zukunft:

Erratis pridem Rhodii, sed jacta salutis
Ancora, parta quies certusque a Caesare portus:
Haec Melite, haec statio et Melitenses proxima dicent
Saecula nec varii vario sub nomine ritus,
non alius tenor aut aliis fortuna periclis. (476–480)

Sein und der Ritter neues Zuhause soll die Insel Malta sein, die ihnen Kaiser Karl V. als neuen Wohnsitz überlassen wird, ohne daß sich an ihren bisherigen Aufgaben und Tätigkeiten etwas ändern wird, und Malteser werden sie künftig statt Rhodier heißen. Mit dieser zukunftssicheren Vorausdeutung bzw. Prolepse²³ präzisiert der *vates* die den Rhodiern bereits von anderen Personen gegebenen Hinweise auf ihr künftiges Schicksal und ihre neue Heimat,²⁴ ohne jedoch explizit hinzuzufügen, daß sie diese Insel erst noch von den Türken zurückerobern müssen,²⁵ bevor sie sich dort endgültig niederlassen können. Er kündigt ihnen lediglich ihre bedeutende eschatologische Rolle im letzten großen Abwehrkampf gegen den Antichrist an, in dem er ihnen jedoch ebenfalls beistehen und sie zum Siege über die feindlichen Scharen des Islam, die der Antichrist gegen sie aufbieten wird, führen wird:

Atque ego rursum adero, Melitenses ordine ducam,
Expediam statuas, spurcas difflabimus aras,
Ibimus et reliquae spargemus cornua Lunae,²⁶
Atque mori dabitur: non vilem in gramine turbam,
Victores dabitur victori occumbere Christo. (488–492)

23 Eberhard LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*, 5. Aufl. (J.B. Metzler, 1972), 143–175, bes. 166–168 (Ausgangsvorausdeutung); Gérard GENETTE, „Discours du récit“, in ders., *Figures III* (Éditions du Seuil, 1972), 105–115 (Prolepses).

24 1, 305–308, 312–321 (p. 10 f.), gefolgt von einer visionären Beschreibung dieses neuen Rhodos, seiner Geographie, seiner Inbesitznahme durch den Orden und seiner künftigen Geschichte durch den Seher Pastor in 1, 322–460 (p. 11–15), doch wird die Identität dieser Insel dort noch nicht preisgegeben, auch nicht in der folgenden Erläuterung, die Gottvater selbst dem Seher Pastor gibt (1, 469–501 [p. 16 f.]). Sie erfolgt erst in Buch 20, p. 500, wo Karl V. in einem zereemoniellen Akt in Madrid am 24. März 1530 den Rittern Malta, Gozo und Tripolis als ewiges Lehen für die jährliche Gabe eines weißen Falken übereignet und den Rittern auf diese Weise der Name ihres neuen Wohnsitzes erstmals mitgeteilt wird; 21, p. 528 f., wo Liladamus in Manresa die Jungfrau Maria bittet, so wie sie bisher den Rhodiern beigestanden hat, künftig auch den Maltesern beizustehen (*favisti Rhodiis, Melitensibus adde favorem*), und sie ihnen ihre Unterstützung verspricht. Vgl. HOFMANN, „*Magnis nata triumphis...*“, 268–280.

25 Siehe oben Anm. 4.

26 Damit bezeichnen Mayre und andere Autoren der Frühen Neuzeit das muslimische Emblem der Mondsichel (Hilal), das als Metonymie für die Türken und den Islam allgemein steht; vgl. 25, 406 (p. 645) *cornua Lunae* ebenfalls am Versende.

Anschließend daran und an die Ermahnung, das heilige Rom zu verteidigen, ewige Bollwerke gegen die Türken zu errichten und Italien und die römische Welt, d.h. das christliche Abendland zu schützen, führt der *vates* Francoper durch das Irdische Paradies und zeigt ihm dessen wichtigste Stellen (499–524): die Stelle, an der Adam von der verbotenen Frucht aß (501 *hinc patris ingluvies*) und das Gottesreich verspielte, den Baum, an dem die unheilbringende Frucht wuchs, den Ort, wo sich Adam und Eva vor Gott versteckten, die Stelle, wo der Schöpfer in den Garten herabstieg und vergebens nach den beiden rief, und den Platz, wo der Cherubim stand, der die beiden aus dem Garten vertrieb und ihn mit dem Flammenschwert bewachte. Dies führt den *vates* zu einer Klage über den leichtsinnigen Verlust dieses glücklichen Gartens (507 *Heu homines! Horti facilis jactura beati!*), an die er jedoch gleich die Warnung hinzufügt, daß es unmöglich und sogar verboten ist, den Schritt zurückzuwenden und die verlorenen Gefilde des Paradieses wieder zu sehen,²⁷ sondern daß es stattdessen das Los der Menschen ist, *longos sentire dolores [...] et primam per saecula expungere noxam* (509 f.) – eine Anspielung auf die Lehre vom *peccatum originale* („Ersünde“) der ersten Menschen, die sich auf alle Menschen übertragen wird.²⁸ Dann weist er Francoper auf die einstige *vivifica arbor* (511), den Baum des Lebens, hin, an dessen Fuß ein Quell entspringt, der den Ursprung vier gewaltiger Flüsse bildet, welche die ganze Erde bewässern.²⁹ Und der erste von ihnen, so der *vates* weiter, ist der Nil:

Sed quibus, incertum, gyris quas permeet oras
 Scrutari quam nosse istos nos maluit ortus
 Fluminis ipse author curtamque agnoscere mentem. (515–517)

Nochmals aber warnt er, daß diese Aufgabe vergeblich sei und die Rhodier davon lassen und sich vielmehr auf die ihnen bevorstehenden Kämpfe konzentrieren sollen (518 f.), und zeigt ihm zum Schluß (doch etwas unvermittelt, denn damit wäre eine Person außerhalb des Paradieses gemeint) nur noch Enos, der einem hohen Lebensalter entgegensieht und noch viele Jahrhunderte

27 *Sed revocare gradum amissosque revisere campos / Hoc opus! Hoc vetitum!* (v. 508 f.) sind die Umkehrung der Worte der Sibylle in *Aen.* 6, 128 f. *sed revocare gradum superasque evadere ad auras, / hoc opus, hic labor est.* Ähnlich jedoch Theseus' Worte in *Sen. Herc. Fur.* 675–80 *nec ire labor est; ipsa deducit via / [...] / gradumque retro flectere haut umquam sinunt / umbrae tenaces.*

28 Neutestamentlich begründet von Paulus *Röm.* 5, 12–21 und seit dem 2./3. Jh. n. Chr. in der Alten Kirche diskutiert; erstmals im sog. *Ambrosiaster* (2. H. 4. Jh.) auf die Formel *In quo, i.e. in Adam omnes peccaverunt* (CSEL 81, 164) gebracht und dann von Augustinus in einer neuen, für die Folgezeit verbindlichen Synthese zusammengefaßt; vgl. Leo SCHEFFCZYK, *Urstand, Fall und Erbsünde. Von der Schrift bis Augustinus*, Handbuch der Dogmengeschichte, II 3a, 1 (Herder, 1981).

29 Die vier bekannten bereits in v. 396–399 erwähnten Paradiesesflüsse (vgl. *Gen.* 2, 9–14), siehe oben Anm. 15.

te ein angenehmes Leben führt.³⁰ Doch dann bricht er mit *At satis* (522) unvermittelt ab und fordert Francoper auf, wieder seine Gefährten aufzusuchen, und stellt ihm dafür seine *quadriga* (523) mit feurigen Rädern (526) zur Verfügung, mit der er zurückfliegen soll und dann den großen Nil von oben überschauen kann (524 *Hac revola et magnum jam fas circum inspice Nilum!*). Erst jetzt wird es dem Leser klar geworden sein, daß es sich dabei um den feurigen Wagen handelt, mit dem der Prophet Elias einst in den Himmel aufgefahren ist,³¹ und daß der *vates* im Irdischen Paradies niemand anders war als eben dieser alttestamentliche Prophet, der neben Henoch die einzige Person war, die noch zu Lebzeiten in den Himmel, d.h. das Irdische Paradies aufgenommen wurde.³²

Die Episode der Führung zu den wichtigsten Stätten des Irdischen Paradieses hat ihre thematischen Vorbilder in vergleichbaren Führungen in *Aen.* 8, 337–365, wo Euander Aeneas durch die Siedlung Pallanteum führt, die an der Stelle steht, an der sich später die *aurea Roma* erheben wird, wie der allwissende Erzähler der *Aeneis* in vorausdeutender Weise (Prolepse) einflücht, oder in Petrarcas *Africa* 8, 846–1004, wo Hasdrubal bei seinem Romaufenthalt explizit darum bittet, daß man ihm die Stadt zeigen möge (855 f. *Romam / et mundi vidisse caput*).³³ Doch während in der *Aeneis* zukünftige, jetzt noch nicht existierende Monumente angedeutet und in der *Africa* gegenwärtige und sichtbare Monumente gezeigt werden, weist Elias den Ritter auf Orte längst vergangener Geschehnisse hin. Etwas anders eingebettet ist Kaiser Constantius' II. Rombesuch im Jahre 357, den der Historiker Ammianus Marcellinus in seinem Geschichtswerk (16, 10, 1–17) beschreibt, da es sich dabei nicht um eine Stadtführung des Kaisers durch Dritte handelt, sondern um seinen Triumphzug in strengem Zeremoniell und nach festgelegten Formen.³⁴ Dagegen

30 Enos war der älteste Sohn von Seth, dem dritten Sohn von Adam und Eva (*Gen.* 4, 26; 5, 6–11), der ihn im Alter von 105 Jahren zeugte; er selbst bekam im Alter von 90 Jahren mit seiner Schwester Noam seinen ersten Sohn Kenan und hatte noch weitere Söhne und Töchter, bis er im Alter von 905 Jahren starb. Er ist in *Lk* 3, 38 im Stammbaum Jesu genannt.

31 *2 Kön* 2, 1–18; im Judentum und in der Alten Kirche war es indes umstritten, wohin genau er von Gott entrückt worden war, vgl. Klaus WESSEL, „Elias“, *Reallexikon für Antike und Christentum* 4 (1959): 1146 f., 1153 f., 1161.

32 Vgl. *Gen.* 5, 18–24. Sein Vater Jered zeugte ihn mit 165 Jahren. Er selbst zeugte mit 65 Jahren den Methusalem und hatte noch viele weitere Söhne und Töchter, bis er im Alter von 365 Jahren von Gott entrückt wurde: *ambulavitque cum Deo et non apparuit quia tulit eum Deus* (*Gen.* 5, 24).

33 Vgl. Guido MARTELOTTI e Pietro Paolo TROMPEO, „Cartaginesi a Roma“, *Nuova Antologia* 430 (Novembre 1943): 254–264.

34 Vgl. Richard KLEIN, „Der Rombesuch des Kaisers Constantius II. im Jahre 357“, *Athenaeum* 57 (1979): 98–115. Außerdem ist zu unterscheiden zwischen Beschreibungen von Städten oder anderen geographischen Orten, wie Mayres Erzähler sie in 22, 368–399 vom Irdischen Paradies gibt, und Führungen durch diese Städte und Orte, wie Elias sie dem Francoper in 22, 488–522 zuteil werden läßt oder wie sie bei Vergil und Petrarca in den o.g. Werken vorliegen. Beides wird nicht säuberlich getrennt bei Ulrich SCHMITZER, „Literarische Stadtführungen – von Homer bis Ammianus Marcellinus und Petrarca“, *Gymnasium* 108 (2001): 515–537; denn gerade bei Ammianus Marcellinus handelt es sich nicht um eine Stadtführung.

gehört die Struktur von Dantes *Divina Commedia* durchaus in diese literarische Reihe, da der Ich-Erzähler von zwei innertextlichen Personen – den römischen Dichtern Vergil und ab dem fünften Bußbezirk des Läuterungsberges zusätzlich von Statius – durch Inferno und Purgatorio bis zur Schwelle des Paradieses auf dem Gipfel des Läuterungsberges geführt wird, wo Beatrice die beiden antiken Dichter als Führerin ablöst, worin Dante wieder Aeneas' Führung durch die Unterwelt durch die Sybille von Cumae und später durch seinen Vater Anchises im 6. Buch der *Aeneis* übernimmt.

Zwei Stadtführungen, und zwar eine durch das christliche Rom für Persina und eine andere durch das heidnische Rom für Ibrahim, hat Mayre bereits in Buch 10 seines Epos eingefügt. Diese Persis oder Persina ist eine Tochter des Herrschers von Persien, die von ihrem Vater dem Sultan Suleyman zur Gattin bestimmt wurde und sich in Buch 8 (p. 162–190) auf der Pilgerfahrt nach Mekka befindet, während Ibrahim ein von griechischen christlichen Eltern abstammender Angehöriger der Janitscharen ist, der Persina als Beschützer mitgegeben wurde;³⁵ bei einem Gefecht ihrer türkischen Schiffe mit den bei Liladamus verbliebenen Rittern geraten beide in deren Gefangenschaft und werden nach Rom gebracht, wo sie sich mehr und mehr vom christlichen Glauben angezogen fühlen und sich in Buch 10 (p. 223–252) schließlich katholisch taufen lassen. Zuvor jedoch wird Persina von einer römischen Adligen namens Roxana zu den berühmten römischen Kirchen und Katakomben geführt (p. 227–237), während ein Ritter der Johanniter namens Savellus dem Ibrahim drei Tage lang die Monumente des antiken heidnischen Rom und zum Schluß die Peterskirche und den Petersplatz mit Berninis Colonnaden und dem Obelisk zeigt³⁶ und so seine endgültige Bekehrung herbeiführt (p. 237–252).

Im letzten Teil dieser Episode (528–548) beschreibt der Erzähler die Luftreise des Francoper in Elias' feurigem Wagen:³⁷

Vix grates solvisse datur, subit ecce quadriga
Et globus et flammae rapidusque per aëra turbo
Extulit et liquidos properans secat ignea tractus. (525–527)

35 S. oben Anm. 18 zur Anagnorisis mit seinem Vater Hydaspes bei seiner Taufe in Rom, vgl. BRAUN, *Ancilla Calliopeae...*, 632.

36 Die Handlung des Epos spielt bekanntlich zwischen 1522 und 1530, während der ursprünglich im Zirkus des Nero stehende Obelisk erst 1586 an seine heutige Stelle in der Mitte des Petersplatzes versetzt wurde und Berninis Colonnaden erst 1667 vollendet wurden. Auch Berninis Papstaltar und Cathedra Petri im Petersdom, die Roxana der Persina zeigt, wurden erst 1633 bzw. 1665 fertiggestellt. Solche und andere Anachronismen und Ungenauigkeiten sind bei Mayre nicht ungewöhnlich, vgl. BRAUN, *Ancilla Calliopeae...*, 629–631.

37 In 2 *Kön* 2, 11 ist auch von feurigen Rossen die Rede (*currus igneus et equi ignei*), die Mayres Erzähler hier allerdings nicht explizit nennt, und es heißt *ascendit Helias per turbinem in caelum*, was mit *rapidusque per aëra turbo* aufgenommen ist.

So fährt Francoper hoch über der Erde dahin³⁸ wie einst Phaethon in seinem ebenfalls von vier Rossen gezogenen Sonnenwagen (Ov. *Met.* 2, 150 ff.), freilich ohne dessen unglückliches Ende zu nehmen, und Medea in ihrem Schlangewagen über Thessalien (Ov. *Met.* 7, 220–237), und der Erzähler beschreibt, was er von dort oben staunend sieht (528 *miratur mundum Rhodius*). Nach einer allgemeinen Aufzählung verschiedener Landschaftsformen (528–530)

...terrasque patentes
Camposque et portus, maria interfusa, paludes
Et nemora et populos et saxa horrentia:

werden letztere dann näher spezifiziert (530 f.)

Olympum
Athlantem atque ipsis aggestas Alpibus Alpes,³⁹

und der Erzähler drückt Francopers Erstaunen aus, daß von dort oben all das nur wie ein winziger Punkt erscheint (532 *Ex alto punctum! Nihil! Et nil semper inane!*), und in diesem einen Punkt sind *descripta imperia et bellantia* (533)!⁴⁰

Die Route Olymp – Atlas – Alpen führt Francoper dann zu den *Lunae montes* (534) im Inneren Zentralafrikas, die in der Antike als das Quellgebiet des Nils galten,⁴¹ dessen Quellen aber, wie der Erzähler sogleich hinzufügt,

38 Aus der Luftreise läßt sich nicht entnehmen, ob Mayre sich das Irdische Paradies als auf einem hohen Berge oder auf der Erde liegend vorgestellt hat. Auch seine geographische Lage wird durch die folgende Reihung der Landschaften, die Francoper von oben sieht, nicht deutlich. Zu der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Diskussion über die Lage des Irdischen Paradieses siehe die Literatur in Anm. 17.

39 Hier liegt als Vorbild wohl Manil. 1, 426 *montibus atque altis aggestos crescere montes* zugrunde; ähnliche Vorstellung in Sen. *Ag.* 342–344 *montes montibus altis / super impositi / struxere gradus trucibus monstis*. Mit den *aggestas Alpes* sind nicht andere Gebirgszüge wie die Pyrenäen, die *Alpes Bastarnicae* (östlicher Teil der Karpaten) oder die *Alpes Numidicae* (östlicher Teil der von SW nach NO aufeinander zulaufenden Gebirgszüge des Sahara- und Tell-Atlas) gemeint, die in der Antike eben auch gelegentlich als *Alpes* bezeichnet wurden (*ThLL* I, 8, 1719, 32 ff.), sondern die in der Regel als zehn Einzelmassive aufgefaßten Teile von den *Alpes Maritimae* im Westen bis zu den *Alpes Iuliae* im Osten.

40 Die Stelle erinnert an den Blick des Scipio Africanus vom Himmel aus auf die Erde im *Somnium Scipionis* (Cic. *rep.* 6, 16. 19–23, vgl. 1, 17, 26), dem von dort oben aus ebenfalls alles klein und winzig erscheint, was bei Cicero mit dem Gedanken von der Entwertung des irdischen Ruhmes verbunden wird; vgl. auch Macrobius *Somn. Scip.* 2, 5–9. Diese Gedanken werden später von Boethius *Cons. Phil.* 2, 7 wieder aufgenommen.

41 Siehe oben Anm. 9. Ptol. *Geogr.* 4, 8, 3 lokalisiert das Mondgebirge, „von dem die Nil-Seen das Schneewasser erhalten“, zwischen 57° und 67° O und auf 12° 30' S, was indes viel zu weit östlich und südlich ist: „Dabei sind die Breitenangaben im Mittelmeerraum und in den unmittelbar angrenzenden Ländern meist erstaunlich genau, ([...] dagegen Kap Prason/Kap Delgado 15° 30' S statt 11° S); die viel schwieriger zu bestimmenden Längenangaben sind weit weniger zuverlässig [...] <und> ganz im Westen stark gestaucht [...], im übrigen Teil, besonders Fernen Osten dagegen stark in die Länge verzerrt“ (Klaudios Ptolemaios, *Handbuch der Geographie. Griechisch-Deutsch*, hg. & übers. von Alfred Stückerberger und Gerd Grasshoff, Bd. 1

auch zu seiner Zeit, d.h. Ende des 17. Jahrhunderts, noch immer unbekannt sind (534 f.):

Hinc creditus ire
Nilus et ignotos hinc primum evolvere fontes.⁴²

Des weiteren berichtet der Erzähler (536–538), daß Francoper bei seiner Luftreise

Aethiopes videt et Zayrum dirimentia Congi
Imperia, et quales porro Monomotapa tractus
Dividit

und fügt nochmals hinzu (538) *hac primum fluxisse origine Nilum*, um zu bekräftigen, daß Francoper tatsächlich sein Ziel erreicht und die Quelle des Nils nicht nur im Irdischen Paradies, sondern auch in der außerparadiesischen Welt gesehen habe. Die *Aethiopes*, die Francoper sieht, sind in der Antike nicht beschränkt auf die Bewohner des heutigen Äthiopien bzw. des antiken Nubien zwischen dem 1. und 6. Nilkatarakt mit den Hauptstädten Napata und Meroë, sondern bezeichnen allgemein alle Völker dunkler Hautfarbe am Südrand der damals bekannten Oikumene vom Atlantik im Westen bis zum Roten Meer und Indischen Ozean im Osten und südlich bis zum legendären Zwergvolk der Pygmäen, das bereits in der ältesten griechischen Literatur erwähnt ist.⁴³ Ferner sieht er die verschiedenen präkolonialen Königreiche auf dem Territorium der heutigen Demokratischen Republik Kongo und der angrenzenden

(Schwabe, 2006), 23.) Das Ruwenzori-Massiv, das meistens mit dem Mondgebirge identifiziert wird, liegt auf 0° 23' N und 29° 54' O, der Viktoria- und der Albert-See, die als die beiden Quellseen des Nils angesehen werden (Ptol. *Geogr.* 1, 9, 1 „etwas nördlicher als das Kap Rhapton“ beim heutigen Daressalam und 1, 17, 6 „Auch seien die Seen, denen der Nil entspringt, nicht unmittelbar am Meer gelegen, sondern beträchtlich weiter im Landesinneren“, vgl. ebd., 1, 16f., 77, 103, 469), liegen auf 1° 0' S und 33° 0' O bzw. 1° 41' N und 30° 55' O. Die Herkunft des Weißen Nils, „der von Süden aus irgendwelchen Seen fließe“, kennt schon Strabon 17, 1, 2, p. 786 C.

42 Die Mondberge erscheinen in dieser Position in den mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Weltkarten bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts, als sie schließlich nach der Entdeckung der Quelle des Weißen Nils aus dem Viktoriasee durch John Speke 1862 und der Erforschung des Ruwenzori-Massivs durch Henry Morton Stanley 1889/90, der die antike Bezeichnung „Mondberge“ auf die von Schnee bedeckten weißen Kappen des Ruwenzori zurückführte, von den Landkarten verschwanden; vgl. Ralph E. EHRENBURG, *Mapping the World: An Illustrated History of Cartography* (National Geographic, 2006).

43 Hes. *fr.* 150, 17 f. MERKELBACH–WEST: Abstammung von Gaia und Poseidon; Hom. *Il.* 3, 3–6: Kampf der Pygmäen gegen die Kraniche. Als tatsächlich existierendes afrikanisches Volk in der antiken Ethnographie: Aristot. *Hist. An.* 8, 12, 509a. Herodot 2, 32 berichtet von afrikanischen Zwergvölkern, allerdings ohne explizit Namen zu nennen; vgl. Ernst WÜST, „Pygmaioi“, *Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft* 23, 2 (1959): 2064–74. Zu den Vorstellungen von und Berichten über die Pygmäen von der Antike bis zur Neuzeit: Pietro JANNI, *Etnografia e mito. La storia dei Pigmei* (Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri, 1978).

Staaten, die zwischen dem 13. und 18., teilweise noch im 19. Jahrhundert dort existierten, also vor allem das Königreich Kongo, die Kuba-Föderation und die Königreiche der Luba und der Lunda,⁴⁴ welche den Zaïre-Fluß, den heutigen Kongo, „trennen“, d.h. unter den betreffenden Herrschaftsgebieten aufteilen.⁴⁵ Den Namen „Zaïre“ verdankte der Fluß einem Mißverständnis der Portugiesen, die anlässlich der Entdeckung der Kongo-Mündung unter Diogo Cão 1482 auf ihre Frage nach dem Namen des Flusses von den Bewohnern die Antwort „N’Zadi“ erhielten, was auf Lingala, der dort gesprochenen Sprache, die noch heute eine der vier Nationalsprachen der Demokratischen Republik Kongo ist, „großer Fluß“ bedeutet; die Portugiesen aber verstanden „N’zaire“, woraus sich die portugiesische Namensform „Zaïre“ entwickelte, die neben anderen Namen wie „Rio poderoso“ oder „Rio de padrão“ in die Literatur einging und sich bis ins 19. Jahrhundert hielt.⁴⁶ Schließlich sieht Francoper noch das Gebiet des Monomotapa-Reichs, eines anderen präkolonialen Reiches auf dem Territorium des heutigen Zimbabwe und mittleren Moçambique, von dessen Bedeutung und Größe die Ruinen von Groß-Zimbabwe und andere Ruinenstätten wie Khami, Danangombe (modern Dhlodhlo) oder Mapungubwe zeugen, doch hatte es sich bei der Ankunft der Portugiesen Anfang des 16. Jh.s bereits in mehrere Teilreiche aufgelöst, worauf die Formulierung *quales porro Monomotapa tractus dividit* hindeuten könnte. „Monomotapa“ war ein Herrschertitel, wie die Portugiesen berichten, und der damalige Herrscher hieß Makomba und sein Reich „Mokaranga“, so daß Mayres Formulierung besagt, daß der Monomotapa, d.h. der Herrscher von Mokaranga, sein Reich in mehrere Gebiete (*tractus*) eingeteilt hat, die er seinen Familienmitgliedern überließ.⁴⁷

44 Vgl. Pierre BERTAUX, *Afrika. Von der Vorgeschichte bis zu den Staaten der Gegenwart* (Fischer, 1966), 113–121, 133–140; Anne HILTON, *The Kingdom of Kongo* (Clarendon Press, 1985); Kevin SHILLINGTON, *History of Africa* (St. Martin’s Press, 1989), 138–156, 197–211.

45 In der Ausgabe von 1685 steht nach *videt*, *Zayrum* und *imperia* jeweils ein Komma, was bedeuten könnte, daß *Zayrum* und *dirimentia Congi imperia* als direkte Objekte von *videt* aufzufassen wären, aber dann wäre *dirimentia* ohne Objekt („die trennenden Reiche des Kongo“), und man würde eher ein Passivum *dirempta* („die getrennten, d.h. selbständigen, voneinander unabhängigen Reiche“) erwarten. Es empfiehlt sich daher, die Kommata als die üblichen, einzelne Kola des Satzes abtrennenden Lesehilfen aufzufassen, wie sie in den Drucken des 15. bis 18. Jh.s regulär verwendet wurden.

46 Günther HAMANN, *Der Eintritt der südlichen Hemisphäre in die europäische Geschichte. Die Erschließung des Afrikaweges nach Asien vom Zeitalter Heinrichs des Seefahrers bis zu Vasco da Gama* (Hermann Böhlau Nachf., 1968), 160. Padrão hießen die steinernen Wappensteinen, welche die portugiesischen Seefahrer seit Diogo Cão an den Landestellen, darunter auch an der Kongo-Mündung, errichteten. Die Demokratische Republik Kongo (genannt Kongo-Kinshasa) trug von 1971 bis 1997 den Namen République du Zaïre.

47 Vgl. BERTAUX, *Afrika...*, 46, 113 f., 117 f., 140–142; W. G. L. RANGLES, *L’empire du Monomotapa du XVe au XIXe siècle* (Mouton, 1975), 13–67. Zu den verschiedenen Namensformen des Reiches „Mokaranga“ und des Herrschertitels „Monomotapa“, vgl. ebd., 16–22. Mayre hatte diese Informationen möglicherweise aus den *Décadas da Asia* (G. Galharde, 1552/3) des portugiesischen Historikers João de Barros (1496–1570) und dem 1609 erschienenen Werk *Ethiopia Oriental* des Dominikanermissionars João dos Santos (†1622). Zu anderen möglichen Quellen vgl.

Die Ekphrasis des Erzählers konzentriert sich ab v. 539 ganz auf den Nil und dessen Biegungen und Windungen, die Francoper sieht (*videt* in v. 536 ist noch das übergeordnete Verbum der Nebensätze bis v. 540), die „Inseln“, deren „Küsten“ (549 *oras*) er umfließt,⁴⁸ und die Inseln im Fluß selbst, die aber nicht namentlich genannt werden, dann Meroë (541 *maximaque en Meroe*) und die sechs Katarakte (541 f. *queis demum angustior iuit / hactenus elisus scopulis*), nach denen sein Bett wieder breiter wird und er

prata et ripas et pascua et urbes
irrigat et multo foecundat semine campos.
Ingens Delta facit coeuntque ad cornua rivis
Et septemgeminus fugit alta per ostia Nilus. (543–546)

Hier nun, wo der Nil in seinen sieben Mündungen durch die tiefen Arme des Deltas ins Mittelmeer gleichsam „flieht“, ist die Luftfahrt des Francoper zuende, hier steigt er aus, und der Wagen des Elias entschwindet (547), hier ist er wieder an die Stelle zurückgekehrt, von der aus sein Abenteurer begann, und er macht sich auf die Suche nach seinen Gefährten (548).⁴⁹

Die Luftreise des Francoper weist keine zielgerichtete Linie auf, sondern eine unlogische geographische Abfolge der Route vom Olymp in Nordgriechenland nach Südwesten zum Atlasgebirge in Nordwestafrika, dann zurück nach Nordosten zu den Alpen in Mitteleuropa, von da nach Süden zu den Quellen des Nils bei den *Lunae Montes* in Ostafrika zwischen den heutigen Staaten der Demokratischen Republik Kongo und Uganda, dann weiter nach Westen und Südwesten zum Kongobecken in Zentralafrika und dem heutigen nördlichen Angola, von da etwas südöstlich ins Reich Monomotapa im heutigen Zimbabwe und den angrenzenden Ländern und dann wieder zurück zum Nil, dessen Flußlauf nach Norden über den heutigen Sudan und Ägypten bis zum Delta nördlich von Kairo folgend. In diesem diffusen Zickzack erinnert sie etwa an die Flucht der Arethusa „kreuz und quer in Arkadien“⁵⁰ vor dem

ebd., 8–10.

48 Gemeint sind die bereits in der Antike so genannten „Inseln“, die vom Weißen und Blauen Nil und vom Atbara vor deren Zusammenfluß gebildet werden, also vor allem die „Insel Meroë“: Diod. 1, 33, 1–4; Strabon 16, 4, 8 f., 770 C f.; 17, 1, 2, 786 C; Plin. *nat. hist.* 2, 184–186; 5, 53; 6, 220; vgl. Huss, „Die Quellen...“, 334 f.

49 Zur Fortsetzung und zum Abschluß von Buch XXII, an dessen Ende (823 ff., p. 570) der Schatten von C. Iulius Caesar persönlich erscheint und den Rittern versichert *Bella Dei gererem, Rhodium me Christus haberet* (850, p. 571), falls er heute lebte, vgl. BRAUN, *Ancilla Calliopeae...*, 654 f.

50 „Es gibt nur wenige Beispiele, die die willkürliche Großzügigkeit, mit der Ovid geographische Angaben behandelt (II 217. IV 88), so gut charakterisiert wie die folgenden Verse <sc. 607–613>. Genau genommen beschreiben sie einen wirren Zick-Zack-Kurs in Luftlinie von über 200 km mit Höhenunterschieden von über 2000 m“: Franz BÖMER, *Publius Ovidius Naso, Metamorphosen. Kommentar. Buch IV–V* (Winter, 1976), 380, vgl. 379. Auf der Fahrt Phaethons in dem ebenfalls von vier Rossen gezogenen Sonnenwagen seines Vaters Helios (Ov. *Met.* 2, 150–303)

Flußgott Alpheus oder an Phaethons Fahrt im Sonnenwagen in Ovids *Metamorphosen* (5, 607–613; 2, 217–226, 239–259).

Das Abenteuer des deutschen Ritters Francoper ist eine der zahlreichen Episoden, die Mayre in sein Epos eingefügt hat und denen es seinen bunten, abwechslungsreichen und spannungsvollen Charakter verdankt, die den Leser aber auch an die vielfachen Vorbilder in der antiken, mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Literatur erinnern sollen, die Mayre als Prätexte und Subtexte in sein Epos integriert hat.

Die ganze Episode ist, wie für den Leser unschwer zu erkennen und worauf im Text zweimal direkt hingewiesen wird,⁵¹ auf dem alttestamentlichen Buch *Iona* aufgebaut, in dem erzählt wird, wie der Prophet Jonas sich dem Auftrag Jahwes, den Bewohnern von Ninive ein Strafgericht anzukündigen, entzogen hat und mit einem Schiff in die entgegengesetzte Richtung flieht, Jahwe aber einen Sturm aufziehen läßt, als dessen Grund die Seeleute die Person des Propheten erkennen, der dann selbst darum bittet, daß man ihn über Bord werfen soll, worauf er von einem gewaltigen Fisch (*Ion.* 2, 1 κῆτος μέγα, *piscis grandis*) verschlungen wird. Drei Tage und Nächte bleibt Jonas im Bauche des Fisches, wo er einen Dankespsalm betet, woraufhin der Fisch ihn auf Befehl Jahwes wieder an Land spuckt und Jonas Jahwes Auftrag schließlich ausführt. Von dieser Geschichte hat Mayre freilich nur die rudimentären Bestandteile des Verschlungen- und Wieder-Ausgespuckt-Werdens übernommen und, passend zur Lokalität des Geschehens, den Fisch durch ein Krokodil ersetzt, aber

erscheint der Katalog der vom Weltenbrand erfaßten Berge (217–226) und Flüsse (238–259) in vergleichbarer geographisch unstrukturierter Folge: „enumerazione caotica che mette alla prova le capacità di orientamento di qualsiasi lettore. Il disordine è un criterio normale nei cataloghi poetici antichi” (*Publio Ovidio Nasone, Metamorfosi (Libri I–II). Testo critico basato sull’edizione oxoniense di R. Tarrant, a cura di Alessandro BARCHIESI, trad. di Ludovica KOCH, vol. 1 (Mondadori, 2005), 253 f., 255 f.*). Ähnliche Luftreisen machen, in Anlehnung an den ovidischen Perseus und das Flügelroß Pegasus (*Met.* 4, 614 ff., siehe unten Anm. 53), in Boiardos *Orlando Innamorato* und in Ariosts *Orlando furioso* die Ritter, die sich jeweils im Besitz des Hippogryphen (*Orl. fur.* 4, 18 ff. und passim) befinden, der seinerseits seine antiken ‚Ahnen‘ in den ἵππογρυποι (‚Geierreiter‘) in Lukians *Verae historiae* (1, 11 ff.) hat, einem Reitervolk auf dem Mond, das riesige dreiköpfige Geier als Reittiere verwendet; ebenso wird in diesem Werk Lukians von der Luftfahrt eines von einem Wirbelsturm 300 Stadien emporgehobenen Segelschiffes erzählt, das mit vollem Wind sieben Tage und Nächte über die Wolken dahinsegelt, bis es auf dem Mond landet (*Ver. hist.* 1, 9 f.); zu dieser und anderen Luftreisen in Lukians Werken und überhaupt in der antiken Literatur vgl. Aristoula GEORGIADOU and David H. J. LARMOUR, *Lucian’s Science Fiction Novel True Histories. Interpretation and Commentary* (Brill, 1998), 81–86, 90–106; Peter von MÖLLENDORFF, *Auf der Suche nach der verlogenen Wahrheit. Lukians Wahre Geschichten* (Gunter Narr, 2000), 96–114. Große Wirkung auf Mittelalter und frühe Neuzeit hatten auch die verschiedenen Versionen des um 300 n. Chr. in Alexandrien von dem sog. Pseudo-Kallisthenes verfaßten Alexander-Romans, in dem Alexander dem Großen ebenfalls eine Luftreise auf einer eigens dafür konstruierten Flugmaschine und ein Besuch im Irdischen Paradies zugeschrieben wurden: Victor M. SCHMIDT, *De luchtvaart van Alexander de Grote in de verbeelding der Middeleeuwen* (Universiteitsdrukkerij RU Groningen, 1988); Richard STONEMAN, *Alexander the Great: A Life in Legend* (Yale UP, 2008), 114–120, 164–169. Vgl. auch die Texte bei Richard STONEMAN, *Il Romanzo di Alessandro*, 2 vol. (Mondadori, 2007, 2012).

51 In der Bitte der Gefährten v. 339 *absorptum servasti olim, Pater alme, Prophetam* (sc. Jonas) und in Francopers Worten an Elias v. 467 f. *nil Jonas certe vester, nil tristius olim / senserat*.

die ganze Jahwe-Handlung und den Dankespsalm weggelassen, auch keine genauen Angaben über die Dauer des Verbleibs im Magen des Krokodils gemacht (360 f. *iam plurimus errat / noctes atque dies*) und ebenso Jonas' Zorn über die Begnadigung Ninives durch Jahwe und seinen Konflikt mit Jahwe ausgeblendet. Diese Jonas-Geschichte ist, wie die religionshistorische Forschung gezeigt hat,⁵² eingebettet in einen großen mythologischen und religionsgeschichtlichen Zusammenhang von Verschlingungsmythen, die jedoch für Mayre hier keine primäre Rolle gespielt haben dürften, da für ihn als Jesuit in erster Linie die biblische Erzählung Vorbild gewesen sein dürfte. Daher sind auch antike mythologische Erzählungen wie die von Hesione und Andromeda und deren Errettung durch Herakles bzw. Perseus vor dem Seeungeheuer fernzuhalten, schon allein deswegen, weil beide Damen von dem Monster nicht verschlungen, sondern rechtzeitig gerettet und das Monster von ihren Befreiern getötet wurde.⁵³

Dagegen hat Mayre sehr wohl Ariosts *Orlando furioso* gekannt, in dem Ariost die Hesione- und Andromeda-Geschichten auf eine ganze Reihe von jungen Mädchen, die auf der Insel Ebuda (den heutigen Hebriden) dem grimmen Proteus zum Opfer gebracht und von einem Kraken (*orca marina*)⁵⁴ verschlungen werden, applizierte, schließlich auch auf Angelica, die jedoch von Ruggiero, der die Krake durch Blendung mit seinem Zauberschild außer Gefecht setzt, gerettet wird.⁵⁵ Besonders deutlich kommt das zum Ausdruck

52 Vgl. etwa Hans SCHMIDT, *Jona. Eine Untersuchung zur vergleichenden Religionsgeschichte* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1907); Uwe STEFFEN, *Das Mysterium von Tod und Auferstehung. Formen und Wandlungen des Jona-Motivs* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1963).

53 Hesione: Val. Fl. 2, 451–578; Andromeda: Ov. *Met.* 4, 663–803; Manil. 5, 538–618. Lukian verspottet solche Verschlingungsgeschichten in seinen *Verae historiae* 1, 30–2, 2; vgl. zur antiken Tradition: GEORGIADOU and LARMOUR, *Lucian's Science Fiction...*, 156–177. Ausführlich zu den Bezügen zur Mondepisode und zur antiken Tradition und den Prätexten, insbesondere zur *Odyssee* und zum platonischen Höhlengleichnis in *Rep.* 7, 514a–517c: MÖLLENDORFF, *Auf der Suche...*, 206–261. Diese Geschichte nimmt wiederum Ariost in seinem *Orlando furioso* 11, 37–39 auf, der Orlando bei der Tötung des *orca* dasselbe Verfahren anwenden läßt wie Lukian seinen Protagonisten beim κῆτος, nämlich das Maul des Seemonsters aufzusperren: Lukians Ich-Erzähler, indem er einen großen Balken, Orlando, indem er einen großen Anker zwischen Ober- und Unterkiefer des Monsters einrammt; beide wiederum haben ihren Vorgänger in Herakles, der in einer wohl auf Hellanikos (5. Jh. v. Chr.) zurückgehenden Version der Befreiung Hesiones in voller Rüstung durch das Maul des *ketos* in dessen Bauch hinabgestiegen war und dort drei Tage lang herumschlug und -hackte, bis er mit verbrannten Haaren kahlköpfig wieder aus dem Monster herausstieg (*Schol. Graeca in Hom. Iliad.* 20, 146, ed. H. ERBSE; Lykophron, *Alexandra* 31–37 mit Tzetzes, *Scholia in Lycophr.* 34, ed. M. C. G. MÜLLER, Lipsiae 1811, vol. I, p. 328; Hellanikos in *FGrH* 4 F 26b), vgl. SCHMIDT, *Jona...*, 4–12, 49; GEORGIADOU and LARMOUR, *Lucian's Science Fiction...*, 156 f; MÖLLENDORFF, *Auf der Suche...*, 236 f., 471 f. Auch das Schiff von Olivieri, Selvaggio und Dudon gerät in Forteguerris *Ricciardetto* (5, 60 ff.) in den Bauch eines Riesenwals, in dem es ähnlich wie in dem der *Verae Historiae* aussieht, kann aber mit eigener Kraft aus dem Leib des Wals, während dieser gähnt, entweichen (5, 74); siehe unten Anm. 55 und Rudolf SCHENDA, „Walfisch-Lore und Walfisch-Literatur“, *Laographia* 22 (1965): 431–448.

54 Hier nicht die vergleichsweise harmlose Krake (*polpo*) der Mittelmeerländer, sondern der Schwertwal (*orcinus orca*) der nördlichen Meere.

55 8, 51–68; 10, 92–112. In 11, 30–83 landet Orlando auf Ebuda, tötet den *orca* und befreit

in Mayres Wahl des Irdischen Paradieses als Ort, in den Francoper vom Hl. Hugo gebracht wird und wo er in seiner Begegnung mit dem Propheten Elias über die Quellen des Nil, die bevorstehenden Kämpfe der Johanniter gegen die Türken und die endgültige Niederlassung des Ordens auf Malta informiert wird.⁵⁶ Denn dieses Abenteuer im Irdischen Paradies ist, wie bereits Ludwig Braun bemerkt hat,⁵⁷ stark vom *Orlando furioso* beeinflusst: In 33, 96 ff. fliegt Astolfo auf dem Hippogryphen über Spanien und Nordafrika zu Senapo, dem Herrn Äthiopiens, der hier mit dem sagenhaften Priesterkönig Johannes⁵⁸ gleichgesetzt wird, bei Ariost jedoch von Gott mit Blindheit geschlagen wurde und täglich wie Phineus im antiken Mythos von den Harpyien heimgesucht wird (33, 119–125),⁵⁹ weil er einst „divenne, come Lucifer, superbo, / e pensò muover guerra al suo Fattore“ (33, 109) und mit seinem Heer zu eben jenen Bergen – den *Lunae Montes* – zog, aus denen die Quellen des Nils entspringen und auf deren Gipfel sich das Irdische Paradies befinden soll, um dieses Gebiet und seine Bewohner seiner Herrschaft zu unterwerfen (33, 110). Astolfo befreit den König von den Harpyien, die er bis in die Unterwelt verfolgt, deren Eingang eben am Fuß der Nilberge liegt, und sie dort einschließt (33, 125–134, 46). Danach fliegt Astolfo auf dem Hippogryphen empor zum Irdischen Paradies (34, 48 ff.), wo er – wie Francoper den Propheten Elias – den Evangelisten Johannes trifft,⁶⁰ der ihm vom Wahnsinn Orlandos erzählt und zusammen mit Astolfo auf dem Feuerwagen des Elias zum Mond weiter-

Olimpia, die von ihrem Verlobten Bireno auf einer einsamen Insel zurückgelassene Tochter des Grafen von Holland, die von den Bewohnern von Ebuda gefangengenommen und wie vor ihr Angelica und die anderen Mädchen als Opfer für den *orca* ausgesetzt worden war und die nach ihrer Befreiung sich mit König Oberto von Irland vermählt; siehe auch oben Anm. 53.

56 Vgl. Hofmann, „*Magnis nata triumphis...*“, 279 f.

57 Braun, *Ancilla Calliopeae...*, 654 Anm. 115. Zum Irdischen Paradies im Epos der Renaissance vgl. A. Bartlett Giamatti, *The Earthly Paradise and the Renaissance Epic* (Princeton UP, 1966), 186–210, wo er allerdings auch andere Wunder- und Zaubergärten wie z.B. Alcinas Zaubergarten auf den *Isole Fortunate* in Tassos *Gerusalemme Liberata* (14, 70 ff.; 15, 53 ff.; 16, 1 ff.) behandelt.

58 Vgl. Ulrich Knefelkamp, *Die Suche nach dem Reich des Priesterkönigs Johannes. Dargestellt anhand von Reiseberichten und anderen ethnographischen Quellen des 12. bis 17. Jahrhunderts* (Andreas Müller, 1986); Wilhelm Baum, *Die Verwandlungen des Mythos vom Reich des Priesterkönigs Johannes. Rom, Byzanz und die Christen des Orients im Mittelalter* (Kitab, 1999). Zur Übertragung des ursprünglich im (fernen) Osten lokalisierten Reiches des Priesterkönigs Johannes nach Äthiopien seit dem 14. Jh. vgl. Knefelkamp, *Die Suche...*, 69–120; Baum, *Die Verwandlungen des Mythos...*, 217–302.

59 Apoll. Rhod. 2, 178–530; Verg. *Aen.* 3, 209–269; Val. Fl. 4, 422–636.

60 Nach *Joh* 21, 20–24 soll der Jünger (und spätere Evangelist) Johannes nicht sterben, so Jesus will, sondern bleiben, bis Jesus wiederkomme; vgl. *Orl. fur.* 34, 58 f., wo der Erzähler auch die Anwesenheit von Elias und Henoch im Irdischen Paradies erwähnt (siehe oben S. 47 mit Anm. 31 f.). Allerdings ist die Aufnahme Astolfos durch Johannes, der ihm nach seiner Ankunft zuerst gleich eine Mahlzeit und eine Ruhepause anbietet, erheblich freundlicher als die Francopers durch Elias und Johannes wesentlich milder und zivilisierter als der Verwünschungen ausstoßende und heruntergekommen aussehende Elias bei Mayre.

fährt.⁶¹ Dort ist alles, was je auf Erden verloren gegangen ist, wieder zu finden, also auch der Verstand Orlandos, der in einer großen Flasche eingeschlossen ist, die Astolfo mitnimmt – und in einer kleinen Flasche seinen eigenen Verstand, damit er lange und in Weisheit leben werde – und mit ihrer Hilfe später (39, 57–60) Orlando von seinem Wahnsinn kuriert. Der Evangelist Johannes gibt Astolfo auch ein Heilkraut gegen die Blindheit von Senapo mit, worauf Astolfo zu diesem zurückkehrt und ihn wieder sehend macht (38, 24–27).

Mit dieser Episode gelang Mayre ein kleines Kabinettstück, zusammengesetzt aus verschiedenen biblischen, antiken und frühneuzeitlichen Quellen und in der Tradition der ritterlichen Heldendichtung vom Mittelalter bis zu Ariost, ein gelungenes Beispiel seiner musivischen Kunst, die in zahlreichen anderen Episoden abseits der Haupthandlung kaleidoskopartig sein Werk durchzieht, auch wenn sie den modernen Leser gelegentlich skurril und übertrieben anmutet, aber trotz ihrer barocken Überfülle dem *Liladamus* eine Frische und Lebendigkeit verleiht, die von den Literaturwissenschaftlern erst noch zu entdecken und angemessen zu würdigen ist.

The Johannite in the Earthly Paradise: Jacques Mayre, *Liladamus* 22, 315–548

This study by Heinz Hofmann explores the neoclassical Latin epic *Liladamus* by Jacques Mayre (1627–1694), focusing on a particularly elaborate and fantastical episode from Book 22. The hero of the poem is Philippe de Villiers de L'Isle-Adam, Grand Master of the Order of Saint John, Latinized as “*Liladamus*.” The epic, sprawling across 25 books, is a monumental retelling of the Knights of Rhodes’ migration to Malta after their expulsion by the Ottomans.

In the featured episode, a German knight named Francoper sets out to discover the sources of the Nile, driven by an insatiable thirst for knowledge. Separated from his companions and swallowed by a monstrous crocodile, he is miraculously rescued by Saint Hugo, a former crusader and canonized knight. Upon being released, Francoper finds himself in a paradisiacal landscape—the Earthly Paradise. The scene draws from biblical and classical motifs, depicting a lush, harmonious world with the Tree of Life and the four rivers of Paradise, including the Nile.

Francoper is guided by a mysterious prophet – later revealed as Elijah – who lectures him on the futility of human curiosity without divine guidance. The prophet exhorts Francoper to abandon the fruitless search for knowledge and to focus instead on the sacred mission of the Knights: to combat the Turks and defend Christendom.

61 Die Mondfahrt hat Ariost aus Lukians *Verae Historiae* übernommen, siehe oben Anm. 50.

BARBARA MAHLMANN-BAUER

Johannes Sommers *Strategien Satans* (1570), ein Handbuch für Pfarrer zur Verteidigung der Glaubensvielfalt in Siebenbürgen

Die Kultur- und Kirchengeschichte Ungarns ist seit der Renaissance thematisch und personell vielfältig mit der Entwicklung der Nationalkulturen Westeuropas verflochten. Diese Erkenntnis verdanke ich den Büchern von Gábor Tüskés, ebenso seinen wissenschaftlichen Projekten und Tagungen, an denen ich teilnehmen durfte. Für die Jesuiten und andere Reformorden, deren Kultur Tüskés länderübergreifend erforscht hat, wurde der kulturelle Austausch durch die lateinische Sprache und das gemeinsame Fundament römischer Katholizität erleichtert. Wie sehr die mehrsprachige Literaturgeschichte Ungarns auf die Kulturen Westeuropas ausstrahlte, hat Gábor Tüskés an Kelemen Mikes und der Geschichte des Briefromans, an den autobiographischen Texten des Fürsten von Siebenbürgen Ferenc Rákóczi, der für die politische Unabhängigkeit von Habsburg kämpfte, anhand der Verbreitung geistlicher Erzählstoffe, der Volksfrömmigkeit, der Geschichte des Schelmenromans und der angewandten Emblematik gezeigt. Persönlich hat mich Gábor Tüskés für Leben und Werk von Ferenc Rákóczi begeistert, das er grundlegend erforscht hat. Er hat mich mit dem Denken ungarischer Aufklärer, György Kalmárs, György Maróthis und István Hatvani bekannt gemacht. Er schenkte mir die aufregenden, großartigen Romane von Zsigmond Móricz, Dezső Kosztolányi, Gusztáv Rab und Antal Szerb in deutschen Übersetzungen und schloss mir das Herz auf für die Lyrik und das Leiden Attila Józsefs. Ich bin sehr dankbar für diese Horizonterweiterungen!

Als mich Gábor Tüskés im Mai 2015 zu einem Vortrag über Sebastian Castellios Manifest der religiösen Toleranz *De haereticis an sint persequendi* in die Ungarische Akademie der Wissenschaften einlud, wusste ich noch nicht, welche Spuren Castellio und Jacobus Acontius, der nach dessen Tod seine Ideen weiterverbreitet hat, in den theologischen Kontroversen Siebenbürgens im 16. Jahrhundert hinterlassen haben.

Mit Lakó Elemérs Katalog der Bücher und Manuskripte des unitarischen Kollegs in Klausenburg (Kolozsvár, Cluj) im Gepäck,¹ sah ich mir dort 2019

* Professor emerita, Universität Bern.

1 Elemér LAKÓ, u.a. Hrsg., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* (Szeged, 1997).

den prächtigen Codex des unitarischen Pfarrers Máté Toroczkai (1553–1616, Bischof seit 1601) an. Die Texte, die Toroczkai seit 1578, in einer für die Unitarier in Klausenburg gefährvollen, bedrohlichen Zeit, abgeschrieben hat, gehören der Gründerzeit der unitarischen Kirche an. Da Drucke von Unitariern unter der Regentschaft von István und Kristóf Báthory verboten waren, nahm sich Toroczkai vor, die wertvollen Texte wenigstens in Abschriften zu überliefern.² Die Mehrzahl stammt von Ferenc Dávid (1510–1579), Jacobus Palaeologus (1520–1585) und Johannes Sommer (1542–1574).³

An den Beiträgen von Jacobus Palaeologus und Johannes Sommer möchte ich künftig zeigen, wie sehr Sebastian Castellios Toleranzforderung zusammen mit der als häretisch verdamnten Theologie Michel Servets (1511–1553) das Denken der Antitrinitarier in Siebenbürgen beeinflusst hat.⁴ Palaeologus verfasste 1575, zwanzig Jahre nach der Kontroverse zwischen Calvin und Castellio (1515–1563) aus Anlass der Verbrennung Michel Servets als Ketzer im Oktober 1553, eine Apologie Castellios im Namen von dessen Pseudonym Martin Bellius: *Theodoro Bezae pro Castilione [!] et Bellio* (1573).⁵ Darin weist Palaeologus Bezas Argumente für die Tötung von Ketzern zurück, mit denen Calvins Mitarbeiter nachträglich den Prozess und die Hinrichtung Servets als Antitrinitarier zu rechtfertigen versuchte.

Johannes Sommer unterrichtete seit 1570 am Gymnasium von Klausenburg/Kolozsvár die alten Sprachen. Er arbeitete Jacopo Aconcios (Acontius, 1492–1566) populäres Buch *De satanae stratagematis*,⁶ das in Basel 1564 erstmals im Druck erschienen war und 1565 in einer erweiterten Fassung herauskam, zu einem Handbuch für Pfarrer um. Sommer übernahm Aconcios Argumente für religiöse Toleranz und übertrug sie auf die religionspolitischen Verhältnisse in Siebenbürgen.⁷ Er verurteilt Zwang und Gewalt in Glaubens-

2 Mihály BALÁZS, „Máté Toroczkai“, in *Ungarländische Antitrinitarier III*, hg. von Mihály BALÁZS, Bibliotheca Dissidentium 23 (Baden-Baden–Bouxwiller: Valentin Koerner, 1993), 83–106.

3 Inhaltsverzeichnis des Codex Toroczkai in der Bibliothek des Unitarischen Kollegs in Klausenburg/Kolozsvár in Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 188–90; Mihály BALÁZS, Hrsg., *Ungarländische Antitrinitarier III*, Bibliotheca Dissidentium 23 (Baden-Baden–Bouxwiller: Valentin Koerner, 1993), 151ff.

4 Eine Einführung dazu: Barbara MAHLMANN-BAUER, „Transylvanische Lektüren: Sebastian Castellios Ideen und die seiner Basler Weggefährten auf dem Weg nach Siebenbürgen“, in *Vernetzungen*, hg. von Stefan ABEL u. a. (Basel, 2025), im Druck.

5 Jacobus PALAEOLOGUS, „Theodoro Bezae pro Castilione [!] et Bellio“ (1573), Fol. 929–1102, MsU 1699, Bibl. Acad. Cluj. Eine Edition dieser Verteidigungsschrift „pro Castilione et Bellio“ ist ein Desiderat der Forschung.

6 Jacobus ACONTIUS, *De satanae stratagematis* (Basel: Pietro Perna, 1564, 1565). Historisch-kritische Edition: Jacobus ACONTIUS, *Satanae stratagematum libri octo*, hg. von Walter KÖHLER (München: Reinhardt, 1927).

7 Zu Castellio und zur causa Serveti s. Roland H. BAINTON, *Michel Servetus* (Gütersloh: Mohn, 1960); Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio: Biographie* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997); Uwe PLATH, *Der Fall Servet* (Essen: Klartext Verlag, 2013); Uwe PLATH,

dingen und die Diffamierung von Abweichlern als Ketzer so entschieden wie Castellio, dessen Einfluss auf Aconcio unumstritten ist. Ich habe Sommers *Stratagemata Satanae* transkribiert und in diesem Beitrag für Gábor Tüskés die *Praefatio* ins Deutsche übersetzt.⁸

Die Gründe, weswegen Johannes Sommer seine sächsische Heimat, die Stadt Pirna, verließ und zuerst nach Moldau, dann zu den Siebenbürger Sachsen auswanderte, sind nicht bekannt.⁹ Er war 1565–1567 Rektor des Honterus-Gymnasiums in Kronstadt, das sich der lutherischen Reformation angeschlossen hatte. 1568 ließ er sich an die Stadtschule in Bistritz berufen, wo ebenfalls die *Confessio Augustana* anerkannt wurde. Sommer war bis dato nur als neulauteinischer Dichter hervorgetreten. Er berichtete im November 1568 aus Bistritz einem Landsmann, Christoph Hanisius, von der Disputation im März 1568, die unter Vorsitz des Königs Johann Sigismund II. (János Zsigmond II.) in Gyulafehérvár/Alba Iulia zwischen den beiden Meinungsführern der Reformierten und der Unitarier, Péter Melius Juhász (1532–1572) und Ferenc Dávid (1510–1579), stattfand. Damals hatte der Dichter und Pädagoge noch kein Verständnis für die vielfältigen Abspaltungen im Siebenbürger Protestantismus, sondern beklagt sich lebhaft über „tot factiones haereseon“ in seinem Exil: „pene tot opiniones reperias quot hominum.“¹⁰ In Bistritz schrieb er ein Gedicht, „Colicae et Podagrae Tyrannis“, und widmete es dem königlichen Hofmedicus Giorgio Biandrata. Damals scheint sich der im sächsischen Luthertum sozialisierte der antitrinitarischen Bewegung angenähert zu haben. Dies belegt ein späterer Zusatz in der Matrikel des Kronstädter Gymnasiums zu Sommers Rektoratsjahr 1565: „Johannes Sommer Pirnensis (rector), aposta-

Sebastian Castellio 1515–1563 (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2020). Sebastian CASTELLIO, *De haereticis an sint persequendi et omnino quomodo sit cum eis agendum [...] Facsimile de 1554*, hg. von Sape van der Woude (Genève: S. Veenstra, 1954); Sebastian CASTELLIO, *De haereticis an sint persequendi – Von Ketzeren – Traicté des heretiques: Synoptische Edition mit Kommentaren zu den Textauszügen*, hg. von Barbara MAHLMANN-BAUER u. a., 2 Bde. (Basel: Schwabe Verlag, 2024). Moderne deutsche Übersetzung: Sebastian CASTELLIO, *Das Manifest der Toleranz: Über Ketzer und ob man sie verfolgen soll – De haereticis an sint persequendi*, hg. von Wolfgang F. STAMMLER, übers. von Werner STINGL (Essen: Alcorde Verlag, 2013).

- 8 „De Stratagematis satanae Libri octo Jacobi Acontij, in quinque redacti, ac alicubi copiosius explicati“ (1570), Codex Máté Toroczkai, fol. 851–929., Bibliothek des unitarischen Kollegs Klausenburg/Kolozsvár/Cluj.
- 9 Zur Biographie Sommers s. PIRNÁT, *Die Ideologie der...*, 17–53; Antonio ROTONDÒ, „Studii e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento“, *Rivista Storica Italiana*, 1974, 161–224; Lore POELCHAU, „Johannes Sommer 1542–1574“, *Acta Neolatina Lovaniensia*, 1997, bes. 182–186; Wilhelm KÜHLMANN, „Sommer, Johannes“, in *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN u. a. (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2011), Bd. 11, 55.
- 10 Rotondò zitiert zwei Briefe Sommers in: ROTONDÒ, „Studii e ricerche di...“, 500–502, s. auch 169f.

ta factus, blasphemias enim Arrii peculiari libello, imo et cantilenis Germanicis a se compositis disseminavit.”¹¹ Angeblich hat Ferenc Dávid Sommer zu seiner Ansicht bekehrt und ihm 1570 eine Stelle als Lektor und Rektor an der Klausenburger Schule verschafft.¹² Sein dort entstandenes Handbuch *Strategien des Teufels* richtet sich mit rhetorischen Ratschlägen und einer Kommunikationsethik an Pastoren, die in Religionsdisputationen ihre Gegner mit soliden Argumenten und biblischen Belegen überzeugen und mit ihrem integren Verhalten sich bei ihrer Gemeinde beliebt machen wollten. Nach dieser Bearbeitung, die sich an alle Glaubensbrüder richtete, beteiligte sich Sommer aktiv an der Kontroversliteratur der Antitrinitarier in Klausenburg.¹³ 1574 starb er an der Pest.

Als der Fürst von Siebenbürgen János Zsigmond II. Szapolyai (Johann Sigismund II.) am 14. März 1571 starb, erwies ihm Sommer mit einer *Oratio funebris* seine Reverenz.¹⁴ Er würdigt die theologische Bildung des Fürsten und vermerkt dankbar, dass er „nostra schola” jährlich mit Stipendien für Schüler und Lehrerlöhnen unterstützt habe. Sommer veranschaulicht die fürstlichen Bemühungen zur Reformation der christlichen Lehre an so vielen bemerkenswerten Einzelheiten, dass ich annehme, er habe sie als Augenzeuge miterlebt. Er stellt die vom Fürsten initiierten Reformen der Lehre, der Kirche und der Schulen als Errungenschaften dar, mit denen die „stratagemata Satanae” besiegt worden seien. Dabei erwähnt er explizit das Trinitätsdogma, mit dessen Definition und Festsetzung sich Theologen späterer Jahrhunderte von der Reinheit des biblischen Wortes entfernt hätten.¹⁵

Als nämlich unselige Spekulationen von Leuten, die nichts Besseres zu tun hatten (hominum ociosorum), so mächtig in unsere Kirchen ström-

11 Zitiert von POELCHAU, „Johannes Sommer 1542–1574”, 186.

12 Vgl. János KÉNOSI TÖZSÉR und István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica, liber I-II*, hg. von János KÁLDOS, Miklós LACZKOVICS, und Mihály BALÁZS, Bd. 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 162. Ich danke Frau Dr. Gizella Hofmann (Archiv der Unitarischen Kirche, Budapest) für die Zusendung der Bände.

13 Im Codex Torockzai sind von Sommer mehrere Abhandlungen überliefert: eine Widerlegung des Reformierten Petrus Carolus, eine Schrift gegen die Erwachsenentaufe und über Glaubensartikel (vgl. PIRNÁT, *Die Ideologie der...*, 186f; BALÁZS, *Ungarländische Antitrinitarier III*, 151f; Mihály BALÁZS und Gizella KESERÜ, „Der siebenbürgische Unitarismus”, in *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*, hg. von Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT, und András F. BALOGH (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2013), 20.

14 Johannes SOMMER aus Pirna, Lector Scholae Claudiopolitanae, *Oratio funebris In mortem Illustrissimi et regis virtutibus ornatissimi, vera etiam pietate excellentis principis [...] Ioannis Secundi Electi Regis Hungariae &c.* (Klausenburg, 1571). Sie wird auch in der *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica* als Beleg für den unitarischen Glauben des Königs gewürdigt: KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:142.

15 Sommer: *Oratio funebris*. Ich übersetze hier die Teile, in denen Sommer die Frömmigkeit und das theologische Interesse des Königs von Ungarn würdigt. Grundlage ist der unpaginierte Druck der Trauerrede, der von der ungarischen Akademie der Wissenschaften digitalisiert wurde.

ten, dass kaum ein Funke einer gesunden Frömmigkeit mehr erschien, als deswegen viele mit größter Streitlust, wie wir sie bis zum heutigen Tag erleben, in Opposition gingen, viele, die an Dunkelheit gewohnt waren – gleichsam wie die in Platons Höhle gefesselten Bewohner, die den Glanz des neuen Lichts am wenigsten ertragen konnten – und alles lieber erfahren wollten, als das alte, von ihrer Mutter erhaltene Gewand abzuwerfen und sich für besiegt zu erklären [um die Worte des Fabius¹⁶ zu benutzen), da geschah es, dass die Leute größte Mühe hatten, eine vernünftige Auswahl zu treffen, wer von zwei Parteien die Wahrheit vertrete. Nun aber begriff unser theologisch gelehrter Fürst leicht, was hier wahr sei. Er riss die Wahrheit begierig an sich und verteidigte sie fortan mit größtem Vergnügen. Da er nämlich mit der Bibellektüre von Kind an vertraut war und sich ziemlich gut (*mediocriter*) mit der Hl. Schrift auskannte, bemerkte er alsbald folgendes: dass das, was außer dem Wort Christi und der Apostel in den nachfolgenden Jahrhunderten in die Kirche Eingang gefunden hatte, keineswegs zu den Wahrheiten gezählt werden dürfe, auf die der Anker unseres Heils zu gründen sei, vor allem da die Gegner selbst zugaben, daß jene Wörter, mit denen ihre blasphemischen Subtilitäten einer neuen Lehre erklärt – lieber sage ich: verhüllt – werden, in den Evangelien nicht zu finden seien. Ein starkes Argument [von ihnen] war, dass der Hl. Geist die Benennungen dieser Dinge nicht habe erfinden können oder wollen, was im Klartext heißt, dass die Kirchengeschichte selbst Ursprung, Gelegenheit und Fortschritt der Idolomanie eindeutig aufgezeigt hat. Dazu kam noch, dass bei der Reinigung einer derartigen Lehre ganze Lastwagen völlig unpassender Redensarten, die (nach jenen uralten [den Kirchenvätern]) hauptsächlich die Scholastiker eingeführt hatten, wie sie in den Rätseln des Petrus Lombardus zu lesen sind, von Luther und anderen bemerkt und verworfen worden waren, obwohl auch diese [die scholastischen Begriffsungetümer] aus derselben Quelle flossen, die von jenen [den Gegnern auf dem Konzil von Nicäa] verlassen worden war. Listig war jene Strategie des Teufels, nämlich sein Bemühen, unter dem Vorwand der bereits erneuerten Lehre sein altes Labyrinth von Gott wieder aufzubauen, nachdem ein Gesetz erlassen worden war, demzufolge alle annehmen mussten, dass man über diesen Teil der Lehre nicht weiter nachforschen dürfe. Aber Gottes Weisheit machte auch hier die Boshaftigkeit des Teufels zuschanden. Denn als beherzte Leute sahen, dass mit gutem Recht jene scholastischen Phantasmen verworfen worden waren und zwar deswegen, weil sie weder Himmel noch Erde betrafen

16 Gemeint ist vielleicht Fabius Rusticus, dessen Geschichtswerk von Tacitus als Quelle benutzt wurde. Vgl. *Der kleine Pauly*, Bd. 2, 498.

und anscheinend allein zu dem Zweck verfasst worden waren, dass niemand sie verstehen könne, hatten sie jedoch unterdessen Zeugnisse von denselben, welche sie zugrunde gerichtet hatten, lesen können: dass der Papst unter vielen anderen diese Lehrmeinung über die göttliche Trinität unzerstört bewahrt habe. Was hätten sie wahrlich anderes urteilen können, als dass es entweder für sie selbst keinen Grund gegeben hätte, so vieles fortzulassen, oder aber dass von jenen mit törichter Kühnheit unvorsichtig bestätigt würde, was sie tatsächlich früher verdammt hatten. Jenes [dass sie im Unrecht gewesen seien] mussten sie nicht argwöhnen, da diese Meinungen augenscheinlich absurd sind. Dies dagegen war von der Art, dass man leicht sich überzeugen konnte, jenes Dogma könne nicht richtig sein, von dem alle Parteien auf das übelste betroffen waren und über welches so divergente Urteile von denselben Leuten existierten. [...] Aus diesen genannten Gründen wurde die Einsicht unseres Fürsten darin bestärkt und er kam – nach Erkenntnis, wie verworren diese Sophistik war, – zu dieser Schlussfolgerung, dass es unwahrscheinlich sei, dass Gott – der [doch] will, dass er von den Menschen aus ganzem Herzen verehrt werde und der diesem Kultus eine genaue Form vorgeschrieben hat – mit Absicht so habe sprechen wollen, dass niemand ihn verstehen könne. Daher [...] hat er die Falschheit der Trinität öffentlich verurteilt, frei heraus bekannt, was er glaubte, und sich mit großem Eifer zur Verteidigung der Wahrheit gerüstet. Sein Eifer war allerdings so enorm, dass man hätte glauben können, er fürchtete dies einzig, dass ihm ein anderer Herrscher diese Siegespalme, die Behauptung der Wahrheit, entreißen könnte. Was hat der Fürst aber nicht alles angestellt? Wie? Hätte er verhindern sollen, dass die Gemüter seiner Untertanen von jener verwickelten und dunklen Theologie zu jener alten Einfachheit zurückgeführt wurden, die wenn sie selbst nicht apostolisch ist, doch der apostolischen am nächsten kommt? Wie viele Synoden, wie viele Disputationen in Ungarn und in Siebenbürgen veranstaltete er, damit der Sinn der Hl. Schrift durch den Vergleich ihrer Aussprüche besser erklärt werden könne, wobei er nicht nur selbst dabei sein wollte, sondern auch die Seiten des Schiedsrichters unterhielt und die gänzliche Absurdität des Aberglaubens überzeugend widerlegte. Währenddessen ermahnte er die Gegner öfter, sie sollten sich dazu aufrufen, menschliche Erfindungen beiseite zu lassen und ernsthafter und frommer bei der Erklärung der himmlischen Lehre zu bleiben. Ich erinnere mich selbst und werde mich solange ich lebe immer erinnern, dass nicht nur diejenigen, die in diesem Fürstentum mit großer Gefahr erstmals die Reinigung der Lehre in die Hand genommen hatten, sondern auch andere, die an Alter, Gelehrsamkeit und Urteilsvermögen weit unter ihnen standen, ihre Meinung über die Religion mit größter Offenheit ihm

vorzutragen und von ihm geradezu mit Wohlwollen angehört zu werden pflegten. Alle, die in ganz Ungarn für die Ernte des Herrn zum Lehramt abgeordnet wurden, die nach Italien oder zu den Deutschen zum Studium gingen, haben in den meisten Fällen, ja wahrhaftig beinahe allesamt, seine Großzügigkeit und Freigebigkeit erfahren. Er hat auch von den gelehrten und frommen Männern im Ausland viele zu einem anständigen Lohn nach Siebenbürgen geholt, damit die Wissenschaften ebenso wie die Frömmigkeit in einen besseren Stand versetzt würden [...]. Was hat er selbst dagegen nicht alles an Mühen ertragen? Zu wie vielem Unrecht hat er still geschwiegen, während ihn die Gegner der rechten Lehre ohne Erfolg beschuldigten oder über die Geistlichen unerhörte Lügen erfanden? Er hielt es für gewiss, dass diese Injurien ihm galten. Dennoch ertrug (toleravit) er großmütig alles, von der einzigen Hoffnung erfüllt, dass zweifelsohne die Wahrheit sich am Ende, wenn auch langsam, behaupten werde. [...] Gewiss hinterließ er ein Beispiel von der Art, dass man, im Falle, dass es mehreren Herrschern beliebt, ihm nachzufolgen, leicht vorhersagen kann, dass das Christentum sich in kurzer Zeit erheblich verbessern werde.

Der Herrscher habe Religionsgespräche organisiert, damit die Wahrheit durch den Vergleich der unterschiedlichen Bibelauslegungen ermittelt werden könne. Er sei als Schiedsrichter aufgetreten und habe sich selbst an der Widerlegung falscher Glaubenslehren beteiligt. Er hörte die Meinungen der Laien gläubigen ebenso geneigt an wie die Ratschläge der Gelehrten. Schon 1568 lobten Giorgio Biandrata und Ferenc Dávid Johann Sigismund für seine Bereitschaft, Gottes Wahrheit nicht mit Feuer und Schwert durchsetzen zu wollen, sondern mit sachlichen Diskussionen auf der Grundlage der Bibel, womit die Reformation zu ihrem Ziel gelangen würde.¹⁷ Beide beteuerten ihre guten Absichten, denn sie wünschten eine friedliche Einigung aller Protestanten und würden sich von besseren Argumenten der Gegner durchaus überzeugen lassen. Diese Erklärungen ermutigten Sommer vermutlich zu seiner Acontius-Umarbeitung.

Die Trauerrede offenbart, wie Sommer seit seiner Hinwendung zur Partei Dávids die theologischen Streitigkeiten um Einzelheiten der christlichen Lehre erlebt hat. Seit 1555 galt der Augsburger Religionsfrieden im Reich. Als sich Kurfürst Moritz von Sachsen (1521–1553) 1551 überraschend an die Spitze der protestantischen Fürstenopposition gegen den Kaiser stellte und ihn ein Jahr

17 Giorgio BIANDRATA und Ferenc DÁVID, „Vorrede“, in Ferenc DÁVID, *De falsa et vera unius Dei Patris, filii et spiritus sancti cognitione* (Alba Iulia: Raphael Hoffhalter, 1568). Nachdruck 1583, vgl. die *Einleitung* und die englische Übersetzung der Widmungsvorrede S. XLIX–L; Mihály BALÁZS und André SÉGUENNY, Hrsg., *Ungarländische Antitrinitarier IV. Ferenc Dávid*, Bibliotheca Dissidentium 26 (Baden-Baden–Bouxwiller: Valentin Koerner, 2008), 179–86.

später zur Anerkennung des Passauer Vertrags zwang, war der Weg zum Augsburger Religionsfrieden geebnet. Die Reformation in Sachsen war fortan nicht mehr zu stoppen.¹⁸ Dem top-down erfolgten Religionsfrieden waren jedoch turbulente Jahre vorausgegangen, seitdem Herzog Moritz 1546 sich aus taktischen Gründen auf die Seite Karls V. geschlagen und so eine „rigorose theologisch-konfessionell-kirchliche Spaltung“ zwischen Albertinern und Ernestinern provoziert hatte. Johann Friedrich (1503–1554), der seine Kurwürde 1547 an Moritz abgeben musste, bestand in seiner Residenz in Wittenberg gegenüber den ‚Verrätern‘ in Dresden darauf, das reine Erbe Luthers zu bewahren.¹⁹ Vielleicht wanderten schon die Eltern Johannes Sommers aus Pirna aus, aus Angst vor einer Rekatholisierung und Unterwerfung unter das kaiserliche Interim 1548, da die sogenannten Leipziger Artikel sich in der Liturgie Sachsens sogleich der katholischen Linie anpassten.²⁰

Ganz anders waren die Verhältnisse in Siebenbürgen. Von den Siebenbürger Sachsen wurde 1545 die lutherische Reformation übernommen. In der Frage des Abendmahls gewann in der Folgezeit die reformierte Deutung als symbolisches Mahl an Anhängern in Ungarn. Unter dem Einfluss von Biandrata und Ferenc Dávid breitete sich seit 1564 in Klausenburg ein radikaler Protestantismus mit einem bibelgestützten antitrinitarischen Glauben aus, zu dem sich der römisch-katholisch erzogene Johann Sigismund bekehren ließ.²¹

In seiner Trauerrede spielte Sommer auf Initiativen des Herrschers zur friedlichen Klärung der religiösen Differenzen an. Vermutlich waren ihm auch die Landtagsbeschlüsse 1563–1568 bekannt, die den verschiedenen protestantischen Glaubensgemeinschaften Religionsfreiheit zusicherten und freie Pfarrrwahl erlaubten.²² Sommer erinnerte ausdrücklich an die kompetitiven

18 Heribert SMOLINSKY, „Albertinisches Sachsen“, in *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*, hg. von Anton SCHINDLING und Walter ZIEGLER, Bd. 2 (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1993), 20f.

19 Thomas KLEIN, „Ernestinisches Sachsen, kleinere thüringische Gebiete“, in *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*, hg. von Anton SCHINDLING und Walter ZIEGLER, Bd. 4 (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1992), 22.

20 SMOLINSKY, „Albertinisches Sachsen“, 22.

21 Vgl. Márta FATA, „The Kingdom of Hungary and Principality of Transylvania“, in *A Companion to the Reformation in Central Europe*, hg. von Howard LOUTHAN und Graeme MURDOCK (Leiden: Brill, 2015), 112–19.

22 Das jüngste Edikt, das Sommer seit seinem Umzug nach Klausenburg hat kennen können, stammt von 1568. Zu den Landtagsbeschlüssen 1557, 1564, 1568 und 1570/71 s. die Edition und Übersetzung von Edit SZEGEDI, „Von der Uneindeutigkeit zur konfessionellen Konkurrenz“, in *Common Man, Society and Religion in the 16th Century*, hg. von Ulrich A. WIEN (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021), 100–104. Die Landtagsbeschlüsse gingen als Toleranzedikte in die Geschichte der unitarischen Kirche ein. Vgl. Übersetzung in Earl Morse WILBUR, *A History of Unitarianism: In Transylvania, England and America*, Bd. 2 (Boston: Beacon Press, 1952), 34ff; George Huntston WILLIAMS, *The Radical Reformation*, 3. Aufl. (Kirkville, Missouri: Truman State University Press, 1992), 1114; Karl REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, *Studia Transylvanica* 5 (Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1979), 298f; Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 302; Ulrich A. WIEN, „Flucht

Streitgespräche zwischen Wortführern der Reformierten und Antitrinitariern, die im März 1568 in der königlichen Residenz in Gyulafehérvár und im November 1569 auf Ungarisch in Anwesenheit zahlreicher Zuschauer in Várad stattfanden.²³ In beiden Veranstaltungen stand das Dogma der Trinität, besonders das Verhältnis Gottvaters zum eingeborenen Sohn, zur Diskussion. Sie müssen den sächsischen Flüchtling angezogen haben.

Für einen Humanisten war Erasmus' *Diatribē de libero arbitrio* ein Muster einer Auseinandersetzung mit einem Gegner um der gemeinsamen Erforschung der Wahrheit willen. Die Wahl einer Diatribe begründete Erasmus 1524 damit, dass der Ausgang des Streits nicht feststehe, vielmehr wollte er Luther zu einer unvorgreiflichen Auseinandersetzung um die Frage der Willensfreiheit einladen. Er besitze zu ihr noch keine feste Meinung, sondern stelle Argumente dafür und dagegen aus der Heiligen Schrift zusammen. Vielleicht werde „aus der Zusammenstellung der Schriftstellen [die Wahrheit] hervorspringen wie Feuer aus dem Zusammenstoß von Kieselsteinen.“²⁴

Versprochen nicht die beiden Abhandlungen Dávids und Biandratas, *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione* und *De regno Christi – De regno Antichristi*, eine ähnliche collatio wie Erasmus sie Luther 1524 vorschlug?²⁵ Stellte nicht Johann Sigismund II. als Organisator der Religionsgespräche in Gyulafehérvár und Várad genau dies in Aussicht: gemeinsam friedlich und sachlich die wahre Auslegung der Hl. Schrift zu ermitteln und so den Streit zu schlichten, der über die Frage der Menschlichkeit des Gottessohnes und seines Vaters, des einen Gottes, ausgebrochen war?

Die bloße Konfrontation der Standpunkte und die Diffamierung Ferenc Dávids und seiner Anhänger als verdamnte Ketzler befriedigten indes Sommers Wunsch nach theologischer Klärung wohl nicht. Obwohl zu Beginn beider Disputationen Regeln für den fairen Austausch verabredet wurden, ging Dávids Gegner, der Superintendent von Debrecen Péter Melius, zu Invektiven über, als er nach mehreren Tagen keine Argumente mehr für die Trinität allein auf Grundlage der Bibel fand. Daher wurden die Verhandlungen nach neun Tagen gestoppt. Johann Sigismund II. trug, unter Androhung von Strafen, beiden Parteien auf, nicht weiter zu streiten, sondern um bessere Einsicht zu beten.²⁶ Auch in der zweiten Disputation wurde keine Einigung erzielt, da die

hinter den »Osmanischen Vorhang«, *Journal of Early Modern Christianity* 6, Nr. 1 (2019): 23f.

23 Zu den Disputationen 1568/69 s. KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:147–62. Wilbur hat eine Handschrift der unitarischen Kirchengeschichte ausgewertet: WILBUR, *A History Of...*, 2:36–41; WILLIAMS, *The Radical Reformation*, 1114–16; BALÁZS und KESERÜ, »Der siebenbürgische Unitarismus«, 20.

24 Erasmus von ROTTERDAM, »De libero arbitrio diatribe sive collatio«, in *Ausgewählte Schriften*, hg. & übers. von Werner WELZIG (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969), 37; vgl. auch 9 und die Einleitung XI f.

25 BALÁZS und SÉGUENNY, *Ungarländische Antitrinitarier IV...*, 25, 179–186 und 233–236.

26 KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:149;

hermeneutischen Voraussetzungen zu verschieden waren. Johann Sigismund warf Melius vor, mit seinen Drohungen auf die Gewissen Zwang ausüben zu wollen. Glaube sei ein Geschenk Gottes (Eph 2,7) und entstehe durch das Hören des Worts Gottes (Röm 10,17).²⁷ Wer das nicht einsehe, solle sich auf das Gebiet der Reformierten jenseits der Theiss zurückziehen.²⁸ Jede Partei publizierte ein eigenes Protokoll des Gesprächsverlaufs.²⁹ Damit war das Schisma zwischen den ungarischen Reformierten und den Siebenbürger Unitariern besiegelt. Kolozsvár wurde aus dem sächsischen Bund der sieben Städte ausgeschlossen.³⁰

Den Philologen und Lehrer der Humaniora dürften die emotional geführten Streitgespräche zwischen Antitrinitariern und den reformierten und lutherischen Trinitariern befremdet haben. Durch ihr Insistieren auf dem wörtlichen Text schienen sich die Parteien mehr und mehr voneinander zu entfernen, weil sie ihn anders interpretierten. Gegen die Drohungen des Debreziner Superintendenten, die antitrinitarischen Ketzer sollten mit Feuer und Schwert bestraft werden, protestierte Dávid schriftlich. Bei ihm und bei Sommer riefen sie vermutlich Erinnerungen an den Genfer Servet-Prozess wach, den Biandrata in Siebenbürgen bekannt gemacht hatte.³¹

Es mochte den Lehrer der alten Sprachen ermutigen, dass der Herrscher seine Hoffnung auf humanistische Bildung setzte, wodurch auch Laien befähigt werden sollten, die Bibel selbständig zu lesen und so die Unterschiede zwischen akademischen Theologen und Laiengläubigen verschwinden könnten.

Das Scheitern der Disputationen veranlasste Sommer vermutlich dazu, eine Handreichung zu verfassen, wie Streitgespräche über theologische Kontroversthemata offen und fair zu führen seien. Die Motive für seiner Umarbeitung von Acontius' *Strategien Satans* hat Sommer in der Vorrede an seine Mitbrüder dargelegt.

WILBUR, *A History Of...*, 2:37; WILLIAMS, *The Radical Reformation*, 1114.

27 Das Römerbrief-Zitat kommt auch in Sommers Acontius-Bearbeitung vor. Codex Torockzai, S. 902.

28 KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:155 (ungarisch) und 161 (Übersetzung); WILBUR, *A History Of...*, 2:40.

29 Zusammenfassung von BALÁZS und SÉGUENNY, *Ungarländische Antitrinitarier IV...*, 228–33.

30 Zur Religionspolitik Johann Sigismunds II. und zur theologischen Streitkultur in seinem Fürstentum s. BALÁZS und KESERÜ, „Der siebenbürgische Unitarismus“, 19–21; FATA, „The Kingdom Of...“, 112–19.

31 KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:127; FRANCISCUS DAVID, *Refutatio scripti Georgii Maioris in quo Deum trinum in personis et unum in essentia, unicum deinde eius filium in persona et duplicem in naturis ex lacunis Antichristi probare conatus est* (Alba Julia, 1569); FRANCISCUS DAVID, *Refutatio scripti Petri Melii...* (Alba Julia, 1567). Vgl. die Zitate von ROTONDÒ, „Studi e ricerche di...“, 182f; BALÁZS und SÉGUENNY, *Ungarländische Antitrinitarier IV...*, 174; KÉNOSI TÖZSÉR und UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica...*, 1:140.

Strategien des Teufels, acht Bücher von Jacob Acontius,³² in fünf zusammengefasst und an einigen Stellen ausführlicher erläutert, von Johannes Sommer aus Pirna, 1570, Vorrede an die unitarischen Brüder in Klausenburg.³³

„Wir schreiben allerorts Gedichte, Ungebildete und Gelehrte“, sagte Horaz, als Sittenrichter seiner Zeit [Ep. II,1,117]. Bei den Schriftstellern meldeten auch die ihren Namen an, die allerdings überaus gelehrt sind, [aber] keineswegs so überragende stilistische Eleganz, Überzeugungskraft der Darstellung und Reife des Urteils erlangt hatten, dass ihre Geistesprodukte ihr Zeitalter [wie ein guter alter Wein] überdauern könnten. Dies ist sogar unter den Gelehrten nur wenigen Koryphäen gelungen, beispielsweise Vergil, Ovid, Cicero und ähnlichen antiken Dichtern, die in Versen oder in Prosa große Anerkennung erworben haben und die ihre Schriften, die uns Apollo Palatinus³⁴ erhalten hat, der Nachwelt überliefert haben.

Die [horazische] Klage war indes zu keiner Zeit nötiger als in unsriger, wo überall große Prüfungsarbeiten der Schreiberlinge hervorschiessen und Manuskriptbände wie Lastwagen [so gewichtig] ans Licht treten. Sie enthalten oft solche Dinge, dass selbst Demokrit sich eine stärkere Lunge wünschen würde, um über diese Abgeschmacktheit und Dummheit der Welt lachen zu können.³⁵

Da sich aber in allen Disziplinen viele große, geistreiche Gelehrte hervorragende Dienste erworben haben, weil sie reichlich tief Verborgenes, das verdorben war, aus dem Dunkel hervorholten, restaurierten und gewiss nach bestem Vermögen versuchten, es im alten Glanz erstrahlen zu lassen, da nicht wenige ebenso fromme wie gelehrte Theologen nicht müde wurden, das Volk zu guten Sitten zu ermahnen, ist es verwunderlich, dass unter so vielen Schriftstellern kaum einer oder zwei zu finden waren, die die Schriftgelehrten selbst zur Ordnung zu rufen und eine sichere Regel vorzuschreiben wagten, wie die rechte Lehre zu schützen und der Irrtum zu verscheuchen sei. Es kann gewiß nicht ohne Erstaunen festgestellt werden, dass uns der Teufel so mitgespielt hat, dass die Gefahr gerade von der Seite, wo sie am größten war, uns gänzlich nichtig erschien³⁶ und dass gerade das, was von allem am meisten Verbesse-

32 ACONTIUS, *Satanae stratagematum libri...*

33 In: Cluj/Kolozsvár, Bibliothek des unitarischen Kollegs, Codex Toroczkaei, fol. 851–853. Antonio Rotondò hat Sommers Vorrede transkribiert: ROTONDÒ, „Studii e ricerche di...“, 503–6.

34 I.e. der Tempel des Apoll, der von Augustus in eine Bibliothek umgewandelt wurde.

35 Vgl. SENECA, *De ira* II,10.

36 Vgl. ACONTIUS, *Satanae stratagematum libri...*, 1.

rung erfordert hätte, bisher niemanden zu animieren schien, seine Gedanken schriftlich niederzulegen und sie an die Öffentlichkeit zu bringen.

Viele denken über ein Leben nach, das eines christlichen Bekenntnisses würdig wäre, und wachen eifrig darüber, dass der Schafstall Christi nicht den Wölfen ausgeliefert werde [Apg 20,29] und die Herde an Glaubenseifer nicht erlahme. Schließlich sorgen sie tatkräftig dafür, dass sie wahrhaftig ihrem Namen als Diener Christi Ehre machen, aber trotzdem gebiert ein Irrtum den anderen und die Lehre des Christentums wird von Tag zu Tag geringer geachtet.

Ihr werdet sagen: „Was ist es also, womit Satan uns Unvorsichtige mit seinem Wurspieß verletzen will?“ Ihr Brüder, verkehrt ist eure Art euch zu verteidigen, verkehrt eure Gewohnheit, die Häresie zu bekämpfen; dies ist der Weg, auf dem bislang so viel feststeht, dass alle Mühen und Plagen, die viele tüchtige und gelehrte Männer zur Erneuerung der christlichen Lehre aufwandten, gänzlich fruchtlos schienen. Wenn dies bemerkt worden ist, wie es höchstwahrscheinlich der Fall ist, ist es bisher – nicht zum großen Nachteil der Kirche – unterdrückt worden. Wenn es aber nicht verkannt worden ist, dann müsste dafür dem frommen Doktor Jacob Acontius gebührender Dank erwiesen werden, der als erster die Fallstricke Satans zweifelsfrei freilegte, die Strategien des gerissenen Feindes der Öffentlichkeit preisgab und die Größe der Gefahr in dem von ihm verfassten Buch genau aufgezeigt hat, und zwar so, daß nur wenige – auch die Gelehrten hatten dies erkannt – oder ganz und gar niemand [von den Pfarrern mehr] dem öffentlichen Nutzen der Kirche dienen würde. Wenn nämlich die Heiden es billig fanden, für den mächtigsten Herrscher eine Belohnung zu beschließen und den Tyrannenmördern Harmodios und Aristogeiton Statuen zu errichten: welches Unrecht werden wir dann tun, wenn wir nicht dies [Acontius' Buch] als Wohltat anerkennen und Gott zuvorderst als Schöpfer rühmen, von dem jede Gabe gut ist, und wenn wir nicht auch das Andenken an Acontius mit Wohlwollen und Dankbarkeit bewahren! Acontius hat die Gefahr [der Teufelsstrategien] von unserem Nacken gehoben und zwar viel geistesgegenwärtiger als es von einem Tyrannen [wie dem Teufel] hätte befürchtet werden können, und zwar auf eine solche Weise, dass es einen vernünftigen Menschen niemals reuen könnte, selbst wenn er [Acontius], was er wünscht, nicht bewirken würde.

Als die [unitarischen] Brüder auf Acontius' Buch stießen, das er „Strategien des Teufels“ betitelt hat, und es mit größter Sorgfalt durchblättern, erkannten sie, dass der Herr wohlwissend diesem Autor das gegeben, was er nur wenigen anderen gegeben hat, so dass er [Acontius] gleichzeitig Vergnügliches und Lebenswichtiges aussprechen konnte

und jedem ihrer Punkte Rechnung trug. Daher fürchteten sie nicht, dass jemand ihn bei der Wahl seines Themas der Unvorsichtigkeit oder bei der Publikation der Ruhmsucht beschuldigen könnte, denn es wird einem wohlmeinenden Leser leicht einleuchten, dass er zum Schreiben durch die Not der Kirche und zur Publikation des Niedergeschriebenen durch brüderliche Liebe angetrieben worden sei. Da aber seine Schreibweise für knapp und gedrängt gehalten wird, so dass sie für schlichte Gemüter bewusst dunkel erscheinen kann, und da daher auch für diejenigen Acontius' Arbeit von Nutzen sein könnte, denen es nicht vergönnt ist, mehr Zeit und Mühe für die Studien der Beredsamkeit aufzuwenden – sei es weil sie vom Schicksal nicht begünstigt sind oder aus einem anderen Grunde –, bin ich leicht dazu angeregt worden, das, was Acontius zugespitzt als Ergebnis formuliert, in einer Paraphrase zu erfassen und wo nötig, das zusammenzufassen, was Acontius weitläufiger ausgebreitet hat, wo nötig, auch das zu erläutern, was [bei ihm] weniger klar erscheint. Denn ich hatte begriffen, dass dies bei unseren Kirchen gut ankommen würde.

Im übrigen bestehen Erfindung und Methode bei Acontius darin, dass er oft Behauptungen aufstellt. Bisweilen habe ich Beispiele aus der Gegenwart eingefügt. Ich sah mich gezwungen das zu tun, was er nach eigener Aussage mit Fleiß vermieden hat, damit seine Botschaft leichter erkannt und praktisch umgesetzt werden könne. Wenn ich in diesem Teil [der Umsetzung] mehr religiöse Haltung gezeigt habe,³⁷ als viele wollten, ist mir dies bewusst. Jedoch zweifle ich keineswegs, dass Acontius selbst, wenn er noch lebte, diese unsere Arbeit nicht gänzlich ablehnen würde, vielmehr [glaube ich,] dass er uns dankbar sein würde, dass wir seine grossen Bemühungen ernst nehmen, da ja sonnenklar ist, dass er die Mühsal, dieses Buch zu schreiben, aus keinem anderen Grund übernommen hat, als um der Kirche zu helfen. Wenn unsere Arbeit auch etwas zur Erreichung dieses Zwecks beigetragen haben wird, werden andere, die mit ihm [Acontius] vertraut sind, dies ebenfalls aus Freundschaft tun, falls sie meine Bearbeitung mit Wohlwollen aufnehmen werden.

Ferner bitten wir liebevoll die kritischen Geister, die leugnen, dass man bei einer Bearbeitung [eines fremden Textes] originell sein könne, und die einwenden, dass kleine Krähen Äsops mit fremden Federn bekleidet würden,³⁸ und folglich nichts für richtig halten ausser dem, was sie selber vollbracht haben, dass sie wenigstens – wenn schon nichts mehr – so

37 Sommer war vor 1570 nicht als frommer, an theologischen Kontroversfragen interessierter Autor hervorgetreten, dürfte damit also seine Siebenbürger Kollegen überrascht haben.

38 PHAEDRUS, *Fabulae* I,3.

doch unsere Bemühung und unseren Wunsch anderen zu helfen nicht verdammen mögen. Wenn Gott diesen Kritikastern etwas Besseres aufzeigt – wie größte Hoffnung besteht, dass er es denen, die an ihn glauben, gewähren und dass er mehr Licht in die dunklen Winkel des Antichrist bringen werde –, dann weichen wir aus freien Stücken vom Kampfplatz, wie wir auch selbst diese Arbeit aus dem Verkehr ziehen werden. Auch werden wir selbst diese Arbeit korrigieren, sofern nur die Kirche [dabei] erbaut wird. Acontius selbst ist in [aller] Händen. Wen diese Auswahl als eine trockene und armselige verdrießt, möge ihn [im Original] lesen, und er wird uns in dieser Sache keine Schande bereiten. Euch aber, meine christlichen Brüder, denen Gott Lehrämter auftrug, sei es, dass ihr in allem gleichgesinnt seid oder meistens unsere Widersacher, geziemt es schließlich, das Gewicht der Verantwortung anzuerkennen, die auf uns lastet, damit ihr nicht unvorsichtig dem Teufel eure Bemühung leistet, die ihr Gott und seinem Wort schuldig seid, und während ihr die Häresie auszurotten versucht, anstelle nur einer gleich viele ins Volk Gottes einführt. Leicht fällt einer ins Netz [des Teufels]. Aber die einmal darin Gefangenen gibt der Teufel nicht leichtfertig frei, dessen Künste von keinem, sei er noch so begabt, zur Genüge erforscht, noch mit dem größten rhetorischen Geschick erklärt oder auch mit der Feder hinlänglich beschrieben werden können. Eine schwere Arbeit obliegt allen Gläubigen: Wenn wir eine Ziege nicht zu führen vermögen, werden wir gezwungen werden, einen Ochsen zu führen, wie es im Sprichwort der Griechen heißt.³⁹ [D.h.] wenn wir gezwungen sind, mit diesem Feind zusammenzutreffen, der selbst wenn er besiegt worden ist, nicht gelernt hat sich unterzuordnen, unterliegen wir ihm umso leichter. Gleichwohl liegt die Hoffnung auf einen Sieg [über den Teufel] bei Gott. Ihn müssen wir bitten, dass er nicht dulde, dass weder eine falsche Lehre aus unserem Verschulden in unserer Kirche Wurzel fassen, noch dass die rechte Lehre bei uns aufgrund einer falschen Verteidigung verdorben werden könne.

Amen, Johannes Sommer, Lektor an der Schule in Klausenburg.

Wollte man sämtliche Abweichungen Sommers von Acontius' Text auswerten, wäre eine kritische Ausgabe von Sommers Text vonnöten.⁴⁰

39 Wenn du kein Rind (führen) kannst, dann führe einen Esel! ZENOB. 3,54; ERASMUS: *Adagiorum Chilias* II, 8, 4. ROTONDÒ gibt in seiner Transkription an: *Adagia* II, 7, 96. Vgl. Samuel SINGER, Hrsg., *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*, Bd. 9 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1999), 333f.

40 Die *Satanae Stratagemata* des Acontius, ihre Entstehung und Wirkungsgeschichte habe ich an anderer Stelle vorgestellt: Barbara MAHLMANN-BAUER, „Der Teufel der Skeptiker und Zweifler – Acontius über die Strategien des Teufels und die Konjunktur der Teufelsliteratur“, in *De Homine: Anthropologien in der Frühen Neuzeit*, hg. von Sascha SALATOWSKY und Wilhelm

Die Tendenz von Sommers Adaptation an die Siebenbürger Verhältnisse kommt am stärksten in den ersten drei Büchern zum Ausdruck.

Acontius psychologisierte Satan: er beherrsche den Menschen, indem er seine Selbstliebe stärkt und seine Triebe lenkt. Acontius argumentiert wie ein Jurist mit Distinktionen, Begriffsunterteilungen und in Syllogismen. Er hält die Menschen wegen ihrer Egozentrik nur begrenzt für einsichtig und lernfähig. Sommer spricht die Pfarrer direkt mit „du“ an. Pfarrer standen unter Beobachtung der Gemeinden, die das Recht hatten, sich einen anderen zu wählen, wenn sie mit ihrem nicht zufrieden waren. Er klärt die Geistlichen, meistens *e negativo*, über ihre seelsorglichen Pflichten auf und warnt sie vor Willkür, Rechthaberei und Herrschsucht. Ihre Kernaufgabe sei die Auslegung der Heiligen Schrift, mit Rücksicht auf die Gemeinde und im Einklang mit Auslegungsvorschlägen der Gläubigen. In Streitgesprächen sollten sie ihren Gegnern mit Respekt begegnen und eine eigene Niederlage eingestehen, denn möglich wäre ja, dass gemäß der göttlichen Vorsehung jene recht hätten. Acontius nahm die meisten seiner Beispiele aus der jüngsten Geschichte der römischen Kirche. Sommer rechnet eher mit protestantischen Gegnern, die im Einklang mit Calvin und Theodor Beza die Todesstrafe für Häretiker, also auch für Antitrinitarier, forderten und vorgaben, dies mit der Bibel zu rechtfertigen. Gewissenskontrolle, Intoleranz gegenüber Abweichlern, Ketzerverfolgung und Zusammenarbeit mit weltlichen Gerichten sind nach Sommer besonders perfide Strategien des Teufels, um Theologen in sein Reich zu locken.

Um die Eintracht in der Gemeinde bei einer gewissen Vielfalt und Offenheit der Meinungen zu bewahren, reduziere der Pfarrer die Glaubenssätze auf ein Minimum dessen, was zur Erlangung des Heils nötig sei (Buch II, fol. 875). Während Acontius noch sechs Kernthesen des Christentums vorschlug, fasst Sommer das Wesentliche des Glaubens in einem Satz zusammen. Unter Christen – gleich, ob sie Trinitarier oder Antitrinitarier sind – sei man sich einig, dass Jesus, wenn auch als Mensch geboren, der Christus sei, der von Gottvater beauftragt wurde, die Menschen von der Sündenlast zu erlösen. Obrigkeitlich verordnete *Confessiones fidei*, öffentliche Widerruf von Exkommunizierten oder auch Sündenbekenntnisse *coram publico* hält Sommer für kontraproduktiv, weil sie die Gewissen maßregeln.

Sommer empfiehlt, gestützt auf 1 Cor 14, die *communis prophetia* und die gemeinsame Lektüre der Hl. Schrift in der Gemeinde zum Schutz, falls ein Kirchenlehrer sich anmaßen würde, ihr Glaubensartikel vorzuschreiben und abweichende Lehren als ketzerisch zu verurteilen (Buch III, fol. 897–899). Die häufige gemeinsame Bibellektüre und der Vergleich der Auslegungen seien der beste Weg zur Begründung einer für alle akzeptablen Lehre. Castello

SCHMIDT-BIGGEMANN, Gothaer Forschungen zur Frühen Neuzeit 16 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021), 94–120.

hielt in seiner Antwort auf Theodor Bezas Verteidigung der Ketzertötung 1555 die *communis prophetia* unter der Bedingung der Religionsfreiheit ebenfalls für möglich und zitierte dazu Zwinglis Auslegung von 1 Cor 14.⁴¹ Auf der Synode in Torda im März 1578 setzte sich auch Ferenc Dávid für die *communis prophetia* in den Gemeinden ein; allerdings sollte dieses Recht nur den Geistlichen vorbehalten sein, über „solche Thesen frei und nach eigenem Gutdünken [zu] sprechen, über welche die Synode noch keinen endgültigen Beschluss gefasst hat.“⁴²

Sommer glaubte, wenn den Laien bei der Bibelauslegung Gehör gegeben werde, wenn sie den Theologen bei der Bibellektüre und im Austausch über den Glauben und das Dogma auf Augenhöhe begegneten, wenn man zuließe, dass auch Laien Prophezeiungen aussprechen dürften, dann blieben Frieden und Eintracht gewahrt.

Sommer kommt mit seiner Empfehlung der *communis prophetia* dem Dekret seines Fürsten von 1568 entgegen, wonach der Pfarrer vom Wohlwollen und der Zustimmung seiner Gemeinde abhängig war. In Sommers utopischer Vision, zweifellos dem Höhepunkt seines ‚Pfarrerspiegels‘ und ohne Vorbild bei Acontius, sollten Diskussionen über Glaubensartikel durch immer neue Bibellektüren im Fluss gehalten werden, so wie es Ferenc Dávid noch nach 1578 wünschte – zu einer Zeit, als Veränderungen der Lehre von Fürst István Báthory bereits verboten waren.

Johannes Sommer's Strategies of Satan (1570): A Manual for Pastors Defending Religious Pluralism in Transylvania

This article explores Strategien Satans (Strategies of Satan), a 1570 manuscript by Johannes Sommer, which reworks Jacobus Acontius' *De stratagematis Satanae* into a pastoral handbook adapted to the specific religious climate of sixteenth-century Transylvania. Written in the context of rising antitrinitarian movements and theological pluralism, Sommer's work advocates for a rhetoric of tolerance, fair religious disputation, and the ethical conduct of pastors. Drawing from humanist ideals and biblical exegesis, Sommer reformulates Acontius' arguments against coercion in matters of faith to meet the needs of the Unitarian community in Kolozsvár (Cluj).

41 Vgl. Sebastian CASTELLIO, *De haereticis a civili magistratu non puniendis*, hg. von Bruno BECKER und Marius VALKHOFF (Genève: Librairie Droz, 1971), 124; Huldrych ZWINGLI, *De vera et falsa religione Huldrychi Zwinglii commentarius* (Zürich, 1525), 186; Huldreich ZWINGLI, *Sämtliche Werke*, Bd. 3 (Leipzig: Heinsius, 1914), CR 90, 751ff.

42 PIRNÁT, *Die Ideologie der...*, 170. Palaeologus berichtet, dass die Synode von 1578 die *communis prophetia* (1 Cor 14,30) erlaubt habe. Demnach durften alle Pfarrer frei diskutieren und Fragen erforschen, welche noch nicht durch eine Generalsynode geklärt worden waren. Vgl. WILLIAMS, *The Radical Reformation*, 1125.

IMRE MIHÁLY

Magyar vonatkozások Balthasar Exner latin nyelvű műveiben

Balthasar Exner (1576–1624) – akit Szenci Molnár Albert „legkiválóbb barátom”-nak („Clarissimus amicus meus”) nevez – sziléziai származású, a beutheni *gymnasium illustre* (Schönaichianum) történészprofesszora, jogtudós, történész, költő. Frankfurti és lipcsei egyetemi tanulmányokat folytat, Martin Opitz levelezőtársa. Az 1590-es évek végén Prágában tartózkodik, 1599-ben Rudolftól babérkoszorús költői címet kap. A *Respublica litterarum* tagjaként nagyra tartotta költői műveit Paul Schede Melissus, Daniel Heinsius, Jacob Monau (Monavius), Caspar Dornau és Fridericus Taubmann. 1610-től többször is megfordult Magyarországon, Kassán és Nagybecsén időzött, kapcsolatban állt Mihálykó Jánossal, Johannes Bocatiusszal.¹ Szorosan kapcsolódott Dornaviushoz (Caspar Dornau) és a sziléziai kálvinista–humanista elithez.² A tehetséges és Európa-szerte ismert neolatin költő számos kortárs magyarral állott jó kapcsolatban. A szakirodalom több helyen is említi, hogy 1622-ben meghívást kapott a gyulafehérvári főiskolára, a látogatásra azonban valamilyen nem került sor. Három terjedelmesebb latin nyelvű verseskötetében találunk magyar vonatkozásokat; mindennek részletes tárgyalására most nincs lehetőség, csak a jelentősebbeket emeljük ki.

Szenci Molnár sziléziai kapcsolatai már herborni korszakában is bizonyíthatók, hiszen 1607-ben *Psalterium*ához Georg Wechner, sziléziai professzor írt

* A szerző irodalomtörténész, a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professor emeritusa.

1 Vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Naplója*, közléteszi SZABÓ András (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 40–47. Exnernek történeti művei mellett neolatin versei, antik szövegkommentárjai (Plinius, Horatius) is ismertek. Bibliográfiai utalás szerint magyar vonatkozású verseskötete is megjelent *Librum semestrium Hungaricorum* címmel, ennek azonban sajnos mindeddig nem sikerült a nyomára bukkanni sem hazai, sem külföldi könyvtárakban. Exner magyarországi kapcsolatait bizonyítja, hogy latin ajánló verset írt Mihálykó János evangélikus prédikációs-kötetéhez (1612), amely Lukás Pollio művének magyar átdolgozása volt (RMNy 1030). Ugyancsak latin nyelvű verset írt Joannes Bocatius *Historica parasceve* című (1621) kötetéhez (RMNy 1245).

2 Vö. IMRE Mihály, „Magyar vonatkozások a sziléziai neolatin irodalomban a 17. század első harmadában”, in *Norma Sapientiae: Tanulmányok Havas László emlékére*, szerk. TÓTH Orsolya Hereditas Graeco-Latinitatis IX, A Debreceni Egyetem Klasszika-Filológiai és Ókortörténeti Tanszékének kiadványai, 265–290 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2021).

latin nyelvű dedikációt, bár az valamiért nem került bele a zsoldároscopybe.³ Molnár Albert Szilézia iránti érdeklődését kezdetben familiáris okok is magyarázzák, hiszen Ferinari Kunigunda nővére Bautzenben él, de a környéken lakik egy másik jelentős kulturális tekintélyű rokon is: Tobias Scultetus. Ez a sziléziai kapcsolatrendszer majd 1610 elejétől válik egyre jelentősebbé, amikor házasodni készül, így növekszik a rokoni szálak fontossága, de erősödik az ottani értelmiségi körök iránti érdeklődése is. Ennek jele az az ajánló vers, amely 1610-ben jelenik meg Marburgban. Johannes Georgius Ponnickau Marburgban tanuló sziléziai ifjú, aki többéves tartózkodás után indul vissza hazájába. Ebből az alkalomból *propempticonokat* adnak ki egy kis kötetben a tőle búcsúzó tanárai és diáktársai. Ebben az antológiában szerepel Szenci Molnár latin nyelvű búcsúverse.⁴ Szenci sziléziai kapcsolatrendszerének nagyon fontos láncszeme volt feleségének, Ferinari Kunigundának kötődése a térséghez. Ismeretes, hogy Kunigunda apja, Johann Ferinari a wittenbergi egyetemen tanult, majd Briegben és Boroszlóban tanár, wittenbergi tanársága után Marburgba került, ahol a poétika és történelem professzoraként működött haláláig.⁵ Szenci *Dictionarium*ának 1621-es kiadásában Exnert idézi, aki *Valerius Maximus Christianus*ában hosszasan dicséri Mátyás királyt, s egy részletet illeszt művéből a Bethlen Gáborhoz intézett ajánlásába.

Exner *Valerius Maximus Christianus, hoc est Dictorum et factorum memorabilium, unius atque alterius Seculi Impp. Regum, Principum, imprimis Christianorum, Libri novem* című kötete először 1614-ben jelent meg Hanauban, majd több utánnyomás követte.⁶ A kiadvány valójában az oly népszerű „dicta et facta” csoportjába tartozik, uralkodók tetteit és elmés mondásait gyűjti össze kifejezetten azzal a céllal, hogy a rétorok és tanulók abban *locus communis*, *hypotiposis*, *sermotinatió*t, elbeszélhető narrációt találjanak. Az uralkodók valamennyien a reneszánsz korából származnak (15–16. század), így V. Alfonz nápolyi király, és a Habsburg császárok Miksától II. Rudolfig. Témakörök szerint halad a kötet, és a szerző ezekhez keres egy-két, vagy több személyt, akiknek néhány sorban vagy néhány oldalban elmondja jellemző történetét. Egyes témakörökben más magyar történelmi személyiségek is megjelennek, de Mátyás mindenképpen egyik főszereplője a kötetnek, Exner nagyon sok esetben idézi a magyar királyt. Legfontosabb forrásai Bonfini és Galeotto Marzio, de másokra is támaszkodik. A következő témakörök illusztrálásánál szerepelnek a magyar király mondásai: *De Abstinencia* (Az alkohol kerülése), *De Adulatione* (A hízélgés),

3 Collectio Molnariana, MTA Kézirattára, 202.

4 GÖMÖRI György, „Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában”, *Magyar Könyvszemle* 121, 2. sz. (2005): 222–226.

5 Jól mutatja ezt a sziléziai beágyazottságot, hogy Joachim Cureus 1625-ös, német nyelvű krónikájában megemlékezik Johann Ferinariusról, elég részletes életrajzát adja.

6 EXNER, *Valerius Maximus Christianus*, a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak C 274 jelzetű kötetét tanulmányoztuk.

De Allegationibus autorum (Közbenjárók küldése), *De arrogantia confusa* (A túlságos hevesesség), *De arte militari veterum* (A régiek harcművészete), *De beneficentia recompensata* (A visszakapott jótékonyság), *De coelibatu simili sacerdotali statui* (A papokéhoz hasonló cölibátus), *De conversatione principum cum viris doctis* (Királyok beszélgetései tudós férfiakkal), *De deformitate* (A rúttság), *De delatione Regis Hungariae* (Magyarország királyának elárulása), *De duello* (A párbaj), *De Fide* (A hűség), *De fugiendis rebus* (Az elkerülendő dolgok), *De historia* (A történelem), *De hostibus* (Az ellenségek), *De irrisione* (A gúnyolódás), *De iureiurando* (Az eskütétel), *De lacrymis* (A sírás), *De liberis* (A gyermekek), *De memoria* (Az emlékezet), *De munditie* (A tisztaság), *De retributione* (A viszonzás), *De sacerdotibus* (A papok). Egy további fejezet címe: *De strena*, vagyis Szenci szótárának szavaival fordítva: *Az uy esztendőbeli ajándékról* (Matthiae I. Regis Hungariae, 391–392). Ez utóbbi fejezetet, mely Galeottónál *Bölcs tett* címet visel és a 24. történet, választotta ki Szenci Molnár és illesztette lerövidítve a *Dictionarium* 1621-es kiadásába.⁷

A Mátyásra vonatkozó szövegrészleteket áttekintve megállapíthatjuk, hogy azokban a magyar király legtöbbször pozitív előjellel bukkan fel, néhány esetben humoros, vagy ironikus-bíráló hangvételű a bemutatása. Exner műve arra is példa, mily erősen érdeklődött a korszak sziléziai értelmiségi elitje a magyar viszonyok iránt, szoros szálak fűződtek a 17. század első évtizedeiben a magyar értelmiséghez, és ennek a kapcsolatrendszernek egyik fő hordozója a *közös kulturális emlékezet* volt. Hiszen a térségnek volt egy közös dinasztikus korszaka, ennek pedig éppen Mátyás a legfőbb jelentéshordozója, aki meglepően népszerű volt a korszak latin és német nyelvű sziléziai historiográfiájában, irodalmában.⁸ Exner feltűnő rokonszenvvel beszél a huszitizmusról, Pogyebárd Györgyről, viszont a cölibátus és a szerzetesrendek negatív megítélést kapnak, külön kiemeli Giulio Cesarinit, s úgy véli, miatta került sor a vesztes várnai csatára. Mindennek új fejezete nyílik Bethlen Gábor fejedelemsége alatt, aki politikailag-kulturálisan szorosan kapcsolódik a sziléziai rendekhez és elit értelmiséghez is.

Exnernek három olyan terjedelmes latin nyelvű költői antológiája van, amelyek szoros magyar kapcsolatait bizonyítják: az *Anchora utriusque vitae* (Hanoviae, Typis Wechelianis, apud Danielelem ac Daudidem Aubrios & Clementem Schleichium, 1619), a *Schediasmata* (Bethaniae, 1620) és a *Carmina Miscellanea* (Bethaniae, 1622). Az *Anchora utriusque vitae* című antológia a korszak protestáns neolatin költészetének igazi reprezentatív antológiája.⁹ A kötetet Tobias Scultetusnak ajánlotta, az itt szereplő szerzők szorosan kap-

7 EXNER, *Valerius Maximus Christianus*, 391–392.

8 Vö. GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert... A sziléziai útról, álláskereső próbálkozásáról legújabban: SZENCI MOLNÁR, Naplója*.

9 Vö. John L. FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-bibliographical Handbook [...]* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2019), 128–129.

csolódnak a rudolfiánus Prágához és a *Parnassus Palatinushoz*, vagyis a heidelbergi neolatin költői csoporthoz.¹⁰ Alapvetően ugyan latin az antológia, azonban van benne lengyel, olasz és francia nyelvű vers is, utóbbi például Ronsard-átdolgozás, Dornavius tollából. Számunkra ez azért is érdekes, mert az itt élő magyar(országi) szerzők megjelennek ebben a tágabb kulturális-konfesszionális nyilvánosságban. Vannak közöttük olyanok, akik már járatosak, sőt ismertek a nyugat-európai közegben (pl. Szenci Molnár Albert, Johann Bocatius), mások hosszabb-rövidebb peregrinációjuk alkalmából szereztek ottani tájékozottságot, kapcsolatrendszert létesítettek. (Olyanok is vannak, akik valószínű, hogy peregrinációjuk során léptek alkalmi kapcsolatba Exnerrel, ennek dokumentuma az *album amicorum*ba készült alkalmi vers.) Az *Anchora*... esetében megfigyelhető, hogy a magyarországi személyekhez írott versek sokszor pontos dátummal rendelkeznek, egy kivétellel minden esetben 1610-es dátum áll a keletkezés idejeként. Ez a tény megerősíti a szakirodalom állítását, miszerint Exner ebben az évben Magyarországon járt, így születtek a versek is. Megfigyelhető a szerző törekvése, hogy egyházi és kulturális erényekkel, jelentőséggel rendelkező személyiségeket mutasson be, de kiemelkedő hazai történelmi személyiségek is jelentős szerepet kapnak, pl. a Thurzók, Zrínyiek, Forgáchok.

Forgách Zsigmond négy versben szerepel, mindegyikben *panegyricus*-jellegű az ábrázolás, a harmadik pedig egy portré leírását adja, ami tényleg egy képi ábrázolás nyomán készülhetett.¹¹ Két, *Ad Georg. Thurzo* c. verse szól a nádori méltóságig emelkedett Thurzó Györgyről (1567–1616), a protestantizmus kiemelkedő támogatójáról.¹² Thurzónak 1606-ban nagy szerepe volt a

10 A kötet szerzői: Paulus Melissus, Elisabetha Ioanna Westonia, David Chytraeus, Marcus Beumlerus, William Perkins, Justus Lipsius, Conrad Rittershausen, Isacus Casaubonus, Nicodemus Frischlin, Georgius Carolides, M. Dresser, H. Smetius, Salomon Frenzelius, Johann Keplerus, Fridericus Taubmannus, Marquardus Freherus, Nicolaus Reusnerus, Janus Gruterus, Elias Reusnerus, Abraham Scultetus, Martinus Opitius, Tobias Scultetus, R. Goclenius, Johann Philippus Pareus. Scultetus virtuóz neolatin költő, de francia nyelvű szonettet is ír.

11 *Ad Sigismundum Forgach*, 23: *Ad Eundem*, 23: *Ad Eundem*, 24: *Ad Effigiem Ejusdem*, 25: *Ad Eundem Comitem*. Gácsi gróf Forgách Zsigmond (1565 – Nagyszombat, 1621. június 23. vagy 30.) Magyarország nádora. 1583-ban kezdte meg pályafutását Báthori István udvarában. Urát Lengyelországba is elkíserte, majd halálát követően tért haza. 1599-ben királyi tanácsos, 1603-ig protestáns, ekkor Pázmány Péter hatására katolizált. 1604-ben főpohárnokmester, 1606-ban országbíró, 1611-ben Felső-Magyarország főkapitánya, Sáros, Nógrád és Szabolcs vármegye főispánja lett. 1618. május 16-ától nádor, 1619-ben színlag a győzelmesen előnyomuló Bethlen Gábor mellé állt, de összeköttetésben maradt II. Ferdinánddal is, majd nyíltan átpártolt hozzá. A képre utaló részek: „Quidquid fas fingi est, quidquid fas pingier arte,/ FORGACHIO finxit, pinxit & ista manus:/ FORGACHII at licet haec referat pictura colorem,/ Attamen in factis plus placet ille suis.”

12 Uo., 337–338, 341–344. Vö. PÁLFFY Géza, „A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában” *Történelmi szemle* 53, 1. sz. (2011), 63–84; vö. *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624*, s. a. r. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŐ Gizella, LATZKOVITS Miklós, *Fontes rerum scholasticarum*, 1 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989).

bécsi béke megkötésénél. II. Mátyás magyar királynak bizalmas embere volt, annak terveit igyekezett előmozdítani. Illésházy István halála után, 1609. december 7-én nádorrá választották. Buzgó lutheránus volt, és következetesen védte a protestánsok érdekeit. Az osztrák protestánsok sérelmeikkel többször fordultak hozzá, s eljárásával mindig meg voltak elégedve. 1610-ben az evangélikus egyház szervezése végett Zsolna városában zsinatot tartott. Támogatása révén számos felvidéki diák folytathatta tanulmányait a wittenbergi egyetemen. Több templom alapítása is köthető a nevéhez. Pártolta a hazai irodalmat és bicsei könyvtárának nagy gazdagsága messze földön híres volt és példaeértékeléssel bírt. Thurzó bizalmas embere volt Lani Illés (Elias Lanii), Nagybiccsén udvari prédikátor, evangélikus szuperintendens, tíz soros disztichon dicséri.¹³ Lani 1608-tól Thurzó György udvari papja, 1610-ben részt vett a zsolnai zsinaton, az ekkor szervezett bicsei evangélikus egyházkerület első püspöke lett. Jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki latin és szlovák nyelvű műveivel. A pontos dátum és helyszín megjelöléséből arra következtethetünk, hogy a vers személyes találkozás hatására született, valószínűleg Exner magyarországi tartózkodása során. Ugyancsak 1610-ből származik több magyar(országi) lelkészhez, tanárhoz intézett dicsérő vers, vannak közöttük sziléziai származásúak, akik hosszabb, rövidebb időt itt töltöttek Eperjesen, Kassán, Bártfán, Lőcsén.¹⁴

Hasonló szemlélet jellemzi Exner *Schediasmata* című kötetét is. Kapcsolatrendszerében megjelennek a sziléziai származású, de a Felső-Magyarországra települt városi, kamarai hivatalnokok, a nádor szolgálatában állók, tanárok, lelkészek is: legtöbb közülük kassai és eperjesi, bártfai, nagybicsei.¹⁵

13 160. Illustrissimi Palatini Hungariae Bytschae Concionator aulicus, & Aruens. Superattendens. Bytschae Hung. 30. Aug. An. 1610.

14 Michael Wirth, Siles. Reip. Epperiesinae in sup. Hungar. Senator & Notar. (13. Julii. Anno 1610.), Joannes Colmitius, Sil. Scholae Cassoviens. in sup. Hungaria Rector, Cassou, 1610, Samuel Hammel Pomeranus, Illustrissimi Palatini Vngariae Secretarius, Cassoviae sup. Hung. 1610; Emericus Keczkemetinus, Concionator Vngaricus Cassoviensis, Cassoviae, sup. Hungariae 21. Ap. Anno 1610. (158. p.) Petrus Alvincius, Eccles. Cassoviens. Hungaricae Pastor & Inspector, Cassoviae sup. Hung. An. 1610. M. Petrus Zablerus, Eccles. Leutschou. Pastor & quinque liberar. ac Regiar. Ciuitat. in super. Hungaria Senior, 1610.; Ioan. Bocatius P. L. Reip. Cassou. Iudex primarius, & ad S. Caes. Maie. Ablegatus, Pragae, 27. Martii Anno 1604; Martinus Weigmanus Scholae Bartphens. in sup. Hungar. Rector, Cassoviae 23. Aug. An. 1610. M. Petrus Zablerus, Peter Zabler (1578–1645), evangélikus egyházi író. Wittenbergben folytatott tanulmányok után jött Magyarországra, kassai diakónus. 1602-től lőcsei első pap, 1607-től esperes, támogatója és szervezője volt az észak-magyarországi evangélikus egyházi irodalomnak, latin vallásos költészetnek. Gyászbeszédet mondott Thurzó Szaniszló felett; ami Kassán jelent meg 1624-ben. Az itt szereplő kétsoros disztichon nagy valószínűséggel *album amicorum* bejegyzése volt. 1617-ben egyik fő szervezője volt Lőcsén a reformáció centenáriumát ünneplő évfordulónak. Az itt felsorolt személyiségek nagy számban szerepelnek a korszak *album amicorum*aiban, bejegyzéseiket megtaláljuk az *Inscriptiones Alborum Amicorum* című adattárban.

15 *Anchora...*, 54: Samuel Hammel Pomeranus, Illustrissimi Palatini Vngariae Secretarius, Cassoviae sup. Hung. 1610, a nádor titkára; Antonius Thann, Sac. Caes. in sup. Hungar. Rationum Magister, Cassoviae, 1609, oct. 7. 157: Joan. Fabricius Carponens. Hungar. Eccl. Nicolaopolitanae Pastor, Nicolaopoli, Hungar. 29. Aug. Anno 1610. *Schediasmata*, 86: Insignia Thomae Sombsdorfi Reip. Cassov. Judicis, 142–143: Ad Insignia. Generosi Dn. Anton Thann

A neves kortársak közül is kiemelkedik Szenci Molnár, akinek versét a 133–134. lapon találjuk:

ALBERTUS MOLNAR SZENciensis Hungarus
Dum meliora diu sperasti, EXNERE, diserte,
Multa Jehova dedit iam meliora tibi.
Ergo Deo grates referens dein optima spera:
Et tibi caelipotens optima quaeque dabit.
Bethaniae 6. Junii An. 1615.

Szinte bizonyos, hogy ez a Szenci Molnár-vers eredetileg Exner *album amicorum*ába készült, később emelte azt át kötetébe a címzett. (A kötet több verséről is feltételezhetjük ugyanezt, ez az eljárás a korszakban megszokottnak tekinthető.) A dátum alapján egyértelmű, hogy a vers a beutheni látogatásához kapcsolódik, hiszen Szenci Molnár június 2–11-e között a sziléziai városban időzött, ahol találkozott Exnerrel, aki ekkor már a Schönaichianum tanára.¹⁶

Az *Insignia Regni Hungariae* című vers Magyarország címerének leírása, magyarázata. Szójátékot alkalmaz a címer értelmezésénél: a címerpajzson lévő sávok jelentését keresi, vajon azok mit jelenthetnek? („Dic mihi.”) A ’trabea’ és a ’trabs’ szavak jelentésazonosságát és különbségét használja fel, hiszen a ’trabs’ ’trabea’ jelentésű is lehet: jelenthet díszes sávot, de tartógerendát vagy gerendából készült elemet is. Exner feleleveníti a „Germaniá”-t a töröktől védelmező „Hungaria” – korábban olyannyira gyakori – toposzát („Hungaria est propugnaculum Christianitatis”), a mi országunkat is oltalmazza a magyarok a vérengző barbárok ellen („Nosque tegit contra monstra cruenta, Getas”). Ez az erős gerenda (vagy magyar erődítmény) azonban az igazságosságnak, az erényeknek, a hitnek és a művészeteknek is oltalmazója, megszilárdítja azokat a magyarok számára, ahogyan remélem:

HUNGARA Regna Trabem Scuti sub imagine gestant,
Dic mihi, quae vis est, Symbola quaeve TRABIS? [...]
Sic Trabs HUNGARICUM Regnum Germanidos orae,
Nosque tegit contra monstra cruenta, Getas.
Trabs est judiciae, trabs est virtutis & artis,
Hungara trabs munit Relligionis opus.
Si *Trabs*, quod voveo, steterit firma *Hungara*; stabit
Justicia, ars virtus, Relligioque Dei.¹⁷

Sac. Reg. Maj. Ration. in Sup. Hungar. Magistri.

16 SZENCI MOLNÁR, *Naplója*, 178–182.

17 *Anchora...*, 117.

Az *Ad Georgium Fabricium a Falckenstein/ Theol. Cassov.* című vers terjedelmes köszöntő, amely egyedülálló módon fejezi ki a szoros magyar–sziléziai kapcsolatokat.¹⁸ A vers abból az alkalomból született, hogy Fabricius Magyarországra, Kassára indul, a szerző pedig biztatja és lelkesíti. Fabricius a tescheni fejedelmi udvarban evangélikus lelkész, koszorúzott költő, aki 1609-ben jött Magyarországra, és 1617-ig maradt Kassán.¹⁹ Ez mozgalmas időszak általában a magyar protestánsok életében, így a felvidéki evangélikusság számára is: 1610-ben kerül sor a zsolnai zsinatra, amely az önálló *superintendentia* lehetőségét teremti meg.²⁰ Fabricius magyarországi munkásságának eredményeként 1611-ben jelent meg *Festa Festorum* című műve, amely három prédikációját tartalmazza.²¹ Ajánló epigrammát írt Johann Bocatius Galeotto Marzio-kiadásához (RMNY 2, 1016), Mihálykó János prédikációfordításához (RMNY 2, 1030); elkészítette a CIII. zsoltár latin fordítását, amely a korszak neolatin költészetének értékes alkotása (RMNY 2, 1068), egyben jól mutatja a Johann Bocatiushoz fűződő erős kapcsolatát. Ezekből az alkalmi versekből is megállapítható, hogy Fabricius magyarországi tartózkodása alatt igyekezett szorosan és sokoldalúan beilleszkedni a kulturális-konfesszionális életbe, valamint egyértelmű a rokonszenvező érdeklődése a magyar történelem iránt. Különösen jól látszik ez a Galeotto Marzio-kiadás esetében, amely éppen Kassán jelent meg 1611-ben, Fabricius ott tartózkodása idején.

Az *Ad Georg. Fabricium a Falckestein/ Theol. Cassoviae* című vers a *Schediasmata* című kötetben jelent meg 1620-ban, eredeti fikciója szerint még a Magyarországra indulás előtt született, vagyis 1609-ben. Nehéz azonban eldönteni, hogy valóban az indulás előtti várakozás állapotában írta Exner

18 Uo., 212–217.

19 Exner már ezt megelőzően is bensőséges, jó kapcsolatban volt Fabriciusszal, több versében is köszöntötte, kiválóságait dicsérte. Vö. *Anchora...*, 102: *Georgius Fabricius a Falckenstein Illustrissimor. Ducum Teschiens. Concionator Aulicus, & German Eccles. Inspector, Teschini, Anno 1607; Schediasmata*, 353–355: *Ad Natalem Georgi Fabricii a Falckenstain P. L. Caes. & Ducalis Aulæ Teschin Concionatoris ac Inspectoris Eccles. ib.* 423–424: *In Lauream Poet. Georgii Fabricii Secundi, von Falckenstain, P. L. Caes. illustrissimi Principis, Ducis Teschinens. &c. Concionatoris Aulici & vicinarum Inspectoris.* (Exner itt Fabricius költői kiválóságait sorolja fel, azokat ünnepli.) 489: *Dominus Adiutor meus, Symb. Georgii Fabricii Secundi a Falckenstain, Poetae L. Caes. & Aulæ Ducalis Teschinens.*

20 A kassai nyilvános könyvtár 1670-ben készült könyvjegyzékében szerepel egy tétel, amely Fabricius művéről tudósít, ez a zsolnai zsinat körüli polémiaiban jelent meg: *Georgii Fabricii pastoris Cassoviensis Predigs 3. Concionum Aestivales Malleus Periculi Papisti ad verum apologiam Synodi Solnensis*, vö. *Kassa város okmányai 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1990), 130.

21 RMK II, 339, FABRICIUS Georgius Secundus, Falcoberga-Silesius, Poeta Lavr. Caesarus. Et Ecclesiae Metropolitanae Cassoviensis Germanicae in superiori Vngaria Pastor & Inspector, *Festa Festorum; Hoc est Trivm Concionvm in Symmis Anni Festivitatibus nempe Nativitatis Christi, Paschatis et Pentecostes, Ad Populum Cassoviensem habitarem Idea, Cassoviae, Sub incude Calcographica Iohannis Fischeri*, 1611, 4°, 72 p. (RMNY 2, 1015) Alkalmi, lakodalmi köszöntő verse jelent meg a *Bellaria Poetica* c. kötetben, amely Samuel Spielenberger orvos leányának, Magdalénának az esküvőjére született 1616-ban (RMK II, 365).

a verset, vagy ennek egy része utólagos visszavetítés, vagyis már itteni élmények alakították gondolatmenetét, érzelmeit. Bármelyik változatról van is szó, kivételes, páratlan érzelmi megbecsüléssel szól a magyarság történelmi, katonai, kulturális és hitbéli erényeiről, már-már kiemelkedő, eszményi tulajdonságok birtokosa Magyarország, de Kassa városa is. A vers tulajdonképpen a humanizmus költészetéből jól ismert *propempticum/propempticon*, amely az útra indulóknak szól, azokat biztatja, utazásuk célját értelmezi, tudatosítja. Annyiban tér el a műfaji hagyománytól, hogy alapvetően a megérkezés utáni lehetőségekre koncentrál: az itt remélhető, felfokozott várakozás különböző elemei uralják a huszonhat négysoros strófából álló költeményt. (Ezt a műfaji fikciót végig érvényesíti, újra és újra megismétli: „Abire prorsum”, „Abire prorsum est”, „Abire felix, Fabricide”, „Abito felix”, „Tandem VALE dicta SUPREMUM,/ Ut volet hinc cisium volucre”).²² Az is megszokott a magyarországi szerzők propemptikonjaiban, hogy az itthonról Nyugat-Európába indulók nagy várakozással tekintenek az ott rájuk váró, értékgazdag világra. (Ennek sok elemét kifejtik, részletezik: kulturális-konfesszionális értékek alkotják ennek legnagyobb részét.) A hazaindulók pedig fájlalják mindennek az elhagyását, az értékvesztés uralja verseiket: a két értékvilág összehasonlítása legtöbbször aszimmetrikus, az itthoni rovására. Ezért is ritka kivétel Exner verse a műfaj kontextusában, mert *a nyugatról érkező nyugati vendég, barát* nagy várakozással tekint a magyarországi, kassai viszonyokra, amelyekről a legnagyobb megbecsüléssel szól a verses biztatás. Itteni versében sokoldalú dicséri a magyarokat a tudományok szeretetéért, befogadásáért és műveléséért, de felbukkan a *propugnaculum Christianitatis* ismert toposza is. Kassán a magyarok erős vára, a gráciák serege várja és a csodálatos templom, ahol él a becsületes nyilvánosság, ahol az igazmondás uralkodik. A magyar nép támogatja a tudós embereket és a tudományok tanításait is befogadja, azokat hívja, pénzzel bőkezűen segíti, bárhonnan is jönnek, így az orvosokat, teológusokat, filozófusokat, akik a közügyeket műveltségükkel és a művészetekkel eltökélten oltalmazzák. Boldog ország, ahol a kormányzó Mars védelmezi a művészetet, ahol Mars is a művészettel kíván tanítani. A tescheni herceg sem hátráltathatja Fabricius indulását, nem tarthatja vissza Magyarországtól, hogy a tatár és török véres kardját rázza, és zsákmányol. Itt isteni szóval vezetik a legmagasabb ég felé, sok év óta ismert számodra a magyarok lelke, a pannóniaiak Istent megillető tisztelete. „Indulj, szerencsés, és az előre látott szent szószerket ragadd magadhoz. A kassaiak ősiének szelleméhez téged a lelkesítő Raphael vezet el, aki meg is oltalmaz az út veszedelmeitől, nehézségeitől.” Exner Kassa

22 Legújabbán áttekintést ad a propemptikon korabeli szerepéről, értelmezéséről, különös tekintettel a magyar irodalomra: MÓRÉ Tünde *Utazás és hírnév Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)* című könyve (Budapest: Reciti, 2022). Ebben az áttekintésben már Fabricius nem szerepel.

város címerére utal, ugyanis a címerpajzsot egy angyal – vagyis Raphael – tartja, aki itt égi segítőként jelenik meg. (A költő önálló versben is értelmezi Kassa város címerét, erről lásd alább *Insignia Regiae ac Liberae Civitatis Cassoviensis* címmel.)

Abire prorsum & FABRICIDE, est tuum,
Ad HUNGARORUM regna trabalia?
Ad HUNGARORUM templa, templa
Daedala, CASSOVIAN templa? [...]
Abire prorsum est, FABRICIDE, tuum
Ad HUNGARORUM termata CASSOVA,
Ubi phalanges Gratiarum
Ter triciesque tricena Triga.

Faventiarum ludit amoeniter,
Lubentiarum plaudit alacriter,
Ubi fidelis mentis aura
Spirat, Alethosynëque regnat.
Gens litteratos HUNGARA suscipit,
Et litterarum dogmata suscipit,
Stipendiorum & largitate
Evocat undique & undecunque
Viros Dicaeos, Theilogos viros,
Viros Medentes, Philosophos viros:
Qui publicam eruditione
Rem tueantur & arte certa. [...]
Regnum o beatum! Mars ubi Scepstriger
Tueatur artem: Mars ubi Scepstriger
Arte erudiri discupiscit, [...]

Marsnak jár kedvében az egész világ, de itt Mars a művészeteknek is enged. Szülessen meg tehát a tündöklő béke egyedül a magyarok által, és a megdöntetetlen egyetértés. Sehol sincs biztonságosabb helye a gondtalan megmaradásnak, mint a magyarok herkulesi védelme alatt. „Emlékezz, amikor egyedül mégis ugyanahhoz a magyar nemzetséghez, hogy szent névvel jelöld meg tribusonként tulajdonképpen a sziléziai és magyar nemzetséget. Emeld magasba az írást, hogy megtudja mindenki, te díszítet a sziléziaiak és a magyarok templomát.” („Ut noscat omnis, te SLESORUM & HUNGARIDUM decorare templum.”)

Marti obsecundat totus Orbis
 Artibus obsequiturque Mavors.
 Nascetur ergo candida pax solo
 Sub HUNGARO, & concordia ahenea;
 Ac qui fatigat exterorum
 Compita Mars modo, nunc quiescit
 Toro HUNGARORUM. nullibi tutior
 Permansionis post fuerit locus
 Securioris, HUNGARORUM
 Herculea trabe quam sub ista. [...]

Unum memento, veneris HUNGAROS
 Quando ad tribules, ut sacra nomina
 Notes tributim, SLESICANI
 PANNONICAEQUE tribus propritim;
 Suspende & illud Syngraphon aureo
 CASSOVIENSIS sub tripodis tholo,
 Ut noscat omnis, te SLESORUM et
 HUNGARIDUM decorare templa.²³

Exner másik, *Insignia Regiae ac Liberae Civitatis Cassoviensis* című verse Kassa város címerének leírása, amely több változatban létezett az idők során. A költő az 1502 után használatos címert írja le és értelmezi. A címerpajzsot egy angyal tartja (dicsfénnyel a feje körül) két kezében.²⁴ A pajzs kétosztatú, jobb felében piros és fehér (vagy ezüstsínű) sávok, ugyanígy a bal felében, de itt egy egyfejű sas látható. A címerpajzs alatt és felett is liliomok helyezkednek el: felül három, alul három. A pajzson felül két ezüst sisak látszik. Az angyal és a pajzs kettős jelentésű: ennek vezetésével a közügyek nem tántorodnak el, nem ingadoznak, az angyal égi jobbajával befedi, védelmezi a várost, annak nem kell tartania semmitől. (1. kép)

Angelus at scutum duplicato pollice servat:
 Quam bene! publica Res hoc Duce, non titubat,
 Angelus aetherea quam dextra texerit Urbem,
 Illi non hilum, quod metuatur, erit.

23 EXNER, *Schediasmata*, 212–217.

24 A címert adományozó 1502-es oklevél szerint az Angyal az Raphael, ez jelenik meg – név nélkül – ebben a versben, a Georg Fabriciushoz intézett *propempticon*ban viszont Raphael név szerint szerepel. Uo., 399.

1. kép

Kassa címere, 1502, Kassa, Városi Levéltár

Meglepő, hogy Exner leírásában öt liliom szerepel, holott az ábrázoláson kétszer három látható. Ahogyan a liliomok a mező ékességei, ahogyan a kertben illatoznak, Kassa ugyanúgy a királyságnak, Magyarországnak a dísze. Kassa azonban erős védelmezője is Pannóniának, Hungária pedig az *Imperium Romanum*nak védőbástyája, amit sem a vad tatárok kardja, sem a török nem hódoltathat. Ezzel beépíti versébe a *propugnaculum Christianitatis* ismert toposztát. (Ugyanezt láthattuk Magyarország címerének értelmezésénél is.)

Lilia sunt campi decus, & Cassovia Regni,
 Liliolum horti odor est, Cassovia Hungariae.
 Cur Aquila obtegitur trabibus Romana quaternis?
 Romanum Imperium Pannona castra tegunt.
 Cassovia est murus: trabs est Cassovia Regni,
 Quam neque Thrax, neque trux Tartarus ense secet.
 Sic submisisset Getico sua colla capistro
 Cassovia, & Turcae Pannona sceptrum forent.

Hungarian Elements in the Latin Works of Balthasar Exner

This study explores the Hungarian connections in the Latin-language works of Balthasar Exner (1576–1624), a prominent Silesian historian, poet, and legal scholar, known for his association with notable figures of early 17th-century Central European intellectual and religious circles. Exner, celebrated by Albert Szenci Molnár as his “most distinguished friend”, maintained extensive relations with Hungarian Protestant intellectuals and clergy, including Johannes Bocatius and János Mihálykó. The analysis highlights Exner’s poetic tributes to Hungarian figures, his presence in Hungary (notably in 1610), and the significant representation of Hungarian personalities – such as King Matthias Corvinus, the Thurzó and Forgách families, and Gábor Bethlen – in his historical and poetic works. The article gives particular attention to Exner’s neo-Latin anthologies (*Anchora utriusque vitae*, *Schediasmata*, *Carmina Miscellanea*), which document his deep admiration for Hungary’s religious, intellectual, and political life. Through textual analysis and historical contextualization, the study emphasizes the mutual cultural perception and collaboration between Silesian and Hungarian elites, underscoring Hungary’s role in the shared memory and imagination of early modern Central Europe.

RAPHAËL FENDRICH

Matteo Ricci und die Religionen in China:

Anmerkungen zu Nicolas Trigaults Übersetzung

De christiana expeditione (1615) und
ihre deutsche Übertragung (1617)

Die Vorstellungen, welche man im neuzeitlichen Europa von China hatte, beruhten hauptsächlich auf Briefen, Berichten und Übersetzungen von Jesuitenmissionaren:¹

Das damals [im 17. und 18. Jahrhundert] entworfene Chinabild hat nicht nur auf das Europa der Aufklärung gewirkt,² sondern auch noch weitgehend die Vorstellungen von China im frühen 19. Jahrhundert geprägt. Dieses Chinabild war, wenn man es auf eine Formel zu bringen versuchen darf, eine mehr oder weniger getreue Spiegelung der chinesischen Geschichte und Kultur, so wie die chinesischen konfuzianischen Literaten jener Zeit sie selbst sahen.³

In meiner kurzen Studie möchte ich auf die Anfänge und den Entstehungskontext dieses Chinabildes zurückgehen, vor allem aber auf Unterschiede zwischen der lateinischen und der deutschen Ausgabe von *De christiana expeditio-*

* Universität Szeged

- 1 Griefßler (Margareta GRIEßLER, Hrsg., *Die Geschichte der höchst bemerkenswerten Dinge und Sitten im chinesischen Königreich des Juan Gonzalez de Mendoza: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des ming-zeitlichen China* (Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1992), 9–17) gibt in der Einleitung eine hervorragende Übersicht über mittelalterliche und frühneuzeitliche Ostasienberichte bis ins Jahr 1585, als der Augustiner Juan Gonzalez de Mendoza (1545–1618) im Auftrag Papst Gregors XIII. (1572–1585) auf Spanisch eine erste umfassende Geschichte Chinas veröffentlichte, eine Kompilation, die auch in mehrere Sprachen übersetzt wurde, darunter auch ins Deutsche. Zu den Übersetzungen siehe ebenda S. 19f. Die deutschen erschienen 1589 in Frankfurt am Main (aus dem Italienischen) und 1597 in Leipzig; Griefßler schreibt hier „Version“, ob sie damit eine Übersetzung direkt aus dem Spanischen meint, wird nicht klar. – An dieser Stelle möchte ich Alexander Hege für die Hilfe bei der Literaturbeschaffung danken!
- 2 Man denke etwa an die Rede, welche in Halle einen Skandal auslöste, von Christian Wolff (1721): Christian WOLFF, *Oratio de Sinarum philosophia practica / Rede über die praktische Philosophie der Chinesen*, hg. von Michael ALBRECHT (Hamburg: Meiner, 1985).
- 3 Herbert FRANKE, „Vorwort“, in *Das chinesische Denken: Inhalt, Form, Charakter*, von Marcel GRANET, 9. Aufl. (Suhrkamp, 2019), 7.

ne hinweisen. Die deutsche weist interessanterweise Gemeinsamkeiten mit Riccis Originalaufzeichnungen auf, obwohl es sich um eine Übersetzung von Trigaults lateinischer Fassung handelt.

Die Patres Michele Ruggieri (1543–1607) und Matteo Ricci (1552–1610), Pioniere der jesuitischen Chinamission, waren über Macau nach Zhaoqing (Kanton) aufs Festland gelangt. Matteo Ricci konnte sich ab 1601 in Peking etablieren. Mit Kontakten zu hochstehenden Beamten war die Grundlage zur Mission in der Oberschicht geschaffen. Möglich geworden war dies vor allem wegen Riccis naturwissenschaftlicher Kenntnisse und einer unersättlichen Bildungsbeflissenheit, die ihm nicht nur hervorragende Chinesischkenntnisse bescherte, sondern auch ein genaues Wissen über die Kultur des Beamtenmilieus, was ihm einen hohen Grad kultureller Anpassung ermöglichte und den Respekt der chinesischen Gelehrten einbrachte.⁴

1. Entstehung der lateinischen Ausgabe

Ricci verfasste in den Jahren 1608 und 1609 auf Italienisch jene Aufzeichnungen, die durch Missionsberichte und Briefe ergänzt die Grundlage für die von Nicolas Trigaults (1577–1628) erstellte in Augsburg erschienene lateinische Übersetzung *De christiana expeditione apud Sinas suscepta ab Societate Jesu* (1615) bildete.⁵ Dieses Buch enthielt das erste Mal umfassendes Wissen über China aus erster Hand, und zwar von einem mit der Kultur und Sprache bestens vertrauten Kenner.⁶ Im Vergleich zu Riccis Aufzeichnungen weist die

4 Zur Biographie Riccis siehe Rita HAUB und Paul OBERHOLZER, *Matteo Ricci und der Kaiser von China: Jesuitenmission im Reich der Mitte* (Würzburg: Echter Verlag, 2010), 27–44. Zu Leben, Werk und Wirkung siehe auch Claudia von COLLANI, „Matteo Ricci: Zum 400. Todestag des Pioniers der neuzeitlichen Chinamission“, *Stimmen der Zeit*, Nr. 5 (2010): 339–51.

5 Matteo RICCI, *De christiana expeditione apud Sinas suscepta ab Societate Jesu. Ex P. Matthæi Ricij eiusdem Societatis Commentarijs. Libri V. Ad S.D.N. Paulum V. In quibus Sinensis Regni mores, leges atque instituta & novæ illius Ecclesiæ difficillima primordia accurate & summa fide describuntur*, übers. von Nicolas TRIGAULT (Augsburg: Christoph Mangium, 1615).

6 Weitere lateinische Ausgaben erschienen laut Brancaccio (Lavinia BRANCACCIO, *China accommodata. Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Neuzeit* (Berlin: Frank & Timme, 2007), 117.) 1616, 1617, 1622 und 1684, siehe hierzu auch Gernet (Jacques GERNET, „Della entrata della Compagnia di Gesù e Christianità nella Cina de Matteo Ricci (1609) et les remaniements de sa traduction latine (1615)“, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 147, Nr. 1 (2003): 61.), der angibt, darüber hinaus eine weitere lateinische, allerdings in Rom erschienene Ausgabe aus dem Jahr 1615 in Augenschein genommen zu haben. Riccis Aufzeichnungen wurden 1909 wiederentdeckt und in zwei Editionen publiziert, an dieser Stelle verweise ich nur auf die neuere (Pasquale M. D'ELIA, Hrsg., *Matteo Ricci: Fonti ricciane, edizione nazionale delle opere edite e inedite di Matteo Ricci S. I.*, Bd. 1, 3 Bde. (Roma: Libreria dello Stato, 1942); Pasquale M. D'ELIA, Hrsg., *Matteo Ricci: Fonti ricciane, edizione nazionale delle opere edite e inedite di Matteo Ricci S. I.*, Bd. 2, 3 Bde. (Roma: Libreria dello Stato, 1949); Pasquale M. D'ELIA, Hrsg., *Matteo Ricci: Fonti ricciane, edizione nazionale delle opere edite e inedite di Matteo Ricci S. I.*, Bd. 3, 3 Bde. (Roma: Libreria dello Stato, 1985).) sowie die Briefe (Matteo RICCI, *Lettere (1580–1609)*, hg. von Piero CORRADINI u. a. (Macerata: Quodlibet, 2001)).

Übersetzung Trigaults trotz aller Beteuerungen zur Texttreue⁷ erhebliche Abweichungen und Vereinfachungen auf.⁸ Dies hat auch mit einer geänderten Zielsetzung zu tun.

Trigault erreichte 1610 Macau und 1611 Peking, Riccis Schriften fielen ihm somit erst nach dessen Tod im Jahre 1610 in die Hände. Im August 1612 begab er sich im Auftrag Niccolò Longobardos (1565–1654/55), dem Missionsoberen und Nachfolger Riccis, nach Rom, um wichtige Fragen zu klären: Er sollte bei Papst Paul V. (1552–1621/reg. 1605–1621) und dem Heiligen Offizium die Erlaubnis erwirken, die Heilige Schrift ins klassische (!) Chinesisch übersetzen und die chinesische Hochsprache statt Latein in der Liturgie verwenden zu dürfen sowie während des Gottesdienstes eine chinesische Kopfbedeckung, das Jijin (祭巾), tragen zu können, um auf diese Weise die Annahme des Christentums für die chinesische Oberschicht zu erleichtern. Darüber hinaus beschaffte er ein Gutachten für einen geeigneten chinesischen Gottesnamen und initiierte die Abtrennung der Chinamission als von Japan unabhängiger Provinz.⁹ Die Reise von und nach China dauerte, da die portugiesischen Schiffe ihre Handelsniederlassungen anliefen, etwa zwei Jahre: Im Februar 1613 brach Trigault von Macau auf und erreichte Rom im Oktober 1614.¹⁰ Auf dieser Reise konnte er seine *De christiana expeditione* zwar beginnen, aber erst 1615 fertigstellen. Diese Übersetzung stand auch im Kontext einer umfangreichen Propaganda-Kampagne, bei der für die Chinamission geworben wurde: Es sollte ein möglichst positives Bild des Reichs der Mitte gezeichnet werden, um Interesse zu wecken und dadurch die Gunst europäischer Höfe zu gewinnen, so an Mittel für die Finanzierung zu gelangen und an wertvolle Geschenke, um den chinesischen Kaiser und einflussreiche Beamte günstig zu stimmen. Zudem sollten neue, talentierte Anwärter für die Mission begeistert werden.¹¹ Da man in China hauptsächlich an europäischen Naturwissenschaftlern interessiert war, betrieben die Jesuiten eine Form von Wissenschaftsdiplomatie, und so trug Trigault eine Bibliothek für den Kaiserhof zusammen, für welche Papst Paul V. über 500 Titel und zusätzlich 1000 Dukaten stiftete.¹²

7 Trigault (RICCI, *De christiana expeditione...*, Lectori Salutem, vorletzte Seite.) schreibt in der Vorrede: „De me quoq[ue] id assero si quid auxi, id mihi fuisse exploratum vel oculis testibus, vel reliquorum sociorum fide aut denique annalium nostrorum testimonijs comprobatum.“

8 GERNET, „Della entrata della...“ Vgl. hierzu auch David E. MUNGELLO, *Curious Land: Jesuit Accommodation and the Origins of Sinology* (Stuttgart: Franz Steiner, 1985), 47f.

9 Claudia von COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission in China durch die bayerischen Herzöge und Kurfürsten“, in *Die Wittelsbacher und das Reich der Mitte. 400 Jahre China und Bayern (Ausstellungskatalog)*, hg. von Renate EIKELMANN (München: Hirmer, 2009), 95.

10 Ebd., 95, 98.

11 GERNET, „Della entrata della...“, 61–62; COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission...“ Weiterführend ist Claudia von Collani, „Nicolas Trigault und Johannes Schreck, ihre Werbereise durch Europa“, in *Johannes Schreck-Terrentius SJ. Wissenschaftler und China-Missionar (1576–1630)*, hg. von Claudia von COLLANI und Erich ZETTL (Stuttgart: Franz Steiner, 2016), 111–30.

12 COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission...“, 101f.

Ihm widmete Trigault seine Übersetzung *De christiana expeditione*. Sie bildete die Grundlage für weitere.

2. Der Übersetzer Paulus Welser, Erscheinungsort und Widmung der deutschen Ausgabe

Neben Übersetzungen ins Französische (1616, 1617 und 1618) gehört diejenige ins Deutsche (1617) zu den frühesten.¹³ Wie die erste lateinische erschien sie in Augsburg (vgl. S. 527, die letzte Seite: „Gedruckt zu Augspurg / bey Sara Mangin Wittib. Anno 1617.“), jedoch mit dem Vermerk „In verlag Antonij Hierat von Cöllen“ auf dem Titelblatt.¹⁴ Anders als die lateinische Ausgabe jedoch, die an Papst Paul V. adressiert ist, widmete der Übersetzer Paulus Welser (1555–1620) seine Fassung dem „Pfaltzgrafen bey Rhein / Hertzogen inn Obern und Nidern Bayrn“; es handelt sich um den bereits abgedankten Herzog Wilhelm V. (1548–1626/reg. 1579–1597) von Bayern, genannt der Fromme, welcher, die China- und Japanmission unterstützt hatte.¹⁵

Paulus Welser war Mitglied des Augsburger Zweigs der berühmten Patriazierfamilie. Er war Kaufmann, Bankier, Bürgermeister, Publizist und Übersetzer.¹⁶ Er gilt als Verfasser geheimer *Instructiones*. Laut Wolfgang E. J. Weber geriet er mit seinem Bruder Matthäus II. Welser (1553–1633) in städtische Schuldhaft, wahrscheinlich von strengem Hausarrest unterbrochen, da sie in Verdacht geraten waren, „den Bankrott des gemeinsam geführten Welserschen Handelshauses 1614 betrügerisch herbeigeführt zu haben“.¹⁷ Im Juli 1615 wurden sie inhaftiert. Trotz ihrer Kontakte und ihres Einflusses

13 Sie wird auf der ersten Seite der Widmung vom 27. Juli 1617 in der französischen Ausgabe (Lille) bereits erwähnt. Weitere Übersetzungen finden sich in Spanisch (1621), Italienisch (1622) und in Teilen Englisch (1625). Brancaccio (*China accommodata...*, 117.) merkt an, dass es sich bei der italienischen Übersetzung nicht um Riccis Originalaufzeichnungen handle, sondern um eine Übersetzung aus dem Lateinischen. Dies sei womöglich der Tatsache geschuldet, dass Ricci nach Jahrzehnten in China kaum noch italienisch schrieb und es ihm erhebliche Mühe bereitete. Eine andere Erklärung wäre, dass Trigaults Textfassung neben einer Informationsfunktion stärker im Dienst der Werbung und Propaganda für die Mission stand (Gernet, „Della entrata della...“).

14 Matteo RICCI und Nicolas TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung der Christlichen Religion, in daß grosse Königreich China durch die Societet Jesu: Sambt wolgegründten bericht von beschaffenhaitt des Landts und volcks, auch desselbigen gesatzten, Sitten unnd gewonhaitten*, übers. von Paulus WELSER (Augsburg–Cöllen: Anton Hierat, 1617).

15 Bereits Sigmund von RIEZLER, „Wilhelm V., der Fromme, Herzog von Baiern“, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 42 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1897), 718.

16 Deutsche Biografie, Indexeintrag, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117346187.html> [30.01.2025].

17 Wolfgang E. J. WEBER, „Einleitung“, in *Secretissima Instructio. Allergeheimste Instruction. Friderico V. Comiti Palatino Electo Regi Bohemiae, Data an Friederichen, Pfaltzgrafen, erwählten König in Böhmen* (1620), kommentierter lateinischer und deutscher Nachdruck, hg. von ders (Augsburg: Wißner, 2002), 9. Zum Konkurs siehe Magnus Ulrich FERBER, „Welser, Familie“, in *Historisches Lexikon Bayerns*, 2016, https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Welser,_Familie. [30.01.2025]; Johannes MÜLLER, „Der Zusammenbruch des Welserschen Handelshauses 1614“, *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, Nr. 1 (1903): 196–234.

als ehemaliger Bürgermeister (Paulus) und Reichspfennigmeister (Matthäus), gelang es ihnen nicht, sich dem Griff ihrer Gläubiger zu entziehen.¹⁸

Um sich neue Verdienste zu erwerben, wurde Paulus Welser publizistisch tätig. Die deutsche Übersetzung des Trigault-Textes entstand in der Haftzeit. Diese und andere literarische Bemühungen führten jedoch nicht zur Entlassung aus der Schuldhaft, ebensowenig wurden Paul Welser und sein Bruder bei der Abwicklung des Bankrotts unterstützt.¹⁹ Die Übersetzung wurde, so steht es in der Widmung, nicht angefertigt, um Neuwertiges mitzuteilen: „Sonder allein vor der gantzen Welt zu bekennen vn[d] zu bezeugen / das sie [die Chinesische Historia] E. F. D. zuuor albereit zuständig vnd eigen seye.“²⁰ Ich gebe hier den gesamten Widmungstext wieder:

Dem Durchleuchtigsten Fürsten vnd Herrn / Herrn Wilhelmen Pfaltz-
grafen bey Rhein / Hertzogen inn Obern vnd Nidern Bayrn/[et]c. Mei-
nem gnedigsten Fürsten vnd Herrn.

DVrchleuchtigster Hertzog/ Genedigster Fürst vn[d] Herr. Daß gegen-
wertige Chinesische Historia vnder E. F. D. Namen inn Teutscher
Sprach außgefertigt wirdt / geschicht nicht inn meinung derselbigen
etwas von newem zu zueignen oder zu presentieren: Sonder allein vor
der gantzen Welt zu bekennen vn[d] zu bezeugen / das sie E. F. D. zu-
uor albereit zuständig²¹ vnd eigen seye.

[2v] Vnd wirdt zwar hindan gesetzt / was vilfaltige grosse guttha-
ten E. F. D. der loblichen Societet JESV von langen Jaren her erweisen:
Dadurch (gleich wie im Vhrwerck ein Rad das ander treibt) was besagte
Societet auch in den fehresten Landen mit Göttlichem beystand guts
verrichtet / inn den gang gebracht / vnnd also zu dem jnnhalt dises
Wercks vrsach gegeben worden.

Ebenmessig wirdt geschwigen / was trefflich ansehliche hilff E. F.
D. erst inn jungst verfloßnem Jar insonderheit zu weiterer fortführung
deß angefangenen Gebews der Christlichen Kirchen in China gethon
haben.

Sonder allein angesehen vnd bedacht / das die hand darmit dise

18 WEBER, „Einleitung“, 9. Weiterführend sind mehrere Beiträge im folgenden Band: Mark HÄBERLEIN und Johannes BURKHARDT, Hrsg., *Die Welser: Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses* (Berlin: Akademie-Verlag, 2002).

19 WEBER, „Einleitung“, 10.

20 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, Fol. 2r.

21 Siehe die Bemerkungen im Grimm'schen Wörterbuch zu „albereit“ (engl. *already*), „zuständig“ im Sinne von ‚zustehen‘.

Histori auß der Lateinischen Sprach gezogen worden / durch E. F. D. gottselige hilff vnnd trost / die krafft darzu vnnd sam das leben em[3r] pfangen hat. Ist vnd bleibt also / was sie jmmer guts verrichten kan / derselbigen eygentumb. Die soll vund wirdt auch so lang sie sich zu rühren vermag / E. F. D. lob vnd preiß zu Publicieren. Mund vnd Hertz aber umb dero langwirige gesundheit /sampt aller zeitlicher vnd ewiger wolfart zu bitten / nimmermehr vnderlassen. Datum Augspurg an vnser L. Frawen geburts abend / 7. Sept. Anno 1617. An welchem tag vor 19. Jaren die Prediger deß H. Euangelij das erstemal den fuß in die Königlische Chinesische Hauptstadt Pechin gesetzt haben.

E. F. D.

Vnderthenigster
Paulus Welser.²²

Weber beurteilt die Vorrede als betont katholisch, die Übersetzung und die Vorrede könnten als Demonstration unerschütterlicher Treue und aktiver Unterstützung von Papst und Kaiser gedeutet werden – und zwar auch und insbesondere des jesuitisch erzogenen und gesinnten, seit dem gerade geschlossenen Erbfolgevertrag von Oñate (15. Juni/29. Juli 1617) zum Nachfolger des kinderlosen Matthias gekürten künftigen Kaisers [Ferdinands von Steiermark (1578–1637)].²³

Wenn es auch „hindan gesetzt“ wird, so spielt die Tatsache, dass der angesprochene Wilhelm V. (der Fromme!) die Gesellschaft Jesu über Jahre hinweg in Bayern unterstützt hatte, keineswegs eine unwesentliche Rolle. Daran wird in der Widmung erinnert. Die Jesuiten waren bald nach Gründung der Societas Jesu im Jahre 1540 in Ingolstadt präsent, und zwar seit 1549. Sie konnten die theologische Ausbildung im Herzogtum sicherstellen. Im Verlauf des 16. Jahrhunderts wurden weitere Kollegien errichtet. Wilhelm V. konnte gemeinsam mit den Jesuiten die Gegenreformation in Bayern durchsetzen.²⁴ Trigault wurde nicht nur beim Papst vorstellig, er wurde 1616 zusammen mit Johannes Schreck (1576–1630) auch von der bayerischen Herzogsfamilie empfangen, die sich als „großzügigster Förderer der China-Mission“²⁵ erwies und viele wertvolle Gegenstände für Geschenke stellte. Wilhelm V. stiftete jährlich 500 Gulden.²⁶ Die Widmung drückt offensichtlich den Dank aus, der Wilhelm V. als einem lang-

22 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfüehrung...*, Fol. IIr–3r.

23 WEBER, „Einleitung“, 10.

24 COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission...“, 92.

25 Ebd., 95.

26 Ebd.

fristigen und großzügigen Spender der China-Mission zukam, an welcher er dadurch auch Anteil hatte. Die Übersetzung setzt ihm somit ein Denkmal.

3. Die deutsche Übersetzung (1617)

Es wurde bereits angemerkt, dass zwischen Riccis Aufzeichnungen und Trigaults Fassung erhebliche Unterschiede bestehen.²⁷ Die deutsche Übersetzung wiederum weicht an mehreren Stellen von der lateinischen ab. Darauf macht Paulus Welser in der Vorrede „An den gutthertzigen Leser“ selbst aufmerksam:

Souil aber gegenwertiges Teutsche Werck anlangt / ist zu wissen / daß es nicht dem wortlichen jnnhalt nach auß dem Lateinischen vbergesetzt / sonder / ob wol die anzal der Bücher vnnd Capitl erhalten / doch hin vnd her vil abgekürtzt / etlich ding besser erleutert / aber verhoffentlich nichts so den Teutschen leser zuwissen verlangen möcht / außgelassen / vil weniger etwas jrrigs hinein geruckt / vnd in allem nach deß P. Trigaultij als authoris belieben gehandelt worden. Der hoffnung es solle vnnd werde angensem[m]er vnnd fürträglicher sein als ein blosse Dolmetschung.²⁸

An dieser Stelle wird Trigault als Autor genannt, zuvor jedoch Ricci als eigentlicher Urheber.²⁹ Die Grundstruktur ist erhalten geblieben. Es wurden Kürzungen vorgenommen und Erläuterungen eingefügt, jedoch stets im Sinne Trigaults und mit Blick auf den deutschen Leser. Trigault weilte 1616 in Bayern. Dass ein Treffen zwischen ihm und Paulus Welser stattfand, ist nicht ausgeschlossen. Dass Hinzufügungen Trigaults gegenüber den Aufzeichnungen Riccis, welche sich in der lateinischen Ausgabe finden,³⁰ in der deutschen Fassung zurückgenommen wurden, könnte ein Hinweis auf eine solche Zusammenarbeit sein. Es ist jedoch auch möglich, dass das Kürzungsverfahren Paul Welsers schlicht darin bestand, Zusätze, die er für entbehrlich erachtete, zu tilgen. Im Folgenden will ich nun an einigen Textstellen zeigen, welcher Art die Veränderungen sind, hierbei beschränke ich mich auf die Kapitel IX, X und XI.

3.1 „Von der Chineser Aberglauben / vnd andern Irrthumben“³¹

27 GERNET, „Della entrata della...“

28 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung...*, letzte Seite der Vorrede.

29 Ebd., erster Absatz der Vorrede.

30 GERNET, „Della entrata della...“

31 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung...*, 70.

Während in der lateinischen Ausgabe und in der französischen Übersetzung von 1617 zu Beginn des IX. Kapitels des ersten Buches an das Mitgefühl der Leser appelliert wird, fällt dieser Passus in der deutschen Fassung weg:

Sed primum eos rogo, qui hæc duo capita [IX. und X.] lecturi sunt, vt ex ijs, quæ dicentnr [!], ansam arripiant condolendi. Deum[ue] pro huius gentis salute deprecandi potius, quàm stomachandi, aut de remedio desperandi, memores, hos populos tot iam retrò lapsis annorum millibus ita Gentilitatis tenebris obuolutos, vt nullum vnquam, aut fortasse vix vllum Euangelicę lucis radium aspexerint. Cui nihilominus ab innata genti solertia, diuinaq[ue] bonitate, tantum adhuc superest luminis, quod à natura accepimus, vt facilè miseriam suam agnoscat, ac fateatur, sed adhuc modum ignoret, quo sese possit expedire.³²

Die deutsche Übersetzung stand in einem neuen Funktionszusammenhang. An die bayerische Herzogsfamilie brauchte nicht mehr appelliert zu werden, die Mission zu unterstützen. Es ist nachgewiesen, dass sich Einzelpersonen mithilfe von (den teilweise veröffentlichten) Berichten und Briefen der Jesuiten über die Missionfortschritte informierten.³³ Auf Leser und Leserinnen außerhalb dieses Wissenskontextes könnte die nahezu vollständig fehlende soeben zitierte *Admonitio ad Lectorem* jedoch einen zweischneidigen Effekt gehabt haben: Die Abwesenheit der Hinweise, die letztlich Wertungen enthalten, mögen sachlicher wirken. Doch sollte sie gerade auch vor voreiligen Urteilen und Schlüssen bewahren, wurde doch im Anschluss Fremdes und Grausames geschildert, das schockieren konnte. Die Kürzungen werfen die Frage auf, ob der Hauptzweck der deutschen Fassung nun nicht mehr in der Werbung für die Mission bestand. Durch die Tilgung gerade negativer Aspekte an mehreren Stellen wird der Kontrast zwischen dem prinzipiell positiv dargestellten Konfuzianismus und den anderen Religionen, vor allem Islam und Judentum, geringer.

Im Text folgt die Darstellung abergläubischer Praktiken, darunter verschiedene Arten von Wahrsagerei, Teufels- und Geisterglauben sowie – eine chinesische Besonderheit – Geomantie,³⁴ darüber hinaus seien die Chinesen von zwei „thorheiten“³⁵ besessen, von der „Alchimia / das ist / ein Kunst Silber auß andern Metallen machen. Die ander aber ist: Ein kunst das man ewig auff

32 RICCI, *De christiana expeditione...*, 92; vgl. Matteo RICCI und Nicolas TRIGAULT, *Histoire de l'expedition chrestienne au royaume de la Chine entreprise par les peres de la compagnie de Iesus, comprise en cinq livres, esquels est traicté fort exactement et fidelement des mœurs, loix, & coustumes du pays, & des commencemens tres-difficiles de l'Eglise naissante en ce Royaume, tiree des memoires du R. P. Matthieu Ricci, de la compagnie de Iesus, par le R. P. Nicolas Trigault Douysien de la mesme Compagnie, depuis n'aguères venu de la Chine en Europe pour les affaires de la Chrestienté dudit Royaume*, übers. von David Florence RIQUEBOURG-TRIGAULT (Lille: Pierre de Rache, 1617), 75.

33 Vgl. COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission...“, 98.

34 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung...*, 70–72.

35 Ebd., 77.

Erden lebe [...]”³⁶ An verschiedenen Stellen kürzt die deutsche Ausgabe Satz-
teile, Doppelungen oder Wertungen; das führt ohne größere Sinnänderungen
zu einer konziseren Darstellung. Während der lateinische Text ausführlicher
Beispiele betrügerischer Tricks schildert, fasst der deutsche zusammen und ver-
weist auf gleiche Methoden in der Heimat (von mir im Zitat hervorgehoben):

Vnnd damit man jhnen [den Wahrsagern etc.] [...] glaube / sage[n] sie
offt geschehne ding / so man vermeint sie wissens allein auß jhrer Kunst
/ sie habens aber durch andere Practicke[n] erfahren / *so nach lengs zu er-
zehlen vnnonnötten / weil man leut bey vns findt / die dergleichen auch kün-
den und vben.*³⁷

Die Irrtümer der Chinesen beschränken sich nicht auf den Aberglauben, son-
dern thematisieren auch soziale Probleme: Verarmung und in diesem Kontext,
Skalverei, Suizid und Kindstötungen, insbesondere von Mädchen,³⁸ aus chine-
sischer Sicht kein Mord, so bei Trigault, da man an die Seelenwanderung glau-
be; die Kastration von Jungen für den Dienst im Kaiserpalast.³⁹ Ihre Ursache
gründe in der fehlenden christlichen Durchdringung Chinas. Die grundsätz-
liche Fähigkeit der Chinesen zur Weisheit und vernünftiger Einsicht wird am
Ende des Kapitels nochmals betont.⁴⁰ Die Mission ist folglich möglich, zu-
gleich jedoch eine große Herausforderung und (moralische) Notwendigkeit.

3.2 Religionen oder Lehren?

In der Literatur zu Ricci wird es in einigen Fällen verkürzt so dargestellt, als
habe es damals drei Religionen in China gegeben.⁴¹ Dies stellt nicht nur in
Bezug auf Ricci eine Verkürzung dar. Bereits in einem Brief an Giambattista
Román, aus Zhaoqing, vom 13. September 1584, nennt Ricci drei „Sekten“
neben dem Islam („la [seta] de los Moros“), von dem er angibt, nicht zu wissen,
wie er nach China gelangt sei:

[84] Ya no me parece que falta sino dezir algunas cosas de las religiones
y setas de la China, pero yo no me escuso deste particular, por que en la
China no ay religión y el poco culto que ay, es tan intrincado, que sus
mesmos religiosos no saben dar razón dél. Están divididos en tres [85]

36 Ebd.

37 Ebd., 71.

38 Zur Förderung der Rettung ausgesetzter Kinder durch Sponsorinnen siehe
COLLANI, „Die Förderung der Jesuitenmission...“, 98f.

39 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 72–74.

40 Ebd., 78.

41 Z.B. COLLANI, „Matteo Ricci...“, 347.

setas, sin la de los Moros, que, no sé cómo, se sembró entre ellos: la una se llama *heguia* y la otra *cilitan* y la otra es de los letrados y esta es la más celebrada, que comúnmente no creen la immortalidad del ánima é tienen por burla las cosas que dicen las otras dos, de los demonios, y solamente dan gracias al cielo y á la tierra del beneficio que dellos reciben, mas no les piden paraíso.⁴²

Ricci verwendet zunächst zwar das Wort „Religion“, stellt den Begriff jedoch mit Bezug auf China sofort wieder infrage, wo es keine Religion gebe („no ay religión“). Er verstand darunter wohl eine hierarchisch organisierte Gemeinschaft von Gläubigen, die an einen einigen Gott glaubt, mit Amtsträgern für den Gottesdienst.⁴³ Zudem merkt er an, dass der chinesische Klerus selbst kein klares Verständnis vom Kultus habe („el poco culto que ay, es tan intrincado, que sus mesmos religiosos no saben dar razón dél“). „Religion“ war jedoch auch kein chinesischer Begriff. Die Einteilung in drei „Sekten“ oder Lehren (*Sān Jiào* 三教) war seit langer Zeit von den Chinesen selbst vorgenommen worden und ist seit dem 6. Jahrhundert belegt.⁴⁴ Gemeint sind der Daoismus, der Buddhismus und der Konfuzianismus. Diesen bezeichnet Ricci als die Lehre der Gelehrten („de los letrados“), was dem chinesischen *Rújiào* (儒教) nahe kommt, bedeutet die Silbe bzw. das Zeichen *rú* 儒 doch den „Spécialiste d’un art; magicien. Lettré; homme cultivé“ (Pleco/Grand Ricci: 儒).⁴⁵ In Riccis Briefen findet sich also eine auch in China getroffene Unterscheidung zwischen den drei Lehren sowie dem Islam. In Trigaults/Welsers Veröffentlichung wird dem dadurch Rechnung getragen, dass sich das auf zwei Kapitel des ersten Buches aufteilt: Im Kapitel X⁴⁶ „Von der Chineser vermeinten Religion / vnd dero Secten“ (Religion im Singular!)⁴⁷ werden die drei Lehren behandelt, in Kapitel XI⁴⁸ „Von den Saracenern vnd Juden / auch etlichen Warzeichen deß Christlichen Glaubens in China“ geht es um den Islam, das Judentum und (vermeintliche) Spuren des Christentums in China. Ricci erfuhr erst in Peking, wo er sich seit 1601 dauerhaft aufhielt, von Juden, weshalb

42 Ricci, *Lettere (1580–1609)*, 84.

43 Siehe Ebd., 84, Anm. 1.

44 „Sanjiao: The Three Teachings“, *Asia for Educators, Columbia University* (blog), o. J., <https://afe.easia.columbia.edu/cosmos/ort/teachings.htm>. (Der Text auf der Website stellt eine Adaption dar, von einer Publikation von Stephen F. Teiser: Stephen F. TEISER, „The Spirits of Chinese Religion“, in *Religions of China in Practice*, hg. von Donald S. LOPEZ (Princeton: University Press, 1996). Er ist auf der angegebenen Website verlinkt).

45 *heguia* bezieht sich auf den Buddhismus, *cilitan* auf den Daoismus; ich gehe an dieser Stelle nicht auf die Wortherkunft ein, da ein Exkurs über die historische Phonetik der romanischen Sprachen und über das spätmittelalterliche Chinesisch zu weit führen würde.

46 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 78–91.

47 Der lateinische Titel lautet: „Variæ apud Sinas falsæ Religionis sectæ“ (RICCI, *De christiana expeditione...*, 104.), *religio* steht im Genitiv Singular.

48 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 91–98.

diese im oben zitierten Briefauszug nicht erwähnt werden. Die Kapitelaufteilung findet sich sowohl in der lateinischen Fassung als auch in der französischen und der deutschen. Da es zum Buddhismus, Daoismus und Konfuzianismus bereits viele Untersuchungen gibt, beschränke ich mich im Folgenden auf den Islam und das Judentum.

Im X. Kapitel ist noch von Bedeutung, dass die Chinesen im Altertum „einen höchsten Gott angebetet / welchen sie Him[m]el König / oder mit einem andern namen: Him[m]el und Erden nen[n]en,⁴⁹ die Vorstellung eines „altchinesischen Monotheismus“, welche lange aufgegriffen wurde.⁵⁰ Buddhismus und Daoismus konnten dem gegenübergestellt werden, und auch die Situation am Ende der Ming-Dynastie, welche durch einen Erkenntnisverlust erklärt wird, einen Sturz vom Licht in die Finsternis, hin zur Verehrung falscher Götter oder hin zum Atheismus.⁵¹ Die drei „Secten“⁵² fänden sich unter den ethnischen Chinesen⁵³ („apud Sinas Ethnicorum omnium“⁵⁴). Diese Benennung bildet eine Unterscheidungsgrundlage, welche die chinesischen Muslime und Juden (sowie Christen) als eigene Gruppen kategorisiert.

3.3 Islam, Judentum und christliche Spuren

Der Islam und das Judentum werden in einem eigenen Kapitel, dem XI., zusammen behandelt („Von den Saracenern vnd Juden / auch etlichen Warzeichen deß Christlichen Glaubens in China“⁵⁵). Der Grund, so lässt sich aus der lateinischen Fassung schließen, liegt einerseits darin, dass die Chinesen sie (anders als den Buddhismus) als fremd erachteten, andererseits handelt es sich um monotheistische Religionen.⁵⁶ Die deutsche Fassung setzt unmittelbarer ein, ohne die einleitende Begründung für die Kapiteleinteilung, dennoch lässt sich der Grund für die Abgrenzung in ein eigenes Kapitel ableiten:

NVn wollen wir auch von denen Religionen / welche in China für frembd gehalten werden / handeln / vnd am ersten von der Mahometanischen oder Saracenischen. Die ist auß Persia hinein kommen / vnd verstehe ich vnder disem namen die Mogor [= Mogul] / vnd alle König-

49 Ebd., 79.

50 Viktor von STRAUSS und TORNEY hielt dazu noch im Jahre 1885 einen Vortrag: „Der Altchinesische Monotheismus“, in *Sammlung von Vorträgen für das deutsche Volk*, hg. von Wilhelm FROMMEL und Friedrich PFAFF, Bd. 13 (Heidelberg: Carl Winter, 1885), 301–26.

51 RICCI, *De christiana expeditione...*, 105. In der deutschen Ausgabe jedoch gekürzt, vgl. RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 79.

52 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 79.

53 In der deutschen Ausgabe „Heiden“: Ebd.

54 RICCI, *De christiana expeditione...*, 105.

55 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 91.

56 Ebd., 116.

reiche / welche die Persianisch Sprach brauchen.⁵⁷

Die lateinische Vorlage und auch die französische Übersetzung weisen einen weiteren Unterschied auf – in Bezug auf die „Mohammedaner“ enthalten sie Wertungen:

In Sinarum regnum ab occasu è Perside, quo nomine Mogores & alia regna quæ persicum Idioma callent compræhendo, multi varijs temporibus Mahometanæ impietatis sectatores penetrarunt.⁵⁸

Plusieurs sectateurs de l'impiété de Mahomet sont venus en diuers temps de la Perse du costé de l'Occident.⁵⁹

Das Wort *impietatis/impiété* (etwa ‚Gottlosigkeit‘) entfällt in der Übersetzung Paul Welsers. Dass dies kein Einzelfall ist, belegt eine weitere Textstelle: „Wir haben aber bißher nicht erfahren / das sie [die Muslime] ihr Sect außbreiten / oder sich darumb bemühen.“⁶⁰ In der lateinischen Ausgabe heißt es: „Sed quod quidem hactenus scire potuimus, neque suas ineptias euulgant, aut euulgare laborant [...]“⁶¹ Die Glaubensinhalte des Islam werden im Gegensatz zur deutschen Übersetzung als Torheiten (*ineptias/inepties*) negativ charakterisiert, wobei der Wortschatz der französischen Fassung sich stark an der lateinischen Vorlage orientiert. Die Aufzeichnungen Riccis weisen an dieser Stelle keine Wertung auf,⁶² wodurch die deutsche Fassung an dieser Stelle Riccis Originalaufzeichnungen entspricht.

Die Charakterisierung der Muslime schwankt zwischen „fremdbd“ und „innländisch“: Sie bauen Moscheen („Templ“)⁶³ führen dort Beschneidungen durch und verrichten ihre Gebete; sie essen kein Schweinefleisch, „halten sich durchauß den Chinesischen Gesetzen gemäß“,⁶⁴ „Wissen von ihrer eignen lehr nicht vil: vnnd werden von den Chinesern wenig geachtet / auch nun mehr für

57 Ebd., 91.

58 RICCI, *De christiana expeditione...*, 117.

59 RICCI und TRIGAULT, *Histoire de l'expedition chrestienne...*, 97.

60 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung...*, 91.

61 Ricci, *De christiana expeditione...*, 117. Vgl. ebenso RICCI und TRIGAULT, *Histoire de l'expedition chrestienne...*, 98.

62 „nè seminano, nè procurano di divulgare la sua legge“, zitiert nach Gernet (GERNET, „Della entrata della...“, 71.).

63 Mehrere Moscheen in China sind von chinesischem Architekturstil geprägt (z. B. in Xi'an) oder verbinden sich mit diesem (z. B. in Peking), wodurch sie Tempeln ähneln können. Die Bezeichnung ist auch deshalb nicht überraschend.

64 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einfuehrung...*, 91.

landleut / vnnd nicht inn so bösem wohn als sonst die Außländer gehalten.“⁶⁵ Trotz kultureller Eigenheiten betrachte man sie als Einheimische, und sie sind auch zu den Beamtenprüfungen zugelassen:

Ja man last sie auch studiern / [92] vnd ertheilt jhnen die Philosophische Grad vnd ämpter: Die aber selbige erlangen (dern vil seind) verlassen gemeinklich ihr Gesetz in allem / ausser deß Schweininen fleisch / dessen sie sich / doch mehr auß natürlichem abscheuhen / als gewissens halb / enthalten.⁶⁶

Prinzipiell steht Muslimen laut dieser Textstelle, trotz gewisser Formen von Diskriminierung, eine Beamtenkarriere innerhalb der chinesischen Meritokratie offen, und viele nutzen diese Möglichkeit auch. Dies führt oft zu einer Anpassung, wobei nicht alle Gewohnheiten aufgegeben werden. Die Religion, wohl auch, weil oft ein genaueres Verständnis von ihr fehlt, stiftet kaum noch Identität, im Gegensatz zur Bildung, welche die chinesische Kultur bietet. Zur Sprache und auch zum Aussehen der Muslime wird im Text nichts gesagt. Die Charakterisierung als stark an die chinesische Kultur angepasste Gruppe lässt auf Hui-Chinesen schließen.

Bei der Charakterisierung des Judentums geht der Text anders vor als bei den übrigen „Sekten“: Es wird ein Einzelfall geschildert, kein Kollektiv verallgemeinernd beschrieben. Die Episode greift auf erzählerische Darstellungsmittel zurück. Im Mittelpunkt steht die Begegnung zwischen Ricci und einem jüdischen Beamten-Gelehrten namens Ngai aus Kaifeng (heute: Provinz Henan). Der Abschnitt wird in der lateinischen Fassung erneut mit einer äußerst negativen Formulierung eingeleitet: „Annis quoque superioribus *Iudæam* etiam *fæcem* in hæc regna confluxisse deprehendimus.“⁶⁷ In der französischen Übersetzung heißt es entsprechend „l’ordure des *Iuifs*.“⁶⁸ Weder in der deutschen Fassung noch in den Aufzeichnungen Riccis finden sich diese abwertenden Zusätze, dort heißt es: „Das sich auch Juden in China befinden / so vor vilen Jaren hinein kommen / haben wir volgender gestalt erfahren“⁶⁹ und „Ritrovassimo parimente in questo regno (...) giudei.“⁷⁰

Parallel zum Abschnitt über den Islam finden sich auch bei dem Juden Ngai Assimilationstendenzen. Der Gelehrte erwähnt, dass sein Bruder

65 Ebd. auf französisch: „la pluspart“ (RICCI und TRIGAULT, *Histoire de l’expédition chrestienne...*, 98.).

66 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 91f. Vgl. RICCI und TRIGAULT, *Histoire de l’expédition chrestienne...*, 98.

67 RICCI, *De christiana expeditione...*, 118.

68 RICCI und TRIGAULT, *Histoire de l’expédition chrestienne...*, 98, jeweils meine Hervorhebung.

69 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 92.

70 D’ELIA, *Matteo Ricci...*, 1; D’ELIA, *Matteo Ricci...*, 2; D’ELIA, *Matteo Ricci...*3. Zitiert nach GERNET, „Della entrata della...“, 70.

Hebräisch spreche, er selbst habe sich jedoch von Jugend an auf das Chinesische konzentriert und die Sprache seiner Religion so sehr vernachlässigt, dass er von der Teilnahme an den Versammlungen seiner Gemeinde ausgeschlossen worden sei, „welches jhne aber wenig beküm[m]ere / wann er nur den Doctorat erlangen künde. Eben also thon die Saracener auch / vnd geben weder die eine noch andere dißfalls vil vmb jhrer Secten Vorsteher.“⁷¹ Ngai erweist sich mit seinen Aspirationen auf den Doktorgrad als assimilationswillig: Selbstbewusst hält er seine Entscheidung, sich an Muslimen orientierend, die ein Gleiches tun, dem „Obristen der Sinagog.“⁷² gegenüber für gerechtfertigt, ohne sich weiter um dessen Autorität zu kümmern. Dies führt jedoch zum Verlust an für die religiöse Praxis und Zugehörigkeit notwendigen Kenntnissen, sie werden zugunsten anderer Prioritäten vernachlässigt.⁷³

Zur christlichen Präsenz in China sei abschließend angemerkt, dass die ersten Jesuitenmissionare vor Ort sich sehr dafür interessierten, und sie nahmen auch bei ihren Lesern ein solches Interesse an: „Betreffend aber das Christenthumb / zweifle ich nicht / man werde in Europa am allerliebsten vernehmen / was sich deßhalb von alters her in China befinde.“⁷⁴ Verschiedene Hinweise und sich anschließende Recherchen führten zu keinem Ergebnis.⁷⁵ Erst eine aus der Zeit der Tang-Dynastie stammende um 1625 bei Xi'an entdeckte Stele⁷⁶ schien sich als sicherer Beleg für eine frühere christliche Präsenz mit ausdrücklicher Zustimmung des Staates zu erweisen. Den Jesuiten lieferte der Stelen-Fund Argumente für ihre Missionstätigkeit: die Tang als Vorbild für die zeitgenössischen Kaiser. Gegner der Jesuiten unterstellten ihnen schon bald eine Fälschung – Zweifel, die Athanasius Kircher mit seiner *China illustrata* (1667) ausräumen wollte, der sich für die Stele auch deshalb interessierte, weil sie syrische Inschriften trug.⁷⁷

Obige Ausführungen zeigen, dass eine Vernachlässigung der monotheistischen Religionen in China dem Gesamtbild, das die Jesuiten zeichneten, nicht gerecht würde. Ricci setzte nicht auf Massentaufen, insofern waren differen-

71 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 93.

72 Ebd.

73 Für einen Überblick zum Islam und zum Judentum in China siehe Thomas O. HÖLLMANN, *China und die Seidenstraße*, 2. Aufl., Kultur und Geschichte von der frühen Kaiserzeit bis zur Gegenwart (München: Beck, 2022), 147–52.

74 RICCI und TRIGAULT, *Historia Von Einföhrung...*, 95.

75 Paul PELLiot, *L'inscription de Si-ngan-fou*, hg. von Antonio FORTE (Kyoto–Paris: Scuola di Studi sull'Asia Orientale–Collège de France–Institut des Hautes Études Chinoises, 1996), 7.

76 Ein früherer Fund aus dem Jahre 1619 wurde erst 1638 bekannt. Vgl. Ebd. Zum Ort und zur Zeit des Funds siehe Ebd., 29–47. Die Ergebnisse zur Fundortdiskussion und Pelliot's Position: Ebd., 42f.

77 Zu dieser Polemik siehe PELLiot, *L'inscription de Si-ngan-fou*, 147–66. Zweifel an der Echtheit der Stele konnten laut Pelliot von Wylie mit seiner Übersetzung 1854–1855 ausgeräumt werden, hielten sich außerhalb der Sinologie jedoch noch länger, vgl. Ebd., 166.

zierte Darstellungen auch kleiner Minderheiten für die Mission von Relevanz. Trigault reduzierte den Differenzierungsgrad in seiner lateinischen Ausgabe,⁷⁸ die auch im Zusammenhang mit seiner Propaganda-Kampagne zu sehen ist. Die deutsche Übersetzung wiederum kürzt den Trigault-Text, wodurch sie Ricci zumindest an einigen Stellen näher steht, weil Wertungen zurückgenommen werden. Inwiefern dies in Kenntnis von Riccis Schriften geschah, bleibt zu klären. Ein genauerer Vergleich auf der Grundlage von Riccis Aufzeichnungen, den *Fonti Ricciane*,⁷⁹ könnte dies womöglich erhellen. Dies konnte aufgrund der gebotenen Kürze hier nur angedeutet werden.

Matteo Ricci and the Religions in China: Remarks on Nicolas Trigault's Translation *De christiana expeditione* (1615) and its German Version (1617)

This study revisits early modern European perceptions of China, with a particular focus on the Latin and German versions of *De christiana expeditione apud Sinas*, a work originally based on the writings of Jesuit missionary Matteo Ricci. Compiled and translated into Latin by Nicolas Trigault in 1615, and subsequently rendered into German by Paulus Welser in 1617, the text played a pivotal role in shaping the Enlightenment image of China. The paper highlights the significant differences between Ricci's original Italian manuscripts, Trigault's Latin adaptation, and the German translation. It shows that, although Welser's version is derived from Trigault's Latin, it exhibits notable similarities with Ricci's own accounts. The analysis centers on selected chapters dealing with Chinese religions, superstition, Islam, and Judaism, revealing how each version adapted its content to suit specific audiences and ideological goals. The German version, produced during Welser's imprisonment, appears less polemical and more faithful to Ricci's nuanced views. By comparing key passages, the study illustrates how translation choices reflected broader aims – ranging from missionary propaganda to the promotion of intercultural understanding – and offers insights into the transmission and transformation of cultural knowledge between Europe and China in the early 17th century.

78 Siehe MUNGELLO, *Curious Land: Jesuit...*, 48, Anm. 18. Vgl. zu GERNET, „Della entrata della...”

79 D'ELIA, *Matteo Ricci...*, 1; D'ELIA, *Matteo Ricci...*, 2; D'ELIA, *Matteo Ricci...*, 3.

WILHELM KÜHLMANN

„Amnestia“ als Weg zum Frieden

Zu Jacob Baldes SJ Lyrik zum Dreißigjährigen Krieg (Lyr. 3,36)

Trotz der regen Forschung zur Historie und Literatur des Dreißigjährigen Krieges ist die neulateinische deutsche Jesuitendichtung, also die internationale Kernzone der katholischen Poesie und Verspublizistik, wohl vor allem wegen der Hürde der manchmal intrikaten lateinischen Dichtersprache, durchaus unterbelichtet. Der vorliegende Beitrag, entstanden im Zuge eines diesbezüglichen Heidelberger Buchprojektes,¹ konzentriert sich auf den europaweit renommierten Jesuiten Jacob Balde (1604–1664), geboren als habsburgischer Elsässer, nach der Vertreibung in bayerischen Diensten.² Kein anderer deutscher Autor hat seit den späten zwanziger Jahren des 17. Jahrhunderts so intensiv und kontinuierlich wie Balde die Ereignisse und Protagonisten, aber auch die politischen und geistigen Hintergründe des Dreißigjährigen Krieges bzw. der Friedensverhandlungen in Klagen, Anklagen, Appellen, Rühmungen oder auch Protesten poetisch kommentiert. Indem ich mit herzlichem Glückwunsch an Dich, lieber Freund Gábor, dies Thema wähle, berühre ich einen Aspekt unserer gemeinsamen europäischen Geschichte.

* Heidelberg Akademie der Wissenschaften

1 Für hilfreiche Hinweise, auch zu diesem Beitrag, danke ich Herrn Dr. Peter Mathes.

2 Zu einem ersten Überblick über Leben, Werk und Forschung siehe Wilhelm KÜHLMANN, „Balde, Jakob“, in *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN und Achim AURNHAMMER, 2. Aufl., Bd. 1 (Berlin–New York: De Gruyter, 2008), 314–17; Wilfried STROH, „Balde, Jakob“, in *Frühe Neuzeit in Deutschland 1620–1720. Literaturwissenschaftliches Verfasserlexikon*, hg. von Stefanie AREND, Bd. 1 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 412–45. Grundlegend die im Nachdruck vorliegende Biographie (hier im Anhang eine bis dato komplette Werk- und Forschungsbibliographie): Georg WESTERMAYER, *Jacobus Balde (1604–1668): Sein Leben und seine Werke*, Geistliche Literatur der Barockzeit 3 (München: Lindauer, 1868). Neue Ausgabe: *Jacobus Balde (1604–1668): Sein Leben und seine Werke*, hg. von Hans PÖRNBACHER und Wilfried STROH (Amsterdam–Maarssen: APA-Holland Univ. Press, 1998). Zur Literaturgeschichte des Dreißigjährigen Krieges siehe den Überblick Wilhelm KÜHLMANN, „Krieg und Frieden in der Literatur des 17. Jahrhunderts“, in *1648. Krieg und Frieden in Europa*, hg. von Klaus BUSSMANN und Heinz SCHILLING, Bd. 2 (München: Bruckmann, 1998), 329–37. Zur Lyrik siehe Wilhelm KÜHLMANN, „Geschichte, Zeitgeschichte und ‚Lyrik‘ in der Frühen Neuzeit. Ein Versuch“, in *Geschichtsliteratur. Ein Kompendium*, hg. von Heinrich DETERING u. a., Bd. 2 (Göttingen: Wallstein, 2013), 489–514. Auch in Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenkultur und Spiritualismus*, hg. von Jost EICKMEYER und Ladislau LUDSCHER in Zusammenarbeit mit Björn SPIEKERMANN, Bd. 1 (Heidelberg: Mattes Verlag, 2016), 49–68.

In erster Linie kommen hier die Baldes große Sammlungen seiner Lyrik in Frage: vier Bücher *Lyrica*, also Oden, dazu ein Buch Epoden (München 1643), außerdem poetische ‚Wälder‘, *Sylvae*, in sieben bzw. neun Büchern (ebd. 1643 bzw. 1646).³ Deren letztes Buch (IX), betreffend Ereignisse und Vorgänge der Jahre 1644/45, ist dem französischen Gesandten bei den Münsterschen Friedensverhandlungen Claude de Mesmes, Comte d’Avaux (1595–1650) gewidmet, einem bekanntermaßen frommen, katholisch dogmentreuen Diplomaten und Verehrer der lateinischen Dichtungen Baldes. Auch außerhalb dieser Sammlungen hat Balde die ihn bewegenden Momente und Faktoren des zeit-historischen Geschehens poetisch verarbeitet. Dies gilt für seinen welthistorischen Gedichtzyklus *De Vanitate Mundi* (München 1638, OPO, Bd. 7, 1–207), gilt auch für Baldes lateinisches Epos der *Batrachomyomachia* („Froschmäusekrieg“, Ingolstadt 1637, OPO, Bd. 3, 1–152, fünf Bücher mit mehr als 2.500

- 3 Baldes Werke werden zitiert als „OPO“ nach Balde OPO = Jacob BALDE, *Opera Poetica Omnia*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN und Hermann WIEGAND, Bd. 1–8, Texte der Frühen Neuzeit 1 (Frankfurt am Main: Keip, 1990). Für die *Lyrica* nützlich auch Jacob BALDE SJ, *Carmina Lyrica*, hg. von Benno MÜLLER (München: Herder, 1844). Eine erste Übersicht über Baldes „Zeitgedichte“ und verstreute poetischen Erwähnungen geben die älteren Standardwerke Anton HENRICH, *Die lyrischen Dichtungen Jakob Baldes*, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der Germanischen Völker 122 (Straßburg: Trübner, 1915), 60–77, bes. 65–7. Hilfreich auch in Form einer chronologischen Synopse Wolfgang BEITINGER, „Jakob Balde, eine Würdigung seines Gesamtwerkes [...]“, in *Jakob Balde Festschrift: zur 300. Wiederkehr seines Todestages am 9. Aug. 1968*, Neuburger Kollektaneenblatt 121 (Neuburg an der Donau: Historischer Verein, 1968), 5–114, hier 33–47. Zu Baldes zeitgeschichtlicher Lyrik hilfreich weiterhin auch Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands* (Wiesbaden: Steiner, 1976), bes. 232–49; Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650. Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, Beiheft 11 (München: C.H. Beck, 1979), bes. 222–7. Einzelne Balde-Gedichte oder -Gedichtgruppen behandelnd das Elend Deutschlands insgesamt: z. B. im Appell „Ad Germanos“ (Lyr.1.37) oder im Buch IV der *Sylvae* („Threni sive lamentationes Videntis vastationem Germaniae“), außerdem die Invasion der Schweden in Bayern oder Flucht und Vertreibung elsässischer Katholiken – unter anderem dazu Eckard LEFÈVRE, „Der Rhein im Weltbild des Elsässers Jakob Balde“, in *Latein am Rhein. Zur Kulturtopographie und Literaturgeographie eines europäischen Staates*, hg. von Carmen CARDELLE DE HARTMANN und Ulrich EIGLER, Frühe Neuzeit 213 (2017: Berlin und Boston, 2017), 106–27. Wichtig auch die Schlacht am Weißen Berg, dazu Hermann WIEGAND, „Jacob Balde und die Anfänge des Dreißigjährigen Krieges – seine poetischen Gestaltungen der Schlacht am Weißen Berg 1620 im Vergleich“, in *Jacob Balde im Kontext seiner Epoche. Zur 400. Wiederkehr seines Geburtstages*, hg. von Thorsten BURKARD u. a. (Regensburg: Schnell & Steiner, 2006), 71–90. Wichtig ebenfalls die Feldherren Wallenstein und der von Balde verehrte Feldherr Tilly. Zu Wallenstein siehe Wilhelm KÜHLMANN, „Magni fabula nominis“. Jacob Baldes Meditationen über Wallensteins Tod., in *Gedichte und Interpretationen*, hg. von Volker MEID, Bd. 1, Renaissance und Barock, Reclams UB 7890 (Stuttgart: Reclam, 1982), 167–75. Auch in Wilhelm KÜHLMANN, *Vom Humanismus zur Spätaufklärung: Ästhetische und kulturgeschichtliche Dimensionen der frühneuzeitlichen Lyrik und Verspublizistik in Deutschland*, hg. von Joachim TELLE, Friedrich VOLLHARDT, und Hermann WIEGAND (Tübingen: Niemeyer, 2006), 546–53. Zu Tilly siehe Jost EICKMEYER, „Blutsäuer oder Held? Zum kontroversen Bild Tillys in der Literatur des Dreißigjährigen Krieges“, *Simpliciana, Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft* 33 (2011): 271–95; Wilfried STROH, „Ad pacificatores. Jacobus Baldes Friedensoden im neunten Buch der *Sylvae*“, in *Beiträge zu den *Sylvae* des neulateinischen Barockdichters Jakob Balde*, hg. von Eckard LEFÈVRE und Eckart SCHÄFER, NeoLatina 18 (Tübingen: Narr, 2010), 295–332; Hermann WIEGAND, „Totengedenken und Epische Gestaltung. Johann T’Scerclaes von Tilly in jesuitischen neulateinischen Dichtungen“, *Daphnis* 46 (2018): 241–63.

Hexametern).⁴ Es handelt sich dabei keinesfalls nur um eine komisch-ironische Kontrafaktur der antiken pseudohomerischen Vorlage. Denn immer wieder wirft dies Werk in deutlicher Transparenz, direkt oder assoziativ kritische Schlaglichter auf bekannte Personen oder typologisch verdichtete Konstellationen, Ereignisse oder Figuren- und Handlungstypen des Dreißigjährigen Krieges; vor allem der beige gedruckte Prosa-Kommentar Baldes (*Usus Ethicus, Politicus, ac Polemicus*) nimmt immer wieder direkt auf das Zeitgeschehen Bezug.

Vor 1643, dem Erscheinungsjahr von Baldes erstem Lyrikband, also nicht während der offiziellen Münsterschen Friedensverhandlungen, ist Baldes nachstehende Ode (Lyr. 3,36) in alkäischen Strophen über die Notwendigkeit der „Amnestie“ und des Vergessens („oblivio“, V. 2) geschrieben. Gleich zu Beginn werden also die beiden Stichworte aufgerufen, die während des Dreißigjährigen Krieges bei allen Friedensbesprechungen eine herausragende Rolle spielten. „Amnestie“ betraf die nach dem Augsburger Religionsfrieden (1555) von protestantischer Seite angeeigneten, ehemals ‚katholischen‘ Bistümer, Klöster, Stiftungen und Herrschaftsrechte, soweit diese in einem Akt des ‚Vergessens‘ kein Friedenshindernis mehr sein sollten. Das sog. Restitutionsedikt des Kaisers von 1629, das die Rückgabe der inzwischen von Protestanten beherrschten Besitztümer verfügte, stieß auf solche Empörung,⁵ dass es im Frieden von Prag (1635) zum großen Teil zurückgenommen werden musste.

Eine Amnestie sollte auch diejenigen miteinschließen, die seit 1630 gegen den Kaiser zu den Waffen gegriffen hatten. [...] Wer von der Amnestie ausgenommen war, der musste sich mit der vollständigen Restitution gemäß dem Edikt von 1629 abfinden. Die anderen ‚Augsburgischen confessionsverwandten‘ erhielten einen 40jährigen Aufschub für Bistümer und geistliche Güter, die sie sich zwischen 1552 und dem 12. November 1627 angeeignet hatten. Das letztere Datum wurde als Stichtag für das neue Normaljahr festgelegt [...].⁶

4 Erst vor kurzem ist das monumentale Opus einschließlich von Baldes Nachwort und dem tiefreichenden anhängenden Prosakommentar („Usus“) in zwei Bänden erstmals vollständig übersetzt und kommentiert (!) worden: Peter MATHES, *Jacob Balde und seine Batrachomyomachia: Text, Übersetzung, Kommentar unter Einbeziehung der pseudohomerischen Batrachomyomachia, Jacob Baldes Ankündigungsgedicht* (Balde, Lyr. 1, 23) und des *Usus*, 2 Bde. (Heidelberg: Mattes Verlag, 2020).

5 Dazu Peter H. WILSON, *Der Dreißigjährige Krieg: Eine europäische Tragödie* (Darmstadt: Theiss, 2017), 541–49.

6 Ebd., 670f. Zur Diskussion um das „Normaljahr“ bis hin zu den Verhandlungen in Münster höchst instruktiv Ralf-Peter FUCHS, *Ein ‚Medium zum Frieden‘: Die Normaljahrsregel und die Beendigung des Dreißigjährigen Krieges*, Bibliothek altes Reich 4 (München: Oldenbourg, 2010), zum Prager Frieden bes. 135–143. Zur Kultur-, Philosophie- und Literaturgeschichte des Vergessens von der Antike bis zur Moderne lesenswert, auch wenn die diesbezüglichen Diskussionen in dem und um den Dreißigjährigen Krieg dem Verfasser entweder unbekannt oder uninteressant waren: Harald WEINRICH, *Lethé: Kunst und Kritik des Vergessens* (München: C.H. Beck, 2005).

Gleichwohl zerstörte die in mancher Hinsicht weiterhin ungelöste Amnestiefrage, d.h. die Entscheidung, ansehnliche Mächte wie die alte Kurpfalz, die Hohenloher Grafen, sogar Württemberg vom Frieden auszuschließen, letztlich die aktuellen Prager Friedenshoffnungen. Da im Gedicht der Kaisername Ferdinand im Plural aufgerufen wird (V. 30), darf für die Niederschrift der Ode jener Zeitraum vermutet werden, in dem Ferdinand II. noch regierte (gest. am 15. 2. 1637), Ferdinand III., sein Sohn, aber schon zum „römischen König“ gewählt war (1636). Doch ist hier als Vorbild wohl auch Ferdinand I. (Kaiser 1558) einbeschlossen, der dem Augsburger Religionsfrieden (1555) zustimmte. Dies vorausgesetzt, formulierte Balde seinen dringenden poetischen Aufruf zweifellos im Diskussionshorizont des Prager Friedens von 1635 (nach der für die katholische Seite siegreichen Schlacht bei Nördlingen 1634), der eine Chance zur Verständigung aufscheinen ließ. Gerichtet ist das Gedicht an einen wohl mit den Verhandlungen befassten, in Baldes Augen vielleicht allzu katholischen ‚Hardliner‘, dessen Name („Graffa“) wie so oft bei Balde verschlüsselt wurde und bisher nicht zu ermitteln war. Balde stellt sich hier jedenfalls nicht auf die Seite jener seiner Ordensbrüder, die wie der kaiserliche Beichtvater Wilhelm Lamormaini (1570–1648) von den Zeitgenossen wie auch von heutigen Historikern als eine der treibenden Kräfte für die harte Umsetzung des Restitutionsediktes angesehen wurden.

Text

Ad Bernardinum Graffam. Amnestia. ODE XXXVI.

Lethen bibendum suadeo, non Styga.

Oblivionis ducere poculum

Et, cum remordentes lacesunt

Invidiae, pepulisse sensum

Iniuriarum, fortiter utile est,

5

Pulcre severum. Foemina tristius

Irata vindictam veneno

Incoquat hippomanesque saevum

Medea tentet. Parce tenacibus,

Vir, prima clavis figere vulnera:

10

Laesus furentem contumaci

Proposito crucia silendi.

Exulceratur plaga nocentius

Infossa fibris: quam simul eximis,

Simul manum placatus offers

15

Ore nitens hilarique risu.

Culpatur olim Iuno profundius Odisse Troas: manserat altius Pomo negato sprete forma et Iudicium Paridis repostum.	20
Tu, Graffa, nolis cruda remandere Amarulenti semina corticis, Nolis querelarum feracis Assiduus meminisse morbi.	
Sed aut in udo gramine lividum Falles dolorem, dum Zephyri tepent, Aut cordis insanum leonem Arte mea citharaque sistes.	25
Hoc more Brutum vicit IULIUS, Hic FERDINANDOS evehit ad Deum. Superbus ignovisse solum Se stimulat timidisque votis	30
Indulget amens. Surdus ad aspera Audire laudeis iam meritas potest. Dis conferendus calcat orbem, Qui penitus sepelivit iram.	35

Kommentierende Erläuterungen

1 Lethen] Nimmt Bezug auf die Auskunft, die Vater Anchises seinem Sohn Aeneas in der Unterwelt gibt (Vergil, Aen. 6,713–715): „[...] animae, quibus altera fato | corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam | securos latices et longa obliviae potant.“

3 remordentes] Vgl. Seneca, De ira 2,24,1: „Pusilli hominis et miseri est repetere mordentem.“

5f.] Ungewöhnlich, den Lesefluss unterbrechend und Aufmerksamkeit erregend, die Verwendung der steigernden Adverbien „fortiter“ und „pulcre“ als Beifügung zu adjektivischen Prädikatsnomina (spätlateinisch); im zweiten Glied dazu noch elliptisch mit Ausfall des zweiten „est“.

7 vindictam veneno] Gewollte v-Alliteration.

8f. incoquat ... Medea] Das Verbum gebraucht für das Kochen von Gift bei Horaz (zur Hexe Canidia, epod. 3,7) und bei Medea, hier allerdings bei der zauberischen Verjüngungskur von Aison, Jasons Vater; Ovid, met. 7, 265: „succos incoquit acres”. Medea (zu ihr bes. Ovid, met. 7,1–452) rächte sich an Jason, indem sie beide Kinder tötete.

8 hippomanesque saevum] Die Sache (das Drüsenprodukt von rossigen Stuten) ist bei Vergil erklärt (georg. 3,280f.: „hoc demum, hippomanes vero quod nomine dicunt | pastores, lentum destillat ab inguine virus.”) Vgl. auch Tibull 2,4,58: „hippomanes cupidae stillat ab inguine equae.”

10 clavis figere] Der Ausdruck für einen geistigen Vorgang ähnlich wie Plautus, Asin. 156: „fixus hic apud nos est animus tuo clavo cupidinis.” Vgl. Lukan 7,486: „vulnera pars optat, pars terrae figere tela.”

11 furentem] Substantiviertes Partizip (so übersetzt) oder auch zu denken mit einem zu ergänzenden Nomen oder Pronomen wie „animum tuum” oder „te”.

16 ore nitens hilarique risu] Vgl. Catull 61,192f.: „uxor in thalamo tibi est/ ore floridulo nitens.” In Senecas Traktat *De Ira* (2,23,1) wird empfohlen, Beleidigungen nicht nur ohne Zorn, sondern sogar „hilari vultu” zu ertragen; ähnlich zu dem ins Freundliche verwandelten Auftreten; ebd. 3,13,2.

17-21] Die Strophe entfaltet mit wörtlichem Anklang den kurzen Bericht über das für Juno nachteilige Urteil des Paris gemäß Vergil, Aen. 1,25–28.

22 semina corticis] Gemeint sind wohl die zerkleinerten Verabreichungen des *Cortex Chinae* oder *Cortex cinchonae*, d.h. der chininhaltigen Rinde des Chinarindenbaums, in Europa vor allem von den Jesuiten gegen fiebrige Erkrankungen verwendet und unter dem Namen ‚Jesuitenrinde‘ bekannt. Vgl. Gregor d. Gr., *Moralia* in Job 14,55: „in mollitie seminis latuit asperitas corticis.”

25 lividum] Vgl. Horaz, sat. 1,4,93: „lividus et mordax videor tibi?”

26 Falles dolorem] Vgl. Ovid, trist. 5,7,39: „detineo studiis animum falloque dolores.”

26 Zephyri tepent] Vgl. Vergil, georg. 2,330f.: „zephyrique tepentibus auris / laxant arva sinus.” Ovid, met. 1,107f.: „Ver erat aeternum, placidique tepentibus auris | mulcebant Zephyri natos sine semine flores.” Boëthius, *Philosophiae consolatio* 2,3,5: „flatu Zephyri tepentis.”

28 Arte mea citharaque] Vgl. Ovid, ars 1,11f.: Das wilde Temperament Achills wird vom Saitenspiel gedämpft. „Phillyrides puerum cithara perfecit Achillem, | Atque animos placida contudit arte feros.”

29 Brutum] Der spätere Cäsarmörder Marcus Iunius Brutus (85–42 v. Chr.) wurde von Caesar nach der Schlacht bei Pharsalos (48 v. Chr.) begnadigt (dar- auf scheint sich Balde hier vor allem zu beziehen) und wurde von Caesar für das Jahr 41 sogar zum Konsul vorgesehen.

30 evehit ad Deum] Vgl. Horaz, carm. 1,1,5f.: „palmaque nobilis / terrarum dominos evehit ad deos.”

31 Superbus ignovisse] Kühner adverbialer Infinitiv.

32f.] timidisque ... indulget] Vgl. Ovid, met. 9,546: „cogor opemque tuam ti- midis exposcere votis.” Ovid, ep. ex Pont. 2,8,51: „adnuite, o, timidis, mitissi- ma numina, uotis.” Balde, Lyr. 3,35,6–8: „Quidquid in primis habuisse votis | Fertur indulgens Epicurus, unum | Fluxit in hortum.”

Übersetzung

An Bernhard Graffa. Amnestie. Ode XXXVI.

Lethe [den Strom des Vergessens] rate ich zu trinken, nicht Styx [den hölli- schen Unterweltfluss]. Den Becher des Vergessens zu schlürfen und das Ge- fühl der [erlittenen] Ungerechtigkeiten (5) tapfer vertrieben zu haben, sooft widerbeißender Neid hart zusetzt, ist gewaltig nützlich und edel ernsthaft. Eine allzu erbitterte Frau soll erzürnt Rache in Gift einkochen und Medea wilde Rosswut mischen. (10) Hüte dich, wenn du ein Mann bist, mit zähen Nägeln die ersten Wunden zu befestigen. Wenn du gekränkt bist, schlage ans Kreuz den Wüterich mit dem unbeugsamen Vorsatz des Schweigens. Eine Wunde eitert schlimmer, eingegraben in den Eingeweiden. Sobald du sie ent- fernst, (15) reichst du zugleich versöhnt die Hand, strahlend im Gesicht und mit heiterem Lachen. Juno wurde einst beschuldigt, die Troer allzu sehr zu hassen. Ganz tief eingegraben waren geblieben [in ihrem Herzen] wegen des verweigerten Apfels ihre verschmähte Schönheit und (20) das Urteil des Paris. Hoffentlich, Graffa, kaust du nicht die rohen Samen der bitteren Rinde wie- der. Erwähne dich nicht dauernd an die Klagen über die sich fortzeugende Krankheit. (25) Vielmehr wirst du entweder im frischen Gras den schlimmen Schmerz verjagen, während Westwinde lau wehen, oder den heillosen Löwen deines Herzens mit meiner Dichtkunst zähmen. Auf diese Weise hat Julius [Caesar] den Brutus besiegt. (30) Diese hebt die Ferdinande zu Gott empor. Wer stolz Verzeihung verweigert, quält nur sich selbst und gibt feigen Wün- schen kopflos nach. Wer bei Kränkungen taub ist, kann bald verdientes Lob

vernehmen. (35) Den Göttern ähnlich tritt der von oben [unter sich] auf den Erdkreis, der den Zorn völlig begraben hat.

Zur Interpretation

Was hier verlangt wird, ist im Sinne eines „konstruktiven Vergessens“⁷ eine genuin mannhaft gemeinte Affektdisziplin, ist der Wille, Rachegelüste und die eigene Empörung über erlittene Ungerechtigkeiten (gemeint sind aus katholischer Sicht gewiss die antikaiserlichen ‚Rebellionen‘ und Gebietsverluste unter Führung der alten Kurpfalz) zu unterdrücken, auch wenn es weh tut und ‚beißt‘ (V. 3). Wilde Weiber wie Medea mögen ihr Gift kochen, Graffa soll den Wüterich in sich am Kreuz konsequent zum Schweigen bringen und demgemäß eine heitere, den Frieden fördernde Miene zeigen (V. 15f.). Selbstverständlich und typisch für die vom älteren Humanismus geprägte Poetik dieser Dichtungen sind intertextuelle Anspielungen, oft mit sinnstiftender Aussage. So in V. 17–20 mit wörtlicher Übernahme einer Formulierung von Vergil (dazu s.o.) die Erinnerung an die Vorgeschichte des Trojanischen Krieges, den Zorn der Juno wegen des Urteils des Paris, der bei der Vergabe des Schönheitspreises Venus/Aphrodite bevorzugte. Mit der Figur des Paris (V. 20) konnte man ohne weiteres auch das Liebespaar Paris/Helena assoziieren und damit auch das Unheilsgespann des Pfälzers Friedrich V./Elisabeth Stuart, denen Baldes andauernde Verachtung galt. In einer Ode (1638) zur Einweihung der Münchener Mariensäule (*Lyr.* 2,26) hat er Friedrich V., den sog. Winterkönig, als ‚Schwarzen Bösewicht‘ („Niger ille“) bezeichnet, außerdem schon in einer frühen fiktiven Versepistel Friedrichs V. an Elisabeth Stuart dem mittlerweile vertriebenen Kurfürsten die Einsicht in den Mund gelegt, dass Gier und Habsucht („dira cupido“), angestachelt von seiner Gattin, die Hauptursache seines Unterganges gewesen seien (V. 31f.): „Dicere si lubeat, quod me pudet, ipsa ruinae | Uxor es (heu fateor) maxima causa meae.“⁸ Nirgendwo bei Balde wird schärfer mit der skrupellosen höfischen Machtpolitik abgerechnet als unter dem Titel „Monstrum“ in der Ode *Sylv.* 9,20 (also im unmittelbaren Umkreis des vorliegenden Poems). Hier wird der Pfälzer Kurfürst ‚zum Vater eines ekligen und eiskalten Scheusals, Schwiegervater des Höllenfürsten. Solch ein Scheusal, heißt es in allegorischer Deutung am Gedichtschluss, wird empfan-

7 So der Begriff im Gegensatz zum Beispiel zu einem „selektiven“, „strafenden“, „defensiven“ oder „therapeutischen“ Vergessen. Siehe am Beispiel des Friedensvertrages von Münster-Osnabrück Aleida ASSMANN, *Formen des Vergessens*, Historische Geisteswissenschaften. Frankfurter Vorträge 9 (Göttingen: Wallstein Verlag, 2016), 57–63. Doch bezieht Balde offenbar mit Anspielungen auf Seneca auch sehr deutlich die Argumentationslinien eines „therapeutischen Vergessens“ ein.

8 Balde OPO = BALDE, *Opera Poetica Omnia*, Bd. 5, 225–331. Abgedruckt mit einer Übersetzung samt Kommentar in: Wilhelm KÜHLMANN und Hermann WIEGAND, Hrsg., *Parnassus Palatinus: Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurpfalz* (Heidelberg: Manutius-Verlag, 1989), 212–25.

gen, wenn aufgeblasene Könige lüstern auf Kampf aus sind, geboren wird es, wenn sie zu den Waffen greifen und sie mit Blut beflecken‘ („Concipitur, tumidi spirant cum proelia reges | Simul arma rapiunt & cruentant; nascitur.”).⁹

Doch diese alten Wunden (der Bildbereich in V. 10, 13f., 23f.), die tief im Fleisch schwären und schmerzen (V. 13f.), sollen gemäß dem vorliegenden Appell irgendwie getilgt werden, gemäß der von Seneca immer wieder neu formulierten *Maxime* (*De ira* 3,27,1: „Quanto satius est sanare iniuriam quam ulcisci!”). Demzufolge soll Graffa auch nicht mehr an der Chinarinde kauen (diese wohl gemeint in V. 21f.), die Fieberkranken verabreicht wurde. Freude an der Frühlingsnatur (V. 25f.) oder auch an Baldes Dichtungen (V. 28)¹⁰ sollen dazu verhelfen, den ‚Unheilslöwen‘ im Innern zu zähmen. Die Formulierung ähnelt zwar teilweise Versen des Horaz,¹¹ doch unweigerlich wird der damalige Leser diese Junktur mit jenem teuflischen „leo rugiens”, dem „brüllenden Löwen” also, in Verbindung gebracht haben, der gemäß biblischer Auskunft (1. Petrusbrief 5,8) drohend überall herumstreift. Dass Balde die Großmut Julius Cäsars gegenüber seinem späteren Mörder Brutus einfügt (V. 29), wirkt merkwürdig kühn, ja waghalsig, bedenkt man die Folgen von Cäsars Großmut (V. 29), doch denkt Balde offenbar an die Begnadigung des Brutus durch Cäsar nach der Schlacht bei Pharsalus (48 v. Chr.). Es ist dieser (politische) Großmut, welche die beiden Habsburger Ferdinande (V. 30; gewiss hier mitgedacht auch Ferdinand I.) gemäß hyperbolischer Huldigung in den Himmel erhebt, eine Großmut also, für die Balde wider den (gerechten) Zorn am Schluss die zur stoischen Theorie der *magnitudo animi* gehörige panegyrische Höhen-Metapher heranzieht: Wer so handelt, lässt das irdische Treiben nicht hinter sich, sondern unter sich (V. 35). Balde steigert hier in sentenziöser Kürze die Charakteristik seelischer Größe, wie sie der Erz-Stoiker Seneca in der Analogisierung seelischer und kosmologischer Hierarchie beispielsweise in seinem Traktat *De Ira* gab (3,6,1):¹²

9 Dazu Text, Übersetzung und Interpretation in Wilhelm KÜHLMANN, „Das ‚Monstrum‘ des ‚Mein und Dein‘. Zur Analyse höfischer Machtpolitik in Jacob Baldes Ode *Sylv.* 9, 20 und zur Übersetzung Herders”, in *Beiträge zu den Sylvae des neulateinischen Barockdichters Jakob Balde*, hg. von Eckard LEFÈVRE und Eckart SCHÄFER, *NeoLatina* 18 (Tübingen: Narr, 2010), 281–94. Hier auch zu Baldes Anlehnung an eine Predigt des Johannes Chrysostomus.

10 Die Lektüre von Gedichten empfahl Seneca als Heilmittel gegen den Zorn (*De ira* 3,9,1). Dass Balde hier ganz ohne Scheu die Lektüre seiner eigenen Dichtungen empfiehlt (darunter also diese Ode), deutet auf ein gewisses Qualifikationsprofil des Balde offenbar recht vertrauten Adressaten hin.

11 Horaz, *carm* 1,13–16: „fertur Prometheus [...] insani leonis | vim stomacho adposuisse nostro.”

12 Zitiert nach L. Annaeus SENECA, *De Providentia, De Constantia Sapientis, De Ira, Ad Marciam De Consolatione* [...], SENECA. Philosophische Schriften 1, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Manfred ROSENBACH (Darmstadt: WBG, 1980), 234–7. Zur „magnitudo animi” im Gegensatz zum Zorn siehe auch 1,20,2, ebd., 142f. oder 2,32,3: „Magni animi est iniurias despicere.”

Nullum est argumentum magnitudinis certius quam nihil posse quo instigeris accidere. Pars superior mundi et ordinatior ac propinqua sideribus nec in nubem cogitur nec in tempestatem impellitur nec versatur in turbinem; omni tumultu caret; inferiora fulminant. Eodem modo sublimis animus, quietus semper et in statione tranquilla collocatus, omnia intra se premens quibus ira contrahitur, modestus et uenerabilis est et dispositus; quorum nihil inuenies in irato.

“Amnesty” as a Path to Peace. On Jacob Balde SJ’s Poetry of the Thirty Years’ War (Lyr. 3,36)

Despite substantial research on the Thirty Years’ War and its literary representations, Neo-Latin Jesuit poetry – particularly central to Catholic verse and propaganda – remains underexplored due to its complex Latin. This study focuses on the renowned German Jesuit poet Jacob Balde (1604–1668), whose lyrical oeuvre intensely and continuously engaged with the war’s key events, figures, and ideological tensions. Centered around Balde’s ode “Amnestia” (Lyr. 3,36), composed before the official peace negotiations of Münster, the article interprets the poem as a poetic appeal for amnesty and the constructive forgetting of past injuries, as prerequisites for lasting peace. Addressed to a veiled figure involved in the political process – possibly a Catholic hardliner – the poem reflects both Stoic and Christian traditions of emotional self-mastery, forgiveness, and political wisdom. Balde draws on classical intertexts (Virgil, Horace, Ovid, Seneca) and juxtaposes figures like Caesar, Brutus, and the Habsburg emperors Ferdinand II and III to promote a model of magnanimity in leadership. The analysis reveals how Balde’s poetry functioned as both political commentary and moral exhortation during a time of religious and civil strife, contributing to the broader discourse of reconciliation in the early modern era.

ŐZE SÁNDOR

Szántó Arator István Korán-cáfolata és Juan Andrés műve

Két iszlámmellenes röpirat maradt ránk a 17. század eleji Magyarországról. Az egyik magyar nyelven Pázmány Péter tollából, a másik a *Confutatio Alcorani* Szántó Arator István latin fogalmazásában. A két jezsuita szerző csatlakozik a kor török hódítás keltette *antiturcica* műfajához, magas nemzetközi színvonalon. Annak, aki a 16. századi Magyarországon, a reformáció korában nyilvánított véleményt, bármelyik felekezethez tartozott, először meg kellett indokolnia az országot rombadöntő oszmán hódítást. Erre használták a Korán-cáfolat műfaját. Nem véletlen, hogy éppen a 16. században és éppen a két legjelentősebb magyar jezsuita szerző, Pázmány Péter¹ és Szántó Arator István² tollából születtek ilyen alkotások.³

Szántó 1540-ben született Devecserben. Homályosan annyit tudhatunk róla, hogy apja korán meghalt, és 1555 körül anyját testvéreivel együtt egy török portyán rabságba hurcolták. A kamaszkori sokk egész életére kibékíthetetlen ellenfelévé tette az oszmán hódításnak. 1560-ban Rómában tanulhatott, a Collegium Germanicumban lépett be a jezsuita rendbe.⁴ Kezdeményezésére alapították 1578-ban a Collegium Hungaricumot.⁵

* A szerző történész, az MTA doktora, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója.

1 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága és rövid intézés a török birodalomról és vallásról. 1605: Kritikai kiadás*, s. a. r. AJKAY Alinka és HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001).

2 SZÁNTÓ (ARATOR) István S. J., *Confutatio Alcorani (1611)*, s. a. r. LÁZÁR István Dávid, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 27 (Szeged: JATE, 1990). A szöveget a Szegedi Egyetem Neolatin Tanszékével, Lázár István Dávid csoportjával tervezzük magyar nyelven megjelentetni, ehhez Kulcsár Péter posztumusz fordítását szeretnénk felhasználni. E tanulmányban is ebből idézek.

3 ŐZE Sándor és DOBROVITS Mihály, „A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában”, *Egyháztörténet* 10, 2. sz. (2009): 19–33; BITSKEY István, „Pázmány Péter Korán-cáfolata”, in BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Csokonai könyvtár 7, 179–194 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1996); VARSÁNYI Orsolya, „A Mahomet vallása hamisságáru vilásképe és forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 645–678; Mihály DOBROVITS és Sándor ŐZE, *Ottoman rule in Hungary and the knowledge of Islam during the second half of the sixteenth century and the first three decades of the seventeenth century* (Budapest: Szent István Társulat, 2020).

4 BITSKEY István, *Hungáriából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 41; BITSKEY István, *Virtus és religio* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1999), 130; BITSKEY István, „Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején”, in *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. IRTZÉS Gábor, 133–154 (Budapest: Universitas Kiadó, 2017).

5 Összefoglalóan: SZILÁGYI Csaba, *Miles Societatis Iesu: Szántó Arator István küzdelmei és munkás-*

Szántó már 1597-ben megírja Acquaviva generálisának, hogy készül egy Korán-cáfolat megírására. Noha mindezidáig egyetlen szerző sem tudott igazán nagy hatású művet alkotni a témában, ő maga is támaszkodik az európai iszlám–keresztény vitairat-irodalomra.⁶ Ez a hagyomány egyrésről a Földközi-tenger keleti, görögök lakta medencéjéhez, a 7. század óta folyó bizánci arab, majd török háborúkhöz kapcsolódott, valamint az Ibériai-félsziget 800 éves rekonkviztájához, az ottani arab fordítóiskolákhoz.

1600-ban Szántót Znióváráljára küldték, innen a 15 éves háború borzalmai során kellett elmenekülnie. Minden kézírata és munkája megsemmisült, csupán a *Confutatio Alcoranit* menekíthette ki az égő kolostorból. Valószínűleg tovább akart dolgozni rajta, mert ahogyan munkája előszavában írja, egy Korán-kiadást is magával vitt a menekülés során. Olmützbe menekült, és ott halt meg 1612-ben. A városban Franz von Dietrichstein püspöknek ajánlotta művét, de az halála miatt kéziratban maradt.

Bár Szántó⁷ nem tudott arabul, felhasználta az ekkor már századokra visszatekintő Korán-kritika állításait, annak radikálisabb megfogalmazására építve: miszerint Mohamed álpróféta volt, tanítása pedig eretnecség, az eredeti isteni kinyilatkoztatás elferdítése, az Antikrisztus eljövételének egyik előjele.⁸

Szántó magyarázataiban az iszlámot igyekszik összemosni a protestáns felekezetek hitvallásával.⁹ A mű felépítése is ezt szolgálja. Mohamed és az iszlám hódítás történetével kezdődik munkája, majd pedig a török nép felemelkedésével folytatódik. Ezután következik a tulajdonképpeni cáfolat. A függelék a török hódítás végének apokaliptikus jövendöléseit sorolja fel hét pontban.

sága a katolicizmus megerősödéséért, PhD értekezés, ELTE BTK 2003; MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009), 11; SZITTYAY Dénes, „Szántó (Arator) István (1540–1612) élete és munkássága”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 6, 3–4. sz. (1994): 5–33; SZILÁGYI Csaba, „Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)”, *Történelmi Szemle* 44 (2002): 255–292; SZILÁGYI Csaba, „Szántó (Arator) István *Historia anni Jubilaei 1575* (...) című munkájának ismertetése”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 13 (2001): 19–45; SZILÁGYI Csaba, „Szántó (Arator) István mint a Missio Transylvanica szervezője”, in *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig (A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai)*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Művelődéstörténeti műhely – Rendtörténeti konferenciák 2, 131–141 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006).

6 Az utóbbiakra: Hartmut BOBZIN, *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, In *Beirute Texte und Studien* Herausgegeben vom Orient-Institut, Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 42 (Beirut–Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995).

7 Lázár István Dávid forráskiadványában utal rá, Szántó pedig a 77–78. oldalon a kiadványnak tételesen fel is sorolja forrásmunkáit.

8 A. ARGYRIOU, „Perception l’Islam et traductions du Coran dans le monde byzantin grec”, in *Byzantion* (2005): 28–30; BOBZIN, *Der Koran...*

9 A korszak másik magyar Korán-cáfolatának szerzője, Pázmány Péter *Kalauz* című művén a jelenség mélyreható vizsgálatát végzi el és mutatja be VARSÁNYI Őrsolya, „A »Mahomet vallása« és az »Vytok« Pázmány Péter Kalauzában”, in *Vizsoly és együttélés...*, szerk. IRTZÉS Gábor, 155–183.

A művében saját hírforrásaira, illetve a magyar történetírási hagyományra hivatkozik. Legtöbbet azonban a valenciai konvertita fordító, Juan Andrés (Johannes Andreas) munkáját használja a szerző. Szántó feltehetően római tartózkodása alatt juthatott hozzá a mű olasz változatához (*Confusione della setta machumetana*),¹⁰ mely az eredetileg „Barcarrota-könyvtárnak” nevezett, heterogén könyvgyűjtemény részét képezte. A legrégebbi valenciai kiadás, a *Confusión de la secta mahomatica y del Alcoran* 1515-re megy vissza). Ennek az első változatnak a példányai azonban a 17. század folyamán eltűntek. Bár a szerző azért írta művét, hogy a muszlimokat a kereszténységre való áttérésre buzdítsa, később a munkát az inkvizíció a Koránból származó terjedelmes idézetei miatt betiltotta. Az óspanyol változatnak olasz fordítását 1543-ban adták ki, majd a mű megjelent latinul, franciául németül és angolul is.¹¹

A szerző egy iszlám jogtudós fiaként nevelkedett a Valenciától 25 kilométerre fekvő Xátiva városában, és maga is (Al)faqui-ként, iszlám jogtudósként működött. 1487-ben keresztelkedett meg a valenciai katedrálisban, ahol a Juan Andrés keresztnevet kapta, majd később katolikus pappá szentelték, és állítása szerint kanonok lett. Munkája bevezetőjében azt írja, hogy Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd követeként érkezett a visszahódított Granadába, hogy ott a muszlim lakosságot a keresztény hitre térítse. Később Izabella királynő kérésére visszahúzódott, mert fordítással és térítő munkával szándékozott segíteni az aragóniai udvart, de mint a *Bevezetés*ben írja:

Őfelsége legszentebb szándéka nem valósulhatott meg, mert a halál elragadta őt; én pedig, hogy ne maradjak tétlen, nekiláttam, hogy a *mórok* egész törvényét, *vagyis* az *Alchoránt* és a hozzá tartozó glosszákat, valamint a *Szunna hat* könyvét *arab* nyelvből az *arragóniai* nyelvre fordítsam, mert a nagytiszteletű *Martyn Garcia* atya, *Barcelona* püspöke és *Arragónia* inkvizítora, nagyrabecsült uram megbízatása arra indított, s feladatombul szabta, hogy prédikáljak a *móroknak*, a saját törvényeik tekintélye alapján cáfoljam meg és győzzem le őket, amit nem tudtam volna könnyen megtenni a fordítás nélkül. Végül, amikor ez megtörtént, hogy ne hiúsítsam meg a vágyat, amelyet Isten adott nekem a megtérésükre, elhatároztam, hogy megalkotom ezt a jelen értekezést.¹²

10 Kritikai kiadása 2003-ban jelent meg, melynek jegyzetapparátusát és bevezetőjét a következőkben használom. Itt kell köszönetet mondanom Marti Tibornak, aki a kötetet megszerezte számomra, és bevezetőjét lefordította. Cikkemben erre a fordításra támaszkodom. Vö. Juan ANDRÉS, *Confusión o confutación de la secta mahomética y del Alcorán*, kiad. Elisa Ruiz GARCÍA, mts. Ma Isabel GARCÍA-MONGE (Extremadura: Editorial Regional de Extremadura, 2003).

11 A *Confusión de la secta mahomatica*t először olaszra fordították le (Velence, 1537; újranyomtatva 1540, 1545, 1597), majd olaszról franciára (Párizs, 1574), később latinra *Confusio sectae Mahometanae* címmel (Lipcse, 1595). Spanyolról hollandra (Antwerpen, 1580), latinról pedig németre (Lipcse, 1598). Egy angol fordítása van (*The Confusion of Muhamed's Sect*, London, 1652).

12 ANDRÉS, *Confusión...*, 91. (Kiemelések tőlem, Ő. S.)

Juan Andrésnél származásánál fogva az arab nyelv dominált, de ismerte a „romance”-ot (óspanyolt) is. A mű teljes címe, *A Mahomet szektájának és az Alkoránnak cáfolata vagy hamissága* [konfúziója], pontosan megfelel a műben kifejtett témának. A „konfúzió” szó jelzi, hogy a szerző „összezavarni” kíván, ami azt jelenti, hogy „győzni akar a vitában”, „abatur” (felül akar kerekedni) a polémiában („adversario”). A „cáfolat” kifejezés „az ellenkező vélemény meggyőző módon történő bizonyítására” utal. Ez a néhány szó tökéletesen összefoglalja a Juan Andrés által kitűzött célt.

A prológos a teremtésnek mint Isten művének bemutatásával kezdődik. Ezt követően említi Mohamed és szektája születésének idejét. Egyetlen helyen, a mű elején él az alkalommal, hogy eláruljon magáról néhány önéletrajzi adatot, melyek között előkerül saját keresztény hitre téréséhez való viszonyulása:

Befejezván az említett vállalkozást [a mórok törvényének fordítását], hogy ne legyen elhanyagolva a tehetség, amellyel Isten engem elhalmozott, igyekeztem összeállítani a jelen művet, összegyűjtve benne néhányat azokból a mesés fikciókból, trufákból, csalásokból, gyerekességek-ből, bestialitásokból, örültségek-ből, csúfságokból, képtelenségek-ből, lehetetlenségek-ből, hazugságokból és ellentmondásokból, lépésről-lépés-re, amelyeket a perverz és átkozott Mohamed szektája könyveiben elszórva hagyott, hogy megtévessze az egyszerű népeket [...] Fő célom e mű megírásával az volt, hogy [...] a tudatlan mórok, akik az ő nemzetsége örököseinek vallják magukat, felismerjék a tévedést, amiben vannak, és amelybe az ő hamis prófétájuk, Mohamed, őket helyezte. (*Prológus*)¹³

A szerző szándéka egyértelműnek bizonyul: egyrészt demonstrálni a mohamedi doktrínák hamisságát, másrészt a kereszténység felé irányítani egykori [hit]társait, hangsúlyozva testvériségét és saját konvertálását. Következésképp *A Mahomet szektájának és az Alkoránnak cáfolata* saját jogon tartozik a polemikus irodalmi műfajok közé. Az egész mű fogantatása, menete és szerkezete egy idea köré szerveződik: demonstrálni az iszlám következtelenségeit és ellentmondásait (*Prológus*).

A célkitűzéshez logikus kifejtés társul. A munka tizenkét fejezetből áll. Az első Mohamed személyével foglalkozik:¹⁴

1. Mohamed életéről, születésének helyéről, szüleiről és őseiről, mikor kezdte és mikor fejezte be a Szektájának alapítását, és mikor halt meg.

13 Uo., 91–92.

14 A fejezteleírásokat az 1652-es angol kiadásból vettem. A tartalomjegyzék fordítását adom itt. Köszönöm Harding Noéminak, hogy hozzájuttatott.

A két következő fejezet (2. és 3.) az iszlám tanításának pilléreit írja le, a *Koránt* és a *Szunnát*, illetve, ahogyan majd Szántó is észreveszi, az iszlám felekezet szembenálló csoportjait mutatja be.

2. Az Alkoránról, mit jelent, a benne foglalt dolgokról, és hány énekből áll; ki gyűjtötte össze, ki redukálta (rendezte) négy könyvre abban a sorrendben, amelyben most van; hány évig írta Mohamed, hogyan kezdődik és végződik, és melyek az első és az utolsó fejezetek.

3. Mohamed Szunnájáról, annak jelentéséről, hat könyvről, és hogy mit tartalmaznak; nevükről és gyűjtésük okáról; ki szedte össze őket, és mikor, kik javították és tették őket abba a sorrendbe, amelyben most vannak.

A 4. és az 5. fejezet mindkét mű cáfolatát tartalmazza azon vád alapján, amely szerint az írás hamis. Egy sor olyan szövegrészt idéz, amelyek annak bizonyítására törekednek, hogy a koráni szövegek nem isteni eredetűek, és nem Isten üzenetét közvetítik.

4. Számos érvet lehet felhozni az Alkorán ellen, bizonyítva, hogy az önmagában hamis, és nem Isten szava; és a Szunna ellen is, bizonyítva, hogy az önmagában nevetséges dolog, és kevés tudással és ítélőképességgel rendelkező embereknek való.

5. Különbőféle bolondságokról és valótlanosságokról, amelyek az Alkoránban vannak, amiből arra következtethetünk, hogy az Alkorán nem Isten szava.

6. Különböző vétkekről, amelyeket a mórok elkövettek, míg Mohamed az ő törvényét és Szektáját bevezette, mely vétkek miatt a mórok óvatosabbá és bölcsébbé váltak, felláztak Mohamed ellen, és visszatértek korábbi hitükhöz és vallásgyakorlatukhoz.

A három következő fejezet a Próféta alakjának vizsgálata kritikája történelmi perspektívából szemlélve. Első helyen azoknak a hívőknek a botrányait írja le, akik a Mohamed előtti vallási hagyományt követték (6. fejezet), majd a nőkhöz való viszonyát (7. fejezet), illetve éjjeli útját (8. fejezet).

6. Mohamed feleségeiről és a szüzekről, és arról, hogy hányan ajánlkoztak neki házassági szerződés nélkül, egy különleges törvény alapján, amelyet ő maga alkotott; és a vitákról, nézeteltérésekről, nézeteltérésekről és sértésekről, amelyek Mohamed és feleségei, illetve rabszolgái között történtek.

7. Mohamed álmáról, és arról a látomásról, amelyről azt mondja, hogy akkor látta, amikor egy létrán felment a mennybe, és *Alboracon* lovagolt; és azokról a dolgokról, amelyekről azt mondja, hogy azon az éjszakán látott a mennyben, a Paradicsomban és a Pokolban.

A következő két fejezet a Koránban megígért Paradicsomot teszi nevetségessé (9. fejezet), továbbá Mohamed csodáit cáfolja (10. fejezet).

9. A Paradicsomról és a dicsőségről, amelyet Mohamed és az Alkorán ígér a móroknak az eljövendő világban.

10. Hogyan mond ellent önmagának az Alkorán több helyen, az Alkoránban lévő különféle dolgokról, amelyek illetlenek és fölöslegesek; hasonlóképpen néhány csodáról, amelyekről Mohamed azt mondja, hogy ő tette.

A mű utolsó része a keresztény hit kizárólagosságáról szól (11. fejezet), és tagadja, miszerint az iszlám gyors terjedése annak igaz voltát tanúsítaná (12. fejezet).

11. Hogy a keresztény hitet maga az Alkorán és a Szunna tartja jónak, szentnek és igaznak.

12. Hogy a keresztények ne csodálkozzanak azon, hogy Mohamed szektája ennyire elszaporodott, és hogy a mórok ne legyenek olyan elbizakodottak, és ne mondják (mint általában szokták), hogy ha az ő vallásuk nem lenne jó, akkor soha nem terjedt volna el ennyire. Hasonlóképpen, hogy Mohamed tanítványai hogyan viselkedtek halála után, és milyen viszálykodások, vetélkedések és gyilkosságok folytak közöttük az uralomért és e világ hiúságaiért.

A kritikai kiadás bevezetőjét folytatva:

Az érvelést az eredeti forrásokra való támaszkodás erősíti. Az elsőrendű felhasznált művek a Korán, a Szunna hat másolata és Mohamed kánoni életrajza. A szent könyvre 282 hivatkozás található a szövegben. Számos esetben teljes, hosszú szövegrészeket fordít irodalmi nyelvre. [...] Az előadás könnyebb érthetősége kedvéért Juan Andrés mindig fordítást csatol vagy inkább egy értelmezést az idézett részekhez.¹⁵

Szántó felhasználja és zsinórmértékül veszi a konvertita mór írását, de az ő műve mintegy harmadával hosszabb, mint az. Ennek egyik oka, hogy a két munkát különböző céllal írták. A konvertita szerző célja hitsorsosainak keresztény vallásra térítése egy katolikus katonai győzelem után. A pacifikálásban azonban legfontosabb a bizalom megszerzése, ennél fogva művének a stílusa nem agresszívén támadó és nem megalázó, inkább könnyed és ironikus. A mórokat megingatni, majd meggyőzni akarja. A Korán szent könyv egy muszlim számára, nemcsak a felfoghatatlan és elérhetetlen Isten emberhez intézett szava, kinyilatkoztatása, hanem számára ez a megtestesült teremtmény. Éppen ezért ha támadás éri, akkor hite identitása centrumát éri. Ha nem

15 ANDRÉS, *Confusión...*, 43.

akarja az érvelő, hogy azonnal letegye írását, vagy elforduljon tőle. Óvatosan kell vele bánni. Juan Andrés ki akarja mutatni a szent szövegről, hogy összefüggéstelensége, logikátlansága, filozófiai primitívsége vagy korabeli természettudományos ismeretekkel való összeférhetetlensége folytán nem lehet Isten üzenete. Nem építi be például azokat a meséket Mohamed szüleinél, hogy zsidó anyától származott volna, vagy rabszolgaként láncra verve tartották volna, mint azt Szántó teszi. Nem gyalázza Izmaelt mint elvetett bálványimádót, de elmondja a Sátán megkövezésének történetét, és leírja a muszlim Kába-kőhöz kötődő hagyományt. Ugyanakkor elmondja a Koránról, hogy színes történetek sorozata, amely részleteiben tartalmazza az Ó- és Újszövetséget logikus, filozofikus és asztrológikus összefüggés nélkül. A Koránt összeállító utódokról elmeséli a mulatságos történetet, mely szerint Axa (Ajsa), Mohamed felesége házában egy részét az iratoknak nem tudták elolvasni, mert megrágták és ették az egerek „Isten szavát”.

Szántó írásának célja és hangneme egészen más, mint Andrésé. A magyar szerző elrettenteni kívánja a török hódoltság alatt áttérni akaró vagy arra kényszerített keresztény honfitársait. Ő tehát nem támad, hanem védekezik, éppen ezért az iszlámot ördöginek mutatja be, Mohamedet az Antikrisztus szolgájának. Ő is beszél a könyv vázlat nélküli összefüggéstelenségéről, időnként túlzásokba esik indulatos durvaságával. A 4. fejezetbe szó szerint beépíti azt a hat csodát, amelyeket Mohamed életéből Juan Andrés 5. fejezete tartalmaz. Ezek a kisfiú szívéből kivágott, a kísérhetőségért felelős fekete kő csodája, amelyet Gábiel arkangyal távolít el; a barlangban megjelenő angyal, aki a Koránt diktálja neki; a hőségtől gyötört próféta, akinek fejére, hogy hűsítse, felhő telepedett, majd egy ugyanilyen másik esetben a fák gyökereiket kitépve rohantak Mohamedhez, hogy árnyat adjanak neki. Ilyen csodaesemény továbbá a próféta parancsára kettéváló Hold és a láttán síró pálmafa története. Andrés azt hangsúlyozza, hogy senki sem látta ezeket a csodákat, összehasonlítva Jézus vagy apostolai tetteivel, amely olykor tömegek és tanúk előtt történtek. Szántó ördögi praktikával és hazudozással vádolja a prófétát.

A könyv első felében, tizenkét fejezetben írja le Mohamed életét, amelybe beépíti Juan Andrés könyvének tíz fejezetét, vagy legalábbis annak legfontosabb részeit. Az első nyolc fejezet tartalomjegyzéke:

1. Hol és mikor született, milyen ősöktől vette az eredetét?
2. Kik voltak Mahomet elméletének mesterei, és mely alkalommal kezdett törvényeket írni?
3. Mahomet bámulatos ravaszsággal alkalmazta törvényét a romlott emberi természethez, hogy mindenkinek tessenek?
4. Mahomet hamis csodatettei
5. Mahomet kielégíthetetlen kéjvágya

6. Miképpen biztosította Mahomet a törvényét, és mely alkalommal erősödött a felekezete mérhetetlenné?
7. Hogy a keletiek és főleg a görögök súlyos bűnei miatt engedett Isten olyan könnyű sikereket Mahometnek a háborúban
8. Hogy Heraclius császár állhatatlansága, hálátlansága és kegyetlensége nagyon megerősítette Mahomet felekezetét, és fölgerjesztette Isten haragját, hogy a görögök képtelen eretnkségei miatt a mahometánok az egész keleti császárságot felforgassák

Az első hat fejezet Mohamed életéről, míg a 9. a haláláról és lebegő koporsójának legendájáról szól. Szántó hangsúlyozza Mohamed útonálló, rabló és gyilkos cselekedeteit, míg ezekről Andrés nem tud. A 7–8. fejezet a skizmatikus görögök vétkei hangsúlyozza, akárcsak Juan Andrés. A 9. fejezet cáfolja a megállapítást, mely szerint „egy felekezet nem attól igaz, hogy sokan követik.” Ez megegyezik Andrés utolsó előtti fejezetével, érvelési technikája azonban más. A 10. fejezet azután ismét védekező indokot vet fel, amellet érvel, „hogy a szerencsés győzelem nem szilárd érv a hit igazsága mellett”.

Az egész mű központi része a 10. fejezet, melynek célja, hogy megcáfolja azt a 15. század, a Szászsebesi Névtelen óta ismert és a törökök által használt muszlimizáló érvet, mely szerint aki győz a csatában, azt segítette az Úristen, és azé az igaz vallás.¹⁶

A keresztények legyőztetésre indokként Szántó szintén az Isten ellen elkövetett bűnöket hozza fel. A „pszichológiai gyógykezelésként”, pedig – akár a század közepi magyar protestánsok – a morális megoldást említi, a megtérést a bűnökből:¹⁷

Aztán, jóllehet a zsidók igaz hitet vallottak, a pogányok mégis gyakran győzték le és vetették fogságba őket a prófétáikkal együtt, hol Perzsiába, hol Babilonba, mégsem hagyták el a vallásukat és nem vették fel az ellenfeleket, hanem alázattal könyörögtek Isten irgalmáért, aki, miután fiait megbüntette, megkegyelmezett nekik, kiszabadította őket a rabságból, és visszavezette a hazájukba. Így mi is, keresztények, ha legyőztetünk, nem vetjük el a törvényünket, nem vádoljuk Istent, hanem felismerjük bűneinket, bűnbánatot tartunk, és bőjttel meg imádsággal igyekszünk Isten haragját megenyhíteni, aki, mint kegyes atya, meghallgatja könyörgésünket, megbocsátja vétkeinket, és leveszi rólunk a korbácsát.

16 ŐZE Sándor, *A határ és a batártalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyarországi katonanépelességnél* (Budapest: METEM, 2006).

17 ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta – A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991).

Szántó saját kora és hazája miatt illeszt még egy további fejezetet Juan Andrés érvrendszeréhez, amely a török nép eredetéről szól (12. A törökök népe, honnan jöttek, és mely alkalommal csatlakoztak a törökök a mahometánokhoz?). Ebben írja le Magyarország védekező háborúit is a nikápolyi csatától a mezőkeresztesiig. Ezután következik a szövegben, akárcsak Juan Andrésnál, a valódi Korán-elemzés, azzal a különbséggel, hogy ő azonban minden egyes szúráról ír valamit.

A második könyv első 6 fejezete egy kezdeti bevezetést és névmagyarázatot ad:

Mi az Alkorán, az Alfurkán, a szúra, mi a célja Mahometnek a könyvével, milyen a könyv felosztása és rendje? Mekkora tekintélye van az Alkoránnak a mahometánoknál? Mi az Alkorán haszna? Miért volt szükséges az Ó- és az Újszövetség után bevezetni a világba a mahometán törvényt?

Itt Szántó ismét sokat hasznosít Juan Andrés hasonló című fejezeteiből. Bár ő nem elsősorban a logikai hibákat emeli ki az átvett definíciók mellett, hanem gúnyolódik, szó szerint véve a metaforikus nyelvet:

A mahometánok mégis akkora hasznot tulajdonítanak az Alkoránnak, hogy ha azt valaki az élete során ézerszer elolvassa, lesz majd egy csodás szépségű és nagyságú asszonya a Paradicsomban, akit paradicsominak neveznek, és akinek akkora a szemöldöke, amekkora a felhők között megjelenő szivárvány. De ki nem látja ennek a hazugságnak és koholmánynak a képtelenségét? Mert a szivárvány gyakran sok mérföldre kiterjed, hatalmas hegyeket ölel át, ha tehát ennek a paradicsomi asszonynak a szemöldöke ilyen hatalmas, az arányosság szerint a szájának, a szemének nagyobbnak kell lennie, mint az Olympus meg a Kárpátok hegye, a mellei sok hegynél nagyobbak, a hasa szélesebb a tengernél, amelybe a mahometánok lándzsától lovagolhatnak bele, a teste pedig terjedelmesebb sok országnál, sőt az egész földi Paradicsomnál, amelyet Mahomet nagyobbnak állít. Ha ez az egy betölti testével a Paradicsomot, a többi mahometánnak nem lesz helye a Paradicsomban, hacsak nem akarnak maguknak helyet keresni ennek a paradicsomi asszonynak a gyomrában, a beleiben, a méhében meg az ülepében. És mivel Mahomet szerint a Paradicsomban is szükség van kenyérre, italra meg szeretkezésre, ki lesz képes ennek az óriási dögnek elegendő étellemmel szolgálni?

Ezek után levonja a következtetést a 7. fejezetben, hogy az Alkorán valódi szerzője az ördög. A 8. szakaszban pedig így érvel:

Hogy Mahomet nem Isten igaz prófétája volt, hanem az Antikrisztus nevezetes előfutára. [...]

Mindeddig senki sem akadt, aki Mahomet törvénykönyvének minden egyes fejezetét megcáfolja. Ez vagy azért történt így, mert az Alkorán latin változata nagyon hibás, csorbaságokkal és barbarizmusokkal zsúfolt, a szavakat átgondolás és rend nélkül ide-oda szórja, úgy látszik, hogy a változat szerzője sem az arab nyelvben nem jártas, sem latinul nem tud megfelelően írni, beszélni. Vagy azért történt, mert az Alkoránt azzal vádolta, hogy telve van tautológiákkal és ugyanazon dolog haszon nélküli ismételtetésével, hazug mesékkal, és úgy ítélte meg, hogy méltatlan arra, hogy tudós ember a drága időt ezeknek a fabuláknak a számbavételére és kritikájára fecsérelje. Ezért én sem vállalkoztam arra, hogy az Alkorán minden egyes meséjét kifejtsem, csak a legfontosabb tévedések visszautasítására, amelyek közül egy csomót megcáfoltunk ebben a második könyvben, hátra van öt vagy hat megtárgyalása a következő, a harmadik könyvben, az Alkorán cáfolatában: 1. A mahometánok Paradicsoma, 2. A pokol és az ő feltámadásuk, 3. Vajon mentség-e a tudatlanság az üdvösséghez tartozó témákban, 4. Bárki üdvözülhet-e a saját hitében, 5. Megengedett-e a feleségek sokasága, 6. Vajon tényleg bevezették-e Mahometet a mennybe, 7. Mi a hasonlóság Mahomet élete és tanítása meg más eretnekeké között.

Az első öt szempont a reformáció kirobbanása előtt élt Juan Andrés műben is kiemelt szerephez jut. A 7. fejezetben azonban kifejezetten a 16. századi keresztény törésvonalakat akarja Szántó összemosni az eddig általa bizonyítottan az ördögtől származó muszlim vallással. A legfőképpen itt is a kereszténységtől legjobban eltérő szúrákat tárgyalja: Jézus szerepét, a többnejűség bírálatát, valamint a Paradicsom és a Pokol leírását, ezzel összefüggésben a 29. szúrárt, Mohamed égi utazását elemzi a leghosszabban, akárcsak Juan Andrés; a 125. szúra elemzésének 60 oldalából 10 oldalt szentel. Míg azonban Juan Andrés annak valótlanságát hangsúlyozza, és a művelt arabok filozófiai és asztrológiai ismereteit hívja segítségül, addig Szántó kora csillagászati elképzeléseivel szembesíti a szöveget, ahogyan a menny és a pokol leírásánál is.

Hogyan támaszkodna a levegőben, ezen miképpen mászna föl Alborach, az oktan állat, és ha elérkezne a tűz-égig, ott Mahomet megégett volna, aki, miután ezen a költött és képzeletbeli létrán Gábiel, vagyis a kíséretében levő, ezt a víziót és álmodást támaztő ördög nyomában elérkezett az első mennyig, tudniillik felmászva, aztán a mélybe ereszkedve,

mint ahogy a Hold először fölfelé emelkedik az égen egészen a legvégső tűz-égig, innen lefelé ereszkedik. Mégsem kell azt hinni, hogy Mahomet fölemelkedett a Hold igazi égéig, amelyet az igaz Isten teremtett, csak a saját agyában fogant első, a démon által fabrikált képzeletbeli égig, vagy a kárhozottak első tartózkodási helyéig.

A 9. fejezet negyedik paragrafusa az egyik legjobban kidolgozott fejezet: „Vajon ki-ki üdvözl-e az ő felekezetében és hitében?” A Korán ugyanis nem zárja ki, hogy valaki a saját hitében is üdvözlhet, ha aszerint méltó életet él. Szántó azonban, akárcsak Juan Andrés, csak a kizárólagosságot fogadja el, a katolikus hitben való üdvözlést.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy Szántó, bár ismerte korának legmodernebb, Korán-cáfolatokat összegző protestáns és katolikus munkáinak módszereit, a bizánci és középkori *antiturcica*-irodalom körébe tartozó történetírókat, utazókat, mégis főként a középkori Korán-fordításokra támaszkodhatott, mivel nem értett arabul, és félreértette az iszlám kultúráját. Arabtudás hiányában nagy szüksége volt a korszak legmodernebb, az ibériai világból származó Korán-ismerőjének művére, aki tetemes szöveget fordított és értelmezett az iszlám szent iratokból, miközben cáfolta is azokat, hogy elbizonytalanítsa és meggyőzze áttéríteni szándékozott híveit. Szántó zsinórmértékül használta Juan Andrés szövegét, művének vázlatát, beépítette érveit, ugyanakkor más célt is követett. Ő már a reformáció korában élt, ezért magyarázataiban a muszlim vallást igyekszik összemosni a protestáns felekezetek hitvallásával. Míg a konvertita szerző célja hitsorsosainak keresztény vallásra térítése volt egy győztes pozícióból, addig Szántó művét az iszlamizációval szembeni védekezésre szánta a török hódítás korában.

István Szántó Arator's Refutation of the Qur'an and the Work of Juan Andrés

This study explores a significant early 17th-century Latin polemical work written by Hungarian Jesuit István Szántó Arator, *Confutatio Alcorani* (1611), in the context of anti-Ottoman religious and ideological warfare. The author compares Szántó's text with a seminal earlier work by the Spanish Muslim convert and Catholic priest Juan Andrés, *Confusión o confutación de la secta mahomética y del Alcorán* (1515), which had circulated widely in Europe and was translated into multiple languages. Szántó, shaped by personal trauma during the Ottoman incursions into Hungary, took up the genre of Qur'an-refutation to counteract the perceived threat of Islam in a Hungary under Turkish occupation.

CHRISTOPH SCHMITT-MAASS

Zwischen Virilität und Zivilisierung

Odysseus und Telemachos als Rollenmodelle in Reisebeschreibungen, Fürstenspiegeln und Apodemiken des 16. und 17. Jahrhunderts

1699 erstmals gedruckt, ergänzen die *Aventures de Télémaque* von François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651–1715) geschickt Homers Erzählung von den Irrfahrten des Odysseus um die Irrfahrten von Odysseus' Sohn Telemachos, weiten also die als „Klein-Odyssee“¹ aufgefasste Telemachie der Antike erheblich aus. Fénelon schließt an die antike Figurenzeichnung an, erweitert und differenziert sie aber erheblich. War der antike Telemachos einerseits (statisch) durch die äußere Identität mit seinem Vater legitimiert und auf dessen Nachfolge (und Nachahmung) limitiert,² so finden sich andererseits (dynamisch) bereits bei Homer Ansätze einer Entwicklung vom Jugendlichen zum Erwachsenen.³

Fénelon nun hat die Telemachie gänzlich aus der *Odyssee* ausgelagert, eigenständige Erzählstränge hinzugedichtet und damit das pädagogische Potential der Telemachos-Figur noch einmal gesteigert: so reichert er die Erzählung einerseits mit großen Teilen des antiken Wissens, wie es am Ende des 17. Jahrhunderts rezipiert wurde, an. Andererseits gestaltet er die Mannwerdung Télémaques in einer Reihe von Begegnungen mit guten und schlechten Herrschern, wodurch Fénelon implizit Kritik am Großvater seines intendierten Erstlesers, Ludwig XIV. (1638–1715), übt. Darüber hinaus führt Fénelon jedoch den Liebesdiskurs sowie einen tränenreichen Emotionsdiskurs ein, der seinen Helden im Sinne der präziösen Gefühlskultur des 17. Jahrhunderts zivilisiert. In diesem Zusammenhang kommt der ‚mollesse‘, der Weichheit, eine besondere Bedeutung zu, weil sie einen Alternativentwurf zur ‚harten Männlichkeit‘ des Odysseus bietet. Odysseus profitiert aufgrund seiner vielfältigen Erfahrungen vom Reisen, er ist „πολύς“ (viele, wertvoll, groß) und „πολύμητις“ (listenreich),⁴ während Telemachos einerseits „ιδιώτης“ ist, also auf den

* Ludwig-Maximilians-Universität München

1 René NÜNLIST, „Telemachos“, in *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, hg. von Hubert Cancik, Bd. 12.1 (Stuttgart: Metzler, 2002), 92.

2 Ebd.

3 Ebd.

4 Juliette MORICE, „La mollesse de Télémaque : le voyage d'éducation comme expérience virile“, in *Molleses renaissantes: Défaillances et assouplissement du masculin*, hg. von Daniel MAIRA,

eigenen Hausstand beschränkt und inaktiv bleibt, ist er andererseits auch „πεπνυμένος“ (weise sprechend) – durchläuft also eine sprachlich-intellektuelle Entwicklung (und ist nicht in der Sphäre von Tat und Handlung wie Odysseus angesiedelt).⁵ Télémaques Reisen dienen daher bei Fénelon nicht nur der Heranziehung eines Thronfolgers und der Persönlichkeitsbildung, sondern sie gestalten Reisen auch als Prozess, der sich zwischen den Polen der (harten, männlichen) Virilität und der (weichen) Zivilisierung entfaltet. Damit stand für die heranwachsenden Söhne des Adels (und des Bürgertums) im 18. Jahrhundert eine Identifikationsfigur bereit, die als Rollenmodell und moralisches Vorbild fungierte.⁶

Wie verhält es sich jedoch mit der Rezeption dieser Rollenmodelle *vor* der Publikation des *Télémaque*? Das werde ich anhand der literarisierten Reisebeschreibungen, der Fürstenspiegel sowie der Apodemiken des 16. und 17. Jahrhunderts darstellen.

*

Homers Dichtung wurde erst im 16. Jahrhundert im deutschsprachigen Raum rehabilitiert, da erst im Humanismus der Wert der Fiktion und der Poesie gegenüber dem faktualen Erzählen vom trojanischen Krieg aufgewertet wurde.⁷ Mit der ersten neuzeitlichen *Odyssee*-Ausgabe 1488 erfuhr der gedruckte Text eine weite Verbreitung, die schließlich 1537 in die Publikation einer deutschsprachigen Übertragung durch den Münchner Stadtschreiber und Schulrektor Simon Schaidenraisser (Simon Minervius, um 1497–1572) mündete. Homer, „Printz vnd vatter aller Poeten“,⁸ vermittele – wie es in der *Vored* heißt – in seiner *Odyssee* „ainem yeden weltmenschen [...] lieb der tugent“,⁹

Cahiers d'humanisme et renaissance 171 (Genève: Droz, 2021), 377–396; Georg WÖHRLE, *Telemachs Reise. Väter und Söhne in Ilias und Odyssee oder ein Beitrag zur Erforschung der Männlichkeitsideologie in der homerischen Welt*, Hypomnemata 124 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999), 117–144.

5 Vgl. John HEATH, *The Talking Greeks. Speech, Animals, and the Other in Homer, Aeschylus, and Plato* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 97.

6 Vgl. hierzu Christoph SCHMITT-MAASS, *Fénelons „Télémaque“ in der deutschsprachigen Aufklärung (1700–1832)*, 2 Bde., Frühe Neuzeit 220 (Berlin: de Gruyter, 2018) sowie die Besprechung durch Gábor TÜSKÉS, „Télemakhosz német nyelvterületen a 18. században [Telemach auf Deutsch im 18. Jahrhundert]“, *Helikon* 1 (2020): 123–127.

7 Regina TOEPFER, „Mit fleiß zů Teütsch tranßferiert. Schaidenreissers *Odyssea* im Kontext der humanistischen Homer-Rezeption“, in *Übertragungen: Formen und Konzepte von Reproduktion in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. von Britta BUSSMANN (Berlin: De Gruyter, 2005), 329–348. Die folgenden Zitate auch bei Toepfer.

8 Simon SCHAI DENRAISSER, *Odyssea, Das seind die aller zierlichsten vnd lustigsten vier vnd zwaintzig bücher des eltisten kunstreichesten Vatters aller Poeten, Homeri, von der zeben jährigen irrftat [...] Ulyssis* (Augsburg: Weissenhorn, 1537), fol. ij^v.

9 Ebd.

die damit „ain klarer rechter Spiegel menschliches lebens“¹⁰ sei. Homer gilt nun nicht mehr (wie noch im Mittelalter) als ‚Lügner‘, sondern sein Werk ist nun ein „Verhaltensspiegel“¹¹ und wirkt in einer Art „Volksbuch“.¹² Bruchlos überträgt Schaidenraisser zudem das Männlichkeitspostulat von Odysseus auf Telemachos: den Vater solle sich der Sohn als „kriegshafftigen Helden“¹³ zum Vorbild nehmen, auf dass er seine „schoene gestalt vnnd geradigkait des leibs“ um ein „schoen/ tapfers/ groß gemüt/“ ergänzen möchte und „keck vnd [...] ritterlich“ werde, auf dass man ihn künftig „preisen“ möge.¹⁴ Im weiteren Verlauf des 16. und 17. Jahrhunderts scheinen Odysseus und Telemachos nach diesem Schema interpretiert worden zu sein, auch im heroischen Roman, im Jesuitendrama oder in der Oper.¹⁵

Die *Odyssee* eignet sich in besonderer Weise zur Entfaltung eines Fürsten- oder Prinzenspiegels.¹⁶ Doch die erste Adaption von 1617 durch Johannes Scharlach (1579–1640), den Stadtpfarrer von Gardelegen, unter dem Titel *Weltlichs Tugendspiegelein* emendiert die bei Homer angelegte Entwicklungsgeschichte Telemachos’ bezeichnender Weise.¹⁷ Nahezu zeitgleich veröffentlicht der Poeta laureatus und Jenaer Professor der griechischen Sprache und Literatur, Thomas Sagittarius (1577–1621), seinen Fürstenspiegel *Ulysses Saxonicus* (1621), in dem er in lateinischen Hexameterversen die zweijährige Kavalierstour 1613/14 des Johann Ernst (I.) von Sachsen-Weimar (1594–1626) durch Frankreich, Großbritannien und die Niederlande besingt. Das Carmen setzt in Imitation Homers ein mit einem Zwiegespräch zwischen der Mutter (Dorothea Maria von Anhalt, 1574–1617) und dem Sohn (Johann Ernst), da der bereits 1605 verstorbene Vater die Thronfolge problematisch erscheinen lässt, aber der auf die Askanier zurückgeführte Stamm keine Zweifel an der edlen Abstammung duldet. Nach anfänglichem Zögern akzeptiert die Fürstin den Reisewunsch des entschlossenen Sohnes. Das erste Buch gibt Sagittarius die Möglichkeit, dem Sohn und Widmungsempfänger den virilen Irrfahrer Homers als Vorbild zu empfehlen, die sich als Erwerb der „Gloria laudes“¹⁸ unter dem Banner der „Fama“ vollzieht.

10 Ebd.

11 TOEPFER, „Mit fleiß...“, 341.

12 Thomas BLEICHER, *Homer in der deutschen Literatur (1450–1740). Zur Rezeption der Antike und zur Poetologie der Neuzeit*, Germanistische Abhandlungen 39 (Stuttgart: Metzler, 1972), 110.

13 SCHAI DENRAISSER, *Odyssea...*, fol. Aij^r.

14 Ebd., fol. Aiiij^v.

15 Vgl. die bei BLEICHER, *Homer...*, 186–94 genannten Titel.

16 Antje STANNEK, *Telemachs Brüder: Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts*, Geschichte und Geschlechter 33 (Frankfurt am Main: Campus, 2001). Diese Dissertationsschrift nimmt keinerlei Bezug auf Homer oder Fénelon.

17 BLEICHER, *Homer...*, 147.

18 Thomas SAGITTARIUS, *Ulysses Saxonicus [...]* (Breslau: Müller, 1621), fol. : (2^r).

Ähnlich adaptiert 1668 auch der *Hochfürstliche Brandenburgische Ulysses* des Fürstenerziehers und Präsidenten des „Pegnesischen Blumenordens“ Sigmund von Birken (1626–1681) die Reise des fünfzehnjährigen Thronprätendenten Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth (1644–1712) in die Schweiz, Frankreich, Italien und die Niederlande von 1659 bis 1661.¹⁹ Die Widmung Birkens empfiehlt die Reise zur Erweiterung des eignen wie des kollektiven Wissens und baut Vorbehalte gegen den heidnischen Titelprotagonisten. „Prinz Ulysses“, der „eben wie ein Schiff/ das nach überstandenen Meeresturm/ mit köstlichen Waaren wohlbeladen/ in den Hafen einlauffet“, d.h. sich „Ehre und Ruhm“ in der „FeldSchlacht mit den Lastern“ erworben hat, wird als vorbildlicher Reisender gelobt und „allen Reisenden Prinzen zum Fürbild aufgestellt“. ²⁰ Durch seine Flucht vor Polyphemos habe er Demut gelernt, er habe der Circe und ihren Zauberkünsten widerstanden, ebenso den Verführungskünsten der Sirenen. Der Vorfahr Albrecht Achilles II. von Brandenburg (1414–1486) schließlich liefert mit seinem Rufnamen ‚Deutscher Ulysses‘ die Legitimation für Birkens Sujet. ²¹ Christian Ernst wird angehalten zur „Reise-Tugenden“, also „Vorsichtig und Bestandmütig“ zu sein wie Ulysses. ²² Unzweifelhaft sind es aber die virilen Qualitäten des Odysseus, die ihn zum geeigneten Ahnherrn des brandenburgischen Fürsten machen.

Die zahlreichen Darstellungen von bereisten Städten, die einerseits die Repräsentativität des Gesehenen betonen, andererseits das Gesehene durch Verweis auf griechische, etruskische und römische Ursprünge historisieren, machen „das Reisen selbst zu einer Praktik, mit deren Hilfe der Prinz die wahrgenommene Größe an sich nehmen kann“, dem Reisenden eignet Birken so „antike, besonders aber römische Größe zu“, so dass „der reisende Fürst selbst monumentale Züge annimmt.“ ²³ Das erklärt auch die widersprüchliche Titelwahl, die den Prinzen Christian Ernst mit dem König von Ithaka gleichsetzt, statt auf dessen Sohn Telemachos auszuweichen. Indem jedoch die Person des Fürsten am Ende der Reise „mit der Gesamtheit an anschaulichem

19 Martin DISSELKAMP, „Ein Held auf Reisen. Verfahrensweisen und Programmatik politischer Repräsentation in den Italien-Kapiteln aus Sigmund von Birkens *Brandenburgischem Ulysses* (1668)“, in *Deutschland und Italien. 300 Jahre kultureller Beziehungen*, hg. von Peter IHRING und Friedrich WOLFZETTEL (Tübingen: Verlag für Deutsch-Italienische Studien/Pädagogischer Zeitschriftenverlag, 2004), 9–42. Unberücksichtigt bleibt der *Christliche Ulysses* des Christoph Harant von Polschitz und Weseritz (Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic, 1564–1621), der 1608 auf Tschechisch und 1678 in deutscher Übertragung erschien, da weder die Titelwahl in der Vorrede (eine Übernahme von Birkens Vorrede zum *Brandenburgischen Ulysses*) begründet noch inhaltlich auf Homer Bezug genommen wird.

20 Sigmund von BIRKEN, *HochFürstlicher Brandenburgischer Ulysses [...]* (Bayreuth: Gebhard, 1669), fol.):():(:‘.

21 Ebd., fol.):():(:2’.

22 Ebd., fol. []:():(:3’.

23 DISSELKAMP, „Ein Held...“, 27.

Wissen, Pracht und Reputation angereichert ist“,²⁴ nimmt das Schema der Homerischen Telemachie auf, appliziert es jedoch auf die Vaterfigur. Der Prinz erscheint am Ende des *Brandenburgischen Ulysses* als Held nicht aufgrund seiner Taten, „sondern [aufgrund] einer literarisch konstituierten Symbolik.“²⁵

*

Doch nicht allein in den frühneuzeitlichen *belles lettres* begegnen Odysseus und Telemachos kontrastierend als zwei unterschiedliche Reisemodelle. Seit dem 16. Jahrhundert bildete sich die *Ars apodemica* heraus, eine praxisorientierte Darstellung der ‚Kunst des guten Reisens‘, die die Reisepraxis reformierte und methodisierte, um die humanistischen Gelehrten zum nützlichen Reisen (*peregrinari*) an- und vom bloßen Herumziehen (*vagari*) abzuhalten.²⁶

Einer der Ahnväter der frühneuzeitlichen Apodemik, der Basler Universalgelehrte Theodor Zwinger (1533–1588), fügt in seinem *Theatrum Vitae Humanae* (1565) auch ein apodemisches Kapitel ein, in dem er die „Peregrinationes“ der Antike funktional differenziert.²⁷ Darin grenzt er Odysseus als Muster eines erfolgreichen Reisenden von seinem Sohn Telemachos ab, dem es nur schwer gelinge, sich als würdig zu erweisen. Telemachos scheint zwischen dem männlichen und abenteuerlichen Heroismus seines Vaters Odysseus und der sesshaften Weichheit seiner Mutter Penelope hin- und hergerissen zu sein. Das unrühmliche Bild eines Telemachos, der Odysseus zwar äußerlich ähnelt, sich aber charakterlich stark von ihm unterscheidet, wird in der apodemischen Rhetorik noch einmal verstärkt, indem Telemachos’ Reise unter die *Peregrinationes inutilis* eingereiht wird:

In der *Odyssee* lässt Homer Telemachos reisen, aber ohne Erfolg. Der Grund dafür war, dass er unter der Autorität seiner Mutter erzogen worden war und dann von der Tugend seines Vaters Odysseus entartet (*degenerasset*) war. Die Gefährten des Odysseus wurden von der Zauberin Circe in verschiedene Tiere verwandelt, weil sie den Brauch des Reisens (*peregrinationum usum*) nicht kannten. Nur Odysseus behält seine menschliche Gestalt und erhält zusätzlich Zugang zu Circes Bett.²⁸

24 Ebd., 29.

25 Ebd., 31.

26 Vgl. Marian FÜSSEL, „Reisen als Studienfach. August Ludwig Schlözers Reise-Colleg und die akademische Apodemik“, *Das Achtzehnte Jahrhundert* 48, Nr. 1 (2024): 11–27 (mit Forschungsliteratur).

27 Theodor ZWINGER, *Theatrum vitae humanae* [...] (Basel: Oporinus–Froben, 1565), 18.

28 „Telemachus ab Homero in Odyssea introducitur peregrinans, absq[ue] fructu tamen: ut qui sub mat[r]is imperio educatus esset, & à patris Vlyssis uirtute iam degenerasset. Iudicio opus est, & eo quidem summo. Vlyssis socij à Circe uenefica in uaria animalia conuertuntur. nam peregrinationum ufum ignoraba[n]t. Vlysses solus humanam formam retinet, atq[ue] insuper cubile

Mit dieser Unterscheidung entfaltet Zwinger zwei Argumente, die typisch für die apodemische Auseinandersetzung mit den beiden Laertiden sind. Das erste Argument lautet, dass man durch Schwierigkeiten und vor allem durch das Herausreißen aus seinem Herkunftsmilieu abgehärtet und zu einem Mann wird – das ist die Position des antiken Odysseus, und das ist das Modell, das der antike Telemachos imitieren soll. Das zweite Argument lautet, dass die Entdeckung fremder Sitten, Gebräuche und politischer Systeme darauf abzielt, den Körper und den Geist geschmeidig zu machen. Dieses letzte Argument der Zivilisierung geht jedoch einher mit einer Kritik der Verweichlichung, da die im Ausland erworbenen Manieren affektiert wirken können. 1595 greift der Straßburger Rhetoriker Melchior Junius (1545–1604) das Argument in seiner Rede für und wider das Reisen (*De peregrinandi ratione*) auf:

Bei Homer reist Telemachos, der Sohn von Odysseus, und auch seine Gefährten reisen: Er aber, weil er von einer sanftmütigen Mutter wie ein Säugling erzogen worden ist, hat alles gesehen, ohne bereichert worden zu sein.²⁹

Dieses Schema bleibt bis zum Ende des 17. Jahrhunderts virulent. So postuliert etwa die einflussreiche Apodemik des katholischen Priesters und englischen Reiseschriftstellers Richard Lassels (1603–1668), die Vorrede zu seiner *Voyage of Italy* von 1670, einerseits die Abhärtung durch Reisen³⁰ und warnt andererseits vor der Verweichlichung, wobei ihm Odysseus und Telemachos als Beispiel dienen:

Und wie *Homerus* den *Ulysses* als den Weisesten unter den Griechen beschreibt/ weil er wol gereiset und gesehen hatte/ *multorum hominum mores & urbes*, vielerlei Leuth/ Städte und Sitten: So ist sein Sohn *Telemachus* für keinen scharffsinnigen und erfahrenen Mann geachtet worden; Ursachen zeigt *Homerus* an; dieweil seine Mutter *Penelope*/ anstatt/ daß sie ihn hätte sollen hinauß lassen/ in die Fremde ziehen/ den-

Circes ascendit.“ (ebd.).

- 29 „Telemachus, Vlyssis filius, apud Homerum peregrinatur, peregrinantur apud eundem eius socii: Sed ille, vt μαμμόθρεπτος, à matercula blanda educatus molliter, sine fructu vidit tantum quaedam, ultra progressus non est“ (Melchior JUNIUS, „Oratio de peregrinandi ratione [...]“, in Melchior JUNIUS, *Orationum quae Argentiniensi in Academia [...]. Pars Nona*, von (Straßburg: Zetzner, 1602), 373–374.)
- 30 „[Travelling] teacheth him [the young nobleman] wholesome hardship; to lye in beds that are none of his acquaintance; to speak to men he never saw before; to travel in the morning before day; and in the evening after day; to endure any horse and weather, as well as any meat and drink. Whereas my Country gentleman that never travelled, can scarce go to *London* without making his *Will*, at least without wetting his *band-kерchief*“ (Richard LASSELS, „A Preface to the Reader, Concerning Traveling“, in Richard LASSELS, *The Voyage Of Italy [...]. In Two Parts*, Bd. 1 (Paris–London: Starkey, 1670), fol. Aiiiij^r).

selbigen allzeit daheim bey der [Krippen] behalten/ und also zu einem *Onocephalo* und Tüttenlapper gemacht.³¹

*

Die Abhärtung durch Reisen, also das virile – an Odysseus orientierte – Modell, war derart unwidersprochen, dass zahlreiche Reiseschriften, Fürstenspiegel und Apodemiken des 17. Jahrhunderts auf dem Titelblatt einen Odysseus aufrufen, der im Text gar nicht mehr in Erscheinung tritt.³² Diese ungeheure Präsenz, ja Dominanz der Vaterfigur wird erst durch die Publikation von Fénelons *Télémaque* gebrochen. Vergewegenwärtigt man sich den Konflikt zwischen dem virilen Modell, das Odysseus verkörpert, und dem empfindsamen Modell, das *Télémaque* verkörpert, so werden einige Bemerkungen verständlich, die Fénelon in sein Poème en prose integriert, um die Konflikte zu entschärfen, die sich innerhalb der Telemachos-Rezeption des 16. und 17. Jahrhunderts etabliert hatten und die den Odysseus-Sohn als ‚weichlich‘ und ‚weibisch‘ deklassierten.³³ Damit stellt die Telemachos-Figur ein alternatives Rollenmodell bereit, das im Jahrhundert der Aufklärung die Empfindungen, die Empfindungsfähigkeit und die literarische Darstellung von Empfindungen in den Mittelpunkt des Reiseerlebens stellt, den Diskurs der virilen Abhärtung also um den Diskurs des empfindsamen Erlebens zunächst ergänzt, letztlich aber ablöst. Fénelon bringt damit in der Figur des *Télémaque* zur Entfaltung, was im *Τηλέμαχος πεπνυμένος* angelegt, aber im 16. und 17. Jahrhundert negiert wurde: er bildet auf seinen Reisen eine (als effimiert desavouierte) Intelligenz heraus, die sowohl die sprachliche Ausdrucksfähigkeit wie auch den menschlichen Charakter umschließt, also die Fähigkeit bezeichnet, soziale Situationen richtig zu interpretieren (kognitiv) und zu sagen, ‚was richtig ist‘ (moralische Konnotation).

31 Richard LASSELS, „Vorrede“, in Richard LASSELS, *Außführliche Reyse-Beschreibung durch Italien [...]*, übers. von Johann Christoph SALBACH (Frankfurt a. M.: Schiele, 1673), fol.)(v‘. („*Ulysses* is set forth by *Homer* as the wisest of all the *Grecians*, because he hat travelled much, and had seen *multorum hominum mores & Urbes*, the *Cittyes and Costumes of many men*: so his son *Telemachus* is held for a very shallow witted man: and *Homer* gives the reason, because his mother *Penelope*, instead of sending him abroad to see forrain Countries, hat always kept him at home and so made him a meer *Onocephalus*, and a homeling *Mammcutth*.“, LASSELS, „A Preface...“, fol. Aiiij‘).

32 Ohne Bezug auf Homer sind der *Ulyssis Belgico-Gallico* (1643) des Abraham Gölnitz (vor 1631–1642) sowie die *Ulyssea sive Studiosus Peregrinans* (1671) des Georg Horn (1620–1670).

33 Etwa wenn *Télémaque* sich selbst ermahnt: „Que les dieux me fassent périr plutôt que de souffrir que la mollesse et la volupté s'emparent de mon cœur ! Non, non, le fils d'Ulysse ne sera jamais vaincu par les charmes d'une vie lâche et efféminée.“ (François de Salignac de la Mothe FÉNELON, „Les Aventures de *Télémaque* [1699]“, in François de Salignac de la Mothe FÉNELON, *Œuvres*, hg. von Jacques LE BRUN, Bd. 2, Bibliothèque de la Pléiade 437 (Paris, 1997), 6.

Between Virility and Civilization: Odysseus and Telemachus as Role Models in Travel Narratives, Mirrors for Princes, and Apodemics of the 16th and 17th Centuries

This study explores how the figures of Odysseus and Telemachus were utilized as contrasting role models in early modern travel literature, mirrors for princes, and apodemics (guides on the art of travel) between the 16th and 17th centuries. Drawing on literary and rhetorical sources preceding the publication of Fénelon's *Les Aventures de Télémaque* (1699), the analysis shows how Homeric archetypes were appropriated to reflect ideals of masculine education, statecraft, and personal development. Odysseus, as the virile and cunning wanderer, became the dominant figure in aristocratic travel writing and princely education, celebrated for his experience, endurance, and strategic intellect. In contrast, Telemachus was often dismissed as weak or overly feminized, a product of maternal upbringing and emotional softness.

The study demonstrates that only with Fénelon's reimagining of Telemachus does a significant shift occur: the youthful hero is re-framed as a moral and emotional alternative to Odysseus, embodying civilized sensitivity and ethical reflection. This revaluation laid the groundwork for a new pedagogical ideal in the Enlightenment, emphasizing emotional intelligence and humane governance. By tracing these changing representations, the article reveals how classical models were reconfigured in the service of early modern educational and political ideologies, illustrating a broader cultural negotiation between ideals of heroic virility and refined sensibility.

„MENTENI A VESZENDŐT”
EMLÉKEZÉS ÉS ÖNÉRTTELMEZÉS
A SZÁMŰZETÉSBEN (RÁKÓCZI, MIKES)

•

„DIE VERLORENEN RETTEN“
ERINNERUNGEN UND SELBSTDEUTUNG
IM EXIL (RÁKÓCZI, MIKES)

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

Gondolatok Kemény János *Önéletírásának* angol nyelvű kiadása kapcsán

2025-ben jelenik meg Kemény János *Önéletírásának*¹ angol nyelvű fordítása² Bernard Adams tolmácsolásában.³ A szerkesztői munka során óhatatlanul is Tüskés Gábor munkássága állt előttem példaként: nem pusztán azért, mert Bernard Adams-szel együttműködve II. Rákóczi Ferenc műveinek fordítását már kiadták közösen,⁴ így ezek mintaként szolgálhattak. Hanem azért is, mert Rákóczi *Confessio peccatoris*ának francia nyelvű kiadásában⁵ kis részben magam is közreműködhettem, és tapasztalatot szerezhettem e nagyszabású forráskiadvány készítése alkalmával. Történészként ugyan nem vállalkozhattam az Ön-

* A szerző történész, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.

- 1 Kemény János *Önéletírásának* eredeti példánya jelenleg ismeretlen helyen lappang. Első kiadását – másolat alapján és hibákkal – Rumy Károly jelentette meg a *Monumenta Hungarica sermone nativo scripta, az-az a magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásaik* című műve első és második kötetében, 1815–1816 folyamán. 1856-ban, immár az eredeti kézirat alapján és a tudományosság alapelveinek megfelelően adta ki a szöveget Szalay László a Magyar Történelmi Emlékek sorozatban. Bevezetője szerint az autográf kéziratot ekkor küldte el számára Kolozsvárról Pestre gróf Kemény Sámuel, a fejedelem leszármazottja. A kézirat sorsa viszont ezen kiadás óta ismeretlen, bár másolatban három példányban fennmaradt. Ezek közül a legrégebbi az 1823. év folyamán „bevégzett” másolat, amelyet Batsó Bálint orvos készíttetett Fáy János debreceni polgármester részére, amely az ő gyűjteményében maradt fenn az MTA Könyvtár Kézirattárában (MTA Történelem 4r 311/6. Ugyanitt lásd még: Ms. 4745/11 Batsó Bálint levele Fáy Jánoshoz. Pest, 1823. január 3.). Emellett az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában másolatban megtalálható két példányban, a Fol. Hung. 81. és Fol. Hung. 1148. jelzet alatt, amelyek 1830-ban és 1892-ben készültek. Emellett a Fol. Hung. 1344. jelzet tartalmazza az *Önéletírás* autográf töredékeit összesen húsz folio terjedelemben, tematikailag az 1644–1645-ös év eseményeiről.
- 2 A fordítás V. Windisch Éva 1980-ban megjelent szövegkiadása alapján készült. KEMÉNY János és BETHLEN Miklós, *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. V. WINDISCH Éva (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980).
- 3 János KEMÉNY, *Memoirs*, ford. Bernard ADAMS, szerk. Gábor KÁRMÁN és Zsuzsanna HÁMORI NAGY, tan. Zsuzsanna HÁMORI NAGY (Budapest–Bécs: CEU Press, 2025), megjelenés előtt.
- 4 Ferenc RÁKÓCZI II, *Memoirs: The Memoirs of Prince Ferenc Rákóczi Concerning the War in Hungary 1703 to the End*, ford. Bernard ADAMS, tan. Gábor TÜSKÉS (Budapest: Corvina, 2019); II. RÁKÓCZI Ferenc, *Confessio peccatoris: the confession of a sinner who, prostrate before the crib of the new-born Saviour, in bitterness of heart deplores his past life and recalls the blessings that he has received and the operation of Providence upon him: this confession in the form of soliloquies was begun a few days before the feast of the birth of Jesus Christ in the year 1716*, ford. Bernard ADAMS, tan. Robert EVANS és Gábor TÜSKÉS (Budapest: Corvina, 2019).
- 5 François II RÁKÓCZI, *Confession d'un pécheur: Traduite du latin par Chrysostome Jourdain*, szerk. tan. Gábor TÜSKÉS, Jean GARAPON, Csenge E. ARADI, Ildikó GAUSZ, Zsuzsanna HÁMORI NAGY, Réka LENGYEL, Zsolt SZEBELÉDI, Ferenc TÓTH, Anna TÜSKÉS, Michel MARTY (Paris: Honoré Champion 2020).

életírás irodalomtörténeti szempontú elemzésére a hozzá készült bevezetőben, de Kemény Jánosnak az eseménytörténetben betöltött szerepe, valamint kortársairól alkotott sommás véleménye élénken kirajzolódik művéből. Az alábbiakban ezekre koncentrálok, e rövid írással köszöntve Tüskés Gábort a hetvenedik születésnapján.

Kemény János az események sodrában: Diplomácia és hadviselés testközelből

Kemény János saját emlékei szerint 1623. augusztus 14-én, 16. életévében lépett Bethlen Gábor szolgálatába, annak második Habsburg-ellenes hadjárata kezdetén, tehát haláláig majdnem negyven évig szolgálta hazáját, kezdetben apródként, végül fejedelemként. Már ekkoriban megmutatkozott kalandvágya, hiszen a fejedelem tiltása ellenére többször is elszökött a „katonai játékban” részt venni, nem egyszer kerülve ezáltal életveszélybe. Keménynek a harci kedvén kívül „természeti hajlandósága vala az peregrináláshoz”, amelyet a fejedelem is támogatott, és több diplomáciai küldöttségbe is kinevezte. Büszkeséggel emlékezett meg róla, hogy Bethlen Gábor 1626. évi hadjáratában már ő volt a fejedelem zászlóvivője, ugyanakkor azt sem restellte bevallani, hogy saját élete és a zászló védelmezésére további embereket kért urától. Ha hihetünk Keménynek, e hadjárat során Bethlen Gábor saját bevallása szerint „soha oly szoros igye nem volt, kinek végit úgy rettegte volna.” A tapasztalt hadvezérnek számító Kemény visszaemlékezéséből kitűnik, hogy visszanézve ő maga is „fogyatkozást” látott egykori fejedelme hadviselésében, amennyiben Bethlen nem nevezett ki generálist. Bár a főszeregek végül nem bocsátkoztak csatába, fejedelme engedélyével az ifjú Kemény részt vehetett egy sikeresnek bizonyuló rajtaütésben, ahonnan nagy nyereséggel tértek vissza.

Bethlen Gábor és I. Ferdinánd békekötése után Kemény János elsősorban diplomáciai feladatokat teljesített, amelyek egybeestek azon vágyával, hogy jobban megismerje az idegen országokat. Küldetése a saját megfogalmazása szerint azt bizonyították, hogy bár még fiatal volt, de bírta Bethlen Gábor bizalmát („már teljes hitelem és kedvességem lévén”). A fejedelem arra utasította portai követeit, hogy a velük tartó Keményt tanítsák meg minden szükséges dologra, ő pedig látható élvezettel emlékezik vissza a konstantinápolyi intrikákban való részvételükre, amelyek során egy darabig egyenesen azt hitték, hogy életveszélyben vannak. Végül azonban – többek között – sikeresen megtárgyalták a moszkvai követekkel Bethlen Gábor ügyét, aminek célja a lengyel korona megszerzése lett volna orosz, svéd és oszmán segítséggel.⁶

6 Gunnar HERING, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968); HÁMORI NAGY Zsuzsanna, „Források Bethlen Gábor két francia

Bethlen Gábor nagyszabású terveinek véghezvitelét az 1629-ben bekövetkezett halála akadályozta meg: a fejedelem utolsó fél évét Kemény János közvetlen közletről nézhette végig, mialatt személye mellett szolgált. A nagy fejedelem haldoklásáról megemlékezve a legnagyobb magyar uralkodókhoz hasonlította urát, akit saját és honfitársai atyjaként siratott. Kemény ekkor a fejedelem politikai ellenfele, Pázmány Péter esztergomi érsek szájába adta⁷ a magyar historiográfiában számtalanszor idézett, és az erdélyi politikusok szeme előtt lebegő 'doktrínát', amely Erdélynek az Oszmán Birodalom érdekszférájában való megőrzése mellett érvel:

Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok [...] az törököt töltsetek adományokkal; mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen.

Az örökös nélkül elhunyt Bethlen Gábor végrendelete a kijelölt utódára, feleségére, a már 1626-ban fejedelemmé választott Brandenburgi Katalinra, valamint a gubernátorként mellé állított öccsére, Bethlen Istvánra bízta ennek a politikának a továbbvitelét. A szokatlan utódlás⁸ ellenérzést szült Erdélyben, amelyet súlyosbított az uralkodásra alkalmatlan, befolyásolható, és a Habsburgok felé húzó fejedelemasszony éles szembenállása az őt minden lépésében korlátozó Bethlen Istvánnal. Kemény János, bár szeretett volna kimaradni a konfliktusból, ismét az események sűrűjében találta magát, hiszen apja kapitánysága mellett ő lett Fogaras várának „vicéje”: többek között e várat kapta Brandenburgi Katalin Bethlen Gábortól jegyajándékba. Ennek megfelelően nem kerülhette el Brandenburgi Katalin szolgálatát, azonban a Bethlen család iránti lojalitásból titokban a gubernátort is folyamatosan értesítette a fejedelemasszony terveiről. A Kemény által részletesen bemutatott intrikákból végül egy nevető harmadik, Bethlen Gábor egykori híve, a kelet-magyarországi birtokairól Erdélybe behívott Rákóczi György került ki győztesen. Rákóczi kiegyezett a lemondó Brandenburgi Katalinnal és visszaverte a bizonytalan erdélyi helyzetet kihasználni szándékozó Esterházy Miklós magyar nádor támadását is.

diplomáciájáról és uralkodása utolsó éveiről (1626–1633)”, *Lymbus Magyarságtudományi forrásközlmények* 13 (2016): 83–111.

7 Kemény János történeti szavahihetőségéről a szakirodalmat összefoglalja és elemzi: TóTH Gábor, „Kemény János történeti szavahihetősége”, *Aetas* 21, 2–3. sz. (2006): 219–231.

8 KÁRMÁN Gábor, „Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal”, *Aetas* 30, 3. sz. (2015): 9–36.

Kemény János e sokszereplős politikai játszmában nem rejtette véka alá ellenérzését az Erdélyt előzőlő „idegenekkel”, azaz a Magyar Királyságban birtokos nemesekkel szemben, akik a Tokajt és Munkácsot is birtokló fejedelemszony körül tűntek fel. Legnagyobb befolyásra az erdélyi, de felesége révén magyarországi birtokokkal is rendelkező Csáky István tett szert, akinek hatására a fejedelemszony katolizált, és megpróbálta átjátszani kegyencének az említett várakat, továbbá Kemény János tudta nélkül a fogarasi vár kincstárából származó aranyakat is.⁹ Bár tervei végül csak részsikereket hoztak, a fejedelemszony megbízásából a keleti magyar vármegyékben sűrűn megforduló Kemény hasznos ismeretségekre tett szert a környék nemességében. Olyannyira, hogy végül e körből házasodott: 1631-ben, ottani tárgyalásai alatt jegyezte el Kállay Zsuzsannát, akit egy évvel később vett feleségül. I. Rákóczi György szolgálatába lépve pedig menyasszonya meglátogatásának ürügye alatt tudta új fejedelme érdekeit előmozdítani a térségbeli urakkal folytatott megbeszélésein. A hatalmi harcok leírása közepette emlékezik meg Kemény János a holtában is tréfás kedvű apja elvesztéséről, valamint arról, hogy ekkortól, 1630-tól fogva viselte a Fehér vármegye főispánja címet.

Az 1630-as évek első fele I. Rákóczi György számára a trónjára veszélyt jelentő régi-új riválisok mint ifjabb Székely Mózes, Zólyomi Dávid és idősebb Bethlen István elleni jogi vagy tényleges, katonai küzdelemmel telt. Annak ellenére, hogy Katalin lemondásakor a rendek először idősebb Bethlen Istvánt választották meg, Rákóczi az erdélyi fejedelmi címet valóban a Bethlen család jóvoltából és a hódoltságbeli oszmán méltóságviselők támogatásával tudta megszerezni, akik egyfajta kollektív uralmat képzeltek el a Rákócziak és a Bethlenek részvételével.¹⁰ A fejedelem azonban egyre inkább kiszorította az „öreg urat” a hatalomból és magából Erdélyből is. Bethlennek ugyanakkor sikerült megszereznie a Porta támogatását, ahol így elrendelték Rákóczi leváltását: Rákóczi ellenállt, és 1636-ban sikeresen megverte az ellene rendelt budai pasa seregét. E bizonytalan időkben Kemény Jánosnak folyamatosan igazolnia kellett hűségét új fejedelme előtt: rosszakarói esetenként Zólyomi párthíveként akarták feltüntetni, vagy a fogarasi tárház meglopásával, sőt a fejedelmi cím megszerzésének vágyával gyanúsították meg. Így saját bevallása szerint nemcsak a köz, hanem a maga privát érdeke is arra sarkallta, hogy az oszmán támadás idején példát mutasson mások előtt a fejedelem iránti elkötelezettségében. Mindez olyan meggyőzően sikerült, hogy 1637-ben I. Rákóczi György a kincstartói tisztséget ruházta rá saját kezűleg írott biztosítólevelében, amelyet Kemény nagy becsben tartott, és amely még ma is megtalálható a Kemény-levéltárban.¹¹

9 PAPP Klára, *Az erdélyi Csákyak* (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2011), 37–43.

10 B. SZABÓ János, „Prince György Rákóczi I of Transylvania and the Elite of Ottoman Hungary, 1630–1636”, in *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*, szerk. Gábor KÁRMÁN, 213–239 (Leiden/Boston: Brill, 2020).

11 DÁNÉ Veronka, „Egy erdélyi főúri udvar a 17. század közepén: Kemény János *continuus* szolgálói”,

Az *Önéletírás* mintegy egy évtizedet ugorva I. Rákóczi Györgynek a harmincéves háborúban, III. Ferdinánd ellen 1644–45-ben vezetett hadjárata aprólékos leírásával folytatódik, amelyet a nehezen tető alá hozott svéd (Gyulafehérvár, 1643)¹² és francia (Munkács, 1645)¹³ szövetségben folytatott. A feszült tárgyalások többek között Kemény János közreműködésével folytak. Francia viszonylatban egy olyan, az Erdélyi Fejedelemség számára kedvező cikkely is bekerült a pontok közé, hogy amennyiben a Porta megtiltja a fejedelemnek a hadjáratban való részvételt, akkor utóbbi a francia király beleegyezése nélkül is békét köthet a Habsburgokkal. A későbbiekben pedig kiderült, hogy erre valóban nagy szükség volt: 1645 nyarának elején ugyanis a nagyvezér megtiltotta a fejedelemnek, hogy folytassa a hadműveleteket, amelyek eddigre már jócskán túlterjedtek a Porta által meghódítani engedélyezett, egykor Bethlen Gábor által is bírt hét vármegyén. A fejedelem által személyesen vezetett erdélyi hadoszlop ennek ellenére egyesült a svéd seregekkel Brünn közelében, mire megérkezett a korábbinál is fenyegetőbb üzenet a Portáról, miszerint Rákóczinak vissza kell vonulnia. III. Ferdinánddal így 1645 augusztusában kötött meg a béke, amelyet a svéd és francia szövetségesek különösen rossz néven vettek, pusztán üres kifogásnak tekintve a portai tiltásra való hivatkozást.

Kemény a diplomáciai tárgyalásokban való részvételénél sokkal nagyobb szerepet vállalt a hadi eseményekben a mezei hadak generálisaként. A hadtörténet iránt rajongók élvezettel olvashatják azokat a fejezeteket, amelyek az 1644–45-ös hadjárat katonai eseményeiről szólnak, és amelyek a felvonulási útvonalak, portyák, ostromok, közelharcok és feszült döntési helyzetek érzékeltes és aprólékos leírását tartalmazzák. I. Rákóczi György három hadoszlopban indított támadást Felső-Magyarországon, de a „megszakadozott hadkүldés” egyáltalán nem tetszett a visszaemlékező Keménynek. Bár maga a fejedelem nem volt katona, mégis ezzel a lépéssel tudta biztosítani, hogy ha az egyik oszlop vereséget szenved, a többi még folytathassa a hadműveleteket. Bethlen Gábor mintájára Rákóczi egyébként is került a nagy csatákat, helyette inkább az ellenség portyákkal való fárasztását követő hadviselést alkalmazott – sikerrel.¹⁴ I. Rákóczi György, valamint kisebbik fia, Zsigmond, és Kemény János 1645 folyamán egyesítették seregeiket a Brünn ostromló Torstensonéval, de ahogyan már utaltam rá, ekkor az erdélyiek a Habsburgokkal való békekötésre kényszerültek a Porta tiltása miatt. A szövetségeseknek a

Történelmi Szemle 63, 2. sz. (2021): 210 (207–225).

12 KÁRMÁN Gábor, „The Thorny Path to an Uneasy Alliance: Transylvanian–Swedish Negotiations 1626–1643”, in *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*, szerk. Gábor KÁRMÁN, 154–198 (Paderborn: Brill Schöningh, 2023).

13 HÁMORI NAGY Zsuzsanna, „Transylvania and France in the Thirty Years War: The Origins of a Treaty”, in *The Princes of Transylvania...*, 199–229.

14 CZIGÁNY István, „The 1644–1645 Campaign of György Rákóczi I”, in *The Princes of Transylvania...*, 86–111.

táborban jelen lévő képviselői pénz ígéretével Kemény Jánost külön rá akarták venni arra, hogy vagy győzze meg a fejedelmet a békekötés elutasításáról, vagy maradjon Morvaországban valamely részhadakkal. Kemény ellenállt a kísértésnek, és inkább egy barátságos búcsúebédet szervezett: ha hihetünk neki, az esemény nem csak amiatt indult fagyosan, mert egy jégveremmel rendelkező kertben tartották, hanem mert a fejedelem túlzott gyanakvása, csalárdságtól való félelme majdnem felülírta az udvariasságot, és Rákóczit csak nehezen lehetett maradásra bírni. Bár az esemény végül „nagy böcsülettel lőn”, mégis szimbolikus képét adta annak a bizalmatlanságnak, amellyel a felszín alatt a szövetségesek viseltettek egymás iránt.

Az *Önéletírás* utolsó fejezete már a végjátékhoz, az 1657-es tragikus lengyelországi hadjáratához vezető, kiterjedt szövetségi rendszer kialakulását kezdi felvázolni, amely I. Rákóczi György halálának évéig, 1648-ig nyúlt vissza. Az alkudozások ekkor kezdődtek ugyanis mind a felemelkedő kozák államalakulat vezetőjével, Bogdan Hmelnickijjel, továbbá azokkal a lengyel nemesekkel, akik előbb I. Rákóczi György, majd halála után valamelyik fia számára ajánlották volna fel a lengyel trónt. Ezek után a lengyel beavatkozás mintegy egy évtizeden keresztül érlelődött a kozák és svéd szövetségek kialakításával, továbbá a Rákócziaktól függő moldvai és havasalföldi fejedelmek trónra juttatásával és a hadjáratba bevonásával.¹⁵

Az 1650-es évek eseményeiről Kemény János a saját szemszögéből már nem ad képet, hacsak nem a *Ruina exercitus Transylvaniae* című rövid írásában az erdélyi hadsereg tatár fogságba eséséről. Más forrásokból azonban rekonstruálható, hogy a tapasztalt hadvezér és diplomata a lengyelországi hadjárat idejére II. Rákóczi György udvarának megkerülhetetlen alakjává vált. A fejedelem uralkodása kezdetén tanácsosává nevezte ki, a tanácsban pedig ezt követően vezető szerepet játszott akár a politikai irányvonal meghatározását, akár a követutasítások megfogalmazását illetően.¹⁶ Kemény az elitben lévő szövetségeit a fejedelem környezetében tudta pozíciókba helyezni, maga pedig az udvari lovasság főkapitánya címet szerezte meg.¹⁷ 1653-ban az ő közreműködésével buktatta meg II. Rákóczi György Vasile Luput és vitte be Moldva trónjára pártfogoltját, Gheorghe Ștefant. A moldvai konfliktusnak köszönhetően rövid időre érdekazonosság állt fenn Erdély és Lengyelország viszonylatában, így Kemény lehetett azon kevesek egyike, akik 1654-ben lengyel indigenátust nyertek.¹⁸ Személye fontosságát jelzi az a tény, hogy a Rákóczi szövetségének

15 KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011).

16 HORN Ildikó, „Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657”, in *Perlekedő évszázadok: tanulmányok Für Lajos történetész 60. születésnapjára*, szerk. HORN Ildikó, 240–276 (Budapest: ELTE, 1993), 249, 260, 266.

17 Uo., 263; BALOGH Judit, „Protestáns és katolikus elit a Székelyföldön”, *Egyháztörténeti Szemle* 24, 3. sz. (2003): 45–60.

18 A dokumentumot, amely ma is megtalálható a Kemény-levéltárban, kiadta: P. SZATHMÁRY

megnyerése céljából Erdélybe küldött svéd követség külön adománylevelet vitt Kemény János részére, akit Lengyelország majdani felosztása után különböző, só- és borkereskedelemről származó jövedelmek ígéretével igyekeztek megnyerni a hadjárat ügyének.¹⁹

A lengyelországi hadjárat előestéjén, 1656 nyarán Kemény János meglepő lépést tett: felajánlotta II. Rákóczi Györgynek minden általa viselt katonai – így az udvari lovasság főkapitánya és a mezei hadak főkapitánya – posztról való lemondását, amelyet azonban a fejedelem visszautasított.²⁰ Ahogyan korábban látható volt, Kemény utólagosan mind Bethlen Gábort, mind I. Rákóczi Györgyöt kritizálta amiatt, hogy nem neveztek ki fővezért az 1626-os és 1644–45-ös hadjáratok idején. Miután állítása szerint ígéretet kapott arra II. Rákóczi Györgytől, hogy a svéd szövetségesekkel egyesítendő hadseregnek ő maga lesz a fővezére, a becsületén esett foltnak tekintette, hogy a fejedelem „csak egy ember keze alá nem akarja bízni az egész hadakat”.²¹ Rákóczi ugyanis az udvari gyalogkapitány kinevezésével a sereg egy részét ki szeretne volna vonni Kemény keze alól.²²

Összességében tehát elmondható, hogy fejedelméhez hasonlóan Kemény is készült lélekben a lengyelországi hadjáratra, amelynek II. Rákóczi György után rangban végül ő maga lett a vezére. Ekkor azonban már nem lehetett olyan büszke a teljesítményére, amellyel az erdélyi haderő az érem másik oldalára került, mint ahol a magyarországi hadjáratok során jellemzően találta magát: ismeretlen terepviszonyok között, ellenséges háterszág mellett, portyáktól zaklatva és az éhínségtől kínozva kellett volna helyt állnia, miután a svéd hadsereg a kezdeti sikerek után visszavonult szövetségese mellől a dán támadás miatt. A hadjáratban, amelynek során a lengyelek erőszakos hódítóként tekintettek a sokszor fosztogató erdélyi hadseregre, Keménynek már esélye sem volt fenntartani azt a katonai rendet,²³ amelyre az 1644–45-ös hadjárat kapcsán még oly büszkén emlékezett vissza *Önéletírásában*. Bár reguláris csatát nem vesztett, a lengyel hadvezérektől üldözött és a körülmények által megtépázott, valamint a kozákok és a román vajdaságok haderejének elvonulása miatt sújtott erdélyi haderő élén álló Rákóczi megalázó békét kötött 1657. július 22-én Czarny Ostrównál. Kemény – ahogyan a *Ruina* című munkájában írja – még

Károly, „A Kemény-család fejedelmi ágának okmánytára: Közügyek 1538–1722”, *Történelmi Tár* XVIII (1871), 77–81. Kemény Jánoson kívül a gyermek I. Rákóczi Ferenc, Petki István és Rhédey Ferenc kaptak lengyel indigenátust. BALOGH J., „Protestáns és katolikus elit...”, 55; KÁRMÁN G., *Erdélyi külpolitika...*, 251–252.

19 Uo.

20 A vonatkozó levelezést közli: P. SZATHMÁRY K., „A Kemény-család...”, 91–106.

21 Uo., 98.

22 HORN Ildikó, Az erdélyi fejedelmi tanács..., 268; B. SZABÓ János és KÁRMÁN Gábor, „Külföldi zsoldosok az erdélyi udvari hadakban”, in *Had történelmi Közlemények* 135, 4. sz. (2022): 794–795.

23 GEBEI Sándor, *II. Rákóczi György külpolitikája* (Budapest: Heraldika, 2004), 149–150.

fejedelmé távozása után is hősiiesen kitartott a főserég élén, és a tatár fogságba esés ódiума alól igyekezett felmenteni magát írásában. Katonai tárgyban tényleg hihetünk neki, hiszen ekkor már valóban nem volt esélye kitörni az ellenség gyűrűjéből. Az idáig vezető út stratégiai lépései sem kizárólag az erdélyi politikusokon, hanem a svéd hadvezetésen is múltak.²⁴ Tágabb kontextusban viszont, a Lengyelország megtámadását eredményező külpolitika kialakításában és irányításában, a megfelelő diplomáciai lépések megtételének, így a portai engedély megszerzésének hiánya miatt magát Keményt is mint vezető politikus felelősség terhelte.

Nomen est omen: Kemény János viszonya környezetéhez

Ahogy már részletesebben is szóba került, az *Önéletírás* szereplői közül magasan kiemelkedik Bethlen Gábor fejedelem alakja, aki Kemény számára a politikusi mellett atyai mintát is jelentett. Legyen szó azonban más fejedelmekről vagy politikusokról, esetleg távolabbi családtagokról, a többiekkel a visszaemlékező Kemény nem bánik kesztyűs kézzel, hanem sokszor meglehetősen keményen fogalmaz kortársairól. Az *Önéletírást* tehát nemcsak a politika, hanem ezek a bonyolult személyi viszonyok is át- meg átszövik, így röviden szintén érdemes kitekinteni Keménynek a kortársairól alkotott sommás véleményére.

Először is lássuk a Bethlen Gábort követő fejedelmekről kirajzolódó, nem túlságosan hízelgő véleményét. A tudatos, olykor kegyetlenségig menő birtoképítő stratégiájáról és szigorú elszámoltatási rendszeréről ismert I. Rákóczi György fejedelem mint végletekig fősvény és gyanakvó személy jelenik meg Kemény *Önéletírásában*, aki reverzálisokkal kötötte magához alattvalóit.²⁵ Ha hihetünk Keménynek, ilyen fajta kezesség vállalását egyedül feleségétől és fiatalabb fiától, Zsigmondtól nem kérte. Ez az egyetlen, pusztán közvetett utalás Keménytől arra a korszakban közsímt, szoros házastársi kapcsolatra és partnerségre, amely a fejedelmi párt jellemezte; valamint arra, hogy két fiuk közül a fiatalabbat, Zsigmondot szerették jobban és tartották nagyobbra.²⁶

24 B. SZABÓ János, „«Sors bona nihil aliud» Az 1657. évi erdélyi ‚Blitzkrieg‘ kudarca Lengyelországban”, in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére, II.*, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté, 231–251 (Budapest: L'Harmattan, 2016), 233.

25 Az Erdélyben idegen gyakorlatot Rákóczi a Szepesi Kamarától vette át. Erről és I. Rákóczi György birtokpolitikájáról lásd MÁTYÁS-RAUSCH Petra, „A Rákócziak bihari udvarházai és tisztviselői: A Rákóczi-kori erdélyi birtokigazgatás vázlata”, in *Az Várad dolga a legnagyobb...* Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban, szerk. OBORNI Teréz és RÁCZ Balázs, 77–118 (Nagyvárad: Varadinum Kulturális Alapítvány, 2021).

26 A Rákóczi család személyes viszonyairól bővebben PÉTER Katalin, *Magánélet a régi Magyarországon* (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2012), 41–94; PÉTER Katalin, *Beloved Children: History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age* (Budapest: CEU Press, 2001), 62; SZABÓ András Péter, „II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond”, in *Sic*

A visszaemlékező Kemény a haldokló I. Rákóczi György szájába adta kétélyeit az ifjabb György fejedelmi kvalitásaival kapcsolatban, amelyeket ő maga és politikustársai is kétségbe vontak.²⁷ A hatalmat atyja halála után, 1648-ban átvevő II. Rákóczi György fejedelem uralkodásáról az *Önéletírás*nak csak egy rövid szakasza szól, de abban a tatár fogságból visszaemlékező Kemény mindjárt a lengyelek és a kozákok felé tett diplomáciai válaszokat kritizálta és az özvegy fejedelemasszony, valamint fiai között kibontakozó viszályt emlegeti fel.²⁸

Kemény visszaemlékezéseiből a Rákócziaknál is sötétebb kép rajzolódik ki Erdély egyetlen női uralkodójáról, a politikailag a valóságban is járatlan Brandenburgi Katalinról, akinek utóddá választását – Kemény szerint – maga Bethlen Gábor is megbánta. Az ő olvasatában a fejedelemasszony azonban nemcsak politikailag, hanem emberileg is megbukott: „az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat”, aki egy könnycseppet sem hullatott férjéért, de már életében is megcsalta, majd halála után szeretője és kegyence, Csáky István hatására katolizált, kincstárát pedig kifosztotta.

Az *Önéletírást* benépesítő szereplőkhöz képest, akiket sokszor csípős megjegyzésekkel illet, Kemény meglepően szűkszavú jellemzést ad legközelebbi rokonairól. Pedig a memoár egyből a családfájának felvázolásával kezdődik. Ha – ahogyan maga is megjegyzi – a megfelelő dokumentumok nála lettek volna, ennél jóval részletesebb képet nyújthatott volna, bár az olvasónak valószínűleg így is zavarosnak tűnhet, ki kinek volt a rokona a Kemény családban. A rengeteg név felsorolása talán át is ugorható. Elég, ha elhiszük: családtagjainak újraraházasodása vagy féltestvérek révén szegről végről valóban rokona volt mindenkinek, aki számított az Erdélyi Fejedelemség politikai életében.

Kemény Boldizsár (1576–1630) és Tornyi Anna fia, Kemény János a rá jellemző fanyar humorral adott hírt saját fogantatásáról és születéséről e „háborúságos időben”, így egy, a korban már eleve sokak előtt ismert²⁹ történetet tett nyilvánossá. Míg apja szerepe Fogaras vára kapcsán néhányszor előkerül, addig anyjáról inkább csak említés szintjén beszél egyes családi események fellelevenítésekor. Szülei mellett megemlékezik dajkájáról, akit élete végéig megbecsült,³⁰ ahogyan tejtestvéréről is gondoskodott. Bár a nő leányanya volt, Kemény egyáltalán nem ítélkezik felette erkölcsileg, ahogyan azt teszi más, vélt vagy valós, házasságon kívül viszonyt folytató női kortársa, mint például Brandenburgi Katalin, Széchy Mária vagy Zólyomi Erzsébet esetében.

Ugyanakkor az *Önéletírásból* is kiderül, hogy Kemény egyáltalán nem volt közömbös a szebbik nem iránt, hanem élvezte az udvarok női társaságát akár a

Itur ad Astra 14, 1. sz. (2002): 65–101.

27 BALOGH J., „Protestáns és katolikus elit...”, 57.

28 A birtokpolitika vonatkozásában részletesebben lásd MÁTYÁS-RAUSCH Petra, „A Rákócziak bihari udvarházai...”.

29 PÉTER K., *Beloved Children*, 39.

30 Ez a korban nem volt általános. Uo. 76.

diplomáciai küldetések, akár a hadjáratok során tartott pihenők alkalmával. 1627-ben tett lengyelországi követségekor különösen megérintette egy bizonyos „Eleonora Vitkocka Korusinka Zatrocka”, akinek személyét így megörökítette az utókor számára. Annak ellenére, hogy a lányt a mostohaapja feleségül ajánlotta Keménynek, ő végül mégsem vette el, mivel akkoriban még nem állt szándékában megházasodni. Az erdélyi nemes ifjak általában húszas éveik elején nősültek meg,³¹ Kemény ezzel huszonöt éves koráig várt. Lengyel szerelmétől eltérően feleségét, Kállay Zsuzsannát nem nevezte meg az *Önéletírás*-ban, mivel az ő neve kortársai számára valószínűleg köztudott volt. Bár a korszakban törekedtek arra, hogy megegyező vallású házastársat válasszanak, Kemény számára csak a leánynéző során derült ki, hogy leendő felesége katolikus, nem kevés bonyodalmat okozva ezzel házasságuk első éveiben,³² amíg az asszony át nem tért a kálvinista hitre. Kemény, majd őt követően idősebb fia, az 1633-ban született Simon is a Brandenburgi Katalintól származó, szív formában metszett gyémántos gyűrűvel jegyezték el feleségeiket. Kállay Zsuzsanna a lánykérést és az áttérést leszámítva egyetlen alkalommal szerepel még az *Önéletírás*-ban, amikor egy náluk vendégeskedő főúr a becületébe gázol, Kemény pedig más ürügy miatt kidobja házából a kellemetlen alakot.

Végül pedig szűkebb családjából Kemény egyedül a fiai, Simon és Ferenc születésének idejét jegyzi fel *Önéletírás*-ában. Rajtuk kívül még saját testvéreire utal röviden, közülük egyedül Boldizsár öccsének szentel néhány szónál többet. Utóbbi Bethlen István támadása idején éppen hogy csak megúsza a portai követséget, amelynek terhe alól Kemény jóakarói mentették ki. A lengyelországi hadjáratban azonban már nem került el a sorsát, mivel mindjárt a hadjárat második hónapjában halálos lövést kapott, holttestét Simon kísérte haza.

Kemény János *Önéletírás*-ában összességében mindenkiről található egy – többnyire – kemény, néha jóindulatú, de mindenképp találó jellemzés a vérszomjas, könnyelmű vagy vitéz katonáktól kezdve az alkalmatlan vagy éppen idealizált fejedelmeken keresztül a rossz erkölcsű nőig, mihaszna tanácsosokig bezárólag. A részletgazdag, szellemes stílusú elbeszélésből kiviláglanak Erdély kora újkori történelmének fordulatai egy azokban szorosan részt vevő személy hányattatásain keresztül. Az *Önéletírás* főszereplőjéről, Kemény Jánosról pedig egy határozott, olykor túlzottan is öntudatos politikus és katona képe bontakozik ki, aki kitartott amellett, hogy hazája és fejedelme felé szigorú kötelességgel tartozik, és a maga állította követelményeknek megfelelően igyekezett mindvégig követni azt az irányvonalat, amelyet saját belátása szerint a legjobbnak tartott.

31 SZABÓ András Péter, „Roads to Recomposed Families of the Nobility in Seventeenth-Century Transylvania”, in *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900*, szerk. Gabriella ERDÉLYI and András Péter SZABÓ, 252–276 (London: Routledge, 2023), 258.

32 Uo.

Reflections on the English Edition of János Kemény's *Memoirs*

This paper explores the historical and editorial context of the forthcoming English edition of *Memoirs* by János Kemény, Prince of Transylvania, translated by Bernard Adams and edited by Gábor Kármán and Zsuzsanna Hámori Nagy. The study provides an overview of the textual history of Kemény's autobiographical work, whose original manuscript is currently lost, but has survived in several 19th-century copies. It situates the translation within a broader tradition of Hungarian memoir literature, particularly referencing the editorial precedents set by Gábor Tüskés and the editions of Ferenc Rákóczi II's writings. The author reflects on her editorial experience, emphasizing the importance of Kemény's memoirs as a unique source for early modern Transylvanian military and diplomatic history. The study foregrounds Kemény's personal involvement in key historical events between the 1620s and 1650s, including his military campaigns under Princes Gábor Bethlen and György Rákóczi I, his participation in crucial diplomatic missions, and his eventual role in the ill-fated 1657 Polish campaign. Furthermore, the article sheds light on Kemény's sharply drawn character portraits and his candid, often critical evaluations of contemporary rulers, including Bethlen's successors. Through its detailed analysis, the paper underscores the historical value of Kemény's *Memoirs* and its significance in shaping our understanding of Transylvanian political and military culture in the 17th century.

ARADI CSENGE

A gyermekkori emlékek rekonstruálása

Rákóczi *Vallomásairól* a kognitív narratológia tükrében

II. Rákóczi Ferenc *Vallomásai* (*Confessio peccatoris*) az ágostoni hatású újlatin irodalom egyik legjelentősebb alkotása a 18. századi autobiografikus írás műfajában. Az eredetileg 1716 és 1720 között, latin nyelven megírt *Vallomásokat* később Chrysostome Jourdain, a grosbois-i kamalduli kolostor szerzetese fordította franciára.¹ A fejedelem törökországi száműzetését megelőzően több alkalommal hosszabb időt töltött a grosbois-i kolostorban, ahol lelki megnyugvásra lelhetett az életét övező zűrzavar elől. A *Vallomások* nem pusztán Rákóczi spirituális elköteleződése a janzenista eszmék mellett: az íráson keresztül felfedhette saját maga és a világ számára személyiségének különböző rétegeit. Politikus, fejedelem, író, a bűnei alól feloldozást kereső keresztény – mindezen hangok rezonálnak Istennel való bensőséges dialógusában. Ebben a polifóniában próbálja az idősödő Rákóczi újraértelmezni és újból megtalálni önmagát az írás folyamatában.

A téma pszichológiai mélységével összhangban a *Vallomások* változatos, több műfaj sajátosságait egyesítő narratív logikát alkalmaz.² Noha a szövegben gyakran átmenet nélkül váltakozó historiográfiai leírások, vallásos meditációk és introspekciók megtörik a narratíva egységességét, mégis csak együtt biztosíthatják a szerzői intenció megvalósulását. A *Vallomások* ugyanis, bár egyértelműen csatlakozik az ágostoni önéletírás hagyományaihoz, Tüskés Gábor szavaival élve, a „műfajok kereszteződésében” helyezkedik el abban a tekintetben, hogy a fikció és a valóság szüntelenül keveredik a narratívában, és helyenként szinte lehetetlen megkülönböztetni, hol húzódik a határ a valós és a képzeletbeli között.³ Ezt az elbeszélési módot támogatja a szöveg erőteljes képisége,

* A szerző irodalomtörténész, a SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet Kognitív Poétika Kutatócsoport egyetemi adjunktusa.

1 A tanulmányban használt magyar fordítás: RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások*, latinból fordította SZEPES Erika (Pécs: Alexandra Kiadó, 2019, 1979). A francia nyelvű kritikai kiadás 2020-ban jelent meg: François II RÁKÓCZI, *Confession d'un pécheur*, traduite du latin par Chrysostome JOURDAIN, édition critique avec introductions et notes établies sous la direction de Gábor Tüskés, avant-propos de Jean GARAPON, avec la collaboration de Csenge E. ARADI, Ildikó GAUSZ, Zsuzsanna HÁMORI NAGY, Réka LENGYEL, Zsolt SZEBELÉDI, Ferenc TÓTH et Anna Tüskés, édition revue et préparée par Michel MARTY (Paris: Honoré Champion, 2020).

2 Tüskés Gábor, „II. Rákóczi Ferenc egy bűnös vallomása című művének újraértékeléséhez”, *Magyar Tudomány* 181, 4. sz. (2020): 539–547, 541.

3 Uo., 542; Gábor Tüskés, „Psychomachie d'un prince chrétien: Au carrefour des genres

a metaforákban és allegóriákban gazdag gondolati világa, melyben a gyakori bibliai utalásokon⁴ túl hol összemósódik, hol pedig organikusán egymásba fonódik a múlt és a jelen. A *Vallomások* narratív szerkezetét jellemző ritmikus szaggatottság jól tükrözi a szerző feszültségét, azt a belső konfliktust, amelyet az írás folyamatában igyekszik feloldani.

A gyermek- és ifjúkori visszaemlékezések alkotják a magját a vezeklő Rákóczi önértelmezésének: az *amour-propre* béklyóitól megszabadulva a fejedelm végigtekint életén, és értékeli döntéseinek helyességét, következményeit. A gyermekkorát végigkísérő nehézségek és a fiatalkorban elkövetett botlások az önigazolás eszközévé lépnek elő, és sajátos módon alakítják az elbeszélést. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a *Vallomásokban* megjelenő gyermek- és fiatalkori emlékeket kognitív narratológiai eszközökkel értelmezzem, és kialakítsak egy képet arról, hogyan formálják e korai emlékek az önértelmezés és önigazolás folyamatát. Elemzésemben kiemelt figyelmet kap a kontrafaktuális terek elmélete, és ezzel összefüggésben a morális érzelmek és ítéletalkotás kognitív mechanizmusai az olvasói befogadásban.⁵

Az emlékezés szerepe az ön(újra)írásban

Mindenekelőtt fontosnak tartom leszögezni, hogy a *Vallomások* műfaji keretei alapvetően határozzák meg a szövegben alkalmazható narratív technikákat. Természetéből adódóan az önéletírás egyszerre bensőséges dialógus (önmaggammal, az olvasóval, Istennel) és kitárulkozás a világ felé, az emberi közösséghez való tartozás kinyilvánítása és megerősítése.⁶ Ez a kapcsolat biztosítja az *én* folytonosságát, újraalkotását és megőrzését adott történeti-kulturális kontextusban, és azon túl, az elkövetkező korok számára.⁷ Az önéletírás tulajdonképpen az önigazolás egy formája, amellyel a szerző az olvasóközönség egyetértését keresi, megbékélve a múltbéli én gyengeségeivel, erkölcsileg meg-

autobiographique et religieux. François II Rákóczi: Confessio peccatoris I–II”, *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–426, 67 (2017): 323–341, 339.

4 Tüskés, „*Psychomachie d’un prince chrétien...*”, 324, 329–330.

5 A tanulmány korábbi változata francia nyelven jelent meg: Csenge ARADI, „Les espaces mentaux et la reconstruction de l’identité dans la confession d’un pécheur de François Rákóczi II : Les Mémoires d’enfance”, in Gábor Tüskés, Christoph SCHMITT-MAASS and Michel MARTY, *Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe Centrale*, 351–372 (Bern, Berlin, Bruxelles: Peter Lang Verlag, 2023).

6 Jean-Claude SCHMITT, „L’autobiographie comme récit de conversion”, *L’Atelier du Centre de recherches historiques* [En ligne], 16 Bis, 2017, <http://journals.openedition.org/acrh/7553>

7 SÁRDI S. Margit, „Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások”, in BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, 209–222 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007), 216.

kérdőjelezhető döntéseinek következményeivel.⁸ Ez a szándék természetesen legmegjelenik a keresztény ihletésű önéletrajzi vallomásokban is, azzal együtt, hogy a szerző az Istennel való dialógus formájában teremti újra múltját és jelenét, remélve Isten és az olvasó feloldozását.

A *Vallomások* elbeszélő technikái közül kiemelt szerepet kap a metaforikuság, az imák és a meditációk helyenként esetlegesnek tűnő elhelyezése, a bűnös és az áldozati szerepek váltakozása, és nem utolsósorban a műfaji határokkal való kísérletezés.⁹ Mindemellett gazdag leírást kapunk a gyermek Rákóczi első tizenkét évéről, ami szokatlanul számít a 17–18. századi magyar önéletírásban. A korszakban alkotó államférfiak közül egyedül Rákóczi fest részletes képet gyermekkoráról,¹⁰ és – eltérően Szent Ágoston *Vallomásaitól* – nem készít tételes listát gyermekkori bűneiről.¹¹ Mindez már önmagában kiemeli a *Vallomásokat* a korabeli önéletrajzok és memoárok közül, és fontos párhuzamot képez a francia és német önéletírás hagyományával. A lélektani gondolkodás a felvilágosodást megelőzően felismerte, hogy a gyermekkor első emlékei egy életre meghatározó jelentőséggel bírhatnak, és így a gyermekkor ábrázolása a korabeli önéletírás szokványos elemévé vált.¹² A későbbiekben a korai emlékek feltárása az önmegismerés első lépcsőfokát jelentette, ahogyan azt Jean-Jacques Rousseau *Vallomásaiban* is láthatjuk.¹³ A gyermekkorban átélt élmények és a felnőttkori döntések közötti oksági viszony Rákóczinál is megjelenik, habár nehéz volna minden esetben tényszerű leírásról beszélni. Valószínűsíthető, hogy a fejedelem gyermekkori emlékeinek egy részét a valóságnak nem megfelelően mutatja be, és több ponton túlzásokba esik, így például nevelőapjával, Thököly Imrével való feszült kapcsolatának bemutatásakor. Rákóczi maga is megjegyzi, hogy némely emléke inkább tűnik álomnak, mint valóságnak,¹⁴ és több ízben hivatkozik arra, hogy ködösek az emlékei, különösképpen a négyéves kora előtt történt eseményekkel kapcsolatban.¹⁵ Az bizonyos, hogy a *Vallomásokban* Rákóczi életének több eseményét a történeti forrásoktól eltérő mó-

8 Uo., 211–212.; Craig R. BARCLAY és Thomas S. SMITH, „Önéletrajzi emlékezés: a személyes kultúra megteremtése”, *Tudomány és Lélek* 1, november (1998): 33–59.

9 Ld. Tüskés, „*Psychomachie d'un prince chrétien...*”

10 SÁRDI, „Az önéletrajzi szelf...”, 217.

11 Tüskés Gábor, „A bűn fogalma és retorikája a *Confessio peccatorisban*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 4. sz. (2019): 415–432, 416–420.

12 Jean-François PERRIN, „Le récit d'enfance du 17e siècle à Rousseau”, *Dix-huitième Siècle* 30 (1998): 211–220, 220.

13 Ld. Jacques VOISINE, „De la confession religieuse à l'autobiographie et au journal intime: entre 1760 et 1820”, *Neohelicon* 2 (1974): 337–357.

14 „Nagyanyám halálára alig emlékeztem jobban, mint egy álomra [...]” (*Vallomások*, 12); „Elborzadok visszaemlékezni arra, mintha rossz álom volna, hogyan pusztították ki csaknem teljesen és vetették szolgaságba a keresztény népet a törökök és tatárok [...]” (*Vallomások*, 14).

15 „Erről az eseményről homályos emlékkép él bennem, mégis van bátorságom földézni [a szobába besurranó kigyó történetét]” (*Vallomások*, 13)

don mutatja be vagy egyszerűen kihagyja,¹⁶ azt azonban, hogy gyermekkori emlékeinek eltorzítása a szándékosan alkalmazott narratív stratégiák egyike vagy az emlékezet természetes halványulásának eredménye, nem minden esetben eldönthető. A kisgyermekkori emlékek hiánya, vagy azok homályossága az emlékezet pszichológiájának természetes velejárója. Az idő múlásával pedig az emlékek a memória törvényszerű romlásával megkopnak, trauma hatására torzulhatnak, az elme önvédelmi mechanizmusainak köszönhetően megszőpülhetnek vagy éppen törlődnek¹⁷ – mindezek olyan mentális folyamatok, amelyeket gyakran észre sem veszünk. Mindezzel együtt elmondható, hogy, egyéb szövegrendezési stratégiák alkalmazása mellett,¹⁸ Rákóczi tudatosan építette bele gyermek- és fiatalkori éveinek elbeszélését a *Vallomásokba*, feltételezhetően tehát azért, mert okozati összefüggést látott az akkor történt események és felnőttkori döntései között. Az oktulajdonítás kérdésére a későbbiekben visszatérek.

Annak ellenére, hogy a műfaji szabályok tekintetében a *Vallomások* nem minden ponton követi az ágostoni hagyományt, megtartja annak tematikus rendezőelvét: az *amour-propre* feladásával a bűnös megtalálja az utat az isteni szeretethez, a sötétségből kilép a fénybe, és megpillantja az egyetlen igazságot. Az életút leírása, a bűnök részletes számbavétele a vezeklés folyamatának fontos eszközei: a narratívát szinte észrevehetetlen módon felépítő kognitív mechanizmusok (oktulajdonítás, intencionalitás, empátia, morális érzelmek, hogy néhány példát említsünk)¹⁹ teszik koherenssé az elbeszélés célját és gondolati magvát az olvasó számára. Irodalom- és kultúrtörténeti szempontból a *Vallomások* összekapcsolható a 17. század második felében fénykorát élő Port-Royal-i janzenista élettörténet-írással, Rákóczi janzenista lelkiséghez való kötődése pedig jól ismert.²⁰

A *Vallomásokban* megjelenő gyermekkori-ábrázolás több szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt a korszakban egyedülálló módon nyerünk betekintést egy magyar főnemes életének korai éveibe; másrészt pedig az ágostoni mintától kissé eltérően, a bűnök listázása helyett részletgazdag, sokszor szenvedélyes érzelmeket tükröző leírásokat olvashatunk, melyek történeti hitelessége egyes pontokon megkérdőjelezhető. A valóság és a fikció egymásba szövődik, az elbeszélés helyenként megtörik, de a szöveg mégis az egységesség érzetét nyújtja.

16 Tüskés, „II. Rákóczi Ferenc Egy bűnös...”, 544.

17 SÁRDI, „Az önéletrajzi szelf...”, 211.

18 Tüskés, „II. Rákóczi Ferenc Egy bűnös...”, 540, 544.

19 HORVÁTH Márta, *A történetmondás eredete* (Budapest: Typotex Kiadó, 2020).

20 Tüskés Gábor, „A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti közlemények* 119, 2. sz. (2015): 161–180, 165; René DÉMORIS, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières* (Genève: Librairie DROZ S. A., 2002), 98–110.

A továbbiakban két, egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdéskörrel fogok röviden szólni. Az elsőben a múlt idejű kontrafaktuális (nem megtörtént, vagy a valóságnak ellentmondó) eseményeket fogom megvizsgálni a gyermekkori emlékek ábrázolásával összefüggésben. Ehhez Gilles Fauconnier francia nyelvész mentálistér-elméletét használom elméleti megközelítésként ahhoz, hogy koherensen lássuk az elbeszélő jelen és a múltbeli emlékek tereinek kapcsolódásait. A második részben befogadói oldalról vizsgálom a morális érzelmek szerepét, pontosabban azt a kérdést járom körbe, hogy az oksági tulajdonítás képessége befolyásolhatja-e az olvasó morális ítéletalkotását az elbeszélőről.

A valóság és fikció mentális (szín)terei

A mentális terek kognitív nyelvészeti megközelítése Gilles Fauconnier francia nyelvész nevéhez fűződik.²¹ A kognitív értelmezés bizonyos mértékű hasonlóságot mutat a lehetséges világok elméletével, alapvető különbség azonban, hogy nem, vagy csak marginálisan képezi vizsgálata tárgyát az alternatív, fikcionalizált valóság (például a tudományos fantasztikum). A mentális tér a valóság megtapasztalásának idealizált reprezentációja, amely más mentális terekhez kapcsolódva segíti a jelentésalkotást. A mentális tereket „konceptuális csomagként” is értelmezhetjük, amelyek az információt egyszerűsített formában közvetítik, és amelyek a tudatos gondolkodástól függetlenül, szüntelenül működésben vannak.²² A különböző mentális tereket mindig az Alaptérhez viszonyítva hozza létre elménk. Az Alaptér a beszélő által megélt itt és most, a jelen valós tere, amely referenciapontként szolgál a további terek létrehozásához.²³ Emellett négy további mentálistér-kategóriát különböztetünk meg, melyek az időt, a fizikai teret, a cselekvéseket, valamint a hipotetikus vagy meg nem-történt eseményeket hozzák létre, illetve teremtik újra.²⁴ A különböző terek közötti átjárhatóságot a hosszú távú memória egyik kulcssajátossága, a kognitív hozzáférés elve teremti meg. Ez az elv azt teszi lehetővé, hogy egy személyt (vagy bármilyen entitást) több különböző fizikai és időtérben is ugyanazon személyként érzékeljünk; más szóval, a kognitív hozzáférés elve biztosítja az identitás folytonosságát az emlékezetben.²⁵ A mentális terek egy

21 Gilles FAUCCONNIER, *Espaces mentaux: Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles* (Paris: Les Editions de Minuit, 1984).

22 Gilles FAUCCONNIER és Mark TURNER, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities* (New York: Basic Books, 2002), 40; KÖVECSES Zoltán és BENCZES Réka, *Kognitív nyelvészet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 187.

23 KÖVECSES és BENCZES, *Kognitív nyelvészet*, 160; Peter STOCKWELL, *Cognitive Poetics: An Introduction* (London: Routledge, 2002), 96.

24 STOCKWELL, *Cognitive Poetics*, 96.

25 KÖVECSES és BENCZES, *Kognitív nyelvészet*, 163–164.

másik fontos tulajdonsága, hogy egymással kapcsolódva integrált tereket, ún. „blendeket” hoznak létre (miközben a kognitív hozzáférés elve mindvégig érvényesül). A fogalmi integráció hozza létre a képzeletet, kapcsolja össze a múltat és a jelent, a valóságot és a fikciót.²⁶ Az integrált terek egy, a jelentéssalkotás szempontjából különlegesnek mondható csoportját képezik a hipotetikus, illetve kontrafaktuális terek, melyek fő tulajdonsága, hogy a valóságnak ellentmondó, nem megtörtént, illetve a jövőre nézve valószínűtlen tartalmakat közvetítenek.²⁷ A következőkben a gyermek Rákóczi életének néhány olyan fontos eseményét vesszük górcső alá, melyeknek a *Vallomásokban* való megjelenítése észrevehetően eltér a történeti leírásoktól. Különös figyelmet kapnak az el nem követett bűnök és a múltbéli hipotetikus események, melyek feltételezésem szerint az önreflexió s egyszersmind az önigazolás eszközeként szolgálnak a szövegben.

Kontrafaktuális terek a gyermekkori narratívában

A *Vallomások* egyik visszatérő motívuma Rákóczi édesanyja, Zrínyi Ilonának házasságkötése Thököly Imrével. I. Rákóczi Ferenc korai halálát követően Zrínyi Ilona újraházasodott, így Thököly a gyermek Ferenc és Julianna nevelőapjává lépett elő. A történeti források szerint Thököly szeretettel viseltetett nevelt fia iránt, és kapcsolatuk sokkal kevésbé volt feszültséggel terhes, mint ahogyan azt a későbbi fejedelem ábrázolja.²⁸ Önéletírásában Rákóczi ezzel szemben nevelőapját ellenségesnek állítja be, aki politikai előrejutása érdekében képes volna szabotálni a gyermek életét.

Egyik legkorábbi emlékében Rákóczi felidézi, amikor egy éjszaka egy kígyót találtak hűgával, Juliannával közös szobájukba. A kígyó, bár veszélyesen közel került a fiúgyermekhez, nem bántotta, és a dajka az állatot óvatosan eltávolította a szobából. Várkonyi Ágnes rávilágít arra, hogy minden bizonnyal egy, a dajkák által gyakran mesélt mítosz sajátos adaptációja ez a történet,²⁹ melynek középpontjában a kígyó szimbolikája áll. Fontos ugyanis, hogy az elbeszélés szerint a „kígyós kaland” Zrínyi Ilona és Thököly Imre házasságkötésének egyik előestéjén történt. A kígyóban látott veszedelem képét Rákóczi kivetíti nevelőapjára, amikor azt írja, „Uram, az elkövetkező időkben valóban megtanultuk, hogy anyám, a te szolgálód, férje személyében fogadott kígyót az ágyába” (*Vallomások*, 13). A kígyó és Thököly Imre közötti fogalmi kapcsolódás

26 Ld. Mark TURNER, *The Literary Mind* (Oxford: Oxford University Press, 1996).

27 KÖVECSES és BENCZES, *Kognitív nyelvészet*, 170; Gilles FAUCONNIER, „Mental Spaces” in *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, ed. by Dirk GEERAERTS and Hubert CUYKENS, 351–176 (New York: Oxford University Press, 2007).

28 VÁRKONYI R. Ágnes, *A fejedelem gyermekkorá* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1989), 159.

29 Uo., 72–73.

egyértelmű: a metaforikus projekcióban Rákóczi a kígyó fogalmával egybe-
forrt negatív tulajdonságokkal ruházta fel későbbi nevelőapját, és kiosztja a
szerepeket, melyben ő az áldozat, Thököly pedig a bűnös. A történet közvetle-
nül megelőzi az esküvő elbeszélését, így mind a szövegben való elhelyezésében,
mind tartalmában szimbolikus jelentőségű – az pedig, hogy Rákóczi maga is
elismeri, csak hallomásból „emlékszik” a történésekre, megerősíti a feltétele-
zést, hogy egy nem megtörtént, fiktív eseményt illesztett bele a narratíva szö-
vetébe. Fogalmi tekintetben egy igen érdekes jelenséggel állunk szemben:
a valós múlt mentális terében egymással fuzionáló metafora (az ember kígyó)
és mítosz egy olyan fiktív múltbeli teret hoznak létre, mely kiemelt narratív
jelentőséggel bír, hiszen már az elbeszélés e korai pontján kialakíthatja az ol-
vasóban az elbeszélőnek kedvező morális állásfoglalást.

A zsarnok nevelőapa motívumának szélsőséges megjelenését láthatjuk a
mérgezési kísérlet elbeszélésében, amely, az előző történethez hasonlóan, nem
szerepel Rákóczi más önéletrajzi írásaiban. Eszerint szövetségesei (tekintélyes
összeg fejében) arra kérték Thökölyt, bízza meg Kőrösy György komornyikot,
hogy mérgezze meg a fiatal Rákóczit. Kőrösy ezt az ajánlatot természetesen
elutasította. Miközben semmilyen történeti forrás nem támasztja alá a történet
hitelességét, mi több, egy rejtjelezett levél szerint Thököly utalt egy, állítólagó-
san a nevelt fia ellen korábban forralt német összeesküvésre,³⁰ Rákóczi tény-
ként ábrázolja ezt a szintén fiktív „emléket”, amelyet feltételezhetően a kor
gyakori mérgezéses gyilkosságai inspiráltak.³¹ Ahogyan az előző emlékből, itt
is fontos eleme az elbeszélésnek, hogy Rákóczihoz közvetetten juthatott el az
információ.

Az előbbiekhöz hasonlóan figyelmet érdemel az a történet, amikor Thököly
kész saját nevelt fiát török kézre adni politikai céljai elérése érdekében.
Ez utóbbi emlékhöz valódi történelmi esemény is társul: 1685. október 15-én
tartóztatták le Thökölyt Nagyváradon, Ahmed váradi pasa parancsára. Rákóczi
egy bizalmasán keresztül értesül az őt fenyegető veszélyről, miszerint Thököly
magával tervezte vinni a fiút, és szükség esetén török fogságba adni, ha azzal
elősegítheti a sikeres diplomáciai megegyezést. Nevelőapja azonban az utolsó
pillanatban meggondolja magát. A történet hitelességét (azon kívül, hogy
Thököly 1685-ben valóban Nagyváradon tartózkodott) semmi sem támasztja
alá. További narratív hasonlóság az előző fikcionalizált eseményekkel, hogy
Rákóczi ismét közvetett módon szerzett információt, ami természetesen csök-
kenteti annak hitelességét. A nem megtörtént események elgondolásából
származó katasztrofizálás, a „mi lett volna, ha...” motívum következetes is-
métlődésével Rákóczi megkonstruálja azt a múltbeli kontrafaktuális teret,

30 Uo., 161–162. Az 1705. augusztus 25-én keltezett, Nikomédiából (mai Izmit) küldött levélről
van szó.

31 Uo., 158–159.

amelynek keretein belül értelmezhető a saját magának tulajdonított áldozati szerep. Tagadhatatlan, hogy nevelőapja mozgalmas politikai pályafutása hatással volt az ifjú Rákóczi személyiségének alakulására, de Thököly ellenségként való ábrázolásával a narratívában világosan megmutatkozik az áldozat-elkövető bináris struktúra, és az az elképzelés, hogy mindezen veszélyektől az isteni gondviselésnek köszönhetően menekülhetett meg, annak ellenére, hogy fiatal korában hite törekeny volt.³² A hit valós megélésének hiánya a fiatal Rákóczi életében a gyermekkori narratíva egy másik központi témája. Gyermekként a vallási gyakorlatokat gépiesen, kötelességszerűen hajtotta végre, és minden bizonnyal hiányzott belőle az Isten létezésének bizonyosságába vetett hit, bár itt is megjelenik az emlékek bizonytalanságának motívuma.³³ Rákóczi hitének fejlődése konceptuális hidat képez az elbeszélő jelen és a múlt terei között: az *amour-propre* feladásával immár tisztán látva saját tökéletlenségét, a fejedelem Istentől kér megbocsátást gyermekkori önmagának azért, mert tudatlanságából fakadóan nem értette, és nem élte meg hitét.³⁴

Láthatjuk, hogy a múlt és az elbeszélő jelen mentális terei közötti kapcsolat nem lineáris. A valóság és fikció keveredéséből létrejövő térben Rákóczi megteremt egy olyan múltbéli identitást, amely – miközben nem menti fel gyermekkori énjét a bűnösség terhe alól – erkölcsi tekintetben nevelőapja fölé emeli őt, és sugallja a kiválasztottságot,³⁵ amely által ő egy nagyobb célra rendeltetett, és amely utólag magyarázattal szolgál arra, miért menekült meg minden alkalommal az őt fenyegető veszélyek elől:

32 Tüskés, „II. Rákóczi Ferenc Egy bűnös...”, 540.

33 „Olvasmányok gyanánt csak imádságokat tartalmazó könyvek jutottak nekem [csehországi tanulmányairól írva – A. Cs.], melyeket tudod, hogy szívesen olvastam el, és két évvel érkezésem után, retorikával foglalkozván, miután megválasztottak Szűzanyád kongregációjának előljárójává, édes Jézusom, szorgalmasan gyakoroltam a rám rótt feladatokat, de nem táplálkoztam a lelkem a te igéd olvasásától. [...] értettem a betűt, de nem értettem a szellemet [...]” (*Vallomások*, 26).

34 „Ugyanis gyermeki korom és a te kegyelmed hiánya okozta, ha akkor gyötrelmeimet és kínjaimat nem tártam föl neked, és nem csókoltam meg ostromozó kezedet” (*Vallomások*, 19); „De irgalmazz nekem, Uram, hiszen még nem volt értelmem elég érett ahhoz, hogy megismerjem, valóban te őriztél, te vigasztaltál engem gyötrelmeimben, amiket az eddig felsorolt korábbi nyomorúságaimmal és megalázásaimmal enyhítettél, mivel ezek révén is az elkövetkezendőkre vértetzel fel engem. Hosszan tartó utakon haladtunk, s csupán a második napon mondták meg nekem, hogy Csehországba visznek [...]” (*Vallomások*, 21).

35 [Annak kapcsán, hogy megmenekült az állítólagosan eltervezett török fogság elől]: „De ó, végtelen jóság, vajon nem könyörültél volna-e akkor is rajtam, és nem erősítettél volna, nem mentettél volna meg ártatlanságom miatt ettől a rettenetes bűntől, s talán kegyelmed révén arra bírtál volna rá, hogy hogy az élet helyett a halált és a vértanúságot válasszam, és ezáltal szabadtottal volna meg a bűnök soron következő rabságától? Ó, Uram, a fájdalom túlonúl bőséges forrása! De távol álljon tőlem, Uram, hogy amiatt vádoljam a te szent és sérthetetlen gondviselésedet, mert kiragadt engem ebből a veszélyből, még ha tudnám is, hogy akkor a te kegyelmedből elnyerhettem volna a vértanúk koszorúját.” (*Vallomások*, 16); [Amikor elszakították édesanyjától és nővérétől]: „Akkor nem tudtam, milyen terve van velem a te szent és sérthetetlen és valóban csodálatra méltó gondviselésednek” (*Vallomások*, 20).

Morális érzelmek és kauzalitás

Tekintve, hogy az önéletírás értelmezhető a szerző-elbeszélő társadalom felé való kitárulkozásaként, fontos értelmezési szempont lehet az egyes művek befogadói oldalra összpontosító elemzése. A kognitív narratológia hagyományosan a fiktív szövegek koherencia- és érzelemteremtő mechanizmusait vizsgálja, mellyel összefüggésben kiemelt figyelmet kap a költői igazságszolgáltatás és a morális érzelmek, ítéletek kérdésköre.³⁶ Az igazságérzet megköveteli, hogy a közösség érdekében tett jót (főképp, ha az altruista természetű, tehát a jövővé fizikai és/vagy lelki sérülésével jár) megjutalmazzák, a közösség ellen elkövetett rosszat pedig megbüntessék – ez az univerzális dichotómia képezi az emberi kooperáció alapját.³⁷ Ez a logika a kauzalitás nagyon is hétköznapi mechanizmusán alapszik: a bűn és büntetés oksági viszonyban áll egymással.³⁸ A történetmondás sematikus módon képezi le világunkat, és befogadói részről elvárásként jelenik meg a költői igazságszolgáltatás érvényesülése, a jó győzelme.³⁹ Feltételezhető, hogy az olvasói befogadásban nagyon hasonló gondolkodási sémák és elváráshorizontok vannak működésben, mint a hétköznapi jelentésalkotás folyamataiban.

A mai pszichológiai kutatásokban hangsúlyos szerepet kap az érzelmek döntéshozatalban betöltött szerepe. Az érzelmek egyik fő csoportját alkotják a morális érzelmek. Jonathan Haidt értelmezésében a morális érzelmek „azon érzelmek, amelyek a társadalom érdekeit vagy jólétét tartják szem előtt, illetve amelyek az *éntől* eltérő személyek érdekeit vagy jólétét célozzák meg”.⁴⁰ Haidt ezeket az érzelmeket két nagy alcsoportra osztja: a másokra vonatkozó (*other-condemning*) és az önmagunkra vonatkozó (*self-condemning*) érzelmekre. Előbbihez tartozik a megvetés, düh és morális undor, míg a másikhoz a szegény, a zavar és a bűntudat.⁴¹ A morális érzelmek egy kisebb csoportjához tartozik az empátia, a mások helyzetébe való beleérző-képesség, és a hála.⁴² A pszichológia jelenlegi álláspontja szerint az intuíció és a racionális érvelés egyszerre alakítják morális természetű döntéseinket, de az azonnali és ösztönös morális

36 HORVÁTH, *A történetmondás eredete*, 105.

37 Ernst FEHR és Simon GÄCHTER, „Altruistic punishment in humans”, *Nature* 415 (10 January 2002): 137–140.

38 HORVÁTH, *A történetmondás eredete*, 105.

39 Uo.; HORKAY HÖRCHER Ferenc, „A költői igazságszolgáltatásról”, *Iustum Aequum Salutare* 3, 2. sz. (2007): 43–55.

40 Jonathan HAIDT, „The moral emotions”, in Richard DAVIDSON, Klaus SCHERER and H. Hill GOLDSMITH, *Handbook of affective sciences*, 852–870 (Oxford: Oxford University Press, 2003), 852. „[T]hose emotions that are linked to the interests of welfare either of society as a whole or at least of persons other than the judge or the agent.” (A fordítás a sajátom – A. Cs.)

41 Uo., 855. A magyar nyelvű terminológiát HORVÁTH, *A történetmondás eredete* alapján használom.

42 Uo., 862.

ítéletek valószínűsíthetően hangsúlyosabban esnek a latba, mint a logikusan átgondolt következtetések.⁴³

Az irodalmi befogadás tekintetében is érvényesülni látszanak ezek a pszichológiai tendenciák; ne felejtjük azonban, hogy a szöveg műfaji megkötései és narratív stratégiái is fontos tényezőként jelennek meg az értelmezési folyamatban. Műfajából adódóan a *Vallomások* a morális érzelmek széles rétegét jeleníti meg, középpontjában a szégyen, a büntudat és az önmaga felé irányuló megvetés (helyenként undor) áll. Fontos kiemelni, hogy ezek az érzelmek túlnyomórészt kétféle módon jelennek meg: egyrészt a jelen és a múlt viszonylatában, amelyben az elbeszélő én megvetéssel fordul korábbi önmaga felé és megbocsátásért vezekel; másrészt pedig az elbeszélő én Istenhez való lelki kapcsolódásában.

Meglátásom szerint a *Vallomások*ban keveredő valóság és fikció következetes narratív logikába illeszkedik, melynek célja az együttérzés kiváltása az olvasóból: az ellenséges nevelőapa, a hitében bizonytalan gyermek és az ennek ellenére való kiválasztottság motívumai egymásba fonódnak, és ezzel mintegy előremutatva igazolják Rákóczi későbbi döntéseinek okait. A kontrafaktuális mentális terekben létrehozott emlékek megalapozzák azt az oksági viszonyt, melynek morális alapját legalább részben a gyermekkori traumák képezik, és amely tekinthető az önigazolás eszközének, egyben pedig az empátikus viszonyulás okának.

A *Vallomások*ban sajátos módon érvényesülő költői igazságszolgáltatásnak lehetünk szemtanúi. Az elbeszélő én egyszemélyben oka és elszenvedője a morális ítékezésnek: megveti és szégyelli az *amour-propre* által irányított múltbeli önmagát, büntudatot érez, és a vezeklésben próbálja feloldani ezeket az érzelmeket.

Záró gondolatok

Horkay Hörcher Ferencet idézve, az elbeszélő és befogadó közötti dialógus akkor lesz sikeres az elbeszélő perspektívájából, ha sikerül meggyőznie a befogadót saját igazáról, és koherens értékrendet tud bemutatni. Más szóval, az élettörténet (legyen szó bármilyen narratív formáról) hitelességének legfontosabb mércéje az, hogy „képes-e az egyén magáról egy konzekvens történetet elmesélni”.⁴⁴ A *Vallomások*ban egyszerre jelen lévő kitárulkozás és introspekció az elbeszélői én kettőségét jelzi: miközben feltárja lelkét Isten előtt, Rákóczi keresi az olvasó megértését, együttérzését is. Ebben az egologikus beszédmódban teljesedik ki a műfaj célja és mutatkozik meg társadalmi szerepe. Tanulmá-

43 HORVÁTH, *A történetmondás eredete*, 115.

44 HORKAY HÖRCHER, *A költői igazságszolgáltatásról*, 54.

nyomban igyekeztem rámutatni a szöveg azon narratív tulajdonságaira, amelyek meglátásom szerint aktívan formálják a befogadói megértést és értékítéletet, és szerzői oldalról hozzájárulnak a konzekvens történet megalkotásához.

Reconstructing Childhood Memories in Light of Cognitive Narratology: Rákóczi's *Confessio peccatoris*

This study examines *Confessio peccatoris*, the autobiographical work of Prince Francis II Rákóczi, through the lens of cognitive narratology, focusing on the reconstruction of childhood and adolescent memories. The Confessions, written in Latin between 1716 and 1720 and deeply influenced by Augustinian and Jansenist traditions, blend religious meditation, historiography, and introspection in a fragmented but purposefully structured narrative. The article explores how early memories function as tools of self-understanding and self-justification, particularly through the lens of counterfactual mental spaces, a concept drawn from cognitive linguistics.

By employing Gilles Fauconnier's theory of mental spaces, the analysis interprets narrative episodes – often factually questionable or fictionalized – as integrated conceptual blends that reflect the narrator's moral and psychological positioning. Special attention is given to depictions of Rákóczi's relationship with his stepfather, Imre Thököly, and the recurring motif of divine providence in the prince's narrow escapes from danger. These elements are shown to construct a coherent narrative of spiritual transformation and personal redemption.

The study also investigates the role of moral emotions in reader reception, applying insights from contemporary psychology to explain how empathy, shame, guilt, and the expectation of poetic justice influence the moral judgment of the reader. Ultimately, the article argues that the narrative strategy of blending reality and fiction fosters a dual form of self-presentation: a penitential self before God, and a morally legitimate self before the public. The Confessions thus fulfil their autobiographical function by offering a consistent and affectively resonant life story, shaped by the cognitive and emotional mechanisms of storytelling.

LACZHÁZI GYULA

Rákóczi fiatalkori szerelme a *Vallomások*ban

1.

II. Rákóczi Ferenc spirituális önéletrajza iránt hosszú ideig aránylag gyér irodalomtörténeti érdeklődés volt tapasztalható. Az utóbbi időben azonban, főképp Tüskés Gábor kutatói és szervezői munkájának köszönhetően, megélénkültek a Rákóczi-kutatások.¹ Ennek eredményeként ma sokkal árnyaltabban látjuk a *Vallomások* morális diskurzusainak összetettségét, s azt, milyen mintákra támaszkodhatott Rákóczi vallomásai megírásakor, illetve hogyan viszonyult lehetséges mintáihoz.² Itt az újabb belátásokhoz is kapcsolódva a *Vallomások* egy eddig alaposabban nem elemzett részletéhez, egy fiatalkori szerelemnek az első könyvben olvasható leírásához fűzök megjegyzéseket. Ez az epizód a *Vallomások* önértelmezésének egésze szempontjából ugyan nem túl jelentős, a szerelemre vonatkozó reflexiók összetettsége okán mégis némi értelmhez való érdeklődésre tarthat számot.

2.

A *Vallomások* önéletrajzi narratívájának papírra vetése a politikai kudarc és a felelősség nyomasztó terhe által okozott lelki feszültség feloldására tett kísérletként értelmezhető, mely egy új identitás kialakítására irányul.³ A megtéréstörténeti narratíva meghatározó teljesítménye ebben az összefüggésben az, hogy a tévelygések után Istenhez megtérő bűnös alakjára építve lehetővé teszi az életút pozitív értelmezését, egy új énkép kialakítását. A II. Rákóczi Ferenc vallomásaiból kibontakozó önértelmezés meghatározó eleme az az antropológiai koncepció, amely az emberi cselekedeteket erkölcsi értelemben aszerint osztályozza, hogy azokat az önszeretetet vagy Isten szeretete

* A szerző irodalomtörténész, az ELTE BTK habilitált docense.

1 A két legfontosabb kötet: Tüskés Gábor és KNAPP Éva, *A textualizált Rákóczi* (Budapest: Balassi, 2023); Gábor Tüskés, Christoph SCHMITT-MAASS és Michel MARTY, szerk., *Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale* (Bern–Berlin–Bruxelles: Peter Lang Verlag, 2023).

2 Tüskés és KNAPP, *A textualizált Rákóczi*, 200–220.

3 Uo., 36.

motiválja. Az önszeretet, melyben a vallomástevő az Istentől eltávolító erőt lát, s így minden bűn forrásának tekinti, a bűnvallás és az önértelmezés rendre visszatérő eleme.⁴ Az emberi természet romlottságával szemben a vallomásokban egyedüli ellenszernek a teljes önmegsemmisítés, az önszeretet megszűnése, az Isten akaratával való azonosulás mutatkozik. Ugyanakkor – mint arra Tüskés Gábor a lengyelországi emigráció *Vallomások*beli ábrázolását elemezve felhívta a figyelmet – az önvád mellett a vele gyakran elválaszthatatlanul összefonódó apológia is az önértelmezés olyan meghatározó eleme, amely végső soron az életút „tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása” szolgálatában áll.⁵ Az önéletrajzi elbeszélésnek ezek az alapvonásai az ifjúkori szerelem ábrázolásában is felfedezhetők.

3.

A *Vallomások* narratívája szerint Rákóczi szívébe először bécsi tartózkodása idején férközött be a szerelem. Ekkor tudta meg, hogy azt a különös érzést, melyet egy, a szövegben meg nem nevezett hölgy iránt érez, az emberek a szerelem, méghozzá a gyöngéd szerelem fogalmával jelölik. Arról, hogy a szeretett személy viszonozta-e a szerelmet, nem esik szó, annyi azonban kiderül a továbbiakban, hogy a vonzalom Rákóczi házassága után is folytatódott, és öt évig tartott.

A szerelem ábrázolása és értékelése kétarcú. A világi szerelmet az elbeszélő reflexiója bűnként azonosítja, azt hangsúlyozva, hogy ez az érzelem csak azért férközhetett be a szívébe, mert ifjú korában még nem tudta, hogy a világi szerelem bűn; azaz nem gonoszságból cselekedett, hanem mert az isteni kegyelem még nem tette számára lehetővé a bűn felismerését (48).⁶ Vele született gyarlósága megnyilvánulásának nevezi, hogy szeretetét egy teremtményre pazarolta helyett, hogy a Teremtő felé fordult volna (66). Másrészt hangsúlyozza, hogy tiszta szerelmet érzett, a nő iránt semmiféle tiltott vágyat nem táplált (48), s érintkezésük soha nem lépte át a tisztesség határait (65). A Rákóczi által adott rövid, de mégis plauzibilis leírás e szerelmet – az udvari szerelem mintáját követve – a szenvedés és a szolgálat elemeit is magába foglaló eszményítő szerelemnek mutatja:

4 Rákóczi vallomásaiban a *cupiditas* és a *concupiscentia* egymással jelentésükben gyakran átfedést mutató fogalmaival jelöli meg a bűnös emberi cselekedetek forrását, ezek okát végső soron az önszeretben lelve fel. A különböző fogalmak jelentéskörének részletes elemzését adja Tüskés és KNAPP, Uo., 200–211.

5 Lásd erről: Uo., 88, 94.

6 Rákóczi itt Ágoston felfogását visszhangozza, aki szerint a bűn priváció. Lásd: Jan-Ivar LINDÉN, „Desire and Love in Augustine”, in *Platonic love from Antiquity to the Renaissance*, szerk. Carls Séan O'BRIEN és John DILLON, 133–150 (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 136. A szövegben szereplő oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: II. RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások – Emlékiratok*, kiad. HOPP Lajos, ford. SZEPES Erika, Vas István (Budapest: Szépirodalmi, 1979).

Ő minden cselekedetemben jelen volt, s távollétemben is úgy képzeltem élnék képzeletemmel, hogy jelenlétében vagyok. Gyönyörúségeim közé tartozott róla beszélni vagy hallgatni a róla beszélőket, ha nem volt alkalmam látni őt. Végeredményben semmiféle elfoglaltság nem volt oly kedves nekem, mint róla gondolkodni és képzeletbeli tulajdonságait sorra venni, azt kívánni, hogy szenvedjek érte, vagy tehessek valami kedvére valót. Ez volt minden vágyam határa, és minden cselekedetemet elválaszthatatlanul kísérte az a félelem, hogy valahogyan megsértem őt. (65)

Rákóczi azt is állítja, hogy e szerelem miatt nem érez büntudatot, hiszen az összhangban állt Istennek a felebarátok szeretetére intő parancsával (48). Sőt, ezen túlmenően a vallomástevő azt az érdekes megállapítást teszi, hogy e szerelem révén, éppen annak heves voltának köszönhetően megértette, hogyan kellene szeretnie Istent. Nem teljesen egyértelmű, hogy e megértés a múltban következett-e be, vagy csak a vallomástevő jelenében. Az első, a szerelem jelentőségének megértésére vonatkozó reflexió azt sugallja, hogy a megértés a szerelmi kapcsolat idején, a vallomástevő jelenétől távoli múltban történt: „ezen szenvedélyem körülményei révén valóban a legtisztábban azt a szerelmet is megérthettem, mellyel te magad kívánod, ó, legnagyobb jószág, hogy szeressenek és tiszteljenek kiválasztottaid” (65). Egy másik megállapítás azonban inkább úgy érthető, hogy a megértés később, a szerelem utólagos értelmezése során történt: „Most tudom, Uram, mert te vagy az, aki megmutattad nekem, hogy te is ezt kívánod tőlem, a téged igazán szerető szívtől” (65).

Mindenesetre a fiatalkori szerelem kettős megítélés alá esik: pozitívum, mert analóg Isten szeretetével, de bűnös és szégyenérzet forrása, mert egy teremtmény (s nem Isten) volt a tárgya. A fiatalkori szerelemre vonatkozó reflexióban a vallomástevő jelene nemcsak az egykori érzelmek erkölcsi, illetve teológiai megítélésében jelenik meg, hanem abban a jelen idejű kijelentésben is, mely szerint az egykori heves szerelem emléke voltaképpen egy hiányt jelöl: „olyat cselekedtem egy teremtményért, amire nem vagyok képes most a teremtetőért oly illően, ahogy kellene” (65). A vallomástevő éppen azért idézi fel egykori szerelmét, hogy bűnös voltát, szégyenérzetét megvallva kerüljön közel Istenhez.

A vallomástevés idősíkjának előtérbe kerülését jelzi a beszédhelyzet megváltozása is. A vallomástevő ugyanis – megszakítva a történetmondást és az egykor történetekre vonatkozó reflexióit – Jézushoz fordul: „Szeresd tehát magadat bennem és általam, Jézusom!” (66). E könyörgés teológiai magyarázatát a beszélőnek az a meggyőződése adja, hogy az Isten iránti végtelen szerelem Isten adománya, s az erre vonatkozó vágy csak Isten kegyelméből érheti el célját (66).

Rákóczi tehát egyrészt olyan érveket hoz fel, melyek enyhítik bűnösségét. Szerelme tisztességes voltát hangsúlyozza, ami úgy érthető, hogy nem töreke-

dett testi kapcsolatra. A felebaráti szeretetre való utalással a szerelmet az ágostoni *caritas* fogalmához közelíti, és Ágoston szeretetfogalmának azt az aspektusát idézi fel, mely szerint a teremtmények iránti szeretet és az Isten szeretete ugyanaz a szeretet.⁷ E gondolatnak a férfi és nő közötti szerelemre való alkalmazása mellett az apológia része annak hangsúlyozása is, hogy e szerelem által, Isten segítségével köszönhetően, elkerülhette a nagyobb, testi bűnöket. Másrészt a teremtmények iránti szeretetet általánosságban bűnként bélyegzi meg, összhangban a korabeli janzenista szerzők, így Nicole álláspontjával.⁸ S a szerelem bűnként való értelmezését emeli ki a teremtmények, illetve Isten iránti szeretet kettősségét felmutató reflexió folytatásában megjelenő további alapvető antropológiai kettősség, test és lélek ellentéte:

A hús dolga a húst szeretni, és méltán kárhoztatod [te, azaz Isten – L. Gy.] ezt a szerelmet. A lélekhez az illik, hogy a lelket szeresse, és ez az, amit kívánsz, hiszen azt akarod, hogy lélekben szeressenek téged. (66)

Rákóczi hangsúlyozza, hogy a testet alá kell vetni a léleknek, de azt is kiemeli, hogy az Isten iránti szeretet nem lehet csak lelki, abban a testnek is része kell legyen, ami a hit segítségével valósulhat meg:

A test a te mindenhatóságod eredményét láthatja minden teremtményben, a lélek magát a mindenhatóságodat látja, ha hisz. S ha a lélekben a reményhez és a szeretethez társul hit mozzgatja mindazt, amit a testben az érzékek mozzgatnak, nem lehet szétválasztani a testben az egyéniség elpusztítása nélkül az embernek hívott elegyben a lelket a testtől. (66)

Az elmélkedés konklúziója azonban mégiscsak a test alávetésének hangoztatása és a testi, illetve lelki késztetések határozott szembeállítás: „A testi és a lelki élet összeférhetetlenek az emberben, mert kétféle élet és azért kétféle akaratosság szükséges hozzájuk” (66). E gondolatok megfogalmazásakor Rákóczi

7 Lásd például Ágostonnak *A szentháromságról* írt értekezésében: „Tehát végeredményben ugyanazzal a szeretettel szeretjük Istent és embertársainkat. De Istent önmagáért, magunkat és embertársainkat pedig Istenért.” Aurelius AUGUSTINUS, *A szentháromságról*, ford. GAL Ferenc, Ókeresztény írók 10 (Budapest: Szent István Társulat, 1985), 259.

8 Nicole például így ír erről: „Il est clair premierement que si l'on doit aimer Dieu de toute l'étendue de son coeur, on ne peut donner aucune partie de son amour au monde & aux créatures [...]” Nicole ugyanakkor nem nevezi halálos bűnnek a világi szerelmet, csak azt hangsúlyozza, hogy küzdeni kell ellene, törekedni kell, hogy megszabaduljunk tőle: „Je dis que tout amour de la créature est mauvais; mais je ne dis pas qu'il fait toujours mortel & criminel.” Pierre NICOLE, *Essais de morale* 5 (Paris: Guillaume Desprez, 1755), 247–248. Lásd részletesebben: JAMES, *Pierre Nicole*, 112–115. A teremtmények szeretetének elítélése háttérben Ágostonnak a kétféle szeretetre vonatkozó tétele áll (*De civitate Dei* XIV, 28). Ágostonnak a felebaráti szeretetre vonatkozó nézeteiről lásd: Katherine CHAMBERS, *Augustine on the nature of virtue and sin* (Cambridge: Cambridge University Press, 2024), 240–268.

elsősorban Ágostonra támaszkodhatott.⁹ E gondolatmenet fényében Rákóczi szerelme a *cupiditas* megjelenési formájaként válik értelmezhetővé, hiszen egy-értelmű utalást találunk annak érzéki, testi jellegére: „Velem született gyarlóság volt, hogy egy hozzám hasonló teremtményt szerettem, és minden érzék bennem valami hasonlót szeretett” (66). Ágoston szeretetfilozófiájából kiindulva úgy fogalmazhatunk, hogy a szövegben Rákóczi világi szerelmét olykor a *caritas*, olykor a *cupiditas* példájaként értelmezi.

A problémát a következőképp is megfogalmazhatjuk. A szerelem értelmezésében a vallomástevő egyrészt duális sémákat mozgósít, a teremtmények szeretetét és Isten szeretetét, a húst és a lelket állítva szembe. Ugyanakkor a szerelem terén három kategória körvonalazódik: a tisztességtelen, buja szerelem; a teremtmény iránti tiszta szerelem; és Isten szeretete. Ebből következően nem válik teljesen világossá, hogyan írható le a teremtmények tiszta szeretete a duális értékelő sémák keretén belül, azaz, hogy a teremtmény iránti tiszta szerelem az önszeretet és a testiség által jellemzett érzelmek körébe tartozik-e. Talán még helyesebb úgy fogalmazni, hogy e kétféle antropológiai séma, melyek viszonya nem mentes a feszültségektől, a *Vallomások*ban egymást átfedve jelenik meg, olykor egymás érvényességét is megkérdőjelezve.¹⁰

A világi vágyak és a bűn közötti összefüggést értelmező reflexiókkal kapcsolatban említést érdemel, hogy a *Vallomások* harmadik könyvében Rákóczi még részletesebben foglalkozik e kérdéssel, az első könyvben olvasható okfejtéstől némiképp eltérő módon a képzeletet állítva a középpontba.¹¹ Rákóczi itt

9 Ágoston felfogásáról lásd: Suzannah BIERNOFF, *Sight and Embodiment in the Middle Ages* (London: Palgrave Macmillan, 2002), 26–31.

10 A testi, érzéki vonzalomtól és az Isten szeretetétől különböző, tiszta, az Isten szeretete irányába is nyitott földi, azaz férfi és nő közötti szerelem eszménye különböző alakváltozatokban legálábbis Dante *Vita nuova*-ja és Petrarca *Daloskönyve* óta eleven hagyomány az európai irodalomban. E hagyomány, platonikus elemeket is magába olvasztva egészen a 17. század végéig követőkre talált (a neoplatonikus hagyományból elsősorban Ficinónak a szerelem három változatára – azaz a kontemplatív, az erkölcsös és a buja szerelemre – vonatkozó, *Symposion*-komentárjának VIII. részében kifejtett elmélete mutatkozott relevánsnak). Lásd e szerteágazó történet néhány fontos állomásáról: Gabriel PIHAS, „Dante’s Beatrice: Between *Idolatry* and *Iconoclasm*”, *St John’s Review* (2015): 84–116; Gerhard REGN, *Tasso’s zyklische Liebeslyrik und die petrarkistische Tradition: Studien zur Parte prima der Rime (1591–1592)* (Tübingen: Gunter Narr, 1987), 39–48; Gerhard PENZKOFER, *L’art du mensonge: Erzählen als barocke Lügenkunst in den Romanen von Mademoiselle de Scudéry* (Tübingen: Gunter Narr, 1998), 160–167. A tiszta és ezért Isten szeretetével összeegyeztethető szerelem eszményével párhuzamosan az ezzel szembeni kritika, kétely hangjai is folyamatosan jelen vannak. Petrarca *Secretum*-ában például Francesco többek között azzal veszi védelmébe szerelmét, hogy abban soha semmi tisztátalan nem volt; a műbeli Augustinus azonban ezt a mentséget nem fogadja el. Francesco PETRARCA, *Secretum*, 212. ford. LÁZÁR István Dávid (Szeged: Lazi, 1999), 94. Megvilágító erejű Ugo DOTTI e részlet kapcsán tett megfigyelése: „Az, ami évszázadok múlva Pascal és az augusztinizmus port royal-i, radikálisan megújult formája számára olyan rettenetes hibának tűnt volna, ami egyenesen gyűlöletet érdemel, Petrarca-ban még kétségeket ébreszt, tévovázást, különböző, illetve egymásnak ellentmondó szempontokat.” Ugo DOTTI, „A *Secretum* válsága és fejlődései”, ford. KISÉRY Zsuzsanna, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 50 (2004): 177–215, 210.

11 A képzelet kritikája Nicole fontos témája. Lásd erről: JAMES, *Pierre Nicole*, 116–131. Rákóczi meditációit elemezve a Nicole felfogásához való hasonlóságra mutat rá: TÜSKÉS és KNAPP, *A textualizált Rákóczi*, 346.

azt hangsúlyozza, hogy a képzelet az egyén számára jónak, kíváncsnak tün-
tet fel olyan evilági dolgokat, amelyek valójában nem azok, végső soron sem-
mik, s így állandó nyugtalanság, gond forrása (683). Hiszen e célokat „alig-
hogy eléri az ember, megcsömörlik tőle, vagy nincs megelégedve vele, és vagy
többet, vagy valami mást kíván” (683). A *concupiscentia* (azaz a vágy) és az ön-
szeretet megítélésére különösen éles fényt vetnek a következő sorok:

Így csírázik minden emberi cselekedetben a vágy, így sarjadzik önnön
kiválóságunknak az a szeretete, mely együtt születik az emberrel, és
amely egész földi tartózkodásának idején vagy vezére vagy útítársa.
Ez az igazi Próteusz, [...] Azt színleli, hogy vezekel a bűnbánók között,
együtt imádkozik az ájtatosokkal, sanyargatja a testet, pusztában lakik,
böjtöl, megveti a világot, túri az ellentmondást, viseli a keresztet, szere-
ti felebarátját, imád téged, ó, végtelen jóság, mégis mindenben csupán
magát keresi, magát szereti, és önmagát teszi meg cselekedetei tárgya-
nak és céljának az ember. (479)

Az ily módon értelmezett vágy tulajdonképpen a személy önazonosságának
alapja, de egyúttal az az erő, mely az egyént eltávolítja Istentől. Rákóczi a vágy,
az önszeretet és a teremtmények iránti szeretet fogalmát hasonló értelemben
használja, az e fogalmakkal megnevezett alapvető késztetés jellemzőjének pe-
dig azt tartja, hogy az szüntelenül újabb, érzéki és bűnös célok felé hajtja az
embert, de szükségszerűen mindig csalódáshoz vezet (660). A képzeletnek az
önszeretet és így a bűnök forrásaként való azonosítása ellentmondani látszik
azoknak a *Vallomásokban* olvasható kijelentéseknek, melyek szerint az Istentől
való eltávolodásért a test a felelős; így annak az erkölcsfilozófiai megfogalma-
zásnak, mely szerint „jobban kell félnem attól az ellenségtől, akit a testemben
hordozok, mint a föld minden fejedelmétől, hiszen csupán ez veszíthet el és
szakíthat el tőled” (670). A test és a képzelet viszonya, a bűnös késztetésekben
játszott szerepe valóban nem egészen tisztázott Rákóczinál. Az ezzel kapcso-
latos bizonytalanság oka, hogy a képzelet olyan jelenségeket is igen elevenen
tárhat az ember elé, amelyekről korábban nem volt testi, érzéki tapasztalata:
„A testet vádolom, amikor földi dolgokat vetítesz elem, [...]. De ha olyasmire
célzol, amit nem láttam, nem hallottam, nem gondoltam, akkor kit fogok vá-
dolni?” (713) Ez magyarázza azt is, hogy Rákóczi a képzeletet nem tudja meg-
nyugtató módon elhelyezni a lelki funkciók között, csupán annyit mond erről
a kérdésről, hogy „talán az emlékezet része, vagy ennek része az emlékezet”
(712). Leszögezi, hogy az értelem és az akarat nem képes megzabolázni a kép-
zeletet, végső soron azonban nyitva hagyja azt a kérdést, vajon a képzelet
„a testnek, a világnak, vagy az ördögnek” van-e alárendelve (712).¹²

12 Vö. Tüskés és Knapp, *A textualizált Rákóczi*, 173.

A földi szerelem kérdése sokkal hangsúlyosabban jelenik meg a *Vallomások* második könyvében: Rákóczi itt a franciaországi bujdosás eseményeit taglalva részletesen szól két Bourbon hercegnő iránti szerelméről. E szerelmek árnyalt lélektani megfigyeléseket tartalmazó leírása az ifjúkori szerelem értelmezéséhez sok szempontból hasonló (de itt részletesebben nem tárgyalható) problémákat vet fel. A szerelem itt is kettős perspektívában jelenik meg: Rákóczi egyrészt szerelme tisztaságát hangsúlyozza, másrészt azonban élesen elítéli a teremtményekre fecsért szeretet. Rákóczi a szerelmek értelmezésére különböző erkölcsi koncepciók elemit mozgósítja, s a tiszta szerelemre vonatkozó kijelentései akár ellentmondásosnak is tűnhetnek. A *Vallomások* azonban nem az erkölcs kérdéseit szisztematikusan kifejtő, tanító jellegű szöveg, hanem a kételyektől, a bizonytalanságtól sem mentes önértelmezési kísérlet, mely egyúttal egy példaszerű életet akar felmutatni. A szerelem tisztaságának hangsúlyozása és ezzel egyidejű kárhoztatása, az apológia és az önvád elválaszthatatlan kettősség e szándék felől szemlélve nem mond ellent egymásnak.

Rákóczi's First Love in the Confessions

This study examines a previously underexplored episode in *Confessions*, the spiritual autobiography of Prince Francis II Rákóczi, focusing on the portrayal and theological interpretation of his youthful love. While the episode itself appears marginal within the larger narrative, its complexity offers significant insights into the confessional structure and moral discourse of the work. Rákóczi recounts a chaste yet passionate affection for an unnamed woman during his youth, which he retrospectively judges as sinful due to its worldly nature – yet also identifies as a formative experience that deepened his understanding of divine love. This duality, oscillating between self-accusation and apologia, is analyzed through the lenses of Augustinian thought and Jansenist morality, particularly in relation to the concepts of *caritas* and *cupiditas*. The study argues that Rákóczi's reflections activate overlapping anthropological and ethical frameworks, revealing tensions between bodily desire and spiritual aspiration, the love of creatures and the love of God. These theological ambiguities highlight the confessional text's hybrid nature: neither systematic moral treatise nor unambiguous exemplar, but a self-exploration shaped by spiritual longing and personal conflict.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

Az asztalnok és a kancellista

Mikes Kelemen bujdosótársainak tettlegességig fajuló konfliktusa
a sértett szemszögéből¹

Erdélyből nincs több mellette, hanem az öcsém, Cserei János, Cserei Farkas fia, Kálnoki Mihály, Kálnoki Tamás fia, Mikes Kelemen, Mikes Pál fia. Ha boldogulna valaha Rákóczi, kétségkívül azoknak lenne promótiója.

E sorokat *Erdély Históriájának* szerzője, Cserei Mihály (1667/68–1756) vetette papírra művének vége felé, az 1711. évi események taglalása, II. Rákóczi Ferenc lengyelországi emigrációban maradása kapcsán.² Mint tudjuk, Rákóczi nem „boldogult” (azaz nem térhetett haza) többé, s így a három erdélyi nemesnek sem lett „promótiója”, azaz előmenetele a ranglétrán. Cserei János és Kálnoky Mihály tíz éven belül hazatértek, Mikes Kelemen azonban a fejedelem leghívebb követőjeként vonult be a magyar történelembe és irodalomtörténetbe, s ezzel jóval nagyobb hírt, nevet szerzett magának annál, mint amit Cserei Mihály elgondolhatott. Mindamellet Cserei az első, aki az ifjú Mikes Kelemen nevét *történeti műben* örökítette meg, jóval azelőtt, hogy maga Mikes jelét adhatta volna írói halhatatlanságának. Cserei persze csupán rokonát és két közelebbi (háromszéki) földijét sorolta fel, Rákóczi követői között azonban ekkor még több erdélyi nemes is szolgált. Zsögödi Mikó Ádám testőr strázsamester mellett néhány más erdélyi testőr ifjú is megfordult lengyel földön,³ sőt a fejedelem szűkebb udvartartásában Joó János lajstromozóként, Zalányi Pál kancellistaként, öccse, György pedig inasként szolgált. Ők szintén

* A szerző hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa

- 1 A tanulmány a HUN-REN-ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) – Forrásfel-tárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (TKCS 01265) keretében készült.
- 2 CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bibliotheca historica (Buda-pest: Európa Könyvkiadó, 1983), 471–472; korábbi kiadásból idézi HOPP Lajos, *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, Irodalomtörténeti füzetek 80 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 25.
- 3 Mikó Ádám csíki és Pünkösti György háromszéki előkelő ifjúról biztosan tudjuk, hogy 1711-ben még lengyel földön bujdosak, az utóbbi 1712-ben, az előbbi 1712 és 1715 között tért haza. Lásd HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?: Életrajzi adattár*, kiad. MÉSZÁROS Kálmán, História könyvtár, kronológiák, adattárak 8 (Budapest: História Kiadó-MTA Történettudományi Intézete, 2005), 290, 348; Mikó Ádám hazatérésére lásd még apja végakaratainak vonatkozó részletét: KARDÁ-MARKALY Aranka, „Csikzsögödi Mikó János 1715-ben készült végrendelete”, *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények*, 20 (2022): 509–523, 519.

erdélyi családok sarjai voltak, s Kálnokyval és Mikessel együtt Észak-Lengyelországba is követték urukat, miközben a testőr ifjak délen maradtak, Cserei János ezredes pedig orosz szolgálatba állt.

Szatmári Király Ádám, a fejedelem másik inasa ugyan naplót vezetett a lengyel- és franciaországi bujdosás időszakáról, de Mikes nevét csak kétszer említi meg, Kálnokyét ugyancsak kétszer, inastársát, Zalányi Györgyöt és kancellista bátyját egyszer sem, Joó Jánost pedig akkor, amikor Jaroszlórról Danckába érkezett.⁴ Igen hézagos, töredékes forrásokból kell tehát rekonstruálni a fejedelem környezetének, bujdosótársainak életét. Hopp Lajos, Mikes életművének legavatottabb kutatója szinte maradéktalanul elvégezte ezt a munkát, s a lengyelországi kuruc emigráció történetét feldolgozó alapműve⁵ után alig került elő olyan forrás, amely feltáratlan, kiaknázatlan maradt.⁶ Most egy ilyen dokumentum ismertetésére vállalkozunk, csatlakozva a Hopp Lajos által megkezdett munka folytatója, a Mikes- és Rákóczi-életmű kiváló kutatója, Tüskés Gábor munkássága előtt tisztelgők népes táborához.

Maga a forrás nem volt ismeretlen Hopp Lajos előtt, akinek a kezében, ha nem is az eredeti, de az akadémiai másolat biztosan megfordult. Gondosan regisztrálta Zalányi Pál levelét a Gdańskban és Elblągbban élő kuruc bujdosók kapcsolattartására vonatkozó források között,⁷ de vagy nem volt ideje elmerülni a tartalmában, vagy nem gondolta elég figyelemre méltónak a belőle nyerhető információkat. Pedig a levél, pontosabban folyamodvány nemcsak bepillantást enged a bujdosók mindannapi életébe, hanem eleven életképet tár olvasója elé, ráadásul éppen az egymásnak feszülő személyi és társadalmi ellentétek fellobbanása kapcsán. S ha mindez önmagában nem lenne is elég érdekes, egy olyan tettlegességig fajuló konfliktus részleteit ismerhetjük meg a sértett fél szemszögéből, amely éppen Mikes Kelemen két erdélyi bujdosótársa, a Cserei által is említett Kálnoky Mihály asztalnok és az ismeretlenség homályából előlépő Zalányi Pál kancellista között robbant ki. Lássuk magát a folyamodványt.⁸

4 SZATHMÁRI KIRÁLY Ádám napló-könyve 1711–1717 esztendőkbén, II. Rákóczi Ferencz fejedelem bujdosásiról, kiadása: THALY Kálmán, szerk., *Rákóczi imádsága. Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám és Ráday Pál naplói. A szécsényi országgyűlés diariuma s törvényczikkei. (A szécsényi országgyűlési tábor könyomatú térrajzával)*, Rákóczi Tár: Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferencz korához 1 (Pest: Lauffer Vilmos, 1866), 255, 257, 262, 308. (A továbbiakban: RT I.)

5 HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*

6 A szorosan vett témához kapcsolódva az utóbbi évtizedekben éppen az ünnevelt közreműködésével látott napvilágot Rákóczi levelezése lengyel kedvesével: *Correspondance de François II. Rákóczi et de la Palatie Elżbieta Sieniawska 1704–1727*, kiad. Gábor Tüskés, Ilona Kovács és Béla KÖPECZI (Budapest: Balassi Kiadó, 1999).

7 HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*, 43. (60. jegyz.)

8 Eredetije: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL.) G 15. I. 1. A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Emigrációba vitt rész, Caps. E. Fasc. 125. pag. 107–110.

[Kívül:] Az Felséges Erdélyi Fejedelem, II. Rakoczy Ferencz etc. etc., egyedül való, jó Kegyelmes Urához alázatos memorialissa [*emlékeztetője*] az benn megírt instánsnak [*folyamodónak*].

Felséges Fejedelem,

egyedül való jó Kegyelmes Uram!

Több már egy hólnapjánál, az miolta Kálnoki Uram⁹ Toronyán rajtam elkövetett cselekedetét keservessen kellett szenvednem, mind azért, mivel akkor elrontatott jobb kezemnek annyi ereje nem volt, hogy csak pennát is vehessek kezemben, mind pedig azért, mivel nagyon fenyegetett, ha az dolgot urgeálni [*sürgetni*] fogom. A' ki is Toronyán, mikor már egy ingben, hajadon fővel s mezítláb ágyamban fekvésre akartam volna menni, több sok bestelen káromkodó szavai közt jobbágyának lenni mondott volna; azért, hogy mondottam, hogy mindenkor voltam s leszek is oly igaz nemes ember, mint ő, hatalmasul reám támadván, két versben is kedve szerint megvert, rugdosott, hajamat kiszaggatta, ingemet nyakamból lehasogatta, sarkantyújával egynéhány helyt megsértett s megsebesített, az minthogy jobb kezem is azon alkalmatossággal megsebesítetvén, máig is nyomorék s inkább hiszem, hogy nyomorékon fog maradni.

De annakutánna is, midőn már elrontatott kezem be is volt kötve, harmadszor is reám támadván, Máriási Uram¹⁰ ugyan elintette róllam, de nem volt oly káromkodás (követvén Istenünköt s Nagyságod Fejedelmi személyét, adta, teremtetten, mit csinál az anyám testének, lelkének s magaménak is, s több efféléket), az mellyet el nem követett volna rajtam, egynéhány versben öszvehuncfutozott, sokszor meg is esküdt, hogy megöl és fejemet vészi.

Azt tudom, Felséges Uram, hogy soha az ebinek sem vétettem, sem egy szóval ennyi bestelenítésére is meg nem szidtam, holott semmivel nem tartoztam ő kegyelmének többel, mint ő kegyelme nékem; de ha minden cselekedetire én adtam volna is elégséges okot, kedve szerint való duplászatisfactiót [*kétszeres elégtételt*] is tett magának, maga két kezével. Soha pedig Felséged híve ne légyek, ha meg nem bizonyítom, mihellyt az jó Isten arra való időt enged (ha úgy kívántatik) egész Erdély Országá előtt is, hogy szintoly igaz nemes ember vagyok, mint őkegyelme; az mint talám még most is actu [*tényleg*] viceispánja a' testvér bátyám nemes Thorda vármegyének.

Én azért mint egyedül való fő justitiáriusomhoz [*igazságtevőmhöz*], Felséged kegyelmességéhez alázatosan ragaszkodom illy tetemes, min-

9 Kálnoky Mihály asztalnokmester

10 Máriássy Ádám (16??–1739) ezredes

den szenvedésimnél keservesebb megbántódásom végett, hogy avagy csak az mennyire az mostani idő engedi, mivel Felséged udvara tagjai előtt bestelenített meg, parancsoljon kegyelmessen Felséged udvari tiszt uraiméknak ő Nagyságoknak, hogy confrontáltatván [*szembesítettvén*] Felséged fejedelmi udvara előtt bennünket, megsértődésem punctumi [*pontjai*] szerint adja okát Kálnoki uram rajtam elkövetett törvéntelen cselekedetinek. Mellyekre való replicáját [*válaszát*] írásban tétetvén, Felséged előtt producálhassam [*bemutathassam*] s ártatlanságomat megbizonyíthassam. Az jó Isten ebbéli kegyelmességéért megáldja Felségedet.

Ennekfelette az mióta kegyelmessen parancsolta volna Felséged secretarius [*titkár*] Beniczki uram¹¹ által Visoczára való menetelemet, ugyanott mindjárt méltatlan személyemet ugyan secretarius Beniczki uram által hoffmesteri asztalához is méltóztatta vala Felséged. Azután Kukizován is rendben vétetvén az asztalok, hoffmester Török András¹² uram által is értettem, hogy Felséged azon hoffmesteri asztalához resolválta [*jóváhagyta*] ülésemet, jóllehet annakelőtte is mind az idő alatt, míg Ottlik uram¹³ mellett voltam, mind pedig az Verchovinán maradt Felséged darab udvarával s említett Török András urammal, mind pedig Sztrijben, ugyanazon Felséged udvarával s hoffmesterével egy asztalnál ültem és öttem, azolta is pedig, az mióta ez hosszas útra indultam, az egész marsusban [*menetben*] udvari főhadnagy Perényi Imre urammal¹⁴ ő Nagyságával lévő Felséged udvarával ugyanezent continuáltam [*folytattam*]. Mostan pedig hoffmester Perényi Farkas uram¹⁵ által értettem olly resolútióját [*rendelkezését*] Felségednek, hogy soha nem volt intentumában [*szándékában*] Felségednek hoffmesteri asztalánál való ételem és ülésem, a' minthogy sem egy, sem más asztalhoz kezem bénasága miatt nem járhattam, csak azt is nehezen nyerhettem meg ő Nagyságától, hogy egy tál étkecskét adatna Felséged konyhájáról. Azt felelte ő Nagysága, nincs parancsolatja Felségedtől, hogy nékem asztalt tartson.

Felséges Uram, az élő Isten előtt állok, s dicsősséges, igazságszerető lelkével bizonyítok, a' ki is soha se Magyar Országra, se Menyországba testemet, lelkemet ne vigye, hanem minél nagyobb cethala vagyon az tengerben, azzal nyelessen el elevenen, ha soha csak egy pénz árra visszafordultság volt bennem Felséged hűségétől és java kívánságától, és ha tudom semmi ollyas vétkemet, mellyért illetén dolgokat kelljen tiszta

11 Beniczky Gáspár (1674–1734) udvari titkár

12 Török András (1668–1723) előbb udvari főhadnagy (másként vicekapitány vagy vicemarsall), majd 1711 elejétől udvarmester. 1711 szeptemberében elbúcsúzott és hazatért Magyarországra.

13 Ottlyk György (1656–1730) volt Török elődje az udvarmesteri tisztségben.

14 Ifj. Perényi Imre br. (1685–1730) Török utóda az udvari főhadnagyi (vicemarsalli) tisztségben.

15 Perényi Farkas br. (16??–1737 kör.), Török utóda az udvarmesteri tisztségben.

hűségű álhatatosságom és hosszas szenvedésim után szenvednem, de ha hírem nélkül olyast véhettem Felséged kegyelmes színe ellen, jobban szeretem inkább az idő alatt, míg az bölcs isteni vezérlés által fejedelmi székhelyben juthat Felséged, szüntelenül arestomban [*fogságban*] tartassam, mintsem illy méltatlanságot kellessék ok nélkül szenvednem.

Nem magam nagyzására írom, Felséges Uram, mindezeket, mert legkisebb kegyelmességére sem vagyok méltó Felségednek, de, Felséges Uram, némelyek máris csúf nevetéssel emlegetik illy visszafordult promótiót [*előmeneteletemet*], jövődöben is penig az kik fogják hallani, bal értelemre magyarázzák illy megvettettetésemet.

Ha penig, Felséges Uram, tovább is jónak fog Felséged kegyelmességének tetszeni, hogy már eccer egész fejedelmi udvara előtt nyilvánosságossá tött kegyelmességétől megfosztattassam, hogysem mint valakinek Felséged fejedelmi asztalánál akadályt tegyek (ha Felséged kegyelmességének úgy fog tetszeni), kéntelen lések Felséged kegyelmességéből járandó heti pénzzel is megelégednem.

Az ki is, midőn illy tetemes megbántódásimnak orvoslását Felséged atyai kegyelmességéből alázatos hűséggel várnám, maradok

Egyedül való jó Kegyelmes Uramnak,
Felségednek

méltatlan, igaz híve,
Zalányi Pall m. p.

Keltezés – folyamodványoknál megszokott módon – nem található az iraton, s ami még sajnálatosabb, az elintézésre utaló hátirat (*indorsatio*) sincs rajta. Nem tudjuk, nincs rá semmiféle forrásunk, hogy Rákóczi foglalkozott-e egyáltalán az ügygel, bár a dolog súlya miatt legalább valamiféle szóbeli utasításnak lennie kellett. Magáról a folyamodóról szinte semmit sem tudunk. Sajnos a fejedelmi udvar személyi összetételéről nem született részletes feldolgozás.¹⁶ Az a néhány forrás, amely az udvartartást veszi számba, többnyire megelégszik a magasabb pozíciót betöltők nevesítésével, az alsóbb rendű szolgálattevők és főként a tényleges szolgák általában csak tisztséggel és létszámmal szerepelnek.

16 Thaly Kálmán alapvető forráspublikációi után mindössze egy címe alapján sokat ígérő, de igen keveset nyújtó, a személyzetre alig-alig kitérő, korai összegzés jelent meg önállóan, mintegy 30 oldalnyi terjedelemben: MOLNÁR József, *II. Rákóczi Ferencz és fejedelmi udvara* (Budapest: Országos Központi Községi Nyomda Részvény-társaság, 1907). Egy szintén hangzatos című írás csupán az udvar szervezésének kezdeti időszakában készült konvenciólevelek egy részét adja közre kísérőtanulmány és jegyzetek nélkül: SZABÓ Adorján, „II. Rákóczi Ferenc udvartartása”, *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa multjából* 3 (1912): 26–32. Legújabbban (Thaly kiadása után az eredeti kéziratokkal összevetve) az udvari rendeletek és a tisztségviselőknek kiadott instrukciók láttak napvilágot: KOLTAI András, kiad., *Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708*, Millenniumi magyar történelem, források (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 147–186 (No. 21–22.) NB. a mű előszava a 17. századi magyar fejedelmi és főúri udvarok felépítéséről és működéséről ad kiváló, a Rákóczi udvarára vonatkozó tudnivalókat is összegző áttekintést.

A kancellária esetén 1705-ben például megnevezték a főkancellárt (Jánoky Zsigmond), a titkárokat (Ráday Pál, Pápai János, Bulyovszky Dániel és Ráthy Gergely), ám a *registrator*t (lajstromozót), az *expeditor*t (kiadványozót), a kilenc *cancellistát* (írnokot) és a *janitort* (ajtónállót) már csak tisztség és létszám szerint említették.¹⁷ Egy 1709. évi táblázatos kimutatásban is teljesen esetleges, hogy mely tisztségnél említik meg viselőjének nevét is. A kancellária személyzete ekkor már bonyolultabb kissé: főkancellár nem volt,¹⁸ az udvari kancelláriát Ráday Pál vezette igazgatóként (*director*), alatta hadi titkárt (*secretarius*) említettek, de ez a tisztség mintha betöltetlen lenne, mert a járandóságot taglaló rovatok üresen maradtak. Név nélkül tüntették fel a két erdélyi és a francia titkárt, de megnevezték a fejedelem magántitkárát (*privatus secretarius*), Beniczky Gáspárt. Névvel szerepel a *registrator*, Pankotay Ferenc, de név nélkül az *expeditor*. Ismét névvel szerepel Boronkay Mihály *hadi vice registrator*, Kandó Zsigmond *intimus registrator* (titkos, vélhetően diplomáciai iratokat lajstromozott) és Joó János *erdélyi vice registrator*. A hét *cancellistát* megint csak számadattal jelölték, a *janitort*, Szerdahelyi Lászlót azonban megnevezték. Ekkor tehát az írnokok száma hét volt. Három évvel korábban, 1706 őszén legalább kilenc kancellistáról tudunk: Szalontay János udvari *commissarius* számadásai szerint szeptember 8-án az udvarmester parancsára hét kancellistának adta ki féléves fizetését 75–75, összesen tehát 525 rajnai forint összegben, majd még aznap a nyolcadik kancellistának is kifizette ugyanezt a 75 forintnyi összeget, végül október 1-jén a kilencedik kancellista, Luby László is megkapta a járandóságát, de ő már csak a második negyedévre, 37 forint 50 dénárt.¹⁹ A kifizető egyedül az ő nevét írta be a számadási jegyzékbe, talán éppen azért, mert ő kollégáitól eltérő összeget kapott. (Amennyiben a sorszámozás nem esetleges volt, hanem rangsort, rangidősséget is tükrözött, Luby talán később állt szolgálatba, s ezért kapott feleannyi pénzt, mint társai, de az is lehet, hogy ő valamilyenkor már korábban felvette az első negyedévi összeget.)

Még egy példát hozhatunk arra, hogy mennyire esetlegesek az irodai személyzet alsóbb szintű tagjaira vonatkozó ismereteink: a szenátusi kancellária egyik írnokának a neve csupán egy baleset miatt maradt fenn. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár vetette papírra annak kapcsán, hogy 1708. június 4-én

17 *Conventiones dominorum Serenissimi Transilvaniae Principis Domini Domini Francisci Rákóczy excelsae aulae officialium familiarumque ac aliorum cujusvis ordinis servitorum pro generoso domino Georgio Kőrössi, Suae Serenitatis Principalis thesaurario extradatae.* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye, fasc. 4a. fol. 29–27.

18 Szerepét a Szenátus kancellárja, Sennyey István vette át, de a szenátusi kancellária külön személyzettel bírt, nem udvari, hanem állami hivatalként funkcionált. (Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy az udvari kancelláriáról irányítottak át munkaerőt a szenátusi kancelláriára, illetve hogy a korábbi udvari kancellária egyik ügyosztályát szervezték át a szenátusi kancellária „irodájává”, mindennek pontos tisztázása azonban további kutatásokat igénylő feladat.)

19 MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1706. pag. 163–164. (No. 269, 273, 282.)

a kancellária sátrának árbocfájába csapott a villám, és „egy senator[ialis] cancellistának, Rajmanus névőnek a kezét megsértette és dolmányát elszaggatta, és a janitort is elszédültette”.²⁰

Igazán alapos feldolgozás nemcsak a fejedelmi udvarról, de a kancelláriáról sem született. Esze Tamás a Rákóczihoz benyújtott folyamodványok kapcsán állított össze egy hiányos személyzeti adattárat,²¹ amelyben Jánoky kancelláron kívül csak a titkárok szerepelnek,²² ők sem teljes számban,²³ és részletes életrajzukban sem különül el véglegesen a tényleges kancelláriai szolgálat időszaka.²⁴ Utóbb Ráday Pál tevékenysége kapcsán még két rövid összegzés született a kancelláriáról, de ezekbe már csak terjedelmi okok miatt sem férhetett bele az érintett személyi kör teljes áttekintése, a munkamegosztás és főként a szervezet időbeli változásainak pontos nyomon követése.²⁵ Végül a téma feldolgozásához két titkárról készült életrajzi tanulmány járult még hozzá az utóbbi időkben.²⁶

A személyzetre vonatkozó fenti forrásokban és feldolgozásokban Zalányi Pál neve nem szerepel. Származásáról ő maga igazít el bennünket folyamodványában, amikor fivérét Torda vármegyei alispánnak mondja. Kempelen Béla Torda vármegyeiként említi a családot, megjegyezve, hogy eredeti (helyes) névalakja Tóth-Zalányi volt, de leszármazási adatokat nem ismer.²⁷ Torda város családainak kézikönyve szerint a Zalányi Tóth család 1771-ben bizonyította nemességét, amelyet Zalányi Tóth Pál tordai és egyházfalvi birtokos 1663-ban

- 20 BENICZKY Gáspár, *II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja: Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707. május 24.–1710. február 28.*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Rákóczi források (Budapest: Nap Kiadó, 2005), 143.
- 21 ESZE Tamás, „Rákóczi kancelláriai és udvari tisztségviselői”, in ESZE Tamás, kiad., *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710*, 546–549 (Budapest: Hadtörténelmi Intézet, 1955).
- 22 ASZALAY Ferenc, Beniczky Gáspár, Buljovszky Dániel, Csatáry Gábor, Kántor István, Pápai János, Pintér Márton, Pongrácz György, Ráday Pál, Ráthy (Ráti) Gergely.
- 23 Hiányzik Horthy István erdélyi titkár.
- 24 Ráthy Gergely például csak 1705. márc. 1-jétől 1706. jún. 4-éig, lényegében tehát csak egy esztendeig szolgált a kancellárián, lásd erre HECKENAST, *Ki kicsoda...*, 357.
- 25 BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc, kiad., *Ráday Pál iratai II: 1707–1708*, Archivum Rákócziánium – II. Rákóczi Ferenc levéltára, I. osztály 14 (a továbbiakban: AR I.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 14–18, a *Bevezető* II. részeként: „Rákóczi fejedelmi kancelláriája”; BÁNKÚTI Imre, „Ráday Pál és a fejedelmi kancellária”, in *Ráday Pál 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, 127–145 (Budapest: Református Zsinati Iroda sajtóosztálya 1980).
- 26 GYULAI Éva, „Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja”, in *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: Tanulmányok a szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, 2 köt., A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 45–46, 2:7–79 (Sárospatak: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, 2003); MÉSZÁROS Kálmán, „A kormányzó szépapja: Horthy István erdélyi főpénztárnok, majd kancelláriai titkár II. Rákóczi Ferenc szolgálatában”, in *Historia est lux veritatis: Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*, főszerk. MARINOVICH Endre, szerk. ANKA László, HOLLÓSI Gábor, TÓTH Eszter Zsófia és UJVÁRY Gábor, 3 köt., 1:237–250 (Budapest: Magyar Napló, VERITAS Történetkutató Intézet, 2016).
- 27 KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, 11 köt. (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1911–1932), 11:159.

nyert Apafi Mihály fejedelemtől.²⁸ A kortárs Szaniszló Zsigmond, Torda város jegyzője, majd a vármegye alsó járásának alispánja, végül főbírája a Zalányi család néhány tagját említi naplójában, de egyiküket sem megyei tisztségviselőként. Zalányi Bálintot ugyanakkor Torda város 1691-ben megválasztott főhadnagyának mondja.²⁹ A vármegye 1707-ig kiadott jegyzőkönyveiben Zalányi Sámuel alszolgabíróként szerepel,³⁰ 1715-ben már alispán,³¹ 1721-ben pedig ő is a város főhadnagya lett.³² Nem kizárt, hogy az alsó járás alispáni székét valamikor 1707 és 1711 között foglalta el, a kuruc–labanc időkben akár párhuzamos tisztségviselőkkel is számolhatunk a két politikai táboron belül. Zalányi Pál az emigrációban úgy fogalmazott, hogy bátyja „talám még most is actu” alispánja Torda vármegyének, s ez a megfogalmazás azt sejteti, hogy a tisztséget korábban biztosan betöltötte. Mivel a folyamodó azt feltételezi, hogy fivére hónapokkal a békekötés után is viselheti a tisztséget, úgy véljük, talán nem az Erdélyből kibujdosott *kuruc*, hanem az otthon maradt *labanc* vármegye alispánjává választhatták meg a szabadságharc utolsó éveiben, amikor a kuruc katonai jelenlét már csak időleges volt a térségben.³³ A család pontos leszármazása és Pál elhelyezése a családfán azonban csak további kutatásokkal tisztázható, így iménti fejtegetésünk még Pál és Sámuel testvéri kapcsolatára nézve is csak hipotetikus lehet.

Pálra vonatkozó első forrásunk 1710. október 23-án, Sárospatakon kelt, amelyen tanúként szerepel a neve: „coram me Paulo Zalányi jurato notario S[uae] S[erenitatis] Principalis I[n]clytae Cancell[ariae] Aulicae”. Következő adatunk már a folyamodványban jelzett időszakból való, amikor Zalányi a fejedelem „darab udvarával”, Török András udvarmester vezetése alatt előbb a „Verhovinán”, azaz Bereg vármegye határ menti, erdős hegyvidékén, majd a lengyel oldalon, Sztrijben tartózkodott. Ebből az időből maradt fenn egy javí-

28 WERESS Sándor, *Torda őscsaládai* (Kolozsvár: szerző tulajdona, 1891²), 127.

29 „Szaniszló Zsigmond Naplói (1682–1711)”, [I–IX. közl.], közli TORMA Károly, *Történelmi Tár* (1889), 721.

30 DÁNÉ Veronka, kiad., *Torda vármegye jegyzőkönyvei, II: 1659–1707*, Erdélyi történelmi adatok 9, 2 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014) passim (lásd névmutató alapján); Torda vármegye Rákóczi oldalán fegyvert fogott nemességének 1704. aug. 28-án, a darlaci táborban készült összeírása is szolgabíróként (természetesen alszolgabíróként) említi: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*, kiad. MAGYARI András (h. n.: Kriterion Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó, 1994), 518.

31 WERESS, *Torda őscsaládai*, 127. Dáné Veronka szíves közlése szerint a Torda vármegyei alsó járás parciális és filiális székének 1707 elején megszakadt jegyzőkönyve egy 1716. ápr. 30-ai bejegyzéssel folytatódik, amely szintén [Zalányi?] Sámuel említ alispánként.

32 Lásd még ORBÁN Balázs, *Torda város és környéke*, (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1889); hasonlóan kiad. CSATÁRI Dániel kísérőtanulmányával (Békéscsaba: Helikon Kiadó, 1984), 161.

33 A vármegye tisztikara és nemességének zöme 1707 őszén Magyarországra menekült Trauzner Tamás alispán vezetésével. Azt sem zárhatjuk ki, hogy Zalányi Sámuel Trauzner utóda (tehát kuruc alispán) lett a felkelés utolsó időszakában, és öccse abban volt bizonytalan, hogy Tordára való hazatérése után is megőrizhette-e tisztségét.

tott kimutatás, amelyben Zalányi az általa előadott módon szerepel: az udvarmester asztalánál ékezők között az utolsó helyen olvashatjuk a nevét.³⁴ Ugyanitt található az udvariak szolgáliról készült kimutatás is, amely szerint Zalányi kancellistának is volt egy szolgálja. Sőt, a fejedelemmel lévő udvari emberek szolgálinak egy része is Sztrijben maradt, nyilván a költségek csökkentése érdekében, s itt Mikesnek egy szolgálja is szerepel a felsorolásban.³⁵ Zalányi nevét mindkét összeírásban aláhúzták, vélhetően azért, mert ő röviddel utóbb távozott Sztrijből.³⁶ Török május 30-án kelt levelében kérdezte meg Rákóczitól: „Zaláni felől Felséged mit parancsol?”³⁷ Rákóczi június 3-ai válaszában magához kérette Viszocskára (Wysocko).³⁸ A falu és benne Sobieski János fából épült kastélya Rákóczi jaroszlói uradalmához tartozott, a fejedelem június második feléig tartózkodott itt, majd júliusban néhány napra még visszatért ide. A Zalányi által említett másik helység, Rákóczi utolsó kiáltványának keltezési helye, Kukizova (Kukizów) Adam Sieniawski birtoka volt, ahol a fejedelem áprilisban néhány napig, augusztusban pedig hosszabban is időzött. Kukizówból augusztus 23-án indultak Jarosławba, ahol 29-én Rákóczi 24 fős kísérettel hajóra szállt és a cárral együtt északra indult a San folyón és a Visztulán, miközben udvarnépének maradéka a poggyással együtt szárazföldön követte őket a cár „bagácsiájával”.³⁹ Erre a „hosszas útra” céloz Zalányi, amikor a Perényi Imre udvari főhadnagy (vicemarsall) vezetésével megtett „marsus”-ról írt folyamodványában. Rákócziék hajói szeptember 9-én érkeztek Toronyára (Toruń), de hogy a Perényi Imre vezette szárazföldi csapat mely napon érkezett meg, azt nem tudjuk. Rákóczi 27-én továbbhajózott Dancka felé, de Perényi Farkas udvarmesterrel tizenöten Toronyán maradtak, és ők csak októ-

34 A kimutatás eredeti címe: „Felséges Fejedelem Sztrijben lévő cselédinek száma és intertentiójokra naponként való erogatióinak szükséges expensája”. Ezt más kézzel és tintával így javították: „Sztrihen lévő udvariaink s közönséges szolgálaink intertentiójokról való dispositio. Az első classisban lévő uraimék asztalára, aki hopmesterünk asztala, hetenkint rendeltetik...” MNL OL G 15. I. 1. Caps. A1. Fasc. 7. pag. 15.

35 Lásd „Az udvariak szolgálinak száma” c. kimutatást: uo. pag. 16.

36 Az imént említett sztriji kimutatások letisztázott változataiban Zalányi neve már nem is szerepel: uo. pag. 11–14.

37 BÁNKÚTI Imre és MÉSZÁROS Kálmán, „Már nem háború, de még nem béke: Iratok a Rákóczi-szabadságharc végnapjainak történetéhez. (1711. május–június)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 125. (2012): 1087–1137, 1127. (No. 30.) NB. Hopp Lajos művére támaszkodva nem tudtuk eldönteni, hogy Pál kancellistáról, vagy inkább szolgáltató öccséről, Györgyről van-e itt szó, uo. 248. jegyz. Rákóczi válasza dönti el, hogy Pál értendő, lásd erre a köv. jegyzetet.

38 „Resolválván ezenkívül Zalányi cancellista idevaló jövetelit, – első alkalmatossággal küldje el őtet Kegyelmed” – írja a fejedelem. THALY Kálmán, kiad., *II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712*, 3 köt. AR I/I–III (Pest/Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1873–1874), 3:720. (No. 48.)

39 Lásd Szatmári Király Ádám naplóját: RT I. 242–244.

ber 20-án délután indultak uruk után.⁴⁰ A folyamodványban említett verekedés tehát hozzátétőleg szeptember második vagy október első felében történhetett.

Zalányi bántalmazójáról, Kálnoky Mihályról valamivel többet tudunk. Előkelő székely primor családból származott, de nem az 1697-ben grófságot nyert ágból. Apját, Kálnoky Tamást már Cserei is megnevezte idézett művében, édesanyja pedig Balogh Erzsébet volt.⁴¹ Thaly Kálmán szerint az apa, Kálnoky Tamás 1704-ben Tompa Miklóssal együtt háromszéki vicekapitány volt Mikes Mihály főkapitány alatt, de állításához nem tett pontos forráshivatkozást.⁴² A tévedés azért is valószínű, mert Cserei szerint Tamás fivére, Kálnoky Péter volt a háromszéki vicekapitány, s az ő adatát más források is megerősítik. Utóbb csíki főkirálybíró lett, a zsidói csatavesztés (1705. november 11.) után Moldvába menekült, és ott hunyt el 1706-ban.⁴³ 1707-ben Kálnoky Tamást a kézdiszéki fegyveres nemesek között írták össze, tisztségét nem említették: Alsócsernátonban lakott, 3 lova és egy kardja volt. Társadalmi helyzetét tekintve feltűnő, hogy sem szolgálja, sem löfegyvere nem volt.⁴⁴ Mihály 1708 nyarán bukkan fel a forrásokban: ekkor már a fejedelmi udvar viceasztalnoki tisztségét töltötte be.⁴⁵ Elődje, Újhelyi András még 1703. szeptember 17-én, a vetési táborban állt szolgálatba asztalnokként,⁴⁶ majd 1705–1706-ban viceasztalnokként szerepel ifjabb báró Perényi Imre főasztalnok mellett,⁴⁷ Kálnoky tehát az ő helyére lépett valamikor 1706–1708 között. Az udvar 1709. évi (közelebbi dátum nélkül készült) táblázatos kimutatásában is viceasztalnokként szerepel, járandósága 180 forint, 2 személyi adag és 4 lótáp, valamint 7 sing angliai posztó.⁴⁸ 1710. szeptember 15-éről egy levele is fennmaradt,

40 Uo. 247–250.; Fogarassy István komornyk 1711. évi számadásában okt. 5–12. között szerepelnek „Thoronyán” kifizetett tételek: MNL OL G 15. I. 1. Caps. A1. Fasc. 7. pag. 318–319, 339. – Ugyanitt szerepelnek a Zalányi testvéreknek szóló kifizetések is: Pál cancellista aug. 21-én vette fel első, nov. 25-én pedig második negyedévi fizetését (25-25 rajnai forintot); György inas ruházatára tett kiadások: aug. 24-én kalpagjának és nadrágjának elkészítéséért, szept. 1-jén nadrágjának béleltetéséért, dec. 16-án egy pár német saruért fizetett a komornyk. Uo. pag. 299, 301, 321, 336–337.

41 Kís Bálint, „Erdély régi családai: A kőrispataki Kálnoky család (Vonatkozással a Mikó és Nemes családok őseire is)”, *Turul* 10 (1892): 86.

42 THALY Kálmán, „Az erdélyi kurucz haderő létszáma 1704-ben”, *Hadtörténelmi Közlemények* 9 (1896): 4–10, 9. Innen vette át az adatot MAGYARI, II. *Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*, 60; ezt ismétli HECKENAST, *Ki kicsoda...*, 216.

43 HECKENAST, *Ki kicsoda...*, 216.

44 PÁL-ANTAL Sándor, kiad., *Háromszék 1701–1722 között: Az 1701–1702., 1707., 1713-as és 1721–1722-es összeírások*, Székely székek a 18. században 4 (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011), 57.

45 Fogarassy István vicekomornyk 1707–1709. évi számadása, MNL OL G 29. V. 3. a/C. 1707.[.] pag. 62. (1708. júl. 29.)

46 SZABÓ, „II. Rákóczi Ferenc udvartartása” 27.

47 Lásd az udvartartás fentebb már idézett, 1705. márc. 1-jén kelt kimutatását (vö.: 17. jegyz.) és Szalontay János udvari *commissarius* 1706. évi számadásait: MNL OL G 29. V. 3. a/B. 1706. pag. 146. (júl. 29.: No. 120.)

48 MNL OL G 15. I. 1. Caps. A1. Fasc. 7. pag. 87. – Bár Zalányi szolgálatát ekkor még nem adathatjuk, de összehasonlításul megemlítjük, hogy egy cancellista ugyanekkor 120 forintot, 1

amelyet Szerencsről írt Kőrössy György főkomornyiknak Munkácsra: dolmány-nak való posztót kért, zöld színűt, azt kikötve, hogy a bejárókétól eltérő legyen, vagy ha zöld helyett a régi dolmányához hasonló, barackvirágszínűt kaphat, az is megfelelne. Nadrágnak ugyanakkor karmazsinszínű anyagot szeretett volna.⁴⁹ Ő is követte a fejedelmet az emigrációba, és mivel neve nem szerepel a Török András mellett lévő személyzetről készült, fentebb idézett kimutatásokban, bizonyos, hogy kezdettől Rákóczi kíséretében tartózkodott. Az udvar 1711. évi részletes kimutatásában 180 magyar forintnyi éves fizetéssel szerepel asztalnokként.⁵⁰ Ekkor már elmarad a *vice* jelző Kálnoky tisztsége mellől: a csökkent létszámú udvar nem kívánt már fő- és viceasztalnokot. Ez a tény szimbolikusan állítható párhuzamba Kálnoky elődje, Újhelyi András imént idézett, 1703. évi szegődményes levelével,⁵¹ hiszen a szatmári ostromtáborban kialakuló szerény udvartartásban is elegendő volt egy köznemesi származású asztalnok. A közbeeső években Újhelyi és Kálnoki is főúri előjáró (ifjabb Perényi Imre báró) alatt szolgált, de most, „a vég kezdetén” ismét szerényebb keretek közé került a fejedelem asztaltartása is. Fogarassy István komornyik számadásai szerint Kálnoky 1711. július 2-án vette fel első, majd november 25-én második negyedévi fizetését (mindkét alkalommal 37 rajnai forint 30 krajcárt).

Sértett és bántalmazó is ugyanazon a napon vette fel második negyedévi járandóságát, bő egy hónappal a rosszul végződött toronyai este után. Zalányi ekkortájt nyújthatta be panaszát a fejedelemhez. Közben Rákóczi kíséretének egy részével Danckában rendezkedett be, míg az udvar másik fele Elbingen (Elbląg) telepedett le. Ebből az időből mindkét csoportról fennmaradt egy-egy kimutatás: Zalányi kancellista öccsével együtt az utóbbihoz, míg Kálnoky Mihály az előbbihez tartozott.⁵² Szatmári Király Ádám 1711. december 8-án írja naplójában: „Az német liberiát vettük fel hárman Danczkán: az asztalnok, Kálnoki Mihály, Török Sigmond és én.” 1712. újév napján pedig Kálnokit is azok között említi, akik a danckai német templomban úrvacsorához járultak, s ebből tudhatjuk, hogy az asztalnok református vallású volt.⁵³ Neki tehát a fejedelem szűkebb környezetének tagjaként inkább volt alkalma Rákóczi személyes befolyásolására az ügy kapcsán, mint Zalányinak.

személyi és 2 lóporciót kapott. (Uo. pag. 88.)

49 A levelet lásd: MNL OL G 29. V. 3. a/C. 1710–1714. pag. 65–68.

50 *Udvariak registroma pro anno 1711*. MNL OL G 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 237. pag. 291. A dátum nélküli kimutatás valamikor nyáron készülhetett, mert azok is szerepelnek benne, akik szeptemberben hazatértek az emigrációból. Zalányi Pál kancellista 120 forintnyi fizetéssel, György inas pedig fizetés nélkül szerepel ugyanebben a névsorban.

51 Lásd: 46. jegyz.

52 Mindkét névsort közli az akadémiai másolatokról HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*, 44–45. Az eredetiek mai lelőhelye: MNL OL G 15. I. 1. Caps. E. Fasc. 125. pag. 43–44.; Ugyanitt (pag. 54.) található még Fogarassy István komornyiknak egy kimutatása az 1711. évi hátralékokról, amely szerint Zalányi Pálnak „két kántorával”, azaz fél éves fizetésével, 50 [rajnai] forinttal maradt adós.

53 RT II. 255, 257.

Hogy a toruói konfliktus hátterében meghúzódott-e valami régebbi eredetű személyi ellentét, azt nem tudjuk. Elképzelhető, hogy Zalányi csakugyan nem adott semmiféle okot Kálnoky felbőszítésére, aki csupán ittas fővel kezdett kötekedni az alváshoz készülődő, már ingre-gatyára vetkőzött „irodakukaccal”, akit előkelő székely nemesi gőggel jobbágyának nevezett. Zalányi öntudatosan kérte ki magának a jobbágy titulust, és azzal vágott vissza, hogy éppen olyan igaz nemes, mint Kálnoky. Az erre nekiesett, és több ízben is agyba-főbe verte. A jelenlévők közül Máriássy Ádám ezredes is csak akkor „intette el” áldozatáról az asztalnokot, amikor az már harmadik ízben támadt rá, azután, hogy Zalányi sarkantyúval összeroncsolt kezét időközben valaki már be is kötözte. Zalányi Rákóczihoz írt folyamodványában is fontosnak tartotta hangsúlyozni nemességét, amit azzal támasztott alá, hogy testvérbátyja talán még a történetek idején is Torda vármegye alispáni tisztét viselte. (Mint láttuk, a nemeslevél 1663-ban kelt, Pál apja, esetleg nagyapja szerezhetette, így olyan régi nemesi származással, mint Kálnoky, nem dicsekedhetett.)

Írásunk kezdetén Cserei Mihályt idéztük, aki történelmi munkáját egy hasonló eset felidézésével zárta le: 1711-ben egy népes asztaltársaság körében összeszólalkozott a néhai gubernátor fiával, Bánffy György gróffal. Az ifjú főúr részegen, állítólag minden ok nélkül kötött bele az előkelő székely nemesbe, aki Zalányihoz hasonló öntudattal utasította vissza annak gorombaságait („rendemen én is egy nemesember vagyok, magam kicsiny becsületemet megvárom”), sőt minden szitokszóért hasonló szitkozódással vágott vissza. Cserei jobban járt, mint Zalányi: a jelenlévők az ő pártját fogták, így nem fajult tettelegességgig a dolog, sőt az utólagos vizsgálat is Csereit igazolta, aki így magának tudhatta az erkölcsi győzelmet.⁵⁴ Zalányi azonban nemcsak fizikailag maradt alul, de az udvarban elfoglalt helye is megingott. Úgy tűnt számára, hogy addigi szerény megbecsülése is veszélybe került, ezért foglalkozik kérelmében kiemelten a szigorúan hierarchikus ülésrendben kivívott (az udvarmesteri asztalnál biztosított) helyének megőrzésével. Rákóczi döntését ennek kapcsán sem ismerjük, de Zalányi Pál továbbra is az udvarban maradt. Fogarassy István komoronyik 1712. évi számadásaiban az udvariak rendes fizetése már csak elvétve fordul elő, leginkább a napi szükségletek kisebb-nagyobb tételeit tartalmazza időrendben. Ezek közül az alábbi kiadások érdekesek számunkra:

- június 27.: „a’ Zalanyi inas gombjaiért” a gombkötőnek 4 rajnai forint 30 krajcár
- június 30.: „Cancellariára való két koncz papirosra a’ Zalanyi Pál Uram kezéhez” 24 krajcár
- július 6.: Kálnoki Mihály negyedéves fizetésére 37 forint 30 krajcár
- június 22.: „Mányoki Adám Uramnak fizetésében” 100 forint

54 CSEREI, *Erdély históriája*, 476.

- július 7.: „Mikes Kelemen Uram fizetésében” 16 forint 40 krajcár
- július 12.: Zalányi inas dolmányának és nadrágjának „csináltatásául” (javítás vagy készíttetés?) 3 forint 15 krajcár
- július 27.: „Mikes Kelemen Uramnak (mellyet ő Felsege parancsolatjából egy kertésznek adott) refundáltam” 1 forint 30 krajcár
- július 29.: „Manyoki Adám képíró kezéhez réztáblára” 1 forint 48 krajcár
- augusztus 11.: Zalányi inasnak két pár ingre 3 forint 6 krajcár
- augusztus 16.: Zalányi inas ingei „csinálásául” 36 krajcár
- augusztus 18.: „A Mányoki Uram szállásául a 13. Apr. usque huc” 18 forint
- szeptember 24.: „Zalányi inasnak egy pár nyakbanvalóért” 3 forint 36 krajcár
- október 5.: „Tizenkét regal papirosra Zalányi Uramnak” 1 forint 12 krajcár
- október 29.: „A Zalányi inas csizmája alá való talpbőr” 18 krajcár
- november 2.: „A’ Zalányi Uram csizmájátul a’ vargának” 24 krajcár
- november 9.: „Mikes Kelemen Uram adósságába Szandnak⁵⁵” 6 forint 48 krajcár
- november 12.: „A Kálnoki Uram szolgájának ötnapi kostgeltyére⁵⁶” 45 krajcár⁵⁷

Fogarassy számadása november 15-én megszakad. Rákóczi még 9-én hajóra szállt, de a kedvezőtlen széljárás miatt csak 16-án indulhatott el Franciaország felé. A hű komornyik tehát az utolsó percig vezette a kiadásokat, melyekből látható, hogy 1712-ben már szinte csak a napi költségekre futotta: az asztalnok negyedévi fizetésére és szolgájának ellátmányára még van adat, a kancellistának azonban csak a papirost fizették ki. Inas öccsének ruházatára számos apró tétel vonatkozik, de ezek is mind arról árulkodnak, hogy csupán annyit tudtak rá költeni, amennyi feltétlenül szükséges volt elfogadható megjelenéséhez.

A fejedelem távozása után a „danckai udvar” Vay Ádám vezetésével néhány évig még fennmaradt, úgy tűnik, Kálnoky és Zalányi is hosszú ideig időzött még a városban. Utóbbi neve ott olvasható Vay Ádám 1714. december 19-én Danckában kelt végrendeletének tanúi között.⁵⁸ Hogy később hazatért-e

55 A számadás más tételeiből megállapítható, hogy személynévről, egy danckai hitelezőről vagy szállásadóról van szó.

56 Kostgeld (német): élelmezési költség.

57 MNL OL G 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 238. pag. 52–55, 58–59, 62–63, 69, 73, 76, 78. – Fogarassy ezen utolsó ismert számadásfüzetéből történetünk szereplőire, a Zalányi fivérekre és Kálnokyra vonatkozó tételek mellett – kiemelt irodalom- és művészettörténeti fontosságuk okán – a Mikes Kelemenre és Mányoki Ádámra vonatkozó bejegyzéseket is idézzük.

58 Vay Ádám ezen végrendeletéről elsőként egy képes magazin adott hírt: MocsÁRY István, „Kurucz Vay Ádám”, *Képes Folyóirat. A Vasárnapi Újság füzetekben* 20 (1906), 2. (40.) köt. 496. Innen említi MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*, 3 köt., Magyar történeti életrajzok (Budapest:

Erdélybe, nem tudjuk. Kálnoky Mihály 1719 nyarán életére szóló kegyelmet nyert, s 1720 elején a bécsi udvari hatóságok úgy foglaltak állást, hogy csekély (922 rajnai forint) értékű és rossz adottságú birtokait is visszakaphatja.⁵⁹ Úgy tűnik, ő a danckai magyar kolóniát vezető Vay Ádám halála után szánta rá magát a hazatérésre.

Zalányi folyamodványának ismertetésével, a szereplők bemutatásával az emigráció feszültségektől sem mentes légkörébe nyerhettünk bepillantást, s az ügy kapcsán áttekintett forrásanyag II. Rákóczi Ferenc *fejedelmi* udvarának végnapjaira vet némi fényt. Nem véletlenül említünk itt végnapokat: ami az udvarból Rákóczi távozása után Danckában néhány évig még fennmaradt Vay Ádám vezetésével, az már inkább epilógusnak tekinthető. Francia földön csupán egy szűk kíséret vette körül a „Sárosi gróft”, aki már csak azért sem tartott szabályos udvart, mert a Napkirály mellett maga is udvari emberré vált. Rodostóban a száműzött fejedelem ismét szabályos udvartartást szervezett, amely persze már csak halvány visszfénye volt az egykor oly fényűző, a kortársak csodálatát és a költségek miatti rosszállását egyaránt kiváltó udvarnak.

Magyar Történelmi Társulat, 1907–1910), 3:421. (11. jegyz.). Egy 1773. évi másolat alapján részleteket idéz belőle és a tanúk névsorát is közli ROMÁN Ernő, „Részletek öreg Vay Ádám, a bujdosó kurucz végrendeleteiből – és egy levél”, *Sárospataki Református Lapok* 9, 2. sz. (1913): 17–18; innen idézi SZELESTEI NAGY László, „Arva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából”, in *Ráday Pál 1677–1733*, 409–423, 411. (4. jegyz.); ugyancsak Román Ernő közleményét idézi, de a dátumot tévesen október 29-ére teszi SZABÓ Csaba, *Arva Zay Anna* Nyomorúság iskolája című ima- és énekeskönyve (1721), A Lymbus füzetek 41 (Szeged: Scriptum Kiadó, 1999), 78. (a hónapnál a latinos rövidítésű Xbris = Decembris-t értelmezte hibásan októbernek, a nap pedig vélhetően csak elírásból vagy nyomdahibából lett 19. helyett 29.); végül ismét csak Román Ernő közlését idézi, de nem a végrendelet decemberi záró dátumával, hanem a rendelkezésben említett 1714. júl. 12-ei időponttal, amikor Vay Ádám híret vette, hogy első nejétől való gyermekei odahaza féltestvéreik rovására osztzkodtak: JANKOVICS József, „Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében”, in *Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, *Modus hodiernus* 6, 87–196 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013), 147–148. – NB. a teljes egészében mindmáig kiadatlan végrendelet hivatkozásainak alapos részletezését az is indokolja, hogy Vay Ádám életrajzírója, Esze Tamás nem idézi, és Hopp Lajos is csupán Márkitól veszi át a dátumra vonatkozó (helyes) adatot, pedig ő a danckai kolónia felmorzsolódásáról írva (Hopp, *A Rákóczi-emigráció...*, 93–95) használt vehette volna a tanúk névsorának, akik Zalányin kívül a következők voltak: Máriássy Ádám, Beniczky Gáspár, Kéry László (nem tévesztendő össze páter Kéry Ádámmal!), Molnár Zsigmond, Joó (Yó) János, Dósa Mihály és vélhetően Sinkovics László („coram me Szadiskao Sinkovics” – bizonyára téves olvasat, illetve átírás Ladislao helyett, amelyre a fenti szövegközlések során egyedül Jankovics József korrigálta, de ő is minden kritikái megjegyzés nélkül).

59 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III: Hatóság- és hivataltörténet 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 163.

The Butler and the Clerk: A Violent Conflict Between Kelemen Mikes's Fellow Exiles From the Perspective of the Injured Party

This study examines a previously overlooked and vivid source from the Polish exile of Prince Francis II Rákóczi, shedding light on the everyday tensions and internal conflicts within his dwindling court. At the center of the narrative is a violent incident between two Transylvanian noblemen: Mihály Kálnoky, the prince's butler, and Pál Zalányi, a lesser-known chancery clerk. The primary source analyzed is Zalányi's detailed and emotionally charged petition to Rákóczi, written following the altercation in Toruń in 1711. Beyond reconstructing the incident, the study provides a rare glimpse into the court's hierarchical structures, social dynamics, and the precarious position of minor officials within the exiled court. Drawing on archival records and contemporary correspondence, the article contributes to the broader understanding of the Hungarian nobility's life in exile, the functioning of Rákóczi's administration, and the enduring tensions between social ranks even in the face of shared political hardship.

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

„Én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok”

A sorok között bujkáló Mikes Kelemen*

Kiindulás

Három igen tág, de itt csupán szűken vett aspektusból szeretném megvizsgálni Mikes Kelemen *Leveleskönyvét*: 1) az író bujdosása, a mikesi próza és nyelv mint a humor forrása; 2) a *Leveleskönyv* lehetséges műfaji kategóriái és hatása a magyar prózanyelvre; 3) Mikes P. E. néniének személye és szerepei a *Leveleskönyvben*.

A szakirodalom kimerítően tárgyalja mindhárom kérdéskört, mivel a mai napig érvényesek. S noha a Mikes-kutatás már jócskán meghaladta és újragondolta a Mikes-kultusz bizonyos elemeit, az irodalmi köztudatban továbbra is elevenen él a romantika és a nyugatos szerzők megteremtette Mikes-kép. Ezt meghaladni csak az utóbbi két-három évtizedben sikerült, ám az emberek fejéből kigyomlálni nem. E téren a magyar irodalom egy kivételes, az irodalmi kánonnak nem is oly régen befogadott¹ szerzője is szemléletformáló: Kosztolányi Dezső. Egyes vizsgálati pontoknál Kosztolányi legalább olyan kompetens, mint az érintett szakírók. Kosztolányi esetében az sem elvetendő sajátosság, hogy íróval-költővel állunk szemben, ami mégiscsak közvetlen módon jogosítja fel őt a Mikes-portré színes vázolására.

Kosztolányi *Mikes Kelemen* című esszéjében² írja, hogy Rákóczi jegyzője nem volt kimondottan politikai alkat, csak a fejedelem iránti legmélyebb tisztelet, egyfajta kitüntető szeretet az, amiért elkísérte őt a bujdosásban. Ugyanez a mottó jelenik meg ikonszerűen a nyugatos ars poeticához hű, Beck Ö. Fülöp tervezte Mikes-plaketten.³ A politikamentesség az írásért való írás, a célelvű-

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának munkatársa. A dolgozat 2011-ben, eredetileg alcím nélkül, elsőéves egyetemista koromban készült, melyet a Laczházi Gyula vezette régi magyar irodalom szemináriumra nyújtottam be. A jelen változat az akkori dolgozat szerkezetét követi, néhány újabb szakirodalomra vonatkozó reflexiókkal.

1 VERES András, „Fordulópontok a Kosztolányi-recepcióban”, *Literatura* 44, 1. sz. (2018): 45–55, 51–55. Veres megkülönbözteti az 1980-as évekre egyöntetűnek mondható szakírói állásfoglalást, melyet a „prózaforradulat” kifejezés fémjelez, és az ezt mintegy húsz év múlva, a 2000-es évekre betetőző szépírói újrafelfedezést, melyet a posztmodernség ihlette prózapoétikai számvetések jellemeznek.

2 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Mikes Kelemen”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni, vagy nem lenni*, szerk., tan. ILLYÉS Gyula, 83–90 (Szentendre: Kairosz Kiadó, 2001), 84, 86.

3 Bővebben: TÜSKÉS Anna, „Mikes Kelemen képzőművészeti ábrázolásai”, in *Író a száműzetésben*:

ségtől mentes művészet eszményével, az *írás belső szükségletével*⁴ párosul. Ez a Mikes-féle prózapoétika mintegy az egyetlen legitim írói tevékenységgé válik a *Nyugat*-korabeli irodalomművelő elit számára – valamennyi történelmileg mostohának mondható környezetben, időben.

Létezik azonban ezzel az állásponttal szembemenő érvelés is, amely néhány hangsúlyos jellegzetességre hívja fel a figyelmet. Maga Mikes nem zárkózik el ennyire határozottan a politikától. Már a Gallipoliba való megérkezés pillanatától fogva az emigráció várakozással tekintett a nemzetközi politikai helyzet alakulására. Nem minden ok nélkül: Rákóczi és táborá ennek perspektívájától tette jelentős mértékben függővé saját szorongatott helyzetének jobbra fordulását, többek között magát a hazatérést is. Ez a fordulat a későbbiekben nem következett be.

Mikes politika felé fordulása ugyanakkor nem elsősorban a nemzetközi viszonyok kedvezővé formálásából – már amennyire ez lehetséges volt – és az ezzel párhuzamos várakozásból állt, hanem egyfajta politikai kritika és hazaféltség ötvözetéből. A politikától való elzárkózás, az abban való részvétel vagy az azt kritizáló állásfoglalás mind viszonyba kerülnek a politikával, így egyik eset sem mondható tisztán politikaidegennek, a politikát hermetikusan kizáró szemléletmód jelének. Mikes politikakritikája, még ha igyekszik is ilyesmitől elszigetelődni, alapos és súlyos vádakkal illette a korabeli nemzetközi közéletet és a magyarság helyzetét: az emigráció pusztá játékszerré válik a török kezében, hogy egyrészt megvédje magát a német császárral szemben, ugyanakkor fegyverként is felhasználhassa ellene. (Ezt az észrevételt már a fejedelem életében megfogalmazta Mikes, amikor a Porta fokozatosan egyre beljebb telepítette az emigrációt az Oszmán Birodalomba, míg végül „Európa széléin”, Rodostóban állapodtak meg.) A török egyenesen őrizgeti, oltalmazó szárnyai alá veszi Rákóczit, mindennel ellátja, ajándékokkal halmozza el, hiszen számára is lényeges az a fegyvertény, hogy a fejedelem oszmán földön legyen. Miért érinti ez rosszul a német császárt? Mert a szabadságharc mégiscsak nyomós indok a pálcátörésre, így azonban a kirobbanó felkelés bosszulatlan marad – egyúttal fenyegető erejű is, amíg Rákóczi a török kezében van. Ilyen körülmények között érthetően bosszantó Mikes számára a hatalmi versengés.⁵ A fejedelem vezetése alatt ugyan valami módon sikerül elkerülnie az emigrációnak az aktív beavatkozást a politikába, azonban az ifjú fejedelem, Rákóczi József megérkezésével már ez a biztonsága is odavész a bujdosóknak. Íme, a végső pont Mikes számára, ahol már erkölcsi, normalizáló értelemben sem ad érvényt az emigráció céljának, de az otthoniaknak az emigránsok felé mutatott pártfogásának sem.

Mikes Kelemen, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla és Lengyel Réka, *Historia litteraria* 28, 255–266 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2012).

4 Tüskés Gábor és Knapp Éva, „*testetlen ige egy szellemi hazában*”: Mikes Kelemen (Budapest: Balassi Kiadó, 2024), 197–213, itt 203–206.

5 Uo., 222–223, 247–260.

Mi is itt az igazi kérdés? Mi lehet az összefüggés Mikes politikai alkata és magának a bujdosásnak a ténye között? A kérdés igen frappáns summája Bene Sándornál kereshető: „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, akkor miért nem?”⁶

Bujdosói létparadigma

Nem alaptalan a felfogás, hogy Mikes, noha a szabadságharcban aktív szereplőként nem vett részt, a fejedelem iránt érzett tiszteletből szegődött annak kíséretjéül az emigrációba.⁷ *Leveleskönyvében* számtalanszor tanúbizonyságát adja annak, hogy Rákócziiban kora mintaképét, emberileg kiemelkedő nagyságot látta. Mind erkölcsében, mint vallásos lelkületében, hitében példaképpül állítja az olvasó elé, aki ily módon csaknem készen kapja a mikesi bujdosás indítékát.⁸ Ez a fajta vonzalom, melyet Mikes táplált Rákóczi iránt, más oldalról is megközelíthető. Tudvalevő, hogy Mikes édesapja Thökölyhez való hűségét illetően gyanúba keveredett, ily módon ki is végezték, miután Thököly kiadta őt Heister osztrák grófnak és császári őrnagynak. Mikes édesapját korán elveszítve atyai példakép nélkül maradt, ennél fogva Rákóczi karaktere ennek pótlékaul is szolgálhatott. Bene Sándor mondja erre a szoros kötődésre, hogy Mikes amolyan Sancho Panza Rákóczi mellett; egy nem is túl nagy, nem is nagyon magányos, az ember fölé kevéssé magasodó író.⁹ A hasonlat másfelől is remekül illik Mikes alakjához: a valódi Sancho Panza-i természet, aki egyrészt hű emléket állít urának, és Mikes esetében talán *bálványának*, másrészt el is szakad ettől a szoborszerű, megkérdőjelezhetetlen példaképtől, ha összevetjük kettejük politikai és vallási kérdésekben vallott nézeteit.

Mivel azonban Mikest valójában semmi sem kötötte a Rákóczi-féle emigrációba vonuláshoz, hiszen ő maga nem volt tevékeny résztvevője a felkelésnek, a bujdosás önkéntes számkivetésnek is tekinthető, amihez ez esetben nem szükséges külső ok. Elég az is, ha az ember önmagát szubjektumként kezeli, ha lét- vagy lelkiállapota válik önmaga számára is kérdéssé. Az ember saját fajtáján belül is lehet bujdosó, avagy kitaszított.¹⁰ A mikesi létfelfogás ehelyütt erősen hozzákapcsolható a bujdosás indítékaihoz, hiszen a keleti világból kölcsönzött kenyérmetafora azt fejezi ki, hogy Isten az ember földi életében nem passzív létező, hanem valahogyan reflektál annak életeseményeire. Ahogy pedig a *Leveleskönyvben* többször felmerül, ezek a kenyerek akár maguknak a

6 BENE Sándor, „Eljutni Zágonba”, *Holmi* 19, 5. sz. (2007): 551–571, 552.

7 TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 179.

8 Uo., 198–201, 209–213.

9 BENE, „Eljutni Zágonba”, 554.

10 Lásd TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 185–188.

tetteknek bizonyos következményeivel is összeköthetők – kézzel fogható példája ennek a bűn és az azt követő büntetés parabolája (Mt 5, 26) –, úgy a bujdosás is lehet valamiféle tett kiváltotta következmény.¹¹ Mikes esetében elképzelhető, hogy ez a fajta vezeklés önként vállalt. Viszont egyben fel is oldja a bujdosás minden lehetséges negatív attitűdjét: „ha elhihetnők magunkkal, hogy a bujdosást az Isten jovunkra adta, könnyen szenvednők...”, „ne panaszkodjunk hát a bujdosásról, vegyünk mindent jó szívvvel az Isten keziből, és úgy a bujdosásunk igen könnyebb lesz...” (87. levél).¹² Hopp Lajos szerint „a száműzetés, bujdosás fogalma átitatódott” egyfajta „vallásos érzelemmel, a földi zaránokság, bibliai peregrináció jelentésárnyalatával”,¹³ vagy másként egy, az állandó liminalitásból következő „politikai mártírológiai programmá” magasztosult.¹⁴

Mindazonáltal Rákóczi kamarásának két alkalommal is lehetősége nyílt a hazatérésre: először az 1720-as években, amikor édesanyja, Torma Éva próbálta kieszközölni fia számára a szabadulást. Majd 1740-ben levélben kérte Mária Teréziától az engedélyt a hazatérésre, azonban nem kapott amnesztiát. Már az első kísérlet is gyanús, amennyiben igaz az, hogy Mikes olyan csekélység fejében hagyhatta volna el Rodostót, ha az édesanyja kieszközölte elbocsátó okiratot elfogadja; magyarul, ha ő maga kedvet és hajlandóságot mutat a hazatérésre.¹⁵ Érdekesebb a második kísérlet. Mária Terézia elég tömör válasza a kérvényre a következő volt: „*Ex Turcia non est redemptio*”, azaz „Törökországból nincs visszatérés”. Bene Sándor azonban jelzi, hogy egy ilyen jelentős dokumentumról semmilyen adatunk sincs, sohasem került elő, egyedül a *Leveleskönyv* tartalmazza a latin idézetet. Így az a következtetés vonható le, hogy maga a levél, sőt, az egész incidens Mikes kitalálta dolog.¹⁶

Miért *lehetett* erre szükség? Miért kellett Mikesnek hamis adathoz, szándékos fikcióhoz nyúlnia? A válasz talán a levélműfaj egy sajátosságában rejlik: a hiteles láttatás és e láttatás szubjektivitásának igényében,¹⁷ vagy más szavakkal a „személyes élettörténet és a kortörténet elbeszélési modelljeinek össze-

11 Lásd Uo., 156–160, itt 159.

12 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, szerk. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 160.

13 HOPP Lajos, „Emigráció – száműzetés – bujdosás: Rákóczi és Mikes”, *Hitel* 9, 8. sz. (1996): 76–82, 80–81.

14 TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023), 269–275. Idézi TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 225.

15 BENE, „Eljutni Zágonba”, 555.

16 Uo.; lásd még TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 179, 225–226, 243. A szintézis nem érinti a Bene által felvetett hipotézis kérdését.

17 BENE, „Eljutni Zágonba”, 558.

kapcsolásában”.¹⁸ Mi módon? Mikes a portán tartózkodó bécsi követnél tudakozódik a saját ügyével kapcsolatban, amit a követ így hárít el: „*Nec nominetur in vobis*” – ez annyit tesz, mint: „szó sem lehet róla”.¹⁹ Maga ez a latin fordulat minden bizonnyal elterjedt volt Mikes korában, minthogy bibliai idézetről van szó. Az egyik páli levélben található meg: „Paráznaság pedig és akármely tisztátalanság vagy fösvényesség *ne is neveztessék ki közöttetek*, a mint szentekhez illik” (Eféz. 5, 3). A paráználkodás a Mikes korabeli nyelvben árulást is jelentett; durván tehát itt arról lehet szó, hogy Mikes valami módon elárulta a többi száműzött képviselte ügyet. Nem kizárt, hogy Mikes ezúttal is játszik a szavakkal, és saját lelkiismerete szolámát adja a bécsi követ szájába – összegez Bene.²⁰

Néhány szó erejéig visszatérve Mikes politikai alkatához, érdemes e vállalt bujdosásnak még egy árnyalatát felvillantani. Ha Mikes „egyszerűen nem akart hazajönni”, emögött, úgy vélem, Mikes hazafélése bújik meg, ha arra gondolunk, hogy mit érezhetett Rákóczi József emigrációs tevékenysége láttán. Kettőjük esetében értékbeli, szemléletbeli különbözőségekkel állunk szemben. Mikes akadályokba ütközik, súlyos fenntartásokkal viseltetik az új fejedelem iránt, olyanmódra, hogy ez az előzővel össze sem hasonlítható: a török kénye-kedve szerint használja, mint egy bábút. Mikes számára ez az ember nem üti meg a mércét. Sem a többi emigráns, aki időközben már a fejedelem halála után érkezik Rodostóba: Erdélyből menekült köztörvényes bűnözők, rongyos bujdosók – pejoratív értelemben bujdosók!²¹ Mi történne, ha ezek a csavargók amnesztiát kapva az új fejedelem vezetése alatt bevonulnának Erdélybe...? De ugyanilyen véleményekkel van az otthoniakról is. Mikesben egyre mélyül, egyre inkább lecsapódik a Rákóczi mellett való elköteleződés. Otthon, Erdélyben, Zágonban – melyet legalább úgy szeret, mint Rodostót – ugyanúgy nincsen jelen a szabadság. Ezen a ponton ismételt önellentmondás figyelhető meg, de Mikesnél ez az ellentmondásosság nem kiábrándító, csupán nem akarja azt a látszatot kelteni, mintha megkerülhető volna a valóság összetettsége.

Egyfelől az otthoniak szabadsága akkor sem szabadság, ha ők maguk úgy vélik: az Erdélyt kézben tartó Habsburg uralom azonos azzal, amelyik az emigrációt sakkban tartja. Magyarán még nem jött el az ideje a hazatérésnek. Az idő múlásához a hasznosság elve társul, de a rabságot mindig rabságnak kell tekinteni (nem úgy, mint az a gályarab, akiről Mikes beszámol, és aki már nem gondol szeretteivel, sem családjával, mert hozzászokott a rabsághoz).²² Ez a fajta szabadság sajátos erkölcsi paradigmába illeszkedő szabadságnak tűnik: azon alapul, hogy gyakorlatilag ugyanazt a negatív vagy hátrányos ka-

18 TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 171.

19 BENE, „Eljutni Zágonba”, 556.

20 Uo.

21 Uo.

22 Uo., 556–557.

tegóriát az egyik oldalon követendőbbnek, igazabbnak tünteti fel a másikhoz képest. Másfelől Mikes szabadsága nemcsak költői játék vagy nyelvi invenció. Bene azt állítja, Mikesnek sikerült belemesélnie Magyarország emlékéterébe egy új, addig ott nem volt tájat. Összetéveszthetetlenül erdélyit, ám ez az „Erdély” valahol egy képzeletbeli Párizs és egy valós Konstantinápoly koordinátái között lebeg, a tenger és a mindenütt magas ég alatt, elszabadulva a konvencionális képzelet toposzainak horgonyáról.²³

Még hozzáfűzi, hogy ez a szabadság magasabb is; valahogy összefügg az-
 al, amit Isten a személyén át eltervezett a bujdosásában (vö. kenyérmetafora). „Mikes szerint a bujdosók sorsával az Isten jelezni akart valamit” [...], mégpe-
 dig többek között azt, „hogy a számkivetéssel járó *valódi szabadság*: folytonos viszonyulás és viszonyítás, *szabad* várakozás az általa rendelt cselekvésre és az általa küldött cselekvőkre; a kiszámíthatókon túli erő kímélése, a végső dol-
 gokról való beszéd, humorral, a hallgatás közelében”.²⁴ Véleményem szerint a *vagyok, aki voltam és leszek, aki vagyok* sem utal másra: a szubjektum integritá-
 sának (valóban újszerű) kinyilvánításával együtt²⁵ a bujdosásban mint Isten akaratóban való megnyugvás, a szabad akarat kinyilvánításának aforisztikus kifejezése. Megkapó a tanulmányt lezáró gondolat, mely szerint a honvagy oda húz, ami még nincs meg: Mikes számára az idő előtt való hazatérés egyenlő az ideális Magyarország feladásával.²⁶ Látjuk tehát, hogy nem elégséges csupán Mikes Rákóczihoz való viszonyával magyarázni, miért nem tért haza a levél-
 író. A legújabb szintézis szerzői, Tüskés Gábor és Knapp Éva mindezt frap-
 pánsan és relevánsan igazolják a fiktív dialógus retorikájának mélyreható elem-
 zésével, miként a könyv címe is sugallja.²⁷

Szubjektum és nyelv

Mikes számára az idő hasznos eltöltése mellett a humor a csömör ellenszere. Kosztolányi írja életrajzában, hogy Mikes a humor minőségével volt csak képes elviselni sorsát: „a humor kincse lakozott benne, mely a nagy dolgokat kicsiny-

23 Uo., 559.

24 Uo., 563.

25 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „*testetlen ige...*”, 164, 177, 198. Az ószövevényi allúzió mellett (2Móz 3, 14) a nyelvi formula egy lehetséges 17. századi forrásához lásd Szenczi Kertész Ábrahám *Váradai Bibliáját*. Vö. KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos magyar ABC; P. S. Utóírás; Mária Théréziához buzdult alázatos énekem*, ford. HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka és RÉDEY-Keresztény János, szerk. HEGEDÜS Béla, Régi magyar költők tára: XVIII. század 17 (Budapest: Universitas Kiadó–Reciti Kiadó, 2020), 45. Online: <https://tinyurl.com/2hcddkdb> (hozzáférés: 2025.04.22).

26 Uo., 567. A gondolat Szerb Antaltól való, aki Szenci Molnár Albertől írja ezt, lásd SZERB Antal, „Szenci Molnár Albert lázas élete”, in *A trubadúr szerelme: Könyvekről, írókról, 1922–1944*, szerk. WÁGNER Tibor, 135–139 (Budapest: Holnap Kiadó, 1997), 138.

27 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „*testetlen ige...*”, 189–194 itt 190.

nyé teszi, a kicsinyeket naggyá s ezzel hangsúlyozza minden jelenség viszonylagos voltát és a világ a kedély által teremti meg az egyensúlyt, az a humor, mely [...] a lélek ragasztószere, az a humor, mely nélkül minden írás csak csörgő papiros”.²⁸ A nevetéssel az ember úrrá lesz félelmén, oldja saját feszültségét. A humor megvédi az embert saját magától, nem engedi viszonylagossága által, hogy valaki megmaradjon zárkózottságában, hogy teljesen elnémuljon a többiek előtt. Bene még képletesebben fogalmaz: mindenkit megvéd a saját magában lappangó kuructól.²⁹ A nevetés a lélek orvossága, az élet sója, a test egészsége.³⁰ A humor megőrzi a személyiség higgadt önuralmát, meggátolja abban, hogy elhamarkodottan ítéljen. A tényleges feszültségoldás pedig ott nyújt segítséget, ahol különben az ember vagy konkrétabban a bujdosó kuruc örökösén korlátok közé szorított egzisztenciája ellenében kifejtett erőfeszítései elvesznének. E jelenség prózapoétikáját feltárandó a deskriptív retorikai vizsgálat a *gáláns esztétika* szellemesség (*esprit*) kulcsfogalmát mozgósítja igen meggyőzően.³¹

R. Várkonyi Ágnes szerint a humor közösségi használatra szánt dolog, s nemcsak Mikes humorára érti ezt.³² Érvelése szerint Mikes nem saját, egyéni olvasásra szánta a *Leveleskönyv* tartalmát, mely egyszerre szól az emigráció életéről és történetéről, a mindennapok apró eseményeiről, de szerinte a legkevésbé önéletrajzi igényű (az újabb kultúratudományos megközelítés szerint *autofikció*³³), hanem feltehetően a bujdosók körében olvasta, illetve olvashatták föl azt. R. Várkonyi Ágnes úgy vélekedik, hogy közvetlen módon egyedül a bujdosókhoz szól a *Leveleskönyv*.

A *Leveleskönyv* rendkívül tudatos szerkezetére R. Várkonyin kívül a vízjeles kutatás is rámutat; a kéziratot lapozgatva a megírás módszere szinte az orrunk előtt van. A vízjel ugyanis kötegenként változik.³⁴ Mikes nem rögtön Gallipoliba érkezése után látott neki a *Törökországi levelek* írásának, hanem később, mindig olyan időpontokban, amikor nyugodt körülmények adódtak a munkára. Így például akkor, amikor Rákóczi Józsefet elkísérve a balkáni hadjáratra visszatért Rodostóba. Ennek ellenére „ismeretlen a levelek végső megformálásának az ideje”; nem tudjuk pontosan „mikor, milyen időközönként történt a koncok másolása az első fogalmazványokról”.³⁵ Legújabb

28 KOSZTOLÁNYI, „Mikes Kelemen”, 87.

29 BENE, „Eljutni Zágonba”, 563.

30 R. VÁRKONYI Ágnes, „Az ismeretlen Mikes”, *Liget* 4, 1. sz. (1991): 57–70, 66.

31 Lásd TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 171–184, itt 174.

32 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 60–64.

33 Lásd TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 185–188, 214.

34 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 63.

35 TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 291–314, 295–296.

pedig, Hopp Lajos nyomán, „új forrás előkerüléséig úgy kell tekinteni a levelekre, hogy akkor készültek, amikor dátumozták őket”.³⁶

Munkamódszereit Mikes részben kölcsönzi, ahogyan egyébként a levélformát is. A megírásban César de Saussure lehetett a mintája, aki miután összezőrdült a konstantinápolyi angol nagykövettel, Zay Zsigmond meghívására került az emigráció táborába. Saussure saját útinaplót vezetett, a történészek szerint pedig Mikes tőle kaphatott ösztönzést egy ilyen napló összeállítására. (Mintájaként a Madame de Sévigné-féle leveleskönyvet, valamint további példákkal Tüskés Gábor elmélyült kutatásai révén a francia episztoláris hagyomány egészét tartja számon az irodalomtudomány.³⁷) Ennek alapján egy viszonylag időszerűen vezetett naplót rekonstruálva jegyezhetette le Mikes a történeteket. Ez annál is valószínűbb, mivel az író megdöbbenően friss értesülésekkel és pontos információkkal rendelkezik, amelyeket egyébként nem tudott volna azonnal, az események pillanatában hitelesen rögzíteni. Ezt bizonyítja Szekfű Gyula észrevétele, aki a *Leveleskönyvet* Virmont császári követ azonos időszakból fennmaradt francia jelentéseivel hasonlította össze, kimutatta, hogy a két dokumentumban az elbeszélés menete és az események sora megegyezik.³⁸ A különbség csupán annyi, hogy bizonyos dolgokról (például ún. „Rákóczi- emlékek”-ről³⁹) Mikes nem ír. Ebből arra következtethetünk, hogy a *Leveleskönyv* ténylegesen a felolvasás, a *szórakoztatás*⁴⁰ funkcióját tölthette be. De további három másik úton is ugyanerre a következtetésre juthatunk.

1) A tudatos, forgatókönyvszerű megszerkesztettség mellett a levelek hossza vagy rövidege is figyelemre méltó. Többnyire rövidke, tömörek, viszonylag egyszerű felépítésűek, mindig ugyanazok a sémák ismétlődnek bennük, egy nekifutásra végigolvashatók, könnyen érthetők, stílusuk tiszta. Ahogyan Kosztolányi írja Mikes rendkívül invenciózus nyelvéről: „szinte színek nélkül tud festeni”, a „háromszéki uraságok élő beszédét örököltette meg”; a „próza titka bizonyára nem is más, mint a szerénység”, a „szenvadás szerénysége”; „keveset markol, hogy sokat fogjon”.⁴¹ Mondhatni közhelyesen zárja, pedig Kosztolányi csak arra gondol, hogy a szegénység, igénytelenség vagy az alázatosság (mely jellemzők mind-mind ott rejlenek Mikes költői prózanyelvében), a ritka egyszeriség, tisztaság önmagukban elegendők ahhoz, hogy egy kevésbé kiemelkedő írói magaslathoz is nehezen megjárhatóvá tegyenek. Az első prózaírónak kiáltja ki, aki társalgási nyelvünket szólaltatta meg leveleiben, és Balassi költészetének emeli párjává. „Ő írta le ezt a szót először: kávéház; annak

36 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 146.

37 Uo., 49–94.

38 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 63.

39 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 200.

40 „A történelem csaknem kizárólag szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli [ti. Mikes], a magyar történelemre csupán elvétve utal.” Uo., 217.

41 KOSZTOLÁNYI, „Mikes Kelemen”, 83–90.

a szellemi tanyának ad nevet, ahol újabb irodalmunk évekig hánykódott és nevelődött.” Vagy ahogyan Kődöbőcz Gábor jellemzi: „egyedi retorikai megformáltságú mondatok, hallatlan nyelvteremtő erővel bíró, különleges stilisztikai érték, sziporkázóan szellemes gondolkodás, választékosan elegáns, meghökkenítő nyelvi lelemény”,⁴² ez egytől-egyig Mikes Kelemen. A rend kedvéért hadd illesszek be még két hasonlóan elegáns analízist: „szava a természetes előbeszédhez simul, őrizi, és a használó személyiségével frissíti a nyelv lelét, amíg az képessé lett tökéletesen kifejezni szellemét”, „a nyelv számára egy darab megmentett otthon, egy darab elidegeníthetetlen, elorozhatatlan haza volt”.⁴³ Utoljára lássuk Mikes Kelemen saját szavait *Leveleskönyvéről*: van közöttük „jóízű, csinos és takarékos, nádmézes téntával írt, könnyű, kurta, haragos és tüzes, rövid, szomorú, gyönyörű, kedv szerint való, irtóztató pirongató, véres és kegyetlen, vigasztalásra szolgáló”.⁴⁴ A levelek szellemi összetartója a magyar nyelv, a bujdosók nyelve.⁴⁵ Idegen földön, Mikes lófőszékely-identitásával és műveltségét lebecsülő gesztusával együtt is⁴⁶ gazdagon táplálkozik a jezsuita iskolai retorikaoktatás Cicerón, Pliniuson, Erasmuson, Vivesen és Lipsiuson kipróbált latin levélelméleteinek forrásvidékéből.⁴⁷

2) Mikes a (feltételezhető) naplójegyzetein kívül fordításait, elmélkedéseit, az olvasott novellákat és a korban közismert rövid történeteket is beépítette művébe. Tüskés Gábor mutat rá arra, hogy a leveleskönyv és a „fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni, utóbbi vizsgálata” pedig nélkülözhetetlen, hiszen Mikes „nem kis mértékben prózafordításai révén vált igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé”.⁴⁸ A *Leveleskönyv* e sajátossága, védjegye szokatlanul tág kereteket biztosít akár a levél, akár a napló műfajának. A levélbe jóformán minden belefér: szemlélődés, vallomás, lélekelemzés, anekdota, ironia, önironia, humor stb. Mindehhez nagymértékben hozzájárulnak a mikesi írásművészet deskriptív retorika által feltárt *repetíciós technikái*.⁴⁹ Kosztolányi szavaival: „ha a vers a lélek legteljesebb kitárulkozása és lemeztelenítése, akkor a levélforma a lélek pongyolája”. Miről is van szó? A *lélek pongyolája* nem más,

42 KÖDÖBŐCZ Gábor, „Nyelvteremtő erő és csillámló játékosság Mikes Kelemen szépprózai műveiben”, *Magyar Napló* 23, 10. sz. (2011): 24–25. Lásd még SZATHMÁRI István, „Mikes és irodalmi nyelvünk”, *Magyar Nyelv* 87, 3. sz. (1991): 298–306.

43 VERESS Dániel, „Zágoni Mikes Kelemen honszeretete”, in *Székely Útkereső – Antológia: A Székely Útkereső irodalmi és művelődési folyóirat antológiája*, szerk. BEKE Sándor, tan. KOZMA Mária, Székely útkereső, 57–59 (Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1994).

44 GYÁRFÁS Endre, „Mikes Kelemen nyelve”, *Élet és Tudomány* 59, 17. sz. (2004): 531. Az idézett kifejezések Mikes eltérő időpontban írt leveleiből valók.

45 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 62.

46 TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 203.

47 Uo., 28–143.

48 TÜSKÉS, „Mikes problémák”, 298–299. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 98–99, 245–246.

49 Uo., 144–166, itt 165.

mint a már idézett *biteles láttatás* és e *láttatás szubjektivitásának: a különféle elbeszélői modellek összekapcsolásának* problémája. Kosztolányi említett Mikes-rajzának e gondolatai igen termékenyek. A szándékolt szubjektivitás amúgy is jellemző a levélírára – amint Mikesnél ezt a jelenséget Tüskés Gábor a különböző diszkurzív szintek szellemes egymásba játszatásának logikájával szemlélteti:⁵⁰ ha netán napjainkban papír alapú levelezésre vetemednénk, ugyanígy, a lehető legcélravezetőbben és tömörebben, ugyanakkor meglehetősen szubjektív nézőpontból adnánk elő a mondandónkat. Ebben az elektronikus levélváltás sem különbözik. A láttatás ilyen dichotómiája egészen furcsa játékot indít el. Különös élvezetet kelt íróban, olvasóban egyaránt – írja Kosztolányi –, a láttatás milyenségének szándékolt felfedését. Mi, a kontextuson kívülről beférkőző olvasók olvassuk Mikest, ám ő is olvas minket, merthogy P. E. grófné mi is vagyunk. Ezért lehet hallatlanul élvezetes és lebilincselő a 21. században is a *Leveleskönyv*.

Műfaji keretek

3) Műfaját tekintve a *Törökországi leveleket* tartották már levelekben írt naplónak, levél alakban írt útirajznak, erkölcsi elmélkedésnek, emlékiratnak is. Ezek a magyarázatok a levélműfaj, valamint az emlékiratok, memoárok 17–18. századi elterjedésére mennek vissza. Nézőpontunkból már sokkal érdekesebb lehet Mikes művének más műfajokhoz való viszonya, mint a regény vagy a levélregény.

Tudvalevő, hogy Mikes levelei nem ún. misszilis levelek, hanem fikción alapulnak: fiktív személyhez íródott fiktív műfaji státuszukról beszélhetünk. A *Leveleskönyv* sokkalta nagyobb formai összetettségére először Barta János hívta fel a figyelmet az 1960-as években.⁵¹ Kibédi Varga Áron továbbgondolta ezt a megközelítést: a leveleket átfogó „mitikus struktúra” a fiktív néne alakjának megteremtése a „nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt; Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját, a regényt”.⁵² A *Leveleskönyv* olasz fordítója, Cinzia Franchi szerint a kétségtelenül jelen levő írói nézőpont és a követett motívumok, toposzok folyamatossága a regényesség elemeit mutatja a levélműfajon belül, így a „magyar regény kiindulópontjának” nevezhető. E helyt szokás megemlíteni olyan neveket, mint Krúdy Gyula, Tamási Áron, Gelléri Andor Endre (vagy ha éppen természetesen csengő nyelvére gondo-

⁵⁰ Uo., 171–177.

⁵¹ BARTA JÁNOS, „Mikes Kelemen”, in BARTA JÁNOS, *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, 7–41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966).

⁵² KIBÉDI VARGA ÁRON, „Mikes mítoszai”, in *Az emberek próbája: Emlékkönyv a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára*, 31–35 (Amszterdam: Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1976).

lunk: Arany, Petőfi, Kosztolányi, Babits, Tamási Áron, Sütő András, Szilágyi István, Kányádi Sándor), akiket a Mikes megteremtette „tündéri realizmus” kiteljesítőiként könyvelnek el.⁵³ A nemzetközi szakirodalomban elfogadottá vált tág meghatározás szerint a levélregény olyan, részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁵⁴ Mikes művéhez a francia levélregény rendkívül komplex, több altípusra is bomló műfaja kapcsolódik.⁵⁵

A műfaj kérdésének összetettségét jelzi azonban, hogy míg Bódi Katalin a *Törökországi leveleket* a levélregény egyedi változatának tekinti,⁵⁶ Bernard Bray pedig „hiányzó láncszemnek”, amely a szentimentális levélregényt köti össze a filozófiai regénnyel (e hipotézist Tüskés Gábor is igazolja),⁵⁷ Tüskés ennél elemibb képet is nyújt, mely szerint „a fiktív és a misszilis levelek” Mikesnél „lényegében ugyanannak a műfajnak a változatai”, és „[n]em egy előre megtervezett művet öltöztet levélformába, hanem az egyes leveleket emeli remekművé”.⁵⁸

A levél végeredményben, ahogy Kosztolányi írja, társalgási és társasági műfaj: „aki levelet ír, az társalog papíron”, híreket közöl – egészen az újság föltalálásáig. Kosztolányi szerint a hajdani kis és nagy dolgok napokig, akár évekig is nyomot hagytak az emberi lelkekben, ugyanakkor már ő is azt rója föl saját korának, hogy századában a telefon mindenki keze ügyében lévén le sem kell írni, még drasztikusabban, át sem kell gondolni ezeket a saját belsőben születő dolgokat. A levélnek tehát e láthatóan széles formai konvenciója nyomán se zárhatjuk ki a *Leveleskönyv* közösségi fölolvását, hogy például csak a beléjük szőtt anekdotákat, novellákat és egyéb *szórakoztató* jellegű olvasmányélményeket említsem.

„Címzett ismeretlen”

+1. Végezetül a negyedik út, a hír. „A hír hiánya elviselhetetlen”, „hírt venni a világról annyi, mint jelen lenni benne” – írja Mikes. Magyarán az odatartozás biztosító, egyáltalán a valahová tartozásá egyenlő a *hírt adni a világnak* gesz-

53 KÖDÖBÖCZ, „Nyelvteremtő erő...”, 24.

54 KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle: Approches historique et formelle / Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig*, doktori (PhD) értekezés (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2006), 20–24, itt 24. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „testetlen ige...”, 83. Itt a definíció a kommunikáció résztvevőire, a kompozícióra, valamint a levelek szerző vagy kiadó által szavatolt hitelességének kérdésére helyezi a hangsúlyt.

55 Uo., 83–92.

56 BÓDI Katalin, „A Törökországi levelek mint levélregény”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, 64–74 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 67. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „Testetlen ige...”, 51–52.

57 Bernard BRAY és Odile RICHARD-PAUCHET, „Kelemen Mikes, Lettres du Turquie”, *Épistolaire* 39 (2013): 265–269, 268. Vö. TÜSKÉS és KNAPP, „Testetlen ige...”, 55, 94.

58 Uo., 172, 174.

tusával.⁵⁹ R. Várkonyi visszamegy egészen a hírek előzményéig, a Kosztolányi modern újságját, de Mikes híreit is megelőzőkig. A korabeli, már Mikes gyermekkorában is elterjedt hírlevelek, hírlevélírás az egymást követő nemzedékeken keresztül hagyományozódott – hangzik a tétel. Volt ideje kifejlődni a hír művészetének (nevezhetnénk *ars praeconiinak*), rögzülnie a különböző típusoknak, és kialakulni annak, hogyan lehet a párbeszéd ízeit visszaadni, a feladó (hírlíró) és a címzett kapcsolatát valószerűen megőrizni. Mikes tehát maga is a régi hírlevelekből meríthette olyan fordulatait, mint *most jött a hír, most hozták hírért, hírül vitte már, micsoda hírt hallottam* stb.⁶⁰ Mindenesetre a Tüskés–Knapp szerzőpáros itt is pontosabban igazít el: a *Leveleskönyv* nyelvi alaprétegét nem a magyarországi hírlevelek, hanem a jezsuita levélméletek ihlették; a *sine qua non* pedig az *elhitetés retorikáján* alapuló előbeszédet imitáló belső monológ, képzelt dialógus.⁶¹ Mégsem hiába követtük majdnem szóról-szóra az R. Várkonyi-tanulmányt, ugyanis itt következett be a szemléletváltás Mikes recepciójában. Végre kibújunk a tettetett értetlenség álarcából, az elhamarkodott ítélethozatal felelőtlenségéből, és igyekszünk megértéssel közeledni a zágoni levélíróhoz.

Továbbmenve R. Várkonyi gondolatmenetén: a hír az emigráció közegében a tájékozottság „az élet feltétele, mint a levegő”. Az általa citált 97. levélbeli⁶² „az álom, mintegy halál” annak az épp előadott történetnek tagmondata, miszerint „solimán” (Szülejmán) szultán kivégezteti egy hűséges vezírré tett alattvalóját, akit irigyei félig-meddig koholt érvek alapján vádolnak be nála. Mivel azonban a szultán azt ígérte vezírének, hogy életéhez nem nyúl, míg az ő élete tart, ezért a vezírt beárulók azt javasolják, hogy ölesse meg akkor, amikor aludni tér, így megtarthatja ígéretét. Ilyen értelemben az „álom, mintegy halál” érvényteleníti a szultán szavait; olybá tűnik, mintha sohasem mondta volna ki azokat. R. Várkonyi szerint Mikesnél ez a passzus kulcsmondat: ál-munkból, a halálból a hírek segítenek vissza az életbe.⁶³ Olyan ez, mint a hír-vivő isten, Hermész alakja, aki egyben a holtak kísérője is (*escort*), csak fordítva: Mikesnél a hír kivezet, kikísér a halálból a fényre, máskülönben a hazától távol eső élet maga is halállá válna. Tüskés mindezt a 7. levél élet–halál allegóriájára utalva igen találóan az „abszurdítás határán mozgó életnek” nevezi.⁶⁴

Mikesék tehát Rodostóban állandóan híreket várnak, ám a híreket meg is kell tudni szűrni. Mikes hírei jó részét feltehetően a helyi újságokból veszi, Konstantinápolyban is lehettek forrásai, mégis a *Leveleskönyv*ben egyedüli for-

59 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 60.

60 Uo., 61.

61 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „testetlen ige...”, 127–128, 132–138, 141, 189.

62 MIKES, Törökországi levelek..., 181.

63 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 62.

64 TÜSKÉS ÉS KNAPP, „testetlen ige...”, 209.

rásaként szinte mindig nénjét nevezi meg. Kinek írta hát híreit (leveleit) Mikes? Ki lehet ez a P. E. – Kosztolányi megnevezéseiben Peéry Lőrincné, illetve Paksi Erzsébet – grófné? „Az Édes Néném, a képzelt rokon és honfitársnő, Mikes számára jelentős mértékben a szülőföldet, tágabb értelemben Erdélyt is jelentette, Mikes múltjának jelen valóságként tételezett eleme volt.”⁶⁵ Ennyi lenne? Tulajdonképpen igen. Mikes a törökországi leveleit senkinek, inkább csak magának és mindenkinek írta. Írta a maga és bujdosótársai számára, de a mindenkori olvasónak is. Mikes P. E. nénje és a levelek valószínűleg kitalált, költött dolgok; a leveleknek van egyfajta, Mikes és a nénje között alakuló szerepjáték-jellegük is. A néne a korszak levélirodalmában is fiktív személy: maga az olvasóközönség – amit a vissza-visszatérő szakirodalmi tételmondat szintén igazol, tudniillik, hogy a levélíró és a címzett egymás alteregói, hiszen ebben a relációban a művész és az ő létét visszaigazoló közönség iránti vágy *bujkál*.⁶⁶ Kosztolányi is ugyanezt a *tekhnét* járhatja csúcsra az *Esti Kornél*-ban! A közönség hiánya éppen a távolságon és Mikes távolságtartó magatartásán mérhető le, aminek kitöltésére a mindenkori olvasó, a rodostói közösség vagy az erdélyi rokonok a címzett funkciójának betöltetlensége révén ugyanúgy alkalmasak, hiszen az az üressége miatt *betölthető* (*horror vacui*). Mikes egy nőalakban képvisel mindnyájunkat, a korabeli olvasók ugyanis részben Európa művelt női közönségéből kerültek ki.⁶⁷ Az olvasó e divatos személyisége, akit minden érdekel, ad hitet a rodostóiaknak: valaki olvassa Mikes írásait (olvassa őket, történetüket), *irántuk* érdeklődik. Végeredményben ez a közösségteremtő erő Mikes leveleiben, és ez képviseli számunkra, befogadók számára a rodostói magyar szót; ami 250 év múlva is ugyanolyan élő, lendületes, akárha ma született volna.

“I Am Who I Was, and I Will Be Who I Am” The Elusive Presence of Kelemen Mikes Between the Lines

This study offers a close examination of Kelemen Mikes’s *Letters from Turkey* through three focal points: the role of exile and the linguistic-humorous features of Mikes’s prose; the generic classification and literary influence of the *Letters* on Hungarian prose; and the character of Mikes’s “aunt”, a central figure in the epistolary fiction. The paper contrasts the traditional image of Mikes – as shaped by Romanticism and later Nyugat authors – with more recent literary criticism, highlighting how Mikes was far more politically aware and critical than previously assumed.

65 VERESS, „Zágoni Mikes...”, 57.

66 TŰSKÉS és KNAPP, „*testetlen ige...*”, 185–197, különösen 190, 192, 194–197.

67 R. VÁRKONYI, „Az ismeretlen Mikes”, 68.

TÓTH FERENC

Folard lovag és a Nagyságos Fejedelem

Feljegyzések egy Rákóczi rodostói könyvtárából kiemelt mű margójára

II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtára fennmaradt listajegyzékének rekonstrukciójával már több neves kutató – köztük Zolnai Béla, Tüskés Gábor és Knapp Éva – behatóan foglalkozott.¹ Az utóbbi szerzőpáros átfogó rekonstrukciós kísérlete a téma eddigi legalaposabb összegző tanulmánya, amely nemcsak felvázolja a bujdosó fejedelem könyvgyűjteményét a listán szereplő könyvcímek alapján, hanem az egyes kötetekre vonatkozó feljegyzéseket is pontosan ismerteti. Ezek alapján megtudhatjuk azt is, hogy a bujdosó Rákóczi hadtudomány iránti érdeklődése a száműzetése ideje alatt sem csökkent. A fejedelem rodostói könyvtárában megtalálhatóak voltak a kor legismertebb és legnépszerűbb hadtudományi munkái, például Blaise de Monluc *Commentaires*-jei, François de La Noue *Discours*-ja és nem utolsósorban chevalier de Folard híres, *Histoire de Polybe* című műve. Bár ez utóbbi szerző munkáját Rákóczi halála idején kiemelték a könyvtárából és a bejegyzés szerint Konstantinápolyba került, az mára elég világosan látható, hogy Rákóczi Folard lovag eszméi iránti érdeklődése nemcsak egy olvasmányélményre, hanem személyes kapcsolatra, illetve közös szellemiségre is utal. Tüskés Gábor kollégámat köszöntő írásomban néhány erre utaló forrás, illetve újabb kutatási eredmények felhasználásával szeretnék a két személy közötti lehetséges kapcsolatokra rámutatni.

Mielőtt a két személy közötti személyes és szellemi kapcsolatokról szólnék, röviden szeretném összefoglalni, ki is volt Folard lovag, akinek a munkái nagy hatással voltak a felvilágosodás századának neves katonai gondolkodóira, köztük vélhetően II. Rákóczi Ferenc fejedelemre is. Jean-Charles de Folard (1669–1752) a 18. század első felének egyik meghatározó katonai gondolkodója volt, akinek az életével viszonylag kevesen foglalkoztak. Leszámítva a Pierre-Louis-Georges du Buat-nak tulajdonított visszaemlékezéseit és egy 20. század elején

* A szerző történész, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet Kora Újkori Osztály tudományos tanácsadója.

1 ZOLNAI Béla, „II. Rákóczi Ferenc könyvtára”, *Magyar Bibliofil Szemle* 2, 4. sz. (1925): 3–27; KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 227–247 (Szeged: SZTE, 2016); ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS, „La Bibliothèque de Rodostó (Tekirdag, Turquie) du prince François II Rákóczi: Nouvel essai de reconstitution”, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39 (2014): 185–208.

készült életrajzi munkát,² érdemben Jean Chagniot monográfiája³ és legutóbb Fadi El Hage Folard lovag elveszettnek hitt kézíratait bemutató könyve⁴ foglalkozott a neves hadtudós munkásságával. A brit származású, Szavoijában letelepedett nemesi család sarjaként 1669. február 13-án született fiatalember a jezsuitáknál eltöltött tanulóiévei után 16 éves korában lépett a francia királyi hadsereg szolgálatába. 1687-ben már a Béarn gyalogezred soraiban harcolt kadéttsztként. A pfalzi háború kirobbanását követően ugyanott hadnagyként szolgált egészen a háborút lezáró 1697-es rijswiki békéig. A néhány éves fegyvernagyvást követően Folard lovag a spanyol örökösödési háború során ismét kivette a részét a hadműveletekből. Először az itáliai hadszíntéren szolgált Vendôme marsall környezetében, majd 1703-tól a marsall fivérét kísérte hadmérnökként a lombardiai hadműveletekben. 1705 augusztusában megsebesült Cassanónál, és hősie helytállásáért elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét. A lábadozása során már elkezdett dolgozni a későbbi híres hadtudományi rendszerének, az oszlopharcászat elméletének a kidolgozásán. Folard a későbbi hadjáratokban is folytatta a katonai szolgálatot. 1706-ban a modenai francia helyőrség parancsnoka mellé rendelték tanácsadónak, és ott szolgált egészen a város erődjének 1707. februári feladásáig. Ezt követően 1708-tól ismét Vendôme marsall parancsnoksága alatt szolgált a flandriai hadszíntéren. Részt vett a híres malplaquet-i csatában (1709. szeptember 11.), ahol súlyosan megsebesült, majd felépülése után 1711-től Bourbourg város katonai kormányzójaként tevékenykedett egészen az utrechti békéig (1713). Ekkor már neves katonai szakértőnek számított, és gyakran kapott meghívást távoli hadszíntereken való katonai missziókban való részvételre. 1714-ben Máltára hívták meg, hogy a nem sokkal korábban kirobbant velencei-oszmán háborúban katonai tanácsaival segítse a földközi-tengeri szigetország védelmét. Miután a hadműveletek hamarosan a görög szigetvilág velencei területeire összpontosultak, Folard lovag hamarosan visszatért Franciaországba. A következő felkérése a legendás svéd király, XII. Károly szolgálatába szólította, és a Nagy Északi Háború utolsó szakaszában folyó hadműveletek segítése céljából Folard 1716-ban Svédországba utazott. Stockholmi tartózkodása során dolgozta ki először Polübiosz harcászati gondolataihoz fűzött kommentárjait, amely később az egyik legfontosabb műve lett. Súlyosbodó betegségei miatt azonban 1717-ben visszaindult Franciaországba, azonban útközben hajótörést szenvedett, és az összes csomagját és kézíratait elveszítette.⁵

2 Charles de COYNART, *Le chevalier de Folard, 1669–1752* (Paris: Hachette, 1914).

3 Jean CHAGNIOT, *Le chevalier de Folard: La stratégie de l'incertitude* (Perpignan: Ed. du Rocher, 1997).

4 Fadi EL HAGE, *Une occasion manquée: La réédition de l'Histoire de Polybe commentée par Folard (1753)*, (Paris: Classiques Garnier, 2023).

5 COYNART, *Le chevalier de...*, 187.

Később, még az 1719-es spanyolországi hadjárat során, San Sebastiano ostrománál vették igénybe a szolgálatait, amelynek köszönhetően kinevezték ezredesnek. Ezt követően súlyos egészségügyi panaszai miatt visszavonult, és Polübiosz kéziratának kommentált kritikai kiadásán dolgozott a következő évtizedben. Ekkoriban eléggé elszigetelődött, mivel szinte teljesen megsüketült. A hallását végül csodával határos módon visszanyerte, és különleges gyógyulását követően kapcsolatba került a párizsi Szent Medárd-templom környezetében élő misztikus janzenista közösséggel, a *Convulsionnaires de Saint-Médard* csoporttal, amely ebben az időszakban radikális aszketizmusával és a jezsuitákkal szembeni fellépéseivel, valamint a királyi hatalommal szemben gyakorolt kritikájával hívta fel magára a figyelmet. Folard lovag a janzenistákkal fenntartott kapcsolatai miatt elveszítette a katonai pályán való érvényesülés lehetőségét, és csak befolyásos patrónusainak, elsősorban Belle-Isle marsallnak köszönhetően kerülte el a börtönbüntetést és a száműzetést. A nyilvánvaló háttérbe szorulása ellenére Folard lovag nem hagyta abba hadtudományi kutatásait, és eredményeit Polübiosz történeti munkájának újabb kommentált kritikai kiadásában kívánta megjelentetni. Folard újabb kommentárjainak jelentősége főleg abban rejlett, hogy a hadtudós ezekben kifejhette a lengyel örökösödési háború (1733–1736) és az osztrák örökösödési háború (1740–1748) nagyobb csatáiról alkotott véleményét is. Mivel a korszak ütközetei köztudottan nem tartoztak a francia hadtörténet legdicsősebb időszakához, a neves hadtudós véleménye igen súlyos kritikai megjegyzéseket tartalmazott. A mű végül Folard halála után nem sokkal, 1753-ban jelent meg, de ebben nem kaptak helyet a szerzőnek a két legutóbbi háborúban elszenvedett francia vereségekről kifejtett kritikai észrevételei, mivel a kéziratot kezelő Belle-Isle marsall nem látta ildomosnak azokat közölni.⁶

II. Rákóczi Ferenc hadtudomány iránti fogékonysága elég jól ismert a szakirodalomban, és önéletrajzi munkáinak olvasása során is meggyőződhetünk a fejedelem ilyen irányú olvasmányairól. Miután a szabadságharc első kudarca után felismerte a kuruc hadsereg hiányosságait, Rákóczi személyes ügyének tekintette a hadsereg reformját, amelyet igyekezett korszerű tudományos alapokra helyezni. 1707-ben létrehozott egy elit csapatot, a fiatal nemesek kadétskóláját Nemesi Társaság néven, amelynek modelljéül nagy valószínűséggel a francia királyi muskétások gárdája szolgálhatott. Ezekből az ő személyes felügyelete alatt képzett fiatalokból szerette volna létrehozni a hadserege új tisztikarát. Nagy jelentőséget tulajdonított az elméleti képzésüknek is. Kiadatta Zrínyi Miklós hadtudományi munkáját és francia katonai tanácsadókkal konzultált a reformjai ügyében. Egy önálló hadtudományi munkán is dolgozott az

6 Fadi El Hage levéltári kutatásai során nemrég megtalálta az állítólag elveszett forrásgyűjteményt, amely alapul szolgálhatott volna Polübiosz történeti művének kritikai újrakiadásához. Ezt az iratanyagot a Francia Nemzeti Levéltár (Archives Nationales de France) AA jelzetű fondjában őrzik. Lásd ezen iratok leírását: EL HAGE, *Une occasion manquée...*, 169–180.

1707–1708-as években, amelynek töredékeiből megállapítható, hogy két önálló fejezetét ő maga írta, két másikat pedig François de La Vallière *Pratique et maximes de la guerre* (Hága, 1693) című munkájából kölcsönözte.⁷ A reguláris hadsereg létrehozása céljából pedig megalkotta a *Regulamentum universale* katonai szabályzatát, amelyet az ónodi országgyűlés is elfogadott 1707-ben. E munka szövege kiterjed a hadsereg létrehozása és a hadszervezet számos fontos kérdésére, mint pl. a hadfelállítás, a fegyvernemek, a hadsereg belső szervezete, a hadtáp, a katonák zsoldja. Számos korszerű gondolata ellenére a fejedelem által alkotott szabályzat elképzelései jobbra papíron maradtak...⁸ Rákóczi emlékirataiban visszatekintve számos kritikát is megfogalmaz a kuruc tábornokokról, de önkritikusan saját tapasztalatlanságát és tudományokban való járatlanságát is megemlíti: „Én akkor huszonhat éves voltam, minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és történelmet is csak elég felületesen ismertem. A hiányokat és a hibákat észre tudtam venni, de talán nem tudtam kijavítani. Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem.”⁹

A fejedelem a rodostói száműzetése alatt is élénken érdeklődött a hadtudományi kérdések iránt. Erről jól tanúskodnak az ottani könyvtárában megtalálható hadtudományi munkák. Takács László újabb filológiai kutatásainak köszönhetően arra is lehet következtetni, hogy Rákóczi még legelmélyültebb vallási munkája, a *Confessio peccatoris* írása közben is követte a korabeli hadtudomány fejlődését. Mint ismeretes, a 18. század első évtizedeiben az európai katonai gondolkodók köreiben feléledtek a haditechnika fejlődése következtében kialakult viták, mint például a tüzérő és a gyalogsági lököerő közötti vetélkedés taktikai mérlegelései, vagy például a Folard lovag által kidolgozott oszlopharcászat körüli elméleti viták, amelyekben a hadtudósok egy része visszaszanyúlt az ókori szerzők műveihez.¹⁰ A „régiek és modernek” hadtudományi vitájának érdekes lenyomatát nyújtja Rákóczi kézírata, ahol a szerző utólag ókori latin elnevezésekre javította a katonai rangok modern latin elnevezéseit. A rendfokozatok javításai arra engednek következtetni, hogy a szöveg első változatában használt terminusokat Rákóczi később antik szerzők műveiből kölcsönzött kifejezésekkel cserélte fel. Az ókori klasszikus munkák mellett a korabeli hadtudományi művek – köztük a fejedelem rodostói könyvtárának könyvlistáján is szereplő Jean-Charles de Folard lovag kommentált Polübioszfordítása is – és az azokkal összefüggő viták is hatással lehettek az emigrációban alkotó fejedelemre.¹¹

7 V. WINDISCH Éva, „Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 57, 1–4. sz. (1953): 19–56.

8 BÁNKÚTI Imre, *Rákóczi hadserege 1703–1711* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1976), 151–154.

9 II. RÁKÓCZI Ferenc, *Emlékiratai* (Budapest: Akadémiai, 1978), 329.

10 Lásd erről bővebben: Jean-Pierre Bois, szerk., *Dialogue militaire entre Anciens et Modernes* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2004).

11 TAKÁCS László, „A katonai rangok terminológiája Rákóczi *Confessio Peccatoris* című művében”,

Folard és Rákóczi franciaországi személyes kapcsolatáról nagyon keveset tudunk. Rákóczi *Confessio peccatoris* című önéletrajzi munkájában és levelezésében eddig nem találtunk említést arról, hogy franciaországi tartózkodása során találkozott volna az ebben az időszakban igen sokat utazó Folard lovaggal, aki valószínűleg többször is megfordulhatott a versailles-i udvarban a különféle katonai küldetései között. A két személy kapcsolatára egyedül Folard lovag irataiban találhatunk adatot, ahol fennmaradt Rákóczival folytatott levélváltásának néhány kutató által már korábban is felhasznált darabja. A grafomán hajlamú Folard számtalan hadtudományi tervezetet írt és küldött a korabeli uralkodóknak címezve, amelyek kéziratai a hagyatékában ma is megtalálhatóak. Valószínűleg Rákóczinak is elküldhette néhány írását, és ebből indulhatott el a két személy közötti levélváltás, amelynek egyes elemei fennmaradtak Folard lovag kézírathagyatékában.

Jean Chagniot a Folard lovagról szóló monográfiájában már kiemelte Rákóczi Ferenchez 1725 körül írt leveleinek egyes részleteit, amelyben a hadtudós a saját gondolatait taglalva kikérte a száműzött fejedelem véleményét. Az egyik ilyen reflexió, amelyet Folard bizalommal megosztott Rákóczival, arra irányult, hogy elsősorban a hadvezérnek kell követni katonái harci szellemét és nem fordítva, mivel a katonák bátorsága nem egyedi helyzetek következménye, hanem állandó jellemvonásra utal. Egy Thuküdidésznél olvasott gondolatot elemezve Folard így írt Rákóczinak erről a kérdésről: „Sokkal sikeresebbek leszünk, ha követjük hajlamainkat és megmaradunk régi elveinkben, mint ha megváltoztatjuk őket, még akkor is, ha javítanánk rajtuk, mert a természet magasabb rendű elv, mint az értelem, az utóbbi csak az ember műve, míg a másik Isten rendje.”¹² E gondolat nemcsak az ókori szerző által megfogalmazott elvekre támaszkodik, hanem a janzenisták által is gyakran kiemelt emberi szabadság és isteni kegyelem kérdését is érinti. Rákóczi is hasonló problémákat feszeget a szabadságharc történetét összefoglaló emlékirataiban (*Mémoires*), amelynek utolsó mondata jól összefoglalja az emberi tudás és az isteni rend összefüggéseit: „...felismerem azt a nagy igazságot, amelyet mindenki teli szájjal hirdet, de csak kevesen hisznek benne igazán: ember tervez, Isten végez. *Ővé legyen a magasztalás meg a dicsőség minden századokon át!*”¹³

Később, 1730 körül, Folard az általa kidolgozott oszlopharcászati elmélet elemeit vitatta meg Rákóczival, aki nagyon hasznos, saját tapasztalatain alapuló érveket osztott meg a francia hadtudóssal. Rákóczi kritikai megjegyzései elsősorban arra irányultak, hogy milyen hatással lehetnek a tűzfegyverek, elsősorban az ágyúk rendkívül pusztító erejű kartácstüze az oszlop alakú alakzatban harcoló katonák harci moráljára. Rákóczi szintén megfontolandónak tar-

Világtörténet 42 (2020): 393–407.

12 Idézi: CHAGNIOT, *Le chevalier de...*, 152–153.

13 RÁKÓCZI, *Emlékiratai...*, 425.

totta, hogy ellenséges gyalogság puskatüzével szemben mennyire lesz képes eredményes ellenállásra az oszlopban felsorakozó alakzat, és a sebesültek várhatóan nagy száma mekkora akadályokat gördíthet a belső rend fenntartása szempontjából. Rákóczi saját katonai tapasztalatain alapuló megjegyzései elsősorban arra irányultak, milyen riasztó pszichés hatásai lehetnek a tűzfegyvereknek a harcosokra, amelyek könnyen megbonthatják az alakzatba rendezett katonaság sorait. Erre természetesen a Rákóczi-szabadságharc vesztes csatáiból számos példát lehet felhozni. Szintén jogosnak tekinthető Rákóczi azon megjegyzése, amely szerint elsősorban a félelmen könnyebben úrrá lenni tudó, harcedzett katonákat kell alkalmazni az oszlopharcend kialakításánál. A legfontosabb szempont szerinte, hogy a csaták hevében megedződött és tapasztalt katonaság lehet itt csak sikeres. A gyakorlatozást nem tartja elegendőnek, elsősorban a háborúban szolgált csapatokra lehet itt építeni, amelyek harci morálja a békeévek eljövetelével hamar lecsökkenhet. Rákóczi fejedelemnek a katonák emberi oldalát bemutató gondolatai az 1730 körüli időszakban még nagyon újnak számítottak, és nagy valószínűséggel Folard lovag számára is fontos adalékul szolgálhattak.¹⁴

Nagyon értékes információkat kaphatunk a két személy levelei alapján a korábban már említett, „régiek és modernek” hadtudományi vitájára vonatkozólag, amely a 18. század első felében áthatotta a nyugat-európai hadtudományi gondolkodást, és sorra születtek az antik katonai gondolkodók műveit elemző és kommentáló kiadványok, amelyekben az ókori szerzők gondolatainak hatására próbáltak meg újabb harcászati reformokat bevezetni a modern hadseregekben. Folard lovag oszlopharcászattal kapcsolatos elméletei szinte iskolapéldának számítottak ebből a szempontból, és érdemes megvizsgálni, hogy a Rákóczival folytatott meglepően őszinte levélváltásában hogyan jelenik meg az a kérdés, hogy milyen klasszika-filológiai gyökerei voltak az általa kidolgozott katonai reformoknak. Folard 1715-ben még azt írta, hogy az ókori klasszikus hadtudományi szerzők hosszú tanulmányozása után ismerte fel, hogy a sajátjának gondolt harcászat már korábban is létezett. Tíz évvel később Rákóczinak írt levelében már óvatosabban fogalmaz a Thuküdidész és Polübiosz által leírt harcászati elemek és a sajátjai között fellelhető hasonlóságokról: „Ha összevetjük az én oszlopaimat az ókoriakéval, akkor láthatjuk a különbségüket, csak az elképzelésem után figyeltem fel rájuk Thuküdidésznél és Polübiosznál.” Ezután még a következő meghökkentő vallomással folytatta a gondolatmenetét: „Leggyakrabban sok olyan dolgot tulajdonítottam nekik, amire az ókoriak soha nem gondoltak vagy soha nem alkalmaztak, hiába keresnénk ezeket a szerzőik műveiben. Ezzel vádoltak most az egyik kritikában is. Ezt csak azért tettem, hogy megvédjem magamat.”¹⁵

14 CHAGNIOT, *Le chevalier de...*, 272–274.

15 Idézi: Jean CHAGNIOT, „L’apport des Anciens dans l’oeuvre de Folard”, in *Pensée stratégique et*

A fentiek alapján könnyen érthetővé válik, miért került be Folard lovag könyve II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárába. Valószínűleg a hadtudomány iránt érdeklődő fejedelem Franciaországból rendelhette meg az 1727–1730 között megjelent hatkötetes munkát,¹⁶ de az sem elképzelhetetlen, hogy ezeket egyenes a szerzőtől kapta meg tiszteletpéldányként. Mindenesetre az nyilvánvalónak látszik, hogy a két személy közötti levélváltás és a kötetek Rákóczi fejedelemnek a rodostói könyvtárában való feltűnése között szoros kapcsolat lehet. A fejedelem a munkát valószínűleg alaposan tanulmányozhatta, s annak bizonyos elemeit – például a katonai rangok ókori használatát – fel is használhatta saját műveiben is.¹⁷ Érdekes kérdés lehet még, hogy hová kerülhetett e Rákóczi számára becsesnek számító munka a fejedelem halála idején. A hagyatéki listán Konstantinápolyt jelölték meg, ott elképzelhető, hogy Rákóczi egyik ott élő ügynökének vagy katonai tanácsadójának, pl. Claude-Alexandre de Bonnevalnak, vagy esetleg valamelyik konstantinápolyi európai követség vezetője vagy munkatársa számára adhatta kölcsön a könyvet. De az sem kizárt, hogy valamelyik magyar emigránsnak ajándékozta volna a fejedelem a halála előtt az értékes hadtudományi művet – ezen a téren jobbra csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Folard lovag munkái a rodostói magyarokkal szoros kapcsolatban álló franciaországi kuruc emigránsok körében is ismertek voltak. Erre vonatkozóan két fontos adattal is rendelkezünk. Egyrészt Folard lovag több munkája is szerepelt a franciaországi magyar emigráció szellemi vezéréként is tisztelt Bercsényi László gróf luzancy-i kastélyának könyvtárában.¹⁸ Egy másik érdekes adat szerint egy magyar származású francia huszártiszt, a Mirecourt-ban élő Charles-Michel-Jean Szilágyi d’Horogszeg az 1750-es években elkezdte Polübiosz műveit magyarra fordítani.¹⁹

Végezetül megállapíthatjuk, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem és Jean-Charles de Folard lovag sok szempontból párhuzamos életpályája számos közös vonással rendelkezett. Mindketten a jezsuitáknál nevelkedtek, és hasonló klaszikus műveltséggel rendelkeztek. Életútjuk derekán mind a ketten aktív katonai vezetői tapasztalatokat és elmélyült hadtudományi ismereteket szereztek.

humanisme, De la tactique des Anciens à l'éthique de la stratégie, szerk. Bruno COLSON és Hervé COUTAU-BÉGARIE (Paris: Economica, 2000), 121–122.

16 POLYBE, *Histoire*, ford. Vincent THUILLIER, komm. Jean-Charles de FOLARD, 6 k. (Paris: P. Gandouin, 1727–1730).

17 TAKÁCS, „A katonai rangok...”.

18 Lásd a könyvtárnak a francia forradalom idején összeállított könyvlistája alapján nemrég rekonstruált állományleírását: TÓTH Ferenc, „Ex libris Comte de Berchény: Újabb kutatások a franciaországi Bercsényi család könyvtára történetéről”, *Hadtörténelmi Közlemények* 136 (2023): 115–172.

19 TÓTH Ferenc, *Huszárok, batárok, családok: A franciaországi magyar katonai emigráció az ancien régime korában (1692–1789)* (Budapest: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, 2023), 312.

Ezt követően Rákóczi fejedelem és Folard lovag is kapcsolatba került a janzenizmussal, ami nagy hatást gyakorolt későbbi irodalmi munkásságukra. Mindkettőjük óriási munkabírással rendelkező, széles műveltségű, sokoldalú írógyéniséggé vált az élete végére. Szintén fontos közös vonásuknak tekinthető, hogy mindkét személyiség széleskörű levelezést folytatott, és élen jártak olyan különféle diplomáciai vagy katonai tervek kovácsolásában, amelyek jelentős része papíron maradt. E rövid kis írásban szerettem volna felhívni a figyelmet a kettejük érdekes kapcsolatára, és a magyar kutatók által eddig méltatlanul elhanyagolt források kiaknázásában rejlő lehetőségekre.

The Chevalier de Folard and the Illustrious Prince: Notes on a Work Removed from Rákóczi's Library in Exile

This study explores the intellectual and possibly personal connection between Prince Francis II Rákóczi, the exiled Hungarian leader, and Jean-Charles de Folard, a key military thinker of early 18th-century France. Drawing upon overlooked archival material and recent research, the paper highlights the presence of Folard's *Histoire de Polybe* in Rákóczi's Rodosto (Tekirdağ) library, suggesting that the prince's interest in military science endured during his exile. Evidence from Folard's surviving letters indicates a correspondence with Rákóczi, including discussions on tactics such as column warfare, the psychological effects of artillery, and interpretations of classical military texts. Their exchanges reflect broader debates of the time between ancient and modern military doctrines, with Rákóczi offering critical insights rooted in his own wartime experiences. The paper positions both men within a shared intellectual and spiritual milieu influenced by Jansenism and classical education. It concludes by underscoring the significance of re-evaluating the Franco-Hungarian intellectual connections of the 18th century and the untapped potential of the Folard–Rákóczi correspondence in military and cultural history.

„BÁTORITTS, ÉBRESSZ, OLTALMAZZ, SZERESS”
ÉRZELMEK, MOTÍVUMOK, FELVILÁGOSODÁS
ÉS NEMZETI IDENTITÁS A 18. SZÁZADI
IRODALOMBAN

•

„ERMUTIGE, ERWECKE, BESCHÜTZE, LIEBE“
EMOTIONEN, MOTIVE, AUFKLÄRUNG UND
NATIONALE IDENTITÄT IN DER
LITERATUR DES 18. JAHRHUNDERTS

BÍRÓ CSILLA

Halápy Konstantin elégiái a síró gyermek Jézusról

Halápy Konstantin piarista szerzetes, neolatin költő életrajzát a rendtárs Kácsor Keresztély kéziratban maradt írásai tartották fenn,¹ valamint a szintén piarista Horányi Elek *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri* című művében egy többoldalas szócikket szentelt Halápy élete és művei bemutatásának.² Halápy monográfusa, a rendtárs Friedreich Endre nagymértékben támaszkodott Horányi adataira.³

Halápy Konstantin, szerzetesi nevén Constantinus a Passione Domini, eredeti nevén Ferenc,⁴ a piarista rend egyik magyarországi felvirágoztatója, Ungváron született 1698. március 15-én, 1718-ban lépett a piarista rendbe, 1720. október 21-én egyszerű fogadalmat tett Privigyén. Származásáról Kácsor Keresztély és Horányi Elek is megemlékezik; úgy tudni, hogy ősei a Debrecen közeli Haláp községben laktak, de a hódoltság korában a család északra költözött. Halápy életéről 1716-tól vannak biztos adataink. Több településen végezte iskoláit (Ungvár, Léva, Nagyszombat, ahol a jezsuita gimnázium tanulója volt); 1723-ban Privigyén filozófiát, 1727-ben Nyitrán teológiát tanult, és ugyanitt tanított is. Tanítani 1720-tól kezdett, 1723-ig az újonnan alapított debreceni piarista iskolában dolgozott, tehát nagyon fontos szerepet kapott a piaristák debreceni megtelepedésében és a debreceni katolikus egyházi élet új-

* A szerző irodalomtörténész, a Magyarságkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatócsoportjának igazgatója és a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Karának munkatársa.

1 KÁCSOR Keresztély, *Historiae de ortu et progressu Provinciae Hungariae Cler. Reg. Pauper. Matris Dei Schol. Piarum ab anno 1666 ad annum 1721* [...] Pars I. Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, I. 2a. Manuscripta vetera. 2. Series altera. 14.; KÁCSOR Keresztély, *Virorum doctrina illustrium, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab ejusdem initis ad annum Domini 1774 existere*. Pars I. Magyar Piarista Rendtartomány, Központi Levéltár, For. 6. 19b. V113.

2 HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri, quorum ingenii monumenta exhibet Alexius Horányi Budensis eiusdem instituti plurimumque societatum eruditatum membrum*, Pars I (Budae: typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808).

3 FRIEDREICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete, 1698–1752* (Temesvár: Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda, 1903).

4 KÁCSOR, *Historiae de ortu et progressu...*, 157; FRIEDREICH, *Halápy Konstantin...*, 2.

raindításában.⁵ Rendje a debreceni évek után Nyitrára és Kecskemétre helyezte, az utóbbi helyen a gimnázium igazgatója is volt, majd Privigyén a rektori és az újoncmesteri tisztséget is betöltötte, 1739-től 1742-ig pedig rendfőnök volt. 1740-ben Nyitrára költözött, ahol 1742-től rektor volt, majd tisztségéről kínzó köszvénye miatt lemondott, és 1746-tól 1752-ben bekövetkezett haláláig visszavonultan élt Privigyén.

Halápy költészetének megismeréséhez érdemes visszatekintnünk iskoláira és iskolai előmenetelére: a fennmaradt források alapján tudható, hogy Ungváron és Léván is tanult, de rendszeres adatok a nagyszombati jezsuita gimnáziumban töltött időszakától kezdve állnak a rendelkezésünkre. Tanárai között több latin költőt is találunk: Schecz Pétert (1691–1756), akinek *Metamorphosis Hungariae* című műve egy verses mitologikus szövegtankönyv Magyarország földrajzáról és történelméről;⁶ tanította továbbá Mindszenti Imre, aki az iskoladráma műfajában tevékenykedett; Corneli János, akihez történeti és panegirikus művek kapcsolhatók; illetve a tanárai között találjuk Timon Sámuel is.⁷

Nagyszombati tanárai közül Schecz Péterrel volt a legszorosabb kapcsolata, a Schecz vezette *poesis*-osztályban bőségesen volt alkalma megismerkedni a klasszikusokon kívül a jezsuita latin költők műveivel és az iskoladrámával; a verselést Josephus Juvencius (Joseph de Jouvancy, 1643–1719) jezsuita szerző *Institutiones poeticae* című tankönyve alapján tanulták, illetve a felsőbb osztályokban Masenius (Jacob Masen, 1606–1681) *Palaestra* című tankönyvei voltak használatban.⁸ Halápy verselői tehetsége már nagyszombati időszaka alatt megnyilvánult. Privigyén folytatva tanulmányait olyan jó benyomást tett tanárra, hogy engedélyezték számára, hogy rendszeresen használhassa a rendi könyvtárat, ami azért volt jelentős dolog, mert ez a könyvtár volt a piarista rend első nagyobb gyűjteménye Magyarországon.⁹ Privigyei tanulmányai során a piarista Moesch Lukács költészettanával (*Vita poetica*) és a rendtárs Szlavkovszky Benedek költeményeivel is megismerkedett. A költészetórák, amelyek az iskolák tananyagához tartoztak, nem öncélú ismereteket jelentettek. A versírásra való képesség hasznos eszköz volt, ugyanis egyrészt gazdag

5 BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel és TÖMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története* (Budapest: Magyar Kegyetanítórend, 1943), 33.

6 FRIEDREICH, *Halápy Konstantin...*, 4.

7 Uo., 3–4.

8 Vö. TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 2. sz. (2004): 139–154; Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Német–magyar kapcsolatok a 17. századi latin irodalomban”, in *Classica – Mediaevalia – Neolatina II*, ed. Ladislaus HAVAS és Emericus TEGYÉY, 144–147 (Debreceni, MMVII); FRIEDREICH Endre, „A magyar piaristák latin költészete a 19. században”, in *Hitre, tudásra: A piaristák és a magyar művelődés, Kiállítási katalógus, II*, szerk. KOLTAI András, 135–136 (Budapest: BTM – Piarista Rend Magyar Tartománya, 2019).

9 FRIEDREICH, *Halápy Konstantin...*, 8.

pártfogókat lehet vele szerezni, másrészt egy fiatal tanár számára jó ajánlólevélként szolgált a költői véna, ugyanis az iskolai színielőadások lebonyolításánál és alkalmi versek faragásánál hasznát vették.¹⁰

Halápy Konstantin számos műfajban alkotott, és költeményeinek részletes elemzése még számos kutatási lehetőséget rejt magában. Részletesen kidolgozott, nagy terjedelmű elégiái feltehetően a nagyszombati jezsuita oktatás hatását is magukon viselik, ugyanakkor nagy számuk a költő életművében arra enged következtetni, hogy Halápy örömét lelte ebben a műfajban, és nem csak iskolai kötelező feladatnak tartotta.

Részletesen tárgyalt téma a szakirodalomban az elégia műfajának alakulástörténete az ókortól a 18. századig. Az ókori görögök halotti búcsúztatóiban kereshető az eredete, de a műfaj alkalmas volt harci dalok, lakodalmi énekek, filozófiai elmélkedések, valamint szerelmi tematika megverselésére is.¹¹ A 18. század elégiáira jellemző az elbeszélő jelleg, vagyis valós vagy fiktív eseményeket mesélnek el, miközben a költő gyakran személyes álláspontot is megfogalmaz bennük. Jacob Masen *Palaestrája* szerint több fajtája különíthető el, például az *elegia epistolaris*, az *elegia narrativa*, az *elegia didactica*, valamint az *elegia pathetica*. Összefoglalva: az elégia olyan műfaji gyűjtőkategória, amelynek kötelező eleme a disztichonos versforma, stílusára jellemző a könnyed, csiszolt és szabatos kifejezőmód, ugyanakkor a témaválasztása szinte kötetlen, és a költői fantázia is széles teret kap benne. Az 'elégia' megnevezést tehát egyszerűen hosszabb terjedelmű, disztichonban írt versekre alkalmazták.

Műveinek Halápy nevével ellátott első kötete 1735-ben látott napvilágot Nagyszombatban *Myrias versuum sine ellipsi et synaloepha editorum* címmel, amely összesen 51 elégiát tartalmaz, öt könyvben. Ugyanakkor ismert a *Tripertita Devoti Parnassi Syrinx sive Versus annui* című, 1730-ban Nagyszombatban megjelent kiadvány, amely a nyitrai piarista gimnázium retorika- és poézisosztályának költeményeit közli három részben, azaz dicsőítő műveket, elégiákat és epigrammákat tartalmaz. Bár Halápy Konstantin neve sehol sem szerepel a kiadványban, összehasonlító vizsgálatok alapján egyértelműsíthető, hogy az elégiák kivétel nélkül Halápy költeményei:¹² az itt olvasható öt elégia megtalálható az 1735-ös *Myrias versuum* kiadványban is, immár kötetbe rendezve és számos más alkotással kiegészítve.

E helyütt az 1730-as kiadás öt, Halápyhoz köthető elégiája közül a III. elégia vizsgálatát végzem el. A 240 soros költemény 1735-ben már megválto-

10 FRIEDREICH, *Halápy Konstantin...*, 9.

11 SZÁDOCZKI Vera, „Neolatin elégiaköltészet a 18. századi magyar jezsuita oktatásban”, in *Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában*, 105–110 (Budapest: Reciti, 2014).

12 *Tripertita Devoti Parnassi Syrinx sive Versus annui* (Tyrnaviae: Typ. Acad. per Fridericum Gall, 1730), pars secunda, 32–59. *Elegia I. Neo-poëta defunctae matri lacrymis parentat; Elegia II. Neo-Poëtae, Sanctae Catharinae, singularis Scholarum Patronae, vitam tenui canna modulantur; Elegia III. De lacrymis Neo-nati Jesuli, aëris intemperie, et loci inhospitalitate; Elegia IV. De Sancto Thoma Aquinate; Elegia V. Pia devotae animae suspiria ad Beatam Virginem.*

zott formában, négy különálló elégiaként jelent meg.¹³ A költemények összehasonlító vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy Halápy Konstantin nagyon keveset változtatott az 1730-as első kiadáshoz képest: kicserélt néhány kifejezést, amelyek azonban a sorok jelentésén nem változtattak, feltehetően a költőibb kifejezőmód készíthette a módosításokra; valamint azokon a helyeken, ahol szétválasztotta az első kiadás hosszú elégiáját, néhány soros befejezéseket illesztett be az újonnan kialakult szövegegységek végére.

Például az 1735-ös kiadás II. könyvének I. elégiája néhány sorát a következőképpen módosítja:

<i>Tripertita ... Syrinx</i> , 1730. III. elégia, 47. o. 2–3. sor	<i>Myrias versuum</i> , 1735. II. könyv I. elégia, 29. o. 2–3. sor
Cur mutilus, querulo plangor in ore, sedet?	Cur mutilus querulo plangor in ore sonat?
Linque modum fletus, nullum tuba provocat hostis;	Linque modum flendi, pacem tuba nuntiat; hostis
27. sor	27. sor
Vel sacra damnosis laniat corpuscula spinis,	Num resupinatis laniat corpuscula spinis,
32. sor	32. sor
Otia rorifluis da modo sicca genis.	Da modo rorifluis otia sicca genis.
37–38. sor	37–38. sor
Phosphore, quid vetiti cursum remorare diei?	Phosphore, quid tardi cursum remorare diei?
Deperit Eoas parvulus hicce rosas.	Parvulus Eoas deperit iste rosas.
48–49. sor	48–49. sor
Ad stabulum facili deflue, Diva, gradu.	Ad thalamum facili deflue, Diva, gradu.
Ec quid Hyperboreo, Cynosura, vagis in antro?	Ecquid hyperboreis, Cynosura, vagaris in oris?
57–58. sor	57–58. sor
Oebalis accensa detergat nubila fronte,	Lucifer accensa detergat nubila fronte,
Quassaque ridenti, strata nitore, beet.	Udaque puniceo strata colore beet.

Az 1730-as kötet III. elégiájának feldarabolása miatt két helyen toldott be egy-egy néhány soros befejezést. Az 1735-ös kiadásban a síró gyermek Jézusról szóló I. elégiát az alábbi befejező sorokkal zárja:

13 HALÁPY Konstantin, *Myrias versuum sine ellipsi et synaloepha editorum [...]* (Tyrnaviae: Typis Academicis per Leopold. Berger, 1735), *Elegiarum liber secundus*, 29–38. *Elegia I. Lacrymae Jesuli, aëris intemperies, loci inhospitalitas*; *Elegia II. Continuatio materiae eiusdem*; *Elegia III. Continuatio materiae eiusdem*; *Elegia IV. Continuatio materiae eiusdem*.

Cum renuat vigilare polus, tibi nostra micabunt
 Astra. Quid a Codris majus habere potes?
 Flamma vibranti lucebunt sensa recurso,
 Sub nivea geminus fronte nitebit onyx.
 Circumagent ardore diem praecordia, mundum
 Cor, manifestati solis ad instar erit.¹⁴

A II. continuatio záró sorai pedig a következők:

Natus obit, melimela cui? Cui cinnama fundam?
 Dulcia cui figam basia? Natus obit.
 Pallidulae cecidere genae, cincinnula marcet
 Frons, petit exanimes dextra tenella sinus.
 Decute supremum, Pupillula, decute somnum,
 Nostra salus moritur, si moriari, Salus.¹⁵

Az elégia feldarabolásának okairól nem szeretnék találgatásokba bocsátkozni, annyi azonban elmondható, hogy a költemény négy tartalmi egysége valóban lehetővé teszi, hogy ne csak egyben, hanem *continuatió*ként, vagyis a téma folytatásaként is működjenek az egyes részletek. Szádoczki Vera mutatta ki a repetenskölteményekkel foglalkozó kutatásai során, hogy a poézisórák feladatai esetében bevett dolog volt egy másik költő vagy a szerző saját témája folytatásának megverselése. Halápy Konstantin költeményeit illetően nem csak a síró gyermek Jézusról szóló elégiák esetében figyelhető meg a *continuatio* eszköze.¹⁶ Elégiáinak I. könyve VII. darabja a költőjelöltekhez szól (*Ad poëtas candidatos*), majd ugyanezt a címet viseli a VIII. elégia, a IX. elégia pedig az előzőek folytatása (*Continuatio materiae eiusdem*). A II. könyv két elégiát közöl Szent Józsefről (*VIII. Ad Sanctum Joseph; IX. Ad eundem*), illetve a keresztre feszített Jézushoz is két elégiában szól a II. könyvben a szerző (*X. Ad Iesum crucifixum; XI. Prosequutio materiae praecedentis*).

Ami Halápy témaválasztását illeti, a megvizsgált poétikák (Moesch Lukács, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta*; Jacob Masen, *Palaestra eloquentiae ligatae pars II.*) és egyházi elégiaköltők (Sidronius Hosschius és Guilielmus Becanus) műveit áttekintve a hidegtől szenvedő, síró gyermek Jézus megverselésére egyelőre csak meglehetősen kevés példát találtam a korszak elégiaköltészetében. Masen tankönyve nem említi a példái között a gyermek Jézust, Moesch azonban több mintaszöveget is közöl ebben a témában.¹⁷ Bár a

14 HALÁPY, *Myrias versuum...*, 31.

15 HALÁPY, *Myrias versuum...*, 33–34.

16 SZÁDOCZKI Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, PhD-disszertáció (Budapest: PPKE BTK, 2020), 237.

17 MOESCH Lukács, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta* (Tyrnaviae: Typis Academicis per

sírás kevésbé jelenik meg ezekben a költeményekben, szókészletük, mitológiai utalásaik párhuzamba állíthatók Halápnak a gyermek Jézusról szóló elégiáival. Külön figyelmet érdemel Moesch *Poema de nativitate Domini, a circumstantiis temporis, et loci* című hexameteres genethliaconja, amely a téli égbolt csillagképeit, a szegényes barlang és a tél részletes leírását is tartalmazza, amely elemek Halápy elégiáiban is helyet kapnak, ugyanakkor a síró Kisdéd nem szerepel Moesch tankönyvében.

A gyermek Jézus a Megváltó kettős természetének elsősorban emberi aspektusát hivatott ábrázolni. Az emberi mivoltához tartozik, hogy eljött a mennyek dicsőségéből, és szerény körülmények között egy istállóban töltötte első napjait; ugyanígy újszülött mivolta, kiszolgáltatottsága és az, hogy szenved a tél hidegétől, emberi természetének a megnyilvánulása. Míg a képzőművészet kevésbé ábrázolta a síró gyermek Jézust, a népelemek között lehettek olyan karácsonyi énekek a 18. században is, amelyekben szerepelt a sírás és a hideg tél motívuma, és amelyek hatással lehettek Halápyra. Emellett megihlethették iskolai feladatok is, amelyekben a témaválasztás a gyermek Jézushoz kellett, hogy kapcsolódjon. Mivel Halápy Konstantin a nagyszombati jezsuita gimnázium egykori tanulója volt, és a jezsuiták többféle módon is törekedtek a tanulóik vallásossá nevelésére, feltehető, hogy számos esetben a poétika oktatását is felhasználták erre a célra, elsősorban vallásos témájú költemények íratása által. Népszerű olvasmányok voltak, és témaként is szolgálhattak a 17. századi jezsuita költők, akik nyomtatott művei hazánkban is hozzáférhetők lehettek: ilyen például Sidronius Hosschius vagy Guilielmus Becanus, akik közös kötetben is megjelentek,¹⁸ műveik pedig ismertek lehettek Halápy számára. Témaválasztásaik sok hasonlóságot mutatnak a későbbi piarista költő elégiáival, ám rájuk a közérthetőbb, követhetőbb, kevésbé emelkedett stílus, valamint a narratíva megléte a jellemzőbb. Míg Hosschius Krisztus szenvedését választotta elégiafűzére tárgyául, Becanus elégiáinak első könyve Jézus gyermekségtörténetét dolgozza fel tíz elégiában, elsősorban Lukács (Lk 1,5–2,52) és Máté (Mt 1,18–2,23) evangéliuma alapján. Becanus I. könyvének I. (*Transeamus usque Bethlehem, et videamus hoc verbum, quod factum est. Lucae 2.*); II. (*Peperit Filium suum primo genitum, et reclinavit eum in praeseptio quia non erat eis locus in diversorio. Lucae 2.*); III. (*Invenietis infantem pannis involutum, et*

Joan. Adamum Friedl., 1693), Pars II. *Inductio* III. *Poeta ad cunas Christi Domini canit et modulatur*, 34–43.

18 A *Sidronii Hosschii, e Societate Jesu, Elegiarum libri sex. Item Guilielmi Becani, ex eadem societate, Idyllia et elegiae* című kötet számos kiadásban jelent meg. Vö. Dirk SACRÉ, „Some unexplored editions of Sidronius Hosschius's (and Becanus's) poetry (with a forgotten poem)”, *Humanistica Lovaniensia* 47 (1998): 350–357; Hosschius magyarországi ismertségéhez lásd: Sidronius Hosschius, *A szenvedő Krisztusról: Szent Péter siralmai*, ford. BARÓTI Szabó Dávid, sajtó alá rend. HUBERT Ildikó (Cédrus Művészeti Alapítvány, 2012). Az általam használt kiadás: *Sidronii Hosschii, e Societate Jesu, Elegiarum libri sex. Item Guilielmi Becani, ex eadem societate, Idyllia et elegiae* (Alosti: typis J. Sacré, 1822).

positum in praesepio. Lucae 2.); valamint a IV. (*Pastores erant in regione eadem vigilantes, et custodientes vigilias noctis super gregem suum. Lucae 2.*) elégiája használja azokat a motívumokat, amelyekre Halápy Konstantinnak az újszülött Jézusról szóló elégiafüzére is épül. Míg a Halápy és Becanus szövege közötti közvetlen kapcsolat kimutatása problémás, több párhuzamot is lehet találni közöttük.

Becanus a négy elégiájában a megtestesüléstől a pásztorok látogatásáig halad lineáris rendben. Az I. elégiában énekli meg Jézus kettős természetét és megtestesülését, amihez az ellentét költői eszközét használja. A költemény az elégiafüzér bevezetője, amelyben a gyermek Jézus még nem jelenik meg, hiszen a születése előtti pillanatokban vagyunk; a megtestesülést euforikus hangulatú várakozás előzi meg. Az egyszerű, szegényes barlanghoz, Jézus születésének helyszínéhez, amely mind a négy elégiában kiemelt hangsúlyt kap, távolról közelít a szerző. II. elégiája szintén felhasználja az ellentét költői eszközét: a tavasz és tél ellentéte, valamint a mennyei palota és a földi egyszerű kunyhó vagy barlang a transzcendens és az immanens lét különbségeit hivatott hangsúlyozni. A III. elégiában a kép a barlang felől fokozatosan a jászolra és a benne elhelyezett ócska pólyákra közelít, majd Becanus részletesen lefesti, hogy ő milyen hajlékot adott volna a Kisdednek, aki a megtestesüléssel vállalta, hogy mindenhatóból kiszolgáltatottá válik. Ezt a kiszolgáltatottságot hivatott kifejezni a csecsemősíráis is: vagyis Isten első hangja a földön sírás.

Auditis? Teneris totum vagitibus antrum
 Personat: et gemitus vox quoque prima Deo est.
 Virgo parens flenti turgentes siccata ocellos;
 Et lacrymis, eheu! spargitur ipsa suis.
 Parce puer, quibus hanc crucies, dare signe doloris:
 Aptior adveniet planctibus hora tuis.¹⁹

Becanus IV. elégiája a pásztorok látogatását verseli meg, és az ő érkezükre hagyja abba a Gyermekek a sírást. Az emberi természetének megnyilvánulása után isteni természete is láthatóvá válik: arca csodálatos fényben felragyog. A pásztorok dicsőítő szavai egy új aranykort fogalmaznak meg, amely az antik aranykorleírások legismertebb toposzait vonultatja fel.

Halápy Konstantin négy elégiája mellőz minden újszövetségi narratívát, nem követi a gyermekségtörténet eseményeit, nem sorakoztatja fel ismert szereplőit, mindössze a Szent Család homályosan megrajzolt alakjai és a szegényes szállás kap valamennyi szerepet a költeményekben. Ami azonban a középpontba kerül Halápynál, néhány kulcsszóval visszaadható: a Kisded vigasztalhatatlan sírása, várakozás a hajnalra, a tomboló téli vihar, valamint az

19 BECANUS, *Idyllia et elegiae...*, lib. II. elegia III. 45–50. sor.

elkövetkező tavasz. További jellemző különbség, hogy Halápy számos, sok esetben különleges és ritkábban említett mitológiai szereplőt, helyet és utalást vonultat fel költeményeiben, míg ez a jelenség Becanus tárgyalt elégiáiban sokkal kevésbé figyelhető meg.

Az I. elégia a Kisded sírásának részleteire összpontosít, és ennek lehetséges okait kutatja, mint például a szegényes fekhely kényelmetlensége vagy a tél hidege. Ezt követően a költő hosszasan fohászkodik mitológiai alakokhoz, hogy elhozzák a hajnalt a sötét éjszaka után. A II. elégia a gyermek Jézus fagyhalálát vizionálja, miközben a tél viszontagságait, a tomboló vihar pusztítását és a sírás részletes leírását állítja középpontba. A reményvesztett szülők is sírnak, a szöveg pedig az évszakversek jellegzetes téli toposzait vonultatja fel, számos mitológiai hivatkozással kiegészítve. A III. elégia a szélvihar tombolásával kezdődik, majd költői kérdések sorával hívja a tavaszt, amely egyszerűen valóban megérkezik. Ez a rész a tavaszhoz kapcsolódó toposzok gazdag tárházát vonultatja fel. A síró Kisded témája a IV. elégiában nyer lezárást: ahogyan csillapodik a sírás, úgy halkul el a téli vihar, amelyet a tavasz vált fel, míg végül a sírást az elalvás követi.

Mivel Halápy Konstantin elégiáinak a sírás áll a középpontjában, jóval hosszabb szövegrészletek kapcsolódnak hozzá, mint Becanus esetében. Az I. elégia bevezető részét azonban idézzük itt fel, mert véleményem szerint párhuzamba állítható a fentebb idézett Becanus-részlettel.

Quo lacrymae, tibi Dive Puer? quid vendicat unda?
Cur mutilus querulo plangor in ore sonat?
Linque modum flendi, pacem tuba nuntiat; hostis
Fessa laboranti mancipat arma tholo.
[...]
Parce, Puer, lacrymis, tua nec cruciatibus ange
Corda; dolor faciem dedecet iste tuam.²⁰

Mindkét szerző elégiáiban szerepet kapnak az évszakok: egyrészt a tél motívuma mint Jézus születésének időpontja és az emberi szféra megfelelője, másrészt az ezzel szembeállított tavasz mint az isteni szféra, valamint a jobb jövő iránti vágyakozás jelképe Becanusnál, Halápynál pedig mint a Kisded fizikai állapotának kivetülése a természetre.

Magam Moesch tankönyvének az újszülött Jézusról szóló részleteit és Jacob Masen német jezsuita *Palaestra eloquentiae ligatae* című, elterjedt tankönyvének második részét vizsgáltam meg, amely az elégia műfaját tárgyalja. Témajavaslatai között szerepel az évszakeírás, amelyhez saját költeményét, a négy részből (*Ver, Aestas, Autumnus, Hiems*) álló *Annus poeticis descriptionibus adumbratust*

20 HALÁPY, *Myrias versuum...*, 29.

ajánlja példának. A terjedelmes költemény mellett futó tárgyszavak segítenek az olvasónak eligazodni az egyes évszakokhoz illő motívumokban. A szerző előszava²¹ pedig kiemeli a költemény kezdő poétákat segítő jellegét, azaz hogy szándékosan szerepelnek benne hosszás leírások, továbbá kifejezett célja volt egy hosszabb gyűjtemény összeállítása. Mindazt, hogy a gyűjteményének az egyes részletei hogyan működnek a költői gyakorlatban, egy, a Szűzanya szépségéről szóló elégiában mutatja be.

A korábbi kutatások már kimutatták, hogy az évszakok váltakozása gyakori témája volt a jezsuita poétikaoktatásnak, és antik előzményekre vezethető vissza.²² Halápy elégiái a síró Kisdedről a télhez és a tavaszhoz kapcsolódó részleteket is tartalmaznak, annak a kimutatása azonban, hogy ezek megverseléséhez melyik oktatási segédanyagot használta, illetve korábban melyik tankönyv alapján szerzett a témáról ismereteket, nehezen deríthető fel. Helyénvalóbb, ha ebben az esetben is inkább párhuzamok feltárását tűzzük ki célul.²³

Halápy Konstantin piarista szerzetes és költő számos művet hagyott az utókorra a 18. század népszerű műfajaiban. Néhány tanulmánytól²⁴ eltekintve azonban az életműve még feltárára vár. Bár a kötetei hozzáférhetőek a legnagyobb gyűjteményekben, illetve az interneten, kutatása mégis számos nehézségbe ütközik: kimagasló formai, tartalmi és nyelvi ismeretekkel rendelkezett, s már saját korában annyira sokrétű volt az a tudásbázis és hagyomány, amelyet felhasználhatott, hogy sokszor szélmalomharc kimutatni, mely szövegek és szerzők lehettek rá hatással. Írásainak témáinál még hangyaszigorommal is nehéz kiválogatni, mi származik egy-egy tankönyvből vagy kompendiumból, és mi a saját ötletéből; hol húzódik a határvonal egyházi gimnáziumi tanuló és egyén között, mi az írásaiban a példatárból való átvétel, és mi az egyedi. A fent bemutatott költemények esetében a négy elégián keresztül folytatódó sírás részletei több ponton kimerítik a hiperbola fogalmát, ugyanakkor talán épp ez az egyéni vonása Halápy költeményének.

21 Az általam használt kiadás: Jacobus MASENIUS, *Palaestra eloquentiae ligatae pars II* (Coloniae Agrippinae: Demen, 1683). Az olvasókhöz intézett előszó a 74. oldalon található: *Ad lectorem praemonitio*.

22 KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 1. sz. (2014): 3–30.

23 Vö. SZABÓ Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 4. sz. (1980): 485.

24 Legújabbban lásd LACZKÓ Eszter, „Epigrammata quaedam Patris Constantini: Halápy Konstantin kéziratban maradt költeményeiről”, *Irodalomtörténet* 38, 2. szám (2007): 233–242; PINTÉR Kitti, „Halápy fabuláinak viszonyrendszere: Szenvedélyelméleti perspektívák az *Apologorum moralium libri VI*. című fabulagyűjteményben”, in *KOR/TÁRS. Kapcsolat, báló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában. Fiatalok Konferenciája 2018*, 155–169 (Budapest: Kortárs–Reciti, 2019).

The Elegies of the Crying Christ Child by Konstantin Halápy

This study explores the poetic and literary significance of the elegies composed by the Hungarian Piarist monk and Neo-Latin poet Konstantin Halápy (1698–1752), with a focus on his series of elegies concerning the crying infant Jesus. Drawing on textual comparisons between Halápy's early 1730 publication *Tripertita Devoti Parnassi Syrinx* and its revised 1735 edition *Myrias versuum*, the analysis reveals both formal and thematic evolutions within the poems. The central elegy examined – originally one continuous poem – was later divided into four individual elegies, with only minimal textual changes and poetic additions that suggest a refined literary purpose rather than significant reinterpretation.

The study situates Halápy's elegiac work within the broader context of Jesuit and Piarist poetic education in 18th-century Hungary, highlighting key influences such as Lukács Moesch and Jacob Masen. While Halápy's use of mythological references and seasonal symbolism aligns with these poetic traditions, his exclusive focus on the emotional, human vulnerability of the Christ child – emphasized through persistent motifs of crying, cold, and isolation – marks a distinct thematic choice. This personal and affective representation stands in contrast to contemporary religious elegies, such as those by Guilielmus Becanus, which adhere more closely to Biblical narratives and didactic structures.

Furthermore, the analysis underscores the importance of the elegy genre in early modern religious education, where poetic training served both devotional and rhetorical functions. Despite limited prior scholarship on Halápy's oeuvre, this article demonstrates the richness of his elegiac production and calls attention to the need for further research into his unique voice and the educational, theological, and aesthetic frameworks that shaped it.

S. SÁRDI MARGIT

Az érzelmek költőnője: Zay Anna

Négy évtizeddel ezelőtt Zay Anna még a hozzáértő olvasók számára sem volt több, mint egy név a vallásos énekszerzők között. Az elmúlt évtizedekben azonban – elhivatott kutatóknak köszönhetően¹ – Zay Anna életműve hozzáférhetővé vált, írói-költői arcéle körvonalazódott. Ma már világosan látszik, hogy Petrőczy Kata Szidónia mellett ő a legnagyobb, legváltozatosabb életművet maga után hagyó költőnő a 17–18. század fordulóján, az ún. főúri költőnők csoportjának kiemelkedő, gazdag gondolatvilágú tagja.

Életútja nagy vonalakban ismert, bár (mint a költőnőknél oly sokszor) elsősorban férfitrokonai éleadataiból következtethető ki. Anyja, Révay Krisztina 1681-ben, apja, Zay (III.) András 1685-ben halt meg, mostohaanyja (apjának harmadik felesége) az a Bakos Zsuzsanna, aki előző házasságában, Wesselényi László (†1678 u.) feleségeként Petrőczy Katát is nevelte 1681-ig. Zay Anna 1696 és 1699 között lett Vay Ádám felesége, vele együtt élt a gdański emigrációban, 1719 januárjától özvegyként. 1722-ben térhetett haza Magyarországra.

Élete sokban emlékeztet Petrőczy Katára: mindketten szülők nélkül, mostohaanyától neveltettek, mindketten megmenekülésnek tekintették házasságukat, mindketten aggódtak és közbenjártak fogoly férjükért (Petrőczy Kata 1686-ban, Zay Anna 1702-ben); mindkettejük férje Rákóczi párthíveként töltött be tisztséget, mindkettejüknek kijutott a bujdosásból (Petrőczy Katának a Rákóczi-szabadságharc éveiben, Zay Annának utána). Zay Annának azonban egy tekintetben szigorúbb sors jutott: az emigráció s a benne átélt elhagyatottság, szegénység és özvegység.

Alig tudunk valamit olvasottságáról, irodalmi mintáiról. A vallásos neveltetés közös forrásain, a Biblián és a zsoltárokon túl ismerhette a kor imagyűteményeit. Cím szerint hármat tudunk azonosítani, illetve valószínűsíteni.

* A szerző irodalomtörténész, az ELTE nyugalmazott egyetemi docense

1 A költőnő életének és műveinek feltárásáért Szelestei N. László és Szabó Csaba tette a legtöbbet; említsük meg a tragikus sorsú Schmidtné Miklós Marianne nevét is. Vö. SZELESTEI N. László, „Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából”, in *Ráday Pál. 1677–1733*, szerk. ESZE Tamás, 409–423 (Budapest: Református Zsinati Iroda, 1980); SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna Nyomorúság iskolája című ima- és énekeskönyve (1721)*, A Lymbus füzetek 41 (Szeged: Scriptum Kiadó, 1999); SCHMIDTNÉ MIKLÓS Marianne, *Zay Anna élete és munkássága*, szakdolgozat (vezette S. Sárdi Margit), ELTE, Toldy Ferenc Könyvtár.

Tudjuk, hogy ismerte és szerette Huszti Szabó István Arndt-fordítását, a *Paradicsomkertecskét* (Kolozsvár, 1698),² ezenkívül Huszti neki és a férjének ajánlotta Giovanni Bona kardinális misztikus-aszketikus művének, a *Manuductio ad coelumnak* (Róma, 1658) fordítását,³ Vay Ádám berkeszi könyvtárában pedig megvolt Petrőczy Kata egyik Arndt-fordítása, a *Jó illattal füstölgő igaz szív* ([Lőcse], 1708),⁴ bizonyára ezeket is olvasta.

Verseinek tanúsága szerint ő is ismerte a kor népszerű líráját, ennek lenyomata a versekben fölfedezhető.⁵ Két versében használja a kor szerencse-verseinek szókinszét,⁶ a sztoikus morál gondolatait,⁷ ez talán a közkézen forgó verskötetek ismeretére is utal. 19. versének első strófája⁸ csaknem szó szerint megegyezik Petrőczy Kata 110. versének kezdőstrófájával,⁹ az egyezés oka azonban nem tisztázható. Petrőczy Kata ugyan megadja a vers nótajelzését („Halotti nótára, kit szoktak trambitálni”), de mivel ennek azonosítására nincs esélyünk, nem tudhatjuk, egyazon mintát követtek mindketten – ez valószínűbb –, vagy a két költőnő személyes érintkezéséből származott a két strófa hasonlósága.¹⁰ Mindemellett azonban olyan sok a két költőnő verseiben a rokon kifejezés, hogy nehéz elhinnünk, valamennyi hasonlóság a közel eső alkotó időszak, hasonló vallásos műveltség, hasonló élethelyzet adta kifejezőkép-

2 Lásd Huszti István ajánlását *Az égre kézen fogva vezető kalauz* előtt.

3 *Az égre kézen fogva vezető kalauz* (Debrecen: 1705).

4 DEÁK Farkas, „Gr. Vay Ádám berkeszi könyv- és levéltára”, *Századok* 9 (1875): 468–476.

5 Pl.: „Tört nékem ne hánhassanak” (7. sz. 4. vsz.); „Oroszlán erővel bírnatok, Ha fene tigris módjára” (16. sz. 4. vsz.); „Sok keserves nyilak áltáljárták szívem” (19. sz. 2. vsz.); „Ámbár acélból lehetne állanom” (19. sz. 3. vsz.) stb. A közköltészetben gyakran bukkan föl a *hálót hántak* kifejezés (Zay Annánál 19. sz. 9. vsz.; *hálót vontak*, 6. sz. 4. vsz.), de ez előfordul Szenci Molnár zsolnárfordításában is (9.15), vagyis ez nem feltétlenül a közköltészetből származik. (Idézeteink Szabó Csaba szövegközlését követik.)

6 „Csak játszik veled, mint egy laptájával, Kecseget színes arany almájával. Ne bízzál benne, sokakat már megcsalt, Sok ember mézzel arany horgot befalt” (9. sz. 4. vsz.); „Ha mosolyog is rád ő szerencséje, Őrizd magadat, lábad ejti törben, Mert mind csalárdság annak az ő vége, Vigyázz magadra, erős az ő mérge, Ne hadd megcsalni magadat nékie” (9. sz. 5. vsz.); „Világi szerencse, rám is mosolygottál, De mosolygásoddal homályban borítál, Minden jóvaimtól engemet megfosztál” (19. sz. 4. sz.); „Állhatatlan világ, velem csak játszottál, Felvetvén mint laptát, esésemre vágytál, Amikor leestem, kacagva kacagtál” (19. sz. 8. vsz.).

7 „Semminek tartsad világ ajándékát, Ma kinyitja, holnap befogja markát” (9. sz. 4. vsz.).

8 „Boldogtalan, szörnyű, keseredett sorsom, Kiben immár leszen holtig maradásom, Mint tengernek habja, olyan én forgásom, Szerencse keréken nő sok változásom”.

9 „Oh, én boldogtalan és keserves sorsom, Kinek holtig buba leszen maradásom, Mint tenger habjain, olyan én forgásom, szerencse keréken nő sok változásom”. KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, s. a. r., *Rozsnyai Dávid, Kobáry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 391. A továbbiakban: RMKT XVII/16.

10 Kizárni ezt sem tudjuk, mivel az 1690-es évek első felében Petrőczy Kata a Felvidéken élt, s mindketten evangélikus vallásúak lévén találkozhattak vallásgyakorlás közben, esetleg miközben Petrőczy Kata birtokot keresett szabad vallásgyakorlása számára. Petrőczy Kata személyesen is fölkereshette Bakos Zsuzsannát az 1694-ben ellene indított per kapcsán, ez is alkalom lehetett találkozásukra. Uo., 635. Szolgáltatott lehetőséget a találkozásra Petrőczy Kata 1704-es besztercei, 1706-os huszti, 1708-as beregszentmiklósi tartózkodása is.

letből származott, ha egyszer ekkora mértékű rokonság más, ugyanezen évtizedekben alkotó költőnők versszövegeivel nem látszik.

Imakönyvében Zay Anna egyetlen író-t nevez meg: Cicerót.¹¹ Ám még ez sem utal klasszikus ismeretekre, mivel Huszti István a *Paradicsomkertecske* címlapjának verzőjén egy Cicero-idézetet közöl, tehát nem biztos, hogy Cicero ilyen egyetlenként való megnevezése a költő saját eszmei tájékozódásából fakadt.

Zay Anna életműve színesebb, mint Petrőczy Kataé: a nevéhez egy herbárium-fordítás,¹² valamint egy 21 saját szövegezésű imát és 21 verset tartalmazó imakönyv fűződik. Míg azonban Petrőczy Kata egész életén át írta verseit, így azok élete minden fontosabb élményének, gondolati-érzelmi küzdelmének lenyomatát őrzik, addig Zay Anna csak élete végéhez közeledve, az emigráció utolsó éveiben, magára maradva kezdte írni saját műveit. Az ő imáiban és verseiben nem egy életút, hanem egy élethelyzet tükröződését vizsgálhatjuk. Ez (hogy mind a versek, mind az imák egyetlen élethelyzetből fakadnak) a legizmosabb költői tehetséget is próbára tenné. Izgalmas feladat tehát megvizsgálni, hogy a költő, aki a stíluszépséget legfőlőbb másodrangú célnak tarthatta, hogyan tudott megbirkózni a feladattal, hogy 21 imát és 21 verset alkosson egy állapotról egysíkúság nélkül.

Bármilyen biográfiailag rövid időt, talán csak két évet ölelt föl az imák és versek kötetének megalkotása, az nem volt egyívű időszak, abban is voltak különböző érzelmeket indukáló szakaszok. Vay Ádám 1719 januárjában halt meg; márciusban Zay Anna Ráday Pálhoz folyamodott, kérve, eszközölje ki maga és gyermekei számára a kegyelmet. Júliusban megkapta a kegyelmet, de kiderült, négyezer forintnyi adóssága miatt nem tudja elhagyni Gdańskot; Sámuel fia hazatért, ő maga Ráday és Teleki Pál segítségét kérte. Végül – a segítséget elnyerve – Klára leányával együtt 1722-ben tudott hazatérni.

Ha a verseket megvizsgáljuk, megtaláljuk az egymást követő események kifejeződését a hullámzó érzelmekben. Az első mintegy hét vers mind címével, mind szövegével a magára maradottságot mutatja (*Özvegyeknek vigasztalása*,

11 „Cicero nyelvével ha lehetne bírnom” (19. sz. 3. vsz).

12 A fordítás Pietro Andrea Mattioli (1501–1577) sienai származású orvos és botanikus *Materia medica* (1544) c. munkájának cseh kiadásából (első kiadás: 1562) készült. Példányai: 1. OSZK Kt. Quart. Hung. 2815 (egykorú, de nem autográf); 2. Kolozsvár, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Ms. 1018. (1740 körül); 3. OSZK Kt. Quart. Hung. 3296, Rátz Elek másolata (1765); 4. Marosvásárhely, Teleki téka, Wesselényi Kata másoltatta (1766); 5. Kolozsvár, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Ms. 4817 (18. század); 6. Zeyk Domokos másolata, magántulajdon (18. század vége); 7. OSZK Kt. Quart. Hung. 1969. (19. század). Kiadása: S. SÁRDI Margit, kiad., *Zay Anna Orvoskönyve 1718*, Intra Hungariam 18 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2020). A kéziratról bővebben: S. SÁRDI Margit, „Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei”, in *Aldás és átok, csoda és boszorkányság*, szerk. Pócs Éva, Tanulmányok a transzcendensről 4, 203–221 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004); S. SÁRDI Margit, „Mágikus gyógyító eljárások 17–18. századi kéziratok recepteskönyvekben”, in *Mágikus és szakrális medicina*, szerk. Pócs Éva, Tanulmányok a transzcendensről 7, 524–545 (Budapest: Balassi Kiadó, 2010); S. SÁRDI Margit, „Perinatális tanácsok az elit laikus gyógyító kéziratokban”, in *Minden dolgok folytatása: Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára*, szerk. SMID Bernadett, 381–395 (Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2016).

Ínségben való panaszolkodás, Világi élethez való szükségekért való esedezés, Szörnyű ínségből való szabadulásért való könyörgés, Hatalmas ellenség ellen való oltalomért esedezés).¹³ A szóképek, erőteljes hangulatkeltő szavak tökéletes kifejeződése az állapotnak: „Orcám is már elhervadt Sok nagy gyötrelmimben, Csontom bőrhöz ragadt” (2. sz. 2. vsz.); „elfogytam, elbágyadtam” (3. sz. 4. vsz.); „Szörnyű orcapirulással, Kenyeret eszem sírással” (6. sz. 5. vsz.); „Fekszem, kelek félelemmel” (6. sz. 6. vsz.). Ezek között ott van a költő legegényibb, legkifejezőbb hasonlata: „Csipogva járok, mint elveszett tyúkfi, Amely kis korában anyját elveszti” (4. sz. 2. vsz.); „Én is a te szárnyaid alá futok” (4. sz. 3. vsz.).

Ezt követi az óvatos reménykedés időszaka és ennek kifejezése a 8–11. sz. versekben: *Az Isten irgalmasságával való biztatása a keserves léleknek; Az Isten látogatásának hasznáról s az világ állhatatlanságáról tanúság; Az Isten hathatós segedelméért való [...] esedezés; Az Istenben vetett bizodalomról való elmélkedés*. Talán a csalódás elleni védelemül alkalmazza itt a sztoikus állhatatosság, a szerencsével szembeni gyanakvás gondolatait (9. sz.). Itt az Istenbe vetett hit, bizakodás jeleként bukkan föl a kismadár bibliai képe: „Kis verébkékre gondot viselsz” (10. sz. 4. vsz.).

A 12–14. versek csoportja a *Szabadulásért való hálaadással* kezdődik, és két ugyanazonról írt verssel folytatódik, ezek az elnyert szabadság fölötti ujjongással, Istennek adott hálával vannak tele („Rabságomnak, ím, ajtaja nyílik”, 12. sz. 2. vsz.; „Azonnal én vasaim, eloldattak láncaim, kivöttél én tömlöcömből s keserves bujdosásomból”, 13. sz. 4. vsz.), ezekhez csatlakozik a 15. vers, a beteljesült remény kifejeződése (*Az Isten hatalmával s kegyességével való biztatás*) s az azt követő *Ugyanazonról*. A 17–21. énekek alkalmiak, függelékként csatlakoznak a lelki történések sorát elbeszélő 15 vershez: *Reggeli ének, Estveli ének, Búban ellankadt szívnek jajgatása, Igen szép ének, Más*.

Verseinek képi elemei között előfordulnak a barokk múlandóság-elemei: a füst („Eszteideimnek sok száma [...] Mint füst, úgy elmentenek, repültenek”, 3. sz., 7. vsz.), a tengerhab („Tizenkét esztendőt tölték bujdosásban, Tengeri habok közt bizonytalanságban”, 19. sz., 6. vsz.), az árnyék és a vízbuborék („Árnyékhoz, hidd el, többé nem kaptol velem, Mert vízi buborék, semmit ér előttem”, 19. sz., 9. vsz.). Eredeti metaforavilágot teremt a kismadár-képek hálózata (a már említetteken túl: „Mert ő szárnyával befédve állok”, 1. sz., 4. vsz.; „Szárnyamnak repdeső tolla Fájdalmason, ím, kihulla”, 20. sz., 1. vsz.). Nála is, mint Petrőczy Katánál, fölhangzik a vele szenvedő, együttérző társ hiánya

13 Ennek megfelelően: „Életem társa engem elhagyott, Özvegységet reám keservest hagyott, Illy idegen földön nagy bú rám szállott” (1. sz. 2. vsz.); „Árvaságomból noha ő kivött, És világi gyámolom énnekem lőtt, De halálával nagyobb árvává tött” (1. sz. 3. vsz.); „Amely társam volt előttem, megholt, Tőlle megváltam, mert az is ember volt” (1. sz. 5. vsz.); „Gyászban járok szüntelen” (2. sz. 4. vsz.); „Mert azon igyekezik ellenségem, Hogy nagyobb árvává tehessen engem” (4. sz. 10. vsz.).

fölötti bánat („Vigasztalást hol lelhessek, Sohol, ím, hasonlómn nincsen, Kinek szívét oly nyíl sértse”, 20. sz., 4. vsz.).¹⁴

A magánélet eseményei s az általuk okozott érzelmi hullámváz ugyanilyen jól látható az imák egymásutánjában is. Az első imák érzelmi alaphelyzete az elhagyatottság, a védtelenség.¹⁵ Nehezen azonosítható a 6. imában említett jóakaró, akinek kellemetlenséget okozott a neki nyújtott segítség („Mert aki kívánt volna engemet belőlle kisegéteni, véllem együtt mind beljebb süllyedett” – talán Rádayra utal?). A sérelmeit felsoroló 11. imában ott áll az utalás a benyújtott kegyelmi kérvényre: „Kérlek, hajtsd hozzám az én királyom szívét”. A 20. ima a kegyelem elnyerésére reflektál („hallom zörgését tömlőcöm vasajtájánál a kulcsoknak”), a 21. imát pedig hazaindulásakor írta; még a mostoha-gyermekei által támasztott nehézségekre is utal benne.¹⁶

Az imák gondolati és érzelmi íve azonban jóval bonyolultabb a bujdosásban töltött két utolsó év eseményeinek érzékeltetésénél. Azt mondhatjuk, a versekben Zay Anna az érzelmek kifejezésével tolmácsolta helyzetét; az imákban bonyolultabb érzelmi paletta, az istenfélelem végletes lelkiállapotainak kifejezése munkál. Az imádságoskönyv írása idején Zay Anna már ismerte Arndt felfogását az ima szerepéről és feladatáról.¹⁷ Ismerte a lépcsőt, amelyet az imádkozónak imái egymásutánjában be kell járnia: a bűnbánat, a jócselekedetekért való ima vagy az ugyanazért való hálaadás, a forró sírás és szívbéli örvendezés fokait, amelyeknek betetőzéseként elérhető a nagy tüzes szeretet, valójában a misztikus felemelkedés. Zay Anna imáinak alappilléreit ez a lépcsőzet szolgáltatja.

Az 1. ima a helyes kérés (imádkozás) ajándékaért könyörög („kéresemben meg ne bántsalak, vagy olyat ne kérjek, ami szent felségednek dicsősége s lelkem idvessége ellen valók lehetnek”). A 2. ima örömteli vallomás: „Ah, mely gyönyörűség az embernek az Istent szeretni”. A 3. imában az istenséget hívogatja, a 4. bűnmegvallás. A 7. ima meghallgatásért könyörög („Hallgasd meg hát az én éjjeli-nappali keserves nyögésimet”), a 8. pedig azt tanúsítja, hogy Isten meghallgatta („én füleim is felnyíltak, és az én rebegő nyelvemnek kötele megoldott, és igazán szólni kezdék, [...] arra indított, hogy [...] megis-

14 A 18. imában is: „nem találkozott senki, aki szívesen keserülte a mi elhagyatásunkat”.

15 „Oh, könyörülő, hatalmas, szent Úr Isten, tudod [...] régtől fogva való keserves bujdosásimat, abban való szorongatásimat, ellenségimnek rajtam vett hatalmokat, esetemen örömmel való tapsolásokat, nevetéseket, lábom megbotlására ázott vermeiket. Ezt mondják, Uram, magokban: Az Isten ötet elhatta, nincsen immár semmi oltalma, koronája leesett fejéről, maga maradt özvegyül, az ő gyermeki árvául” (11. sz.).

16 „Melyben bujdosásából hazaindulván Istennek ajánlja magát [...]; régen kívánt órát engedted megérnem, melyben édes hazám felé indulok [...]; más zár is van rajta, nem az, amelyet mi hattunk volt rajta. Te légy ezért annak magad felnyitója”.

17 Ehelyütt nincs lehetőség elmélyedni a korszak imádságelméletében, de elismeréssel hivatkozunk FAJT Anita PhD-disszertációjára: <https://tinyurl.com/kxepd3k8> (hozzáférés: 2025.03.20). Utalnom kell Petrőczy Kata Szipónia imáinak tanulságára is: S. SÁRDI Margit, „Petrőczy Kata Szipónia imádsága szebeni fogságában”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica*, T. XIV. Fasc. 2. (2009): 243–252.

merjem magamban az én vétkeimet [...]. Az én jó Istenem ezen kérésemet meghallgatá, és azonnal pihenést vettem”). A 9–12. imák ebben a bizakodó hangnemben íródtak.¹⁸ A 13–17. számúak vigasztaló és dicsőítő imák, az Istenre hagyatkozás állapotát kísérlik megközelíteni: irányításért könyörög („kérek, igazgass engemet”, 13); hálát ad Istennek gondviseléséért, a szerencse állhatatlanságának megmutatásáért (14–16), dicsőíti Istent az emberek iránti szeretetéért („ha egész testünkben minden tagaink változhatnak is dicsíró nyelvekké, annak kimondására bizonyára elégteleneknek találkoznának lenni”, 17). A 19. ima azért könyörög, hogy az áldást hálaadással fogadja, kárvallását pedig békességes tűréssel szenvedje.

A bűnbánat – hálaadás – Krisztus követése lépcsőzet azonban nem teljese-dik be. Már ezt megelőzően is akadtak imák, amelyek a lélek fejlődésének ívét megzavarták. Az első versek bűnmegvallása és istenhívása, a 2. ima ujjongó istenszeretete után az 5. ima mély kétségbeesésről vall: „ajgatásban torkom bérekedt; félelem miatt szívem elholt; még a kősziklák repedésiben sem találhatnék az Isten haragja előtt bátorságos helyt, hogy elrejtethném magamat”, s bár biztatja magát Krisztus érdemével, ezért könyörögnie kell. A 6. imában ugyanígy a végső elkeseredés után biztatja önmagát Isten könyörületével („Oh, jaj nékem, megesett embernek! Oh, jaj nékem, bűnben úszónak! [...] Nohát mindent hagyj hátra, oh te, én szívem, és emelkedjél a te jó Istenedhez, egyedül hozzá ragaszkodjál, szánjad és bánjad meg igazán a te bűneidet”). A 13. ima könyörgésében is rejlik némi bizonytalanság („ne hagyj el *már most*, amikor kezdlek én is esmérni és szeretni”), ugyanígy a 18. imában („Könyörülj te magad rajtunk, ne haragudjál *mindörökké* reánk” – kiemelés tőlem: S. S. M.). Az imafüzér végén pedig a szabadulás ígérete és a hazaindulás öröme hiába ágyazódik bele a mindenható Isten dicsőítésébe és a további pártfogásért való könyörgésbe, ezek az imák nagyon konkrét földi örömmel vannak tele, és az Istenre való hagyatkozás, az akaratában való föltétlen megnyugvás háttérbe szorul (20–21. sz).

Nehéz elképzelni, hogy az Arndt-fordításokat ismerő, Huszti Istvánnal szoros kapcsolatban álló Zay Anna ne lett volna képes megvalósítani az Arndt által eszményinek tartott lelki ívet kirajzoló imasorozatot. Inkább arra gondolhatunk, hogy – függetlenül a kívánatos lelki úttól – az adott pillanatban a maga lelkiállapotát, hullámmzó, akár egymással ellentétes érzelmeit akarta szavakba önteni. Nem mintát akart nyújtani az olvasóknak, hanem betekintést lelki küzdelmeibe.

18 „Bízzál erőssen, oh te, én lelkem [...], vesd minden gondodat az Úrra, mert ő tégedet el nem hágy” (9); „Oh, emberi gyarlóság, távozzál éntőlem” (10). Említsük meg a 11. ima Massay Ágnes *Hálaadására* emlékeztető kérését: „kérek, Uram, engemet úgy igazgass, ne igyekezzem senkin bosszút állani”.

Az imák uralkodó szépirodalmi eszköze a nagyívű, összetett képi és szimbólumrendszer. Az egyiket talán Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje*¹⁹ ihlette:

nem zárom bé előtted az én szívemnek ajtaját, édes Uram. Te jól tudod, hogy az nem tiszta, de hatalmas erőddel megtisztíthatod azt. [...] Jöjj el, édes drága vendégem [...]. Ne irtózzál az én szívemtől, hogy [...] az bűn szemetivel bé van szemetezve. Szállj belé, és hatható erőddel s kedves szellőddel fualljad ki szívemből minden benne lévő szemetet, kedved s akaratom szerint ékesíts abban magadnak hozzád illendő lakóhelyet. Annak szorosságát szélesítsd ki akaratom szerint, és vond bé azt ékes kárpitoddal, mint magadnak tetsző lakóhelyedet. Világosítsd azt meg a te világosságoddal. Ne engedjed a tetőlled megtisztított egyszerű hajlékodon, hogy az ellenség benne pókhálót verjen (3. ima).

Ez a nagyon női metaforasor egyben nagyon eredeti. A saját gyógyító és herbáriumfordító tevékenységének lecsapódása lehet a 2. ima patika-metaforája („Lelkem patikává váljon, melyben ezen jó illatok szagoskodjanak, hogy az én nyavalyáságimból egészen kiépüljek”) és a 16. ima gyógyításábrázolása:

ha veszedelmes a seb, és ahhoz – fájdalmának az orvos igen kedvezvén – gyengén nyúlna, s kemény rágó és szaggató orvossággal nem gyógyítaná, nagyobb veszedelem érhetné a beteget, úgy, hogy mindenkor nyomorékká maradhatna. Oh, lelkemnek édes jó orvossa! Áldassál, hogy énvéllem is keményen bántál. [...] Az én sebeimben is először is rágó bort töltöttél, hogy annál jobban megtisztuljanak, azután pedig balsamumolajjal meggyógyítottad azokat.²⁰

A legnagyobb ívű, legösszetettebb kép a 15. ima szőlősgazda-metaforasora, amely hosszabb annál, hogysem itt idézhetnénk. A gondolati váz:

Mert úgy bántál velem, mint jó szőlősgazda, aki látván a szőlőtövön, akit maga kezével plántált, hogy a termése, az szőlő gerezdje megért, [...] örül rajta, [...] azért maga kezével leszedi azt, nem adja a szakmányos keze alá; [...] tudván, másképpen nem lesz must belőlle, hacsak meg nem dömöcköli és öszve nem roncsolja a szőlőszemeteket, azt mély kádban veti, és ahhoz való fákkal megcsomosolja, és hogy annál is több mustot adjon, keményen megsajtolja. Azután rosta által megszüri, hogy

19 HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára* [...] (Bécs: 1929), reprint kiadása: HAJNAL Mátyás, *Szíves könyvecskéje* [...], kíséző tanulmány HOLL Béla, Bibliotheca Hungarica antiqua 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992).

20 A gondolat maga, hogy a gyenge orvossággal az orvos elveszejtí a beteget, a közgondolkodás része lehetett, mert Rozsnyai Dávid is fölhasználja az érvet a *Horologium Turcicum*ban.

még csak a szőlőmag se maradjon benne, és hordóban tölti, s annak helyre való forrását unalom nélkül várja. Azalatt pedig amely seprőt a tisztulásban kihány, nem hagyja soká rajta [...]; azután híves pincében bérakja, és úgy konzerválja maga hasznára. Szintén ily kegyelmesen bántál énvélem, oh, mennyei gazda.

Üdítőek az imák gyakorlatias, hétköznapi tapasztalásból eredő képei.²¹ Akár csak Petrőczy Kata és Bethlen Kata, ő is fölhasználja és értelmezi a talentumot elásó szolgálta példázatát.²² A 14. imában egy felsorolásból, halmozásból összeálló barokk körmondatot alkotott Isten dicsőségére:

Minden tebenned bízónak csálhatatlan gondviselője és oltalma, világtól és annak szerencséjétől megcsúfoltattaknak öröme, múlandó jóvakat elvesztőknek gazdagon megfizetője, özvegyek gondviselője, pártfogója, árváknak kegyes atyja, hozzád igaz hitből folyamodóknak s kiáltóknak meghallgatója s kegyelmes Istene, Dánielnek az oroszánok vermében megtartója, három ifjakkal tüzes kemencében oltalmazója és láng ártalmának parancsolója, felháborodott tengernek megcsendesítője, Izraelnek fáraó kezéből kiszabadítója és a pusztában lévőknél égből manát lehullatója, kősziklából víznek bővön kibuzdítója, özvegyasszonyoknak ama drága szűk időben maroknyi lisztjének és olajos korsójának fogyasztás nélkül való megszorítója, az Illyés próféta ételt hozó hollóinak parancsolója, Dávidnak ellenségei előtt elrejtője, özvegyasszonynak egyetlen fiának halálból feltámasztója, tizenkét esztendő leánjának halál álmából felébresztője, gutaütöttek bűnbocsátó orvosa és minden benned bízónak csálhatatlan megtartója.²³

A helyzet tehát, amelyben Zay Anna versei és imái keletkeztek, ugyan lehetett azonos és homogén, de a művek a kifejezett érzelmeknek, illetve az érzelmkifejezés primátusának köszönhetően rendkívül változatosak. Különösen az

21 „Állottam a jégem, mely alatt nagy mély sár volt; eljőve pedig az Istennek akarata, hogy elolvadjon a jég, és azonnal elolvada, én pedig éppen torkomig azon mélységes sárban esém, amely sárból magam erőmből ki nem mászhattam” (6.); „Szár az időben ástam kutat, de abban semmi sem jött” (8); „az megrepesztett nádszálat el nem töröd, és a füstölő gyertyabelet nem oltod” (16); „a kulcsokról a régi rozsdát akarván lereszteni, annak reszelését hallom, és hogy azt igazgatják az ajtón lévő lakathoz, észrevésem” (20); „Én is ugyan az én bűneimért rab vagyok, de nekem annál sokkal jobban vagyok dolgom, mert az én pártfogóm nagy úr, oly úr pedig, aki mindenkinek ura s parancsolója. [...] Odamégyen azért, felrúgja lábaival az erős ajtót, oly erősen, hogy a sarkából is kiesett, és mond nekem: Nem nézhetem tovább a te nyomorúságodat, megszántalak, jere ki! Azonnal leestek lábamról a vasak, de a vasnak nehézsége miatt meg voltak zsibbadva, azért azt mondtam: Édes Uram, megszibbadtak lábaim” (20.) stb.

22 „Taníts meg bennünket arra is, [...] hogy mi a te reánk bízott talentumodat a földben ne ássuk ama gonosz szolgálattal, hanem inkább tízannyira szaporítsuk, s parancsolatod szerint abból sáfárkodjunk” (18).

23 Csak jelezzük, a körmondatban háromszor fordul elő az özvegyasszonyok pártfogása.

imádságoskönyv szólaltat meg széles palettájú érzelmeket a mély kétségbeeséstől az ujjongásig, a rettegetől a diadalmas örömig. Jelen tanulmány nem vállalkozhatott az írói eszközök eredetének, összefüggéseinek feltárására, elemzésükre, de talán képes volt jelezni ezt a sokszínű érzelmvilágot s az azt kifejező irodalmi eszközöket; a tanulmányozásuk ezután következhet.

The Poetess of Emotions: Anna Zay

Four decades ago, even informed readers barely recognized Anna Zay beyond her name among religious hymn writers. Thanks to recent scholarly efforts – especially by László Szelestei Nagy, Csaba Szabó, and Marianne Schmidtné Miklós – Zay’s life and oeuvre have emerged from obscurity. This study positions Anna Zay, alongside Kata Szidónia Petrőczy, as one of the most prolific and diverse female poets at the turn of the 17th and 18th centuries. Through biographical parallels and shared motifs, Zay’s literary and emotional world unfolds.

The essay focuses on Zay’s two major contributions: her prayer and hymn book containing 21 original prayers and 21 poems, and her translation of a herbal manual from a Czech edition of Mattioli’s *Materia medica*. Unlike Petrőczy, whose poetry spans her lifetime, Zay’s writings were composed in the final years of exile in Gdańsk, during widowhood and hardship. Her works reflect the emotional and spiritual struggle of a woman in isolation, expressing grief, hope, liberation, and gratitude through a rich baroque imagery and a deeply personal voice.

The study analyses the poetic and symbolic language in Zay’s works, exploring metaphors derived from everyday experience, religious devotion, and stoic philosophy. It highlights how her writing transitions from despair to hope, illustrating a psychological and spiritual journey. Zay’s literary creativity not only reveals a broad spectrum of emotions but also provides insight into the expressive potential of early modern Hungarian women’s devotional literature.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Új nézőpontok Mikes Kelemen költészetéhez

1. Bevezetés

Mikes Kelemen versei az életmű egészéhez képest kisebb figyelmet kapnak. Alkotójuk láthatólag nem a költészetet tekintette elsődleges irodalmi közlésformájának. Prózai művei és fordításai nyelvi gazdagságához és terjedelméhez képest is elenyésző a többnyire csak néhány strófányi verses szöveg, amelyeket sosem önállóan jegyzett fel, csupán levelek vagy kegyességi művek betéteként. Ha voltak is nagyobb lélegzetű vagy önálló költeményei, ezek nem maradtak fenn. A szórványos emlékekből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonnunk Mikes poétikai ismereteiről, mégis sok mindent látni engednek a szövegek, ha alaposan vizsgáljuk őket.

Mikes költői tudásáról máig meghatározók, bár kissé sarkítottak Hopp Lajos szavai:

A levelekbe szúrt versek, versrészletek a précieux kordivat kellékei, csupán prózaékesítő szerepük van. Megtalálhatók mind a misszilis, mind a fiktív levélgyűjteményekben. Mikes irodalmiságának nem lényege a verses megnyilatkozás. Verstördékek csupán néhány levelét (39, 51, 63, 70, 77, 105. lev.) „ékesítik”. Ami verset ír, csak alkalmi betétként, kedvtelésből vagy a már hallott verssorokat újra költve írja. Mikes verselésére a diákversszerzés, az alkalmi rímfaragás a jellemző. Sok benne a ragrím, mint általában a régi magyar irodalomban. Rigmusai az erdélyi provinciális nemesi alkalmi verselők szintjén állanak. Ebben úgy látszik a kollégiumi verselés hagyományát követi. A kollégiumi diákok körében indult el (XVI. szd. második fele) az alkalmi, mulattató énekszöveg, mely tovább él a következő századokban is. Mikes verssorai helyenként a kuruc versekre s a népköltészetre is emlékeztetnek.¹

Különösen az utolsó mondatot haladta meg az újabb szakirodalom. Ha jobban megvizsgáljuk: Mikes tüntetően kerül a kuruc szólamokat a versekben, még

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának főmunkatársa.

1 Mikes Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 503, a folytatásban Zolnai Béla vonatkozó írásait hivatkozza. A továbbiakban MKÖM I.

jobban, mint a levelekben. Valószínűleg azért, mert ez az alaptónus határozta meg a bujdosóközösség mindennapi hangulatát, s a *Leveleskönyv* (a továbbiakban: *TL*) épp ettől való eltávolodásként, vigasztaló-szórakoztató olvasmányként született – lásd a *szuhajtozásra* vonatkozó gondolatait. A népköltészeti kapcsolatok pedig inkább a szájhagyomány egyik hátterét adó közköltészetet képviselik. Fülöp Lajos cikkében ugyanezek a tételek ismétlődnek, még rosszabb összképet festve Mikes költészetéről, a kritikai kiadásból kiemelt néhány adattal.²

Szabolcsi Bence (1942) alaptézise, hogy Mikesnek a prózája költőibb, mint a költészete, „Mikes nyelve és mondatfűzése *dalszerűbb* lett a Pázmányénál”.³ Azaz Mikes költői ismeretei nem versekben öltöttek testet, hanem mintegy felszívódtak a prózaírói eszközei közé. Ennek illusztrálására Szabolcsi számos versszerű vagy valóban versből idézett mondatot gyűjtött össze a *TL*-ből,⁴ s felhívta a figyelmet „a mondatvégek mértékes-numerózus zenei lejtése”-re.⁵ A poétikai kérdésekre áttérve:

Mikes prózájának minden felemlített sajátosságát akkor látjuk igazán helyes megvilágításban, ha a kor verses irodalmával, a kései kuruckor népies énekköltészetével mérjük össze; itt találunk rá az ő muzikalitásának igazi gyökerére. [...] De főleg a moralizáló, elmélkedő, didaktikus költészettel tart rokonságot, Mislai András, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia verseiben akárhány olyan strófára bukkanhatunk, melyeket Mikes is megírhatott volna – sőt meg is írt, csak többnyire nem verses formában.⁶

Bár Szabolcsi az itt idézett barokk keservesekhez nem adja meg a Mikes-párhuzamokat, de meglátásával egyetérthetünk. Ennek tisztázása a további kutatásokra vár. A felsorolt költők műveihez ugyanis Mikes nem egyforma eséllyel férhetett hozzá: Petrőczytól csak az Arndt-fordítások és egy valláspolitikai fordítás jelentek meg nyomtatásban, a versei nem, viszont Koháry költeményei már 1687-től napvilágot láttak kis kiadványokban, amelyeket ismerhetett.

Szabolcsi szerint Mikesre ezek mellett „a kor »verses prédikációinak« szeleme és stílusa hatott, a moralizáló vallásos énekköltészet”. A templomi népektárak és Illyés István halotti énekeskönyve (1693) vizsgálatát javasolja,

2 FÜLÖP Lajos, „Mikes Kelemen verseiről”, in *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára: Írták tisztelői, barátai és tanítványai*, szerk. HAJDÚ Mihály és KISS Jenő, 197–201 (Budapest: ELTE, 1991).

3 SZABOLCSI Bence, „Vers- és dallamemlék Mikes *Törökországi leveleiben*: Adalék a régi magyar próza ritmikájához”, in SZABOLCSI Bence, *Vers és dallam: Tanulmányok a magyar irodalom köréből*. Második, bővített kiadás, 134–147 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 138.

4 Uo., 138–140.

5 Uo., 141. Állításainak ellenőrzését javasolja Tüskés Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 291–314, 298.

6 SZABOLCSI, „Vers- és dallamemlék...”, 142.

s szép szövegpéldákat idéz. Az utolsó (*Nincsen e világon olyan szempillantás*) kidolgozása már „sűrűn vegyül az iskolák diákos-literátus hangjával, s a kettő együtt, templom és iskola tónusa együtt közeledik az emeltebb népi hangvételhez”.⁷ Hangsúlyozza: Mikesnek 21 éves koráig módja volt elmélyülni a magyar vallásos és világi költészetben, színjátékban, ismernie kellett a Kájoni János-féle *Cantionale Catholicumot* (1676, 1719).⁸ Ezekhez mély érzelmi kapcsolat fűzhetett. Ám az emigrációs léthelyzet nem mindenre ad magyarázatot, hiszen ezek az évtizedek Erdélyben is a hagyományok megbomlásáról szólnak; tanúi Apor Péterrel kezdődően siratják a „régí világot”. Szabolcsi összefüggést teremt a két jelenség között:

Az emlékezet ilyen korokban, mikor menteni készül a veszendőt, még frissebb, aktívabb és felajzottabb, mint máskor. Hazai szókincs, hazai nyelv- és beszédhagyomány az effajta ösztönös felismerések pillanatában válik az író számára igazán értékké. [...] Magányában a hazai emlékek, s e ritmikus-muzikális emlékek is, természetes, ösztönös erővel törhetnek benne felszínre és formálhatták öntudatlanul nyelvét, kifejezésmódját, beszédhangját, írásművészetét.⁹

Küllös Imola a *TL* közköltészeti és folklór háttérét elemezte, főként a Mikes által röviden idézett közdalok és vallásos énekek kapcsán.¹⁰ Hangsúlyozza, hogy Mikes gyerekkora miatt a protestáns hagyományban is jártas volt, az erdélyi köznemesi kultúra sok összetevőjét felidézi nyelvi programjában, értékmentő céllal.

A fentieket új szempontokkal egészíti ki Knapp Éva alapvető tanulmánya, aki Mikes költői gyakorlatát éppúgy az iskolai mintákból eredezteti, mint egész levélírói és kompozíciós eszköztárát:

[A]z azonos gradus-on lévő tanulók közül a tanulmányaikban előrehaladottabbak (*veterani*) verseket illesztettek a levelekhez, míg a kezdők (*novitii*) a szintaxis szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak. A bővített és módosított *Ratio Studiorum*ban (1586, 1599) Cicero és Plinius leveleinek ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását. Ezt követően a harmadik grammatikai osztály (*grammatica* ismétlése és

7 Uo., 144–145.

8 Uo., 147.

9 Uo.

10 KÜLLÖS Imola, „Az anyanyelv folklorikus elemei Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4*, szerk. Csörsz Rumen István, 121–156 (Budapest: Reciti, 2015).

metrica) végén Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullus-válogatások alapján tanulták meg a verses levélformát.¹¹

Hopp sarkos véleményét Knapp Éva szintén árnyalja:

Mikes versei ugyanis nem tekinthetők egyszerűen alkalmi prózaékesítésnek és rímfaragásnak, mivel a jezsuitáknál ő is megtanulta és begyakorolta a versek levelekbe illesztését. A diákok költészettani tanulmányaik során az elégiával foglalkoztak először, és megtanulták a levél formájú, az elbeszélő-tanító, valamint a patetikus elégia készítését. A levél formájú elégia írását a személyes körülmények bemutatásával vagy egy tétel kimondásával kellett kezdeni, majd – az elvárt szabályokat érvényesítve – metaforákkal, hasonlatokkal, érzelmes alakzatokkal, szellemes észrevételekkel, történetre vagy mesékre vonatkozó részekkel folytatni. Közben ki lehetett térni például források, kertek, paloták és templomok leírására. Véleményem szerint Mikes ezt a Kolozsvárott egykor megtanult és begyakorolt előírást elevenítette fel Ovidiuséval párhuzamba állítható léthelyzetében a 42. levél végén és néhány további levél verses betéteiben. A jezsuita iskolák mintaelégiái elsősorban Ovidius műveiből származtak. A levelekbe illesztett versek készítését két fokozatban gyakorolták a diákok: míg a kezdők a szintaxis szabályaihoz mellékeltek verses példaanyagból válogatott, a tanulmányaikban előrehaladottabbak önállóan készített verseket illesztettek leveleikhez.¹²

A történeti poétika és az irodalomszociológia segítségével érdemes néhány kérdést újra feltennünk. Bár Hopp Lajos a kritikai kiadás jegyzeteiben kitűnő párhuzamokat tárt fel, még nem állt rendelkezésére a *Régi magyar költők tára* 17. és 18. századi sorozata, ahogy sok más kritikai és forráskiadás sem. A hatalmas szövegkorpusz segíthet a Mikes-művek háttérének feltárásában, a hangsúlyok helyesebb értelmezésében.

A versbetétek egyfelől hidat képeznek a Mikes-életmű két pillérét jelentő TL és a műfordítások között. Másfelől megerősítik azt a képet, hogy Mikes a kényszerű elszigeteltség ellenére sem alkotott légüres térben. Amennyire a prózai munkássága nemzetközi mintákon (is) alapul, s párhuzamait a francia levélregények, illetve a kegyességi művek francia forrásai jelentik, annyira szorosan kapcsolódnak a kis versek formai tekintetben a magyar költői hagyo-

11 KNAPP Éva, „A Törökországi levelek retorikájához”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla és LENGYEL Réka, *Historia litteraria* 28, 169–186 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012), 174–175. Jegyzeteiben felhívja a figyelmet a konkrét Ovidius-szövegekre a tananyagban, kijelölve a további kutatások egyik útvonalt, ahogyan Cicero-előképek egész sorozatát azonosítja a levelekben.

12 Uo., 178–178.

mányhoz. Kevésbé újítók és csiszolatlanabbak, mint a prózai írások, de többet tükröznek az író másodlagos irodalmi tudásából, hagyományismeretéből. Nyelvi megoldásai akaratlanul kifejezik, mennyire általános volt még a kor embere számára a versben gondolkodás, a költői formák természetes használata. Indokolatlannak érzem tehát a korábbi szakirodalom fanyalgását: Mikes versei a kor átlagán, sőt néha fölötte állnak. Különös értéküket az adja, hogy szerzőjük nem követhette naprakészen a magyar poézis finom változásait, hanem évtizedekkel korábbi emlékekből és néhány, Rodostóban elérhető könyvből kellett felidéznie és saját képére formálnia azt. Ráadásul ebben is antik és egykorú világirodalmi mintákat követett.

A folyamat háttérében a tanult minták és a szokatlan élethelyzet összjátéka zajlott. A diákként latin nyelven begyakorolt retorikai tudás (levelek és versbetétek) évtizedek múlva az anyanyelvű közösségben magyarul vált életképessé. Mikes a levelezés tilalma miatt feltehetőleg latinul se tudott volna kapcsolatot tartani más, iskolázott barátokkal, így az iskolából hozott megoldásokat az adott helyzetre kellett alkalmaznia: misszilis helyett fiktív leveleket lehetett írni, latin helyett magyar nyelven, a hírek cseréje helyett – mivel lényegében ugyanazt tudta a bujdosóközösség – az olvasmányok és az emlékek, pontosabban a *kollektív emlékéllítés* lehetősége nyílt meg számára. Erre utalhat gondolata a fordítások szükségességéről. Ennek ellenére a klasszikus műveltségelemek fontos rétegét alkotják a látszólag aktualításokat közlő leveleknek is, s amennyiben elfogadjuk a közös felolvasásokra vonatkozó elméleteket (R. Várkonyi Ágnes, Bene Sándor), számolnunk kell azzal, hogy a társaság műveltebb tagjai felismerték, reflektáltak hallgatták vagy olvasták az ilyen utalásokat. Épp a Knapp Éva által említett 42. levél versbetéte (*Lakunk partján a tengernek*) bizonyítja, hogy Mikes és olvasói is tisztában lehettek az Ovidius-áthallásokkal, egész létük parafrázis mivoltával. (Bővebben lásd alább.)

További kutatásokra méltó, hogy a versek formai rokonsága révén több olyan forrás látókörünkbe kerül, amelyeket eddig nemigen vontak be a Mikes-kutatásba. A versek ugyanis az imitáció szorosabb lehetőségét rejtik, mint a prózai szövegek: rímzavaik, versformájuk, versgrammatikájuk egyaránt indikátorai lehetnek egy hagyomány ismeretének.

2. Háttér

Mielőtt Mikes verses műveire térünk, érdemes áttekinteni a családi literátus előzményeket. Kortársa, csíkszentléleki Bocskor János (1690 k.–1768 k.) esetén például erős a gyanúnk, hogy az általa 1716-tól feljegyzett bujdosóénekek voltaképp édesapjához, a Moldvában bujdosó Bocskor Mihályhoz köthetők.¹³

13 A gyűjteményről: Domokos Pál Péter hagyatékából Csörsz Rumen István, kiad., *Bocskor János*

Mikes felmenői között szintén akadt versszerző: az ükapa, zágoni Mikes György (1560 k.–1640 k.), akinek 1609-ben írt szép keservesét a *Kuun-kódex* őrizte meg. Előfordulhat, hogy Mikes ismerte ezt vagy akár másik énekét a családi emlékezetből:

Gondolkodasimat es sok banatimat
Fordicxad öreömrre szomorusagimat,
Hozd fel, en Istenem, fenies czillagomat,
Uilagos napomat. [...]

Idöm elfoliasa, mint arniek mulasa
Eltauozik tülem nagi fris uigaszaga,
Mint szep buboriknak uizen lobogasza,
Nincz alandosaga.¹⁴

A *Kuun-kódex*be még a 18. században is írtak Erdélyben. Az egyik, szintén itt szereplő szöveget Mikes lényegében szó szerint idézi a 69. levél elején: „azt irjamé. hogy itt könyvem forrasi, s'. áradasi indulliatok [...]”.¹⁵ A 17. századi ének első szakasza:

Könyvem forrasi, aradasi indulliatok,
Nioszoljamat asztassatok,
Kezek, labok, minden tagok
Büneimet sirassatok.¹⁶

Változata azonos kezdősorral megjelent a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* egyik bártfai (1635–1640 k.) és lőcsei (1670) kiadásában, Kőrösi István monogramjával, továbbá Ács (Aachs) Mihály *Zöngedező mennyei kar* című evangélikus énekeskönyvében (Lőcse, 1692).¹⁷ Mivel egy nyomtatott forráshoz könynyebb volt hozzáférni, mint egy egyedi kézirathoz, joggal feltételezzük, hogy Mikes ismerte az *Istenes énekek* valamelyik kiadását vagy az Ács-féle énekeskönyvet még gyerekkorából, amikor protestáns nevelést kapott. Gyanúm

énekeskönyve (1716–1739), Téka (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2003).

14 BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, kiad., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 95. sz., 1. és 10. versszak.

15 TL 69. sz. levél (1725. december 7.) Arra, hogy ez a sor versidézet lehet, már Szabolcsi Bence felfigyelt, de nem azonosította. SZABOLCSI, „Vers- és dallamemlék...”, 138. Hopp Lajos idézi a 88. levél rokon formuláját: „könyveknek forrasi”, ennek kapcsán ismerteti az előképeket; MKÖM I, 575.

16 KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, kiad., *Bethlen Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 139. sz., 1. versszak.

17 Uo., 157. sz. Az adatokat lásd Hopp Lajos jegyzeteiben: MKÖM I, 627–628.

szerint mindkettőt olvashatta. Ha pedig volt módja tájékozódni, Rimay János személyében saját előképét is felfedezhette. A költő szintén egy erdélyi fejedelem, Bocskai István titkáráként szolgált, később tagja volt Bethlen Gábor konstantinápolyi követségének. A sztoikus világlátás és az antik imitációk éppúgy rokonítják őket; az énekeskönyvben hosszú moralizáló versfüzért olvashatunk Rimaytól, mely több motívumában rokon Mikes írásaival. Az Ács-féle énektár szövegét Ráday Pál is idézi 1705-ös magánlevelében (!), hatással volt Petrőczy Kata Szidónia egyik versére, s a gyűjtemény egy másik éneke Rákóczi *Confessiójában* is visszaköszön.¹⁸ A *Zöngedező mennyei kar* tehát a Rákóczi-kori elit körében felekezettől függetlenül kedvelt forrás volt.

A család irodalmi kapcsolataira visszatérve: Zabolai Mikes Kelemen (†1686), az említett Mikes Mihály édesapja szerepel például egy terjedelmes pasquillusban:

Ad Clementem Mikes

Sokat nyert Kelemen amaz nagy hartsában,
Mert sok aranyat lelt annak az hasában;
Moly esik s- szu bele Maros Uy várában,
Hogy bitangul birja, örvendez magában.¹⁹

A kritikai kiadás nem tudta feloldani az utalást. Véleményem szerint Polükratész számoszi király történetének parafrázisáról van szó, aki Hérodotosz szerint túl szerencsésnek érezte magát, s szándékosan próbálta magát megfosztani tőle. A tengerbe dobta pecsétgyűrűjét, ám néhány nap múltán egy halász rábukkant egy hal gyomrában. A történet azt példázta, hogy a sorsunk ellen semmit sem tehetünk, s meglepően rímel a *TL* egyes gondolataira. Ám ha a *Nyert vele, mint Bertók a csikban* ('ráfizetett') szólást parafrázeálja, akkor még közelebb járunk Mikes világához, hiszen a 124. levélben idézi a mondást. Az idősebb rokon nevét őrzi továbbá a *Kájoni-kódexben Mikes Kelemen tancza* (1670-es évek).²⁰ Halotti búcsúztatója kéziratban maradt fenn 1686-ból; ezt az ifjú rokon legfeljebb a családi levéltárban láthatta, mivel a temetés még az ő születése előtt történt.²¹

18 Révész Imre nyomán említi HOPP Lajos, MKÖM I, 627–628.

19 Szentpáli N. Ferenc, [*Imago veritatis*] (1672?), kiadása: VARGA Imre, kiad., *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 1. sz., 279. versszak (46). A továbbiakban: RMKT XVII/13.

20 Saviana DIAMANDI és Ágnes PAPP, kiad., *Codex Caioni saeculi XVII (transcriptiones)*, Musicalia Danubiana 14b, 2 köt. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1993), 2:408, 261. sz.

21 MNL OL Teleki-levéltár egylevels kézírata; JANKOVICS József, kiad., *Énekek és versek 1686–1700*, Régi magyar költők tára: XVII. század 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 1. sz. A továbbiakban: RMKT XVII/14.

Hermányi Dienes József önéletírásában olvashatjuk Torma Györgyné Nemes Juditról, vagyis Mikes Kelemen anyai nagynénjéről, hogy titkos viszonyt tartott fenn „egy Türkösi nevű Deák Levitá”-val, s ennek írott dokumentumai is voltak:

Akkor [Nemes] Domokos egy tsomó Levelet 's Czedulát elő-véve, mellyeket Tormáne 's Türkösi firkálgattak egymásnak, 's Türkösi lévén a' Literarum Conservator, el-ejtette volt a' Templomban; mert vala is ott abban a' romlott Kastélyban egy szép Templomka. Azt tudom, láttam 's olvasgattam mosolyogva, hogy Tormáné Türkösinek írott egyik Levelét ama' versen kezdette:

Gyöngyöm, gyöngy-virágom, Rosám, Narcissusom,
Aranyam, Gyemántom, szép Kárbunkulusom,
Dianam, Minervam, Junom, és Venusom,
Minden Ditsőségem, Koronám, Laurusom.²²

A kritikai kiadás jegyzetei szerint ez 1719 körül történt,²³ vagyis Mikes hírt kaphatott róla, hogy a családban kényes témáról levelezik egy nemesasszony és egy diák. Ráadásul az idézett levél egy verssel indul, amelyet csak jóval későbbi forrásokból ismerünk (1761, illetve 18. század második fele).²⁴ Talán a Torma család levéltárában fennmaradtak ezek a verses levelek. Az értékes adat arra a ritkán megragadható folyamatra utal, ahogyan a szűkebb udvari-családi hagyományból elindul egy szöveg a közköltészetté válás útján – ez akár negyven éven át tarthatott. Annyi bizonyos, hogy épp Mikes rokonságából ismerünk 1) titkos levelezést, amely 2) verseket is tartalmazott.

2.1. Költők Mikes látókörében

Az ifjú Mikest körülvevő háromszéki vershagyományról tudósít a kor legbővebb világi forrása, a *Vásárhelyi-daloskönyv* (1672 körül).²⁵ Ebben a fentihez hasonló, ekkor még egyedi szövegek is akadnak, Mikes szüleinek idejéből.

22 HERMÁNYI DIENES József, *Emlékirat [Paterna genealogica]*; kiadás: HERMÁNYI DIENES József, Szépprózai munkái, kiad. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 110–181, 167.

23 Uo., 708.

24 *Énekeskönyv* (1761) STOLL 263. sz. 4b–5a; *Énekeskönyv* (18. század 2. fele) STOLL 458. sz. 6a, mindkét esetben egy hosszabb vers kezdő szakaszaként. A kéziratok adatait bővebben lásd: STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, jav., bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002²). A továbbiakban: STOLL + tételszám.

25 A 339 levél terjedelmű kézirat lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 9; STOLL 96. sz.

A névadó Vásárhelyi család egyik tagja, Vásárhelyi István állítólag épp vele egyidőben dolgozott Rákóczi titkárságán.²⁶

Ide sorolnám Rozsnyai Dávidot (1641–1718) is, akinek kéziratos műveiben szűrőpróbaszerűen meglepően sok párhuzamra bukkantam. A hajdan Apafi Mihályt szolgáló, majd bebörtönzött író 1705-ben török tolmácsnak jelentkezett Rákóczi udvarába, személyesen is felkereste a fejedelmet a táborban, sőt *Történt dolgok* című műve dedikált kéziratával kedveskedett a fejedelemnek.²⁷ Nem nyerte el a tisztséget, de meglehet, hogy műveiből voltak másolatok az udvarban. *Horologium Turcicum* (1680–1682) című, fogságban készült fordítása²⁸ a *Pancsatantra* című indiai mesegyűjtemény török átdolgozásán, a *Humájunnámén* alapul. Ebben számos miniatűr versbetét található, amelyek mind moralizáló tárgyuk, mind formai megoldásaik miatt rokonságban állnak Mikes hasonló műveivel. Egyetlen kéziratból ismerjük, de másolatokban is terjedt.²⁹

A fejedelem környezetében még egy poéta neve előfordul: Kőszeghy Pálé (†1703 k.), aki Mikes leendő titkos szerelmének, Kőszeghy Zsuzsinak az apja volt. A költő 1695-ben hosszú versbe szedte Bercsényi Miklós első házasságát Csáky Krisztinával, Gyöngyösi István modorában.³⁰ Nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de az érintett családok birtokában lehetett belőle másolat akár még Rodostóban is. Mikes utal a szokásra, hogy az új házasokat versekkel köszöntsék, egyik verse épp ilyen alkalomra készült tréfás évődésként. Gyöngyösi művei szintén megfordulhattak Mikes kezében.

2.2. „az időhöz kell magunkat szabni”. Mikes és a kalendárium

A versek kontextusán túl is figyelemre méltó, hogy Mikes a leveleiben gyakran utal kalendáriumi adatokra. Mivel egy feladatát vesztett hivatalnokról van szó, aki a *TL* segítségével szimbolikusan visszanyerte azt, az írói munkásság bizonyos rétegeit joggal tekinthetjük a titkári szerep meghosszabbításának, sőt ironikus reflexiójának. A mindenki által tudott híryanagot tudatosan színesíti egzotikus információkkal. Ez jellemző kalendáriumszerkesztői technika a korszakban, Mikes a 17–18. század fordulóján kiadott naptárakban láthatott ilyesmit. A 49. levelében említett játékos „öreg ember kalendáriuma” némileg máshova tartozik, ez egy Boccacciótól átvett szöveg paródiája. Dukkon Ágnes

26 Vö. Nagy Iván adattárában: <https://tinyurl.com/yc6k33cw> (hozzáférés: 2025. 05. 06).

27 KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, s. a. r., *Rozsnyai Dávid, Kobáry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 538, 551. A továbbiakban: RMKT XVII/16.

28 Kiadása: ROSNYAI Dávid, *Horologium Turcicum*, kiad. DÉZSI Lajos, Régi magyar könyvtár 38 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926); a versbetétek önállóan: RMKT XVII/16, 13. sz.

29 KÁRMÁN Gábor, „Az erdélyi török deákok: Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban”, *Sic Itur Ad Astra* [16], 1–2. sz. (2006): 155–182, 167.

30 RMKT XVII/16, 146. sz.

azonban magyar kalendáriumi előképet is ad hozzá az 1630-as évekből, talán Mikes utalása is kétszólamú.³¹

A versek szempontjából sem közömbös a magyar (és esetleg külföldi) kalendáriumi hagyomány. Mikes gyermek- és ifjúkorában olvashatott magyar naptárakat, amelyek több esetben közöltek verseket helykitöltőként. Különösen a 17. század utolsó harmadában volt jellemző,³² utána csak szórványosabban, az adott kiadó saját hagyományaként adott közre (évről évre egyező) motívumot.³³

Maga a kalendárium mint interaktív kiadványtípus is szerepet játszhatott Mikes pályáján. A nyomtatott naptárak üresen hagyott lapjaira sokan jegyezteltek (például Rozsnyai), ezek értékes mikrotörténeti dokumentumok.³⁴ Ha volt Mikesnek kalendáriuma – akár a szabadságharc idején, akár később –, ő is így tett.³⁵ Fordított esetben kalendáriumi információkat, irodalmi betéteket (anekdotákat, verseket) másoltak le kéziratokba.³⁶ Ha volt Mikesnek omniáriuma, akár régebbi nyomtatványok szövegeit is bírhatta olyan életszakszámban, amikor az eredeti forrásukhoz nem fért hozzá. Ezek történetei vagy motívumai sem feltétlenül emlékezetből szivárogtak be a *TL*-be, joggal feltételezünk tehát egy közvetítő forrást, amelybe Mikesnek módja volt gyűjteni. Sokkal logikusabb, mint könyvtárat gyarapítani Rodostóban.

További apróság, hogy – amint a *Lakunk partján...* hangsúlyozza – Rodostóban négy nép lakott, eltérő vallással és ünnepprenddel. A magyarokon kívül egyikük sem a Gergely-naptárt használta ekkor, hanem a muszlim és a zsidó naptárat, a görögök és az örmények pedig a Julián-naptárat. Mikes „kalendarista” megjegyzései ezzel is összefügghetnek: mintha a saját közössége Gergely-naptárát testesítené meg. A kalendáriumok iránti érdeklődését jelzi több fiktív levél,³⁷ valamint egyik utolsó misszilis levele, amelyben Huszár (Boér) Józseftől ezt kéri:

31 *TL* 49. sz., MKÖM I, 80–81; vö. DUKKON Ágnes, „A naptárversek a XVII. században”, in DUKKON Ágnes, *Az idő ósága...: Kalendáriumi történeti tanulmányok – tudományközi metszetben*, 109–125 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, 2024), 122–123.

32 Uo., 119.

33 Köszönöm P. Várhelyi Judit segítségét, mellyel egy nagyobb kutatást alapozhattam meg.

34 Vö. DUKKON Ágnes, „Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon”, in DUKKON, *Az idő ósága...*, 140–152.

35 Dukkón Ágnes szerint Mikes a Frölich Dávid-féle lőcsei kalendárium egyik leírását is használhatta a muszlim túlvilágról szóló leíráshoz, nemcsak a francia kézikönyveket (*TL* 192. sz.). DUKKON Ágnes, „Földrajz és népismeret – kuriózumokkal átszőve: Frölich Dávid kalendáriumi értekezései az »északi népekről«, törökökről, tatárokról, zsidókról, cigányokról és az amerikai emberevőkről”, in DUKKON, *Az idő ósága...*, 305–327, 319–320.

36 A korszakból pl. ilyen másolatokra bukkanunk *Magyari Péter kódexében* (1704, STOLL 167. sz.) és az *Elegyes jegyzetek* c. székely omniáriumban (18. század 1. fele; STOLL 224. sz.), valamint *Szolga Mihály diáriumban* (1754–1763, STOLL 249. sz.).

37 Vö. *TL* 58. sz., MKÖM I, 97; *TL* 79. sz., Uo., 143; *TL* 156. sz., Uo., 248; *TL* 160. sz., Uo., 252; *TL* 165. sz., Uo., 256.

P. S. Kedves Ötsém Uram, e' volt az első, talám utolsó is lesz ez a' kérés, hogy küldgyön Ked Kalendariumot, és jegyeze fel Ked a' Kedves Kriska Hugom Innepét, mert semmiféle Kalendariumba nem talállok Kriskát.

hogy meg tudgya Ked, én 90dikbe születtem Augustusba.³⁸

3. Költői program és időrend

Mikesben nem csupán az alkalmi versfaragót kell látnunk, hanem a prózai szövegbe tudatosan verseket komponáló szerzőt. Nem véletlenszerűen választja ki a versebe foglalandó gondolatokat, hanem a költői keretek (nyelvi-retorikai lehetőségek) jó ismerőjeként. Ehhez valószínűleg a jezsuita tankönyvekben és a francia leveleskönyvekben talált mintákat. Míg azonban a prózai részletek minden székely ízük ellenére a nyugat-európai mintákhoz igazodnak, addig a versbetétek sokkal otthonosabb, ha úgy tetszik, provinciálisabb módon szólnak meg. Ez versenként eltérő jellegű, érdemes tehát áttekintenünk a Mikes-verstermist, ütköztetve Hopp és Szabolcsi szempontjaival.

Mikes a leveleiben prózai okfejtésekkel veszi körül a kis verseket, szinte mintha mástól idézné azokat. Ez a gesztus a szerepjátszáson belül is elkülönülő szereppé teszi a „költőt”, aki mentetgetőzik gyakorlatlansága miatt, s hogy csak „gyalulja” a verseket, aztán „elrakja szerszámain”.³⁹ Ám ez a metafora Rákóczi udvarában, ahol a fejedelem maga is asztaloskodással múlatta az időt, egyáltalán nem volt becsmérlő.

Elgondolkodtató a versek időrendje is. A *TL* legelején még nincsenek versbetétek, és 1734 után sincsenek; a prózai fordítások némelyikében ismét találkozunk velünk az 1740-es években (többnyire az eredeti forrás nyomán), de a későbbi években már szinte egy szöveggel sem, bár 1761-ben elküldi Rodostó verses leírását Huszár (Boér) Józsefnek, misszilis levélhez csatolva, átdolgozva. Néha évek teltek el a rövid versek megírása, illetve levélbe illesztése között:

1720. november 18.	<i>TL</i>	Szegény bujdosóknak... (2×2 sor)
1721. november 20.	<i>TL</i>	Lakunk partján a tengernek (124 sor)
1723. december 19.	<i>TL</i>	A' való, jó Kata (2×4 sor)

38 Br. Huszár (Boér) Józsefnek, 1760. március 25., MKÖM I, 306–315, 315. A levél egy korábbi pontján a távolból küldött névnapi jókívánságok és pohárköszöntés is szóba kerül: „az édes hugomnak is szomoru asztali napon vagyon az Innepe, mert Kriska vagy Kristiná Szent Jakab előtt vagyon bőjti napon, hogy ha tsak a' Hugomért a' Kalendariumat meg nem változtatták, de Kriskáért fél pohár bort, Cristináért is felet, a egy jó poharat téssen, jól van Kristinának, mért jár inában Jakabnak”. Uo., 310. – Krisztina névünnepe csak később került augusztus 5-ére, a korabeli kalendariumokban július 24-én, valóban a Szent Jakab ünnepe előtti napon jelzik. Vö. KÜLLÖS, „Az anyanyelv...”, 155.

39 *TL* 105. sz. (1734. június 16.); MKÖM I, 195.

1725. szeptember 7.	TL	Suhajtas könnyíti a nyomorultakat (4 sor)
1725. november 6.	TL	Elmúlt gyönyörűség (4 sor)
1726. január 16.	TL	Mert kevésbé kédet (2 sor; 2 sor, 4 sor)
1726. december 4.	TL	Nincsen kegyetlenebb dolog megválásnál (4 sor)
1734. június 16.	TL	Nincs keservesb kenyér (4 sor, 2 sor, 2 sor)
1747		<i>A keresztnek királyi útja</i> (4 sor; 8 sor, 4 sor, 16 sor, 4 sor, 4 sor, 60 sor)
1747		<i>Keresztényi gondolatok</i> (5×4 sor, 7×4 sor – nem saját versek)
1751		<i>Az idő jól eltöltésének módja</i> (2 sor, 10 sor, 2 sor)

A TL-beliek a legutolsó vers kivételével mind ősszel és télen írt levelekbe illeszkednek. A 4. és 5. versbetét között alig két hónap telt el, s a 6. is három hónapon belül követi az előtte levőt. Mivel a leveleket a szakirodalom Mikes naplójegyzetei nyomán *utólag* megírt alkotásoknak tekinti, nem kizárt, hogy a naptári szempontból közeli versek akár nagyjából egy időben keletkezhettek. A 4. és 5. párhuzamos, egymást kiegészítő miniatűrök, amelyeket talán csak a levelek tartalma miatt választott el az alkotó. Az 1726. januári vers más műfajú, és összecseng Hopp meglátásaival: itt valóban közköltészeti tónust keres az író. Az ismeretlen hölggyel finoman enyelgő első vers után a törökök titkolózásán élcelődik, a szép hölgyek „elrejtése” ellentmond megmutatásuk természetes vágyának.

4. Versek és áthallások

Az alábbiakban sorra veszem Mikes verseit, kiemelve azokat a sorokat, amelyeknek magyar formai vagy retorikai párhuzamai bukkantak fel, a teljesség igénye nélkül. A kiemelés minden esetben tőlem; a szövegpárhuzamokat nagyobb bekezdéssel közlöm.

4.1. Moralizáló versek a *Leveleskönyv*ben

I. TL 39. sz. (1720. november 18.)

1)

szegény bujdosoknak. hogy *adcz könnyebséget*.
ha töllök el veszed, még a reménséget.⁴⁰

40 TL 39. sz. (1720. november 18.); MKÖM I, 61.

Szenci Molnár Albert 90. genfi zsoltárában:

Vigasztally minket, es *adgy könnyebbiséget*⁴¹

A téma párhuzama Rozsnyainál:

Sirathatja méltán szemét,
a ki elvesztette fényét,
De inkább tépheti szívét,
ki *halva hallya reményét*.⁴²

2)

A nyomoruságban. lévők nem félhetnek,
semmitől, de sőt még. mindent *remélhetnek*.⁴³

A *Libanunon termő Cedrus-Fának Veleie [...]* (Nagyszombat, 1671) alábbi strófájában mind a rímzó, mind egyéb Mikes-versbetétek tartalmi párhuzama megfigyelhető:

Rabok látogatók megnyit érdemlenek,
Tömlöczben heverők többet *remélhetnek*,
Ha minden kinokat békével szenvednek
Hogy eők más vilagon ne keseregyenek.⁴⁴

Küllös Imola a teljes verspárt és a prózai szövegrészeket együtt a 77. vagy a 86. zsoltár parafrázisaként értelmezi.⁴⁵

II. TL 51. sz. (1723. december 19.)

még egy néhány vers is jutot eszemben. az is az új házásokrol., de a bizonyos hogy susira nem szabhatni. mind azon által csak le irom. nem lévén mit írni egyebet

41 Szenci Molnár Albert, *Psalmus XC*, SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 90. sz., 8. versszak.

42 ROZSNYAI, *Horologium Turcicum*, RMKT XVII/16, 13. sz., 91. vers.

43 Uo.

44 VARGA Imre, kiad., *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671*, Régi magyar költők tára: XVII. század 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 117. sz.

45 KÜLLÖS, „Az anyanyelv...”, 150.

A valo jó kata, hogy leány*korodban*.
ha részesé tettel, volna joságodban,
könnyen estem volna, a barátságodban,
az igaz nem volnék, mostan rabságodban.

Az 1. sor rímszava egy halotti versből:

Bizony meg-vigasztal siralmas *korodban*.⁴⁶

Óh én édes uram, azt én régen tudtam.
akása hogy meg ne, égessen meg futtam,
mert egyszer ugy mástol, nagyon meg csalodtam,
veled ugy ne járjak, attol én tartottam.⁴⁷

A 2. versszakba épített szólás⁴⁸ párhuzama Koháry Istvánnál:

Sokkalis job addig à kásátiis fújni,
még nem kezdi szánkot s-nyelvünket égetni [...]⁴⁹

A 4. sor rokona egy szerelmi panaszdalból:

Ugy ne jarjon, mint en jartam, azis te veled [...]
Ugy ne járjon azis veled, az mint én já[r]tam⁵⁰

III. TL 63. sz. (1725. szeptember 7.)

[...] a suhajtás enyhíti a szomorúságot. mert.

suhajtás könnyíti, a nyomorultakat.
nagyon engeszteli, szomorúságokat.
azt töllök nem tiltyák, halljuk pogányokat.
kik panaszolkodni, nem bannyák rabokat.

46 [Révai Erzsébet halotti versei], RMKT XVII/14, 110. sz., 29. versszak.

47 RMKT XVII/16, 146. sz.

48 Bővebb variantúra: KÜLLŐS, „Az anyanyelv...”, 149.

49 Koháry István, *Vasban vert rabnak bus elmével, fáradva versekben vett sétálása* (1685), Uo., 52. sz., 351. versszak.

50 *Mit vétettem, idegenért hogy megutálal?*, STOLL Béla, kiad., *Szerelmi és lakodalmi versek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961) 75/I. sz., 5. versszak; 75/III. sz., 3. versszak. A továbbiakban: RMKT XVII/3.

de úgy a suhajtás. mind könnyeb, mind hasznosab lészen. ha aztot az Istennek ajánlyuk. és ha csak azö segittségit suhajttyuk.⁵¹

IV. TL 67. sz. (1725. november 6.)

ezután még mint lesz. hadgyuk a jó atyánkra, és mondgyuk azt. hogy nem érdemli ez a világ. hogy hozzája kapcsollyuk magunkot, mert akár mely gyönyörűségben uszunk is, de abbol ki kel kelni. és azt el hagyattyák velünk.

Elmult gyönyörűség, csak suhajtást okoz.
jelen valo pedig. hasonlo árnyékhoz.
a jövődöbélín, kapsz bizonytalanhoz,
ah ! mért hasonlított, magadot boldoghoz.⁵²

Az *okoz* ritka rímsszó, a *-hoz* rímekkel együtt egyelőre nem ismerjük Mikes előttről. Ő viszont gyakran használja prózai mondataiban, néha kiemelve: „az olyan orvoság. még nagyobb fájdalmat okoz”.⁵³ Jelentése miatt talán kalendáriumi vagy orvosi rigmusokban fordult elő. A strófa előképe az antik mintákon túl a *Cur mundus militat* (Jacopone da Todi) és az annak nyomán született magyar énekek körében keresendő. Például:

Hasonlo az élet telj verőfényhez,
Vizj buburékhoz és kristály üveghez,
Szalma tűz lángjához, romlando cseréphez,
Estvélj *árnyékhoz*, egy napi vendéghez.⁵⁴

A 2. sor retorikai párhuzama Zrínyinél:

Nagy dárda kezében *hasomló* tölgyfához⁵⁵

V. TL 70. sz. (1726. január 16.)

1)
mert kevésel kédet. ha inkább szeretném.
nénémséget néha, el is felejténém. [...]

51 MKÖM I, 112.

52 Uo., 118.

53 TL 51. sz. (1723. december 19.), Uo., 82–84, 82. A levél végén szerepel a Kata-versike.

54 *Rythmus epithalamicus* [!], RMKT XVII/14, 139. sz., 5. versszak.

55 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, X. 50. versszak.

2)

sokszor történik úgy, hogy egy holnapig sem lakik véle [a török császár lánya a férjével], hanem más pasának adgyák. főképpen ha aszszonyomnak valamely panasza vagyon ellene. és hanem úgy keresik kedvít, a mint kívánná.

mert a virág szálát, szükséges öntözni,
másként. a melegben el kéne száradni. [...]

A moralizáló versike sajátos párhuzamai a húsvét hétfői locsolóversek, amelyek virága szintén leányokra értendő – ugyanakkor a 18. századból még nem tudunk e szokásról. A legkorábbi adat egy 1730-as évekbeli kis köszöntővers. (Köszönöm Küllös Imola segítségét; ő a versben virágének-reminiszcenciát lát.)⁵⁶

3)

éppen most jó eszemben egy jó gondolat., hogy miért fedezik, és takarják. úgy bé magokot itt az aszszonyok, talám azért, hogy még inkább kapjanak rajtok, mert.

mennél inkább légyen. valami meg tiltva.
légyen is előttünk, erősen el zárva,
ámbár ahoz jutni, kellesék fáradva,
annál inkább birni, azt várjuk suhajtva.⁵⁷

A *Mennél...–annál...* szerkezet itt egy klasszikus négysoros formát képvisel, a magyar 12-esek egyik alaptípusából, amely 3+1 sor arányú, s a 4. sor gyakran ellenpontoszza vagy összegzi az előzményeket. Ilyeneket a didaktikus költészetben, de a lírai műfajokban is olvashatott.

VI. TL 77. sz. (1726. december 4.)

[...] de könnyü annak tréfalodni, akinek szive helyén vagyon,

nincsen kegyetleneb. dolog meg válásnál.
titkos baráttýától. valo távozásnál,
de csak az időhöz, kel magunkot szabni,
és suhajtásunkot. a szivünkben zárni,

56 KÜLLÖS, „Az anyanyelv...”, 153.

57 MKÖM I, 122–124.

azt szokták mondani. hogy a meg orvosolhatatlan dolognak. nincsen job
orvosága azel felejtésnél [...]»⁵⁸

A verset követő prózai sorok paralellizmusként idézik fel a *Nincsen...* kezdetű szintagmákat, ahogy például a 84. levélben. A 89. levélben egy ilyen mondat voltaképp 12 szótagú verssorként is érthető: „nincsen e világon semmi szomorúab”.⁵⁹

VII. TL 105. sz. (1734. június 16.)

1)

de a panaszostol. az ember hizik., noha azt szokták mondani.

Nincs keservesb kenyér, kit adnak panaszal.,
bővön elegyítve, van mérges kovászal.
ásztatni kel gyakran, sok *köny hullatásal*.
és annak étele, van nagy suhajtásal.

A sor szinte toposznak számít a korban, például Koháry Istvánnál:

*A'ztattya orczáját sűrő könyvhullással*⁶⁰

Petrőczy Kata Szidóniánál:

*agyamot asztalom köny hullatasimmal*⁶¹

Csak a rímszó egy szerelmi panaszdalban:

*Irtam meg epesztő könny hulatásimmal*⁶²

2)

de édes néném, ha panaszolod is, de nem háláadatlanul van dolgozod.
és azt ne tarttsad. azonban.

Te nagy ajándékot, ne adgy barátodnak.
mert ötet csinalod háláadatlanulnak.

58 Uo., 138–140, 139.

59 1728. október 3., Uo., 161–162, 161. E sor népköltési párhuzamát (*Nincsen a világon nagyobb nyomorúság*) idézi SZABOLCSI, „Vers- és dallamemlék...”, 146.

60 RMKT XVII/16, 43. sz. jegyzete, 613.

61 Uo., a kötetben 140. sz.

62 *Mit tréfálsz, Cupido, mint saját mátkáddal?*, RMKT XVII/3, 245/I. sz., 1. versszak.

3)

de én is utánna teszem. ha el kellene. egyik fületem is vesztenem.

ki ajándekjinak. a számát fel írja.

már azoknak többé, érdemit ne várja,⁶³

4.2. Rodostó verses leírása (TL 42. sz.)

A városleíró vers Mikes leghosszabb költeménye, eredetileg 132, nyolc szótagú sorból áll. Formai és poétikai tekintetben is elkülönül, jóllehet a többségüknél korábbi. A befoglaló levél dátuma: 1721. november 20., s szinte minden információ olvasható itt prózában, amely a versbe került – kivéve az író és a bujdosók hangulatára vonatkozó, igen szép sorokat. Vagyis a levél egészében *pictura* jellegű, csupán a vers egészíti ki lírai és vallásos tónussal. A lezáró sorpár („Uram! legyünk mi bujdosók / Azon városban lakosok”) Mikes saját versei közül az egyetlen, ahol a fohász, az imádság hangneméhez közelít. Az alábbi mondatok vezetik be, illetve zárják le:

mind avárosrol. mind a lakadalmokrol. verset csináltam. nem tudom el küldgyemé vagy sem, mind ázon által. kédnek el küldhetem. idegennek el nem küldeném, mert nem mondhatni szép verseknek. [...] ezek tehát azok a szép versek, olvassa kéd. figyelmetességl. [...] ⁶⁴

édes néném, ezeket csak kéd számára csináltam, mert tudom hogy akéd itélő széke előtt. meg nem itélik őket, de ha más kezéhez akadnak is nem törődöm rajta. ha nem szereti, csinállyon szebbeket, én soha sem voltam a párnassus hegyén. ⁶⁵

Eredetileg két verset írt Mikes, csak egyesítette azokat? Lehetséges, ám a régi magyar nyelvben a *vers* még ’versszak’, sőt néha ’verssor’ jelentéssel bírt. Azaz a *szép versek* egyben a ’szép sorpárok’ (nem lévén versszakokra tördelve). A Parnassus hegyére vonatkozó megjegyzés a szerény költői jártasságra utal, s összecseng a latinos iskolarendszer kritikájával.⁶⁶ Mikes elvégezte ugyan a poétai osztályt, de ott csak latin verselést tanítottak, a magyar poézis egyfajta apokrif hagyományként, utánpótlás útján csiszolódott. Vegyük észre: az „édes néne” engedélyt kap arra, hogy szabadon átköltse a verset.

63 MKÖMI, 195.

64 TL 42. sz. (1721. november 20.), Uo., 65–71, 67.

65 Uo., 71.

66 Vö. Tüskés Gábor és Knapp Éva, „*testetlen ige egy szellemi hazában*”: Mikes Kelemen (Budapest: Balassi Kiadó, 2024), 219–222.

A Rodostó-vers helyzete is különleges: megírása után csaknem negyven évvel elhagyja fiktív levélkörnyezetét, és Mikes beilleszti egy misszilis levélbe, átdolgozva (nem kizárt, hogy eredetileg is ezt tervezte). Ilyenformán ez az egyetlen Mikes-vers, amelynek szerzői variánsait ismerjük. Az eredetileg főhással záruló vers egészét áthelyezi a *pictura* személytelenebb műfajába, s beledolgozza a 42. levél korábbi passzusait a török bíróságról. Ezáltal a *TL* egyik szövege verses köntösben mégiscsak kiléphet a bujdosók köréből, s útirajzként Erdélybe juthat. Az imádság és a szubjektív részek elhagyását nemcsak az írói szemlélet magyarázza: Mikes jóformán csak maga maradt életben a rodostói magyarok közül. A kollektív szólam egyszerűen nem valóságos.

Formatörténeti jellegzetességeiről az 5. fejezetben lesz szó, itt csak néhány párhuzamos szöveghelyet sorolok fel (a vers még sok kutatni valót ígér):

Lakunk parttyán, a tengernek,
tölttyuk napját, életünknek⁶⁷

Grammatikai rokona a világi énekköltészetből:

Járván minap az mezőben⁶⁸

Az 1. sor ríme alkalmi versből:

A kereszteny veer mint vize *tengernek*
Arad s. foly széles szinein e földnek⁶⁹

Szenci Molnár Albert genfi zsoltáraiból:

Es soc halait az nagy *tengernek*
Birtokában adád az embernek⁷⁰

Es az hegyec az *tengernek*
Közepibe bédölnének,⁷¹

67 MKÖM I, 65–71, a vers: 67–71, 67.

68 RMKT XVII/3, 282. sz., 1. versszak.

69 [Üdvözlővers Bándi P. Sámuelhez], RMTK XVII/14, 46. sz., 23. versszak.

70 *Psalmus VIII*, RMKT XVII/6, 8. sz.,

71 *Psalmus XLVI*, Uo., 66. sz., 1. versszak.

A 2. sor rímszava gyakori a katolikus egyházi énekek körében is:

A' koporsó jele gyarló *életünknek*⁷²

Szenci Molnár Albert 90. genfi zsoltárából:

Haragod miatt napja *életünknek*⁷³

Annak gyakran, nagy zugását.
láttuk s'halluk. hánkodását.⁷⁴

Szenci Molnár 65. zsoltárában cezúrarímként:

Az tengeri haboc *zúgását* / Te megczendeszited⁷⁵

Mikes korábbi levelében is használja az igét: „a fekete tenger *zugását* jól halluk”.⁷⁶

Abban nagy halak, *jádzanak*.
örömben ugrándoznak.⁷⁷

Katolikus népénekből:

Jntuén az Jsten hiueit, hogy Világ hiuságít,
Meg uetuén tölle fussanak, uéle ne *jadzanak*.⁷⁸

város kies helylen *fekszik*.
mely a szemnek szépnek *tettzik*.⁷⁹

72 *Harc ember élete...* (Kájonai János: *Cantionale Catholicum*, 1676); STOLL Béla, kiad., HOLL Béla, jegyz., *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*: A, Szövegek; B. Jegyzetek, Régi magyar költők tára: XVII. század, 15/A–B (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 605. sz., 2. versszak. A továbbiakban: RMKT XVII/15/A–B.

73 *Psalmus XC*, RMKT XVII/6, 90. sz., 5. versszak.

74 MKÖM I, 67.

75 *Psalmus LXV*, Uo., 65. sz., 5. versszak.

76 TL 30. sz. (1719. augusztus 16.), MKÖM I, 44.

77 Uo., 67.

78 *Figyelmezz, keresztyén lélek (Turóci cantionale, 1690-es évek)*; RMKT XVII/15/A, 601. sz., 10. versszak.

79 MKÖM I, 68.

A rím��avak Felvinczi György Kolozvárt leíró versében (1706):

Második sok,
Mely mindenkor
Nap-keletre *fekszik*,
Ki ott sétálsz,
Ott-is találsz
A' mi néked *tettzik*.⁸⁰

az élethez, mi *szükséges*,
az itt, mondhatom *bővséges*.⁸¹

Párhuzama egy orvosi naptárvers (1693), amely ráadásul egy Horatius-idézetet parafrazeál:

Ha egészségben vannak Tagjaid,
Kezeid, Hasad, Lábad;
Semmivel nem *szűkölködöl*,
Mert mindenben *bővölködöl*.⁸²

nyárban délig, nagy meleg van,
estve fel vedd, ha *mentéd* van.⁸³

Felvinczinél Kolozvár időjárása kapcsán:

Kül ezeken,
Túl és innen
Mentéd' le ne vesd bár⁸⁴

tavaszi kezdete: *igen rut*.
és a vége, a széptől fut.⁸⁵

80 Felvinczi György, *Kolozvár le-írása 1706-ban*; RMKT XVII/13, 20. sz., 5. versszak. A vásár említésekor használt ríműavak, az időjárás és egyéb motívumok is párhuzamosak.

81 MKÖM I, 68.

82 Az 1693-as lőcsei és kolozvári kalendáriumból idézi DUKKON, „A naptárvers...”, 117. Forrása: Horatius, *Epistolák* I. 12. (Si ventri bene...). Vö. RMKT XVII/14, 193. sz.

83 MKÖM I, 68.

84 FELVINCZI György, *Kolozvár le-írása 1706-ban*; RMKT XVII/13, 20. sz., 1. versszak.

85 MKÖM I, 68–69.

Egy közköltési bordicsérőben (1736–1738):

A bor leányban *igen rút*,
Mert elveszti a koszorút.⁸⁶

örmény görög, lakadalmon —
ne kapj őt az, vígasságon,
a hegedűt, őt *rángattyák*,
a füledet, csígorgattyák.⁸⁷

Grammatikai és rímpárhuzam Rozsnyai Dávidnál:

Az Ugorkát *ott* künn *ragják*,
's Velem a' savát *nyalattják*.⁸⁸

Rokon szerkezet egy korabeli diákpanaszban:

Az tenyerünköt *koptatja*,
Nadrág fenekét *szaggatja*.⁸⁹

annak fejét, bé takarják,
hogy ne lásson, *azt akarják*.

A formula általános a közköltészetben, többnyire a sor 5–8. szótagján.
Egy nagyheti fohászból, melyet később Rákóczi nevéhez kötöttek:

Életemet ostromolják,
„Feszítsd, feszítsd!” – *azt kiáltják*,
Mint gyilkosim, *azt kívánják*,⁹⁰

86 *Vizet, pajtás, te ne igyál...*; Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 1/I. sz., 17. versszak.

87 MKÖM I, 69.

88 ROZSNYAI Dávid, *Horologium Turcicum*, RMKT XVII/16, 13. sz. 3j. vers, 23.

89 *Ó, mely siralmas volt nekünk...*; Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 151/I. sz., 9. versszak.

90 *Győzhetetlen szép kővárom...*, Uo., 6/I. sz., 3. versszak.

Lánycsúfoló a 18. század végéről:

Az pálinkát ők nem isszák,
Még leányok, *azt állítják*⁹¹

lakadalma, *vö legénynek*,
hasznára van, *erszényének*,⁹²

A rímpárt valószínűleg innen kölcsönzi Csokonai Vitéz Mihály a *Karnyóné* (1799) egyik betétdalához:

Férje lennék az *erszénynek*
E' kén a' szegény *Legénynek*⁹³

Egy 17. századi, 8, 7, 8, 7-es metrumú halottas énekben a Mikes-vers számos rímshava és motívuma előfordul:

Kik has *Istennek szolgálnak*,
Jaj böjtöt meg-szegőknek. [...]

Mint hogy előtted szégyenét
Vallotta *kóldus* szája. [...]

Job, végezödni a' bűnnek;
Job most *Istent szolgálni*;
Ugy bérít örök *éltünknek*,
Jó reménséggel várni.⁹⁴

4.3. A fordítások versbetétei

I. *A keresztnek királyi uttya* (1747), *Első Rész*.

Midön oly kedvesen. szolnak a madarak.
ugrándoznak vigan, pásinton a nyájak.

91 *A leányok jók, nem rosszak...*, Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 29/I. sz., 2. versszak. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.

92 MKÖM I, 70.

93 Csokonai kritikai kiadás: https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_drama_15_k (hozzáférés: 2025. 05. 05).

94 *Szörnyű örökkévalóság*; RMKT XVII/15/A, 636. sz., részletek.

kedves nedveségi. a gyenge szellőknek.
böv termékenységet, adnak a mezőknek.⁹⁵

A versbetét Vergilius *Georgicájából* származik, szabad fordítás.⁹⁶

II. *A keresztnek királyi uttya* (1747), *Ötödik Rész.*

[...] a leg kegyetleneb fájdalom mely aző szívét által veré., akkor volt.
amidön a keresztre látá hogy fel feszitének. helyesen is irták ezeket a
verseket felölle.

Kereszt alat, kin vétünkért.
szent szenvedé. emberekért.
ót szüz anya nagy sirásban
vala nagy, szomorúságban. [...] ⁹⁷

Az ének a *Stabat Mater dolorosa* (Jacopone da Todi) kezdetű nagyheti *sequentia* átköltése. Az 1635-ös latin kiadásban csak részletek szerepeltek a kezdő szakasz nélkül,⁹⁸ a francia változatban még kevesebb, de franciául. Mikes az eredeti 8, 8, 7, 8, 8, 7-es versforma helyett izometrikus 8-as sorpárokból írta át; nem emelte át a (bizonyosan felismert) latin forrásszöveg magyar fordítását az énekeskönyvekből, ahogy a két másik Mária-ének esetében. A kritikai kiadás gyenge színvonalúnak ítéli Mikes fordítását, többek közt a forma átalakítása miatt. Valószínűleg azonban a nagyheti éneknek egy másik altípusa lebegett a szeme előtt, illetve annak dallamát követte: *Stabat juxta crucem Christi*. Ennek több magyar fordítását és átköltését ismerhette a 17. századi énekeskönyvekből (8, 8, 8, 7), s a nyelvi megoldásokat átemelhette a másik énekhez. Például:

NEzvén magas kereszt-fára,
Jö elmémbe Világ Ura,
Meny s' Földnek alkotója,
Pokol s' halál rontója.⁹⁹

95 MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 251. A továbbiakban: MKÖM III.

96 Uo., 965, 1021.

97 Uo., 270.

98 Az első idézet: „Cum me vidit suum natum”, Benedicto HAESTENO Vltraiectino, *Regia via crucis* (Antverpiae: Ex officina Plantiniana, 1635), 37.

99 *Jesusért való kesergések*, RMKT XVII/15a, 198. sz., 1. versszak. Nótajelzése mindkét forrást megadja (de egyikkel sem azonos metrumú): *Stabat Mater dolorosa*; *Stabat juxta crucem Christi*.

Különlegessége, hogy a záró sorok *-ni* rimbokrát az együttérző hősnő, Storophila továbbviszi saját 12-es versszakára:

[...] az életét, fel áldozni
kegyetlen kinban, meg halni,

Storophila. meg nem türköztethetvén tovább magát. nagyon kezde sirni. és
mondá.

Leheté, hallani, ezeket s' nem sirni.
kitsoda ki szivét. meg nem hagyta hatni.
midőn szent anyádro, hallunk beszélleni,
kinek szent fiával, anyit kell szenvedni,¹⁰⁰

III. *A keresztnek királyi uttya* (1747), *Tizen kettődik Rész.*

A sem a latin, sem a francia kiadásban nem szereplő idézetet Mikes illeszti be Seneca *Thyestes* című tragédiájából.¹⁰¹

Storophila. hogyha így vagyon. gyakorollya bár az udvart a kinek tettzik.
de en nagyobra betsüllöm a kedves nyugodalmat. ahejában valo
reménségnél. és el mondom egy régi auctoral.

Nem bánom keresé. akár ki nagyságát,
erővel, vagy másként. udvar méltóságát [...] ¹⁰²

Zrínyi Miklósnál többször előforduló megoldás, mindig a 2–3. szótagon:

Ah, *bánom*, ennyi jót hogy ü vélek töttem [...]
De *bánom*, hamarábban hogy kifutottál¹⁰³

100 MKÖM III, 271.

101 Uo., 1025.

102 Uo., 303.

103 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, I. 19. versszak; XI. 10. versszak.

Közköltészeti alkotásokban:

*Nem bánom, ám bár meny el, el is járj dolgodban*¹⁰⁴

Én akarok venni, kis lako helyemben.
távul mindenektől, részt a bölcsességben,
Ót se szomorkodni. se nem kell tartani.
csendeséget nézem, a *napot feljöni*,¹⁰⁵

Mindkét motívum a *Lakunk partján* (TL 42. sz.) szövegében is szerepel, szintén *-ni* rímekkel:

ót nem fognak, üldözhetni,
se bennünk on, net ki tudni, [...]

regen *napotjöni* láttyuk
a' tengerből. s' azt suhajtyuk¹⁰⁶

Ennek nyomán előfordulhat, hogy a Seneca-fordítás már a Rodostó-vers idején elkészült.

Ót az esztendőknék, szemlélem forgásit.
és tsendesesen várom. magam öregségit.
Eképpen töltvén el. az én napjaimot,
tartás nélkül nézem, végső óráimot,¹⁰⁷

Kohárynál:

Elmémben forgatom elmúlt *napjaimot*,
Azoknak folytában meglett dolgaimot,
Mostoha sorsomban eltölt *óráimot*,
Szívemet epesztő, bús gondolatimot,¹⁰⁸

Öregségben iszom. meg a halál mérgét
Ugy temetnek el mint, idegen remetét,

104 *Jövendő dolgaimról...*, RMKT XVII/3, 258/I. sz., 21. versszak.

105 MKÖM III, 303.

106 MKÖM I, 71 és 67.

107 MKÖM III, 303.

108 RMKT XVII/16, 78. sz., 1. versszak.

Mely boldogtalan a. halála oráján,
ki nem gondolkodik, most a nagyob dolgán,
Mindenek üsmérik. de tsak meg kell halni.
mit használ a hogy ha, magát nem üsméri.¹⁰⁹

IV. *A keresztnek királyi uttya* (1747), Második szakasz. *Tizedik Rész.*

Storophila. oh! én Istenem. it égess. it vágj. it kinoz engemet. tsak az én
lelkemnek irgalmaz. és üdvezittsed, ugy tettzik mint ha a nyomorult
lelkek ezeket mondanák nekem.

Miért panaszkodol. egy kis szenvedésért,
egy szem pillantásig, tarto semi buért,

Zrínyinél, a török ifjú énekében:

Miért panaszkodjam, szerencse, ellened¹¹⁰

Egy 17. századi vitézi énekben:

Ki ne panaszkodnék ily vitéz emberen¹¹¹

vagyoné nagyob kinn, mint melyet szenvedünk.
de a még nehezeb. hogy nincs reménségünk.

A záró sor párhuzama a *TL*-ben:

szegény bujdosoknak. hogy adcz könnyebséget.
ha töllök el veszed, még a *reménséget*.¹¹²

V. *A keresztnek királyi uttya* (1747), Harmadik szakasz. *Tizen harmadik Rész.*

Storophilanak Testamentuma
Storophila immár a menyei kintset,

109 MKÖM III, 303.

110 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, III. 32. versszak. Csaknem szó szerint imitálta Esterházy Pál is: „Mért panaszkogyam szerencze ellened”.

111 [Kisfaludy László veszedelméről, 1681], VARGA Imre, kiad., *Az első kuruc mozgalmak korának költészete 1672–1686*, Régi magyar költők tára: XVII. század 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 146. sz., 1. versszak.

112 *TL* 39. sz. (1720. november 18.); MKÖM I, 61.

birja, és el hadgya, enyomorult helyet,
de minek előtte, lássa a mennyeket,
írásban fel téssen. sok szép intéseket,
Halandok láttátok, földön sok *hartzokon*,
valék, s' veszedelmes, keserves próbákon,
dühös ellenségem, talám tartna lántzon,
hanem jartam volna, akeresztes uton,¹¹³

A *harcon* ~ *harcokon* rím szó Balassi Bálint *Katonaénekétől* kezdve népszerű (a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* kiadásában is szerepelt, Mikes ismerhet-e). Zrínyinél 12-es sor végén:

Illyen vitéz és bölcs, ki ennyi *harcokon*
Lett volna győzödelmes, és sok országon.¹¹⁴

Katolikus egyházi énekben:

Semmit ne ártson, ennyi sok *harczon*,¹¹⁵

Illyen jóságokat hagyok ám én néktek.
mindent el ront idő, meg maradnak ezek,

A motívum széles körben ismert, de Zrínyinél szinte szó szerint így találjuk:

El nem rontja idő cselekedetünket, [...]

Véghez vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy *üdő*, sem tűz el nem *bonthat*,
Sem az ég haragja, sem vas el nem *ronthat* [...]¹¹⁶

elsem nyerek pokol,-béli ellenségek,
kik ezeket birjak, boldogságban lésznek.¹¹⁷

A *pokolbéli* jelző szintén Zrínyi kedvelt kifejezése.

A vers a 17–18. századi halotti búcsúversek azon típusával rokon, ahol az elhunyt személyesen ad tanácsokat szeretteinek, lelki örökségét szétosztva.

113 MKÖM III, 447.

114 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, II. 45. versszak.

115 RMKT XVII/15/A, 393. sz.

116 ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, II. 25. versszak; *Peroratio*, 1. versszak.

117 MKÖM III, 449.

A műfaj képviselőit saját családjában is láthatta, hallhatta; nem kizárt, hogy kellett írnia ilyet a bujdosás idején is, például Bercsényi halálakor. A francia eredetű Mikes a magyar vershagyomány szellemében dolgozta át.

VI. *Az idő jól eltöltésének módja* (1751)

egy néhány vers jutot eszembe egy bizonyos restről.

Mátyásnak nints egyéb dolga,
Hortyog, ásít el nyujtozva,
Karját igen ki nem nyujtva,
Ha csak a pohárt nem hajtva,
oly rest, hogy ha észre venné
Magával azt el hitetné,
Hogy álmában ő dolgozott.
Valamiben fáradozott.
Hidd el talám nem alunnék,
kételen ha, le fekünnék¹¹⁸

A vers a francia eredetiben is vendégszöveg; François d'Hermite (1601–1655) verse: „Colin pour tout mestier, / ronfle, baille et s' alonge”, kereszttrimes 6-osokkal.¹¹⁹ Érdekes, hogy Mikes itt a korabeli, sőt későbbi magyar ponyvairodalom modorában fordít, holott ilyesmit nem olvashatott. A ...*jó van dolga* formula mindig rímhelyzetben áll (többnyire a *szolga* szóval párban): *A bolhának jól van dolga* (az 1820-as évektől); korábban pl. *Ebugatta cigányának be jól vagon dolga*,¹²⁰ *A kimustrált katonának nyomorúság dolga*.¹²¹

VII. *Az idő jól eltöltésének módja* (1751)

Jó szivel el várom mondá diánna
El jövök tehát, mondá máriánna¹²²

A neveket vagy idegen szavakat összecsengető versek a 17. században már általánosak, Gyöngyösinél is van rá példa. A 2×11-es forma Mikesnél kivételes, a cezúrák is eltérők (6+5, 5+6).

118 MIKES Kelemen, *Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 57. A továbbiakban: MKÖM VI.

119 Uo., 1013–1014. Hopp kritikus megjegyzése: „A verses átültetés hasonló a fordító és levélíró ismert »versgyaluló« s rímfaragó teljesítményéhez”, Uo., 1014.

120 RMKT XVIII/4, 91. sz.

121 RMKT XVIII/14, 122. sz.

122 MKÖM VI, 74. Nem jelöli, hogy az eredetiben vers-e, vagy csak Mikes leleménye.

VIII. *Az idő jól eltöltésének módja* (1751)

A gazdagnak mikor tettzik ebédelhet,
A szegény pediglen tsak amikor lehet.¹²³

Az eredetiben is verses formában.

IX. Másoktól átvett betétversek

Nem Mikes szerzeménye a két énekszöveg, amelyet ugyancsak 1747-ben a *Keresztényi gondolatok* szövegébe illesztett; a forrásműben nem szerepeltek. A *Salve Regina* (*Meny országnak királynéja*) és az *Ave Maris Stella* (*Üdvöz légy Mária*)¹²⁴ a *Cantus Catholici* kiadásában (1651-től) egymást követő latin–magyar szövegpárok. Jó eséllyel innen vagy ennek későbbi átdolgozásából, például Kájoni kiadásából vette át.¹²⁵ Megtalálható e kötetekben a *Nékünk születék mennyei király* kezdetű, eredetileg protestáns újévi ének is, amelynek refrénjét levélkezdő formulában idézte. Ugyanígy külső forrásból emelt be egy francia moralizáló verset a mű végére: [*Sur la Penitence*] *Grand Dieu tes jugemens sont remplis d'équité...* Szerzője J. Vallée Desbarreaux, Mikes talán egy poétikai kézikönyvben bukkant rá.¹²⁶

5. *Formatörténeti tanulságok*

A Mikes-versek formai tanulságai első látásra nem beszédesek: mindössze két-féle sor-, illetve strófatípust használ, zömmel 12 szótagú sorokat, kisebb részben 8-asokat. Ez utóbbiak közül csak a Rodostó-vers szerepel a *TL*-ben, a többi a fordításokban.

A 12-esek zöme felező, 6+6 metszetű. Mikes gyakran vesszővel is jelöli a cezúrát, akár szómegszakítással. Ennek ellenére elég gyakran használja az alternatív ütemezést, ami jelentős olvasottságra vall, mivel ekkoriban még nem annyira tipikus, majd a 18. század végétől válik azzá, jelentős hatással a reformkori költőkre. A harmadoló 12-esek néhány szép példája, főként 8+4-esek és néhány 9+3-as:

123 Uo., 128.

124 MKÖM III, 555–556.

125 Bővebben lásd Hopp Lajos jegyzeteit: Uo., 1061–1062.

126 Uo., 562–563, jegyzetek: 1063.

A nyomorúságban. lévök nem félhetnek	8+4
ha részesé tettél, volna jószágodban,	8+4
nincsen kegyetleneb. dolog meg válásnál.	8+4
titkos baráttýától. valo távozásnál	8+4
volt részem atyamtól. maradt örökségben,	8+4
annak örökösi, lésttek ha akortok,	8+4
elsem nyerik pokol,-béli ellenségek	4+4+4
A gazdagnak mikor tettzik ebédelhet,	4+4+4
akása hogy meg ne, égessen meg futtam,	9+3
ámbár ahoz jutni, kellesék fáradva	9+3
E szekérre gyöze,-delmesen fel tettek,	9+3

A legizgalmasabb, hogy Mikes viszonylag gyakran használja a Zrínyi-féle aszimmetrikus tagolás mindkét típusát (7+5 és 5+7). Ez a korban kivételnek számít, a kortársak ezt inkább hibának tartották. Mikes ezzel szemben tudatosan, sőt néha párban alkalmazza:

böven elegyítve, van mérges kovászal. [...]	7+5
és annak étele, van nagy suhajtásal	7+5
Öregségben iszom. meg a halál mérgét.	7+5
Ugy temetnek el mint, idegen remetét,	5+7
kövessétek kereszt,-nek uttyán példámot,	7+5

Gyakori az *enjambement* (áthajlás), ami szintén az énekköltészettől távolabbi, literátus megoldás:

A nyomorúságban. lévök *nem félhetnek*,
semmitől, | de söt még. mindent remélhetnek.

Storophila immár *a menyei kintset*,
birja, | és el hadgya, enyomorult helyet,

Halandok láttatok, | *földön sok hartzokon*,
valék, | s' veszedelmes, keserves próbákon,

boldogságba téve, | ti is ugy *boldogok*,
léstetek, | ha keresztet, igen kívánnjátok.

A monotónia feloldásáért Mikes, a nem túl gyakorlott kezű költő mindent megtett. A verselés és a konkrét áthallások nyomán pedig bizonyosra vehető, hogy Zrínyinek nemcsak prózai munkáit ismerte,¹²⁷ hanem a *Syrena*-kötetet is.

A Rodostó-vers 2×8-as metruma és páros rímei szokatlanok a didaktikus műfajokban, amelyekre hosszabb (12–14 szótagú) sorok és négysoros szerkezet jellemző. A 8-asok jellegzetesen énekelt műfajokhoz kapcsolódtak a vallásos és a világi repertoárban egyaránt, de kétsoros alakban igen ritkák. Esetleg a kalendáriumi hagyományban láthatott ilyeneket Mikes. Érdekes, hogy a 4. szótag határát itt is végig vesszővel jelöli, miközben változatos cezúrákat használ. Ez korjelenség, nagyon ritka a végig 4+4-es beosztás. Az 1747-ben idézett himnusz is változó cezúrájú magyar 8-asokból áll.

Mikes az *enjambement*-okon kívül többször rejt el nyelvi játékokat e versformában, szintén az egyhangúság ellen. Például ha az áthajlást nem tekintjük, a *tetszik* szó két jelentése miatt félrevezető értelmet kap a sor (*garden path*): „Talám e föld azért tetszik” és „Minden tetszik bujdosónak”. Még szelleme-sebb az álhomonim szerkezetek használata a rímeléskor. A korabeli gyakorlatban nem tekintették hibának a ragrímeket. Ezt Mikes úgy oldja fel, hogy a részeshatározó *-nak/-nek* ragját más határozókkal vagy birtokos jelzővel csengeti össze. Néha kifejezetten eredeti megoldásokkal él, szinte *figura etymologicá*vá teszi a kopogós ragokat:

Minden tetszik bujdosónak	<i>részeshatározó</i>
hazáján kívül soványnak. ¹²⁸	<i>állandó határozó</i>

mely a szemnek szépnek tetszik.	<i>részeshatározó + állandó határozó</i>

Mit mondhatni tehát jónak,	<i>állandó határozó</i>
ha az íze sem jó bornak.	<i>birtokos jelző</i>

127 Vö. Tüskés és Knapp, „*testetlen ige...*”, 222, 265.

128 Itt eltekintek a betűhív idézéstől.

Lakadalma vőlegénynek.	<i>birtokos jelző</i>
hasznára van erszéényének,	<i>állandó határozó</i>

Kivételesen 12-es soroknál is alkalmazza:

Én akarok venni, kis lako helyemben.	<i>belyhatározó</i>
távul mindenektől, részt a bölcseségben,	<i>állandó határozó</i>

kedves nedveségi. a gyenge szellőknek.	<i>birtokos jelző</i>
böv termékenységet, adnak a mezőknek.	<i>részeshatározó</i>

Végül a rímelésről. Mikesnél mind a hagyományos négysarkú izorím (aaaa), mind a páros rímek (aabb) megtalálhatók, közel egyforma arányban. Igazán szoros négysoros szerkesztést kevés ilyen szakasznál találunk (lásd fentebb). Különleges *A keresztnék királyi útja* egyik versbetéte, amely keresztrímes 12-esekre épül. Ennek előzményét nem ismerjük a korszakból (még később is csak szórványosan, például Petőfinél):

Szelidek mint a jüh, szenvednek türesem.	<i>a</i>
probállják hohérnak. kegyetlen kinzásit.	<i>b</i>
csendes az ő lelkek, s' tellyes reménséggel,	<i>a</i>
nem hogy zugolodnék. söt áldgya fájdalmit.	<i>b</i>

A latin eredeti valóban egy katolikus himnusz részlete (*Caeduntur gladiis more bidentium*), versformája eltér. Mikes nem ismerhette magyar verzióban – bár Náray György 1629-ben kiadta¹²⁹ –, ezért készített saját fordítást.

6. Következtetések

1) Mikes versei nem mindig keletkeztek a befoglaló levelükkel azonos időben. Feltehetőleg volt köztük, amely már készen várta, hogy az író beillesse a *Leveleskönyv*-be. Ide tartozik, ha teljes szövegük mástól való átvétel.

2) A versek két fő forrása: a saját reflexiók (Rodostó leírása, lakodalmi köszöntő) és az esetleg máshonnan átvett vagy fordított, filozofikus gnómaversek. A kegyességi fordításba illesztett Seneca-fordítás jelzi, hogy Mikes tudatosan élt a kontextustágítás lehetőségével. A Desbarreaux-idézet és a két himnusz beillesztése a forrásszövegek kompilatív olvasására utal. Ezek feltárása a

¹²⁹ Vö. SZÁDOCZKY Vera, „Náray György szentekhez szóló énekeinek forrásáról”, in *Fordítás a lelki-ségi irodalomban*, szerk. SZÁDOCZKY Vera, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 31, 169–186 (Budapest: HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023).

komparatista szakemberekre vár.

3) A Mikes-életmű, különösen a versek háttéréhez érdemes mélyebben kutatni a korszak főbb egyházi énekeskönyveit (Balassi–Rimay: *Istenes énekek; Zöngedező mennyei kar; Cantus Catholici; Cationale Catholicum*), valamint Zrínyi Miklós *Syrena*-kötetét, esetleg a kortárs Rozsnyai Dávid, Koháry István, Kőszeghy Pál és Gyöngyösi István műveit is. A kalendárium irodalom különösen fontos szerepet játszhatott versformák és esetleg anekdoták közvetítőjeként.

Végül két, egyelőre megválaszolhatatlan kérdés, melyek nemcsak a versek szempontjából fontosak:

1) Volt-e előzménye a *TL*-nek, akár **Lengyelországi levelek*, akár **Franciaországi levelek*? Volt-e diáriuma Mikesnek a bujdosás első hat évében? (Erre csak nem biztosan igenlő választ adhatunk.) Annál inkább, mivel Lengyelországban Mikesnek még volt esélye hozzáférni frissebb magyar kiadványokhoz, akár kalendáriumokhoz (például a lőcsei kiadásúakhoz).

2) Mikes az otthonától távol töltötte az 1707 és 1711 közti időszak zömét is, szolgálati okokból. Ilyenformán a távolság élménye abban az életkorában mélyült el, amikor a vele egyidős peregrinusok és céhlegények éppígy idegen földre kerültek. Ő azonban nemigen tudott már hazatérni ekkor sem. A csonka családban élő ifjú hivatalnok számára Rákóczi udvara családdá vált szellemi és közéleti értelemben is. Az, hogy a bujdosást is vállalta értük, önkéntes, természetes gesztus. Kérdés viszont, azonosult-e Mikes azzal a folyamattal, ahogy Rákóczi a meditációi és az önéletírás segítségével szerepet váltott: a nemzetet megtestesítő uralkodóból magányos, bűnbánó lélekke, a bujdosó archetípusává formálta át önmagát. A fejedelem halála (1735) után, az 1740-es évek kegyességi fordításában a „francia szál” felvétele arra utal, hogy Mikes mintegy átveszi, meghosszabbítja Rákóczi irodalmi szerepét. Ebben a kegyeleten túl akár közös megállapodás is vezethette, miközben saját világképe kétségkívül életigenlőbb. A jelképes örökség kissé eltávolítja őt saját írói alkatától – s e tekintetben épp a versek jelentik az igazi összeköttetést a két korpusz között. A költői technika és egyes verssorok párhuzamai az előzményekkel arra utalnak, hogy ezek fordításához Mikes már a *TL* korai leveleivel *egy időben* hozzálátott. Az iskolai tanulmányok nyomán ezekbe szintén új verseket illesztett be, másoktól is átvett költeményeket, a kiadásra szánt kötetbe pedig a liturgikus szövegek hivatalos változatait másolta be a kellő helyekre.

A fenti adalékokkal szerettem volna igazolni, hogy a versek Mikes számára értékes eszközök voltak íróként és szerkesztőként egyaránt. Kutatásuk és világ-irodalmi háttérük feltárása kiemelheti alkotójukat a „versfaragó” félreértett szerepéből.

New Perspectives on the Poetry of Kelemen Mikes

This study offers a reevaluation of the poetic work of Kelemen Mikes (1690–1761), a figure traditionally celebrated for his prose, particularly the *Letters from Turkey*. While Mikes's verse has often been dismissed as marginal or amateurish, the article argues that his poetry deserves closer attention. Drawing on recent advances in historical poetics, literary sociology, and newly available critical editions, the author demonstrates that Mikes's poetic insertions – though limited in number and typically embedded within prose – are far from negligible.

The study contextualizes Mikes's poems within the broader literary and educational traditions of his time, particularly the rhetorical and poetic practices of Jesuit schooling and the moralistic, devotional verse culture of the late 17th and early 18th centuries. The author explores the influence of Hungarian religious songbooks, Latin elegiac conventions, and family literary heritage on Mikes's style, arguing that his verse reveals a complex interplay between classical education, personal exile, and inherited poetic forms.

Special emphasis is placed on the verses embedded in the *Letters from Turkey*, especially the long descriptive poem on Rodosto, which exemplifies Mikes's ability to integrate lyrical and pictorial elements. The article also reconsiders critical claims made by earlier scholars like Lajos Hopp and Bence Szabolcsi, proposing that Mikes's poetic production – though modest – was both informed and intentional.

Ultimately, the study contends that Mikes's poems not only bridge the gap between his prose and translation works but also provide insight into the poetic sensibility of a writer shaped by exile and memory. His verse, rooted in older literary models yet adapted to his unique situation, reflects a deliberate engagement with poetic tradition, deserving a more prominent place in Hungarian literary history.

JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN

Jean-Jacques Rousseau korai fogadtatása Oroszországban (1752-től Karamzin fellépéséig)

*Barbarus hic ego sum,
quia non intelligor illis.*

Az orosz kultúra Rousseau iránti platonikus viszonyát tételezi Ivanov-Razumnyik 1911-es, az orosz társadalomfilozófia áttekintését nyújtó munkájában, egy Karamzin-idézetben ragadva meg annak lényegét: „Örömmel lemondtam volna az élet számos kényelméről, melyeket felvilágosult korunknak köszönhetünk, azért, hogy visszatérjünk az emberiség ősi állapotába. [...] Manapság jobb a lakásunk és a ruházatunk, de nyugodtabb-e a szívünk? Nem, dehogy!”¹ Inkább a Rousseau eszméi iránti nosztalgikus, de reményvesztett sóvárgás olvasható ki e felkiáltásból, az eszme ekkor már a múlté. Ivanov-Razumnyik szerint csupán a Rousseau-ellenes platonikus ellenérzés tör fel.²

A roppant gazdag recepciótörténeti szakirodalom sorát Jurij M. Lotman 70 oldalt kitevő, áttekintő tanulmánya (1967) nyitja meg, mely legújabban az Orosz Keresztény Humántudományi Akadémia sorozatában megjelent Ж. Ж. Рыцко *pro et contra* c. antológiában (2005) a recepciótörténet áttekintését szolgáló dokumentumok közlésével egészült ki A. A. Zlatopolszkaja összefoglaló bevezető tanulmánya és recepciótörténeti bibliográfiája kíséretében, aki korábban teljeskörű bibliográfiát³ is összeállított az 1768–1821 között megjelent fordításokra és kritikákra szorítkozva (a Rousseau hatására született irodalmi művek, politikai vitairatok, eszméi által áthatott pedagógiai munkák, tanulmányok tehát nem számítanak ide). Jóllehet teljeskörű és hiteles recepciótörténet csupán a fordításirodalom maradéktalan ismeretében képzelhető el (s ez sem mondható csekélynek, mint látni fogjuk), mindazonáltal a csatornák, melyeken keresztül az orosz olvasó eljut Rousseau műveihez, eszméihez, ennél természetesen jóval sokrétűbbek, egészen a személyes ismeretségi viszonyig és a levelezésig. Dolgozatunk tárgya ennek megfelelően a recepciótörténet módszertani és elméleti kérdéseivel is számol (1. kép).

* A szerző irodalomtörténész, műfordító, ruszista, független kutató.

1 Ny. M. KARAZIN, *Egy orosz utazó levelei*, ford. HORVÁTH Iván (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 141.

2 ИВАНОВ-РАЗУМНИК, *История русской общественной мысли, I–II* (Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1911), 1:63.

3 А. А. ЗЛАТОПОЛЬСКАЯ, „Жан-Жак Руссо в России XVIII – первой четверти XIX века” *Петербург на философской карте мира*, 2. sz. (2003): 209–239.

Rousseau oroszországi fogadtatásának kezdetét A. A. Zlatopolszkaja 1752-ben állapítja meg. Híres vitáitával ennek értelmében a sort V. K. Tregyakovszkij nyitja meg.⁴ Közismert az az Ilja Szerman kutatásaiból származó feltételezés is, mely szerint a Lomonoszovtól már 1751-ben elhangzott *Beszéd a kémia hasznáról* esetleg Rousseau-nak az európai sajtóban éppen nagy visszhangot kiváltó, a tudományok és művészetek hasznát tagadó elméletére replikaként keletkezett volna,⁵ Lotman azonban ezt a két mű keletkezése közötti csekély időintervallumra tekintettel kizártnak tartja. Az orosz kultúra mindazonáltal cseppet sincsen „fáziskésésben”, ahogyan a komparativisták hiszik: a Dijoni Akadémia pályázatának kiírása után alig három évvel már bizonyosan reagál Rousseau dolgozatára, még ha cseppet sem kedvező módon is. Ez a távolságtartás a Rousseau-ellenes idegennyelvű irodalom nagyszámú fordítását és megjelentetését vonja maga után.⁶ Még ugyanezen évben megjelenik az első orosz nyelvű Rousseau-fordítás, a Raynal abbéhoz írt levél a *Szankt-petyerburgszkie vedomosztyi* decemberi, 99-es számában.⁷

Ugyanakkor az orosz főnemesi értelmiségi Nagy Péter kora óta egyre inkább megszokta, hogy a tudás kútforrásában idegen nyelveken tájékozódjon, s közöttük kétségkívül vezetett a francia; ehhez nemcsak a Moszkvai Egyetem mellett működő könyvkereskedés, hanem még az Anna cárnő által a katonai, illetőleg államigazgatási képzés ellátására alapított, ún. „Lovag akadémia” magasszintű nyelvi ismereteket biztosító intézménye is hozzájárult, mely a korabeli főnemesi művelődés alapját biztosította, s mely utódintézményeivel együtt olyan rangos végzősökkel büszkélkedhetett, mint A. P. Szumarokov, M. Heraszkov vagy a későbbi dekabrista nemesi ifjak. A francia könyv az Orosz Birodalomban a 18. században az élet természetes része.⁸ Az orosz-francia kapcsolatok minden vonatkozásukban virágkorukat élik, ez az intenzív érdeklődés ugyan a francia forradalom kitörésekor megtorpan, átalakul,

4 A. A. Златопольская, „Идеи «жениевского гражданина» в России: полтора века действия и осмысления. 1752–1917” in Ж. Ж. Руссо *pro et contra*. szerk. Златопольская А. А., 7–54 (Санкт-Петербург: Издательство Русской Христианской гуманитарной академии, 2005), 8–9.

5 И. З. СЕРМАН, *Поэтический стиль Ломоносова* (Москва, Ленинград: Наука, 1966), 25–26.

6 Вö. Ю. М. ЛОТМАН, „Руссо и русская культура XVIII века”, in: *Эпоха просвещения. Из истории международных связей русской литературы*, fel. szerk. АЛЕКСЕЕВ М. П., 208–281 (Ленинград: Наука, 1967), 221.

7 Златопольская, „Идеи «жениевского гражданина»...”, 11.

8 V. Molnár László, a korszakot kutató jeles történészünk szóbeli közlése alapján tréfásan úgy lehetne fogalmazni, hogy az Orosz Birodalomban a 18. század '60-as éveiben tízből hat, a '70-es években tízből hét, a '80-as években pedig tízből nyolc könyv volt francia nyelvű. Nem elhanyagolandó tény, hogy az említett egyetemi könyvkereskedés jegyzékében 1761-ben 447 szerző francia nyelvű kötetei szerepelnek, a szépirodalmon kívül a filozófia, esztétika, orvostudomány, vallás, pedagógia, valamint közgazdaságtan tárgykörében [Н. А. КОПАНЕВ, „Распространение французской книги в Москве в середине XVIII века” in: *Французская книга в России в XVIII в.*, szerk. Луппов С. П. (Ленинград: Наука, 1986), 95.]. Számos angol, spanyol, portugál, olasz, német kiemelkedő alkotást ekkoriban az orosz olvasó francia fordításban ismer meg [Uo., 64–65].

s a továbbiakban I. Pál alatt az udvari etikett részét képező öltözködési norma esetében rigorozitást mutat: a trikolor színei és a háromszögletű kalap nemkívánatosnak minősítettnek. Rousseau művei az orosz kortársak előtt teljesen ismertek; volt, aki már 15 évesen olvasta. A korabeli főnemesi értelmiség nem-hogy műveit, magát a filozófust is személyesen ismerte: a tanult államférfi, K. G. Razumovszkij gróf 1765-ben Strassbourgban megfordulva ugyan épp elszalasztotta a találkozót, könyvtárát, életjáradékot és ukrainai birtokai bármelyikén lakhelyet óhajtott adományozni neki; 1775-ben I. I. Suvalov, majd A. M. Beloszjelszkij herceg Párizsban találkozik vele. Rousseau rokonszenve a lengyelek iránt, majd a Wielhorski gróf személyes látogatásakor tett ajánlat, hogy Lengyelországban telepedjék le, arra készítették, hogy 1772-ben Franciaország részéről Lengyelország érdekében támogatást igyekezzék kieszközölni. Ezek a tények megítélésében zavaros helyzetet teremtettek. Lotman szerint az iránta fennálló érdeklődés halálhírével csupán erősödik.⁹ Rousseau tanaira reagál majd nemcsak az orosz szentimentalizmus vezéralakja, Ny. M. Karamzin, de Puskin, Tolsztoj és Dosztojevszkij is. Herzennél ez a rajongás az életbe közvetlenül átplántált mintakövetésbe csap át. Bár Rousseau orosz fogadtatása áll figyelmünk középpontjában, szót érdemel 1736 körüli kapcsolata az általa „a világ leghitványabb embereként” számon tartott Bagueret nevű genfi polgárral, aki korábban Nagy Péter cár szolgálatában állt.¹⁰ Jóllehet Rousseau az orosz népet a *Társadalmi szerződés* VIII. fejezetében az elsietett nevelés példájának bélyegzi, I. Péter energikus vasakarattal végbevitt reformjait ócsárolja, „utánzó elmének” festve az uralkodót, az alattvalók körében az idegen minták átültetése feletti méltatlankodás közepette: „Mindjárt németeket, angolokat akart faragni belőlük, bár azzal kellett volna kezdenie, hogy oroszokat faragjon”. Sajátságosan, ugyan előre nem látva a „korzikai szörny” ambícióit, mindamellet reálisnak értékelve a kor törekvéseit, hovatovább az Orosz Birodalom végét jósolja: „Az orosz birodalom arra fog törekedni, hogy leigázza Európát, de őt fogják leigázni. [...] Európa valamennyi királya együttesen siettetni ennek bekövetkezését.”¹¹ (Később ezt Voltaire cáfolta.) Mindemellet Rousseau képzeletét igencsak foglalkoztatta az orosz lélek, az *Új Heloïse* egyik hőse a de Wolmar nevet viselő orosz emigráns.

E szavak érthetően korántsem nyerték el a mű megjelenésével azonos évben trónra lépett Nagy Katalin cárnő tetszését, aki már a birodalma jogrendjének korszerűsítését célzó *Nakazban* (*Utasításban*)¹² hevesen kikelt a mű ellen,

9 ЛОТМАН, „Руссо и русская ...”, 216, 239, 243.

10 Ld. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, ford. Benedek Marcell (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001), 1: 234.

11 J. J. ROUSSEAU, *A társadalmi szerződés*, ford., előszó, jegyz. MÍKÓ Imre (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion könyvkiadó, 2001), 76–77.

12 A dolgozatban szereplő valamennyi mű címét, valamint az idézeteket saját fordításomban közlöm, kivéve Rousseau műveinek címét és a külön jelletteket. – J. Gy. Z.

leszögezve annak legelső mondatában: „Oroszország európai birodalom”.¹³ Négy év múltán kegyes jóindulatát mégis megüzente a hazájában üldözötté vált filozófusnak kegyence, Grigorij Orlov gróf 1766 decemberében kelt levelén keresztül, aki menedéket kínált neki, Pétervár közelében fekvő pazar gatsinai kastélyát teljes és örökös rendelkezésére bocsátva. Rousseau hanyatló egészségére hivatkozva hárítja el a kegyet.¹⁴ A megerősítést nem nyert legenda úgy szól, hogy Rousseau ebben a kastélyban találkozott volna is a cárnővel, aki a Preobrazsenszkij gárdaezred egyenruhájában fogadta. Erről tanúskodó kéziratot anyagot a BBC 2018-ban tárt a nyilvánosság elé, ám az hamisítványnak bizonyult.¹⁵ A legfiatalabb Orlov gróf, Vlagyimir Grigorjevics, aki nyolc éven át volt a Tudományos Akadémia igazgatója, 1771-ben három hetet töltve Párizsban, kellemes benyomást tett Rousseau-ra, műveit szintén kiválóan ismerte. A cárnő kialakult véleménye – beteges „melankolikusként” emlegette Rousseau-t, az enciklopédistákkal folytatott vitájában pedig az előbbieket pártjára kelt – mit sem változott: a filozófus halála után Grimmhez írt levelében sem átalotta élcelődő megjegyzéssel illetni a „nem jó emlékezetű” elhunytat, üldöztetési téveszméjére célozva.¹⁶

Nagy Katalin *A társadalmi szerződés* kivételével kiadatja Rousseau valamennyi művét. Már a XIX. században a cárnő Rousseau iránti viszonyát leírták, valamint özvegye, Thérèse az uralkodónőnél anyagi támaszt kérelmező levelét közölték.¹⁷ Finom ambivalenciára következtet Nagy Katalin cárnő *Sajátkezű feljegyzései* és Rousseau *Vallomásai* egybevetése után egy újkeletű, a cárnő önéletrajzi prózájának narratív stratégiáit vizsgáló monográfiájában A. Vacseva, szófiai kutató. Megállapítása szerint a cárnő prózájában rejtőzködő, elhárítja a Rousseau által képviselt mintát, a házasság intézményének megközelítése viszont Rousseau modelljére vezethető vissza.¹⁸

Az uralkodónő – ahogyan számtalan alattvalója is – kiváló, közvetlen kapcsolatokat ápolt a francia felvilágosodás jeles alakjaival, elsősorban az enciklopédistákkal. Magának az *Enciklopédiának* Franciaországban történt betiltása után annak oroszországi kinyomtatására kínált fel lehetőséget. Voltaire és Rousseau műveit egyaránt kiválóan ismerte, előbbivel levelezett, könyvtárát igen kedvező feltételekkel megvásárolta. Különösképp rokonszenvezett

13 Erről részletesebben ld. ЛОТМАН, „Руссо и русская ...”, 233.

14 A levelet még 1767 júliusi számában közzétette a *Mercure historique et politique* c. folyóirat, 1809-ben pedig orosz fordításban a *Московский вестник* [Московский вестник] is.

15 Вc. Бойко, *Найдены заметки Руссо о поездке в Россию? Это открытие или фальшивка?* hozzáférés: 2025.01.30. <https://www.bbc.com/russian/features-45090905>

16 Idézi ЛОТМАН, „Руссо и русская ...”, 221.

17 Д. Ф. КОБЕКО, „Екатерина и Жан-Жак Руссо”. *Исторический вестник*, 6. sz. (1883): 603–617.

18 Вö. А. ВАЧЕВА, *Потомству Екатерина. Идеи и нарративные стратегии в автобиографии императрицы*, (София: Университетско издательство Университета «Св. Климент Охридский», 2015), 41, 171.

Diderot-val, aki 1773-ban az ő meghívására öt hónapot töltött Szentpétervárott, ennek során oroszul is tanult, szinte nap mint nap találkozott és vitatkozott a cárnóval (közismert híresztelések szerint a cárnő által nagy elődnek tekintett I. Péter emlékmű-tervét is Diderot sugallta), aki már a birodalma felvilágosult abszolutista szellemében történő átalakítását célzó ún. Törvényelőkészítő Bizottság számára írt *Nakaz (Utasítás)* kompilatív szövegébe a nagy francia *Enciklopédiából* kölcsönzött szövegrészeket illesztett be, miről is a francia filozófus élesen nyilatkozott. A cárnő Voltaire halála után száz példányt rendelt összegyűjtött műveiből, olyannyira eltökélt volt a felvilágosodás eszméinek terjesztésében alattvalóinak körében. Emlékművet kívánt emelni neki Pétervárott, ám a Téli Palota folyosóin és szalonjaiban elhelyezett Rousseau-mellszobrokat – Voltaire-ével együtt – irgalmatlanul eltávolíttatta a forradalom után. Voltaire műveire ettől fogva határozott tilalom lépett életbe, Rousseau esetében szigorú ezen is túltett: az 1762-es palotaforradalmat bíráló kiadványok, III. Péter (a cárnő szomorú sorsra jutott hitvese) állítólagos memoárjainak kiadása, valamint *Emil, avagy a nevelésről* c. művének szelleme Rousseau betiltását vonta maga után.¹⁹ A társadalmi szerződés nyomtatott formában teljes terjedelemben Nagy Katalin haláláig orosz fordításban nem is jelenhetett meg,²⁰ csupán töredékek. V. Popugajev e tárgyhoz kötődő ódáját a cenzor törölte.

A *Beszéd a bölcsességről, a józan észről és jótéteményről* (1752) c. írás V. K. Tregyiakovszkij tollából egyértelművé teszi a plebejus Rousseau eszméire váró ellenérzést a felvilágosodáskori orosz főnemesi kultúrában. Érvelését már a cím feltárja, érzékeltetve, hogy Rousseau-val szemben a tudományok és művészetek intézményies ízű fogalmai helyett Tregyiakovszkij a spirituálisra helyezi a hangsúlyt, Rousseau *Értekezés a tudományokról és művészetekről* c. munkájára megfelelően, hasonlóan I. Veszeloovszkij azon, Voroncovnak szóló leveléhez, melyben írója „tökéletes paradoxonnak” minősíti Rousseau tanait.²¹ A század ’60-as éveiben elsőként P. Sz. Patyomkin herceg figyel fel az író Rousseau-ra, lefordítja több művét, ám a forradalom által fűtött izgalmak után, 1794-ben kelt levelében úgy foglal állást, hogy Voltaire, Rousseau és Diderot földi maradványai inkább arra a sorsra érdemesek, hogy „lábbal tiporják őket”, sem hogy „virágokkal borítsák” (2. kép).

A szélesebb körű ismertséget már 1762-ben meghozzák a *Legjobb írások tára* c. folyóiratban közzétett, *A liszaboni földrengésre* írt Voltaire elbeszélő költemény, az azt bíráló Rousseau levél (1756. augusztus 18.), továbbá a közzétevő Reichel professzor. Reichel ekkor azt jósolja Voltaire-nek, hogy a „világ” „nem lesz szomorú, ha elfelejti”, Rousseau ellenvetéseivel nemkülönben vitába bo-

19 Златопольская, „Идеи «жениевского гражданина»...”, 11–12.

20 В. В. Сиповский, „Из прошлого русской цензуры” *Русская старина*, 4. sz. (1899): 165.

21 Златопольская, „Идеи «жениевского гражданина»...”, 9.

csátkozik, mindamellett elismeri, hogy jogosak az érvek, miszerint Voltaire e művében a vallási vigasztól és az „isten gondviselés” iránti hittől fosztja meg a szenvedőket. Reichel jóvoltából az orosz olvasó a század egyik kulcsfontosságú dilemmájáról értesülhetett.²²

Ugyanezen évben Sz. G. Domasnyev, aki később, igen fiatalon hosszú időre a Tudományos Akadémia igazgatója lett (1775–1783), s akit a helyébe lépő Daskova – más egyebek mellett – azzal vádolt, hogy az idegen nyelvű könyvek fordítására szánt összegek tekintetében jócskán túlköltekezett, a *Hasznos mulatság* c. folyóiratban, jelentős irodalomtörténeti elhivatottságot és hozzáértést csillantva fel, terjedelmes értekezést közölt *A költészetről* (*О смухоморстве*, 1762). Ez az első, a világirodalom történetéről szóló, orosz nyelven íródott áttekintés: tizenhat rövid portréban vázolja az európai irodalmak történetét az ógörög korszaktól indítva. Rousseau neve itt a szépirodalmi kánon részeként kap helyet Racine, Boileau, Molière és Marmontel nevei társaságában, miközben a szerző figyelme kiterjed a kortás orosz költőkre és drámaírókra is.²³ Domasnyev emellett az *Értekezés a tudományok hasznáról* c. vitairat megalkotójaként vált ismertté, melyben Rousseau e tárgyban írott elméletének egyenes opponenseként lép fel.²⁴

A titokzatos származású, talán lengyelországi születésű, számos nyelvet kiválóan beszélő F. A. Emin a Londonba akkreditált orosz nagykövethél, A. M. Golicin hercegnél felbukkanva, annak házikápolnájában tért át a pravoszláv hitre (korábban katolikus, ill. mohamedán hitet gyakorolt). Már orosz alattvalóként érkezvén Pétervárra, Erzsébet cárnőhöz intézett folyamodványát követően fordítói állást nyert. *A forgandó Fortuna, avagy Miramond kalandjai* (1763) c. utaztató regénye a divatos műfaj önéletrajzi altípusát képviseli: a cselekmény szerint a hős Boszniától Portugálián át, a Kelet országaitól Kairóig bejárja a világot, majd pravoszláv hitre tér meg. Az ezzel egyidejűleg keletkezett, Aeolia szigetén játszódó, *Themisztoklész kalandjai*... c. regényében a földművesekkel benépesített utópista állam bemutatásával olyan társadalmat vizionál, ahol Rousseau civilizációellenes ideáljával egybecsengően a tudomány még nem rontotta meg az embert, s nem fosztotta meg jócselekedetre indító hajlandóságától.

A jogtudós, államtanácsos A. Ja. Polenov, aki filológiai képességeivel a Nyikon-krónika 2. részének sajtó alá rendezésében is kitűnt, a Tudományos Akadémia fordítójaként ógörög, német, francia nyelvű művek átültetésén, a Máltai Rend történetének megírásán fáradozott. Rousseau-val személyesen

22 И. З. СЕРМАН, „И. Ф. Богданович журналист и критик,” in *XVIII век. Сборник 4*, felelős szerk. П. Н. БЕРКОВ, 89–103 (Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1959), 90–93.

23 Erről részletesebben ld. A. C. Курилов, *Литературоведение в России XVIII века* (Москва: Наука, 1981), 253–257.

24 Вö. В. П. СТЕПАНОВ, „Домашнев С. Г.,” in *Словарь русских писателей XVIII века*, felelős szerk. А. М. ПАНЧЕНКО, 283–287 (Ленинград: Наука, 1988), 1:283.

is találkozott még egyetemi tanulmányai folyamán Strassbourghban, melyet levelezés követett 1763–1767 között. Később Tacitus, Montesquieu műveit fordítja, érdeklődéssel fordul a történettudomány felé. A Szabad Gazdasági Társaság pályázatára még fiatalon beadott, az első öt között jutalmazott értekezése, *A parasztok jobbágyi státuszáról Oroszországban* (1766, első kiadása 1865) Ragyiscsevig a legradikálisabb álláspontot tükrözi, Rousseau demokratizációs törekvéseibe simul. Nem hirdet ugyan teljes jobbágyfelszabadítást, ám véget vetne annak, hogy a földesúr jobbágyát szabadon adja-vegye, ugyanakkor a földtulajdonlást az orosz paraszt számára kedvezően rendezné örökölhető földrész juttatásával, minthogy ez a társadalom számára így hasznos.

A szintén jogtudós Kozelszkij a *Filozófiai javaslat, melyet szerzett Jakov Kozelszkij udvari tanácsos, a kormányzó szenátus titkára Szentpétervárott az 1768-ik esztendőben* c. írása a Vjazemszkij hercegnek szóló bevezető ajánlás után Polenovtól szögesen eltérő, hűvösebb érveket vonultat fel. Rousseau a tudományokról és művészetekről megfogalmazott pesszimista, kritikai eszméit tételesen kivonatolja, s mindezt nem kevés éleslátó iróniával „a tiltott gyümölcs” megízleléséhez hasonlítja. Kozelszkij, bár Rousseau-t értékeli legtöbbször a felvilágosodás szerzői közül, elveti a természethez való visszatérés mitikus és hamis imperatívuszát, mindezt azon megfontolást érdemlő gondolattal, hogy a tudományban elmaradott népeket „a tudós népek” menten „felfalják”, saját kárukra eképpen a „felvilágosult farkasoktól” azonmód megtanulják az „egyszerűségük ártalmas voltát”.²⁵ Rousseau tanait Kozelszkij tehát veszélyesnek mondja ki az egyes nemzetek és a szilárd alapokon nyugvó jogállam belső stabilitására nézvést. – Ugyanitt Rousseau az egyenlőtlenség okait firtató értekezésére szellemesen mutat rá az előzőek mintegy önmagától kínálkozó cáfolataként: a *társadalommá* szervült emberiség tudományban és művészetben megmutatkozó különféle szintű jártassága végső soron éppen természetes forrása a különbözőségnek.²⁶ A *társadalmi szerződés* tételeiből kétségbe vonja azt is, hogy az egyik embernek másik általi utasítása az erőszak szüleménye lenne,²⁷ Lotman mutatja ki, hogy Kozelszkij állítása szerint a társadalmi szerződés éppen az egyes ember és a polgár közti fogalmi distinkció által tárja fel annak ellentmondásosságát: a társadalmi szerződés megfosztja az embert sokféle jogától, minthogy a társadalom korlátozza a polgár akaratát.²⁸ Jóval később, már az ifjú Karamzin fellépése után, *A két indus, Kalan és Ibrahim véleke-*

25 Я. П. Козельский, „Философические предложения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1786 года” in *Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века*, szerk. И. Я. Щипаков, 411–551 (Moskva: Государственное издательство политической литературы, 1952), 1:414.

26 Уо., 415.

27 Уо., 524.

28 Лотман, „Руссо и русская ...”, 242.

dése az emberi megismerésről (1788) c. értekezés számos gondolatát e tárgykörre összpontosítva Kozelszkij vitriolos szellemességgel jegyzi meg, hogy a tudomány az egyik embernek kárára lehet valóságosan, mikor is egyidejűleg embertársa ebből hasznot húz.²⁹

A Rousseau orosz recepciótörténetét vizsgáló szakirodalomban A. P. Szumarokov gyéren kap helyet. Ahhoz azonban, hogy Rousseau műveit a szerző – ha nem is kedvelte – kiválóan ismerte, kétség aligha férhet. G. Gukovszkij 1930-as években kiadott tanulmánykötetében mutat rá példaképpen *A morál szóról* c. Szumarokov-írás vonatkozó aspektusára (utóbbit még Novikov közölte a Szumarokov halála után megjelentetett összkiadásban): a cikk heves támadás Rousseau civilizációt bíráló tanai ellen. Szumarokov vádja szerint Rousseau voltaképp az anarchikus állapot elérésére tör, ezzel pedig a társadalom szétesését készíti elő. *A jóra vagy rosszra születik az ember?* c. írásában, a Rousseau által gyűjtőpontba helyezett dilemmára válaszképpen a közismerten a szabadkőműves szellemiség iránt elkötelezett Szumarokov a címben megfogalmazott kérdésre így felel: „Rosszra születünk, ám a morál és politika javít bennünket meg”.³⁰ 1768-ban keletkezett, *A jótett kedvelése* (*О любви к добродетели*) c. költeményében Szumarokov a Rousseau eszmerendszerében megjelenő primitív, romlatlan természeti embert idealizálja. Mindmáig legnépszerűbb színpadi műve az orosz történelem egyik legkritikusabb jelenségét, a Rettegett Iván halála óta időről-időre felbukkanó törvénytelen trónkövetelők problémáját dolgozza fel csupán néhány évvel a Pugacsov-lázadás előtt. *A trónbitorló Dimitrij* (*Димитрий самозванец*, 1770) c. tragédia *A társadalmi szerződés* szellemében az ideális uralkodó közjó érdekében munkáló erényeinek hiányát veti az erőtlén, alantas antihős szemére, aki önös, korlátolt vágyai miatt bukik el.

A jogtudós unokaöccsét, F. Ja. Kozelszkijt is megérintik Rousseau tanai, nagybátyjával csaknem egyidőben, 1769-ben írott, *Béketűró élet* c., mitológiai alakokkal benépesített elbeszélő költeményében a hős, Dikon a Rousseau által a minden rossz gyökereként megjelölt, romlott, gyarló erkölcsű társadalom áldozatává lesz, tetten érhető az egyenlőtlenségről szóló doktrína hatása is.

Rousseau markánsan hat A. N. Ragyiscsev alkotói indíttatására, majd teljes pályájának és életútjának alakulására. Főműve a korszak egyfajta lezárása. *Az Utazás Pétervárról Moszkvába* (1790) c., Sterne-hatást mutató, regényes társadalomkritikai útirajz szerzőjeként a felvilágosodás politikai filozófiájának szociális kérdései foglalkoztatják, műve első részleteit a moszkvai szabadkőművesség vezéralakjának, Novikovnak küldi el, aki a szerző megnevezése nélkül közzé is teszi őket a *Festő* (*Живописец*) c. satirikus folyóiratában. Ragyiscsev további tíz évig dolgozik élete főművén, melyben a jobbágyviszo-

29 Я. П. КОЗЕЛЬСКИЙ, „Рассуждение двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом сознании” in *Избранные произведения...*, 1:555.

30 Лд. Г. ГУКОВСКИЙ, *Очерки по истории русской литературы XVIII века* (Москва: Издательство Академии наук, 1936), 122.

nyok keresztény-rousseau-ista szellemben kerülnek ábrázolásra. Rousseau kifakadása a liszaboni földrengés kapcsán, miszerint az embert érő csapásokról főként ön maga tehet, visszacseng műve szövegében: „Az embert érő csapások az embertől erednek”.³¹ A könyv végül az író törvényesen felszerelt saját nyomdájában a szerzőség feltüntetését elővigyázattal kikerülve készült el, megjelenését követően pillanatok alatt elkelt (D. Blagoj adata szerint „kis” példányszámban, mindössze 650 példányban). Ezzel a tettevel Ragyiscsev kivívta a cárnő tomboló haragját (aki mellett korábban apródként teljesített szolgálatot), s sokéves száműzetéséből csupán annak fia, I. Pál cárnak trónra lépte után, neki köszönhetően térhetett vissza. Az *Egy hét naplója* c. bizonytalan datálású (1770?, 1790?) lélektani karcolata elsősorban a *Vallomások* őszinte hangvételét, a gyengeségek és érdemek egyenlő súlyú feltárásának elvét idézi meg.

N. I. Novikov a korabeli orosz irodalmi élet legkiválóbb szervezője, könyv- és folyóiratkiadó, szabadkőműves nagymester, akit II. Katalin még a Törvény-előkészítő Bizottság munkájába is bevon, figyelemmel képességeire és tehetségeire. Nevéhez sok egyéb érdeme mellett az első orosz irodalmi enciklopédia is kötődik, mely *Опыт исторического словаря русских писателей* (*Az orosz írók történeti lexikonának vázlatja*) címmel 1772-ben látott napvilágot. Ennek a Rousseau nyomán tudatosuló egyik nevelési elv adja vezérfonalát: az oktatás küldetése perdöntő az egyén sorsában, eszerint az embert az „felemeli, okosabbá, nemesebbé, tisztábbá változtatja”.³² Később Novikov a szabadkőművesség felszámolására tett uralkodói kísérletet sínyli meg, 15 évre szóló, a schlisselburgi erőd fagyos börtönében letöltendő büntetéséből 4 év elteltével, az uralkodónő halála után Pál cár hozatja haza. Jóllehet Novikov korántsem tekint követendő rendszerként Rousseau világlátására, az orosz konzervatív szabadkőművesség elvei szerint nem a radikális változások híve, mégis a méhecske szorgalmával munkál a jobbítás érdekében. Az 1772–1773-ban kiadott, *Festő* c. folyóiratának 3. füzetében Rousseau és a tudatlan ember alakjait egymás mellé helyezve jelenti ki, hogy semmiben sem különböznek egymástól, hiszen egyként ellenségei a felvilágosodásnak, s minden baj a gyermekek elhibázott neveléséből fakad:

Gyermekeiteknek ezt mondjátok: »Csak nőj nagyra, meg légy boldog, eszed majd csak lesz.« – Szép erkölcsi nevelés ám az ilyen, oly érv, mit elvitatni nem lehet, új igazság nyiladozik fel a világ előtt! Józan elméjű aggok, legbölcsebb nevelők, a ti tudatlanságtokban némely hasonlóság mutatkozik korunkban Jean Jacques Rousseau igen dicső emberi bölcsességeivel: ő észérvekkel, ti viszont tudatlanságtokkal bizonyítjátok, hogy a tudományok haszontalanok.³³

31 A. N. RAGYISCSEV, *Utazás Pétervárról Moszkvába*, ford. TRÓCSÁNYI György (Budapest: Művelt nép kiadó, 1951), 55.

32 М. М. Будяк, *Новиков в Москве и Подмосковье* (Москва: Московский рабочий, 1970), 49.

33 „Статьи и заметки из сатирического журнала «Живописец»” in *Избранные произведения...*, 2:174.

Rousseau-ellenes érvelésében a filozófust tehát konkrétan meg is nevezi. A szabadkőműves önnevelés és öntökéletesítés útján járó Novikov nemhiába dönt – Comenius művének több nyelven megjelent kiadásait hangsúlyozva – annak *Orbis pictus* c. műve kinyomtatása mellett, mely Rousseau pedagógiai elvei keletkezése előtt és azokkal szemben az oktatást és nevelést tekinti a humanizáció zálogának.

M. N. Muravjovnak, az orosz szentimentalizmus korai képviselőjének a nézeteit Homérosz, Vergilius, Sterne, Shakespeare, Milton, Voltaire művészetét méltató megjegyzései mellett Rousseau iránti csodálata is jól jellemzi. Goethe *Werther*-ét már 1778-ban ismeri. Első verseskötetének terve addig soha nem hallott hangot szólaltat meg az orosz költészetben: az *Új versezeti próbálkozások Mihajla Muravjovtól*, 1776 c., kéziratos formában fennmaradt példányából a Rousseau által megtestesített poétikai elv, a nyílt önéletrajzi tónus, a személyes, egyéni, szubjektív tárulkozik fel. Muravjov, ugyan kezdetben Novikov és Heraszkov szabadkőműves köre vonzza, 1777 körül annak a rózsakeresztesség felé orientálódása miatt teljesen eltávolodik tőle. Anakreóni versei mellett a gyermekkorától meglévő dramaturgiai érdeklődése a *Didó* c. tragédia megírására sarkallta, tehetségtelen kísérletként elvetve azonban, csupán egy ódát publikált a mű anyagából. A Rousseau eszméi felé lelkesedéssel forduló, kiváló képességű és felkészült fiatalember II. Katalin cárnő felkérésére az unokáknak, Sándor és Konsztantyin cáreviceknek tanítja az orosz irodalmat, az orosz történelmet és az erkölcsfilozófiát. Ebből az időszakból maradtak fenn a herbartianus pedagógiát elővételező, a gyermek életkori körülményeihez igazodó történelmi és irodalmi tárgyú leíró munkái, melyekkel növendékeit látta el. A *Jó gyermek: Mesejáték* (1786) c. darabja irodalmi formában a gyermeknevelés fortélyait mutatja be az ideális házitanító prizmáján keresztül. A szív érzése, a Rousseau által propagált érzelem-kultusz Muravjov értékrendszerében élen áll.

A moszkvai egyetem első professzora, D. Sz. Anyicskov matematikus, filozófus és fordító, Christian Wolff megismerésméletének híve, a szenzualista álláspont kritikusa, a moszkvai szabadkőművesség aktív személyisége a természeti teológia és istenimádás tárgykörében keletkezett írásain túlmenően, a tudomány és „csinosodás” szerepének megítélésében perbe száll Rousseau tanáival. A *Beszéd, mely mondatott azon okokról, melyek az emberi megismerés folyamának akadályoztatóiul állanak, az 1774-es évnek június 30-ik napján* c. dolgozatában Anyicskov a tudományok fáradhatatlan művelőinek ellenszegülőket kárhoztatja, akik „belsőjükben vigadozva másokat afelől győzködnék”, hogy iskolára-tanítóra mi szükség is volna, minthogy „mindent megkaptak a természettől”.³⁴

G. R. Gyerzavin, aki halála előtt egy évvel még felfedezte az ifjú Puskit az orosz irodalom számára a líceumi vizsgán, igazságügyi miniszteri posztot viselt, s a nemhivatalos orosz himnusz szerzője lett, Herder és Rousseau esz-

34 Д. С. Аничков, „Рассуждение о натуральной богословии, о начале и происшествии натурального богочитания...” in *Избранные произведения...*, 1: 157–158.

merendszerével az N. A. Lvov körül szerveződött moszkvai irodalmi körben ismerkedett meg. 1778 körül keletkezett *Szabadságról* c. ódája mellett közéleti tevékenységében maximálisan cselekvésbe ültette át a filantróp, rajongó Rousseau-hívő³⁵ elhivatott kötelességtudatát, tambovi kormányzóként a felvilágosult államférfi mintaképe (népi tanodát, szegényházat, árvaházat és színházat épített), a cárnőhöz közelálló udvaroncként e posztion elérhette nyolc városi iskola alapítását is. I. Pál rá támaszkodott a fehérorosz vidéken elharapódzott éhínség sikeres letörésében, a cár meggyilkolása után pedig talán egyetlen volt, aki „papírt írt”, feliratban szorgalmazta, hogy legalább a látszat kedvéért induljon vizsgálat az uralkodó halála körülményeinek felderítésére. Gyerzsavin feleségének unokahúga, Marija Rosztovszkaja író emlékirataiban jegyzi le, hogy a költő dolgozószobájában álló „gipsz mellszobrok” között volt Szókratészé és Jean-Jacques Rousseau-é.³⁶

Idővel az író Rousseau hatása egyre inkább felülkerekedik: követői közt tartjuk számon V. I. Majkovot, akire *Pygmalion* (1774) c. drámája megírásakor esetleg hathatott Rousseau azonos című műve. A *Csodabogár* (1790) c. drámájában Ja. V. Knyazsnyin, Szumarokov barátja, a nagy hatású oktatáspolitikus, Beckoj gróf titkára a mű egyik szereplőjét, a beszélő nevű Lentyagin uraságot³⁷ (magyarul kb. Lustaffy) Rousseau szellemében rajzolja meg, Fonvizin úrfijára rímelve, a jól ismert, sokat parodizált és már Péter cár által is kipellengérezett, tohonya, művelődésre nem hajló földbirtokos patriarchális alakját alkotva meg.

I. I. Beckojnak, a kultúr- és oktatáspolitikusnak, számos tanintézet létrehozójának némileg utópista, összességében viszont igen korszerű nevelési nézeteire, a környezet ártó hatását kiküszöbölő pedagógiai elképzeléseire, ezen belül az emberi méltóság piederstálra emelését célzó, az istenfélő, jámbor „új fajta” ember kinevelésére irányuló aktív törekvéseire nagy hatással voltak a felvilágosult eszmék, köztük Rousseau tanításai. Rousseau és a többi enciklopédista személyéhez párizsi tartózkodása révén kötött ismeretségek számai fűzték, előbbivel együtt vallotta, hogy az ember a természettől fogva nem gonosz, hanem jó, szívét a dicséretes hajlamokban kell erősíteni.

A híres dramaturg, Gy. I. Fonvizin is a francia felvilágosodás lelkes híve, kezdetben Jelagin mellett állt szolgálatban. A tanulatlan nemesifjút kifigurázó komédiája, *A kamasz* az orosz kánonnak örökös része. A szerző még a novgorodi millenniumi emlékmű relíepei között is helyet kapott. Rousseau eszméi és személye iránt viszonya meglehetősen változó. Hosszas párizsi tartózkodása során minden igyekezete ellenére sem láthatta a filozófust, mert az pár napra a

35 Erről részletesebben ld. A. T. Дворцов, *Жан-Жак Руссо* (Москва: Наука, 1980), 77–78.

36 М. Ф. Ростовская, „Воспоминания о Гаврииле Романовиче и Дарье Алексеевне Державиных” in *Г. Р. Державин в воспоминаниях современников*. szerk. Н. П. Морозова, 136–195 (Санкт-Петербург: Всероссийский музей А. С. Пушкина, 2018), 146.

37 Л. И. Кулакова, „Я. Б. Княжнин” in *Русские драматурги*. szerk. Г. П. Макогоненко, 291–338 (Ленинград, Москва: Искусство, 1959), 315.

kitűzött, majd elmaradt találkozó után meghalt. Az *Értekezés a késedelem nélkül bevezetendő állami törvényekről* c. sokáig kiadatlan reformtervezetét, melyet korábban a Panyin-fivérekkel együtt dolgozott ki, s melyet Ny. Panyin már nem adhatott át Pál cárnak, kézírásos másolatokban terjesztették. Ebben épp *A társadalmi szerződés* szellemében „önkéntes erkölcsi köteleességvállalásokként” definiálja a társadalmat.³⁸ Ám a *Franciaországi levelekként* is emlegetett szövegtörzskorpuszban 1778. márciusi dátummal Rousseau-t „torzszülöttnek” nevezi, másutt „örültnek”, „becstelennek”, „sarlatán filozófusnak”, ahhoz a kutyához hasonlítva, „aki abba harap, aki kenyérrel kínálja”.³⁹ Fonvizinnak a majd csak 1830-ban kiadott memoárjait is deklaratív elhatárolódás, a *Vallomások* paradox öncélúságát bíráló szarkasztikus aforizma indítja, miszerint azok szerzője „az embert kívánta bemutatni, miközben egyes egyedül önmagát mutatta be”. Ennek dacára „a mi kedves Rousseau-nk” fordulattal tiszteli meg.⁴⁰ Szemléletük döntő eltérése abban áll, hogy Fonvizin az emberben születésétől fogva jelenlévőnek tételezi a rossz iránti hajlamot, mely a morális tilalmak elsajátítása révén küzdhető le, szemben Rousseau-nak a gyarlóság társadalmi gyökeréről szóló tételével.⁴¹

A kortársak kiváló nyelvismerete dacára megjelenő Rousseau-fordításkorpusz tételes elsorolása nem kevésbé tanulságos recepciótörténeti vázlatunk szempontjából, ebben elsősorban A. A. Zlatopolszkaja fentebb említett bibliográfiájára hagyatkozunk. Legalább tíz kiadás ezek közül szigorúan a vizsgált időszakra esik. Legelsőként az *Értekezés a tudományokról és művészetekről* jelenik meg 1768-ban, majd 1787-ben P. Patyomkin átültetésében (de M. Jugyin már 1792-ben újra lefordítja). Az *Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* ugyancsak P. Patyomkin fordításában ebben az időszakban két kiadást ér meg, 1770-ben és 1782-ben. A *Francia Enciklopédia* számára készült szócikk *A politikai gazdaságtanról* oroszul előbb 1767-ben A. Nariskin, majd 1777-ben A. I. Luzskov fordításában válik hozzáférhetővé. Az *Emil, avagy a nevelésről* 5. könyvének rövidített változatához az orosz olvasó P. I. Sztrahov átültetésének köszönhetően 1779-ben jut hozzá, majd 1799–1800 között jelenik meg I. I. Vinogradov, végül a teljes szöveg csak 1807-ben E. Delszal jóvoltából. 1770-ben, majd 1801-ben lát napvilágot *A savoyai vikárius hitvallása* Sz. Basilov fordításában. Az *Új Heloïse* átültetésére először P. Patyomkin (1769), majd V. Szonyikov (1792) vállalkozik. A *Vallomások* D. Boltin fordításában 1797-ben jelenik meg. A vizsgált időszakban egyéb gyűjteményes kötetek (1770, 1771 és két, a kiadási évét nem jelző kötet), tovább-

38 Вö. Лотман, „Руссо и русская ...”, 250–251.

39 Д. И. Фонвизин, *Собрание сочинений в 2-х тт.* (Москва–Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959), 2: 438, 700.

40 Вö. Фонвизин, „Собрание сочинений...”, 2: 81.

41 Вö. Лотман, „Руссо и русская ...”, 257.

bá a levelezés egyes darabjai is anyanyelvén állnak az orosz olvasó rendelkezésére. Ezen felül, 1776–1792 között 15 névtelen, a fentiekben elsorolt szerzőktől származó, sajtóban vagy kötetek előszavaként közölt írás kerül nyomtatásba.

Még a témában járatlan kutatónak is szembetűnő a szabadkőműves művelődés korabeli kontextusában, hogy Rousseau fordítói között ott találjuk a testvériséghez tartozó I. V. Lopuhint, A. M. Kutuzovot és I. P. Turgenyevet. A korabeli szabadkőművesség azon túl, hogy – amint Tüskés Gábor fogalmaz, – „az elit értelmiségi együttműködést” segítette elő,⁴² a művelődés és önképzés számára kínált kitűnő és precízen kialakított keretet, minthogy lényegét tekintve ezen elven működött. A társaság oroszországi történetét alaposan ismerő A. Pipin egy eredetileg A. Sz. Uvarov gróf birtokában lévő kéziratból idézi Gedeon archimandrita korai beszámolóját, miszerint: „amazon szabadkőművesek szektája gyarapodóban van, ahol Voltaire és Rousseau nevű filozófusok nagy tiszteletben állnak”.⁴³ Figyelemreméltó, hogy a két név és a felvilágosult társaság egybefonódik, bár ennek konkrét kapcsolatok is állhatnak a háttérben, melyek azonban nem feltétlenül és nem elsősorban magyarázzák ezt a viszonyt. A szabadkőműves miszticizmus ezen fogékonyságát mindenképp táplálhatta Rousseau tétele az elme hipertrófiájának kártékony voltáról.⁴⁴ Az oroszországi dokumentumok tükrében a „magasabb fokozatok” számára rendelt tanulmányozandó olvasmányok sorában Seneca, Plutarkhosz, Adam Smith, J. B. Basedow és Helvetius művei „alulmaradtak Rousseau hatásához képest”.⁴⁵

A szabadkőművesség ambivalens viszonyát azonban jól mutatja a fent taglalt Novikov példája. Barátja, szabadkőműves testvére, az erdélyi szász származású J. G. Schwarz professzor ugyanakkor a Moszkvai Egyetemen diákjait a megismerés útján azzal a tétellel terelgette, miszerint „az igazsághoz eljutni” „az elme (tudomány), az érzés (irodalom és művészet), valamint a kinyilatkoztatás (vallás)” egyesített eszköze által lehetséges. Ezért propagálta az érzelmes Rousseau műveit. Korunk kutatójának szavával: a testvérek a Novikov-féle tipográfia valamennyi kiadványát támogatással fogadták, „lett légyen az Szent Ágoston lelkesítő műve, Rousseau szentimentális regénye vagy egy matematika tankönyv”.⁴⁶ Az érzelem megismerő funkciójának tudatos kultuszát, az „érzelem vallását” különösképpen a szabadkőművesek iránt lojális, misztikus filantróp tanokat valló, politikai reformer Pál nagyherceg, a későbbi uralkodó

42 Tüskés Gábor, „Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában” in *„Gazdagabb voltam, mint hinni bármikor is adatott”: Ferenczi László emlékkönyv.* szerk., bibl. Tóth Szilvia (Budapest: Hungarovox, 2018), 193.

43 А. Н. Пыпин, *Русское масонство XVIII и первая четверть XIX в.* (Петроград: Издательство ОГНИ, 1916), 99.

44 В. Боголюбов, *Н. И. Новиков и его время* (Москва: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1916), 141.

45 Пыпин, *Русское масонство XVIII и...*, 301.

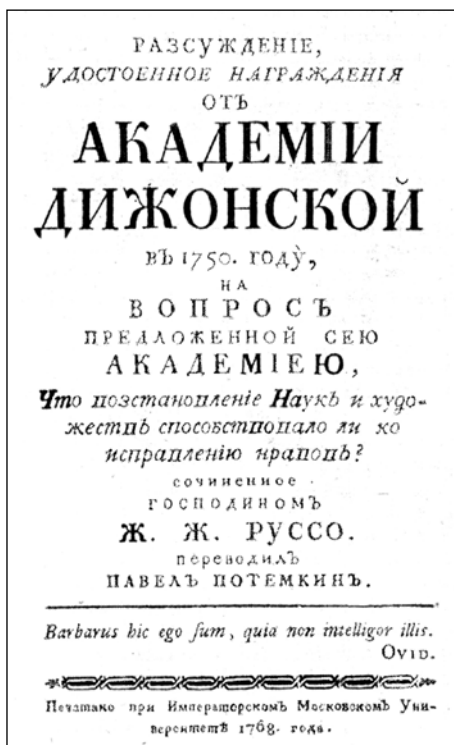
46 И. Ф. Мартынов, *Книгоиздатель Николай Новиков* (Москва: Книга, 1981), 73.

rezidenciáján, Pavlovszkban ápolták. Hitvese gyermekkorától Rousseau szelleméből táplálkozott. A „Spirituális szerv” töltekezését Rousseau művei ezért szolgálhatták.⁴⁷

Rousseau mindenképp a szentély részét képező „világosságok” felé vezet, melyet Tüskés Gábor értelmez a maszonikus szimbólumrendszert felfejtő dolgozatában.⁴⁸ Rózsakeresztes felvétele alkalmából mondott ünnepélyes beszédéhez készült jegyzeteiben Novikov a „szegény világtalant” szólítva, aki „elháritja magától a napfényt”, így kiált: „Nem hiszel a Szent Írásban? – Hát akkor kinek hiszel? Voltaire-nek, Rousseau-nak, Helvetiusnak tán?”⁴⁹

1. kép: Maurice Quentin de La Tour festménye (1753) és Ernst Carl Gottlieb Thelott metszete után ismeretlen rézmetsző: Rousseau, orosz és latin feliratú metszet

2. kép: Rousseau-nak a Dijoni Akadémia pályázatára beadott értekezése Pavel Patyomkin gróf orosz fordításában 1768-ból

47 Г. В. ВЕРНАДСКИЙ, *Русское масонство в царствование Екатерины II* (Петроград: Тип. Акц. О-ва тип. дела в Петрограде, 1917), 115–116.

48 Tüskés Gábor, „33 jelkép: szabadkőműves szimbólumok a 18. században” *Rubicon*, 10. sz. (2020): 39.

49 A beszédet a kiadás mellékletében közlik: [Н. И. НОВИКОВ], *Письма Н. И. Новикова* (Санкт-Петербург: Издательство Н. И. Новикова, 1994), 253–256.

Jean-Jacques Rousseau's Early Reception in Russia (From 1752 to the Rise of Karamzin)

This study examines the early reception of Jean-Jacques Rousseau's ideas and works in 18th-century Russia, spanning the period from 1725 until the emergence of Nikolay Mikhailovich Karamzin as a leading cultural figure. The paper explores how Rousseau's philosophical, political, and pedagogical ideas were initially perceived by Russian intellectuals, nobles, and reform-minded elites. While Rousseau never visited Russia, his influence penetrated deeply through translations, personal correspondences, and the broader dissemination of French Enlightenment literature. By analysing a diverse corpus of translations, critical responses, and philosophical debates, the study highlights the complex and often ambivalent attitudes toward Rousseau. These ranged from fascination and idealization – particularly within freemason and sentimentalist circles – to outright rejection, especially among more conservative figures like Catherine the Great. The essay pays particular attention to Rousseau's role in shaping discourses on education, social inequality, and statehood, and how these ideas were reconciled or rejected within the ideological frameworks of Russian Enlightenment and early Romanticism. Through detailed case studies, including reactions from key Russian figures such as Trediakovsky, Domashnev, Sumarokov, Novikov, Radishchev, and Fonvizin, the paper demonstrates the ways Rousseau's legacy was interpreted, criticized, and assimilated in Russian literary and political thought.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Melyik Múzsza vezesse a peregrinust? Faludi Ferenc szerepe egy tanköltemény tükrében

Noha Faludi Ferenc prózai műveinek kritikai kiadásából teljes joggal hagyták ki a szerkesztők Jakob Liebl *De itinere in provincias exteras libri duo* című tankölteményét, amelynek címlapján szerepel ugyan Faludi neve, mint olyan, aki az esetleg peregrinálni óhajtó végzős hallgatókat doktorrá avatta, ám a valódi szerző – mint a címlap helyes olvasatából ki is derül – a kollektívnek álcázott retorikai osztály, vagyis a grazi jezsuita egyetem akkori retorikaprofesszora.¹ Liebl Jakob – mivel később Nagyszombatba helyezték és ott is halt meg – Szinnyei József írólexikonában is szerepel, csupán a névalakja tér el, mert ő Liechtlnnek írja.² Hogy Faludinak mégis több köze van hozzá, nemcsak a vizsgáztatás, az egyértelműen kiderül az 1738. június 17-én kiadott és a kritikai kiadásban is szereplő, Ignatius Gaston Pardies jezsuita matematikus és mérnök által szerkesztett és Faludi által latinra fordított hadmérnöki munkából, amelynek címe: *Collectiones mathematicae ex architectura militari*. Ennek előszavában ugyanis Faludi így ír: „Maguk a háborús idők – mikor a Felséges Császár kelet felé indult hadaival – adták a tanácsot, hogy ezt a hadi ajándékot mintegy az új geometriában való első katonai tapasztalatszerzés gyanánt nektek felajánljuk.”³

Ennek alapján érthető, miért és hogyan illesztett be Liebl Jakob egy aktualizáló hadi részletet, vagyis választott magának ideiglenesen eposzi Múzsát a kéténekes tanköltemény első énekében. Egyébként ugyanis, amikor a külföldre induló exdiák tanvándorokat okosítja, akkor leginkább arra figyelmezteti őket, hogy ritkán és ne túlságosan rúgjanak be, óvakodjanak a vérbajtól, illetve lehetőleg ne kártyázzák el az utolsó vasukat is. Hogy mégis legyen valami ideológiai tanulság, azért egy szörnyű, a vérbajjal versengőnek tekinthető lelki beteg-

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet professor emeritusa.

1 [Jakob LIEBL], *De itinere in provincias exteras libri duo, Honoribus [...] neo-doctorum, cum in alma, ac celeberrima universitate Graecensi promotore R. P. [...] suprema aa. ll. & phil. laurea insignirentur* (Graz: Widmanstad, 1739). Egyik példánya a luzerni kanton könyvtárában megtalálható, és szerencsére a svájci tulajdonos fölrakatta a Google Books-ra. A luzerni könyvtári bejegyzés ráadásul Faludi nevét is tartalmazza kézírással, Carlos Sommervogel bibliográfiájára hivatkozva (*Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, tom. III, 537, nr. 2.).

2 SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái VII* (Budapest: Hornyánszky, 1900), 1211.

3 Uray Piroska fordítása, lásd: FALUDI Ferenc, *Prózai művei*, s. a. r. VÖRÖS Imre, ford. URAY Piroska, Régi magyar prózai emlékek 8/2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 832, 1005.

séget is fölemlít, ez pedig a janzenizmus. De hát akkor vegyük szemügyre a hőseposzi kiruccanást; vagyis vonuljunk egy kissé a török határra! Ezt a témát „marsilag” csupán annyi előzi meg, hogy a költő megjegyzi: ha a friss diplomások netán hadi babérra vágnak, először feltétlenül menjenek el Velencébe, és ott tanulmányozzák a fegyvergyártást és az Arzenálban a hadihajók építését! A csatátér csak ez után következhetik: „Hiszen esetleg fellobbanhat benned a véres diadal szeretete!” (I. ének, 201. sor)⁴

Nec te prætereant fatalia Pergama lunæ,
 Induperatrices aquilæ, quæ fulmine cingunt.
 Regnorum excubias ac hospita limina Martis
 Aspice: Bellipotens, quæ spretô dicitur Hæmô
 Incolere, & sparsis galeis numerare triumphos.
 Insuper & cauto diversa per æquora cursu,
 Terrarûmque plagas varias, atque intima regna
 Europæ attentus relegas, quæcunque per orbem
 Artifici vallata manu, & fortissima surgunt
 Pergama, quæ constans tollit super æthera rumor.
 Hæc seu veliferis Francorum stringat habenis
 Nereus, aut Calpes videant Abylæque colossi,
 Seu sint Austriacis per Belgica rura lupatis
 Subdita, vel Batavas timeant subjecta sagittas,
 Sive hæc bellicrepâ Thamesis circumsonet undâ,
 Sive paludosis constringat Bega fluentis,
 Nescia quæ puppis, quin pigrô turbida cænô
 Stagna fuere prius, diram exhalantia pestem,
 Ast modò provolvunt Mercinæ limpida famæ
 Flumina, quæ nivea argenti cælantur in urna.
 Servia sive tuos jactes celeberrima muros,
 Mons ubi longa operum serie, vallisque superbus
 Aspicit Odrysiis iterum satianda carinîs
 Aquora Danubii, qui quondam pallidus ortum
 Auroræ extimuit Geticæ, modò cæde Gelonum,
 Et Mahometigeno cupit erubuisse cruore.
 Vota probent Superi! littusque binominis Istri
 Palmis Bosphorica miniatis cæde coronent,
 Et domitas Asiæ cidaes per flumina spargant,
 Auspiciis Wallee tuis, cui Martia laurus,
 Et belli commissus apex, cui Servia colles,
 Cui sua sacrârunt Tauruni pergama fata,

4 *De itinere...*, 17.

Cui famulís undís sociata in foedera Savus
 Currens, indigitat liquidi vectigal amoris.
 Musa mihi jam siste gradum! quo classica belli
 Te rapiunt? furor est, rubicundo in pulvere Martis
 Syrmate Moeonio faciles terrere Camenas.
 Mitte tubas, coeptásque vias placidissima carpe.
 Non omnes fera bella juvant, & valla Gradivi.⁵

(I. ének, 231–269)

Ne felejtse el a (Fél) Hold végzetes erődjait sem, melyeket most villámaikkal öveznek a császári sasok. Tekintse meg az országok őrállásait és Mars idegen határait: a háborúk Ura – mint mondják – otthagya lakását, a Balkán-hegységet, és sok sisakot szétszórva diadalrait számlálja. Ezenkívül különböző tengereken is átóvakodva, szemlélje meg az egyes égtájakat, figyelve Európa belső országaira is; és lásd az egyes, mesteri kézzel emelt erős várakat is, melyeket égiszerű csatazaj vesz körül. Lehetnek ezek akár franciáké, akiket vitorlás gyepölőjével szorongat Nereus, vagy olyanok, hogy Herkules oszlopai lássák őket, vagy pedig lehetnek Ausztria igájának is alávetve, a belga mezőkön; vagy akár olyanok, amelyek a hollandok nyilaitól reszketnek, vagy körülveheti őket a hadizajtól dörgő Temes, vagy bekerítheti őket a mocsaras Béga; ezek korábban nem voltak hajózhatók, sőt rút lápot alkottak, lehelletük vad dögvészt keltett, de most előtörnek hullámaikkal, folyadékként, melyek Mercy⁶ hírnevétől fényesek, tartóedényük pedig hófehér. Vagy akár te, leghíresebb Szerbia, te dicsekedjél falaidal; ahol hosszú munkálatok után egy, völgyeire büszke hegy emelkedik és tekint le a Duna vizére, amelyet újra meg kellene etetnie a trák (török) hajókkal, a Dunára, amely egykoron sápadtan várta a geta (oszmán) hajnal feljöttét, azután pedig a gelónok (törökök) vesztétől azt várja, hogy a mohamedánok véréből válják veressé. A fogadalmat váltsák valóra az istenek! És a kétnevű Ister partját a boszporusziak veszte által koronázzák meg vörös színűre festett pálmákkal! És Ázsia megzabolázott turbánjait szórják a folyamba! A Te fővezérletteddel, Wallis, akire vár Mars babérja, és akire bízták a háború vezetését, és akinek szentelte dombjait Szerbia, és Nándorfehérvár erődje a maga végzetét, és akinek szövetségeséül szegődve, segítő hullámaival folyik ide a Száva, jelezvén ezzel áradó szeretetének adóját.

⁵ *De itinere...*, 18–19.

⁶ Claudius Florimond, conte de Mercy (1666–1734), lotaringiai német hadvezér, I. Lipót alatt harcolt a franciák, majd a törökök ellen.

Ó Múzsza, állítsd le már menetelésemet! Hová ragadnak a Háború kürtjelei? Őrütség Mars véres porában, homéroszi uszályal visszariasztani a könnyüléptű Múzsákat. Tedd le tehát harci kürtödet és folytasd elkezdett utadat, a legnyájasabban. Nem mindenki helyesli a Nagyléptű (Mars) vad háborúit és sáncárait.

A magyar hadtörténet-írásban többek között Bánlaky József elemezte III. Károly szerencsétlen végű török háborújának előzményeit, okait és lefolyását.⁷ A császár először is azért szövetkezett Oroszországgal, mert így akart, az előzőleg már elvesztett, franciákkal szemben vívott spanyol és olasz háborúi után, új partnert találni lengyelországi terveihez. Továbbá folytatni kívánta a Savoyai Jenő hatalmas győzelmei után elakadt vagy abbamaradt török háborút az okból is, mert a franciák nyíltan a szultán szövetségeseivé váltak. Magyar történelmi szempontból ezt természetesen eddig elsősorban Mikes Kelemen nézőpontjából vizsgálták, hiszen – mint ezt legutóbb igen nyomatékosan kimutatta Tüskés Gábor és Knapp Éva – leginkább a Rákóczi József törökországi megjelenése után kialakult helyzet megítélésével kapcsolatban fejt ki legkeserűbb megállapításait az emigráció belső bajairól.⁸ Ezért igen fontosnak tartom, hogy ne csak e szerencsétlen háborúnak a másik, tehát a Moldva felől induló eseményeivel foglalkozzunk, hanem a dél-magyarországi és szerbiai hadjárat szerencsétlen fordulataival is, amelyekről eddig – mint maga is jelentős résztvevő – csak Hadik András emlékiratából tudhatunk, ezt azonban irodalomtörténészek nem vizsgálták.⁹ Liebl ugyanis a lehető legdicsőbb és biztosan az ég által is győztesnek jelölt hadvezért látja az ír származású, de már Ausztriában született Wallis tábornagyban, akit két elődjének tehetetlensége után vezényelt át Erdélyből a Délvidékre a császár, illetve a haditanács. Azonban ő még ezen dicstelen elődjénél is szerencsétlenebbül döntött minden egyes esetben, akár várostromról volt szó, akár Nándorfehérvár védőbástya-rendszerének felhasználásáról, akár a Dél-Szerbiába vezető hegyi utak kifürkészéséről. Sikerült is elveszíteni a Savoyai által meghódított területeket, magát Belgrádot is, és a temesvári tartomány szintén visszakerült török uralom alá.¹⁰ Wallist leváltották, hadbíróság elé állították,¹¹ ahonnan a császár halála után majd csak Mária Terézia eresztette szabadon.

7 Vö. BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme 19: III. Károly, Mária Terézia és II. József kora (1716–1790)* (Budapest: Athenaeum, 1941).

8 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „testetlen ige egy szellemi hazában”: *Mikes Kelemen* (Budapest: Balassi, 2024), küll. 224 skk.

9 TÓTH Ferenc, „Hadik András az 1737–39-es török háború iskolájában”, *Hadtörténelmi Közlemények* 124, 1. sz. (2011): 157–170.

10 Lásd még a háború leírását török szemmel is, vö. KARÁCSON Imre, „III. Károly háborúja a törökökkel 1737–1739 (Sakir bej és Szubhi török történetírók leírása szerint)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 5, 1. sz. (1892): 323–370.

11 George Wallis (Bécs, 1671–Bécs, 1743) császári tábornagy és Két Szicília Királyságának főparancsnoka.

A magyar és német anyanyelvű szülőktől származó grazi professzortól, Johann Andritschtól tudhatjuk, hogy Faludi Ferenc grazi évei alatt igen nagy feszültséget okozott az egyetemen az, hogy a fenntartó jezsuita rend teljes, azaz minden karral rendelkező egyetemmé szeretne volna fejleszteni a grazi intézményt, ám ez a terv sok ellenséget is mozgósított, akik leginkább csak a bölcsészetet és a teológiát hagyták volna meg a graziaknak.¹² Ezért igen fontos volt, hogy amivel csak lehet, jelezzék az udvarnak, hogy ők hűségesek az uralkodó politikájához, akkor is, ha hatalmas ellentét áll fenn a jezsuiták és Franciaország akkori vezetői között. Tehát ez lehetett az oka, hogy Faludit arra kötelezhette a rend, hogy a szorosabb szakmai közé egyáltalán nem tartozó hadmérnökségről állítson össze könyvet. Innen tehát az előszó utalása az éppen folyó háborúra.

Viszont mint látjuk, az idézett részben maga a költő, azaz mondjuk inkább úgy, hogy a költő és a doktori iskola vezetője, azaz Liebl és Faludi hirtelen megállítják a hadi Múzsza *marsírozását*, sőt leszögezik azt is, hogy a béke azért mégiscsak jobb és fontosabb elérendő cél a jámbor peregrinusok számára. Sőt, az egész költemény végén, tehát a II. ének befejezésekor felsorolja mindazokat a hasznos tudományokat, amelyeket a peregrinusoknak jól irányzott és jól megtervezett vándorútjukon meg kell ismerniük, hazahozniuk, és hazájukban, azaz Németországban meghonosítaniuk. Ide számítja nemcsak a korábban emlegetett európai királyságokat, tehát Hollandiát, Franciaországot vagy Angliát, hanem még Amerikát és Japánt is! Igen fontosnak tartja a mezőgazdasági és ipari újításokat, valamint a világkereskedelmet. És ha jogász lesz majd végül, külföldi tapasztalataival felfegyverkezve a peregrinus, akkor is az igazságot és hazáját kell szolgálnia, valamint békét teremteni és új szövetséget a korábban hadban álló országok között.¹³

Véleményem szerint érdemes volna ezt az egész költeményt lefordítani magyarra, mégpedig nemcsak Faludi miatt, hanem azért is, mert Liebl később Magyarországra került és itt hunyt el. Legfőképpen azért volna jó a szöveg további vizsgálata, mert hozzájárulhatna Faludi politikai nézeteinek mélyebb megismeréséhez, hiszen nem csupán a rend eltörlése után, amelyet döntő fordulatnak érzett egész életében, hanem már jóval korábban, tanárként vagy cenzorként is érinthették olyan események, amelyek egyre jobban „magyarították”. Szükséges volna róla egy életrajz, hiszen eddig életművéről igen sokat tudhatunk, de róla mint emberről nem eleget, noha már egy ifjúsági regény főszereplője is volt, mégpedig Kőszegi Imre *A jezsuiták végnapjai* című művében, ahol ő nevezi, igen jó pedagógusként, magyar költővé Rájnis Józsefet. Végül egy javaslat: ha magát a költeményt nem is tekinthetjük Faludi művének,

12 Johann ANDRITSCH, „Ferenc Faludi und die Grazer Universität”, *Burgenländische Heimatblätter* 41 (1979): 181–192; vö. Karl AMON, „Vom Jesuitenkolleg zum Priesterseminar”, in *400 Jahre Grazer Priesterseminar*, 3–11 (Graz: Ragossnig-Graphia, 1939).

13 Lásd: *De itinere...*, különösen 55–56.

a hozzá írt előszót igen! Az ugyanis egy árva szót nem szól egyetlen célról sem, amelyet el kell érnie a peregrinusnak, hanem csak arról, hogy minden lehet belőlük, hiszen aki a doktori címet sikerrel megszerezte, az immár egy nagy, hosszú és eredményes utazás végén áll!

Which Muse Should Guide the Peregrinus? The Role of Ferenc Faludi Reflected in a Didactic Poem

This study explores the complex authorship and ideological context of the Latin didactic poem *De itinere in provincias exteras libri duo*, published in 1739 with Ferenc Faludi's name on its title page. Although the poem was excluded from Faludi's critical prose edition due to questions of authorship, this paper argues that Faludi's involvement – particularly as a translator and promoter – deserves reconsideration. The actual author appears to be Jakob Liebl, a Jesuit rhetoric professor in Graz, writing on behalf of his collective class. Through an analysis of the poem's content and rhetoric, especially its militaristic and moral exhortations to young scholars embarking on academic journeys abroad, the paper highlights the intertwining of Jesuit educational ideals with contemporary Habsburg military propaganda. A key section evokes a martial Muse and reflects the tensions of the Austro-Turkish War (1737–1739), notably extolling General Wallis, whose actual military failures contrast sharply with the triumphalist tone of the poem. The poem ultimately retreats from warlike zeal, endorsing peaceful academic exploration and the pursuit of useful knowledge for the benefit of the homeland. By examining the poetic structure, historical references, and Faludi's own contributions, this study reveals how literary production in Jesuit institutions served broader political and pedagogical goals. The article concludes with a proposal for a full Hungarian translation of the poem, which would enhance understanding of early modern Central European intellectual history and Faludi's evolving identity within it.

DEBRECZENI ATTILA

Kazinczy, az író rab és rab író¹

A *Fogságom naplóját* Kazinczy a börtönévek alatt változatos módszerekkel készített rövid jegyzései alapján írta meg élete végén. Az eredeti jegyzések lényegében nem maradtak fenn, másolatokban ismertek, ezzel szemben Kazinczy-nak az önéletírásban csak marginálisan szereplő irodalmi tevékenysége számos kézirattal dokumentálható. Feltűnő, mint Szilágyi Márton írja, „hogyan ez a jelentős irodalmi aktivitás nem csapódott le a *Fogságom naplójában*, azaz onnan csak közvetve lehet megtudni ezekről a fordításokról valamit”.² Áttekintve a fogság idején készült nagyobb munkákat, mennyiségük valóban meghökkentő, különösen annak tudatában, hogy a hat és fél év alatt csak rövid időszakokban volt meg a lehetőség ezek készítésére. Budán 1795. június közepétől szeptember végéig legálisan, Brünmben az 1798 májusa előtti nagyjából egy évre tehető időszakban, az örök hallgatóságos beleegyezésével, Munkácson az 1800 júliusa és 1801 júliusa közötti esztendő során, nem ismert körülmények között, de nyilván illegálisan, mert ekkorról adatolható az ecetben oldott rozsdával való írástechnika. A fordítások többsége besorolható Kazinczy valamely addigi projektumába,³ csak néhány nem, de ez nem jelenti új projektum elindítását. A fogságban született munkái esetében általában sem tekinthető érvényesnek a projektumok szerinti gondolkodás, hiszen annak éppen az alapja hiányzik: a tervszerű publikálás lehetősége. Az írás a fogságban a korábbiakhoz képest egészen más jelentőséggel bírt számára, amint feljegyzéseiben írta, az élet némely örömei közül volt az egyik, mely enyhülést nyújtott az ínségben.⁴

* A szerző irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

1 A tanulmány, mely egy nagyobb munka része, a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

2 SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 67–68.

3 Tanulmányaink a projektumokról: DEBRECZENI Attila, „Idyllium és román: Kazinczy pályakezdő projektumai I.”, *Irodalomtörténet* 104 (2023): 276–299; DEBRECZENI Attila, „Idyllium és román: Kazinczy pályakezdő projektumai II.”, *Irodalomtörténet* 104 (2023): 394–419; DEBRECZENI Attila, „Játékszín (Kazinczy Orpheus idején indult projektuma)”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2024): 4–29; DEBRECZENI Attila, „Élőfeltevésektől mentes, életre való Philosophia: Kazinczy projektuma az *Orpheus* idején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2024): 1–35. A projektumokról szólván a továbbiakban az ezekben kifejtettekre támaszkodunk.

4 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, kiad. SZILÁGYI Márton, Kazinczy Ferenc művei: Első

Kezdetben inkább korábbi fordításait dolgozta újra, később megszáporodtak az új művek. Kéziratait hazaküldte Budáról és Brünnből való elvitele előtt, hogy ha kiszabadul, akkor ő, ha nem, akkor valamely barátja megjelentethesse azokat. Ezért maradhattak fenn ilyen nagy számban. A jelen tanulmány a fogság alatti írói tevékenység teljességre törekvő⁵ áttekintését igyekszik elvégezni, a kéziratos hagyatéék vizsgálata alapján.

Buda

Önéletírásában Kazinczy megemlékezik arról, amit több kéziratába is bejegyzett: a királyi kegyelem után, 1795. június 11-én átvitték őket az egykori gárdaházba és katonai felügyelet alá kerültek. Fogvatartási feltételeik jelentősen javultak, tintához, papírhoz jutottak, Kazinczy visszakapta holmijával együtt művei lefoglalt kéziratait.⁶ Három és fél hónapnyi intenzív munka vette kezdetét, amit ugyanúgy dokumentált, mint fogsága legtöbb mozzanatát. Ekkori kéziratait egy kivételével datálta, többször a munka kezdetét és befejezését is feljegyezte, így nemcsak az tudható, mit végzett Budán, de az is, mikor és milyen sorrendben. Júniusra két fordítás elkészítése esik, feltűnő módon mindkettő új, nem pedig újr fordítás. Metastasio *Titus*-át korábban már tervbe vette a játszószíni projektum keretében, az Osszián-fordítás egészen új, s nem illik egyik addigi projektumba sem. Bevallva vagy bevallatlanul, mindkét fordítás allegorizál, aktuális helyzetére vonatkoztatja a fordított művet.

Az ossziáni énekek közül *A' Szelmai Dalok* fordítását készítette el, azt a híres részt, amelyet Werther az öngyilkossága előtt felolvas Lottének. Az 1795. június 24-ei dátummal jegyzett autográf kézirat⁷ azt is rögzíti, hogy a fordítás Goethe levélregénye (vagyis Goethe Osszián-fordítása) alapján készült. Visszaemlékezve a szelmai ünnepre, amikor bárdok egymással versengtek, az öregségre jutott Osszián megidézi hármuk énekét az elmúlásról, az egykori hősről és szeretőkről. A szelmai dalok fő tárgya a holtak elsiratása és az emlékezés, ahogy elsőként Kolma teszi:

osztály: Eredeti művek. Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 19, 29. A továbbiakban: *FN*.

- 5 A kevés és zömében töredékes verset itt nem vesszük figyelembe, ezekre nézve l. a kritikai kiadásban írottakat: KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, a német szövegeket ford., kiad. DEÁK Eszter és DONCSEZ Etelka, a görög szövegeket ford., kiad. D. TÓTH Judit, 2 köt., Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek. Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:218–219, a továbbiakban: *KazKölt* + kötetszám.
- 6 *FN*, 19, 23, 29, 43, 46, 87.
- 7 OSZK Kt. Fol. Hung. 140. A fordítás után található egy rövid Sallustius-fordítás és egy további fordítástöredék is. Vö. levelét Teleki Sámuelnek, 1802. augusztus 6., KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, XXV. köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 22:47–48, 5431. sz., a továbbiakban: *KazLev* + kötetszám; doi: 10.5484/kazinczy_ferenc_muvei

Ó a' domb' szirtjeiről, a' tetejéről a' szeles hegyeknek, feleljetek nékem, Hóltak' lelkei! szálljatok, az engem meg nem borzaszt. Hová mentetek félre nyugodni? mellyik üregében lellek-fel benneteket a' hegyeknek? – Csak egy gyenge hangzatot sem értek a' szélbenn, csak egy félig elnyelt feleletet sem hallok a' domb' fuvallatai miatt. Itt ülök keservembenn. Könnyeim közt várom a' virradást. Ássátok-meg a' sírt, barátjai a' Meghóltaknak! de ne temessétek-bé, míg eljövök. Életem úgy tűn-el mint az álom; hogy ne jönnék hát elő? Itt fogok lakozni barátimmal, a' hangzó szirtok' folyamatai mellett. Ha éj lesz a' dombon, 's szél rep-desi végig a' pusztát, lelkem szélbe költözzön, 's keseregje barátim' halá-lokat.⁸

Műfaji és tematikus előzménynek legfeljebb a Gessner-fordítást záró és *Az est-hajnal* című verset átható sírhalom motívumot tekinthetjük. Az adott körülmények között szerzői kommentár nyilván nem utalhatott személyes érintettségére, de talán nem indokolatlan a szöveget az adott helyzetre vonatkoztatni. Jelentősegteljes ténynek tartjuk, hogy egy hónappal a kivégzések, három héttel az elnyert kegyelem után, budai fogsága enyhültebb szakaszának beköszöntével Kazinczy először ezt a szöveget választotta fordításra, melynek fő tárgya az elsiratás és az emlékéllítés.

Metastasio *A' Titus' Kegyelemessége* című darabjának három kézírata is készült Budán, kettő júniusra van datálva, egy július 17-re. Az első kézirat⁹ félhasábos, az üresen hagyott hasábban javítások találhatók, melyek a másik júniusi keltezésű kéziratban megjelennek.¹⁰ A harmadik kézirat¹¹ ismét félhasábos, javításokkal, szövegállapotában kissé különbözik az előzőektől. Az elsőről készült tehát a második (Budán vagy nem sokkal a fogság után¹²). Az új kidolgozásként érthető harmadik forrás másolata egy fenn nem maradt kézirat volt, melyet a magyar színjátszótársulatnak kívánt eljuttatni a foglyok felett parancsnokló Vincent Barco tábornok közvetítésével (a Barcónak írott levél augusztus 31-ei keltezésű,¹³ augusztus 17-én azonban öccsének már azt írta,

8 OSZK Kt. Fol. Hung. 140, 2a (eredeti számozás szerint 3.), a javításokat nem regisztráltuk. A *Szép Literatura* változatát I. KAZINCZY Ferenc, *Szép literatura*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások. Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 710, a továbbiakban: *SzépLit*.

9 OSZK Kt. Fol. Hung. 118.

10 MTA KIK M. Irod. RUI 2r. 1, 41–75. A kritikai kiadás ezt tévesen 1821-re datálta: KAZINCZY Ferenc, *Külföldi Játzósztín*, kiad. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 349, a továbbiakban: *KülfJatsz*.

11 OSZK Kt. Fol. Hung. 149.

12 Minderről részletesen I. DEBRECZENI Attila, „Kazinczy emlékéllítő archívuma”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 234–236.

13 FN, 20–21. Váczy János kiadása eltérő forráson alapul (*KazLev.* 2:417–420, 476. sz.).

hogy benyújtotta Barcónak a darabot,¹⁴ előadására nem került sor¹⁵). A levél világosan megfogalmazza a darab ekkori lefordításának célzatát:

Ebben Sextust egy, a római császár elleni lázadás miatt halálra ítélik, majd kegyelmet kap a megsértett uralkodótól. Az én életemre is halálos ítéletet mondott ki hazám szenátusa, és én is visszakaptam az életem a megsértett uralkodótól. Őexcellenciája lesz olyan kegyes, hogy felismerje ezekben a vonásokban az okot, amely arra indított, hogy a börtönben ezzel a fordítással foglalkozzam.¹⁶

Saját lojalitásának kinyilatkoztatása és a jó uralkodó típusának példaként állítása aktuálisan egyszerre motiválhatta a darabválasztást, de játszószíni projektumában Kazinczy már korábban tervezte lefordítását, s a fogság után sem tett le előadatásáról és kiadásáról.¹⁷ A személyes érdekeltségéből fakadó aktuális célzat tehát egyébként is vállalhatónak ítélt tervére kapcsolódott rá, rögtön, ahogy szabaddá vált számukra az írás.

Kazinczy e két új fordítással két hét alatt készült el június második felében, s nem sokkal később, július 10-én befejezte a *Természet' Oeconomijája* 1792-es fogalmazványának átdolgozását, véglegesítését is. (Ezt a kéziratot utóbb elajándékozta, de előtte archiválta.)¹⁸ Rá egy hétre, július 17-én zárta le a Metastasio-fordítás újabb változatát, miközben különféle másolatokat készített, és együtt dolgozott rabtársaival. Fennmaradt közel 50 oldalnyi kézirat-csomója,¹⁹ a töredékesen kezdődő első mintegy harminc oldal másolat Klopstockról Matthissonból, majd versmásolatok és fordítások következnek, benne két saját versének az eredeti német szöveg mellé jegyzésével (*Blidli, Chloé*).²⁰ A csomóban autográf versek találhatók rabtársaiktól, Batsányi Jánostól és Szén Antaltól is, ahogy azt Kazinczy feljegyezte a dátummal együtt (július 20., 21., 22.). Verseghy több költeménye jelen van itt, s más kéziratai is fennmaradtak Kazinczy hagyatékában. A budai fogság ekkori viszonylagos szabadságában a rabok együtt tölthették az időt, s a lehetőséget igyekeztek hasznosítani. Kazinczy az említettek mellett az 1792–1793-as évekből származó további három fordítását vette újra munkába: *Töredék a' Wieland Gratziaijából, Az Etna. Brydon' Utazásaiból, A' Testvérek. Göthe után*.²¹ A Goethe-darab tisztázata szeptember 4-ei, Brydone (Wieland fordítása alapján készített) útleírása szep-

14 *KazLev.* 22:36, 5421. sz.

15 L. erről későbbi jegyzését: *FN*, 21.

16 Uo., 241. Az eredeti szöveg német nyelvű, itt Pesti Brigitta fordítását vettük át a kiadásból.

17 Vö. DEBRECZENI, „Kazinczy emlékéllító archívuma”, 235.

18 MTA KIK M. Irod. RUI. 2r. 1, 78a–105b.

19 Ennek részletes vizsgálatát l. DEBRECZENI, „Kazinczy emlékéllító archívuma”, 232–241.

20 *KazKölt.*, 2:278–282, 284–288.

21 MTA KIK M. Irod. RUI. 2r. 1, 3–36.

tember 14-ei keltezésű, a másik Wieland-íráson nincs dátum. E kisebb munkák egy nagyobb vállalkás közben készültek, versenyt futva az idővel, hogy még mielőtt elviszik őket Budáról, lezárhassa és hazaküldhesse azt, a későbbi kiadás reményében.

Augusztus közepétől szeptember végi elindulásukig Kazinczy legfőképpen Gessner-fordításai újradolgozásával volt elfoglalva, *Gessner Salamonnak Minden Írásai* címmel összkiadást tervezve, az idyllium projektumának kiteljesítésének és lezárásának szándékával. Irataival együtt visszakapta az *Idylliumok* 1793-as tizenötödöszi fordítását is,²² ezt felhasználva augusztus 14-én belekezdett az átdolgozásba. A félhasábos tisztázati példány²³ 327 oldalas első kötetével szeptember 3-án végzett, majd 5-én második kötetként a többi mű (*Az első Hajós, Dafnisz, Evander és Alcimna, Eraszt*) tisztázásába fogott, melynek 380 oldalát szeptember 13-án fejezte be. Brünne indulásuk előtt négy nappal, szeptember 23-án kelt a kommentár, melyet a kéziratra jegyzett annak hazaküldése előtt: „az Idylliumokat csak egyszer, az Első Hajóst, Dafníst, Evandert és Erasztot pedig éppen nem futhattam végig, ’s innen van, hogy az Idylliumok tökéletesen meg nem tisztogatva, a’ II kötés darabjai pedig hibákkal egészen ellepve mennek ki kezeim közül.”²⁴ Hozzáteszi: ha reményei szerint hazajut, maga javítja és adja ki, ha nem, Dayka Gábor és Kis János baráti segítségét kéri, majd felsorolja a tervezett harmadik kötetbe szánt műveket is („Abel. Szemira és Szemin. Levél Füzlihez. Gessnernek élete”). Ezekre már végképp nem jutott ideje, csak *Az Ábel’ halála* készült el töredékesen, de a szintén hazaküldött kézirat címlapjára rájegyezte: „felette hibás fordítás. Újradolgozást kíván. Budán, Sptbr. 1795.”²⁵ Az újradolgozással munkácsi útja alatt megpróbálkozott, a mű 1789-es bécsi kiadásának margóin az üres helyekre írta apró betűvel.²⁶

Brünn és Munkács

A budai termékeny három és fél hónap után Brünnben adódott megint lehetőség komolyabb irodalmi tevékenységre. Ennek budaihoz hasonló dokumentálása a lebukás veszélye miatt nem volt célszerű, így elsősorban Kazinczy két akkori levelére hagyatkozhatunk a művek körének meghatározásában. Kis Jánosnak 1797. november 16-án nagy örömmel számolt be, mennyi mindennel

22 MTA KIK M. Irod. RUI. 2r. 3. Ezt 1794 nyarán Szentmarjay Ferenczel küldte Pestre Schedius Lajosnak, de mielőtt Szentmarjay továbbadta volna, letartóztatták és lefoglalták Kazinczy kéziratát is.

23 Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, K 1125.

24 FN, 29.

25 OSZK Kt. Fol. Hung. 138.

26 OSZK Kt. Duod. Hung. 4 (I. 3–84). A készítés idejére vonatkozó jegyzete a címlapon található.

készült el, öccsének 1799. június 16-án nagyjából ugyanezeket említette, de főleg hazamenekítésük kapcsán.²⁷ A címekből kiindulva, a materiális jellemzők és az írásképp alapján nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a Brünnben készült kéziratokat az OSZK folio méretű kéziratai között. A címek szerint szöbe hozható kéziratok világos tintával készültek, félhasábosak, a másik hasábot szabadon hagyva a javításoknak, címlapjukon többnyire dupla líneas között szerepelnek a címek. A kéziratoknak önálló eredeti oldalszámozása van a felső sarokban, a viszonylag nagyméretű szám minden esetben be van karikázva. Az egyes művek kéziratai között kapcsolatok fedezhetők fel, *A' vak lantos* utolsó, 36. oldala a Sterne-fordítás után található, ami utólagos keveredésnek is tűnhetne, ha az ez utáni üres lapra nem került volna oda egy Sterne-kiadásra vonatkozó jegyzés.²⁸ A két Molière-darabnak közös a címlapja, s amikor utóbb kettéválasztotta ezeket (ő vagy valaki más), a második belső címlapja ott maradt az első végén,²⁹ a *Klavígó* után üresen maradt oldalak közül a legutolsóra pedig Molière életéről szóló hosszú könyvkijegyzések kerültek.³⁰ Dátum csak a *Klavígó* végén szerepel („első kidolgozás. 5^a Septembr. második: 15^a Septbr.”), az itt hiányzó évszám a Kis Jánosnak írott levél alapján 1797 lehet.³¹ A két levélben említett minden műhöz hozzárendelhető tehát egy-egy hasonló fizikai jellemzőkkel, egyező írásképpel bíró folio kézirat, melyekről így viszonylag nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a brünni fogság enyhültebb szakaszában keletkeztek.

A budai fordításokkal szemben a brünnieknek kisebbik része újradolgozás: „*Stellámat és Vak lantosomat* újra dolgoztam, szégyenlem most azt a' gyermeki mázólást, mellyről négy esztendő előtt azt hittem, hogy javallást érdemelhet.”³² Goethe-drámája³³ és Veit Weber regéje³⁴ azon változatainak az érvénytelenségét jelentette be Kis Jánosnak, amelyek a neki ajánlott 1794-es kötetben együtt jelentek meg. Új darabjai felsorolása közben említette Lessing *Emilia Galottiját* is. Noha annak lefordításával 1793 körül már saját állítása szerint készen volt, most azt írta, hogy még kidolgozásának csak egy része van meg, ez pedig a fennmaradt folio kézirat lehet, melynek tisztázata a végén lévő üres lapok ellenére nem folytatódik.³⁵ Négy valóban új fordítását említi: Goethe *Klavígóját*,³⁶

27 *KazLev.* 2:420–422, 477. sz. és 426–427, 479.

28 OSZK Kt. Fol. Hung. 148.

29 OSZK Kt. Fol. Hung. 144. és 145. A második kézirat végén Gessner *Idylliumaiból* való pár soros fordítás van.

30 OSZK Kt. Fol. Hung. 146.

31 Így azonosítja a kritikai kiadás is (*SzépLit.*, 1109).

32 *KazLev.* 2:421, 477. sz.

33 OSZK Kt. Fol. Hung. 143.

34 OSZK Kt. Fol. Hung. 147.

35 OSZK Kt. Fol. Hung. 139.

36 OSZK Kt. Fol. Hung. 146.

Molière „két buffo játék”-át (*A' kéntelen házasság, Botcsinálta doktor*), valamint Sterne-fordítását (*Yorick levelei Elizához*),³⁷ melyet egy francia kiadás alapján készített. A Molière-darabok kapcsán kitér a Debreceni Grammatikára is, mely a hivatalos iratok³⁸ szerint Brünbnben megvolt a könyvei között:

Nem szégyenlem erre a' két darabra reá ütni bilyegemet; 's legalább azt nyerem vele, hogy a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomko-fák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen, és a' kik soloecismusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξεινοῦνnak [idegennek] fognak szólítani, reám ismernek, hogy én is magyar vagyok.³⁹

Ez Kazinczy első ismert megnyilatkozása az 1795-ben megjelent Debreceni Grammatikáról, mely *Előljáró Beszéd*-jében név nélkül, de egyértelműen a *Magyar Museum* fordításprogramja ellen intézett támadást.⁴⁰ Kazinczy a Debreceni Grammatika egyik legfőbb vádjára, a fordítások nyelvi idegenszerűségére reflektál itt, mikor magyar voltát (nyelvének tiszta magyarságát) hangsúlyozza. A Molière-fordításokra hivatkozva emeli ki, hogy ő is tud a Debreceni Grammatika köznapi nyelvszokásra alapozó normája szerint írni, amikor annak hangnemileg helye van, vagyis az alantas nembe tartozó vígjátékban. Egészen abban a szellemben szól, ahogy a Gessner-fordítás idején szólt, s ahogy a későbbiekben is állást foglal majd e kérdésekről.

Öccsének 1799-ben ugyanezeket a műveket említette, az egyetlen lényeges különbség, hogy az *Emília Galottiról* is azt írta, hogy „alkalmasint ki van faragva”, sőt, azt állította, hogy a „Magyar Literaturára nézve nincs ebben az Emília fordításánál *elvégzettebb, gondosabb, kigyalultabb* darab.”⁴¹ E Brünbnben kidolgozott teljes változat kéziratát nem ismerjük, adatunk sincs sorsáról, így arról sem nyilatkozhatunk, mi lehetett a viszonya a Munkácson készült változattal. Öccsétől a hazaküldött művekkel kapcsolatban azt kérte, másoltassa le azokat három-három példányban, hogy biztosan fennmaradjanak. „Mert illő, hogy ha Isten szabaddá tesz ennyi szenvedés és megmocsolás után, nevemet a' jóknál becsessé igyekezzem tenni.” Hozzáteszi azonban, hogy ha „meg találok halni, Kis János Győri Rector barátom csinálja vélek, a' mit jónak lát”.⁴²

37 OSZK Kt. Fol. Hung. 148.

38 A kritikai kiadás idézi az ezek feldolgozását tartalmazó tanulmányt, egy magyar nyelvű grammatikát említve, ami a szövegösszefüggés alapján aligha lehetett más (*FN.*, 315).

39 *KazLev.* 2:421, 477. sz. Lentebb még ezt teszi hozzá: „A' Debreczeni Grammatikának sok igen jó materialėjai vannak, de maga a' munka egy feletlen és tudatlan Himpellér építése, a' ki az elementumait sem értette az építésnek, és épített!”

40 L. erről részletesen DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 348–350.

41 *KazLev.* 2:427, 479.

42 Uo.

A brünni időszakban nagyobb részben a játszószíni projektumba tartozó darabok keletkezését figyelhettük meg, s bár a projektum jelleget nem hangsúlyozza, a leveleiben egyértelmű a művek és általuk az írói hírnév megőrzésére irányuló szándék. Leginkább a Budán megismert Sterne különbözik a játszószíni daraboktól nemcsak műfajában, de hangnemében is, ekkor azonban ez még aligha új projektum kezdeményeként jelent meg Kazinczy előtt, miként a munkácsi időszak új darabjai esetében sem tételezhető fel ilyen szándék.

A munkácsi időszak dolgozásaiból két kéziratos kötet maradt fenn, nem számítva a Gessner-kötetbe az út során készített, már említett fordítását. E kéziratok keletkezésének körülményeit csak felületesen ismerjük, rájegyzéseik, illetve levelek alapján. A *Dolgozásaim a' Munkácsi Várban 1800 és 1801* című, egységes írással készült nyolcadrét gyűjtemény⁴³ későbbi lejegyzés, a fogság idején született kéziratokról készült, címlapra írt közlése visszaütő jellegű: „Minthogy az Országlás' Rabjainak tintát nem engednek, vasdarabokat hánytam eczetbe; a' papirosat pedig Kufsteinből Munkácsig tartó útnak alatt lopva szerzettem. Kazinczy Ferencz”. Ebben Lessing két drámájának (*Emilia Galotti*, *Minna von Barnhelm*) forrását nem ismerjük, az előbbi szövegállapota a brünnihez képest jelentősen eltérő, nem alapulhat azon; az utóbbinak nem ismerjük korábbi kéziratát.⁴⁴ A *Karrik-Thúra* című Osszián-fordítás valóban a Munkácson, ecetbe áztatott rozsdával készült kézirat⁴⁵ tisztázata lehet, melyet Kazinczy utóbb Cserey Farkasnak ajándékozott (Cserey címlapra írott jegyzése szerint). *A' két szerencsétlen* Báróczi Sándor Marmontel-fordításának átdolgozása, hasonló (előbb karcolásos, majd ecetbe áztatott rozsdával készített) fogalmazvány tisztázataként, mint azt Kazinczy Báróczinak későbbi levében írta: „Előbb a' két szerencsétlent, azután Alcibiádot dolgozám újra, egy szeggel karmolván könyveim' tiszta papirosába, s Munkácson osztán eczetben macerált vas darabok' levélvel írogatván fordításodnak elég ritkán nyomtatott sorai közzé a' mi gyakorlásaim által gyűlt.”⁴⁶ A papír helyett használt Báróczi-könyv nem maradt fenn, csak az arról készült tisztázat az először említett gyűjteményben.

Budától Munkácsig dolgozott tehát Kazinczy, mikor hogyan lehetett, különböző írástechnikákkal, a nyugodtabb időkben tintával és papírral. Megszületett öt új drámafordítása (Lessing, Goethe, Metastasio, két Molière), két ossziáni ének, egy Marmontel-mese, Gessner *Ábele* és Yorick levelei Sternetől, összesen tíz mű. Emellett átdolgozta tizenkét régebbi fordítását, Gessnertől az idylliumokat és másik négyet, három drámát (Lessing, két Goethe), a *Természet' Oeconomiáját*, Veit Weber regéjét és a Brydone-hoz és Wielandhoz kö-

43 Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4064/2.

44 L. *KülfJátsz.*, 377–378, 390–391.

45 OSZK Kt. Duod. Hung. 53.

46 *KazLev.* 5:311, 1235. sz.

tődő két kisebb fordítást. A létrehozott ezernél több kéziratoldal leginkább a fogság elviselésének enyhülést adó módját jelentette, de azért előtérbe lépett a pusztai irodalmi ambíció is, mintha a pályatörés nem történt volna meg visszavonhatatlanul. Az író rab ilyenkor rab íróvá lényegült.

Kazinczy, the Imprisoned Writer and the Writer in Prison

This study examines the literary activity of Ferenc Kazinczy during his imprisonment from 1795 to 1801. While Kazinczy's prison memoir, *Fogságom naplója* (My Imprisonment Diary), provides minimal insight into his literary pursuits during captivity, his extant manuscripts tell a different story – one of intense and persistent creative engagement. This paper offers a comprehensive overview of Kazinczy's literary production during incarceration, highlighting both newly created works and substantial revisions of earlier translations. Despite severe limitations on writing materials and official oversight, Kazinczy managed to produce or revise at least ten significant literary translations, including works by Metastasio, Goethe, Lessing, Molière, Sterne, Ossian, Marmontel, and Gessner. His writing served not only as a psychological solace amid hardship but also as a means of maintaining his intellectual identity and preserving his reputation for posthumous recognition. The paper situates these efforts within Kazinczy's broader literary "projectums" while acknowledging that imprisonment necessitated a departure from structured publication plans. Ultimately, Kazinczy's prison writings reveal a transformation in his authorial identity: the writer who had become a prisoner also became, in a deeper sense, a writer defined by imprisonment.

EGYED EMESE

Provokatív szövegkincs

Próba (1792)

Tüskés Gábor irodalomtörténész munkáinak jelentős része kísérlet az irodalomtörténet függőben maradt kérdései megoldására. A felvilágosodás tudásba, tudományba vezetett bizalma jellemző kutatásaira; a kitartó figyelem, a részletek jelentéseinek felismerése, a tudománytörténet eredményeinek számbavétele, a szintézisteremtés igénye révén érdemben gazdagította és gazdagítja irodalom- és mentalitástörténeti ismereteinket. Örömmel ajánlom neki egy titokzatos erdélyi antológiára vonatkozó kutatásaimat.

A *Norma Regia*-rendelet megjelenése, 1781 után a német mint oktatási nyelv bevezetése ellen az erdélyi református professzorok úgy tiltakoztak, hogy inkább latin nyelven folytatták a tanítást. De II. József rendeleteinek visszavonása után a latinul való tanítás mellett a magyar nyelven való helyes írás tanításának bevezetéséről döntött az erdélyi Református Főkonzisztórium (az egyházi vezetők és főnemesek közös szervezete) 1792-ben. A Nagyenyedi Református Kollégiumban, úgy tűnik, erre már hamarabb áttértek. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* magyarul tanító professzorokról ad hírt 1791-ben:

[...] örömmel tapasztallyuk itten, mint buzognak Nemzeti Nyelvünk mellett közönségesen a' Tudósok. Buzognak különösen a' *Nagy-Enyedi Ref. Kollégyi*omnak minden ditséretnél nagyobb három Professzorai: T. T. *Benkö Ferentz*, *Herepei Ádám*, és *Benke Mihály* Urak. Ezek, azok a' Hazafiak, kikkel minden akadályokat, 's nehézségeket meg győzet Hazájok' szeretete. Ezek, a' kik el kezdtek jeget törtetni, szerentsés előmenetellel; a' kik, minden jól gondolkozó Hazafiaknak vigasztalásokra; 's Tanítvánnyaiknak tellyes örömökre, *Magyar Nyelven* tanítanak immár, – Az első, tanítja a' *Természeti Historiát*; a' második, a' *Világ közönséges Történeteit*; a' harmadik pedig a' *Filozofiának theorétika* részeit, 's a' *jó nevelésről való hasznos tudományt (Paedagogiát)*. – Örömmel értettük, hogy ezen áldott Tudománynak, a' S. Pataki Kollégyiomban is tanító Szék fog emeltetni.)¹

* A szerző irodalomtörténész, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanára.

1 *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 2, I. füzestendő (1791): 543–544.

Juhász István *Diákélet a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban* című tanulmányában az olvasható, hogy 1791 szeptemberében 35 diák létrehozta a nagyenyedi Magyar Társaságot. Ezt a szerző összefüggésbe hozza a Magyarország több iskolájában ugyanakkor megalakult, irodalommal is foglalkozó diákcsoportok létevel, valamiféle mozgalom jelenségét sugallva (bár nem használja a szót). Az enyedik *Próba* című, nyomtatott zsebkönyve értékét a közért való munkálkodás programja meghirdetésében jelöli meg. Ez a felvilágosodás korszakára annyira jellemző metafora-pár – a *fény/világosság* terjedése és az ébredés sürgetése – a kötet első, *A' munkásságra való serkentés* című versében jelenik meg. Juhász István szerint azonban ez egy elszigetelt csoport volt, és „nem lett az egész diákság ébresztője”. Úgy látja, a társaság megszűnéséhez az erdélyi jakobinus mozgalomnak a bécsi kormány és az erdélyi Főkormánysház általi felszámolása vezetett.²

A zsebkönyv teljes címe: *A PRÓBA mellyet anyai nyelve tanulására tett a' nagy enyeden tanuló ifjak között felálló MAGYAR TÁRSASÁG*, és 300 lapot számlál. Megjelenéséről hírt adtak a korabeli bécsi magyar lapok. A *Magyar Hírmondó*ban szűkszavúan így írtak a kötetről:

Erdély Ország, Kolosvárról, májusnak 5-dikén. A napokban, következő könyv jött itt világ eleiben: *Próba*, mellyet Anyai nyelve' tanulására tett Az Enyeden tanuló ifjak között felállott Magyar Társaság. Nyomt. Kolosvártt a' Reform. Kollégium betűivel 8-ad rét 300 oldal.³

E híradásból kimaradt az az információ, hogy „Nyomtattatott a' Társaság költségével”, ez a kijelentés egyébként a mecénások kilétét valósággal homályba vonja, habár a kötet szövegei utalnak támogatókra. A kötet terjedelme meglepő. Ebben az időben már kapható Aranka György társaságának 1791-ben publikált kiadványa, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hirdeti is: „Erdélyi Magyar Nyelvemelő társaság 8-ad rét 39 oldal”, amelynek félénkenkénti megjelenését ígéri a továbbiakban.⁴ E programot tartalmazó kiadvány aztán mégsem alakult rendszeresen megjelenő időszakos közleménnyé. Az erdélyi akadémiai jel-

2 JUHÁSZ István, „Diákélet a Bethlen Kollégiumban”, in JAKÓ Zsigmond és JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok: 1662–1848* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 5–89, 37.

3 *Magyar Hírmondó*, 1. sz. (1792): 703.

4 „Ezen Munkátskában, újabb elmélkedését közli ama fáradhatatlan igyekezetű tudós hazafi T. Aranka György Úr, a Magyar Nyelvemelő Társaságról. – Ezen nagy reménységű Társaság, két Szakaszmunkát szándékozik próbául kiadni az első esztendőben. Egyik Szakaszmunkát úgy az a' jövő 1792-dik ujj esztendőre; a másikat pedig az említett 1792. eszt. Augustusára. Mindenik Szakaszmunkát mintegy tíz árkusokból fog állani. Két R. forinttal lehet rájuk előre fizetni.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 5 (1791): 350. Feltételezzük, hogy Benkő József a tudósító; még 1789-ből is maradtak fenn a bécsi magyar lapokhoz küldött cikkei az erdélyi eseményekről. Vö. BENKŐ József *Levelezése*, szerk. SZABÓ György és TARNAI Andor, *Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyar Tudósok levelezése 1* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 1988).

legű társaság első jegyzőkönyvezett gyűlésére – mint próba-társaságéra – csak 1793 utolsó hónapjában (december 3-án) került sor. Az első években a nyelv fejlesztésén volt a hangsúly, 1796 után azonban egyre inkább a magyar történelem és az erdélyi honismeret képezte a gyűlések tárgyát, a szépirodalomról való viták ritkultak, bár nem maradtak el (ilyen volt Ujfavi Krisztina verseinek megbeszélése).

Az enyediék által közreadott kiadványból nem rendelkezünk sok példánnyal. Ekkoriban a Református Kollégium saját kezelésű nyomdájának Török István volt a vezetője (1793-tól ő lett a nyomda bérlelője is).⁵ Ahány híradás, annyi számadat vonatkozik a kötet mögött álló társaság létszámára. A kötet belső címlapja a főrangúak és külön a többi diák tag nevét közli, s 19 nevet sorol fel: *A' Társaság Tagjainak Nevei* („Publikusok” és „Déákok”). A névsor azt sugallja, hogy a kötetben található szövegek ezekhez a szerzőkhöz rendelhetők. Egyetlen szöveg alatt sem szerepel azonban szerzői név, a kötetet záró két Molière-fordításról is csak annyit tudunk meg, hogy 1791-ben készültek, fordítójuk a társaság tagja, s hogy a második, *A' Kéntelenségből való orvos* eredeti francia nyelvből készült.

Az ajánlás címzettje a „Nemes szívű olvasó”, aláírója ismét csoportos auktor: „A N. Enyedi Társaság”. Ebből a prózai bevezető szövegből a közreadás motivációjáról, a példaképekről és a máris létező akadályokról szerzünk tudomást. A társaság tehát azt kéri olvasójától, hogy a szerzők fiatal kora mentse a kötetben előforduló hibákat; a szerzők maguk a nagyok nyomán indultak el és példaképeik – ebben a sorrendben – magyar szerzők: Báróti⁶ (Sándor), Szabó (értsd Baróti Szabó Dávid), Horvát (értsd Pálóczi Horváth Ádám), Péczeli (József) és Gyöngyösi (bizonyára Gyöngyösi István). Kritikát is elvár, de a támogatásra is igényt tart a társaság: „Ints, oktass, taníts, feddj-meg minket [...]. Bátoríts, ébressz, oltalmazs, szeress...”⁷ Ma sem kérhet író többet az olvasójától.

Ha megvizsgáljuk a társaság közreadott névsorát, egyszersmind a közreadott irodalmi művek tartalmát, egyvalami egyértelművé válik: a „Publicusok” sorában említett öt név közül az első helyen álló „M. Gróf Toroczkai Pál úrfi” a társaság választott elnöke volt, ez ugyanis több köszöntő versből kiderül. A kötet szövegei között jelentős számú Toroczkai Pál-dicséret van, s ezek többnyire meglepően rajongó hangneműek. Toroczkai az Aranka György által 1791-ben az erdélyi országgyűlésen kezdeményezett Erdélyi Magyar Nyelv-

5 V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 169.

6 Báróti Sándor (1735–1809) bécsi testőríró a nagyenyedi kollégiumban tanult, könyveit egykori iskolájára hagyta.

7 „Nemes Szívű Olvasó!”, in *PRÓBA mellyet anyai nyelve tanulására tett a' nagy enyeden tanuló ifjak között felálló MAGYAR TÁRSASÁG* (Kolozsvár: Református Collegium, 1792), számozatlan lap.

művelő Társaságnak éveken át a gyűléseken is megjelent tagja volt; a Kéziratkiadó Társaság 1794. február 18-ai tagnévsorában is ott találjuk a nevét („gr. Toroczkai Pál úrfi”) – ő az egyetlen „úrfi” a felnőttek (támogató férfiak és hölgyek) e lelkes társaságában.⁸ Nevét a későbbiekben az erdélyi helyi adminisztráció tagjai között látjuk viszont.⁹

Az egyik őt dicsérő versben meglepő kijelentés olvasható:

Horváth trombitája harsogjon nevérol,
Pétzeli, s Bárótzai szőllyon érdeméről.
Tsetsemő oldozd fel nyelved köteleit,
'S tsapdosd könyörgéssel az Egek Egeit.
Ha Teleki József le-száll az Halálnak-
Völgyébe, kérd mássát Toroczkai Pálnak.¹⁰

Mielőtt a morbid ötleten felháborodnánk, figyeljünk arra, hogy Teleki József (1738–1796) koronaőr testvérének, Teleki Eszternek félárva fiáról van szó:

Engem tett a szegény sógor [Toroczkay Zsigmond, 1742–1790] fia
tutorának, ezzel is sokat szaporodott a bajom, pedig eddig is alig győz-
tem. De szoros kötelességem kényszerítvén reá, fel vállalnom kelle.
Ferar, dum possim.¹¹

„M. Groff Toroczkai Pál Urfi” császári királyi kamarás, tordai főispán lett, 1826-ban hunyt el (felesége gróf Teleki Julia volt); 1819-ben mint a Kollégium gondnoka írja alá a *Norma Discendi in Collegium Scholarum Alba N. Enyedien-si* című kerettantervet.¹² A többi, a *Próba* címlapjának versőjén feltüntetett „publicus”: nemes Miske József (1777/1779–1855) báró, később erdélyi kancellár és birodalmi miniszter; Nemes Kasza András; Nemes Bálint Sámuel és Nemes Szalánczi Lajos.

A *Diákok* címmel a kötetben felsorolt 14 magyar tanulót a fennmaradt enyedi matrikulák segítségével tudjuk azonosítani. A következőkben följegyezzük, mikor írták alá az enyedi matrikulát, és milyen teológiai vagy világi,

8 JANCsó Elemér, *Az erdélyi magyar nyelv-művelő Társaság iratai* (Bukarest: Akadémiai Könyvkiadó, 1955), 151.

9 Uo., 155.

10 „*Más ugyan aboz* (Költemény Piskóta a Pinduson terem...)”, *Próba*, 80 (hibás számozással: 08).

11 Lásd Teleki József fiának, Lászlónak írott levelét (Torockószentgyörgy, 1790. febr. 16), in F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Irodalomtörténeti könyvtár 36 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 319. Thoroczkai Zsigmond, Toroczkai Pál apja 1790-ben hunyt el.

12 A kiadvány a Református Kollégium nyomdájának terméke 1820-ból, csak kéziratos eredetijét tudta azonosítani Hajós József az Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirattárában. Hajós József, *Köteles Sámuel* (Bukarest: Irodalmi Könyviadó, 1969), 65.

„politikusi” pályára szánták el magukat a mátrikula aláírásakor.¹³ A Jakó Zsigmond által közölt latin névalakokat elhagytuk.¹⁴

Bertalan József: (Kézdivásárhelyről, politikai pálya, prefektus) 1788

Boda István: (prokurátor lett) 1783

Fartzádi Bénéiam[in]: (Vécsről, rektor Egeresen?) 1788

Kenderesi Diénes: (Szálláspatakáról, politikai pálya, kancellista) 1790

Kiis¹⁵ László: (Ex. Szentmihályfalva, világi pályán helyezkedett el, kancellista lett) 1788

Miske Pál: (Ex. Sz. Mihályfalva, politikai pálya, kancellista) 1791

Pap Mó'ses: (kancellista) 1791

Szentpáli Lörintz: (ex Örményszékes, secularis) 1783

Török György: Pol (kancellária) 1788

Vadasdi István: (kancellária) 1785

Vadasdi Márton: (Ex F. Doboly, politikusi pálya, kancellária) 1790

Vajna 'Sigmond: (Kovászna?) (Ex Felfalu, kancellista) 1783

Vajna Elek: (Ex Felfalu, kancellista) 1783

Veress Pál: (Ex Sz. Mihályfalva, politikusi pálya, kancellária) 1786

A társaság tagjaiként megnevezett diákok 1783 és 1790 között iratkoztak be.

Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság jegyzőkönyveiben Toroczkai Pálnak mint a gyűlések szorgalmas látogatójának évekig megtaláljuk a nevét.¹⁶

Vita Zsigmond szerint az ő javaslatára alakult meg a társaság. A *Magyar Kurir* hírt adott a társaság létrejöttéről:

A N. Enyedi Társaságról ez iratik – »1791-ben szeptembernek 7-dik napján állottunk össze mint egy 30-an olly czéllal, hogy a' mennyire tehetségünk engedi, gyakoroljuk magunkat édes Anya Nyelvünkben. A' Grammatika, régi íráskok jobbítása Systemák dolgozása, szokás Írása 's a' t. több időt és nagyobb elmét kívánnak; mi azért ifjak lévén tsak némelly rajzolatokban ódák írásában, apró fordításokban, levelekben, nevezetesebb gondolatok kifejezésében, 's több ilyenekben foglalatoskodunk, úgy intéztük el mindazáltal Társainkat, hogy ha a környülállásunk engedik, legyenek köztünk olyanok is, kik a' Filozófiában, Kritikában, Nyelvekben, Poésisban, és egyéb effélékben tökéletesítvén magokat, idővel nagyobbakkalis szolgálhassunk édes Hazánkunk.

Úgy igyekezünk, hogy minden esztendőben kétszer nyomtattassunk valamit, a' mi most Sajtó alatt is van, 'Sengéje igyekezetünknek mint

13 Ezeket a tudnivalókat Jakó Zsigmond jegyzékei alapján közöljük, a kérdőjel azt jelenti, jelzett helyen ő maga nem volt biztos a kézirat helyes kiolvasásában. Vö. „Függelék. Diáknévsorok”, szerk. JAKÓ [!] Zsigmond, in JAKÓ és JUHÁSZ, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, 93–259.

14 A Jakó-féle diáknévsorok zárójelebe tett rövidítéseit (Pol., Canc., stb) feloldottuk.

15 A kötetben téves névalak: Kiis Diénes.

16 JANCsó, *Az erdélyi magyar...*

egy 10 árkusnyi munkában. A' Társaság Tagjai leg elsőbben tsak a' Kollégiumhoz tartozókból állottanak, de most már külső emberek is megtisztelték, és ujjabb ujjabb pártfogókra találunk. Holmi meg kívántabb költségre magunk ajánlottunk pénzt, és ez néhány száz forintokra rá ment. Minden héten kétszer gyűlünk össze, olvasván munkáinkat, a hibákat felfedjük, jobbítjuk, utasítjuk, és a' melly munka közönségesen meghagyatik, azt a Társaság jegyzőkönyvébe beírják. Akárki által láthatja, hogy ez egy ártatlan cél, még is sokan vagynak, akik nem hogy ezt elő mozdítanak, sőt inkább üldöznek, gyűlölnék, csúfolnak, és egész órákon a katedrából, honnan az Ifjuságot tanítani kellene, minket gyaláznak; sőt e' sem elég, hanem sok más szín alatt kívánnak megrontani. Mi mindazáltal olly eltökélt szándékkal vagyunk, hogy soha tzelunktól el ne álljunk, és az üldözés alatt is megbizonyítunk Hazánknak, hogy mi nem Fatyak vagyunk. A mi Társaságunkban egy sinsz alacsony ember, mert ha születése alávaló is némelynek, de kipótolja azt belső nemessége, melly a világ előtt egy valóságos érdem.«¹⁷

Meglepő a (diák tudósítótól származó) tájékoztatás önérzetessége, sőt a tanári kar felé irányuló nyílt vád megfogalmazása, az önállóság megbélyegzése, az alkotói kísérletek elfojtásának kísérlete – még csírájukban. A *Magyar Hírmondó* egy besztercebányai diák levelére hivatkozva a nagyenyedieket is mint jó példát említi:

[...] a két Magyar Hazának különkülönb részeiben egyesített erővel iparkodnak a' jó Hazafiak, Nemzeti Nyelvünknek előmozdításán. Magyar Nyelvgyarapító Társaságokkal ditsekednek ugyan is Pest, Kassa, Soprony, Komárom 's Nagy-Enyed városai. Fordítatnak Magyarra jeles Deák, Német és Frantzia Könyvek.¹⁸

Ugyanez az újságcikk a színvonalas kortársi irodalmat mint a nyelvtanulás jó eszközét említi, és szerzőket is megnevez: „Esmeretese a Magyar Világ előtt Báróti Sándornak, Bartsai Ábrahámnak, Bessenyi [!] Györgynek, és hogy egyebeket el halgassak, ama' minden erőltetés nélkül eggyügyű természetben nyájaskodó, és ártatlanul enyelgő Faludi Ferentznek munkáik.”¹⁹ Tehát magyar nyelven írott versek és prózai művek szolgáljanak mintául a nyelvtanulásban, a híradás ugyanakkor buzdítás; az anyanyelv-használat javítására és az „idegen ajkúak” (gyermekek és felnőttek) magyar nyelvre tanítására egyaránt vonatkozik.

17 *Magyar Kurir* 8. sz. (1792): 122–123 (nem pedig 461–462, mint a Juhász István tanulmányában áll; ő egyébként itt Bodolai Géza 1963-as monográfiájára és Vita Zsigmond 1943-as könyvére hivatkozik).

18 *Magyar Hírmondó*, 5. sz. (1792): 616.

19 Uo., 615.

A társaságról szólva Vita Zsigmond megnevezi azokat a kollégiumi tanárokat, akik támogatták e magyar nyelvű irodalmi iparkodásokat: Benkő Ferencet, Herepei [Ádámot] és Benke Mihályt. A társaság nagy ellenzőjét Nemegyei Jánosban, a latin és görög nyelv tanárában jelöli meg.²⁰ A kiadvány meghatározó elemének a két korai Molière-fordítást tekintti, a kötet többi közleményéről nincs mondanivalója. Hajós József Köteles Sámuel (1770–1831) tanárában, a filozófus Benke Mihályban (1757 k.–1817) azonosítja a társaság szellemi mozgatóját, aki 1791-ben vette át a Kollégiumban a fizika és a filozófia oktatását.²¹

A kötetben a diákok névsora nem betűrendes, Szentpáli Lőrinc névvel kezdődik. Az akadémia 1834-es névtárában az akkor a Tudós Társaság titkáráként működő Döbrentei Gábor a „Köteles Sámuel”-szócikkben hivatkozik rá, mint Kötelest inspiráló, Kant műveit ismerő jeles diákra (az adatot Szász Károlytól vette): „Szentpáli Lőrinc, ki akkor az enyedi tanuláság fénye volt ismertette meg vele Kantot, a’ hogy az, mint deáksegéd, ennek munkáját »Kritik der reinen Vernunft« magyarázgatá.”²² Ennek alapján azért a kiadvány vers-esszéi fölött érdemes elidőznünk. Hadd válasszuk ki a békességről elmélkedő eredeti költeményt:

A békességről

A néma tsendesség, bátor partra vezet,
Hajónk a’ szélvészek közzül kievezett.
A’ haboknak magass tornyai omlanak,
Eröss árbotz-fáink immár nem romlanak.
Ró’sás kertek lettek a’ halavány képek,
Bátorságban élnek, a meg-rettent Népek.
A’ Júhász ajakán békességet zenget,
Egyik bértz a’ másnak örömet izenget.
Óhajtott békesség! Föld tiszta arannya!
Az Égnek Leánya! gyönyörűség’ Annya!
Te vissza-jővél hogy, könnyes szemeinket
Meg-töröld, meg-gyógyítsd sebess szíveinket.
Nints a’ had’ magzattya, nints a’ bús óhajtság.
Számkivetésbe ment a’ nyögő sohajtás.
Viszszú-adád Fiját a’ félénk Anyának:

20 VITA Zsigmond, „A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII és XVIII. században”, (Kolozsvár: EME, 1943), 8–9. Sámuel Aladárt idézi („*A nagyenyedi magyar Társaság*”), forrásként a Fővárosi Lapokat, de csak a cikk megjelenése évét (1891) adja meg.

21 „Tanárrá választásakor, 1791-ben Benke Mihály átvette Kováctól a filozófia kurzusokat (közük a természetjogot és a filozófiai antropológiának nevezett lélektant) és – (...) pedagógiát is kezdett tanítani.” Hajós József, *Köteles Sámuel* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1969), 19.

22 *Névkönyv a Magyar Tudós Társaságról* (Budapest: Trattner és Károlyi, 1832), 38. Lásd még Hajós, *Köteles Sámuel*, 22.

Élete gyámolát az Öreg Atyának
 Viszsza-adád, hogy mélyebben esett szívét –
 Bé-kösd, a' hív Párnak rég nem látott hívét.
 Viszsza-adád a' bús Testvérnek testvérét,
 Meg-sajnállád a' hív Barátoknak véréit.
 Nem félti a' Juhász kövér báránkáit,
 Nem félti a' Pásztor meg hízott marháit.
 A' Föld-míves hajtván szuszogó barmait,
 Bátran feketítte füves ugarait;
 Tudván hogy aratás előtt gabonája
 Nem lészen a' durva ellenség prédája,
 A' Tengert hasítván nem fél, hogy belé vész,
 Danólva evez a' kereskedő Révész.
 Nem irtóztattya a' Puskáknak dörgése,
 'S a' halállal töltött Ágyuk menydörgése,
 A' *Pindus* Várának kapuja nyitva áll.
 A rettegés többé körülle nem strá'sál.
Pallás a' tsendesség ölébe le-ülve
 Tanította Fiait, könyökére dülve.
 Ah áldott békesség! ne mozdítsd-ki Széked' –
 Közzülünk; a Magyar *Thronus* tessék néked.
 Ah! bóldog az a Nép, virágzik hazája,
 Mellynek kezedbe van Királyi páltzája.
 Tsendesség, Bátorság, Tudomány, szép kert az
 A' mellyben ez három szép virág illataz.
 Tudomány, – szép plánta, – de azt mondják hogy ez
 Olly Kertben nőtt, mellyben vér-patak tsergedez.
 Azt tartják mikor a' Puska 's Ágyu dörgött,
Márs Constántzinápoly' kapuján menydörgött.
Europa akkor vett világosságot,
 Akkor vetkezte le a' tudatlanságot.
 Káros hát a' had, de haszna-is van ennek,
Bellona és Pallás kézen fogva mennek.
 A' mikor az egyik pusztit, ront, öl, éget,
 A' más a' Népeknek tanit mesterséget.
 Fenyítettékre, rendre, mértékletességre
 Meg-tanit Márš mindent, meg a' serénységre.
 Ha félénk vagy, menny az hadba: meg-bátoritt,
 Még a' leg-félénkebb szívű-is bátor itt.
 Ha szenvedni akarsz tanulni, tanulhatsz,
 Ha mást felyül múlni kívánsz, felyül múlhattz.

Né! melly hasznos a' had, mennyünk - - nem; meg-adom
 Hogy vagynak hasznai, de meg nem tagadom,
 Hogy jobb a' békesség ölében heverni,
 Mint az ártatlannak szívét által-verni.
 Eredj hát Kevélység - - menny - - zuhogva ontsad
 A' vért, a Várat a' földig le-rontsad
 Az erőss falakat álnokul minázzad -
 A' Thronust, mint a' szél a' nyár fát úgy rázzad.
 A' sárga irigység az ártatlant ölje,
 A dühösség mérges nyílát sűrűn lőjje.
 Én a' békességnek ölében le-hajtom -
 Fejemet, és éltem végét ott óhajtom.

A párrímeket váltakoztató, szenvedélyes hangnemű vers háború és béke pár-huzamos vizsgálatából áll, zárata szerint mégis csak a békét értékeli – gondolatilag (ha távolról is) a kantianus békeeszmét, érzelmileg a személyes nyugalomvágyat közvetíti.

A kötet 58 szövegéből mintegy három prózai mű, találunk továbbá két, prózában megírt komédiafordítást, a többi vers. A versek és a prózai szövegek között is vannak fordítások. A költemények igen nagy hányada óda, jelentős részük a már említett Toroczkai Pál magasztalása. Olvashatunk köztük verses esszéket, amolyan „futó gondolatokat” – ezek némelyike figyelemre méltó. Annál is inkább, hogy ritmusa, gondolatfűzése gyakorlott költőre vall, és az enyedi ifjak még kezdőknek állítják magukat. A versek a történelmi példázatok és a világ dolgainak sokfélesége felsorolása mellett gyakran tartalmazznak a társadalom működésére vonatkozó megállapításokat. Mivel nem tudjuk, ki hány szövegnek a szerzője a kötetben, tartalmi és prozódiai elemek alapján keressük legalább a rokonságot az ismeretlen (szerzőhöz nem rendelt) művek és az általunk ismert, korabeli művek között.

Az első verscsoport tárgya maga a serkentés (*A Munkásságra való serkentéssel kezdve összesen három költemény*), ezt követi *A' Társaság Pártfogóihoz*, *A nemes szív* – és egy-két műfordítás vagy más tárgyú költeménnyel megszakítva a Toroczkai Pált dicsérő – külön címmel nem rendelkező versek sora (vagyis címeik ismétlődnek: *Más ugyan ahhoz*, *Más olyan színű* stb.).

A kötetben Horatius- és Klopstock-művekre épülő, fordításként megjelölt versek is olvashatók. Példa legyen erre Horatius Ódái első könyvének 8., anakreóni sorokból álló darabja²³ (az egybevetés kedvéért közöljük a latin verset is):

Az istenek nevére
Kérlek Téged' *Lidia*.
Mond-meg nekem *Sibárist*
Mért akarod olly' ifjan
Szerelmeddel meg-rontni?
Mért útálja annyira
A' *Márs* véres mezejét
Midőn a' port, 's a' nap-fényt
Szenvednie kellenék.
Métt nem katonáskodik,
Vélle égy idősekkel,
'S mért nem méri zablázni
A' ló-száját kantárral
'S által-úszni miért fél
Azt a' sárga *Tibérist*.
Az olajjal meg-kenést
Miért kerüli inkább?
A' kígyónak vérénél.
A' karja nem kékellik
A' fegyver hordozástól.
Ö hires a' tángyérnak
És a' hajtó dárdának
A' tárgyra tett tzelon túl-
Való, el-hajtásáról,
Mért bujkál mint a' *Tétis*-
Fija, régen lappangott.
A' síralmas *Trojának*
Veszedelmes idején?
Ne hogy férfi köntösse
A' rezes Svadromakban,
'S a táborba vontzolja.

Lydia, dic, per omnis
te deos oro, Sybarin cur properes amando
perdere, cur apricum
oderit Campum, patiens pulveris atque solis,
cur neque militaris
inter aequalis equitet, Gallica nec lupatis
temperet ora frenis.
Cur timet flavum Tiberim tangere? Cur olivum
sanguine viperino
cautius vitat neque iam livida gestat armis
bracchia, saepe disco
saepe trans finem iaculo nobilis expedito?
quid latet, ut marinae
filium dicunt Thetidis sub lacrimosa Troia
funera, ne virilis
cultus in caedem et Lycias proriperet catervas?

A kötet mindenik „fordításgyanús” szövege mellett azonban nem jelenik meg a fordítás jelzése, vagy a forrás megjelölése. – A' *Pirámis és Thisbé szomorú történeteknek le-írása egy szabad gondolkozás szerint* Ovidius-átírás (Ov. *Met.* 4.55). A forrásszövegnél, Ovidius költeményénél mintegy 30 sorral rövidebb ez a magyar változat. (Erre vonatkozna a „szabad gondolkozás szerint” megállapítás?) A fordító 3 | 3 || 3 | 3 felosztású tizenkettes, párrímes sorokban közvetítette – az ovidiusi rímtelen hexameterek helyett – a szöveg jelentéstartalmait.

Megállapítjuk, hogy kiadvány *Younghoz* című költeménye (a forrás megjelölése nélkül)²⁴ Friedrich Gottlieb Klopstock *An Young* című, 1752-ben írott versének²⁵ fordítása:

Younghoz

Friedrich Gottlieb Klopstock: *An Young*

Halj-meg Proféta lelkü öreg! halj meg!
A Te Pálma ágod
Régtől-fogva magosra nőtt,
Az örvendező köny hullatások tsepjei
Böven tsillognak az égiknek szemek-
ben

Stirb, prophetischer Greis, stirb!
denn dein Palmenzweig
Sprossste lang schon empor; dass sie
dir rinne, steht
Schon die freudige Thräne
In dem Auge der Himmlischen.

S még-is késel hiszem a felhöken felyül
emelted
Rég fel emelted Oszlopodat;
Mert azokon a' Szent
Komor inneplő éjtzakákon nem
alhatik a' Naturálista,

Du verweilst noch? und hast hoch an
die Wolken hin
Schon dein Denkmal gebaut! Denn
die geheiligten,
Ernsten, festlichen Nächte
Wacht der Freigeist mit dir, und
fühlts,

És érzi hogy a' Te mélly éneked
mendörögve az Itélet
Profetziáját zengedezi.

Dass dein tiefer Gesang drohend des
Weltgerichts
Prophezeyung ihm singt! fühlts, was
die Weisheit will,
Wenn sie von der Posaune
Spricht, der Todtenerweckerin!

Mikor az hóltokat fel-lármázó trombi-
táját meg-zúditja

Stirb! du hast mich gelehrt, dass mir
der Name Tod,
Wie der Jubel ertönt, den ein
Gerechter singt:
Aber bleibe mein Lehrer,
Stirb, und werde mein Genius!

Halj meg! te tanitottál engemet, hogy
ez név *halál*, úgy hangozzék nekem
mint az az öröm ének, melyet az igaz
énekel:

De maradj Tanitómnak,
Haly meg! 's légy az én Génusom.

24 Uo., 142.

25 Klopstock *An Young* című verse később az ódák közé sorolva jelent meg: Friedrich Gottlieb Klopstock, *Oden*, Band 1 (Leipzig: 1798), 115–117. A *Próba* szerzője nyilván korábbi kiadásból dolgozott.

Német közvetítő nyelvből fordított görög thrénos is bekerült a kötetbe: *Adonis Sír-balma' Fordítása*. Ez utóbbi feltehetően az ókori görög irodalom alapos ismerőjének, Karl August Kütnernek (1748–1800) prózában fordított, Bion-versből készült műve, az *Auf den Tod den Adonis*²⁶ Ez korabeli, a német nyelvű irodalmi antológia használatát bizonyítja a magyar kötet szerzői körében.

Az egyik, Toroczkai Pálhoz intézett, prózai példázatban (*Szép virtus jól tenni: de nem kisebb virtus a' Jó-téteményért való Köszönetet el-nem fogadni*) az ifjú gróft Montesquieu-höz hasonlítja:

Ah Méltóságos Született Gróf Torotzkai Pál Urfi! valósággal benned találok a' mindennek jól tévő Gróf Monteskiőnek nagy lelkét! Ugyan is midőn ezen mi maroknyi Társaságunk némü-nemü tekintetre nézve édes anyai Nyelvünket a' Római nyelvnek járma alóll, a' maga ditsőségébe igyekeznék emelni, nem tsak költséggel méltóztattál segíteni azt; hanem még pártfogásod alá is vetted, sőt a' mi nagyobb rész szerint magad-is vállaltad az Anyai Nyelvünk pallérozásában való munkásságot. Melly jó-téteményedet, a' midőn meg-akarná Társaságunk hálálni, bajoson vétethetél arra, hogy azt annak meg-engedjed: de vallyon mivel tudná a' mi Nemes Társaságunk ezeket a Te Jó téteményeidet vóltaképpen meg-hálálni; valósággal semmivel-is egyébbel nem, hanem, hogy meg-valja azt, hogy Te mint ama nagy Héro Monteskiőnek, mint pedig az Attyához buzgó indulattal viseltető Robertnek eleven példája vagy, és őket tebenned tiszteli – – –

Az 1780-as évek végén Kovács József (?–1795) bölcselet- és matematikatanár, Herepei Ádám és Hegedűs Sámuel szintén részt vehetett a Magyar Társaság tevékenységében (ő 1790-ben iratkozott be, 1791-ben apja halála miatt állást kellett vállalnia, kilépett a Kollégiumból.)

A korlátokról

A Nagyenyeden működő Bethlen-Kollégium a 18. század végén nem bízta a véletlenre a diákok iskolai magatartását a különböző classisokban:

Deákságok három első éve alatt, tartoznak akármely meghívást elfogadni, vagy magokról másként gondoskodni. Aláíráskor (sub scriptio) tartoznak kijelenteni: egyházi vagy világi pályára készülnek-e? Hogy a csupán elsőbbséget illető javadalmakat ne bitorolhassák.²⁷

26 A próza fordítás a következő kötetben jelent meg: Karl August KÜTNER, *Idyllen des Theocrit, Bion, Moschus und Koluthus*, Aus dem Griechischen (Mitau un Leipzig: 1772), 163–167.

27 P. SZATHMÁRY Károly, *A Bethlen főtanoda története* (Nagyenyed: 1868), 189.

Az 1769. évi vásárhelyi *Litteraria Commissio* határozatai pontosan megjelölik, hogyan kell Róma történelmének tanítását a nyelvtanulással összekapcsolni: *A secunda classis conjugistarum* számára: b) „Az igaz deák nyelv zsengéjé”-nek s a „római históriának avagy csak kezdete” ismertetése végett, gyakorlatul Eutropius római történetének két első könyvét.²⁸ A 4. pont alatt a „Tertia Classis Grammatistarum” teendőit így fogalmazzák meg: „Ezen Classisban a Cellariana Grammatica mellett a classicus authorok: 'Phaedri *Fabulae*' és Eutropii: '*Historia romana*' egészen; a palatina cathechesis locusok (idézetek) nélkül. Cellarii: '*Liber Memorialis*' (Nagy Cellarius) tractáltassanak a praeceptorok eleiben adandó Methodus szerint.”²⁹ A 7-ik pont alatt a „Sexta Classis Poetica” teendői olvashatók: „Ezen Classisban a Cellarius *Grammaticája* mellé ragasztott *Poesis* mellett, az Ovidii *Metamorphoses*, *Aeneis* Virgilii et *Odae* Horatii selectiores szorgalmatosan magyaráztassanak, tanultassanak”.³⁰ A 8. pontban a „Septima Classis Graeca” teendőit sorolják fel. Itt a tanulandók között azonosíthatók Lucianus *Dialogjai* s a „Tabula Cebetis”.³¹

A *Próba* szövegei tehát szorosan kötődnek az iskolai tananyaghoz; tényleges értékeként a tanulmányozott szövegek magyarra fordítása, azok kötetbe szerkesztése, a közreadás szándéka jelölhető meg. (Ezzel a fordítói lelkesedéssel is összefüggésben lehetett, hogy a Főkonzisztórium veszélyben látta a deák nyelv tanítását, és leiratot intézett mind a négy főiskolához, hogy e tekintetben a régi tantervnel maradjanak és a régi útról le ne térjenek.³²)

Összefoglalás helyett

A kötetbeli fordítások azt sugallják, hogy a német nyelv tanulása eredeti német irodalmi művek (és németre fordított klasszikus szövegek) magyarra fordítását is jelentette az Bethlen Kollégium diákjai számára. Kínálkozik az egybevetés egy másik iskola magyar irodalmi körével. A Debreceni Református Kollégiumra gondolunk, ahol ebben az időben Csokonai Vitéz Mihály diákoskodott. Ő ugyan azt írja Aranka Györgynek, hogy vágyik Erdélybe, ahol még soha sem járt, de a *Próba* versei némelyike olyan műveltségi elemeket és nyelvi-prozódiai megoldásokat tartalmaz, amelyek felvetik annak lehetőségét, hogy a társaságba őt is meghívták, illetve hogy a közreadott szövegek között tőle is van költemény. (Az Aranka György-féle nyelvművelő társaságba meghívást

28 Uo., 183.

29 Uo., 184.

30 Uo., 185 – kiemelések: E. E.

31 Uo.

32 Vö. POKOLY IV. 151. Hivatkozása: Egyházkerületi Levéltár, 1792–148.

kapott Csokonai, a jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy saját műveket ígért a beavatódás fejében, de az ígért beváltásáról aztán nincs adatunk.) Így aztán folytatni kell a vizsgálódást...

A Provocative Treasury of Texts: The *Próba* Anthology (1792)

This study explores the literary, educational, and ideological significance of the *Próba*, a 1792 student-published anthology produced by the Hungarian Society at the Reformed College of Nagyenyed (Aiud). The anthology is a remarkable testament to Enlightenment-era efforts in Transylvania to foster national consciousness and promote the Hungarian language in academic settings. In response to the imposition of German as the official language of instruction by the Habsburgs, the Transylvanian Reformed High Consistory authorized the teaching of Hungarian orthography and, in some institutions, Hungarian-language instruction. The *Próba* anthology – comprising 300 pages of poetry, prose, and translations – was a collective endeavor by students and supported by progressive professors. It contains original works, as well as translations of Horace, Klopstock, Molière, and Ovid, reflecting both linguistic experimentation and cultural ambition. Central figures like Count Pál Toroczkai are celebrated in multiple contributions, while themes such as peace, patriotism, and classical learning are prominent. The study situates *Próba* in the broader context of similar literary societies across Hungary and highlights its links to contemporary intellectual currents, including Kantian philosophy and György Aranka's Hungarian Language Cultivation Society.

Through archival investigation and literary analysis, the paper demonstrates how the *Próba* anthology served both as a pedagogical tool and a cultural manifesto, underscoring the role of student agency and local elite patronage in shaping Hungarian literary identity at the turn of the 18th century.

PETER HESSELMANN

„Mimik für das Ohr“

Zur sprachlichen Ausdruckskunst in Friedrich Hildebrand von Einsiedels *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst* (1797)

In seiner *Hamburgischen Dramaturgie* machte Gotthold Ephraim Lessing 1768 das Fehlen allgemein anerkannter ästhetischer Regeln für die nach seiner Auffassung herrschende Misere der deutschen Schauspielkunst in der Mitte des 18. Jahrhunderts mitverantwortlich:

Wir haben Schauspieler, aber keine Schauspielkunst. Wenn es vor Alters eine solche Kunst gegeben hat: so haben wir sie nicht mehr; sie ist verloren; sie muß ganz von neuem wieder erfunden werden. Allgemeines Geschwätze darüber, hat man in verschiedenen Sprachen genug: aber specielle, von jedermann erkannte, mit Deutlichkeit und Präcision abgefaßte Regeln, nach welchen der Tadel oder das Lob des Akteurs in einem besondern Falle zu bestimmen sey, deren wüßte ich kaum zwey oder drey. Daher kömmt es, daß alles Raisonnement über diese Materie immer so schwankend und vieldeutig scheint [...].¹

Angesichts der kritisierten Diffusität der wenigen existierenden schauspielästhetischen Leitlinien wurden schrittweise tastende Versuche zur Systematisierung und ‚Verwissenschaftlichung‘ der Schauspielkunst unternommen und Regeln etwa für Gestik, Mimik und Deklamation formuliert. Erforderlich war – neben Präzisierungen in der Begrifflichkeit – ein neuartiges, allgemein akzeptiertes Zeichensystem eines natürlichen körperlich-sprachlichen Ausdrucks, das seine Basis in der ihm entsprechenden Anthropologie hatte, verstanden im engeren Sinne des 18. Jahrhunderts als Lehre vom leib-seelischen Zusammenhang. Es sollte mehrere Jahrzehnte dauern, bis es zu differenzierten theoretischen Darlegungen der schauspielerischen Kunst der Menschendarstellung kam. Die von der neuen Schauspielästhetik als unnatürlich disqualifizierte Schauspielkunst des französischen Klassizismus, die lange Zeit das deutsche Theater beherrscht hatte, wurde allmählich durch einen natürlich oder wahr genannten Darstellungsmodus

* Universität Münster

1 Gotthold Ephraim LESSING, Hg., *Hamburgische Dramaturgie*, Bd. 2 (Hamburg, 1768), Stück 101, 102, 103 und 104 (19.4.1768), 392–93.

das abgelöst, der – scheinbar paradox – auf Regeln beruhte und durch Beachtung wie Anwendung artifizierlicher Mittel erreicht werden sollte.²

Im Hinblick auf eine professionelle Ausbildung der Komödiantinnen und Komödianten fehlte eine Kodifizierung der schauspielkünstlerischen Theorie und Praxis. Bereits Conrad Ekhof, der in den Sitzungen der nach Johann Friedrich Schönnemann benannten Schauspieler-Akademie dem Ensemble Elemente der Schauspielkunst vermittelte, hatte das um die Mitte des 18. Jahrhunderts erkannt. Wie die Regeln einer Sprache lehr- und lernbar seien, so sei es auch – davon war er überzeugt – mit der Schauspielkunst als einem strukturierten Funktionsgefüge beschaffen. Er schlug deshalb 1753 vor, gemeinsam die „Gramatik der Schauspielkunst“,³ ein alle beteiligten Einzelkünste integrierendes Ordnungssystem, zu erarbeiten. Die Sitzungsprotokolle und Promemorien der Akademie bieten Einblick in ein allerdings nur fragmentarisch entwickeltes Regelwerk; Ekhof veröffentlichte auch später kein schriftlich fixiertes Gesamtsystem der Schauspielkunst.

Kennzeichnend für die neue Bühnendarstellungskunst ist ihre psychologisierende Ausrichtung.⁴ Die mittels psychologischer Einsichten gewonnene eloquentia corporis beendete in der Schauspielkunst, verstanden als Kunst, in der der Körper zum Ausdruck, nachgerade zum Instrument seelischer Bewegungen wird, die Ära der streng konventionalisierten Gebärdensprache der Barockzeit mit ihrer unnatürlich-künstlich anmutenden und typisierten Affektdarstellung. Man ging nun von einer unmittelbaren Wirkung psychischer Vorgänge auf den körperlichen Habitus, die Gestik, Mimik und Sprache aus. Natürlichkeit und Wahrheit im Sinne von Wirklichkeitsnähe wurden – neben Schönheit – ästhetische Leitbegriffe des für die Bühnendarstellung proklamierten psychologisierenden wie individualisierenden Darbietungsstils. Von Theaterreformern wurde erwartet, dass Schauspielerinnen und Schauspieler seelische Dispositionen körperlich auszudrücken vermochten. In Gestik, Mimik, Körperhaltung, Gang,

2 Zu den theoretischen Grundlagen der neuen Schauspielkunst und zu den Bemühungen um deren Systematisierung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts vgl. Wolfgang F. BENDER, „Mit Feuer und Kälte‘ und – ‚Für die Augen symbolisch‘. Zur Ästhetik der Schauspielkunst von Lessing bis Goethe“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 62 (1988): 60–98; Erika FISCHER-LICHTE, „Entwicklung einer neuen Schauspielkunst“, in *Schauspielkunst im 18. Jahrhundert: Grundlagen, Praxis, Autoren*, hg. von Wolfgang F. BENDER (Stuttgart, 1992), 60–98; Peter HESSELMANN, *Gereinigtes Theater? Dramaturgie und Schaubühne im Spiegel deutschsprachiger Theaterperiodika des 18. Jahrhunderts (1750–1800)*, Das Abendland N. F. 31 (Frankfurt a. M., 2002), 329–72.

3 So Ekhof am 30. Juni 1753 in einem *Promemoria der Schönnemannschen Schauspieler-Akademie*. Zitiert nach Heinz KINDERMANN, *Conrad Ekhofs Schauspieler-Akademie*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 230, 2 (Wien, 1956), 21. Zur „Grammatik“ der Schauspielkunst vgl. Wolfgang F. BENDER, „Vom ‚tollen‘ Handwerk zur Kunstübung. Zur ‚Gramatik‘ der Schauspielkunst im 18. Jahrhundert“, in BENDER, *Schauspielkunst...*, 11–50.

4 Dazu Alexander KOŠENINA, *Anthropologie und Schauspielkunst: Studien zur ‚eloquentia corporis‘ im 18. Jahrhundert*, Theatron 11 (Tübingen, 1995), 117–51; HESSELMANN, *Gereinigtes Theater? Dramaturgie...*, 363–72.

Stimmführung etc. sollte sich jeder Gemütszustand eines dazustellenden Charakters und dessen Veränderung nuanciert und plausibel zeigen.

Mit den *Ideen zu einer Mimik* (1785–1786) legte Johann Jakob Engel eine profunde Zeichentheorie zur Schauspielkunst vor, die intensiv rezipiert wurde.⁵ Darin ging er seiner grundsätzlichen Fragestellung nach: „Sollte eine Sprache durch Minen und körperliche Bewegungen nicht eine eben so mögliche Sache seyn, als eine Sprache durch Laute?“ (*En* 2, 53) Das Werk gab den Komödiantinnen und Komödianten Ansatzpunkte eines systematischen Instrumentariums zur Gestaltung von Rollen an die Hand. Im Zentrum von Engels Darstellung einer Semiotik der Affekte, die annahm, dass körperliche Veränderungen analog zu seelischen verliefen, stand die „ausdrückende“ Gebärde, begriffen als „sichtbares Zeichen von den innern Veränderungen unsrer Seele“ (*En* 1, 73). Schauspielkunst war in seinem Konzept eine Ausdruckskunst: Seelische Abläufe mussten möglichst präzise ‚zergliedert‘ werden, damit sie der Schauspieler mimisch, gestisch, sprachlich und stimmlich angemessen nachbilden konnte. So stehen etwa Lautstärke, Tonhöhe und Tempo der Stimmführung, die vom Schauspieler modifiziert werden können, in Analogie zur Veränderung des körperlichen Zustands, der aus einer Variation der Affekte resultiert (*En* 2, 82–3, 90).

Die schauspieltheoretischen Bestrebungen gingen dahin, ein fein differenziertes Zeichensystem zu entwickeln und zu beschreiben, mit dessen Hilfe es Schauspielern stets gelingen sollte, eine intendierte Wirkung wie beispielsweise Rührung bei Zuschauern auszulösen.⁶ Wollte man etwa einen Affekt wie Bewunderung darstellen, den das Publikum unmissverständlich identifizieren konnte, dann sollte der Schauspieler auf genau bestimmbare gestische, mimische und sprachliche Zeichen und deren geregelte Kombination rekurren können, die auch Zuschauern zur Identifizierung der gezeigten Gefühlsregung geläufig waren. Demnach mussten Produzenten wie Rezipienten der Schauspielkunst über den gleichen gestischen, mimischen und sprachlichen Zeichencode verfügen. Allen Konzeptionen, die mit diesen Prämissen operierten, lag das Ideal ei-

5 Johann Jakob ENGEL, *Ideen zu einer Mimik*, 2 Bde. (Berlin, 1785–1786). [Nachdruck Darmstadt 1968] Der Text wird im Folgenden mit der Sigle *En* und Teil- und Seitenangabe in runden Klammern zitiert. Zur Rezeption Erika FISCHER-LICHTE, *Semiotik des Theaters*, Bd. 2 (Tübingen, 1983), 156–77; Doris BACHMANN-MEDICK, *Die ästhetische Ordnung des Handelns: Moralphilosophie und Ästhetik in der Popularphilosophie des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1989), 78–137; KOŠENINA, *Anthropologie und Schauspielkunst...*, 152–82.

6 Zur Theatersemiotik sei auf die grundlegenden Arbeiten von Fischer-Lichte hingewiesen. Vgl. Erika FISCHER-LICHTE, „Theatergeschichte oder Theatersemiotik – eine echte Alternative? Versuch einer semiotischen Rekonstruktion der Theatergeste auf dem deutschen Theater im 18. Jahrhundert“, *Maske und Kothurn* 28 (1982): 163–94; Erika FISCHER-LICHTE, *Semiotik des Theaters: Eine Einführung*, 3 Bde. (Tübingen, 1983); Erika FISCHER-LICHTE, „Die Zeichensprache des Theaters: Zum Problem theatralischer Bedeutungsgenerierung“, in *Theaterwissenschaft heute: Eine Einführung*, hg. von Renate MÖHRMANN (Berlin, 1990), 233–59; Erika FISCHER-LICHTE, „Der Körper als Zeichen und als Erfahrung: Über die Wirkung von Theateraufführungen“, in *Theater im Kulturwandel des 18. Jahrhunderts: Inszenierungen und Wahrnehmung von Körper – Musik – Sprache*, hg. von Erika FISCHER-LICHTE und Jörg SCHÖNERT, Das achtzehnte Jahrhundert. Supplementa 5 (Göttingen, 1999), 53–68.

ner von Zufälligkeiten und Intuition purifizierten Schauspielkunst zugrunde. Abgesehen von einigen Theaterjournalisten, etwa Johann Friedrich Schink,⁷ sind Conrad Ekhof, Johann Friedrich Löwen,⁸ Gotthold Ephraim Lessing,⁹ Johann Jakob Engel, August Wilhelm Iffland,¹⁰ Karl August Böttiger,¹¹ Johann Wolfgang Goethe¹² und Friedrich Hildebrand von Einsiedel die namhaftesten deutschen Exponenten, die sich zwischen 1750 und 1820 um eine Systematisierung der schauspielkünstlerischen Theorie und Praxis bemühten.

Friedrich Hildebrand von Einsiedel (1750–1828) wurde mit elf Jahren Page am Hof der Herzogin Anna Amalia von Sachsen-Weimar-Eisenach in Weimar.¹³ Nach dem Studium der Rechte an der Universität Jena ernannte ihn die

- 7 Johann Friedrich Schink war Verfasser von sechs Theaterperiodika. Verwiesen sei hier nur auf: Johann Friedrich SCHINK, Hg., *Dramaturgische Fragmente* (Graz, 1781–1782); Johann Friedrich SCHINK, Hg., *Dramaturgische Monate* (Schwerin, 1790).
- 8 Johann Friedrich LÖWEN, *Kurzgefasste Grundsätze von der Beredsamkeit des Leibes* (Hamburg, 1755).
- 9 Lessing hatte um 1754 eine Skizze zu einem Lehrbuch mit dem Titel *Der Schauspieler* verfasst. Das geplante Regelwerk, in dem die Grundsätze der körperlichen Beredsamkeit dargelegt werden sollten, blieb Fragment. Vgl. Gotthold Ephraim LESSING, „Kleinere dramaturgische Schriften“, in *Werke*, hg. von Julius PETERSEN und Waldemar von OLSHAUSEN, 12 (Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, 1925), 474–83. Die *Hamburgische Dramaturgie* (1767–1769), ein die Vorstellungen des Hamburger Nationaltheaters begleitendes Theaterjournal, das eine Sequenz von dramentheoretischen Überlegungen und Aufführungskritiken enthält, war nicht als systematisches Lehrbuch zur Schauspielkunst konzipiert.
- 10 August Wilhelm IFFLAND, „Briefe über die Schauspielkunst“, hg. von Friedrich Kasimir MEDICUS, *Rheinische Beiträge zur Gelehrsamkeit* 4 (1781): 304–11, 364–72, 451–56; August Wilhelm IFFLAND, „Briefe über die Schauspielkunst“, in hg. von Friedrich Kasimir MEDICUS, *Rheinische Beiträge zur Gelehrsamkeit*, 5 (1782), 50–59; August Wilhelm IFFLAND, *Fragmente über Menschendarstellung auf den deutschen Bühnen* (Gotha, 1785); August Wilhelm IFFLAND, *Theorie der Schauspielkunst für ausübende Künstler und Kunstfreunde*, 2 Bde. (Berlin, 1815).
- 11 Karl August BÖTTIGER, *Entwicklung des Ifflandischen Spiels in vierzehn Darstellungen auf dem Weimarsischen Hoftheater im Aprillmonath 1796* (Leipzig, 1796).
- 12 Die Tradition der Aufzeichnung von schauspielkünstlerischen Normen setzte fünfzig Jahre nach Ekhofs Ansätzen Johann Wolfgang Goethe als Theaterleiter fort, der 1803 mit den Schauspielern Karl Franz Grüner und Pius Alexander Wolff „Didaskalien“ der Schauspielkunst begann und dabei eine „Grammatik“ – die erst 1824 von Johann Peter Eckermann zusammengestellten *Regeln für Schauspieler* in 91 Paragraphen – entwarf. Sie enthalten vornehmlich Anweisungen zur Sprache, Rezitation, Deklamation, Stellung und Bewegung des Körpers, Haltung und Bewegung der Hände und Arme, zum Gebärdenspiel und zur Positionierung und Gruppierung auf der Bühne. Vgl. Johann Wolfgang GOETHE, „Tag- und Jahres-Hefte als Ergänzung meiner sonstigen Bekenntnisse, von 1749 bis 1806“, in *Werke*. Hg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. *I. Abtheilung*. Bd. 35 (Weimar, 1892), 148; Johann Wolfgang GOETHE, „Regeln für Schauspieler. 1803“, in *Werke*. Hg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. *I. Abtheilung*. Bd. 40 (Weimar, 1901), 139–168. Zu Goethes *Regeln* vgl. Günther LOHR, „Inskription des Szenischen: Zum Kontext von Goethes ‚Regeln für Schauspieler‘ (1803)“, in *Goethe et les arts du spectacle. Textes réunis par Michel Corvin*, hg. von Michel CORVIN, *Organon* 85 (Bron, 1985), 162–77; Dieter BORCHMEYER, „Saat von Göthe gesäet... Die ‚Regeln für Schauspieler‘ – Ein theatergeschichtliches Gerücht“, in *Schauspielkunst im 18. Jahrhundert: Grundlagen, Praxis, Autoren*, hg. von Wolfgang F. BENDER (Stuttgart, 1992), 261–87; Klaus SCHWIND, „Regeln für Schauspieler – ‚Saat von Göthe gesäet‘: aufgegangen in der Uraufführung des ‚Zerbroch(e)nen Krugs‘ 1808 in Weimar?“, in *Theater im Kulturwandel des 18. Jahrhunderts. Inszenierungen und Wahrnehmung von Körper – Musik – Sprache*, hg. von Erika FISCHER-LICHTE und Jörg SCHÖNERT, *Das achtzehnte Jahrhundert. Supplementa* 5 (Göttingen, 1999), 151–83.
- 13 Überblicke über Leben und Werk Einsiedels bieten Hans KNOLL, „Friedrich Hildebrand von

Herzogin 1770 zum Regierungsassessor, 1775 zum Hofrat. Von 1776 bis 1807 war er Kammerherr der Herzogin. Unter Herzog Carl August wurde er 1802 Oberhofmeister und Geheimer Rat, 1817 Präsident des weimarischen Appellationsgerichts in Jena. Er pflegte freundschaftliche Kontakte unter anderem mit Herzog Carl August, Johann Wolfgang Goethe, Christoph Martin Wieland und Johann Gottfried Herder. Einsiedel wirkte als Schauspieler im herzoglichen Weimarer Liebhabertheater mit und als Musiker im Liebhaberorchester, komponierte Musikstücke, verfasste kleine Opern- und Operettenlibretti, Lustspiele, Farcen, Possen, Travestien, Theaterprologe und -epiloge. In Einsiedels Operette *Adolar und Hilaria* (auch unter dem Titel *Die Zigeuner*) spielte Goethe 1779 die männliche Hauptrolle. Einsiedel veröffentlichte ebenso Lieder, Gedichte und Erzählungen.¹⁴ An Wielands Märchensammlung *Dschinnistan* beteiligte er sich mit vier Texten. Darüber hinaus übersetzte und bearbeitete er Werke von Terenz, Plautus, Molière, Calderón und Goldoni für Aufführungen im Hoftheater zu Weimar.¹⁵ Auch Einsiedels Originallustspiele wurden dort aufgeführt. Libretti-Übertragungen zu auf der Hofbühne gespielten Opern von Domenico Cimarosa, Giovanni Paisiello, Pietro Alessandro Guglielmi und André Ernst Modeste Grétry stammen ebenfalls von Einsiedel. Zusammen mit Friedrich Wilhelm Gotter bearbeitete er Shakespeares *Der Sturm* als Operntext.¹⁶ Manche Beiträge lieferte er für das *Journal von Tieffurt*, dessen Redakteur er war. Auch in weiteren Periodika publizierte er, so in Wielands *Teutschem Merkur*, in Friedrich Justin Bertuchs *Journal des Luxus und der Moden*, im von Friedrich Traugott Hase herausgegebenen *Leipziger Musen-Almanach*, in Christian Heinrich Schmidts *Taschenbuch für Dichter und Dichterfreunde* und in Friedrich Schillers *Die Horen*.

Im Herbst 1797 erschienen anonym Einsiedels *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst*, die in der literatur- und theaterwissenschaftlichen Forschung

Einsiedel. Ein Liebhaber der schönen Wissenschaften und Künste", *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde* N. F. 22 (1915): 186–202; Adalbert ELSCHENBROICH, „Einsiedel, Friedrich Hildebrand“, in *Neue Deutsche Biographie*, hg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 4 (Berlin, 1959), 401–02.

14 Zu Einsiedels Adaptation eines Gedichts von Goethe vgl. László TARNÓI, „Goethes ‚An Schwager Kronos‘ in einer zeitgenössischen Adaptation“, in *„swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich“: Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag*, hg. von Márta NAGY und László JÓNÁCSIK, Abrogans 1. Budapester Beiträge zur Germanistik 37 (Piliscsaba, Budapest, 2001), 367–84.

15 Zu den Terenz- und Plautus-Bearbeitungen Einsiedels vgl. Oscar FAMBACH, „Einsiedels Übersetzung der *Adelphoe* des Terenz in der deutschen Bühnen- und Kritikgeschichte“, *Jahrbuch des Freien Deutschen Hochstifts*, 1968, 59–129; Barbara R. KES, *Die Rezeption der Komödien des Plautus und Terenz im 19. Jahrhundert: Theorie – Bearbeitung – Bühne* (Amsterdam, 1988), 97–145, 206–47.

16 Dazu Werner DEETJEN, „Der *Sturm* als Operntext bearbeitet von Einsiedel und Gotter“, *Shakespeare-Jahrbuch* 64 (1928): 77–89. Zu *Die Geisterinsel*, einem von Friedrich Wilhelm Gotter und Einsiedel verfassten Singspiellibretto, basierend auf Shakespeares *The Tempest*, vgl. Adrian KUHLE, „Librettistische Kostümregie in *Die Geisterinsel* von Gotter und Freiherr von Einsiedel“, *Das achtzehnte Jahrhundert* 45 (2021): 66–83.

vergleichsweise wenig Beachtung fanden.¹⁷ Dem Selbstverständnis des Verfassers nach handelt es sich nur um fragmentarische „Skizzen zu dem Plane eines vollständigeren Gebäudes“,¹⁸ in denen er versucht, einen Beitrag zur Professionalisierung der in seiner Gegenwart oft als Handwerkskunst betrachteten Schauspielkunst zu liefern.¹⁹ In mancherlei Hinsicht knüpfte er an Engels Konzept zur *eloquentia corporis* in der Schauspielkunst an, dessen *Ideen zu einer Mimik* für Einsiedel ein „an scharfsinnigen Bemerkungen reichhaltiges und mit grosser Belesenheit ausgearbeitetes Werk“ darstellten. (E 68)²⁰ Er beließ es nicht bei der Ausbreitung seiner Theorie, sondern schloss als Anwendungsbeispiele für seine theoretischen Überlegungen ausführliche ‚Zergliederungen‘ einer komischen und einer tragischen Rolle – Falstaff und Hamlet – an.

Einsiedel definiert Schauspielkunst als „die Anwendung geistiger und körperlicher Kräfte vermittelt welcher der Schauspieler eine dramatische Dichtung durch seine Person *versinnlicht* und *belebt*; um selbige, durch *Pantomime* und

17 Es liegt nur eine Monographie vor, die längst nicht mehr aktuellen Forschungserkenntnissen zur Schauspielkunst des 18. Jahrhunderts entspricht. Vgl. Hans-Werner CONRAD, *Einsiedels Theorie der Schauspielkunst zur kunsttheoretischen Grundlegung der Schauspielkunst im 18. Jahrhundert*. Diss. (Berlin, 1969).

18 Friedrich Hildebrand von EINSIEDEL, *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst: Nebst der Analyse einer komischen und tragischen Rolle. Falstaf und Hamlet von Shakespeare* (Leipzig, 1797), 11. Der Text wird im Folgenden mit der Sigle E und Seitenangabe in runden Klammern zitiert. Im Original durch Sperrsatz markierte Hervorhebungen werden kursiv wiedergegeben.

19 Einige kurze Passagen und Bemerkungen in den *Grundlinien* gehen auf Einsiedels Gespräche und Korrespondenz mit Jean Paul zurück. Einsiedel hatte es unterlassen, auf die Urheberschaft der entsprechenden Stellen hinzuweisen. Es betrifft Textabschnitte in der Vorrede und im ersten Kapitel der *Grundlinien*. In den weiteren sieben Kapiteln beschränken sich die wörtlichen Übereinstimmungen mit Passagen in Jean Pauls Roman *Der Jubelseniör* (1797) auf wenige Sätze und Bemerkungen. Jean Pauls Anteil an Einsiedels *Grundlinien* wurde nachgewiesen von Eduard BEREND, „Jeanpauliana“, *Euphorion* 21 (1914): 227–29. Daran anknüpfend, allerdings die Differenzen zwischen den Anschauungen Jean Pauls und Einsiedels hinsichtlich der Kunst des Dramas und der Schauspielkunst herausstellend, CONRAD, *Einsiedels Theorie... der löschen*, 50–63. Teile seines Manuskripts hatte Einsiedel vor dem Druck an Jean Paul zur Beurteilung geschickt. Dieser sandte sie mit einem Begleitbrief zurück, der eine Reihe von Anmerkungen zu Einsiedels Text enthielt. Einige seiner Bemerkungen fügte Jean Paul in seinen zu Ostern 1797 erscheinenden *Der Jubelseniör* ein. Einsiedel, möglicherweise Jean Pauls Einverständnis voraussetzend, integrierte dessen brieflich mitgeteilten Ausführungen kaum verändert in die im Herbst 1797 anonym publizierten *Grundlinien*. Bei der Übersendung seines Buches am 18.12.1797 bat er Jean Paul um Entschuldigung für seine leichtfertigen Übernahmen. Zugleich kündigte er an, dass er die Verfasser von zu erwartenden Rezensionen über sein Versäumnis der fehlenden Quellenangabe informieren werde, um seine Nachlässigkeit öffentlich bekannt zu machen. Auf Bitte von Einsiedel nannte August Wilhelm Schlegel tatsächlich am Ende seiner Rezension der *Grundlinien*, in *Allgemeinen Literatur-Zeitung vom Jahre 1798*, hg. von Christian Gottfried SCHÜTZ, Bd. 1, Nr. 46 (Jena, Leipzig, 9. Februar 1798): 366–67.) den anonymen Autor beim Namen und stellte den Sachverhalt klar. Die Rezension Schlegels wird im Folgenden mit der Sigle S und Spaltenangabe in runden Klammern zitiert. Die Besprechung leicht gekürzt auch in: August Wilhelm SCHLEGEL, *Sämmtliche Werke*, hg. von Eduard BÖCKING, Bd. 11, *Vermischte und kritische Schriften* 5 (Leipzig, 1847), 251–52. [Nachdruck Hildesheim, New York 1971.]

20 Des Weiteren empfahl Einsiedel Komödiantinnen und Komödianten Böttigers *Entwicklung des Ifflandischen Spiels* zur Lektüre – eine Studie, in welcher der Verfasser „scharfsinnige Zergliederungen“ mehrerer Rollen des „vortrefflichen Schauspielers“ vorgelegt und mit „einem ächten filosofischen Kunstgefühl analysirt hat.“ (E 85) Auch Ifflands *Fragmente über Menschendarstellung auf den deutschen Bühnen* enthielten „lehrreiche“ Aufsätze (E 91).

Sprache, zu einer theatralischen Darstellung zu machen.” (E 18) Der Schauspieler, den Einsiedel als bildenden und kreativen Künstler versteht, der darauf abziele, zugleich auf das Auge und das Ohr der Zuschauer zu wirken, habe die dramatische Poesie zu versinnlichen, er sei dabei „mehr als ein blosser Nachahmer: weil er selbst erst der *Schöpfer* des Vorbildes wird, welches seine mimische Darstellung leiten soll.” (E 19) Kunst dürfe keineswegs auf die Nachahmung der Natur reduziert werden; diese könne lediglich als den Künstler anregende Ausgangsbasis dienen:

Die Nachahmung der Natur ist bloss ein untergeordneter Zweck der Kunst; der Künstler ergreift und sammlet das ohne Kunstwerk in der Wirklichkeit befindliche, hier und da zerstreute *Analoge*; um die geistige Intenzion, die *in ihm* zu einem bildlichen Gedanken geworden ist, danach zu versinnlichen und als ein der Natur überall *ähnliches Ganzes* darzustellen. (E 30–1)

Da die Schilderungen und Anleitungen zur bühnenwirksamen Gestaltung der dramatischen Charaktere durch die Dichter defizitär seien, müsse der Schauspieler zusätzlich die Wirklichkeit zu Rate ziehen. Die Beobachtungen mannigfaltiger Individuen sollen in Abstraktionen zu Modellen zusammengefügt werden, aus denen der Bühnenkünstler dasjenige Modell abrufe, das dem Charakter der zu spielenden Rolle am nächsten komme: weil es nur vom Dramatiker vorgegebene Beschreibungen und Stoffe gebe und es

keine bildlich-anschaulichen Versinnlichungen sind; und durch *Worte*, mithin durch ein entferntes, *bloss analoges* Mittel, als Zeichen der Realität, in Manier gehüllt mitgeteilt werden: und hierin liegt vorzüglich der Grund, warum der Schauspieler das Vorbild, welches ihn leiten soll, aus zerstreuten Anlagen erst aufsammeln, und zu einem Ganzen vereinigt, sich erst *geistig-anschaulich* machen muss. (E 36)

Wenn er einen Helden, Hausvater, Gecken, Geizigen, Heuchler etc. darzustellen habe, dann müsse er „aus der Klasse dieser Menschenarten, eine, deren eigenthümlichste Charakteristik umfassende scharf bezeichnende Form im Sinne haben, welche das Ideal seiner *geistigen Intenzion* wird; die er als *Künstler* einer jeden Versinnlichung zum Grunde zu legen hat.” (E 39) Die durch unabdingbaren „Kunstsinne“ abstrahierten und zum Zwecke der Bühnenkunst umgesetzten „*allgemeinen* Formen“ fügen der Ausführung des Schauspielers dasjenige hinzu, „was man die *Veredelung* der Natur zu nennen pflegt“, die erforderliche Voraussetzung jeder Kunst sei und immer wahr erscheinen müsse (E 39–40). Kunst habe

die *Erhöhung* und *Vervollkommnerung* der Wirklichkeit zum Gegenstande, sie reihet die Analogieen derselben in eine schönere ausgewähltere Harmonie zusammen; und sie ist darum so mächtig in ihren Eindrücken auf unsere Empfindung, weil sie durch jene Vereinigungen, mannigfaltige Eindrücke von verschiedenen Individuen, auf Einen Punkt, und zu Einem Zwecke herbey zu führen weiss. (E 34)

Zu den in der Bühnenästhetik der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts immer wieder genannten Komponenten gehört die anzustrebende Täuschung der Rezipienten im Illusionstheater. Auch dazu positioniert sich Einsiedel, auf psycho-physische Aspekte abhebend:

Was den gemeinschaftlichen Zauber aller Künste, nemlich die *Täuschung* anlangt, so schöpft der Schauspieler um solche hervor zu bringen, aus tieferen Quellen als die andern Künstler, weil *seine* Täuschungen mehr auf psychologischen Gesetzen beruhen, als auf fysischen; da die übrigen Künste hingegen, sich mehr der *letztern* bedienen, und durch sinnlichere Mittel jenen Zauber zu erreichen suchen. (E 16)

Jedoch sei in der Realisation auf der Bühne die Mitwirkung der dramatischen Dichtung nicht zu verkennen: Der Schauspieler habe „fysische Geräthschaft zur Täuschung, und das *psychologische* handhabt der Dichter; der zwar jenem den *Gegenstand* aber nicht den mimischen *Werth* der theatralischen Darstellung bestimmt.“ (E 17)

Zentrale Kategorien in Einsiedels Ästhetik sind Phänomene, die er „Stil“ und „Manier“ nennt und die sich im Idealfall beide zu einem Ganzen vereinigt in einem Kunstwerk zeigen.²¹ Der „Stil“ bestehe „in dem Bestreben des Künstlers, seine geistige Intenzion welche er bey einer bildlichen Schöpfung beabsichtigt, durch das eigenthümlichste Gepräge der *Intenzion selbst*, und ohne Beyhülfe eines analogen Mittels, versinnlicht darzustellen.“ (E 27–8) Unter „Manier“ versteht Einsiedel die „Versinnlichung jener geistigen Intenzion, in so fern dazu entferntere, und *bloss analoge* Mittel angewendet werden.“ (E 28) Die „Manier“ verhalte sich zum „Stil“

21 Es ist naheliegend, dass Einsiedel hier an Ausführungen Goethes anknüpfte, die er freilich modifizierte. Vgl. Johann Wolfgang GOETHE, „Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil“, in *Werke*. Hg. im Auftrage der Großherzogin Sophie von SACHSEN. I. *Abtheilung*. Bd. 47 (Weimar, 1896), 77–83. Zuerst in: *Der Teutsche Merkur*, hg. von Christoph Martin WIELAND (Leipzig, Februar 1789), 113–20. Zu Manier und Stil als allgemeine kunstästhetische Kategorien, zu ihrer Verwendung durch Goethe und Schiller sowie zu ihrer abgewandelten Verwertung in Einsiedels Positionen zur Schauspielkunst vgl. CONRAD, *Einsiedels Theorie der...*, 116–48.

wie der *Schein* einer Sache zur Sache selbst; sie hat als ein blosses Zeichen der Realität, keinen eigenthümlichen Charakter in Rücksicht auf das Kunstwerk selbst; sie erscheint darin als ein dem Stil untergeordnetes Mittel; und wenn man der Manier einen Charakter zugestehen will, so ist es bloss der, welchen die *Individualität* des Künstlers, auf eine unwillkürliche Weise, in die Ausführung eines Kunstwerks überträgt. (E 29)

Wahrheit und Natur werden einem Kunstwerk durch den Stil implementiert, die „Manier verleiht demselben das Wahrscheinliche, das Täuschende.“ (E 29–30) Idealiter präsentiere auch die Schauspielkunst eine Trias aus „geistiger Intenzion“, „Stil“ und „Manier“. Täuschend sei ein Kunstwerk dann,

wenn die geistige Intenzion welche der Künstler dabey vor Augen hatte, mit der versinnlichenden Ausführung so genau, so lebendig, so übereinstimmend, und so *wohlgefällig* vereinigt ist; dass die Verwechselung von Schein und Wahrheit, von Möglichkeit und Wirklichkeit (so oft solche bey dieser Versinnlichung auch durch *Manier* zu Wege gebracht werden muss) sich in der Ausführung nie als ein *blosses* Mittel äussert, und als ein solches, auf eine *getrennte* Weise, nirgends fühlbar hervortritt. (E 30)

Was in der bildenden Kunst die „geistige Intenzion“ des Künstlers ist, bezeichnet Einsiedel im Bezug auf dramatische Dichtungen als

das *Interesse* welches der *Dichter* einer solchen Komposition als Wirkung beylegt. Eine jede auf dem Theater darzustellende Person hat einen bestimmten Stil, den ich den *Geist* oder den *Karakter* einer Rolle nennen will; was als *Manier* in die Darstellung derselben zuweilen übergehen darf, bezieht sich bloss auf das *Analoge* welches die *Individualität* des Schauspielers, zu einem dem Stile jederzeit *angemessenen* ob wohl etwas willkürlichen Gebrauche darbietet. (E 33)

Als Pantomime bezeichnet Einsiedel die „körperliche Beredsamkeit des Schauspielers überhaupt.“ (E 59) Sie zeigt sich durch das Spiel der Gesten und der Mienen, wobei sich die Gestik mehr auf die Stellungen und Bewegungen des ganzen Körpers, die Mimik mehr auf den Ausdruck des Gesichts bezieht. Vor dem Hintergrund der relevanten psycho-physischen Zusammenhänge sei Pantomime im engeren Sinne der „äusserliche körperliche Ausdruck der inneren geistigen Regungen.“ (E 62) Dabei ist sich Einsiedel in Anbetracht des transitorischen Charakters der Schauspielkunst der Problematik einer differenzierten Untersuchung und Darstellung von Körperhaltung, Gestik, Mimik und Sprache nicht zuletzt in Hinsicht auf deren prozessual-sukzessive Kontinuität und feine Abstufungen bewusst. Denn was ein Schauspieler ausdrücke, „schwebt zu rasch

vorber, als dass eine strenge *psychologische* Analyse, nach welcher die Fysiognomik das Äussere mit dem Innern vergleichen würde, je dabey angestellt werden kann.“ (E 62–3)

Der Schauspieler wirke „wie der Musiker, auch auf das Ohr; allein auf einem bestimmteren Wege: weil er durch *Worte* an dasselbe spricht.“ (E 15–6) Einsiedel hebt hervor, „dass jede theatralische Versinnlichung, auf das feinste zergliedert, sich überall mimisch äussert; indem es auch eine Mimik für das *Ohr* giebt, und die Verstärkung oder Verminderung des Tones der Stimme dem Ausdrucke des Begehrens oder Verabscheuens [...] auf eine analoge Weise zur Seite tritt.“²² (E 26) Diese „Mimik für das *Ohr*“ ist eine sprachliche Ausdruckskunst, auf die Einsiedel den Blick lenkt und daher der Sprache und Stimme in der Schauspielkunst ein eigenes Kapitel widmet. Der Gebrauch des Sprachorgans äußere sich grundsätzlich auf zweierlei Weise: „Die *Artikulation* bezieht sich auf die Aussprache einzelner Silben und Worte, die *Accentuazione* auf den Ausdruck ganzer Frasen und Reden.“ (E 45) Von der „*Accentuazione*“ sei die „*Declamazione*“ abzugrenzen: Diese sei „zwar ein erhöhter Grad von *Accentuazione*; allein die bestimmtere Anwendung des Sprachorgans zum *metrischen* Wohlklange eines versificirten Schauspiels macht den eigenthümlichen Charakter der *Declamazione* im eigentlichen Sinne aus.“ (E 45–6)²³ Die „*Articulation*“ habe deutlich, frei von Regionalismen und unter Berücksichtigung der Bedeutung der Worte und Phrasen zu erfolgen. Mithin müsse der Schauspieler ihnen den „diesen Sinn bezeichnenden *Werth* beylegen.“ (E 47) Einsiedel zentriert seine Ausführungen auf die „*Accentuazione*“. Sie bestehe

22 Der Ausdruck des Begehrens oder Verabscheuens ist für Einsiedel das „Grundprincipium“ allen Gesten- und Mienenspiels (E 26). Alle inneren Regungen seien in ihren variantenreichen Nuancen grundsätzlich Abstufungen des Begehrens oder Verabscheuens. Die zu ihrer Wiedergabe zu nutzende körperliche Beredsamkeit müsse im ersten Fall durch ein „entgegen-strebendes, annäherndes“, im zweiten durch ein „zurückweichendes abgewendetes Spiel bezeichnen.“ (E 64)

23 Zur Sprechkunst im Theater des 18. und 19. Jahrhunderts vgl. Irmgard WEITHASE, *Anschauungen über das Wesen der Sprechkunst von 1775–1825*, Germanische Studien 90 (Berlin, 1930); Eva MORSCHEL-WETZKE, *Der Sprechstil der idealistischen Schauspielkunst*, Die Schaubühne 48 (Emsdetten, 1956). Ein kurzer Überblick über die Deklamation im 18. Jahrhundert bei Jutta Sandstede, „Deklamation“, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hg. von Gert UEDING, Bd. 2 (Tübingen, 1994), 495–99. Dazu auch Mary Helen DUPREE, „Theorie und Praxis der Deklamation um 1800“, in *Handbuch Literatur & Musik*, hg. von Nicola GESS, Agnes HOFFMANN, und Annette KAPPELER (Paderborn, 2019), 43–59. Zur Bühnendeklamation im 18. Jahrhundert und zur Deklamation am Weimarer Hoftheater vgl. Ulrich KÜHN, *Sprech-Ton-Kunst: Musikalisches Sprechen und Formen des Melodrams im Schauspiel- und Musiktheater (1770–1933)*, Theatron 35 (Tübingen, 2001), 44–70.

in dem, nach einem gewissen *Kunstsinne* abgemessenen Gebrauch der Stimme, zum *Ausdruck* einer jedesmaligen *Gemüthsverfassung*. Man kann diesem Gebrauche drey Haupteintheilungen beylegen: *Erstens*, in so fern solcher auf dem Laute der Stimme (*son de voix*) beruht; *Zweytens*, in so fern er den *Ton* der Stimme (*Ton de voix*) angeht; und *drittens*: in so fern die *Zeitgrösse* der Aussprache dabey in Anschlag kommt. Die Nüancen von *Stärke* und *Schwäche* der Stimme, werden durch den Laut derselben, und die Modulazionen von *Höhe* und *Tiefe*, durch den *Ton* der Stimme zu Wege gebracht. (E 46)

In der „Accentuazion“ gebe es eine Vielzahl an zu beachtenden fein differenzierten „Nüancen und Gradazionen“, deren steigende und abfallende Stufungen, Lautstärken und Tempi schwerlich exakt zu bestimmen und aufzuzeichnen seien. (E 48)²⁴ Immerhin versucht Einsiedel allgemeine Regeln zur richtigen Verwendung des Sprachorgans hinsichtlich der „Accentuazion“ mit allen ihren „Gradazionen“ zu formulieren: Grundsätzlich habe ein Schauspieler zu erwägen, inwiefern „seine Rede auf *ihn selbst*, oder auf die *Person* an die sie gerichtet ist, einen Bezug hat, und in welchem Grad’ er *selbst* dabey interessirt ist, oder ein *Anderer* dadurch interessirt werden soll.“ (E 52) Nach Einsiedel werden die „Gradazionen des pantomimischen Ausdrucks“ durch die „Nüancen“ der Akzentuation der Rede determiniert. (E 64) Auch bei der Darstellung heftiger Affekte dürfe die Sprache der Schaubühne – ebenso wie die Pantomime – die „Grenzen des natürlichen, anständigen, und *wohlgefälligen*, nicht überschreiten.“ (E 55)

Rezeptionszeugnisse dokumentieren die Anerkennung, die Einsiedels Abhandlung zuteil wurde. Friedrich Schiller, dem Einsiedel am 11.10.1797 ein Exemplar der *Grundlinien* geschickt hatte,²⁵ äußerte sich gegenüber Johann Wolfgang Goethe positiv über den Traktat zur Schauspielkunst. Am 22.11.1797 schrieb Schiller:

Fürs Theater wollen wir ja etwas zu wirken suchen, wenn auch niemand als wir selbst bei dem Versuche was lernen sollte. Haben Sie Einsiedels Schriftstellerey darüber schon zu Gesicht bekommen? Hier ist doch Ein

24 Zur Theorie und Technik der Gradation im 18. Jahrhundert vgl. Janine FIRGES und Juliane VOGEL, „*Gradatio*: Zur Darstellung des Gefühls im Theater des 18. Jahrhunderts“, in *Handbuch Literatur & Emotionen*, hg. von Martin von KOPPENFELS und Cornelia ZUMBUSCH, Handbücher zur kulturwissenschaftlichen Philologie 4 (Berlin, Boston, 2016), 313–28; Janine FIRGES, *Gradation als ästhetische Denkform des 18. Jahrhunderts: Figuren der Steigerung, Minderung und des Crescendo*, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker 96 (Berlin, Boston, 2019).

25 „Brief von Friedrich Hildebrand von Einsiedel an Friedrich Schiller, 1.4.1797–31.10.1798“, in *Briefwechsel: Briefe an Schiller*, hg. von Norbert OELLERS und Frithjof STOCK, Tl. 1, Friedrich SCHILLER: *Werke. Nationalausgabe*, Bd. 37 (Weimar, 1981), 155–56.

Mensch wenigstens mehr, der etwas darüber auszusprechen sucht, und in einem gewissen Kreise ein Interesse daran nähren wird.²⁶

Etwas ausführlicher fiel das Urteil Schillers in einem Brief vom 12.12.1797 aus:

Einsiedels Schrift über das Theater enthält doch manches gut gedachte. Es ist mir unterhaltend wie diese Art von Dilettanten sich gewisse Dinge, die aus der Tiefe der Wissenschaft und der Betrachtung nur geschöpft werden können, ausspricht wie z. B. was er vom Stil und von der Manier sagt und so ferner.²⁷

In seiner in der *Allgemeinen Literatur-Zeitung* am 9.2.1798 erschienenen Rezension machte August Wilhelm Schlegel in erster Linie mit dem Inhalt der *Grundlinien* vertraut, indem er sich weitgehend darauf beschränkte, den Text ausgiebig zu zitieren und zu referieren und keine nennenswerten kritischen Einwendungen und Bewertungen äußerte. Einsiedels Ausführungen fanden nahezu durchweg Schlegels Beifall. Er hob deren Originalität hervor und lobte die intensive, innovative und anregende Auseinandersetzung mit theoretischen und praktischen Problemen der Schauspielkunst. Die konzise Darstellung sei „fruchtbar“ und „geistvoll“ sowie in mancherlei Hinsicht aufschlussreich (§ 361). Schlegel empfiehlt sie Schauspielerinnen und Schauspieler, „die auf den ehrenvollen Namen von Künstlern Ansprüche zu haben wünschen, zur ernstlichen Beherzigung“ und würde es begrüßen, wenn viele von ihnen die hier „vorgetragenen Lehren ganz zu fassen und sich zu eigen zu machen im Stande wären.“ (§ 362) Die für die *Grundlinien* zentralen Bedeutungen der Kategorien „Manier“ und „Stil“, die zunächst für die bildenden Künste verwendet und vor kurzem auf die Poesie übertragen worden seien, treffen auf die Zustimmung des Rezensenten. Es sei das Verdienst Einsiedels, diese überaus relevanten Begriffe für die Schauspielkunst, insbesondere mit Blick auf das darzustellende und das darstellende Individuum, erstmals in produktiver Weise genutzt zu haben. Auch Einsiedels ‚Zergliederung‘ der komischen Rolle von Falstaff sei „ungemein gelungen“; derselbe „feine Beobachtungsgeist“ kennzeichne ebenso die subtile Analyse der tragischen Rolle von Hamlet. (§ 366) Schlegel zweifelt nicht daran, dass der Verfasser mit seinem „Entwurf“ die „Aufmerksamkeit des gebildeten Publicums“ erhalten und es ihn auffordern werde, „an die Ausführung eines grössern Werks zu gehen“,

26 „Brief von Friedrich Schiller an Johann Wolfgang Goethe, Jena, 22.11.1797“, in *Briefwechsel: Schillers Briefe. 1.11.1796–31.10.1798*), hg. von Norbert OELLERS und Frithjof STOCK, Friedrich SCHILLER: *Werke. Nationalausgabe*, Bd. 29 (Weimar, 1977), 158.

27 „Brief von Friedrich Schiller an Johann Wolfgang Goethe, Jena, 12.12.1797“, in *Briefwechsel: Schillers Briefe. 1.11.1796–31.10.1798*), hg. von Norbert OELLERS und Frithjof STOCK, Friedrich SCHILLER: *Werke. Nationalausgabe*, Bd. 29 (Weimar, 1977), 167.

dessen „Gemeinnützigkeit“ dadurch intensiviert werden könne, wenn er „sein Augenmerk bey der Schwierigkeit der Materien ganz vorzüglich auf Klarheit lenken will, damit es nicht bloss für den Kenner, sondern auch für den Schüler der Schauspielkunst geschrieben sey.“ (S 366) Der Rezensent zielt auf ein leichter verständliches Lehrbuch zur Schauspielkunst und rät dazu – als die Theorie und die ‚Zergliederungen‘ der Rollen begleitendes Anschauungsmaterial – Kupferstiche beizufügen, auf denen David Garrick als Richard der Dritte zu sehen und zu studieren sei. Eine große Anzahl an weiteren beispielhaften graphischen Visualisierungen würde mit ihren möglichst differenzierten und in einem größeren Maßstab als die in Engels *Ideen zu einer Mimik* reproduzierten Figuren die Beschreibungen verdeutlichen und komplettieren. (S 367)

Nach der Erstaufführung von Terenz' *Adelphoe* unter dem Titel *Die Brüder* in der Adaption von Einsiedel am 24.10.1801 im Weimarer Hoftheater würdigte Karl August Böttiger im *Journal des Luxus und der Moden* den Bearbeiter, „ein ausübender Kenner der Musenkünste“, als einen „Mann von der vielseitigsten Bildung und Wissenschaft“ und bemerkte: „Die Freunde der Dramaturgie“ kennen „und schätzen seine scharfsinnigen *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst nebst einer Analyse des Falstaf und Hamlet von Shakespeare*.“²⁸ Auch für August von Kotzebue, der ebenfalls die Erstaufführung in Weimar besprach, war Einsiedel „längst bekannt als ein Vertrauter der Musen.“²⁹ In Theaterperiodika findet sich bis 1800 nur eine kurze Erwähnung der *Grundlinien*. Ludwig August Gülich, Verfasser und Herausgeber der *Kritik der Vorstellungen der Schleswigschen Hofschauspielergesellschaft in Flensburg, in den Monaten August, September, October 1798*, rügte das Spiel des Hamlet-Darstellers namens Koch in mehrerlei Hinsicht und empfahl ihm für das künftige Rollenstudium als „vorzügliches Hülfsmittel“ die *Grundlinien*.³⁰

Es war Einsiedel, der 1797 erste Ansätze einer systematischen Theorie der Schauspielkunst auf der Grundlage der neuen Theaterästhetik der Weimarer Klassik vorlegte, die Goethe und Schiller in Theorie und Praxis weiterentwickelten, dabei jedoch andere Akzente als Einsiedel setzten und die Schauspielkunst dem Wortkunstwerk der dramatischen Dichtung unterordneten. Zahlreiche Darlegungen Einsiedels waren durchaus originell. Eine umfassende Kodifizierung der schauspielkünstlerischen Theorie und Praxis, eine systematische „Grammatik“ der Schauspielkunst, sollte noch lange eine Wunschvorstellung bleiben. Da es auch um die Wende zum 19. Jahrhundert nicht zur

28 Karl August BÖTTIGER, „*Die Brüder* des Terenz mit Masken aufgeführt; auf dem Hoftheater in Weimar“, in *Journal des Luxus und der Moden*, hg. von Friedrich Justin BERTUCH und Georg Melchior KRAUS, Bd. 16 (Weimar, November 1801): 617.

29 August von KOTZEBUE, „Hoftheater in Weimar (*Die Brüder* des Terentius.)“, in *Zeitung für die elegante Welt*, hg. von Karl SPAZIER, Nr. 135 (Leipzig, 10. November 1801): 1088.

30 Ludwig August GÜLICH, Hg., *Kritik der Vorstellungen der Schleswigschen Hofschauspielergesellschaft in Flensburg, in den Monaten August, September, October 1798*, Zweyte Abtheilung (Schleswig, 1798), 16.

Institutionalisierung von staatlichen oder privaten Schauspielakademien gekommen war, übernahm nach wie vor die Theaterpublizistik unter anderem die Aufgabe einer theoretischen Ausbildung der Komödiantinnen und Komödianten. Hier konnten sie konkrete Anleitungen zur Rollenaneignung, zur psychologischen Durchdringung der darzustellenden Rollencharaktere, zum körperlichen Habitus, zur Mimik, Gestik, Sprache, Stimmführung, Probenarbeit, Kostümwahl, zum Schminken etc. erhalten.

“Mimicry for the Ear”: On the Art of Linguistic Expression in Friedrich Hildebrand von Einsiedel’s *Foundations for a Theory of Acting* (1797)

The study examines Friedrich Hildebrand von Einsiedel’s 1797 work *Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst* (Foundations for a Theory of Acting), one of the earliest and most comprehensive efforts to systematize acting theory within the framework of 18th-century Weimar theater aesthetics. Einsiedel’s approach seeks to elevate acting from a mere craft to an intellectual and artistic discipline. Drawing inspiration from contemporaries such as Johann Jakob Engel, he conceptualizes acting as an expressive art rooted in a nuanced understanding of the “eloquent body” (*eloquentia corporis*), combining gestures, facial expressions, and speech.

Central to Einsiedel’s theory is the idea that acting synthesizes mental intention (*geistige Intenzion*), style (*Stil*), and manner (*Manier*) into a unified aesthetic experience. He introduces the notion of a “mimicry for the ear,” emphasizing the rhetorical and emotional expressiveness of voice and accentuation as parallel to physical gestures. Einsiedel regards actors as creative artists who not only imitate reality but idealize and reconfigure it through stylized performance.

The study traces Einsiedel’s critical reception and influence, noting his connections to Goethe, Schiller, and Jean Paul, and analyzes his illustrative breakdowns of Shakespearean roles such as Falstaff and Hamlet. Despite remaining underrecognized in contemporary scholarship, Einsiedel’s *Grundlinien* represent a pivotal contribution to the intellectual and artistic legitimization of acting in the late Enlightenment.

SPIRITUALITÁS ÉS EGYHÁZI KULTÚRA
A 18-19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
ÉS ERDÉLYBEN

•

SPIRITUALITÄT UND KIRCHENKULTUR
IM UNGARN UND SIEBENBÜRGEN
DES 18.-19. JAHRHUNDERTS

MEDGYESY S. NORBERT

A Szentháromság-olvasó nyugat-dunántúli példái a Lajtha László Népzenegyűjtő Csoport kéziratos anyagából

A liturgia és néphagyomány szerves, tudományos szempontból vizsgált és igazolt kapcsolatának gazdag nemzetközi és hazai szakirodalma van. Közülük az egyik első hazai értekezést, Bálint Sándor *Liturgia és néphagyomány* című tanulmányát,¹ valamint Tüskés Gábor *Néprajz és liturgia* című dolgozatát² említjük. E témakörhöz csatlakozva mutatjuk be egy liturgikus eredetű, majdhogynem reggeli népszolozsmának tekinthető imádság, a Szentháromság-olvasó eddig kiadatlan szöveg- és dallamváltozatait a Lajtha László Népzenegyűjtő Csoport kéziratos anyagából.

A Művelődési Minisztérium keretében 1951-től 1963-ig működött Lajtha László Népzenegyűjtő Csoportja, amely a történeti népzene énekes és hangszeres emlékeit számottevő, részben még kéziratban lévő eredményekkel kutatta.³ Míg az instrumentális népzene forrásait híres dunántúli cigányprímásoktól gyűjtötték, főleg Tendl Páltól Sopronban és Csejtei Istvántól Szombathelyen,⁴ addig a vokális történeti népzene és a vallási hagyományok emlékeit egy-egy község kiváló előénekesei szolgáltatták.⁵ A Lajtha László (1892–1963) vezetésével felvett hangzóanyag a Néprajzi Múzeum Hangtárában található a Pátria-

* A szerző dráma- és művelődéstörténész; a Pázmány Péter Katolikus Egyetem habilitált docense, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem oktatója.

1 BÁLINT Sándor, „Liturgia és néphagyomány”, in BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria: Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*, 99–128 (Kassa: Veritas Kiadó, é. n. [1943]).

2 Tüskés Gábor, „Néprajz és liturgia”, *Vigília* 46, 5. sz. (1981): 304–308.

3 Nem tudjuk pontosan mikor alakult a csoport, holott a Néprajzi Múzeumban lévő Népzene-gyűjtő Csoport iktatókönyvéből kiderül, hogy Lajtha 1951. július 11-én a minisztériumtól gyűjtőcsoport megalakítását kéri. Ez az iktatókönyv 1950-től 1975-ig tartalmazza a Népzene-gyűjtő Csoporttal kapcsolatos leveleket, engedélyeket, jelentéseket, de az ezekhez tartozó leveleket nem sikerült fellelni. Erdélyi Zsuzsanna és Lajtha László közös gyűjtései 1953-ban kezdődtek. (Pálóczy Krisztina népzenekutató szíves közlése, Budapest, 2018. november 19.)

4 Kiadása: LAJTHA László, *Dunántúli táncok és dallamok I.*, Népzenei monográfiák 5 (Budapest: Zeneműkiadó, 1962); LAJTHA László, *Instrumental music from Western Hungary: From the repertoire of an urban Gypsy band* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); LAJTHA László, *Dunántúli táncok és dallamok II.*, Népzenei monográfiák 6 (Budapest: Hagyományok Háza és Néprajzi Múzeum, 2005). Részletesen elemzi: TARI Lujza, „Lajtha László hangszeres népzene-gyűjtései: 1911–1963”, *Magyar Zene* 33, 2. sz. (1992): 141–190. A gyűjtőutak jelentőségét és állomásait ismerteti: BERLÁSZ Melinda, *Lajtha László* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 107–260.

5 A munka számottevő gyümölcse a 262 tételt tartalmazó virrasztóénekek-kötet: LAJTHA László, *Sopronmegyei virrasztó énekek*, Népzenei monográfiák 4 (Budapest: Editio Musica, 1956).

felvételek folytatásaként. Lajtha munkatársa textológusként Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015), zenei lejegyzőként pedig Tóth Margit (1920–2009) vett részt a csoport munkájában.⁶ A népekek gyűjtését ők folytatták a Lajtha László halála (1963. február 16.) utáni években is. Tóth Margit hagyatékából a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Hangtára őrzi a muzikológus gyűjtő- és lejegyzőfüzeteit és az általa készített kéziratos támlapok sokaságát az 1950-es és 1960-as évekből. Az eddig minden tudományág számára ismeretlen kéziratos forrásanyag jelenti tanulmányunk egyik forrásbázisát.⁷ A másik kiadatlan, kéziratos forráscsoportunk a Tóth Margit és Erdélyi Zsuzsanna által papírra vetett, *Dunántúli népekek* című kétkötetes kézirat,⁸ amely letisztázott formában tartalmaz közel ezer népeket.

A Lajtha-csoport a Rábaköz és a Hanság (Sopron vm.) területéről harminchárom, Vas vármegyéből harminchét, a Szigetközben nyolc, Zalából két település népekei és jeles napi szokásdallamai után kutatott számottevő és meglepő eredményekkel. A gyűjtés a magyar népekek legrégebbi, a 16–17. századból származó irodalmi és zenei stílusrétegét falvanként eltérő dallamvariánsban, nem várt gazdagságban dokumentálta. Az évkör népekeinél és szokásdallamainál elsősorban a *Cantus Catholici* (Lőcse, 1651; Kassa, 1674;⁹ Nagyszombat, 1675, 1703, 1738, 1792) és a ferences Kájoni János szerkesztette *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676, 1719, 1805)¹⁰ népekek-változatait jegyezték le. Számos himnusz, szekvencia, Mária-antifóna, litánia és barokk kori népekek variánsa került felszínre a Szentháromság-olvasóval,

6 Bővebben a Lajtha-csoportról és népekek-gyűjtéséről: ERDÉLYI Zsuzsanna, *A kockás füzet: Úttalan utakon Lajtha Lászlóval*, kiad., szerk. SOLYMOSI TARI Emőke (Budapest: Hagymányok Háza, 2010); SOLYMOSI TARI Emőke, *Két világ közt: Beszélgetések Lajtha Lászlóról* (Budapest: Hagymányok Háza, 2010); PÁLÓCZY Krisztina, „A Lajtha csoport és a Néprajzi Múzeum Népzene Osztályának fénykora”, *Ethnographia* 124 (2013): 545–563. Pálóczy Krisztina népzene-kutató készített kiállítást a Lajtha-csoportról „Az igaz hitben végig megmaradjunk...”: *Népekek-kutatás az 1950-es években* címmel a budapesti Néprajzi Múzeumban 2012. szeptember 15. és 2013. január 6. között, a Szakrális Művészetek Hete és a Lajtha-év alkalmából. A Lajtha-csoport fellelhető lejegyzései Pálóczy Krisztina és Földi Rozália Anna munkájaként a Néprajzi Múzeum honlapján *Lajtha László és kutatócsoportjának gyűjtései* címmel 2017 óta megtalálhatók: <https://lajtha.neprajz.hu/neprajz.start.php>, hozzáférés: 2025.01.02.

7 *Tóth Margit népzenei gyűjtőfüzetei*, Sopron és Vas megye, 1951–1968. (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Hangtára, Budapest.) Köszönöm Pálóczy Krisztinának, hogy az anyagba betekintheitem.

8 ERDÉLYI Zsuzsanna és TÓTH Margit, *Dunántúli népekek I–II*, kézirat (1964–1968), Hagymányok Háza, Folklor Archívum, Lajtha László Népzenei Gyűjtemény, Budapest, LL_NZK_55a–e. Köszönöm Maczelka Árpád osztályvezetőnek és Kapitány Dóra könyvtárvezetőnek, hogy a kézirat-együttesben vizsgálódhattam.

9 Szerkesztője, a jezsuita Sámbar Mátyás személyét tisztázta: PAPP Ágnes, „Ki volt az 1674-es kassai *Cantus Catholici* szerkesztője?”, in *Tükröződések: Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene-kutató-zenétörténeti tiszteletére*, szerk. SZALAY Olga, 515–533 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, 2012).

10 Közzétette: DOMOKOS Pál Péter, kiad., „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások* (Budapest: Szent István Társulat, 1979); dallamait a *Deák–Szentek kézirata* (Csíksomlyó, 18. század) lejegyzéseivel kiadta: KÖVÁRI Réka, *A Deák–Szentek-kézirata* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013).

népvesperással, 28 bakterénekkel, pásztorénekkel és hét karácsonyi orgonadudálás-változattal együtt.

Tanulmányunkban elsőként az e forrásbázisokban található Szentháromság-olvasókat tesszük közzé nyomtatásban.

A rábaközi Hövej község alább olvasható variánsát minden vasárnap a mise előtt az előénekes és a jelenlévő közösség felváltva énekelte, mielőtt a pap bejött.¹¹ Szűkített kvart ambitusú recitációjában a mondat elején kistercet lép fel, a mondat végén, a penultimán egy kisszekund (szubszemitonális) lelépést énekel.¹²

100 Követ gyors recitálás Hövej, 1956. Horváth János, 76 éves.

Előim: Szent szent szent a seregek Ura Jo-te-ne, tele van az ég és föld
a te di-csó-sé-ged-del. H: A dics, fényesség, bölcsesség, hálaadás,
tisztelőt adassék a mi Istenünknek mind-ö-rök-Kön ö-rök-Ké!
E: A dics, az Atyát és a Fiút a Szent-le-lek-Kel. H: Dicsőítjük és fölma-
gastaljuk őtet mind-ö-rök-Kön ö-rök-Ké! E: A dics vagy uram az
égnek erősségében, dicsőítesen és dicsőöségben felmagasztaltatál
mind-ö-rök-Kön ö-rök-Ké. H: Szent, szent, szent a seregek Ura,
Jo-te-ne, tele van az ég és föld a te di-csó-sé-ged-del. A dics, fényesség,
bölcsesség, hálaadás, tisztelőt adassék a mi Istenünknek mind-ö-rök-Kön
ö-rök-Ké! Minden vasárnap mise előtt énekeltek mielőtt a pap bejött.
[Beharangozáskor]

11 Énekelte: Horváth János, 76 éves, Hövej (Sopron vm.), 1956. február 28., gyűjtötte: Lajtha László, Tóth Margit és Erdélyi Zsuzsanna. Lelőhelye: ERDÉLYI és TÓTH, *Dunántúli népdalok*, 55e 546. Ugyanebben a községben Horváth János mellett 1960 szeptemberében Varga Györgyné Jelenics Rózália (szül. Hövej, 1881) énekelte, lásd: ERDÉLYI és TÓTH, *Dunántúli népdalok*, 55e 573.

12 A tanulmányban szereplő kottákat Tóth Margit kézíratos lejegyzéseiből közöljük.

A vasi Csehimindszent variánsa kisterces túbasávban, valójában trichord hangsorral recitál, csupán egy-egy tagmondat kezdésénél található alsó kvarttról való fellépés. Az előénekes és a közösség felváltva recitálta a rózsafüzér nagy (eredetileg a Miatyánk, itt az *Áldjuk az Atyát, a Fiút a Szentlélekkel...*!) és kis (*Üdvöz légy, Mária, jelen esetben a Szent, szent, szent a seregek Ura, Istene...*) szemeire:¹³

KCCIF.

Csehimindszent, 1928. VI. József Jánosné, Pem Terézia (1899)

Központi: *Sanctus sanctus sanctus a te te ge-ner-a-ta es-te-ne, Te es-tes aq-ue a föld an*

Kis: *o di-vo-ce-gi-vel. Nép-ek: Al-dás fé-nyes-ség böl-ces-ség és há-la-a-dás*

Tia-te-les a-ra-sq a mi Ie-h-a-mul-vel mind-ö-rök-ké (5x)

Miatyánk: *E: Al-djuk az A-tyát a Fi-út a Szent-Lé-let-vel Di-vo-ják a föld-ne-*

ga-hal-ják ö-kel mind-ö-rök-ké A-men.

Mária: *Al-dok meg té-cam aq-uek e-ra-sq-gi-be Di-vo-vel di-vo-sq a mi Ie-*

Nem a Lajtha-csoport gyűjtése, de földrajzi közelsége miatt említjük a vasi Perenye három tizedből álló Szentháromság-olvasóját, melyet a vasárnapi misék előtt fél órával recto tono F-hangon mondanak napjainkban is.¹⁴ Az imádkozók a rózsafüzér nagy szemeire először az *Áldás, fényesség, bölcsesség és hálaadás, tisztelet, erő, erősség a mi Istenünknek most és mindörökké!* dicsőítő sort recitálják. Ezt követi egy *Miatyánk* elmondása. A rózsafüzér tíz kis szemére imádkozzák:

13 Énekelte József Jánosné Pem Terézia, szül. Csehimindszent (Vas vm.), 1890; gyűjtötte: Lajtha László, Tóth Margit, Erdélyi Zsuzsanna, Csehimindszent, 1958. június. Lelőhelye: ERDÉLYI és TÓTH, *Dunántúli népdalok*, 55e 568.

14 Adatközlő: Babócsi Józsefné Bárdics Franciska, Perenye, 1913–2000. Gyűjtötte: Medgyesy S. Norbert, Perenye, Vas vm., 1996. július 30. A felvétel helye a kazettán (Perenye, 1996/5/A 00:40–19:00) és az archivált DVD-változaton: Perenye_1996_7_30_Babocsi_Jozsefné 00:40–19:00. MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archivum, Budapest, LSZ 6933. Gyakorlati alkalmazásra szánt kiadása: MEDGYESY S. Norbert, kiad., *A húsvéti időszak énekei Perenye hagyománya szerint (Éneklő Perenye 3.)*, nr. 127 (Perenye: Perenyei Római Katolikus Egyházközség, 2011). Hangzó formában: MEDGYESY S. Norbert, szerk., *Ecclesia Agathae: A 250 esztendő Perenye templom tanulmánykötete és népének-hanglemezei* (Budapest: Magyar Napló, 2011), CD 2. track; CD ROM, 004a-e track. A továbbiakban: *Ecclesia Agathae*.

Szent, szent, szent a seregeknek Ura, Istene, teljes az ég és a föld az ő dicsőségével! Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek. Miképpen kezdetben vala, most és mindörökké.

A befejező imádság így hangzik: *Áldott legyen a megoszolhatatlan, teljes Szentháromság egy Isten most és örökkön örökké, ámen.* Végül az alábbi bővített *Ave Maria* zárja az olvasó recitálását:

Üdvöz légy, Mária, Atyaistennek leánya, Fiúistennek Anyja, Szentlélek Istennek mátkája, mennynek és földnek királynéja, minden teremtet állatok Asszonya, malaszttal teljes, az Úr van teveled, áldott vagy Te az asszonyok között, és áldott a Te méhednek gyümölcse, Jézus! Asszonyunk Szűz Mária, Istennek Szent Anyja, imádkozzál érettünk bűnösökért, most és halálunk óráján. Ámen.¹⁵

Egy földrajzi szempontból távolabbi példát említve: Galgahévíz (Pest vm.) változata *Áldjuk az Atyát a Fiúval és a Szentlélekkel...* kezdősorral recitálja, első részében 6. tónusú zsoltárformulával, és a tartalmi és a nyelvi tagolás kíváncsi szerinti néhol egy nagy szekunddal lép a recitáló hang fölé.¹⁶

A Szentháromság-olvasó eredetéről

A Szentháromság-olvasó eredete két fő forráscsoportra vezethető vissza: a középkori esztergomi rítus néhány énekére és a barokk kori áhitat szövegeire.

Az *angyali olvasó* elnevezés onnan származik, hogy az adott közösség az angyali karokhoz hasonlóan két karban váltakozva, vagy előénekes és gyülekezet váltakozásában imádkozza a Szentháromság dicsőítésére. A *szentes* elneve-

15 A tropizált *Üdvöz légy, Mária* adatközlője: Németh Józsefné Németh Mária Irma, Perenye, 1917–1999; gyűjtötte Medgyesy S. Norbert, Perenye, 1996. július 30. A felvétel helye a kazettán (Perenye, 1996/7/A 06:42–07:12) és az archivált DVD-változaton: Perenye_1996_7_30_31_Németh Irma 06:42–07:12. MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívum, Budapest, LSZ 6933. Kiadás: *Ecclesia Agathæ*, CD-ROM 004d. track. E bővített *Üdvöz légy, Mária...* imádságban a *teremtett állat* kifejezés a középkori latin *omnis creatura* – minden teremtmény kifejezés fordítása. Az *állat* kifejezés a régi magyar nyelvben igen értékes személyt, egy fontos létező valakit, ritkán tárgyat, azaz teremtményt jelentett. Az *asszonyállat* kifejezést a 15. századi *Apor-kódex* is használja *Üdvöz légy, Mária...* imádságában. Bővebben: *Látjátok feleim...: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2009. október 29.–2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, 23. tétel, 260–261 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009).

16 Kottával közli: SZENDREI Janka, „Recitatív típusok a magyar népzeneben”, in *Népzene és zenetörténet* 2, szerk. VARGYAS Lajos, 65–123, 221–226 (Budapest: Zeneműkiadó, 1974), 101, 1E3b sz.; JÁKI Sándor Teodóz, összeáll., *Musica Sacra II. (Példatár): Jegyzet a szemináriumok énekóráihoz* (h. n., é. n. [Bp., 1974]), 6, 10, 4. sz.; DOBSZAY László és SZENDREI Janka, szerk., *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendszerezve, I* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 333, d péld. Hangzó: <https://tinyurl.com/m6háj6km> (hozzáférés: 2025.02.11).

zés az ájtatosságban többször előforduló invokáció (*Szent, szent, szent a seregek Ura, Istene...*) nyomán keletkezett. XIII. Kelemen pápa (1758–1769) és VII. Piusz pápa (1800–1823) búcsúkat kötött a Szentháromság-olvasó imádkozásához.¹⁷ A *Szent, szent, szent...* felkiáltás az Isten dicsőségének himnusza, Izajás próféta könyvéből való (Iz 6, 3), amely az égben az angyali rendek egyik legmagasabb fokán álló kérubok éneke. Az *Áldás, fényesség...* kezdetű Isten-dicsőítés az újszövetségi Jelenések könyve (Jel 7, 12) szövegét tükrözi.

A veszprémi egyházmegyében a katolikus megújulás idején, Padányi Bíró Márton (1693–1762) megyés püspök kezdeményezésére a laikus hívőket tömörítő Szentháromság Társulat tagjai kezdték imádkozni a *Szentháromság koronája*, másként *angyali olvasó*, népiesen *szentes* nevű imádságot.¹⁸ Korabeli elterjedését Bajna (Esztergom vm.) liturgikus rendje is dokumentálja.¹⁹

A reggeli népszolozsmának is tekinthető Szentháromság-olvasónak kettős gyökere van: a középkori liturgikus és a barokk imádságos életből ered. Szövegét a középkori magyarországi, esztergomi rítus vasárnapi hajnali zsolozsmája, a *laudes* antifónáinak bibliai szövegéből állították össze, nem tudni, hogy melyik évszázadban.²⁰ A vonatkozó antifónák szövege: *Gloria et honor et benedictio sedenti super thronum viventi in saecula saeculorum. – Dicsőség, áldás, tisztelet a trónuson ülőnek: az örökkön örökké élő Istennek*; továbbá: *Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus Deus omnipotens, qui erat et qui est et qui venturus est. – Szent, Szent, Szent az Úristen, a mindenható; aki volt, aki van, és aki eljövendő*; valamint: *Benedictio et claritas et sapientia et gratiarum actio, honor, virtus et fortitudo Deo nostro in saecula saeculorum, amen. – Áldás és fényesség, bölcsesség és hálaadás, tisztelet és dicsőség Istenünknek mindörökké.*²¹

A népzenei gyűjtésekből ismert imádság szövegének fő forrása Padányi Bíró Márton *Angyali Társaságnak Szövetsége*²² című imádság-, ének- és elmél-

17 BÁLINT Sándor, *Ünnepi Kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, 2 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 1:408–409. A Szentháromság tiszteletéről a legújabb hazai összefoglaló tanulmánykötet: BARNA Gábor, szerk., *„Oh, boldogság Háromság”: Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, Szegedi vallási néprajzi könyvtár 12 (Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2003).

18 DÉNESI Tamás, „Kultusz és egyházi irányítás: A Szentháromság tisztelete a 18. századi veszprémi egyházmegyében”, in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, 93–124 (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008).

19 „Sub sacro ferialis diebus oratur aliquando Rosarium Sanctissimæ Trinitatis...”, *Visitatio Canonica Bajnensis, 1780*, pag. 22. Bal columna, lelőhelye: Bajnai Római Katolikus Plébániahivatal Irattára, Bajna. Bővebben: MEDGYESY S. Norbert, „Herchl Antal iskolamester oktatói, liturgikus és zenei tevékenysége Bajnán (1764–1773)”, *Collectanea Sancti Martini: A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 3 (2015): 11–39, 22.

20 DOBSZAY László, *A magyar népének* (Veszprém: Veszprémi Egyetem, 1995), 37.

21 Az idézett három vasárnapi *laudes*-antifónát magyarországi gregorián dallammal kiadta: *Psalterium Strigoniense II, Pars diurnalis – Esztergomi Zsoltároskönyv II, Diurnále*, kiad. FÖLDVÁRY Miklós István, CSONKA Szabina Babett és SZOLIVA Gábor ÓFM (Budapest: Argumentum Publishing House, 2014), 32a–41b.

22 *Angyali Társaságnak Szövetsége, Vagy-is Az áitatos Keresztény Lelkeknek segedelmek, vigasztalá-*

kedés-gyűjteménye. Az imént közzétett perenyei variáns textusa megegyezik a Padányi Bíró könyvének harmadik kiadásában (Kolozsvár, 1756) található szöveggel, de a hagyományozódás útja még ismeretlen. A sokáig a rábaközi Osli plébánosaként tevékenykedő Jáky Ferenc (1806–1885) által szerkesztett *Szent Rózsafüzérek könyve*²³ ugyancsak terjesztette e szép imádságot.

A kutatómunka következő állomásaként más népzenei dialektusterületeken gyűjtött Szentháromság-olvasó-változatok számbavétele kínálkozik.²⁴

West-Transdanubian Examples of the *Trinity Rosary* from the Manuscript Collection of the László Lajtha Folk Music Research Group

This study explores previously unpublished textual and melodic variants of a unique devotional practice known as the *Trinity Rosary*, a liturgically rooted form of folk prayer that resembles a morning folk office. These variants were collected in the 1950s and 60s by the László Lajtha Folk Music Research Group, operating under Hungary's Ministry of Culture. Drawing from manuscripts preserved in the Ethnographic Museum and the Hungarian Heritage House, the article presents examples from communities in Western Hungary (Rábaköz, Hanság, Szigetköz, Vas and Zala counties), and introduces the first printed edition of these sources.

The analysis situates the *Trinity Rosary* within the context of historical sacred music traditions, tracing its origins to the medieval Esztergom rite and baroque devotional texts. The collected melodies demonstrate rich local variation and reflect a deep-rooted oral tradition of religious song. Special attention is given to the practices in the village of Hövej and other West-Transdanubian communities, where these rosaries were performed antiphonally by the congregation before Sunday Mass. The research underscores the continuity between liturgy and folk tradition, offering insight into the historical and ethnomusical significance of these spiritual practices. The paper also discusses the broader historical dissemination of the *Trinity Rosary*, supported by ecclesiastical endorsements and rooted in a shared Catholic identity across centuries.

sokra és boldogításokra figyelmező Szent Háromság egy örök Istenségnek Hármas Ditsirete, Ugy-mint Az Istennel Űralkodó Mennyei Ditsóült Lelkeknek Isteni Ditsiretek által a földi emberekkel közöltetett három tizedes Angyali Olvasója, Mellynek gyakorlására Sok szép Lelki Énekekkel, áitatos Imádságokkal, Elmélkedésekkel, Keresztényi tökéletességnek, tudománynak és kötelességnek magyarázataival és a Kristus Jesus érdemindek véghetetlen gazdagságú Tárházának bővségéből vett lelki kintsekkkel, avagy tellyes és más közönséges bútsúkkal Mindeneket ugyan, de leg-inkább Az önnön Megyéjében Lévo Tulajdonit ösztönzi, szokattatja és édesgeti Méltóságos Padányi Bíró Mártony veszprémi püspök, (Nyomatattatott harmadszor Kolosváratt az Akadémiai bötükkal, 1756. Esztendőben).

23 *Szent Rózsafüzérek könyve*, azaz: 50 különféle Sz. rózsafüzér elmondására vezérlő utmutatások (Budapest: Rózsa Kálmán, 1891), 13–20.

24 Hangzó példák a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjteményéből: <https://tinyurl.com/4yhjrbeu> (hozzáférés: 2025.02.11).

BALLA LÓRÁNT

Helyi (és regionális – erdélyi) kulturális értékek Mihálcz Izidor OFM (1713–1781) kéziratok prédikációkötetében

Captatio benevolentiae

A Román Nemzeti Könyvtár őríz egy katolikus kéziratok prédikációsgyűjteményét a könyvtári katalógus szerint 1759-ből, melynek jelzete: Mss 14 (B. C. S. MsL XVIII/I – 5).¹ A címlap leírása² szerint szerzője és összeállítója Mihálcz Isidorus ferences szerzetes és szónok,³ ez az első kötet (*Thomus Primus*) és különféle anyagokat (*de diversis materiis*) tartalmaz. A kézirat jelentősége, hogy teljesen új forrás a 18. századi ferencesekről a kutatás számára, amelyben a pütkösdői búcsú eredetéről is olvasható egy beszéd. Mohay Tamás korábban úgy gondolta, hogy az első biztos forrás János Zsigmond térítési kísérletéről a Losteiner- és a Cserei-kéziratban van, s jelezte, hogy amíg nem kerül elő korábbi forrás, addig nemigen gondolhatunk mást.⁴

A kéziratok prédikációkötet betűrendes *Index materiarum* 1761-ben készült, és a gyűjtemény használatához nyújt segítséget a szerzőnek és az olvasónak egyaránt. Az „anyagok jegyzéke” kiemel és összeköt gyűjteményen belüli témákat, feltüntetve az oldalszámokat,⁵ s ráirányítja a figyelmet egyes szen-

* A szerző irodalomtörténész, a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceum magyartanára, az MTA köztestületének tagja, a KAB Irodalomtudományi szakbizottságának tagja.

1 BALLA Lóránt, „Egy jezsuita történetíró és egy ferences prédikátor „talákozása” egy 18. századi ferences kéziratok prédikációgyűjteményben (Timon Sámuel SJ és Mihálcz Izidor OFM) [Mihálcz Izidor: De origine processionis Csikiensis]”, in *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, 85–97 (Budapest: reciti, 2023).

2 MIHÁLCZ Isidorus, *Sermones de Diversis / Pro faciliiori usu Concionatorum, in omni occurrentia ac necessitate, quos cum magna diligentia ex variis auctoribus excerpsit ac scripsit variis in locis Pater Frater Isidorus Mihálcz Ord.(inis) Min.(orum) S.(ancti) P.(atris) nostri Francisci St.(rictae) Obs.(ervantiae) in V.(enerabili) Conventu Estelnekiensi ad S.(anctum) Georgium martirem / Anno Domini 1759 / Thomus Primus / De diversis materiis*.

3 Ld. MOHAY Tamás, „Istennek kincses tárháza...”: P. Losteiner Leonárd ferences kéziratok Szűz Mária csíksomlyói kegyesobráról (Csíksomlyó–Budapest: Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat, 2015), 99–101, 116; GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* (Cluj–Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1930), 413, 439, 191, 211, 275, 417, 545; PÉNZES Lóránd, A bodzavámi vesztégtüntetést káplánsága, *Acta Siculica 2012–2013*: 513–539, 515.

4 MOHAY Tamás, *A csíksomlyói pütkösdői búcsújárás: Történet, eredet, hagyomány* (Budapest: L'Harmattan, 2006).

5 Pl. Canticum Laudis Csikiensis 365; Csikiensis Statua B. V. M. 351; Háromszékiensis obviat Arianis 364; Kézdien cum Kászoniensibus resistant Arianis 360, 364, 368; Origo processionis Csikiensis in Festo Pentecostes 351; Victoria Csikiensis in Láz 359; Zápolya Juni-or. Pag. 351.

tekre.⁶ A halál témája,⁷ az erények,⁸ a tételmondatok és bölcsmondások, amelyek egyben a szónok feladatait, elveit, stílusát is megvilágítják,⁹ a költői képek és metaforák, műfajok, különösen a Mária-metaforák, a Mária-titulusok,¹⁰ a bibliai előképek,¹¹ a tekintélyes kortársak megnevezése,¹² a fontos források jelzése¹³ mind-mind szerepelnek az *Index materiaramban*. Mihálcz gyűjteménye az év több ünnepére tartalmaz prédikációt – *sermones de tempore, de sanctis, de funebris* is olvasható a kötetben. Jelen tanulmányban a Mária-ünnepekre készült prédikációkkal, valamint néhány olyan (főleg női) szentről szóló beszéddel foglalkozom, amelyek tematikailag, motivikusan és mondanivalóban összekapcsolódnak egymással.

Mihálcz számára¹⁴ a Székelyföld régió „Csik, Gyergyó és Kászon Székek”, „Kézdi Szék”, „Gyergyó fel Csik és al Csik”, „Három Szék... kedves hazám”. A ferences szerzetes név szerint kiemel egyrészt településeket, épületeket (pl. „a’ két Somolyó közöt a’ Sálvátor kápolna”, „Vásárhely mellet az Al Torjai határ”, „Kézdi Sz. lélek... a’ hová az egész kézdi egybe szokot gyűlni”, „Pókahalma”), másrészt olyan állomáshelyeket (Zágon, Medgyes, Szárhegy, Esztelnek, Torja, Magyarbodza, Marosszentgyörgy, Szamosújvár, Csiksomlyó), olyan erdélyi ferences kolostorokat (pl. „a’ Csik Somolyai Clastrum”), ahol megfordult, tevékenykedett és meghatározó élményeket szerzett, prédikációkat keltezett vagy mondott (Torja, 1758; Esztelnek, 1759; Szárhegy, 1759/60).

A kulturális örökség nem más, mint a helyi hagyományok, helyi történeti múlt, szokások, épített emlékek összessége, amit egy adott közösség vagy

6 Pl. Disputacio S. Catharinae V. M. 327; S. Brigitta visit sub pallio B. V. M. Animalia 149; Sancta Clara V. 55; Sanctus Laurentius M. 337; S. Catharina V. et M. S. Faelicitatis fortitudo 106; S. Felix martir 347; S. Gorgonii server in fide 345; S. Laurencii fortitudo in termentis 45, 76; S. Laurencio M. 67; S. Matthaео Apostolo 62.

7 Pl. De morte et mortis meditatione 17; De morte et mortis memoria 14; Hist. De morte 28; Mors e paranimplus 104; Sermo Funebris 161, 191, 29, item pag. 91; Sermo pro funere alicujus plebani 129; Valedictiones funebrales 209, item pag. 112.; Nupciae Espirituales 101, 102.

8 Pl. Humilitas 122; Intencio bona vel mala 158, 159; Virginitas 121.

9 Pl. Bene omnia fecit Deus 155; Mundus est mare Saltum 263; Mundus est Staltus 64, 62; Oculi Dei sunt Sacerdotes 127; Orationis Virtus 361, 362; Sancti patroni Colendi sunt Semper 294, 295; Speculum dat orator fuis auditoriums 238; Liber ab oratore datur auditoribus 259.

10 Pl. Poeticae fictiones. pag. 1; Lamentaciones in inferno 218; Ambicionis Emlema 83, 84; Golumba Noe 345; Isae e Xti figura 42; Jephthe e Xti figura. Pag. 42; Laura virgo est figura Veritatis 68; Lupus e figura ambiciones 85; Lux est Simbolum Mariae 56; Maria est Lumen indeficiens 58; Maria est Mater Misericordiae 145; Maria Tigat Deum 143; Veturia tipus B. V. M. Placat Filium 140.

11 Pl. Adam fuit primus dux 301, 302; Anna mater Samuelis 44, 48; Fides Abrahamae 42–45.

12 Pl. Dominicus Péterfi 377; Paulus Kolosvari missionarius in Transilvania Vir Angelicus 349.

13 Pl. Franciscus Petrarca pro Laura Virgine hoc e pro Caelo flet 67; Orator Marcus Antonius 384; Santa Petrus de Alcantara quotidie fecit medit. de morte 14; Sibillae de Xti Morte, ac Nativitate pag. 322, 323.

14 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 348–349. BALLA, „Egy jezsuita történetíró...”, 91–94.

annak fontos tagja értékesnek, megőrzendőnek gondol.¹⁵ A lokálpatriotizmus a hazaszeretet egy részének ráparazarlása arra a helyre, ahol születünk, vagy ahol élünk.¹⁶ A lokálpatriotizmust a helyi, vallási, nyelvi együvértartozás, a közös sors, az élet benyomásai, a lét, a közös múlt és a földrajzi egységek összetartó ereje váltja ki az emberekből:¹⁷ pl. „Láttam itten a’ móludvai processiót Ao 1732. Láttam a’ kolosvárit Ao. 1731. Régentén hallottam a’ fide dignis hogy nagy Váradról Posonból Budáról, és egész magyar Országának nagyob részeiről el jötenek ezen solemnis prócessióra keresztikkel nagy ajítatossan.”¹⁸ A semleges, közömbös terekből idővel, az egyén fejlődésével, tudatának kibontakozásával és önéletrajzi emlékezetének kialakulásával személyes élményektől átitatott, jelentésteli helyek válnak: pl. „Három Székre kedves hazámra fel nevelő dajkámra”.¹⁹ Az emberek gondolatainak része a tér, emlékeznek rá, sőt érzelmek fűzik hozzá. A fontos helyek beépülnek az identitásba. Az identitás is befolyásolja, hogy hol érezzük magunkat jól, milyen helyeket választunk. A helyi identitás arra utal, hogy a körülöttünk lévő teret jelentésteli helylé formáljuk érzelmi kötődéseken és értelmezéseken keresztül.²⁰

Melyek ezek a terek és helyek Mihálc Izidor életében? Milyen benyomások érhatték az egyes állomáshelyeken? Milyen fontos események történtek a tevékenységi helyein? Íme néhány lehetséges közülük: a) A zágoni katolikusok Kisboldogasszony-temploma – Mihálcz egész életében nagy Mária-tisztelő volt, beszédet írt Mária születésnapjára és mennybevétele napjára. b) A medgyesi kolostor és templom felújításának vége – az 1740-es években Haller János és Dániel Zsófia támogatásával a templomhajó és a déli mellék-kápolna felújítását végezték el, ekkor emelték a kolostort konventi rangra. Ebben az időben nyolc oltár díszítette a templomot: a Szeplőtelen Fogantatás-főoltár, illetve az Assisi Szent Ferencnek, Páduai Szent Antalnak, a Szent Keresztnek, Nepomuki Szent Jánosnak, a Szent Családnak, Alexandriai Szent Katalinnak, Szent Valpurgának szentelt mellékoltárok – Mihálcz a kéziratokban sokszor hivatkozott Alexandriai Szent Katalinra, és beszédet készített a szűz és vértanú napjára. c) Az eszterneki ferences zárdatemplom és kolostor, amelynek bentlakása és gimnáziuma is volt – Mihálcz itt volt házfőnök. d) Marosszentgyörgyön a Petki család Fürszt-telepi Szent Kereszt-kápolnája, ahol Mihálcz idejében minden egyházi ténykedés történt, a ferences lelkipász-

15 CSURGÓ Bernadett – SZATMÁRI Anita, „Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás: A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon”, *Metszetek* 3. sz. (2014): 34–51.

16 CSEPELLA József, „Lokálpatriotizmus”, *Híd* 1, 8. sz. (1934): 1–32, 7.

17 KOCZKÁS Sándor, „Lokálpatriotizmus”, *A cselekvés iskolája* 3, (1935): 467–477, 469.

18 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 382.

19 Uo., 366.

20 SZABÓ Lilla, „Hely és identitás: Adalékok a helyi identitás fogalmának értelmezéséhez”, *Autonómia & Társadalom* 2, 1. sz. (2022): 83–100, 85–86.

tor jogi címe *administrator parochiae* volt. A Gróf Petki József özvegyének házában lévő lakás, ahol ellátást, tűzifát és két évente papi ruhát kapott. Az Anyakönyben Fr. Filippus Mihálcz néven szerepel (1760).²¹ e) Szamosújváron a P. Botár Joachim emeritus provinciális által felszentelt Alkantari Szent Péter-templom, az 1760-ban Lászlóffy Bogdán által épített Mária-kápolna – Mihálcz Alkantari Szent Péter tisztelője és idézője a kötetben, a Mária-ünnepekre készített beszédeiben gyakran használja a loretoi litánia Mária-megszólításait. f) A szárhegyi ferences kolostor és templom, Mária-kápolna – Mihálcz 1759-ben és 1760-ban keltezett prédikációkat Szárhegyen: pl. *De S. Mattheo* (1759), *Sermo de Angelis in Szárhegy Praeliminaris in Conventu Szárhegyensi* Do. 1759. die 2. s[eptem]bris), *Dom. 6. post Pascha* (1760), *Dominica Pentecostes* (1760). g) Csíksomlyó – Mihálcz köszvényben szenvedett, betegségében a csíksomlyói Máriához fohászkodott és meggyógyult, 1779-ben tanú volt a csíksomlyói kegyszoborral kapcsolatos csodák kivizsgálásában,²² megírta a búcsú történetét,²³ 1781-ben itt hunyt el.²⁴

A *De Extensione Csikiensis processionis Pentecostalis*-ban²⁵ a szónok annyira kedveli a részleteket, hogy felidézi a székelyek győzelmi énekét latin nyelven,²⁶ leírja a nép imádságát latin nyelven,²⁷ elbeszéli szülőföldjének búcsúval kapcsolatos néphagyományait,²⁸ felsorolja a búcsú történetének „terjesztőit”,²⁹ számba veszi a búcsú egyes népi szokásait,³⁰ megemlíti a búcsú megerősítésének egyes intézkedéseit³¹ és azt, hogy több búcsújárasnak a szemtanúja volt.³² A prédikációskötetben ez a beszéd tekinthető a kulturális értékek foglalatának.

Mária (tisztelete)

A kéziratos kötet különös hangsúlyt fektet Mária tiszteletére, bemutatva őt mint a legkiemelkedőbb női szentet. Mária személye a tisztaság, az alázat és az anyai szeretet példaképeként jelenik meg. A szerző hangsúlyozza, hogy Mária

21 BARICZ Lajos, *A marosszentgyörgyi egyházközség története: Adatok a múltból és a jelenből: 70 éves az önálló plébánia* (Marosvásárhely: ansid, 2007), 17–22.

22 MOHAY, „Istennek kincses tárháza...”, 116.

23 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 348–382.

24 PÉNZES, „A bodzavámi...”, 515.

25 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 348–382.

26 Uo., 365; BALLA, „Egy jezsuita történetíró...”, 93.

27 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 362.

28 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 366–369; BALLA, „Egy jezsuita történetíró...”, 93–94.

29 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 378–380; BALLA, „Egy jezsuita történetíró...”, 95.

30 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 380–381; BALLA, „Egy jezsuita történetíró...”, 96.

31 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 381.

32 Uo., 382.

élete és erényei mintául szolgálnak a hívők számára, különösen a nőknek, akik Mária alakjában találhatnak példát a hit, a hűség és az engedelmesség gyakorlására. Mária a „Keresztények Segítője” – nemcsak mint szent, hanem mint egy spirituális vezető is jelen van, akitől a hívők védelmet és útmutatást várhatnak.

Az *Assumpcio B. V. M.* (Esztelnek 1759)³³ *exordiuma* a napi evangéliumnak, Mária és Márta történetének (Lk 10,38–42.) magyarázatát (*explanacio*) vetíti előre, amelynek két tételmondata van: Márta panaszkodik a testvére ellen, mondván: „A nővérem magamra hagyott”,³⁴ és Mária a jobb részt választotta. A *confirmatio* szerint „csudalatos dolgot ír Quinera Agoria nevű Szüzről, a’ kitis annyira szeretett Jupiter, hogy ennek kedviért, mindeneket jó Szóval meg cselekedet.”³⁵ A prédikátor szerint Agaria maga Mária, az Atya lánya. Az Isten az Ószövetségben úgy cselekedett, ahogy Jupiter cselekedett Agoriáért.³⁶ Ezt követően Veturia történetét hozza, aki kiengesztelte fiát, Coriolanust. „Coriolanus a’ Romaiaktól meg vetetvén, haljátok mit cselekszik. Elmene Córiólánus a’ Romaiak ellenségekhez, és azok tűzzel vassal mentek Roma városa ellen, hogy mind egy lábbig őket elvesztené.”³⁷ „Ó, anyám, te biztosítottad a haza üdvösségét és győzelmét, hiszen tőled tanultam az erényt” – írja a szerző. Veturia a haza üdvössége.³⁸ A mi Veturiánk: Szűz Mária, aki „est mater Salutis”, „Mater graciae”, „Mater misericordia”, „Virgo mater”,³⁹ „Salus hominis”,⁴⁰ „Clara mater”, „Mater penatorum”,⁴¹ aki ma felvétetett a mennybe, és feltámadt a mennybemenetele során a bűnösökért.⁴² „Vidit S. Brigitta sub pallio B. V. Mariae omnis generis animalia.”⁴³

A *Sermo in Nativitatae B. V. M.* (Iz 11,1)⁴⁴ szerint Keresztelő Szent János volt a kegyelem hírnöke. Ezen a napon született Szűz Mária. Bűn nélkül született, kegyelemmel telve, és megtalálta a kegyelmet Istennél. Ő a kegyelem anyja és az irgalom anyja. Ő a kegyelem és irgalom elosztója, benne van minden kegyelem. Mária egyben reménység és üdvösség számunkra. Ő a menny boldog asszonya. A menny kapuja, ahol az Atya örül ennek a dicsőséges születésnek, mert megtalálta a szeplőtlen szüzet.⁴⁵ Mária „Sponsa Dei, de qua

33 Uo., 134–154.

34 Uo., 134.

35 Uo., 137.

36 Uo., 138.

37 Uo., 140.

38 Uo., 141.

39 Uo., 143.

40 Uo., 148.

41 Uo., 154.

42 Uo., 139.

43 Uo., 149.

44 Uo., 92–96.

45 Uo., 93.

nasciturus est Agnus Dei, qui tollit peccata mundi.” „Hodie nata est Virgo. Virga Jesse.”⁴⁶ „Virgo Gloriosa in Caelum Assumpta fuit.”⁴⁷

Szentek (tisztelete)

A szentek Mihálcz szerint példaképek és erkölcsi útmutatók. A szentek élete olyan erkölcsi iránytűt ad, amelyet a hívők saját életükben alkalmazhatnak. A szerző különösen kiemeli a vértanú szentek áldozatkészségét, akik életüket adták hitükért. Ez a fajta tisztelet arra épül, hogy a szentek szenvedésükkel és halálukkal tanúságot tettek hitük mellett, és ezzel az áldozathozatal legmagasabb szintjére emelkedtek. A kötet szerint a szentek tisztelete nem csupán emlékezés a múltra, hanem aktív spirituális kapcsolat, amely révén a hívők segítséget és közbenjárást kérhetnek tőlük mindennapi életük problémáira. A kötetben különösen hangsúlyos a női szentek és Szűz Mária tisztelete, akiket a női erények, mint a tisztaság, hűség és anyai szeretet megtestesítőiként tisztelnek.

Az Assisi Szent Klára napjára készült beszéd (1759)⁴⁸ szerint „Clara est sicut meridiana Lux.” Fényes, mint a déli világosság és soha el nem hervad. Isten teremtette a világosságot és látta Isten, hogy a világosság jó (Ter 1,1–5.). Szent Ágoston szerint a világosság a legtisztább az összes teremtmény közül. Nagy Szent Vazul szerint a világosság az összes teremtmény szépsége. A világosság láthatatlanul nagy dolgokat művel.⁴⁹ Szent Ambrus szerint a világosság a legtisztább Szűz Mária jelképe.⁵⁰ A Nap maga Krisztus. Ő a legtisztább Szűz Mária véréből fakadt. Szűz Mária által teremtette Isten az örök fényt. Mária a szüzek fénye. Ő a fény és a világosság, amely soha el nem fogy. Krisztus az örök világosság ragyogása és ragyogtatója. Szűz Mária ezért örökké fénylik a bűnösök számára.⁵¹ Ő hasonló Krisztushoz, hogy megvilágosítson minden embert, aki erre a világra jön, hogy a világ világossága legyen, és örökké fényeskedjék a bűnösök számára, hogy a kegyelem Anyja, az irgalom Anyja legyen, hogy mindenki általa nyerje el a kegyelmet. Isten kegyelme maga az örök élet.⁵² A világosság a kegyelem. A világosság a szüzesség jelképe. Szent Klára is a világosság volt – az igaz világosság, a déli világosság, a világ világossága.⁵³

46 Uo., 94.

47 Uo., 95.

48 Uo., 55–62.

49 Uo., 55.

50 Uo., 56.

51 Uo., 57.

52 Uo., 58.

53 Uo., 59.

Szent Klára szűz híres családból származott.⁵⁴ Az október 9-ei második éjszakai olvasmányokban, olvasható hogyan jött a Boldogságos Szűz Mária Szent Klarához a halála idején.⁵⁵ Klára tiszta és szeplőtelen életet élt, szűz és végül anya, nővér és anya Krisztus Jézusban.⁵⁶ Arra kéri a szónok Klárát, vigasztalja meg a szülőket, hogy ajánlják fel gyermekük halálát Istennek Jeftével (lásd a 29. és 30., 36. oldalon), Ábrahámmal (lásd a 42. oldalon), Annával (lásd a 44. oldalon), Szent Felicitással (lásd a 106. oldalon), Szent Zsófiával (107. és 108. oldalon.) Az előbbi felsorolásból látszik, hogy gyakori Mihálcnál a *sermók* tartalmi és szövegbeli összekapcsolása. A kötetben saját szövegek összeollózásának, kompilációjának vagyunk tanúi (pl. „Quare Deus probant, et bonos, et malos in hoc mundo. Vide pag. 69. usque 71. 72. 23.”)

A *De S. Laurencio Martire*⁵⁷ *applicatio*ja szerint az örökkévalóság koronájáért Szent Lőrinc, Krisztus vértanúja áldozatul esett a vasrácsra.⁵⁸ A *proposicio*ban kifejti a szónok, hogy a próbák igazolják az embereket (1), a próbák a gonoszság megszüntetésére (2), az alázat tanítására szolgálnak (3). A *confirmacio* szerint a becsületesség próbája olyan, mint amikor a tanuló belép az iskolába, hogy próbára tegyék türelmét, alázatát, áhítatát és érettségét a vizsgákon. Ugyanígy próbálják meg az állhatatosságot, a férj a feleség hűségét, és fordítva. A szónok szerint mindannyian Krisztus iskolájában vagyunk, mindannyian az ő katonái és Krisztus jegyesei vagyunk,⁵⁹ mint Nagy Konstantin és Judit (Jud 8).⁶⁰ „Ábrahám atyánk meg kisírtetvén és sok háborúságok által meg próbáltatván Isten barátjává lőtt. Egy Isaák, egy Jacob. Egy Mójzes és minyájan kik az Istennek kedvesek voltak sok háborúságokon mentek által, kinek lévén. Kis Susanna. Tobias.”⁶¹

Az Alexandriai Szent Katalin-napi beszéd⁶² érzelmi túlfűtöttséggel indít: Ó, Szent Katalin, Krisztus Jézus jegyese, én mondom: Boldog vagy. „O Jesu Sponso Virginum, O Jesu Corona Virginum...” Kivel is hasonlítsam össze kedves jegyesedet, Szent Katalint, szűzet és vértanút – teszi fel a kérdést a prédikátor –, ugyanis őt választottam jegyesemül⁶³ (vö. Bölcs 8,2). A *confirmacio*ban kijelenti, hogy „Amaz erős férfi Isten egyetlen egy Szűz leá-

54 Uo., 60.

55 Az Érdy-kódex szerint Klára halála óráján maga Szűz Mária jött el ápolni a nagybeteg Klárát, és az ő angyalai kíséretében távozott el lelke a mennyországba.

56 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 61.

57 Uo., 67–78.

58 Uo., 68.

59 Uo., 69.

60 Uo., 70.

61 Uo., 71.

62 Uo., 321–325.

63 Katalin a ciprusi király leánya, akit szülei csodás ajándékként kaptak Istentől. Miután fölserdült és megkeresztelkedett, másnap megjelent neki látomásban a Szűzanya ölében a gyermek Jézussal, aki eljegyezte Katalint magának. Diós István, *A szentek élete I*, PPKE, 694–695.

nyát az Istennek akarván bé áldozni, meg nem engedtet annak, hanem a maga kezeivel bé mutatta és fel áldozta. Vide Supra pag. 35.”⁶⁴ Így Szent Katalin Krisztusért áldozta vérét, lelkét pedig áldozatként ajánlotta fel,⁶⁵ mint Jefté. Krisztusnak ajánlotta lelkét, mint Ábrahám a fiát. (Lásd 42. oldal.) Negyedszer „hasonlítottam ötöt amaz erős Judithoz”. (Lásd 70. oldal.) Ötödször Szent Lőrinc vértanúhoz hasonlítható. (Lásd 78. oldal.)⁶⁶ Újabb példa a szövegek egymásrautaltságára, az intertextualitásra.

Conclusio scriptorum

A vizsgált szövegek több vallási, teológiai és spirituális gondolatot és utalást tartalmaznak, amelyek összefonódnak szentek, bibliai alakok, és keresztény tanítások bemutatásával. Mihálc Izidor ismételt használja a fény szimbólumot a tisztaságra, szentségre és isteni jelenlétre. A „Lux” (fény) gyakran jelenik meg, mint Isten vagy Szűz Mária jelképe. Mária, mint az „örök fény” és a „tisztá fény” jelenik meg, amely soha nem halványul el, és a bűnösök számára is fényt ad. Mihálc többször alkalmazza a menyegzőt és a lakodalmat szimbólumként a halálra és a mennybemenetelre. A szónok a halottat a mennyei vőlegénnyel való egyesülésre készülő menyasszonyként írja le. A mennyei lakodalmat a lélek örök életének boldogságát és beteljesedését jelképezi.

A kötetben több helyen Szűz Mária úgy jelenik meg, mint a bűnösök vigasztalója, közbenjáró, és az isteni kegyelem közvetítője. Számos szent – Klára, Katalin, Lőrinc – példaként szolgál az isteni szeretet, önfeláldozás és tisztaság megélésére. Mihálc gyakran utal különböző bibliai történetekre és a szentek életére, hogy erkölcsi és vallási tanításokat példázzon. Ezek közé tartozik Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, valamint a Makkabeus testvérek. A történetek hangsúlyozzák a szenvedés, hit és állhatatosság értékét az istenfélő életben. A keresztény élet erényei – mint a hit, remény, szeretet, alázat és türelem – gyakran kerülnek előtérbe, különösen a szenvedések és próbatételek fényében. Ezeket az erényeket a szentek és a bibliai alakok példáin keresztül mutatja be a ferences prédikátor, akik a hitükben megmaradva viselik el a nehézségeket. A kéziratos kötet temetési beszédek is tartalmaz, amelyek a keresztény közösség és család fontosságát hangsúlyozzák. A szeretett személyekhez intézett végső szavak a hit és szeretet erejét, az isteni vigasztalás keresését tükrözik.

A szövegek gazdag kulturális értékeket tárnak fel, amelyek a vallási, erkölcsi és társadalmi eszmékre helyezik a hangsúlyt. Az idézetek és a szentek éle-

64 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 324.

65 DIÓS, *A szentek élete I*, 694–695.

66 MIHÁLCZ, *Sermones de Diversis*, 325.

tének példái kiemelik a keresztény hit fontosságát, a szentek tiszteletét, és azt az erkölcsi útmutatást, amit életük és vértanúságuk nyújt. A szerző kiemeli a nők szerepét nemcsak vallási értelemben, hanem úgy is, mint anyák, szűzek és áldozatkész emberek. Az elhunytak búcsúztatása, az elhunyt hozzátartozók vigasztalása és a szoros közösségi kapcsolatok fenntartása mind kiemelt szerepet kapnak. A családtagok közötti szeretet, a szülők tisztelete és a közösség összetartása alapvető értékek. Mihálcz hangsúlyozza a szenvedés értelmét és az áldozatvállalást. A temetési beszédek és vallási elmélkedések tükrözik a halál elfogadását és az örök életbe vetett hitet. A vizsgált prédikációk a keresztény vallási és erkölcsi értékek, a családi és közösségi kapcsolatok fontossága, a nők tisztelete és az áldozatvállalás dicsérete révén mély kulturális gyökereket tárnak fel, amelyek a korszak társadalmi és vallási életének alapját képezik.

Local and Regional Cultural Values in the Manuscript Sermon Collection of Mihálcz Izidor OFM (1713–1781)

This study explores the rich religious, cultural, and historical heritage embedded in a manuscript sermon collection by Mihálcz Izidor OFM, a Franciscan friar active in 18th-century Transylvania. Preserved in the Romanian National Library under the reference Mss 14, the manuscript titled *Sermones de Diversis* (1759) is a previously unexamined source that offers deep insights into the religious worldview, preaching practices, and regional identity of the Franciscan communities in Székelyföld (Székely Land) and beyond. Through a detailed analysis of sermons dedicated to Marian feasts and female saints, the paper reveals how Mihálcz's work intertwines theological reflection with local devotion, highlighting sites and experiences from his pastoral journey across Transylvanian towns and monasteries such as Csíksomlyó (Șumuleu Ciuc), Esztelnek (Estelnic), Medgyes (Mediaș), and Szárhegy (Lăzarea).

The study emphasizes the preacher's role in shaping local identity and collective memory by referencing regional geography, contemporary religious figures, and folk traditions. Central to the manuscript is the veneration of the Virgin Mary as a symbol of light, purity, and divine intercession, reflecting both universal Christian values and local spiritual sensitivities. The thematic unity of sermons, intertextual connections, and symbolic motifs such as light and nuptial imagery reinforce a coherent spiritual vision rooted in Franciscan thought. Furthermore, the manuscript serves as a repository of local heritage, illustrating how religious discourse functioned as a medium of cultural preservation and identity formation in 18th-century Transylvania. By shedding light on this unique source, the paper contributes to the understanding of early modern Catholic spirituality, regional cultural identity, and the role of religious texts in the articulation of collective values and memory.

BARTÓK ISTVÁN

Egy homiletikai vita 18. századi hazai recepciójához

Gombási István a prédikáció retorikájáról

Az irodalmi gondolkozás kutatói számára ismert tény, hogy Gombási István 18. századi erdélyi református lelkész érdeklődött a prédikáció elméleti kérdései iránt. Ennek leglátványosabb dokumentuma franciából fordított homiletikája. Jean-Frédéric Ostervald neuchâтели egyházi írónak (1663–1747) a papi hivatásról szóló munkáját¹ fordította le, saját igehirdetői gyakorlata során szerzett tapasztalataival kiegészítve.² A módszeres összefoglaló mellett figyelmet érdemelnek egyéb megjegyzései is. Kritikatörténeti érdekű állásfoglalást fogalmaz meg egyben a prédikációskötetnek előszavában:

Hogy az *Angliai Prédikálás módja*, melyet követnek ma a' Vallásunkon lévő külső Nemzetekben, és mi köztünk-is a' nyelveket tudó Ifjabb Papjaink, más *Prédikálás módjánál* (: nevezetesen a' *Tilliana Methodusnál*) elébb-való légyen, meg-mutogatta T. *Hollebeek* Uram, Lejdai nagy hírű Professor, egy szép ezen *Matériáról* írt Dissertációjában, melyet 1770-ben 8. rétből³ tudós jegyzetésekkal meg-bővítve, újra ki-adott.⁴

Egy rövid közleményben nincs mód részletesen kifejteni a Gombási által egyetértően hivatkozott megállapítás tartalmát. Mindazonáltal nem tűnik fe-

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tanácsadója, az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja.

1 *De l'Exercice du ministère sacre par Monsieur OSTERVALD, pasteur de l'Eglise de Neuchâtel, Première partie: Qui traite de la Prédication, et de l'Instruction de la Jeunesse* (Amszterdam: J. F. Bernard, 1737).

2 GOMBÁSI István, *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktának első Darabja. Mely tanít a' Prédikálásról, és az Ifjak' tanítatásokról* (Kolozsvár: Református Kollégium, 1784). Gombási munkásságáról részletesebben: SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között* (Budapest: KGRE–L'Harmattan Kiadó, 2016), 195–211; BARTÓK István, „Adalék a 18. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága (I–II.)”, in BARTÓK István, *Ember-e a nők vagy sem?: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 149–158 (Budapest: Balassi Kiadó, 2024).

3 Az eredeti nyomtatványban szereplő „részben” minden bizonnyal nyomdahiba. A munka 25 fejezetből áll, viszont nyolcadrét formátum.

4 *Egynéhány válogatott, és szükségesebb matériákra való Prédikátiók*, Melyeket Frantz és Német Nyelvekből Magyarra fordított, és holmi Jegyzetésekkal meg-bővítve, közönségessé tett GOMBÁSI István (Kolozsvár: Református Kollégium, 1779), A3r–v.

leslegesnek legalább utalni akár az idézetben szereplő fogalmakhoz, nevekhez kapcsolódó legalapvetőbb tudnivalókra, akár néhány apró adalékra.

1. „Az Angliai Prédikálás módja”

A „methodus Anglicana” már a 17–18. század fordulóján a John Tillotson gyakorlata nyomán elterjedt prédikálási módot jelentette. A szerzőt és munkásságát Szörényi László frappánsan így jellemzi:

John Tillotson (1630–1694) anglikán teológus, [1691–1694] canterburyi érsek Baxterrel [Richard Baxter, 1615–1691] egyetértésben dolgozott puritánok és anglikánok megbékélésén – a másik oldalról (az ún. „latitudinárius” koncepció). Európa-hírű egyházi szónok volt, 1729-ben megjelent két német fordítása közül az egyikhez Mosheim írt előszót, Voltaire szerint, aki Massillon fölé helyezte „le plus sage et le plus éloquent des prédicateurs européens”, „au jugement de toute l’Europe”. Szónoki képessége szerzett neki feleséget és érseki széket. Életében egész nemzete követte egyszerű és könnyed stílusú, ám közhelyes beszédeit. Fontos szerepe van a modern angol próza kialakulásában.⁵

Hasonló értékelés a modern hazai szakirodalomban:

A felvilágosodás korában a keresztény prédikáció is a racionalizmus jegyeit mutatja. A kor Voltaire által is csodált képviselője J. Tillotson (1630–1694) canterburyi érsek volt, akinek világos, jó ízlésű moralista elmékedéseit a magyar falusi szószékeken is ismételtették, többek között Gombási István fordításában (Kolozsvár, 1778 [helyesen: 1784]). Őt tartotta mintaképének a felvilágosodás nagy hatású német egyénisége, a „modern prédikáció úttörője”, J. L. von Mosheim (1694–1755).⁶

Tillotson magyar vonatkozásai között személyes kapcsolat is akad: bejegyzése megtalálható Mezőlaki János angliai tartózkodása során vezetett album amicorumában.

A már említett három személyiség [Humphrey Henchman, John Doiben, John Gunning] mellett Mezőlaki kiemeli még az „igen híres” Stillingfleet, Tillotson és Simon Patrick urakat, akik mindhárman a

5 SZÖRÉNYI László, „Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló”, *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 1–24, 20.

6 NÉMETH Pál, „Prédikáció”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 11:25–28, 28.

király lelkészei. (Mindhárman beírták nevüket Mezőlaki albumába is.) Mezőlaki, noha maga református, szemmel láthatóan előnyben részesíti az anglikán egyházi méltóságokat; teszi ezt nyilván azért, mert elsősorban fontos személyiségek rokonszenvét kívánja megnyerni.⁷

Ami pedig „a magyar falusi szószékeket” illeti: a régebbi korok tudósai részletesebben foglalkoztak Tillotson hazai hatásával. A 18. század utolsó évtizedeiből több adat is utal az ő beszédei nyomán készült magyar nyelvű prédikációkra. Szentkuthy Károly négy folytatásban közölt tanulmányában „a régi jó öregeknek” állít emléket. Az első és a második részben⁸ részletesen ismerteti Gombási köteteit. Tartalmukat előrebecsátva szól a forrásokról:

Prédikációi két vaskos kötetben jelentek meg. Az első 1779-ben, Kolozsvártt, 4 rét 352 lapon „Egynehány válogatott prédikációk” cím alatt, adva 16 beszédet s 10 oldalra terjedő „előljáró beszédet”. E beszédek fordítások Kraft, Stapfer, Saurín, Mell, Werenfels, Dodridge után, de nem szolgai fordítások.⁹

A következő gyűjtemény, a *Harmincnégy prédikációk*¹⁰ forrásai között Tillotsont is említi:

[...] e II-ik kötet nem mind fordítás, legnagyobbbrészt átdolgozás Watt, Faigeaux, Werenfels, Tillotson, Van Til, Spanheim, Drelinkurt, Jablonszky, Stapfer, Kirkhberger, Wolf (genfi) s Pickett után (Du Bosk, a francia Chrysostom, munkáit nem veszi át „mert tud olyan atyafit, ki a Du Bosk prédikációinak fordításában fáradozik. Nem akarja sarlóját a más vetésébe vágni.”) S mi több részben eredetiek.¹¹

Érdekes, hogy a „methodusa” miatt elmarasztalt Salomon van Til tartalmi érdemei miatt szerepel a források között.¹² Szentkuthy Károly azt is megjegyzi,

7 GÖMÖRI György, „Mezőlaki János, »exul Hungarus«, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 636–641, 638.

8 SZENTKUTHY Károly, „A régi jó öregek [1. rész]”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 30, 46. sz. (1887): 1451–1455. hasáb; [2. rész]: 30, 47. sz. (1887): 1486–1491. hasáb.

9 SZENTKUTHY, *A régi...*, [1. rész], 1453. hasáb.

10 *Harminz-négy Prédikációk*, melyeket nagyobbban Frantzia és Német Nyelvekből Tolmátsolt, és Szükséges jegyezgetésekkel ki-világosítván. Világ eleibe botsátott GOMBÁSI István (Kolozsvár: Református Kollégium, 1784).

11 SZENTKUTHY, *A régi...*, [2. rész], 1487–1488. hasáb.

12 A bűnbánó asszonyról (Lk 8, 37–38) szóló prédikációról az előljáró beszédben: „*Van a' Munka a' Van Til ezen Tekstusról dolgozott Prédikációjából alkalmaztatva.*” GOMBÁSI, *Harminz-négy Prédikációk*, §§2v. A prédikáció: 242–249.

hogy Gombási a kötetet ellátta „15 oldalnyi előszóval, melyben becses adatokon kívül nagyjelentőségű homiletikai nézetekre is találunk”.¹³

Az „Angliai Prédikálás mód” alkalmazásának legmeggyőzőbb példája a Tillotson-fordítás. Gombási előjáró beszéde szerint:

*A' mitsoda Közönséges, olyan rettenetes Bűn a' Rágalmazás. Szépen mutogatta ezt Tillotson János Ur, a' mult száznak a' fogyta felé, Kántuáriai Érsek és Angliai Primás; Ennek engedtem azért ezen Prédikáziók rendében a' VI. Helyet.*¹⁴

A fordító besorolása is igazolja, hogy maradéktalanul egyetérthetett forrásával, ugyanis az előjáró beszédben közölt csoportosításban a „Tsupa Fordítások” között szerepel. A van Tilre visszamenő szövegen valamelyest változtathatott, azt ugyanis „Kész Prédikáziókból dolgozott, és tőlem csak alkalmaztatott Prédikáziók” sorában említi.

Tillotson nagy hatásához hozzájárulhatott prédikációinak egyszerűsége és közérthetősége. A feleslegesen túlbonyolított és az egyszerű néphez szóló prédikációk ellentétét századokon keresztül újra és újra megfogalmazták. A régi közhely Gombási szavaival:

Az igaz és valóságos Tudós Ember nem tsak a' tzifra Prédikáziókban gyönyörködik; hanem azokban-is, a' mellyekben látja, hogy a' Keresztyén Vallásnak sarkalatos és fundamentomos Ágazatait (azokat a' Nagy és Mély Igazságokat) ugy adja-elő a' Pap, hogy a' szegény együgyü Kösség-is meg-foghassa.¹⁵

A közérthetőség egyik feltételével kapcsolatban Gombási Tillotsonra hivatkozik:

Az Anglusoknál a' mult százban szokásban volt, hogy a' papok Régi Sz. Atyák' jeles mondásaikkal trágyázták a' magok Prédikázióikat: A' honnan sokszor *Görögül, Deákul* egy fél levelet-is el-mondogattak azoknak Írásaikból; míg 1682. tájékán, a' mint jut eszembe, Méltóságos és Tiszteletes *Tillotson János Úr*, Kántuáriai Érsek, az akkori híresebb Anglus Prédikátorokkal meg-egyeztek azon, hogy azután semmi *Deák* vagy *Görög* Mondást, azon a' nyelven, ne elegyítsenek Prédikáziójokba, hanem

13 SZENTKUTHY, *A régi...*, [1. rész], 1453. hasáb. A „nagyjelentőségű homiletikai nézetekről” lásd a 2. lábjegyzetben hivatkozott irodalmat.

14 GOMBÁSI, *Harmintz-négy Prédikáziók...* §§v. A prédikáció: 96–118.

15 Uo., §4r.

az értelmét elmondván, írják a szélire. Ezt követik egy darab időtől fogva a' Franc és Német Prédikátorok, Auktora ezen Prédikáziónak a mindjárt említett *Tillotson*.¹⁶

Piskárosi Szilágyi Márton sárospataki tanár (1748–1790) lefordította Tillotsonnak egy prédikációját.¹⁷

Szabó Aladár megállapítja, hogy Szikszai György (1738–1803) prédikációskötetének¹⁸ 3. és 6. darabja Tillotson beszédei nyomán készült. Bemutatja a felhasználás módját, azaz az átvételeket, kihagyásokat, bővítéseket.¹⁹

A *Kathedrai Gyűjteménnyel*²⁰ kapcsolatban is szóba kerül Tillotson mint forrás. A 3. és 4. kötetről írva a magát meg nem nevező szerző az idegen minták alapján készült prédikációkról elmélkedik:

Hogy pedig mások ne gondolják, hogy egy átaljában a' Tiszteletes Ur [a gyűjtemény összeállítója] után futólag íródot mind az, a' mi valamelyik munkájához hasonlít a' Gyűjteményben, jelentem képtelen is, hogy azokból a' könyvekből én is dolgozom, 's dolgoztam másokkal együtt, a' melyekből Tiszteletes Ur irt. A' jó nevelésről írtam *Saurinból* és *Tillotsonból* egy Prédikáziót.²¹

Tillotsonnak a hazai prédikációirodalomra gyakorolt hatása mellett megemlíthető további magyar vonatkozása, mégpedig egy megmagyarosodott szavunk etimológiája:

John Tillotson (1630–1694), Canterbury érseke kínálja a *hókuszpókusz* eredetének időrendben legelső magyarázatát, amely egyben – nézetünk szerint – a varázsszó legvalószínűbb etimológiája. Eszerint varázsszavunk a katolikus mise *hoc est corpus (meum)* 'ez az én testem' latin formulájából származik, annak eltorzított változata: „in all probability those common jugling words of *hocus pocus* are nothing elfe but a corruption of *hoc est corpus*” (1684:34, a kurziválás a mű eredeti kiadásában).²²

16 Uo., 97.

17 SZILÁGYI Márton, *A keresztyén vallásnak méltóságáról írott prédikáció* (Pozsony és Kassa: Landerer, 1785).

18 SZIKSZAI György, *Egynéhány prédikációk* (Pozsony: Landerer, 1787).

19 Ifj. Dr. SZABÓ Aladár, „Szikszai György élete és munkássága”, *Theologiai Szemle* 3, 5–6. sz. (1927): 232–330, 311–313.

20 SZENT-MIKLÓSI Timotheus, *Kathedrai Gyűjtemény, az az külömb-külob-féle prédikáziók, melyek a Szent Írásban gyakorlott tudós férfiaknak kathedrára készült munkáikból összevgyűjtettek, és köz-haszonra ki-adattak*, 4 köt. (Győr: Streibig József, 1790–1792).

21 „Tudósítások”, *Magyar Kurir* 16, 10. sz. (1792): 160–163, 161.

22 SZENTGYÖRGYI Rudolf, „Szó- és szólásmagyarázatok: Hókuszpókusz”, *Magyar Nyelv* 107 (2011): 463–468, 465. A jegyzetben hivatkozott forrás: John TILLOTSON, *Discourse against*

2. „A Tilliana Methodus”

Salomon van Til (1643–1713) a post-cocceianus irányzat vezető teológusa. 1684-től dordrehti gimnázium tanára, 1702-től haláláig a leideni egyetemen a teológia professzora.²³ G. Hendrik van de Graaf rövid jellemzése szerint

[...] van Til Salamon (1702–1713). A cartéziánus coccejánusok közé sorolható. Szigorú különbséget tett a természeti és a kijelentett theologia között, amelyeknek a kapcsolatát végeredményben a hitigazságok értelm szerinti magyarázatában látta. Kiváló homiléta volt.²⁴

Apró adalék hazai ismertségéhez: egy németre fordított prédikációja megvolt a szatmárnémeti gimnázium könyvtárában: „Salamon van Til: Das Evangelium des heiligen Apostels Matthei, Franckfurt, 1708. – Kölni Lajos, ref. elemi iskolai tanító úr ajándéka”.²⁵

Salomon van Til prédikációelméleti munkája igen népszerű lehetett: 1688 és 1730 között 9 kiadása ismert.²⁶ Ugyancsak elterjedtségére enged következtetni, hogy csaknem fél évszázaddal az utolsó megjelenése után Hollebeek szükségesnek látta ellenvetéseit megfogalmazni. Van Til rendszerező összefoglalója mellett rövidebben is kifejtette homiletikai nézeteit Adrianus Junius leideni lelkész (†1680) általa kiadott prédikációinak előszavában.²⁷

3. „T. Hollebeek Uram”

Ewaldus Hollebeek (1719–1796) 1752-től Groningenben, 1762-től Leidenben a teológia professzora. Idézett tanulmányában Szabó Aladár említi a prédikálásról alkotott elképzeléseit:

Transubstantiation (London, 1684).

23 Matthias MANGOLD, *Towards a Reformed Enlightenment: Salomon van Til (1643–1713) and the Cartesio-Cocceian Debates in the Early Modern Dutch Republic*, Brill’s Studies in Intellectual History 352 (Leiden: Brill, 2024).

24 G. Hendrik VAN DE GRAAF, „Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása”, *Református Szemle* 62, 3–4. sz. (1969): 264–286, 271.

25 *A szatmárnémeti Evang. Reform. Főgimnázium 1892–93. évi (XXIII-ik) értesítője*, szerk. BORSOS Benő (Szatmár: Szabadsajtó Könyvnyomda, 1893), 62. A munkának ismert egy korábbi kiadása is (Lipce: Matthias Groot, 1704).

26 *Methodus concionandi iuxta praecepta artis hermeneuticae & oratoriae concinnata*, quam in usum studiosae juventutis delineavit Salomon VAN TIL (Dordrecht: 1688, 1704, 1712; Frankfurt: 1712; Franeker: 1712, 1716, 1730; Utrecht: 1717, 1727).

27 *Adriani Junii [...] Operum Analitico-Practicum tomus singularis [...] luci exposuit* Salomon VAN TIL (Dordrecht: Viduae Caspari & Theodori Gorii, 1685).

Az egyházi szónoklat terén, amikor Hollebeek Tillotson canterburyi érsek prédikálási módszerét: az ú. n. angol módszert igyekezett átplántálni Hollandiába, [Gisbert] Bonnet a voetianus és coccejánus harcok előtt szokásban volt úgynevezett analitiko-szintetikus prédikálási módszert akarta feleleveníteni javított formában. Szerinte először egy rövid szakaszt a tulajdonképpeni textusmagyarázatra kell fordítani, majd egy hosszabb szakaszban a textusban levő igazságokat és tényeket kell kifejteni hittani és erkölcsstani szempontból és végül a beszédet egy rövid intéssel kell befejezni. [...]

Tillotson nemcsak az angol egyházi szónoklás történetében szerzett magának nagy nevet, mint a jobb homiletikai ízlés úttörője, akit Voltaire „a legbölcsebb, legmeggyőzőbb európai igehirdető”-nek nevez, hanem a német, holland és svájci igehirdetésre is többkevesebb hatást gyakorolt. A józan ortodoxia svájci képviselői előtt Tillotson nagy tekintély volt, s valószínűleg már Svájcban reá irányult Szikszai figyelme e nevezetes angol igehirdetőre. Hollandiában nem sokkal azután, hogy Szikszai hazatért, jelenik meg Hollebeek leideni professzor beszéde, melyben Tillotson prédikálási módszerét veszi védelmébe, de előadásaiban bizonyára ezt már hamarabb is megcselekedte. Sőt Magyarországon is akadtak Tillotsonnak tisztelői abban a korban, amikor Szikszai prédikációi napvilágot láttak.²⁸

Hollebeek Gombási István által hivatkozott munkája először három részletben,²⁹ majd egy kötetben³⁰ jelent meg. Az anyagot a Hollebeek egyetemi előadásai nyomán készült disputációk foglalják össze. Megvédésükre három különböző alkalommal került sor (1678. október 12., december 7., 1679. március 8.). A nyomtatott változatok a praeses, Hollebeek neve alatt jelentek meg, de a címlapokon feltüntették a respondens nevét is: mindhárom résznél Petrus Wilhelmus Leemans. Az egykötetes kiadáson Leemans már nem szerepel. Gombási tájékozottságát mutatja, hogy alig egy évtizeddel a munka megjelenése után hivatkozik rá.

Hollebeek neve más összefüggésben is felbukkan a magyar művelődéstörténetben: Bod Péter egyháztörténeti kéziratával kapcsolatban. Bod a *Historia Ecclesiastica reformationis Hungariae et Transylvaniae*-t kinyomtatás céljából

28 SZABÓ, „Szikszai...”, 248, 312.

29 *Dissertatio theologica prima de optimo concionum genere, qua ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo Anglicana dicitur, modeste defenditur et simul a praecipuis, quae viri docti in contrarium adducunt, argumentis placide vindicatur.* [...] sub praeside [...] Ewaldi HOLLEBEEK [...] (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans, 1768); *Dissertatio theologica secunda [...]* (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans 1768); *Dissertatio theologica tertia eaque ultima [...]* (Leiden: Samuel et Johannes Luchtmans, 1769).

30 *Dissertatio theologica de optimo concionum genere*, editio secunda [...] (Leiden: Samuel et Johann Luchtmann, 1770). Modern kiadása: New York: Nabu Press, 2011.

küldte Hollandiába, de csak két fejezetét közölték. A teljes kézirat Hollebeekhez került, aki Bod kérésének eleget téve intézkedett, hogy azt a leideni egyetemi könyvtárban helyezték el. Ez meg is történt.³¹

Visszatérve a prédikációkhoz: a fentebbi első közelítések talán segíthetnek elhelyezni Gombási nyilatkozatait a 17–18. századi homiletikai irányzatok között. A hivatkozott források részletekbe menő vizsgálatával ragadható meg az egyes elképzelések pontos tartalma, különös tekintettel a Gombási István által képviselt nézetek helyére a hazai irodalmi gondolkodás történetében. Bizonyára felderíthető az egyes állásfoglalások kapcsolata a szerzők teológiai meggyőződésével, a mentalitástörténeti és retorikai szempontok összefüggése. Ez azonban a további kutatások feladata.

A Homiletical Debate and Its 18th-Century Hungarian Reception: István Gombási on the Rhetoric of Preaching

This study explores the 18th-century Hungarian reception of a significant homiletical discourse through the work of István Gombási, a Transylvanian Reformed minister known for his engagement with the theory of preaching. The focal point is Gombási's Hungarian adaptation of Jean-Frédéric Ostervald's *De l'Exercice du ministère sacré*, which he enriched with personal insights drawn from his own preaching experience. Gombási's writings provide a revealing perspective on contemporary rhetorical and theological currents, especially through his critical reflection on prevailing preaching methods. Notably, he favours the "Anglican method" inspired by John Tillotson over the more scholastic "Tillian method" associated with Salomon van Til. The study situates Gombási's evaluations within broader European homiletical trends, referencing key figures such as Ewaldus Hollebeek and assessing the influence of English and continental sermon styles on Hungarian ecclesiastical rhetoric. Through an analysis of Gombási's published sermons and prefaces, this article contributes to a deeper understanding of Enlightenment-era shifts in preaching practices and their intellectual underpinnings in Hungarian religious and literary history.

31 MIKLÓS Ödön, „Magyar diákok a leideni Staten Collegében”, *Theologiai Szemle* 4, 5–6. sz. (1928): 290–319, 316.

KNAPP ÉVA

Koptik Odó celldömölki rölapjai és hírlevelei

A nyomtatásban terjesztett kora újkori, újkori hírlevelek és rölapok információs, dokumentációs, agitációs, és cselekvésre ösztönző csatornát jelentettek az európai társadalmak szélesebb rétegei felé.¹ Egyaránt foglalkoztak politikai, filozófiai, tudományos és vallási témákkal.² A rendszeres periodicitással megjelent, azonos címet viselő kiadványoktól eltérően alkalmanként tájékoztattak egyes eseményekről, közérdeklődésre számot tartó újdonságokról. Formátumuk, terjedelmük és kivitelezésük eltérő lehetett, közös sajátosságuk, hogy többnyire nem mellőzték a túlzásokat, a szenzációkergetést vagy a népszerűsítő célzatot. A kiadványcsoport közkedvelt formája az informatív képekkel, egy vagy több fa- és rézmetszettel kivitelezett megjelenés. A sokszorosított grafikákkal díszített rölapok jelentős része egyleveles nyomtatvány, olyan érdeklődést felkeltő képpel vagy képekkel, amelyeken az illusztráció az olvasni nem tudókat is megszólította és egy bizonyos szinten tájékoztatta.

A magyarországi búcsújárással³ kapcsolatba hozható kegyhelyek esetében ritkaság számba menő hírlevél- és rölap-nyomtatványok teljességre törekvő vizsgálata Dömölk/Celldömölk/Kismáriacell esetén választ adhat arra a kérdésre, hogyan válhatott ez az eredetileg lakatlan pusztá a 18. század közepén alig néhány éven belül közkedvelt, tömegeket vonzó Szűz Mária-búcsújáróhellyé, különös tekintettel arra a körülményre, hogy a forráscsoport részletes tartalmi vizsgálata korábban elmaradt.

Pacher Donát máig helytálló véleménye szerint a dömölki zarándoklatokra vonatkozó névtelen szerzőségű rölapok és hírlevelek Koptik Odó dömölki apát

* A szerző irodalomtörténész, az MTA doktora

1 Johannes SCHWITALLA, *Flugschrift*, Grundlagen der Medienkommunikation 7 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1999).

2 Lásd például, HUBAY Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású [!] rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1948); VAMOS Éva, *Lássák, ismerjék a világnak minden népei...: Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok (1458–1849)* (Budapest: Magyar Helikon, 1981); Wolfgang HARMS, John Roger PAAS, Michael SCHILLING és Andreas WANG, kiad., *Illustrierter Flugblätter des Barock: Eine Auswahl* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1983).

3 Lásd Tüskés Gábor, *Búcsújárás Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993).

névéhez köthetők.⁴ Sokszorosításuk és terjesztésük a Koptik dömölki jelenlétéhez kapcsolódó teljes forrásanyag ismeretében viszonylag szűk időtartamra, 1745–1748-ra keltezhető, de még a kegyszobornak a jelenlegi templomba történt ünnepélyes átvitelét (1748. szeptember 15.) megelőző időszakra. A megvizsgálható, azaz példányszerűen fennmaradt darabokat kivétel nélkül megjelenési hely, nyomdajelzés és évszám nélkül sokszorosították, ennek ellenére az időrendbe sorolást elősegíti folyamatosan bővülő és kiegészülő tartalmuk.

A legkorábbinak tekinthető **első hírlevél kiadvány** a Zichy Ferenc (1701–1783) győri püspök által 1745. október 22-én kiadott és 1745. november 7-én Koptik által nyilvánosan kihirdetett, a dömölki kegyszobor nyilvános kultuszát engedélyező latin nyelvű rendelkezés szövegének német nyelvű fordítása *Bischöfflicher Decret* [...] kezdettel,⁵ melyből ma nem ismert példány. Az oklevél szövegét – Pacher Donát híradása szerint – egy dömölki kegyszoborról készült rézmetszettel és alatta a „De bona fortuna” felirattal egészítették ki.⁶ Egykori meglétét Zichy győri püspök *Series productorum ad replicam archiabbatis deservientium* című, 1747. december 31-én kelt iratának egyik részlete bizonyítja, mely szerint Sajghó Benedek (1690–1768) főapát úgy véli, hogy Koptik ezt a röplapot „absque consensu debito publicari et typis excudi curaverit” („kellő beleegyezés nélkül tette nyilvánossá és gondoskodott a kinyomtatásáról”).⁷ Az idézett forrásból talán nem elhamarkodott arra következtetni, hogy a röplap 1745. november 7. után és 1747. december 31. előtt, nagy valószínűséggel 1746-ban jelent meg. Az új búcsújáráshelyet egyedivé tevő epithetont⁸ felkínáló ábrázolást Sajghó főapát értetlenül fogadta, elutasította, a nyomtatvány terjesztését megtiltotta, és a meglevő példányokat megsemmisíttette, illetve ezt kérte a bécsi érsektől, aki ezt teljesítette. Magát a röplapot német nyelvterületre, a területileg illetékes győri püspök által engedélyezett új zarándokhely hírének terjesztésére szánták, így például Bécsben osztogathatták.⁹

Minden bizonnyal ezt követően jelent meg egy másik, szintén győri püspöki dekrétumot tartalmazó újabb, **második hírlevél** latin nyelven, *Decretum Episcopale* [...] kezdettel.¹⁰ Ez a rendelkezés 1745. november 17-én kelt Győrben.

4 PACHER Donát, *A dömölki apátság története* (Budapest: Szent István Társulat, 1912), 253–254; NÉMETH Ambrus, *A pannonbalmi főapátság története: A magyar Szent-Benedek-Rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802* (Budapest: Szent István Társulat, 1907), 560–561.

5 PACHER, *A dömölki...*, 253–254.

6 „Libellus primae impressionis sine dato et loco impressionis cum praeapposita imagine: de bona fortuna, cui titulus: Bischöfflicher Decret.” PACHER, *A dömölki...*, 254 (1. jegyzet).

7 A dekrétum kinyomtatására valószínűleg Zichy püspök adhatott engedélyt Koptik Odónak. Vö. Uo., 226 (1. jegyzet).

8 Az epithetonról lásd KNAPP Éva, „A dömölki kegyszobor ábrázolásainak átalakuló ikonográfiája és történeti háttere”, *Vasi Szemle* 78, 2. sz. (2024): 212–226, 214–216.

9 Vö., PACHER, *A dömölki...*, 271.

10 Példányok pl. Pannonhalmi, Főapátsági Levéltár, Acta Antiquiora, Actorum Abbatiae Dömölkiensis Fasc. 2. Nr. 1; ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Misc_2r_064coll13.

A kiadvány egészét rézbe metszették, és a kegyszobor korábban kárhozottat „de bona fortuna” epithetonja nélküli képével díszítve, fekvő fólió formátumban sokszorosították. Megjelenésének előzménye Stehenics János püspöki helyettes vizsgálata volt a dömölki kegyszobor közbenjárására egy karakói béna és néma lány ügyében, valamint az 1739-ben a dömölki kútásáskor szerencsétlenül járt kőműves váti seborvos által természetfölöttinek minősített gyógyulásáról. A püspöki határozat szerint „[...] ezt a Mária-szobrot, a Mária iránti tiszteletnek és buzgóságnak ezen Mária-országban és Mária-püspökségben való öregbítésére nemcsak kegyelem hozónak, hanem csodatevőnek is jelentjük ki és ismerjük el és kimondjuk a szent kánonoktól nyert rendes, a tridenti zsinattól pedig különösen nyert tekintélyünknel fogva, hogy azon szobor a híveknek nyilvános tiszteletre nemcsak kitehető, hanem ki is teendő [...]”.¹¹ Az utasítást Zichy püspök jelenlétében hirdették ki Dömölkön a földszáncal körülvett kápolnában lévő Mária-szobornál. Ezen ünneplés során koronázták meg ismételten egy újabb, az előbbinél értékesebb koronával a kegyszobrot.¹²

A második hírlevél a püspöki dekrétum előtt és alatt, attól elválasztva további időszerű szövegek olvashatók. Az oklevél előtti részből megtudható, hogy a csodatevő kegyszoborra vonatkozó püspöki állásfoglalást maga a püspök hirdette ki 1745. november 21-én a dömölki mezőn ötvenezer (!) ember jelenlétében, s ugyanő helyezte a kegytárgyat trónusra, azaz a kápolna mellékoltáráról leemelt szobrot áthelyezte az újonnan felszentelt új oltárra.¹³ A rendelet szövege alatt további négy sor először a kegyszobor tanúvallomásokból megismert csodás elváltozásait vette számba (arcát el- és visszafordította, szemét mozgatta és forgatta, könnyezett, megmozdította az ajkát, fejét búcsút intve meghajtott),¹⁴ majd röviden listázta a csodás gyógyulások típusait. Így téve közzé, hogy a kegyhelyen Szűz Mária közbenjárására – bibliai parafrazissal élve – a vakok újra látnak, a bénák járnak, a némák beszélnek, a süketek hallanak, a gutaütöttek, epilepsziások, sérvések, tüdőbajosok, vízkórosok és más betegségekben szenvedők vagy azonnal, vagy fogadalmi zárandoklatok révén meggyógyulnak, s erről vallomást tesznek.

A rézbe metszett hírlevél felső harmadában a szöveg közepére helyezve a kegyszobor látható. Itt a felhőkön álló, teljes dicsfénnel övezett dömölki Mária ugyanolyan öltözetben látható, mint ahogy a szobrot egy rézbe metszett

A Decretum Episcopale [...] magyar fordítását lásd PACHER, *A dömölki...*, 227–228, fakszimile közlése uo., 229.

11 Pacher Donát fordítása, Uo., 228.

12 Vö. Uo., 230. Az egyszerű koronát levették a szoborról, és a gróf Erdődy György kamarai elnök felesége által készítettett, drágakövekkel díszes aranykoronát tették a helyébe.

13 [ODO KOPTIK], *Compendium Historicum Von dem [...] NeuMaria-Zell [...] Von einem Marianischen Clienten* [...] (Oedenburg: Johann Joseph Sieß, 1749), [84–89].

14 A dömölki legendaanyagban a kegyszobor kápolnában történt elhelyezése után megfigyelt, a „nagy” mariazeillihez hasonló csodás elváltozásai a legendaafiáció elemei.

szenkéntépen stilizált gyógynövény virágának kelyhén¹⁵ ábrázolták. A két rokon megjelenítést nagy valószínűség szerint ugyanaz az ismeretlen mester készítette.

A példányból ismeretlen első, a kegyszobor képével és kárhoztatott „De bona fortuna” epithetonjával kibővített német nyelvű oklevélszöveget közlő hírlevélhez képest ennek az egylevel, hátoldalán üres, egyoldalas röplapnak a mozgósító, zarándoklatra ösztönző hatását a püspöki rendelkezésen kívül a kegytárgy ismételt ábrázolása és a keretszövegek nemcsak biztosították, hanem megsokszorozták. A nyomtatvány elsősorban latinul értő olvasni tudóknak készült, feltehetően azzal az elvárással, hogy tartalma eljut az olvasni nem tudók szélesebb rétegeihez is.

A **harmadik hírlevél** az előzőhöz hasonlóan latin nyelvű, főszövege szintén az 1745. november 17-én kelt, győri püspöki *Decretum Episcopale*t tartalmazza.¹⁶ Formai újdonsága, hogy nyomda által kivitelezett, nem rézbe metszett szöveget tartalmaz, és egyetlen fólió formátumú ív két oldalára nyomtattak. A nagy betűkkel szedett, címként értelmezhető *Decretum Episcopale* szöveget követi a figyelmet a gyógyulások révén csodatévővé nyilvánításra (*declaratio*) irányító kijelentés, és az oklevél kihirdetési (*promulgatio*) körülményeinek részletezése (mintegy ötvenezer zarándok jelenlétében a dömölki mezőn 1745. november 21-én).

A rektó oldalon közvetlenül az oklevélszöveg előtt a megkoronázott kegyszoborról készült fametszet látható, a felhőkön álló Szűz Mária két oldalán egy-egy angyal a szoborra mutat, és nyíló rózsát nyújt felé. Ez a fametszetes ábrázolás ponyvanyomtatványokon is megjelent, először 1746-ban a jelenleg ismert legkorábbi, pontos megjelenési adatokat tartalmazó német nyelvű celldömölki ponyván.¹⁷ A kegyszobornak az illusztráción látható öltözte összehelythető a jelenleg ismert, minden valószínűség szerint legkorábbi dömölki szenkéntépen látható ruházattal,¹⁸ mindkettőt láncok és gyöngyök díszítik.

Az oklevél szövegét a nyomtatvány verzóján *Memorabilia Historica S. Loci Dömölkiensis* címen tizenhat pontba rendezett tudósítás követi, utalásokkal az adatok forrásaira. Az első négy pont Esterházy Pál második *atlas marianus*ára hivatkozik,¹⁹ és a középkori dömölki bencés monostor történetinek mondott adataival igyekszik folyamatosságot teremteni a 18. század közepi búcsújárással. Eszerint a bencés monostor háromszáz éve jött létre, így 1746-ban ünnep-

15 Közölve: KNAPP, „A dömölki...”, 2. kép.

16 Pldányok pl. Pannonhorma, Főapátsági Levéltár, Acta Antiquiora, Actorum Abbatiae Dömölkiensis Fasc. 2. Nr. 5; ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár KNY_18_00475, KNY_18_00476.

17 *Vier schöne neue Marianische Wahlfahrts-Lieder von dem Wunderthätigen Gnadenbild klein Maria-Zell zu Dömelkh* (Odenburg: J. Ph. Rennauer, 1746).

18 Ld., KNAPP, „A dömölki...”, 2024, 1. kép.

19 ESTERHÁZY Pál, *Mennyei Korona [...]* (Nagyszombat: Akadémiai nyomda, 1696), 125 (nr. CXLVII, Dömölki).

li a jubileumát. Leírja, hogy a középkorban Dömölkön tisztelt Szűz Mária-kép csodatévő volt, de a történelmi viszontagságok miatt („per injurias temporum”) nyoma veszett („deperdita”), a monostor pedig elhagyatottá vált, ugyanakkor ötven éve az áhítat ismét újra kivirágzott („refloruit”). Esterházy magyar nyelvű szövege némi torzítással és aktualizálással jelent meg latinul. Az eredeti szerint „A Kemenes alatt Dömölkön, Ság hegyén alól épettetett Harmad-fél Száz Esztendővel ez előtt, egy Klastrom Szent Benedek Szerzetinek, az hol egy igen csudálatos Bóldogságos Szűz képe vala. Ki annak utána az Hadak miatt el-pusztúlván egy ideig minden áétatosság nélkül állott, mindazáltal most ujjobban az régi buzgóság kezd virágozni Isten által.”²⁰

Ismeretes, hogy a dömölki bencés apátságra vonatkozó legkorábbi adat 1252-ből származik,²¹ és középkori Szűz Mária-szobrát a török elől menekítették valamikor Dénesdre. Utóbbiról az egykori dömölki apátság jószágkormányzója, a Dömölkön elhunyt Lancsics Bonifác (1674–1737; dömölki jószágkormányzó 1725-től haláláig) levelezést is folytatott.²²

A további pontok szövegéből (5–16) megtudható, hogy az új dömölki szobor 1733-ban készült; a hely szentségét a sági („Schag”), a körmendi („Ketmend”) és a dömölki lakosok tanúvallomásai bizonyítják; az első csoda 1739-ben történt a szerencsétlenül járt kútásó kőműves gyógyulásakor; a további mirákulumokról, amelyek 1745-ig történtek, nem készült feljegyzés, ezeket elhallgatták; csodás jeleket is észleltek, így 1745. május 14-én a szobor elfordította az arcát („faciem verterit”), május 18-án szemeit mozgatta, lecsukta, illetve mindenfelé forgatta, majd máskor felemelte a kezét („manum levarit”), a fejét mozgatta és meghajtotta, ajkát mintegy beszédre nyitotta, továbbá könnyezett („lacrimata”);²³ újabb csodás gyógyulások történtek; sok zarándok érkezett Dömölkre, naponta gyakran több ezren voltak; 1745. november 7-én [!] a szobrot kegyelemszerzőnek nyilvánították („pronuntiata est Gratiiosa”); majd 1745. november 21-én csodatévőnek („Miraculosa”) hirdették ki mintegy ötven ezer zarándok előtt; ekkor a győri püspök kiemelte a kegyszobrot az oldalkápolnából, ünnepélyesen átvitte az új oltárra, és az Erdődyek által készített értékes koronával díszítette.²⁴ Mindehhez felsorolja a hírlevél a helyben rendelkezésre álló forrásokat, így a vizsgálati jegyzőkönyveket, orvosi bizonyságokat, a dömölki protokollumot, a híreket és az 1745. évi győri püspöki

20 Uo.

21 PACHER, *A dömölki...*, 88.

22 Uo., 88–89, 3. jegyzet. A dénesdi (ma Dunajská Lužná / Jánošíková, Szlovákia; német neve: Schildern) Szűz Mária-szoborról lásd: František SZÖGYÉNI, *A dénesdi segítő Istenanya*, bev. Jozef VOZÁR, ford. BOGÁR Júlianna ([Gellénháza]: Nagy Péter, [2015]).

23 Azaz, a korábbi hírlevél adataihoz képest (arcát el- és visszafordította, szemeit mozgatta és forgatta, könnyezett, megmozdította az ajkát, fejét búcsút intve meghajtotta) a szobor csodás elváltozásai megsokszorozódtak.

24 Ennek időpontjaként itt sajtóhibával a „12. Nov. 1745.” szerepel, a helyes időpont 1745. november 21.

oklevelet. A 16. pontban indirekt utalás történt a hírlevél korábbi megjelentetésére is, mely szerint „post publicationem” gyakoriak az újabb csodák.

A második és harmadik hírlevél olvasói latinul tudó, elsősorban egyházi személyek lehettek, akik a rölapok tartalmát hatásosan közvetíthették a rájuk bízott hívek felé. Ugyanez érvényes a **negyedik hírlevélre** is, mely *Synopsis Historica* címen jelent meg.²⁵ Az előbbi tudósításokhoz képest további adatokkal bővített újabb nyomtatvány kiadására ismételten alkalmat biztosított a kegyhely háromszáz éves előtörténetét – Esterházy Pál nyomán²⁶ – 1746-ban ünneplő jubileum felemlítése. Mivel ez a hírlevél az 1745. évi zarándokok számát összesen háromezerben, az 1746. évit pedig négyezerben határozza meg, és az utolsó, hetvenötödik pontjában Batthyány Lajost, Vas vármegye főispánját (1727–1762) még kancellárnak (1733–1746) nevezi, továbbá utal a korábban részben rézmetszetes képekkel megjelent kiadványokra, így valóban 1746-ban, az előbbieket követően készülhetett.

Ez a negyedik, a három változatban megjelent és a győri püspöki dekrétum szövegét tartalmazó hírlevelek után nyomdafestéket látott tudósítás szövegében már nem tartalmazza Zichy püspök búcsújárást engedélyező oklevelét, mindössze utal rá. A címet követően először ígéretet tesz a zarándokhely elhelyezkedése, eredete és kialakulása történetének részletezésére. Ezt a minden valószínűség szerint leghosszabb (két ív, azaz négy kettedrét formátumú nyomtatott oldal) dömölki hírlevelet a címet követően fametszet díszíti, rajta az új oltáron a győri püspök által baldachin alá helyezett kegyszobor látható környezetével, a földsáncsal határolt kápolnával együtt, rámetszett felirata a „S: Maria Cell zu Dömölc”.²⁷ A nyomtatvány hetvenöt, római számmal ellátott pontba rendezve tartalmazza mindazt, amit ekkor a kegyhelyről tudatni kívántak.

Az utóbbi hírlevéllel a korábbi szakirodalom még utalás formájában sem foglalkozott, annak ellenére, hogy a kegyhely történetéről és Koptik Odó műveltségéről eddig figyelembe nem vett részleteket tartalmaz. A középkori dömölki apátság földrajzi helyének és 18. század közepi állapotának leírását követi a Koptik apát által emeltetett [második] kápolna bemutatása, melynek megerősítését és sáncsal történt körül vételét Erdődy György kamarás és mások anyagilag támogatták. A IV–VIII. pont a korábbiaknál részletesebben mutatja be és újabbakkal bővíti a kegytárgyon és annak környezetében észlelt csodás jeleket. Így például beszámol egy égből szállt fényes kerékről, ami leereszkedett a kápolnára; a helyet többször beragyogó fényességről; a kegy-

25 Petrik III 469. Vö. PACHER, *A dömölki...*, 9, 1. jegyzet; Tüskés Gábor és Knapp Éva, „A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)”, *Történelmi Szemle* 37, 1. sz. (1995): 69–81, 76, 30. jegyzet.

26 Esterházy harmadfélszáz évvel korábban helyezte a dömölki apátság alapítását, azaz hivatkozott munkája megjelenési évéhez (1696) képest ez az év 1476.

27 A fametszetet közölte tévesen 1745-re datálva: FARBAKY Péter és SERFŐZŐ Szabolcs, szerk., *Mariaszell és Magyarország: Egy zarándokhely emlékezete* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 242.

szobor földöntúli tündökléséről, valamint a *Szűz Mária és gyermek Jézus*-szobor fölött feltűnt két csillagról. Ezeket a nyomtatvány „visió”-knak nevezi, melyeket sokan esküvel igazoltak. A IX. pontban különböző olyan művek, műrészletek felsorolása következik, amelyekben hasonló eseményekről esik szó. A tekintélyinek szánt hivatkozások elsőként Josephus Ximenius (Joseph Ximenes Samaniego [José Jiménez Samaniego], 1621–1692) *Mystica Civitas Dei* (Augsburg, Bencard, 1719) című munkájának vonatkozó részeit, majd Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-jének csodákról szóló megállapításait²⁸ említik. A csodákkal foglalkozó bibliai utalások továbbiakban olvasható gyűjteményét²⁹ Justus Lipsius „Hist. D. Hall.” rövidítéssel idézett, több kiadásban megjelent *Diva Virgo Hallensis* (Antverpiae, ex Officina Plantiniana, 1604; 1605; 1616) című mirákulumos könyvének kiválasztott részletei követik, melyekkel a dömölki csodák valóságos megtörténtét, és azok jogosultságát kívánja a hírlevél feltételezett írója, Koptik Odó apát bizonyítani.

Koptik részletezi és cáfolja azokat a véleményeket is, melyek az ördög művének („illusio”, „superstitio”) tartják a csodás dömölki eseményeket (X. pont), foglalkozik a másvallásúak állásfoglalásával (XI. pont) és a hitetlenkedők állításaival (XII. pont). Az újabb csodák és csodás események felsorolásakor kiemeli, hogy 1746. július 2-án a kegyoltár előtt több, purgatóriumban szenvedő lélek tűnt fel, akik misék felajánlását kérték szabadulásukért, s közülük egy évvel korábban meghalt férfi a mise *Sanctus*-része alatt jelet adott a purgatóriumból történt kiszabadulásáról (XVI. pont).

A XVII–LXX. pontok bajonként csoportosítva felsorolják mindazokat a különféle betegségeket, melyekből a zarándokok a dömölki Szűz Mária közbenjárásával gyógyultak meg, és tárgykörönként számszerűsítik az érintettek számát is. Ezek a leírások tekinthetők a dömölki mirákulumok első egykorú, jóllehet elnagyolt elemzési kísérletének. A záró pontok (LXXIV–LXXV.) nyomtatékosan felhívják a figyelmet a szenvedő lelkek purgatóriumból történő kiszabadításáért elnyerhető pápai búcsú-kiváltságra (privilegium), valamint egy másik, az év bármely napján személyenként évente egy alkalommal elnyerhető teljes búcsúra, továbbá VIII. Orbán pápa bullájára, mely szerint nem bűn az, ha valaki kételkedik az elnyert és elnyerhető csodás gyógyulásokban. Az utolsó pont kitér Batthyány Lajos kancellár anyagi támogatására, mely lehetővé tette és teszi a dömölki nyomtatványok megjelentetését, melyek egy részét rézmet-szet díszít.

A bemutatott hírlevél szerkezete, tartalma és körültekintően megfogalmazott latin szövege, valamint mívesen válogatott hivatkozás-anyaga egyaránt Koptik Odóra és az ő kivételes műveltségére utal. Együttal összegezi és bizo-

28 „2. 2. quaest. 178” Pontos hivatkozás, a csodákról.

29 „ad Ephes. cap. 3. v. 20. [...] Job. 9. v. 10. [...] Isa. 50. v. 2.” A bibliai hivatkozások kivétel nélkül pontosnak bizonyultak – Szent Pál levele az Efezusiakhoz 3,20–21; Jób könyve 9,10; Izaiás 50,2.

nyítja Koptik Dömölkön elért sikereit, eredményeit, így a kegyhely kiépítését és működését irányító szerepét, valamint első próbálkozását a kegyhelyen összegyűjtött és írásban rögzített mirákulumok rendszerezésére, bemutatására.

Tartalma szerint 1746 tavasza után jelent meg a példányból ismert **ötödik hírlevél** *Rövid historiában foglaltt fel-jedzés [...]*³⁰ címmel. Ezt egy fólió formátumú ív két oldalára nyomtatták magyar nyelven. A tudományos publikációkban jobbra csupán hivatkozott, de részleteiben figyelembe egyáltalán nem vett tartalmú³¹ tudósítás is Koptik kezdeményezésére és ösztönzésére készülhetett, érdemi része a negyedik hírlevél kivonatos fordításából és annak további, aktualizált kiegészítéséből áll. A mondanivalót itt harmincöt, arab számmal elkülönített pontba és egy befejező megjegyzésbe szerkesztették. A bemutatás ismételtén a kegyhely földrajzi helyének, történetének és állapotának leírásával kezdődik. A korábbiakhoz képest gyakorlati ismeretekkel bővített részletek tudósítanak arról, hány mérföld távolságra van a zárandokhely Gráctól (14), Soprontól és Győrtől (7), Kőszegtől (5), Németújvártól és Pápától (3). A híradás a hely felkeresésére egy vonzó tájleírással is igyekezett ösztönözni: „[...] vagyon egy igen szép gyönyörködtető, és erdőkkel környül vetetett mezőségben, a’ mellyet nem kisebb gyönyörűséget szerző, bő-termékű Sáághi Szőlő-hegyek ekesittenek”. A földrajzi leíráshoz csatolták még azt a körülményt, hogy a hely „[...] eretnek Lutheránusok, és Cálvinisták között fekszik [...]”.

A 8. ponttól kezdődik a kegyszobornál észlelt rendkívüli jelek felsorolása, hogy többek között „[...] Veröttekezet, sirt, víz- és vér-csöppök a’ szemein láztattak”. Idézet olvasható a lefolytatott egyházi vizsgálati kérdőpontokból és az azokra adott válaszokból, és dokumentálja ezek idejét (1745. június 20.; 1745. október 13.). A 11. pont rátér a hely látogatottságára, a csodák megtörténte és a másvallásúak kegyhelyen gyakori katolikus hitre térésére. A 14. ponttól a 27.-ig következik a mirákulumok egyféle összesítése, illetve néhány különösen figyelemre méltó történet részletező leírása (például a feltámadt halott esete, vagy az ördögös megtérése). A röpirat a purgatóriumban szenvedő lelkek kegylvoltárnál történt mise alatti feltünését a számukra Dömölkön elnyerhető búcsú kiváltsággal együtt mutatja be (28. pont), melyet az évente egy alkalommal itt elnyerhető teljes búcsú leírása követ (29. pont). A kegyhellyé nyilvánítás időrendjét kíséri a kegyszobor újrakoronázásáról és új oltára helyezéséről szóló tudósítás („1745. november 12.”, valójában: 21.), majd a zárandokok nagy számának statisztikája, megjegyezve, hogy 1745 és 1746 telén „[...] alig vólt egy nap, hogy legalább némely Búcsú-járók nem lettek vólna [...]” (30–34. pont).

30 *Rövid historiában foglaltt fel-jedzés, az Ó és Új Dömölkbi csudálatos helynek eredetirül, emlékezetes jeleirül, csudáirül, és malasztirül* (H. n.: ny. n., é. n.), Pannonhalma, Főapátsági Levéltár, Acta Antiquiora, Actorum Abbatiae Dömölkiensis Fasc. 2. nr. 3.

31 Pl. PACHER, *A dömölk...*, 9, 1. jegyzet; Tüskés és KNAPP, „A barokk...”, 76, 32. jegyzet.

Az utolsó, szám nélküli „nota bene” pótlás aprólékosan részletezi a Bécsből Dömölkre vivő zarándok-útvonalakat. Két lehetőséget ír le: az egyik Győrön át Pápára és innen Dömölkre vezet; a másik a Bécs–Sopron–Sárvár–Dömölk útirány, azzal a megjegyzéssel, hogy bár ez utóbbi rövidebb, egyben veszélyesebb is a Rába áradásai miatt. A gyakori áradásokra utalva azt tanácsolja:

Ha pediglen a' Rábán, és Herpenőn [Herpenyő patak] által menni nem lehet, tehát a' Gróff Draskovicsnak az Uj-vendég-fogadójátúl Aszszonyfalvára [Ostffyasszonyfa] kel térni, a'hol az által-járás vagyon. A'ki pedig ezen Utat jól nem tudgya, az első Faluban az Uj-vendég-fogadó-ház után Úti-vezért fogadhat magának.

Végül gyakorlati segítségként megnyugtatja az útra készülőköt arról, hogy mivel a kegyhelyen

[...] eddig csak egyedül két kisdéd [...] fogadó van, ezért ezen a nyáron [valószínűleg 1746 nyár] [...] a' fellebb-renden lévőek számára az Uj Klaustromnak Ispitállyában húsz szobák fognak építtetni [...]. A szegényebb sorson-valók számára-is fognak folyosók; és fedél alattvaló hajlékok készíttetni. Hogy pedig ki-ki békességben maradhasson, a' meg-fölt hús egy, két, vagy három kraiczáron fog el-adattatni, a' jó Bornak Itzéjének egy garassan fog árultatni.

Ez a hírlevél elsősorban az olvasni tudó egyházi és világi magyar anyanyelvű személyeknek készült. A röplap tartalmát ők terjeszthették tovább az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó leendő zarándokok felé. Tekintettel a latin nyelvű hírlevelektől némileg eltérő célközönségre, a negyedik hírlevél teológiai-hitbeli fejtegetései, utalásai és hivatkozásai teljes egészében kimaradtak belőle. A korábbi tudósításokhoz képest újdonságot jelentenek a dömölki zarándoklatok megtervezéséhez, kivitelezéséhez tartozó gyakorlati részletek, az utazás és a kegyhelyen időzés napi gondjainak (alvás, étkezés) számbavétele. Feltehetően Koptik dömölki zarándoklatokra vonatkozó sajátos elképzeléséről tanúskodik a Bécsből a kegyhelyre vezető két lehetséges útvonal bemutatása; úgy tűnik fel, Bécsen keresztül érkező nagyobb számú zarándokra számított.

A bemutatott hírleveleken kívül még két további hasonló kiadvány egykori létezése feltételezhető. Pacher Donát egyrészt az általa tanulmányozott források ismeretében beszámol egy 1748-ra datált ismeretlen című magyar nyelvű, Győrben kiadott, de példány szerint már általa sem fellelhető nyomtatványról, mely Dömölkre vonatkozó történeti jegyzeteket, imádságokat és énekeket tartalmazott (**hatodik hírlevél**).³² Másrészt megemlíti a *Historische Nachricht von*

32 PACHER, *A dömölki...*, 254 (2. jegyzet).

dem Ursprung, Merkwürdigkeiten, Wunder- und Gnaden des alten und neuen Gnaden-Orths zu Dömelkh című nyomtatványt, mely az előbbi két magyar nyelvű hírlevéllel közel egy időben jelenhetett meg, Pacher ismeretei szerint negyedréti formátumban, nyolc lap terjedelemben (**hetedik hírlevél**).³³

Összegzés

Az áttekintés végére érve nyilvánvaló, hogy a bemutatott dömlői hírlevelek és rölapok olyan személy elképzelése nyomán jöttek létre, akinek pontos ismeretei voltak egy új zarándokhely kialakításának feltételeiről, lehetőségéről, a létrejött kegyhely napi életvitelének szükségleteiről, az egyházi elfogadtatás, a kegyhellyé nyilvánítás folyamatáról, a búcsúengedélyek megszerzéséről, majd megfelelő kihirdetéséről, valamint a búcsújáró zarándokok igényeiről és elvárásairól. A nyomtatványok – bár név nélkül jelentek meg – nagy valószínűséggel Koptiknak tulajdoníthatók, illetőleg az ő ösztönzésére készülhettek.

A vizsgálatba bevont kiadványok kivétel nélkül viszonylag rövid terjedelműek, német, latin és magyar nyelven jelentek meg. Céljuk az új kegyhely vonzóvá tétele, hírének minél szélesebb körben történő terjesztése, lehetőleg a kegytárgy képi bemutatásával, azaz a Dömlőn „csodákat tevő” máriazelli kegyszobor-másolat ábrázolásával. A történeti hitelesség igényével készült hírlevelek középpontjában a hely eredetének, az egyházi vizsgálatoknak, a csodáknak és tanúsítványaiknak, valamint az ünnepi mozzanatoknak, így a kegyszobor transzlációinak, a kegyhely kinézetének, továbbá az áhítatnak, valamint a zarándokok nagy számának a leírása áll.

Egyedülállónak tűnik fel az a körülmény, hogy a magyar nyelvű hírlevél igyekszik pontosan tájékoztatni a búcsújáróhely megközelítéséről is, az út mentén található vendégfogadókról és a zarándokok helyszíni ellátásának kezeiről. A tudósítások ezekkel a körülményekkel együtt hű tükröi Koptik Odó apát sokirányú, kiterjedt, a részletekre érzékenyen ügyelő dömlői szervező tevékenységének.

Jóllehet Koptik irodalmi tevékenységének mindössze elenyésző részét jelentik a Dömlőt bemutató népszerűsítő hírlevelek, jelentős mértékben sajátos kiegészítői annak. Felfoghatók az új kegyhely tervezett és minden korábbi hasonló törekvésnél gyorsabb megismertetését elősegítő, alaposan átgondolt és megszerkesztett háttér-„reklám”-jaként. Ezekben a nyomtatványokban a dömlői apát úgy szólított meg egyházi és világi személyeket, hogy ragaszkodott az egykorúan érvényes és elfogadott egyházi tanításhoz, attól semmiben

33 NÉMETH, *A pannonhalmi...*, 520–521. A pontos cím és a terjedelmi adatok arra utalnak, hogy Pacher még kézbe vehette ezt a nyomtatványt. Jelenleg azonban Samodai Éva és Dénesi Tamás szíves közlése szerint a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár és Levéltár gyűjteményeiben nem található meg.

sem tért el. Ugyanakkor a nyomtatványokat előljárója, Sajghó főapát engedélye nélkül, illetve őt megkerülve – valószínűleg Zichy győri püspök tudtával – jelentette meg. Így a hírlevelek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a dömölki apát és Sajghó Benedek főapát viszonya rövid időn belül összetűzéssé változzon. Egyidejűleg ezek az ismeretlen példányszámban sokszorosított tudósítások elősegítették a dömölki kegyhely hírének gyors terjesztését.

A hírlevelek ismeretében az is elmondható, hogy a dömölki búcsújárással nem sikerült hosszabb időre riválist támasztani „Nagy-Máriacell”-nek. Koptik nagy ívű elképzelése, egyéninek minősíthető kezdeményezése ugyanakkor bizonyos szinten mégis megvalósult: a dömölki templom és kolostor felépült, jelentős településképző tényezővé, és a társadalom különféle rétegeinek vallásos hitét megerősítő „találkozó” helyévé vált. A zarándoklatok Koptik kényszerű Göttweigbe távozása után tovább folytatódtak, és Dömölk máig Nyugat-Magyarország jelentős zarándokhelyei közé számít.

The Leaflets and Newsletters of Odó Koptik in Celldömölk

This study investigates the early modern newsletters and leaflets linked to the development of the pilgrimage site in Celldömölk (also known as Dömölk or Kismáriacell) during the mid-18th century, focusing on the role of Odó Koptik, abbot of the local Benedictine monastery. These ephemeral print materials – produced between 1745 and 1748 in Latin, German, and Hungarian – played a crucial part in promoting the Marian shrine and its associated miraculous statue. They served informational, devotional, and persuasive purposes, often illustrated with woodcuts or engravings to appeal to both literate and illiterate audiences. The leaflets documented the ecclesiastical authorizations, miracles, and growing cultic devotion surrounding the shrine, while also offering practical travel advice for pilgrims. Through a comprehensive textual and visual analysis, the paper demonstrates that the production and distribution of these publications can be attributed to Koptik, who – despite acting without full ecclesiastical approval – successfully popularized the new pilgrimage site. The findings highlight Koptik’s strategic use of media to establish and legitimize Celldömölk as a significant religious destination. This case also reflects broader trends in baroque religious communication, while underscoring the localized dynamics of piety, print culture, and ecclesiastical politics in 18th-century Hungary.

DÓBÉK ÁGNES

Klimo György pécsi püspök és a janzenizmus kapcsolatáról¹

A katolikus egyház 18. századi reformjai

Az egyházi és világi hatalmak egyaránt merítették a felvilágosodás eszméiből. A 18. században a katolikus egyház célul tűzte ki, hogy választ adjon az ideológiai kihívásokra, különösen a hitet és a vallásgyakorlatot érő kritikákra. A hit védelmét és terjesztését tudományos alapokra kívánták helyezni, miközben a vallásgyakorlatot a kor követelményeihez igazították. E törekvések középpontjában a felvilágosodás képviselőivel és más keresztény felekezetekkel folytatott párbeszéd állt. Emellett az egyháziak a kulturális élet számos területén tevékenykedtek: jelentős szerepet vállaltak a tudományos kutatásban, az oktatásban, a művészetek támogatásában, valamint a közélet alakításában.

A katolikus egyház megújulásának gondolatai már a tridenti zsinaton körvonalazódtak, és ezek szolgáltak alapul a 18. századi reformtörekvésekhez. Gyakran nehéz egyértelműen megállapítani, hogy a század reformigényei mennyiben kötődnek a felvilágosodás szellemiségéhez, és milyen mértékben tekinthetők a tridenti zsinattal elindult megújulási folyamat betetőzésének. Magyarországon a történelmi körülmények – elsősorban az oszmán hódítás – miatt ezek a reformok legalább százéves késéssel bontakoztak ki, és csúcspontjukat a 18. század közepén érték el, miközben a felvilágosodás eszméi is formálták őket.²

A katolikus felvilágosodás gondolkodói által szorgalmazott újítások középpontjában az egyháznak a modern világ kihívásaira való felkészítése és a hatékonyabb kommunikáció állt mind a hívek megszólítása, mind a világi hatóságokkal folytatott párbeszéd terén. A barokk kor külsőségei és irracionalitása jelentősen megterhelték a vallási életet, hozzájárulva az egyház hitelességének

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa.

1 A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 142174. számú projektje és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

2 FORGÓ András, „Katolikus felvilágosodás? A katolikus egyházi értelmiség válaszkeresése a felvilágosodás korának kihívásaira”, *Vigilia* 9 (2022): 761–767. Thomas Wallnig egy kutatása ehhez a témához kapcsolódik, a bencés apátságok fejlődését mutatja be a 17. század utolsó negyedétől a 18. század első feléig. A történész a tridenti zsinat határozataiban fedezte fel a kongregációk tudományos munkájának fejlődési lehetőségeit és az oktatásban betöltött szerepüket: THOMAS WALLNIG, *Critical Monks. The German Benedictines, 1680–1740* (Leiden–Boston: Brill, 2019).

gyengüléséhez és a hívek eltávolodásához. A reformerek a hit személyesebb és mélyebb megélésére helyezték a hangsúlyt, miközben a felvilágosodás eszközeit használták céljaik eléréséhez. Ennek jegyében elkezdtek bevezetni a nemzeti nyelveket a szentmiséken, valamint elősegítették a vallásgyakorlathoz szükséges könyvek latinról való fordítását, hogy a hívek valóban megérthessék a katolikus tanításokat, és azok szerint élhessék mindennapjaikat.³

A katolikus felvilágosodás különféle irányzatokat foglal magában, amelyeket a barokk ellenzése és az egyház struktúráinak és eljárásainak átalakítására irányuló törekvés egyesített. A század legkiemelkedőbb irányzatai közé tartozott a janzenista mozgalom, amelynek hívei elítélték a pápai előjogokat, szembenálltak a Jézus Társasággal, és egy idealizált ősegyház tisztaságához és egyszerűségéhez való visszatérést szorgalmazták. Reformjaik nemcsak a klérust, hanem a katolikus népet, az egész társadalmat el akarták érni. Ugyanakkor a legfrissebb kutatások hangsúlyozzák, hogy a mozgalmat célszerű egy komplex, sokféle törekvést magában foglaló jelenségként szemlélni, mivel a különböző korszakokban és életművekben eltérő mintázatokban jelent meg.⁴

A 18. századi Magyarországon a janzenizmus a katolikus reformok útját keresztezte. A kutatók a magyar katolikus egyház belső életének megújítására irányuló 18. századi mozgalmat elsősorban annak legjelentősebb olasz képviselője, Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) modenai pap tanításainak befogadásán keresztül vizsgálták.⁵ Azonban téves lenne kizárólag Muratori munkáinak közvetlen hatásaira összpontosítani, mivel az olasz gondolkodó eszméi sok esetben Németországon vagy Ausztrián keresztül jutottak el Magyarországra. A magyar papság leggyakrabban bécsi teológusok révén ismerkedett meg a korabeli katolikus reformok képviselőivel.

A reformkatolikus irányzatok két irányból jutottak el Bécsbe. Az egyik Itálián, legfőképp Muratori törekvésein keresztül, dél felől érkezett. A reformkatolikus eszmék másik forrása Németalföld, jeles képviselője Gerhard Van Swieten (1700–1772), Mária Terézia háziorvosa, az udvari könyvtár igazgatója, a bécsi egyetem újjászervezője. A jezsuitaellenes, janzenizmushoz közeli magas rangú egyházi személyek, akik befolyással bírtak az oktatás alakulására, nagyjából egykori római diákok voltak, akik XII. Kelemen és XIV. Benedek pápasága alatt tartózkodtak Rómában. A janzenista barát tudósok a Sapienzán

3 Ulrich L. LEHNER, *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement* (New York: Oxford University Press, 2016), 2–4.

4 Tüskés Gábor, „Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 23–39 (Szeged: SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016), 23; Tüskés Gábor és Christoph SCHMITT-MAASS, „Introduction: Jansenisms and Literature in Central Europe – A Research Task”, in *Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale*, szerk. Gábor Tüskés, Christoph SCHMITT-MAASS és Michel MARTY, 9–35 (Bern, Berlin, Bruxelles: Peter Lang, 2023), 11.

5 SZELESTEI NAGY László, „Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében”, *Magyar Könyvszemle* 116, 1. sz. (2000): 27–42.

vagy a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanítottak, illetve a római Minerva-kolostorban található Casanatense könyvtár körébe tartoztak.⁶ Római diák volt Simon Ambros von Stock (1710–1772) kanonok is, aki a bécsi egyetemen a teológiai és filozófiai kart vezette 1759-től. Bevezette a papok képzésének reformját, ellenezte a jezsuita morálteológiát, janzenista könyveket propagált, amiket szétesztettek a fiatal teológiahallgatók és papok között.

A janzenista mozgalom megnyilvánulásai Klimó György környezetében

A katolikus felvilágosodás helyi megnyilvánulásait és azok sajátos vonásait az irányzat helyi gondolkodóinak élete és munkássága tárja elénk. Az egyházi és világi értelmiségiek irodalmi művei, levelezése és kapcsolati hálójának révén megismerhetjük a katolikus írók és gondolkodók tapasztalatait, politikai, filozófiai és vallási elképzeléseit, ahogy a korszak változásait átérték.⁷ Klimó György (1710–1777) pécsi püspök (1751–1777) esetében néhány olyan forrást mutatok be, amelyek bizonyítják a püspök reformkatolikus körökhöz, azon belül a janzenizmushoz való közelségét.

Klimó a janzenista eszmékkel való kapcsolata könyvgyűjteményének elemzése során került elő a szakirodalomban. Tóth László hangsúlyozta, hogy a jezsuita munkák mellett a püspök a felvilágosult szerzők műveinek beszerzésére is gondot fordított.⁸ A könyvtár francia nyelvű janzenista könyveire Zolnai Béla hívta fel a figyelmet,⁹ a teljes állományt a janzenista munkák szempontjából Berecz Ágnes vizsgálta.¹⁰ A külföldi szakirodalomban Emile Appolis 18. századi janzenizmust tárgyaló művében találunk említést Klimó püspök könyvgyűjtésének méltatásáról.¹¹ Legutóbb Maximilian Benz tekintette át a pécsi janzenista gyűjteményt azzal a céllal, hogy a gyűjtői szándékot azonosítsa.¹²

6 Harm KLUETING, „The Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg lands”, in *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, szerk. Ulrich LEHNER és Michael PRINTY, 127–164 (Leiden: Brill, 2010), 137–138.

7 Jeffrey D. BURSON és Ulrich L. LEHNER, szerk., *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2014). A kötet szerkesztői a felvilágosodást országokon és nemzeteken átívelő, világi és egyházi motivációk által egyaránt befolyásolt folyamatként mutatják be. A tanulmányok szerzői a különböző országok kevésbé ismert személyiségeinek életén és munkásságán keresztül szemléltetik a szellemi áramlat összetettségét.

8 TÓTH László, „XVIII. századi olasz és magyar theológusok harca a felvilágosodás ellen”, *Katolikus Szemle* (1932): 180–195.

9 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában* (Kolozsvár: Minerva Nyomda, 1944), 1:94–98.

10 BEREZC Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, PhD disszertáció (Szeged: 2005), 130–147.

11 Emile APPOLIS, *Entre jansénistes et „zelanti”: Le Tiers parti catholique au XVIIIe siècle* (Paris: A. et J. Picard et Cie, 1960), 505–509, 507.

12 Maximilian BENZ, „Augustins Rettung. Die Lehre von der doppelten Gnadenökonomie in

A püspök a janzenista mozgalom eszméivel való kapcsolatára levelezése, az általa támogatott kiadványok tematikája, valamint a neki ajánlott kötetek paratextusai további példákat szolgáltatnak. Klimó a kor aktuális szellemi irányzatai iránt való érdeklődése megjelenik könyvrendeléseiben. A pécsi püspöki könyvtár janzenista irányultságú elemzését kiegészítik azok a levelek, amelyekben a püspök janzenista kötetek beszerzését kéri. Horváth Margit elsőként adott közre forrásokat a könyvtár történetéről: a könyvbeszerzéseket dokumentáló levelek soraiban janzenista szerzők művei is felbukkanak.¹³ A janzenista könyvek megvásárlása a püspök itáliai összeköttetésein keresztül történt. Például 1767-ben António Pereira de Figueiredo (1725–1797) portugál pap egy munkájának beszerzését kérte római ágensétől, Paolo Bernardo Giordanitól: „Hallottam, hogy Rómában [...] lefordítanak latinra vagy olaszra egy könyvet, amelynek szerzője Pereira, az oratoriánusok portugál papja. Egy bencés jegyzeteivel van ellátva, és az Udvar megbízásából Lisszabonban nyomtatják. A latinra vagy olaszra fordítás oka az, hogy a Szentszék pontos tájékoztatást kapjon róla [...]. Ha ez a könyv valaha is a kezébe kerül, biztos lehet benne, hogy szívesen veszem, ha elküldi nekem.”¹⁴ Pereira a janzenizmus, a Muratori által képviselt katolikus felvilágosodás és a regalizmus portugál fúzióját testesítette meg. A királyi cenzori hivatal tanácsadójaként arra használta pozícióját, hogy janzenista szerzőket védelmezzen és támadja a jezsuitákat.¹⁵ Klimó a *Tentativa Theologica* (Lisboa, 1766) című művének beszerzését kérte Giordanitól, ez a munka a regalista irányzat klasszikus művévé vált. A portugál király és a pápai állam közötti egyházi vitákkal foglalkozott; kritikus volt a pápai hatalommal szemben az egyházi javadalmak kiosztásának kérdésében. Giordani értesítette Klimót, hogy Pereira művét nem fordították még le sem latinra, sem olaszra, sem franciára.¹⁶ A későbbi levelek említik a könyv elküldését, Giordani részletekben továbbította Pereira munkájának olaszra fordított változatát, ahogy azok kijöttek a nyomdából.¹⁷

Pécs” In *Jansenisms and Literature in Central Europe...*, 599–610.

- 13 HORVÁTH Margit, „Klimó püspök könyvtáralapítása”, *Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából* 12 (1932): 1–23.
- 14 Klimó Giordaninak, Pécs, 1767. április 1. Pécsi Egyházmegyei Levéltár (A továbbiakban: PEL) I. 1. c. 82. 157–158. Az latin és olasz nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.
- 15 Bradley T. BLANKEMEYER, ford., „A Jansenist in Portugal: Pereira’s Biblical Commentary”, in *Jansenism: An International Anthology*, szerk. Richard T. YODER és Shaun BLANCHARD, 299–305 (Washington: Catholic University of America Press, 2024).
- 16 Giordani Klimónak, Róma, 1767. április 22. Közli: HORVÁTH, „Klimó püspök könyvtáralapítása...”, 13.
- 17 Giordani Klimónak, Róma, 1769. május 27. és május 31. Közli: HORVÁTH, „Klimó püspök könyvtáralapítása...”, 14. A mű fennmaradt a Klimó Könyvtárban: António de Figueiredo PEREIRA, *Della podesta de vescovi circa le dispense ne’ pubblici impedimenti di matrimonio: Dissertazione teologica-canonico-critica* (Venezia: appresso Vincenzo Radici, 1771). Jelzete: C.V.18.

Klimo a könyvkiadás támogatásával is kivette a részét a 18. századi katolikus egyház reformjainak terjesztésében: ő szorgalmazta Muratori *Della regolata divozione dei cristiani* című művének latinra fordítását, amelyet Bernardo Andrea Lama készített el, és Bécsben jelent meg. Kézirata a pécsi Klimó Könyvtárban található.¹⁸ Az egyik graduális könyvként terjesztett példányból derül ki, hogy Klimónak a fordításban és a kiadásban is szerepe volt.¹⁹ Klimó a papok prédikációra készülésének segítésére adatta ki Francesco Sacchininek a tridenti zsinat szellemében 1602-ben megjelent könyvét, amely az olvasásról, jegyzetelésről és a hangos olvasás szükségességéről szólt.²⁰ Francesco Gervasio 1718-ban olaszul kiadott művében a szentmisével kapcsolatos 138 rossz szokást sorol fel és a szentmise helyes bemutatáshoz ad útmutatót. A püspök latinra fordíttatta ezt a művet, a fordító valószínűleg Koller József pécsi történész volt.²¹

Klimó neve szerepelt Paul Gabriel Antoine *Theologia moralis* című munkája 1767-es római kiadásának előszavában. Az előszó szerzője Stjepan Šuljaga (nevének olasz változata: Stefano Sciugliaga), Dubrovnikban született, Itáliában élő, a velencei Baglioni nyomdához kötődő horvát személy.²² Šuljaga egy pásztorlevelet kapott ajándékba Klimótól, amelyben a püspök papjait az erkölcssteológia, különösen Antoine *Theologia morale universa* című művének tanulmányozására buzdította, kiemelve Philippe Carboneaux új, jegyzetekkel és mellékletekkel ellátott kiadását.²³ Paul Gabriel Antoine (1678–1743) francia jezsuita teológus művei a janzenista körökben is kedvező fogadtatásra találtak.²⁴ Klimó által ajánlott munkája az erkölcssteológia megszokott témái (lelki-

18 Ludovico Antonio MURATORI, *Moderata sive recte*. Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Történeti Gyűjtemények Osztálya, Klimó Könyvtár és Egyetemtörténeti Gyűjtemény, Ms. 261.

19 SZELESTEI NAGY László, „Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében”, in *Klimó György püspök és kora: Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva és SZILÁGYI Mariann, 70–85 (Pécs: PTE Egy. Könyvtára, 2011).

20 Francesco SACCHINI, *De ratione libros cum profectu legendi libellus, accessit ejusdem De vitanda moribus noxia lectione oratio* (Quinque-Ecclesiis: Typ. Engel, 1776).

21 Francesco GERVASIO, *Instructio de sacris ritibus et coeremoniis [...] nunc primum Latine reddita* (Quinque-Ecclesiis: Typ. Engel, 1775).

22 Stjepan Šuljaga (1719–1790) horvát kereskedőcsaládból származott, és miután politikai okokból elvesztette örökségét, diplomata lett a császár szolgálatában, majd 1773 szeptemberétől az osztrák könyvcenzúra titkára Milánóban. Itáliában dolgozott, és soha nem tért vissza szülőföldjére. Elsősorban publicistaként vált ismertté, a Baglioni nyomda kiadványaiban jelentek meg írásai. Lásd: Relja SEFEROVIĆ, „Moralnoteološka promišljanja klerika u baroknom Dubrovniku”, *Croatica Christiana periodica* (2013): 85–117, 112–115.

23 Šuljaga Klimónak, Velence, 1763. június 18. PEL I. 1. a. 1. 1763.

24 Paul Gabriel Antoine (1678–1743) a *Theologia moralis universa* című művével vált híressé, amely 1726-ban jelent meg először Nancy városában. Az írás rendkívüli népszerűsége tett szert: több mint hatvan kiadást élt meg különböző országokban. XIV. Benedek pápa a művet a római De Propaganda Fide kollégium diákjai számára kötelező olvasmánnyá tette, ezzel tovább növelte jelentőségét. A pápa azt szerette volna, ha a fiatalok, akik missziós munkára készülnek, tanulmányozzák a kötetet. A 1747-es római kiadás, amelyet Carboneaux készített, számos kiegészítést tartalmazott. Lásd: SEFEROVIĆ, „Moralnoteološka...”, 113.

ismeret, törvény, szentségek, egyházi tulajdon, a papság helyzete) mellett a pápák azon írásait is tartalmazza – a 17. század közepétől XIV. Benedek koráig –, amelyek elítélik az egyház különböző szabálytalanságait és eltéréseit. Šuljaga hálás volt, hogy Klimó terjesztette egyházmegyéjében Antoine művét, és a könyv újranyomását szerette volna Klimónak ajánlani, a püspököket a teológus tanításainak támogatójaként elismerni.²⁵ Klimó az ajánlást nem hagyta jóvá, azonban az 1767-ben, Baglioni római műhelyében megjelent kötet bevezető esszéjében helyet kapott méltatása. A szövegben Šuljaga úgy hivatkozott Klimóra, mint az első lelkipásztorra, aki a kötet Carboneaux-féle kiegészítését népszerűsítette. A mű tanításának Šuljaga általi összefoglalása megfeleltethető a katolikus reformoknak, amelyeknek alkalmazását a szerző a magyar püspökök példájával szemlélteti: „Ezért különösen fontos, hogy a püspökök lelkipásztori gondoskodása kiemelt figyelmet fordítson a szemináriumokra és az ifjúság nevelésével megbízott személyek kiválasztására. Emellett alapvető jelentőséggel bír a tanulmányi terv átgondolt kidolgozása, a szentté avatandó személyek vizsgálata, valamint a gyóntatásra való jogosultság megadása. Ezt csak azok számára kell engedélyezni, akik szívből fakadó tiszta erkölcsöt képviselnek, és életükkel a keresztény erényeket hitelesen tükrözik, nem csupán külsőségekben, hanem magatartásukban is. Ily módon előmozdítják a lelkek üdvösségét és jó polgárokat készítenek fel nemzeteik számára. Magyarországra ragyogó fénye, a tudásban és jámborságban kiváló érsek és az áldott ország többi püspöke szolgáljon példaként.”²⁶ Šuljaga kapcsolatba kerülhetett Klimóval a Baglioni nyomdán keresztül, mivel Klimó megbízottai gyakran szereztek be könyveket Velencéből. Azonban még valószínűbb, hogy Šuljaga bécsi kapcsolatok révén szerzett tudomást Klimó érdeklődéséről. Šuljaga ugyanis Simon Ambros von Stock égisze alatt, Velencében kiadta a holland janzenista, Jan Opstraet *De locis theologicis dissertationes decem* [...] című munkáját, és ahhoz bevezetőt írt.²⁷ Tehát ismerte azt a bécsi janzenista kört, amelynek tagjaival Klimó is rendszeresen tartotta a kapcsolatot.

Pietro Maria Gazzaniga, Klimó legfőbb összekötője a janzenista gondolkodókkal

A bécsi domonkosok és a katolikus felvilágosodás kapcsolata nem maradt észrevétlen a kutatók előtt, tanulmányozása a filo-janzenista reformkörök és a rend közötti rokonság feltárására irányult, és elsősorban Pietro Maria

25 Šuljaga Klimónak, Velence, 1763. június 18. PEL, I. 1. a. 1.

26 Stephano SCIUGLIAGA IN GARMOGLIESI, „Prolegomena”, in Paul Gabriel ANTOINE, *Theologia Moralis universa* [...], 9–22 (Romae: Haeredes Balleonios 1767), 12–13.

27 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása...*, 38–39.

Gazzaniga (1722–1799) tevékenységét helyezték a középpontba.²⁸ Gazzaniga 1759-ben vette át a bécsi egyetem dogmatika tanszékét, amelyet 1780-ig vezetett. 1781-ben visszatért Itáliába – a rend lombardiai tartományához tartozott. Személye meghatározó volt és jelentős változást hozott a tudományos életben. Katedrára kerülése egybeesett a jezsuiták egyetemi monopóliumának megszűnésével, amikor világi papok, domonkosok és Ágoston-rendi szerzetesek léptek a helyükre. Gazzaniga szemben állt a jezsuitákkal, a janzenista értelmiségi körökhöz tartozott. A tomista és ágostoni tanokat képviselte az egyetemen, célja az volt, hogy Szent Tamás és Szent Ágoston tanítása minél több diákhöz elérjen. Egész életében arra törekedett, hogy megőrizze a *santa dottrina* lényegét, miközben került a janzenizmus szélsőségeit, ellenségei mégis gyakran azzal vádolták, hogy janzenista. Ezt mutatja Giuseppe Garampi itáliai főpaphoz (bécsi pápai nuncius 1776–1785) írt egyik levele, amelyben beszámol fő műve, a *Praelectiones theologicae* hatodik kötetéről és az azt ért kifogásokról: „Ez a kötet még nagyobb szükségét érzi Eminenciád védelmének, mint a többi, mivel kénytelen voltam benne foglalkozni a molinistákkal folytatott vitás kérdésekkel. Bár úgy érzem, hogy ezt a lehető legnagyobb mértéktartással tettem, ennek ellenére jogosan tartok attól, hogy iskolánk ellenségei nem mulasztják el, hogy janzenizmus kiáltásával támadjanak. Figyelembe kellene venniük, hogy ez a vád nemcsak az én személyemet érintené, hanem a cenzorok személyét is, [...] akik mind jóváhagyták tanításomat. Valójában éppen ez volt a legfőbb oka annak, hogy kötelességemnek éreztem Bolognában újra kiadni a művet, habár ez nekem nagy kellemetlenséggel és talán némi anyagi veszteséggel is járt. Ezzel kívántam elejét venni a janzenista vádaknak, amelyeket többször is rám szórtak, és amelyek nemcsak személyemnek, hanem iskolánknak is súlyos sérelmet okoznak. Mindenki könnyen beláthatja, anélkül, hogy könyveimet kinyitná, hogy hibás tanítást soha nem hagytak volna jóvá a pápai államban [...]”²⁹

Klimo akkor ismerhette meg Gazzanigát, amikor 1747-től címzetes püspökként a magyarországi ügyek referenseként dolgozott a bécsi magyar kancellárián. A püspök élete végéig levelezésben álltak; Gazzaniga nemcsak politikai és diplomáciai híreket közvetített Pécsre, hanem könyvek vásárlását is intézte Klimó kérésére, valamint elkísérte Itáliába Koller Józsefet, Klimó fiatal pártfogoltját, aki később részben római kutatásaira alapozva megírta a pécsi egyházmegye történetét.³⁰

28 Peter HERSCHE, *Der Spätjansenismus in Österreich* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977), 109–118.

29 Gazzaniga Garampinak, Bologna, 1790. október 19. Archivio Segreto Vaticano, Fondo Garampi 280. 250r–v.

30 BODA Miklós, „A pécsi püspök kulcsembere, Koller József (1745–1832) itáliai küldetéséről”, in *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Reciti konferenciakötetek 14, 205–214 (Budapest: Reciti, 2022).

A pécsi püspök kapcsolatban állt a bécsi egyetem egy másik tanárával, a Gazzaniga köreihez tartozó Agostino Gervasióval (1730–1806) is. Gervasio megjelent munkáit Gazzanigával küldette el Klimónak.³¹ Levelezésük alapján gyakran találkoztak Bécsben, és amikor Gervasio elhagyta a katedrát és visszatért Itáliába, erről Klimót mint „kivételes pártfogóját” értesítette, felajánlva, hogy ha bármilyen kérése van a továbbiakban, amit ő Nápolyból tud teljesíteni – például könyvek küldése, akkor értesítse.³²

A bécsi domonkos tudósok és a jezsuita oktatási intézmények közötti versengés különös jelentőséget kapott a katolikus reformok terjedése szempontjából. Ezt jól példázza egy Gazzaniga által Klimó püspöknek írt levél, amely bepillantást enged a domonkos rend tagjainak küzdelmeibe és törekvéseibe, hogy Szent Tamás tanítását szélesebb körben terjesszék. A püspök aktívan támogatta a domonkosok kezdeményezéseit, például azzal, hogy az ő előadásai látogatását javasolta a Pázmáneum óráival szemben. Gazzaniga a következő sorokban panaszkodik el nehézségeiket, miközben háláját is kifejezi Klimó fáradozásaiért: „Ami a pázmánitákat illeti, nagyon csodálkozom, hogyan mertek Méltóságodnak egy ilyen nyilvánvaló hazugságot mondani, nevezetesen, hogy ügyeik összeegyeztethetetlenek lennének iskolánk óráival. Ők a jezsuita atyák előadásaira járnak, amelyek pontosan ugyanabban az időben vannak, mint a mieink; nincs eltérés egyetlen perccel sem. Következésképpen az általuk felhozott indok teljesen elégtelen. Azonban türelemre van szükség. Ha ezt a kérdést meg lehetett volna oldani, az iskolánk végleg jól ellátottá vált volna, és Aquinói Szent Tamás tanítása széles körben elterjedt volna ebben a virágzó királyságban, ahol jelenleg csupán néhány kis zugban van jelen. [...] Mégis, társam, Gervasio atya, Stock kanonok úr, és mindenki, aki jóindulattal van az iskolánk iránt, kifejezik legnagyobb hálájukat Méltóságodnak az ügyben tett fáradozásaiért, még ha gyümölcs nélkül maradt is, és a jövőben kedvezőbb alkalmakra számítanak [...]”.³³

Klimó Gazzanigával való kapcsolata döntő szerepet játszott abban, hogy a püspök csatlakozott a katolikus reformokat szorgalmazó teológusok sorához. Gazzaniga Klimóhoz címezte *Praelectiones theologicae* című munkája IV. kötetének ajánlólevelét.³⁴ A pécsi püspökhöz szóló ajánlást Gazzaniga bécsi köre is jóváhagyta: Gazzaniga tagja volt Ignaz Müller (1713–1782) Ágoston-rendi kanonok janzenista társaságának, ami a bécsi Szent Dorottya-kolostorban gyűlt

31 Gervasio Klimónak, Bécs, 1766. december 24. PEL I. 1. a. 1. 1766. Az elmúlt három évben megjelent munkáit küldi el Klimónak, ezek a *De Legibus*, *Peccatis et Peccatorum Poenis*, a *De Verbo Dei Incarnato* és a *De Sacramentis in Genere, Baptismo et Confirmatione*.

32 Gervasio Klimónak, Bécs, 1768. október 19. PEL I. 1. a. 1. 1768. Klimó válaszelevelében sajnálatát fejezi ki Gervasio távozása miatt, egyúttal örül, hogy előjárói jutalommal engedték el és ő maga is kiemeli érdemeit, teológiai munkáját és műveltségét: Klimó Gervasiónak, Pozsony, 1768. március 2. PEL I. 1. c. 83. 35–36.

33 Gazzaniga Klimónak, Bécs, 1766. október 21. PEL I. 1. a. 1. 1766. 467–468.

34 Klimó Gazzanigának, Pécs, 1766. május 25. PEL I. 1. c. 82. 161–162.

össze. Müller Mária Terézia gyóntatópapjaként tett szert nagy befolyásra. A társaság több tagja is kapcsolatban állt Klimóval: Giuseppe Bertieri (Gervasio utódja az egyetemen), Ambros Simon von Stock Ágoston-rendi kanonok, Karl Joseph Firmian és Giuseppe Garampi. A csoportnak nagy hatása volt az ausztriai katolikus felvilágosodásra, mert az egyes janzenista gondolkodókat egy közös szellemi műhellyé kovácsolta. Az 1770-es években vettek konzervatív fordulatot, amikor a janzenizmus radikális képviselői teret kaptak.³⁵ Klimót maga Ignaz Müller is ismerte, ő és Stock kanonok helyeselték, hogy Gazzaniga a pécsi püspöknek címezze a *Praelectiones theologicae* IV. kötetét.³⁶ Az ajánlólevélben Gazzaniga Klimó püspöki munkásságát méltatja, kiemeli a keresztény hit tisztasága érdekében végzett munkáját, püspöki körleveleit, a papságnak nyújtott megfelelő képzést, a külföldről hívott tanárokat, a gondosan válogatott könyvgyűjteményét, amely minden tudásra vágyó előtt nyitva áll, valamint a teológus szerzők munkájának anyagi támogatását.³⁷ Gazzaniga jellemzése Klimó munkájáról jelzi, hogy a püspök kapcsolódott a katolikus reformok megvalósítóihoz. Az ajánlólevél nyomán a pécsi püspök neve és munkássága megjelent a *Novelle Letterarie* 1768. május 20-i számában, ahol Gazzaniga 1766-os művének recenziója kapcsán kiemelték Klimó mecénatúráját és már akkor nyilvánosként említett könyvtárát.³⁸

Összegzés

Maximilian Benz a pécsi püspöki könyvtár janzenista könyveinek vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy Klimó a janzenista szerzők műveit nem a mozgalom eszmeiségével való azonosulás okán szerezte be, sokkal inkább az volt a célja, hogy a korszak szellemi áramlatainak legfontosabb munkáit összegyűjtse. Ez az állítás igazolódik Klimó könyvrendeléseket továbbító levelei alapján is, amelyek tükrözik az általa preferált művek körét és a korszak intellektuális áramlataira való nyitottságát.

Azonban nem valószínű, hogy a püspök pusztán azért vásároltatta meg a janzenista szerzők műveit, hogy lehetővé tegye a szeminárium diákjainak, hogy az egyházellenes gondolatokkal is megismerkedjenek szellemi felkészültségük érdekében. Klimó janzenista, vagy a mozgalommal szimpatizáló személyekhez és csoportokhoz való kapcsolatát további források támasztják alá.

35 KLUETING, „The Catholic...”, 137–138.

36 „Hálásan köszönöm a Santa Dorotea-i Monsignore-nak és Stock kanonoknak a személyem iránt tanúsított jóindulatukat. Javaslatukat sokkal inkább kedvességük megnyilvánulásának, semmint érdemeim mértékének tulajdonítom.” Klimó Gazzanigának, Pécs, 1766. május 25. PEL I. 1. c. 82. 82–83.

37 Pietro Maria GAZZANIGA, *Praelectiones theologicae* (Vindobonae: Trattner, 1766), 4:6–7.

38 *Novelle letterarie* 1768. május 20., 334–336. A tudósításról lásd: HERNÁDY Ferenc, „Klimó György könyvtárának két felirata. (Adatok a pécsi műemlékkönyvtár nyilvánosítása időpontjához és szabályzata történetéhez)”, *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* (1959): 302–315.

A vele szoros kapcsolatban lévő, és levelező – főként bécsi olasz – teológusok nem kapcsolódtak nyíltan a janzenista mozgalomhoz, de erősen rokonszenveztek vele. Klimó rajtuk keresztül ismerkedett meg a katolikus reformtörekvésekkel, és ezek közül azokat ültette át a gyakorlatba, amelyek egyházmegyéje érdekeit szolgálták. Nem kapcsolódott a reformok szélsőséges megnyilvánulásaihoz, például Gazzanigáék jezsuitaellenességéhez. A püspök pragmatikusan értelmezte a jezsuita rend feloszlását, és úgy gondolta, hogy az így felszabadult ingó és ingatlan vagyon jó célt szolgál, elősegítve a tudomány fejlődését és jobb feltételek teremtését. A rend feloszlása után belvárosi és külvárosi ingatlanok kerültek a szemináriumhoz és a káptalanhoz, amit hálásan köszönt meg az uralkodónak és a helytartótanácsnak.³⁹

Klimó könyvtárának janzenista műveit párhuzamba állíthatjuk kortársa, Eszterházy Károly egri püspök gyűjteményével. Bár Eszterházy bibliotékája jóval nagyobb volt a pécsinél, modernség tekintetében közel álltak egymáshoz, és azonos célból jöttek létre. A pécsihez hasonlóan a janzenizmus klasszikus szerzői mellett – Jansenius, Arnauld, Dupin, Pouget, Calmet és Fleury – ott voltak az egri könyvtárban többek között az itáliai Daniele Concina, Tommaso Maria Mamachi, valamint Muratori könyvei. Gazzaniga és Bertieri egy-egy munkáját Egerben is kiadták. Mindez mutatja, hogy a hagyományos szemléletet képviselő teológusok mellett mindkét püspök figyelemre méltó helyet biztosított könyvtárában a reformista egyházpolitikát, teológiai, erkölcstani törekvéseket reprezentáló kiadványoknak. A két könyvtár közötti egyezés nem véletlen: a püspökök itáliai személyekkel való kapcsolathálója számos átfedést mutat, ami közös forrásokra és szellemi hatásokra utal.⁴⁰

György Klimó, Bishop of Pécs and the Jansenist Movement

This study explores the connections between György Klimó, Bishop of Pécs (1751–1777), and the Jansenist movement within the broader context of 18th-century Catholic Enlightenment reforms. It situates Klimó within a network of Central European and Italian reform-minded clergy and intellectuals who sought to modernize the Church in line with Enlightenment ideals while maintaining core theological traditions. The paper demonstrates his engagement with Jansenist authors and ideas, particularly via his ties to figures such as Pietro Maria Gazzaniga and other Vienna-based reform theologians.

39 GÖZSY Zoltán, *A pécsi papképzés és az egyházi felsőoktatás története a 18. században*, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 14 (Pécs: Meta Műhely, 2023), 183.

40 BITSKEY István, „Janzenizmus és ortodoxia (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában)”. *Magyar Könyvszemle* 98 (1982): 60–67.; Tüskés Gábor, *A felvilágosodás változatai 1750–1800: Kiállítás az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban 2008. október 9–31. = Diskurse der Aufklärung 1750–1800: Kabinettausstellung in der Bibliothek der Erzdiözese Eger 9.–31. Oktober 2008* (Eger: Eszterházy Károly Főiskola, 2008), 6–7.

MACZÁK IBOLYA¹

Telek József ferences váci vonatkozású prédikációi

Prédikációk a váci hívek épülésére

Telek József ferences szerzetes Vácon, 1772-ben kiadott *Coronae Marianae* című prédikációgyűjteményének érdekessége, hogy első része még Budán, Landerernél jelent meg 1769-ben,² a második kötet pedig a váci, Ambró-féle nyomda egyik korai kiadványának számít.³ A régi váci nyomda történetével foglalkozó Pogány Péter azt állapította meg róla, hogy „a legékesebb kiállítású könyv, ami Ambró keze alól kikerült. Képek, változatos betűtípusok és nyomdai cifrázatok pazar bősége díszíti”.⁴

A kiadványt – saját megfogalmazása szerint – azért is emelte ki a szerző, mert nézetei szerint „ezen lehet legalkalmasabban egy helyen Ambró-nyomdai felszerelését és finomult ízlését tanulmányozni”.⁵ A számos szövegtípust – prédikáció, tanúságok, bevezető részek, tartalomjegyzék – számos betűtípussal hangsúlyozta a kiadvány tervezője. Említésre méltó a szegélydíszítések változatossága is. Itt jegyzendő meg – Pogány Péter korábbi meglátásaira utalva –, hogy a két kötet nem azonos nyomdában készült, illusztrációik mutatnak némi hasonlóságot, bár kétségtelen, hogy az első, Landerer-féle kötet a díszesebb. Ebben található az első budai rézmetsző, Binder János Fülöp közismert, 1768-ra datált, *Tizenkét tsillagú korona* címmel ellátott metszete is.⁶

* A szerző a HUN-REN – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 A tanulmány az NKFI K 143 017 pályázat támogatásával készült.

2 Teljes címe: *Tizen-két tsillagú korona: Apocal. 12. vers 1. Azaz: az Isten szerelmes szent anyjának, angyalok hatalmas királynéjának magyar hazánk nagy aszszonyának, a makula nélkül fogantatott szűz Máriának esztendőbéli tizenkét ünnepeire egybe-szedegettetett prédikációk; melyeket egynéhány esztendőök folyamala alatt, már királyi, már mezővárosokon az Isten szent annyját híven tisztelő magyar néphez, egyedül fiúi ajtatosságból, élő nyelvvel prédikállott: most pedig részre osztván, világosságra btsátott* (Buda: Landerer, 1769).

3 TELEK József, *Coronae Marianae tomus II: Az az a boldogságos szűz Mária tizenkét tsillagú koronájának vagy tizenkét ünnepeire tsillag-sugárok gyanánt el-osztatott prédikációknak II. része, melyben az utolsó hat tsillagokat, vagy ünnepeket, egymást követő szép rendel, öszvefűzőgette, és a magyar népnek hasznára világosságra btsátotta*, (Vác: Ambro, 1772).

4 POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán, 1770–1823, I, Vásári ponyvairatok: A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal*, Irodalomtörténeti Füzetek 24 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959), 28.

5 POGÁNY, *Folklór és irodalom kölcsönhatása...*, 28.

6 RÓZSA György, „Binder János Fülöp”, in RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok: Fejezetek*

Összességében tehát Pogány Péter megállapításait kiegészítve elmondhatjuk, hogy jóllehet a budai kiadvány illusztrációs anyaga gazdagabbnak mondható, de a betűtípusok és egyéb tipográfiai kiemelések tekintetében semmiképpen sem marad alul a váci kiadvány. Fontos megjegyezni azt is, hogy a változatos betűhasználat messzemenőig alkalmazkodik a számos szövegtípust elkülönítő szerzői elképzeléshez. Tehát Telek írói tevékenysége éppenséggel megkövetelte a gondos nyomdai (főként a tervezői) munkát.

A prédikációs kötet számos egyéb váci vonására is felhívhatjuk fel a figyelmet. Elsőként mindjárt a megírás tényére. Az első, 1769-es kötet előszavában ugyanis Telek megjegyzi, hogy 1765-ben gyöngyösi előjárója, Sipos Márton ferences indíttatására fogott munkához.⁷ Tamás Péter, Telek József életrajzírója határozottan állítja, hogy Telek és Sipos barátsága – melynek gyümölcse a két kötet megjelentetése lett – Vácott mélyült el 1748–1749-ben, amikor a későbbi hitszónok a filozófia lektoraként tevékenykedett.⁸ Telek kapcsolata később sem szakadt meg a várossal: 1757 és 1759 között a rendház gárdiánjaként teljesített szolgálatot, és főként a szórványok pasztorációjával foglalkozott.⁹ A későbbiekben pedig ez a város lett utolsó működési területe is, 1768-tól 1770-ig ismét gárdián, ezt követően 1773-ban bekövetkezett haláláig egyszerű páter volt, majd itt temették el.¹⁰ Elmondható tehát, hogy Telek József életműve számos szálon kapcsolódik Váchoz.

Ha nyomtatott prédikációgyűjteményeit részletesebben megvizsgáljuk, ez a kapcsolat újabb szálakkal gyarapodik. A szerző a két kötetbe összesen hetvenhárom prédikációt vett fel. Hetven beszéd az év különböző Mária-ünnepeihez kötődik, ezeken kívül egy-egy prédikáció Szűz Mária szüleihez (Annához és Joákimhoz), illetve Szent Józsefhez.

A kötetek címeiben szereplő tizenkét csillag tizenkét Mária-ünnepet jelöl, de az egyes alkalmakhoz mindig több beszédet rendelt a szerző. Fontos adalék vizsgált témánk szempontjából, hogy a gondos hitszónok több esetben is közzétette az elmondás helyét és idejét (Tamás Péter pedig kiegészítette ezeket¹¹), ezért tudható, hogy a tizedik csillag első beszédét és a kilencedik csillag nyolc beszédét 1768-ban Kecskeméten, majd 1770-ben Vácott sorozat-

a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 61–135.

7 TELEK, *Tizen-két tsillagú korona...*,)(), v.

8 TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve* (Budapest: Magyar Barát, 1948), 9. Vö. PÉTERFFY Alexandra, „Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi rendháztörténetének reflexiói prédikációiban”, in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 169.

9 TAMÁS, *Telek József...*, 9.

10 TAMÁS, *Telek József...*, 12; KARCSÚ Antal Arzén, *Vác város története: Az egyházmegyei intézetek, és a kolostorok* (Vác: 1887), 227.

11 TAMÁS, *Telek József...*, 37.

ként mondta el.¹² Kecskeméten – „*ketskeméti zöld mezőkön lévő Mária Angyalok hegyén, az ott felépítetett B. Asszony kápolnájához, hajdani keresztény buzgósággal kiutazó számos nép előtt*” – hét böjti pénteken, Vácott – „*a szerzetes klastrom szent-egyházában – hét böjti szombaton*” hangzottak el Telek József beszédei.¹³ Tartalmukat tekintve – természetszerűen – Mária szenvedését hangsúlyozták.

A kötetben szereplő, Vácon is elhangzott beszédek szerkezete a fájdalmas olvasóéhoz hasonlóan épül fel: Jézus megfogattatása, ostorozása, tövissel való megkoronáztatása, kereszthordozása, keresztre feszítése, kereszten függése és temetése adják a fájdalmas részeket. A nyolcadik beszéd szakít a fájdalmas tematikával, és a húsvéti örömmek adja át a helyét. A nyolc prédikációt három tanúság vezeti be. Az elsőben „Isten Szent Annyának fájdalmas életéről” tizennégy részben emlékezik meg Telek József. A második tanúságban külön-külön említi Szűz Mária és Szent József hét örömét és hét fájdalmát. A harmadik tanúságban végül az ünnepről és a kapcsolódó ájtatosságról szól.

A prédikációk – mint ahogy az eddigiekből is kiderült – nem csupán szerzőjüknel és megjelenésüknel fogva kapcsolódnak Váchoz, hanem annak révén is, hogy – a fent említett módon – az itteni hívek lelki épülését is szolgálták. Ennélfogva érdemes néhány tartalmi sajátosságukat is bemutatni. A következőkben tehát azt vizsgáljuk, milyenek voltak azok a prédikációk, amelyeket a váci hívek a 18. században hallgathattak. Általánosságban elmondható a nyolc beszédéről, hogy szerzőjük alkalmazkodott a kor szokásaihoz: számos olyan motívumot dolgozott fel beszédében, amelyek más korabeli kegyességi művekben is előfordulnak.

Szövegalkotás Telek József beszédeiben

Telek számos korábbi művet használhatott prédikációinak megírásához. Elsődleges forrását 1769-es kötetének előszavában is megemlítette, a következőképpen: „a Salvatoriana provincia érdemes tagja”, Temesvári Pelbárt „[...] hajdan a’ Budai Kalastromban [...] jeles könyvet ír vala, Nagy Aszszonyunk ditséretéről, melyet STELLARIUM, vagy TSILLAGOS KORONÁNAK nevezett”.¹⁴ A kötet tehát szándékosan a ferences lelkiségi-filológiai hagyományhoz kötődött – és a szövegalkotás tekintetében számos esetben jelölt, hivatkozott Temesvári-fordításokat tartalmazott. Nem véletlenül fogalmazott Sinkó Ferenc a következőképpen: „Telek József prédikációiban XVIII. századi fordításban egy kis szemelvénykötetet talál a figyelmes olvasó Temesvári

12 Ez utóbbi adatot maga is közzétette a kötetben: TELEK, *Coronae Mariannae...*, 200.

13 TELEK, *Tizen-két tsillagú korona*, 1769,)()(, v. A beszédek elmondásának körülményeiről és a búcsújárással kapcsolatos összefüggésekről bővebben: Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 169–172.

14 TELEK, *Tizen-két tsillagú korona...*,)()((r. [Kiemelések az eredetiben.]

Pelbárt műveiből.”¹⁵ Kosáry Domokos ezért abban látta a Telek-prédikációkban közölt Pelbárt-részek jelentőségét, hogy kapcsolatot teremtett a középkor és a 18. század között.¹⁶ Fordítói tevékenységének irodalomtörténeti jelentőségét méltatva pedig Bitskey István szögezte le, hogy a Telek József-féle *Stellarium*-fordítástól eltekintve a 20. századig egyetlen Pelbárt-mű sem jelent meg nyomtatásban.¹⁷

A szövegalkotás tekintetében azt mondhatjuk, hogy Telek József tudatosan használta fel Temesvári Pelbárt történeteit: rendszerint egy-egy kisebb részt, „csudatörténetet” fordított le tőle, és illesztette be saját prédikációgyűjteményébe. Ezeket rendszerint a szerzőre hivatkozó margójegyzetekkel, szövegközi utalásokkal látta el. Munkamódszeréről így vallott prédikációgyűjteményének előszavában: „Deák nyelvben sem követtem [...] Tömösvári Pelbártot, [...] hanem a’ mint Magyar nyelven mondtam, sok-féle tsuda-Történetekkel elegyítvén, ugyan Magyar nyelven botsátom közre”.¹⁸

A ferences hitszónok a fentiekhez hasonló módon számos 17. századi szöveget is felhasznált prédikációihoz. Egyik forrása a belga jezsuita, Guilielmus Stanyhurstus Krisztus szenvedéséről szóló – prédikációkon alapuló – elmélkedésgyűjteménye volt.¹⁹ Ennek „16. cikkelye” (valójában a 13. fejezet 16. cikkelye) nyomán közölte például azt a „statisztikát”, amely Krisztus szenvedésének számadatait tartalmazza.²⁰ Ezek szerint Jézusnak 62 000 könnye hullott, 97 305 csepp vérral verejtékezett a getszemáni kertben, 6 666 ütést szenvedett ostorozáskor, 110-szer csapták arcul, 120 ütést szenvedett a nyakán, 85 darabot a fején, 38-at a hasán, 62-t a vállain, 40-et a karjain. Sőt „büdös turhakkal az ortzája 37szer rútitatott. A szája 30 szor üttetett. Lábbal rugdaltatott 70 szer. A földhöz ide s tova csapatott, 30szor. Hajánál fogva hurtzoltatott, 300szor. Koronáztatáskor, a tövisektől 300 sebeket vett. A mi bűneinkért, és üdvösségünkért zokogott kilencszázszor. Halált okoztató kínokat szenvedett százhuszonhétszer. Mint halállal tusakodó volt 19 szer. A Pilátus tanács házá-
tól fogva, a Kálvária hegyére felvivén a keresztet, 321et lépett.”²¹ Az eredeti forrás szerint:

15 *Csudatörténetek: Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből*, szerk. SINKÓ Ferenc, ([Budapest]: Európa, 1985), 13.

16 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 382.

17 BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Humanizmus és Reformáció, 8 (Budapest: Akadémiai, 1979), 9.

18 TELEK, *Tizen-két tsillagú korona...*,)()()(r. [Kiemelések az eredetiben.]

19 STANYHURSTUS, Guilielmus, *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia...* Felhasznált kiadás: Campidonae, Dreher, 1674.

20 TELEK, *Coronae Mariannae...*, 269.

21 TELEK, *Coronae Mariannae...*, 269–270.

Si credimus varijs Sanctorum revelationibus, Christus, ut nos redimeret, profudit sex agies, & bis mille lachrymas: guttas sanguinis cum in horto sudaret, 305. supra nonagies ac septes millenas. In flagellatione sexties mille 666. ictus excepit: alapas 110. ictus in collo 120. in capite 85 in ventre 38. in humeris 62. in brachijs 40. Empti estis pretio magno. Nec dum finis. Videte quid in facie pertulerit: 32. in faciem ejus fordida sputa coniecta sunt: os illi trigesies contusum: instar canis pedibus abjectus centies septuagies: ter decies profusus, & solo afflictus: capillis trecenties tractus, barba illi evulsa, aut hinc inde implicata manu distracta, quinquagies octies. Empti estis pretio magno. Necdum finis pretij. In coronatione 300. vulnera spini impressa: ob nostra peccata, pro nostra salute nongenties gemit & suspiravit: tormenta quae poterant ni praesentem mortem inferre. 162 subiit supremo in agone, quasi jam moriturus, decies ac nonies fuit. A Pilati praeterio usque ad montem Calvariae portando crucem 321.²²

A hivatkozott rész a következőképpen olvasható a ferences Ozolyi Flórián 1727-ben megjelentetett Stanyhurstus-fordításában:

Ha hiszünk a külömb-külobb Szentek jelenésinek, Krisztus Urunk hogy münket meg-váltana, hatvan-két ezer köny-húllatásokat onta: mi-kor a' kertben veritékezne kilenczven hét-ezer, három-száz, és öt csöp véres veritéket ejte. Meg-ostorozásakor hat-ezer, hat-száz, hatvan-hat ütésekét véve: arczul csapást száz-tizet; a hasán, harmincz-nyólczat; a' vállain hatvan kettőt; negyvent a' karjain. Nagy árron vétettetek-meg. Még sincs vége. Lássátok mit türt légyen az orczáján, dohos torhákka az orczája harmincz-ketszer rútittatott, a' szája harminczszor paskolta-tott, százhetvenszer lábbal rugdaltatott, hol hanyatt, hol homlok a' földhöz harmincz-izben csapattatott; hajánál-fogva három-százszor hurczoltatott, szakálla innét, vagy amonnét kézre tekerítettven ötven-nyólczor szaggattatott. Nagy áron vetettetek meg. Még sincs vége. A' koronázáskor három-száz sebek nyomattak a' tövissektől: a' mi büneinkért, és a' mi üdvösségünkért kilencz-százszor zokogott, és fohászkodott-olylan kinonat[!], a' mineműek egyedölis bizonyos halált szerezhettek volna néki, száz-hatvan-ketszer szenvedett: a' halállal való utolsó tusakodásban már mint haldosó tizen-kilenczszor vólt. Pilátus tanáts-házától-fogva a' Kálvária hegyéig hordozván a' keresztet három száz, huszonegy lépést tett. Tehát nem nagy árron vétettetek-e meg?

22 STANYHURSTUS, *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia...*, 394–395.

És mindazonáltal a' te részedről-való annyi adósságok-után, a' Kristus részéről-való annyi jótétemények-után, nem hányhattya-é méltán szemedre...²³

Ebből látható, hogy Telek vélhetően a latin eredetiből dolgozott és nem a korabeli magyar változatot használta. Medgyesy-Schmikli Norbert is utalt rá, hogy az ilyen típusú számadatok számtalanszor előfordulnak jellegzetesen ferences művekben, így a csíksomlyói iskoladramákban is.²⁴ A minorita hitszónok Kelemen Didák nevével jelzett prédikáció ugyanezt az adatot használja 1729-ben:

imé a' mi Üdvöзитönk büneinkért illy nagy szorongatást szenved; csak egy csepp véres veriték-is nagy szorongatásnak jele volna: De a' mi édes Üdvöзитönk kilenczven hétezer, három száz, és ött véres csöpet veritékezte-ki; nem volna e' méltó, hogy mi-is véres könyvet hullatnánk büneinkért.²⁵

Ugyanakkor a többi szám tekintetében a Kelemen-szöveg eltérő álláspontot képvisel:

ostorozásakor Urunk Jéuson hat ezer hét száz hatvan ütést tettek, az ütésektől vett sebei öt ezer négy száz hetven öt vólt; Véreinek cseppei, a' kik folytak testéből, több két-száz ezrek, és harmincz ezereknél, úgy hogy minden nap valaki száz mi atyánkot mondana húsz esztendő múlva tenne mindenik csepnek külön egygyes, avagy magán való tiszteletet.²⁶

Mindez annak tudható be, hogy a Kelemen Didák-szöveg kompilátora ezt a szövegrészt máshonnan vette: mindkét idézett szövegrész a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi mű korabeli, szó szerinti fordításából származik. Ismeretes tehát két ferences lelkiségű prédikáció, amely hasonló motívumokkal dolgozik, de két különféle forrásból. Különösen érdekes ez a motívumegyezés egy kompilált szövegrész esetében. Telek József ugyanis – jóllehet hivatkozott a Stanyhurstus-műre –, olyan helyeken is szó szerint felhasználta azt, ahol nem tett róla említést.

23 STANYHURSTUS, Guilielmus, *A balandó testben szenvedő halhatatlan Istennek szentséges históriája...* (Pozsony: 1727), 429. Idézi: MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti báttere*, Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria (Budapest: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány-PPKE, 2009), 237.

24 MEDGYESY-SCHMIKLI, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák*, 235.

25 KELEMEN Didák, *Buza-féjek* (Kassa, 1729), 285.

26 KELEMEN, *Buza-féjek...*, 322.

Hasonlóan jellegzetes és a 18. századi beszédekben (főleg a ferenceseknél) gyakorta előforduló motívum a Szent Kereszt Jézus általi üdvözlése. Telek József így prédikált a kecskeméti és váci híveknek erről:

a' meg-némúlt szelid bárány semmiben meg-nem háborodott; hanem a' hohérok által elő-hozatott keresztet, két kézzel ölelte, és magához szorította, mintha e képpen szállana magában: óh áldott, ó régen ohajtott kereszt-fa! öllelek s tsókollak téged: mert te vagy az-az öröktől fogva rendeltetett Óltár, mellyen a' Fő-Papnak az egész világ váltságáért, véres áldozatot kel bé-mutatni. Te vagy az a drága gyertya-tartó, mellyen a' világ világosságának kelletik világítani. Te vagy az a kard, mellyel az Isten Fia minden ellenségen győzedelmeskedni fog.²⁷

Az Ozolyi-féle magyar fordításban a következőképpen szerepel a Telek által hivatkozott szövegrész:

Üdvöz-légy oly nagy kívánsággal keresett, annyi esztendőig várt, annyi ohaitásokkal kívánt szentséges fa. Te, oh Szent kereszt a' Szentséges háromságnak Szent Gyülekezetiben, isteni rendelésből vóltál el-választva, hogy lennél mint egy óltár, mellyen ama Fő-Pap véres áldozatot mutatna bé a' világ váltságáért; hogy lennél győzelemnek emlékezetire fel-emelt oszlop, mellyre ama győzhetetlen hadakozó, és a' seregek Istene, az ő győzedelmének predáit fel-aggatná, hogy lennél gyertya-tartó, mellyre a' világ világossága tétetödnék, hogy világoskodnék mindeneknek kik a' világon vannak; hogy lennél kard, mellyel az Isten Fia minden ellenségén győzedelmet venne.²⁸

A latin eredetiben pedig a következők olvashatók:

Vix haec Jesus tacite secum cum ecce crux ipsa adducitur in conspectum. Salve sacro-sanctum lignum, tanto ambitu quaesitum, tot saeculis expectatum, tot votis expeditum. Tu, o Crux in sacratissimo Sanctissimae Trinitatis Concilio, fuisti Divinitus electa, ut esses velut Ara, in qua Sacerdos ille Magnus, & summus Pontifex cruentam Hostiam pro mundi redemptione offerret, ut esses trophaeum, quo invictus ille bellator, & Deus exercituum, spolia victoriae suae affigeret: ut esses candelabrum,

27 TELEK, *Coronae Mariannae...*, 258–259.

28 8. rész, 12. cikkely; STANYHURSTUS, *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek historiája...*, 1727, 325.

supra quod lux mundi poneretur, ut luceret omnibus qui in mundo sunt; ut esses gladius, quo Filius Dei omnes hostes triumpharet.²⁹

Összehasonlításként ismét idézhetjük Kelemen Didák beszédét:

midőn meg láta édes Üdvöztőnk nagy örömmel köszönte ilyen, vagy hasonló szókkal: oh áldott kereszt! a' kit harmincz három esztendőök forgása alatt kerestem, hogy te rajtad munkalódnám az emberi nemzet üdvösségit. Oh minden fák között leg szerencsésebb fa, csak te egyedül vóltál méltó, hogy engemet örök életnek gyümölcset hordoznál. Oh kedves ágyam! mellyen az én tagaim meg nyúgosznak, mellyen e' világból ki költözöm, hogy az én menynei örök Atyámnak az emberek vétkiért igaz bosszú álló büntetésit le csendesithessem, vedd hozzád a' Teremtődöt, aki kegyesen járúl te hozzád.³⁰

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Telek József ferences prédikáció-gyűjteményét nemcsak megjelentetése köti Vác városához, hanem az is, hogy több beszéd elhangzott a városban, a szövegelemzés pedig megmutatta, hogy a váci hívek számos jelentős lelkiségi mű magyar változatát élvezhették Telek József fordítói tevékenysége révén – mindez számos szempontból gazdagítja és reprezentálja a korabeli művelődéstörténetre vonatkozó ismereteinket.

Franciscan Preaching in Vác: The Local Aspects of József Telek's Sermon Collection

This study explores the Vác-related aspects of *Coronae Marianae*, a two-volume sermon collection by Franciscan friar József Telek, published in 1769 (Buda) and 1772 (Vác). The second volume is especially notable as one of the earliest and most ornate products of the Ambró printing house in Vác. Through detailed typographic analysis and reference to contemporary assessments, the paper demonstrates how the design of the volumes reflects both the aesthetic sophistication of local printing and the liturgical structure of the texts. Telek's deep biographical and ministerial ties to Vác are also emphasized – he served there multiple times and preached numerous sermons locally, particularly during Lenten devotions focused on Marian suffering. His use of older devotional sources, especially those by Pelbartus de Temesvár and other Franciscan and Jesuit writers, illustrates a deliberate continuation of medieval religious literature into the 18th century.

29 STANYHURSTUS, *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia...*, 297.

30 KELEMEN, *Buza-fejek...*, 337.

DONCSECZ ETELKA

Horvát István és Ferenczy János naplóinak és levelezésének pálos vonatkozásai

Nincs könnyű helyzetben, aki többet szeretne tudni arról, miként alakult a II. József által feloszlatott szerzetesrendek egykori tagjainak sorsa a rendek megszűnése után. A szakirodalom ugyan bőségesen és részletesen szól az abolícióról, de annak következményeiről alig tesz említést. Töredékesek az ismereteink arról, miként alakult a magyar alapítású pálos rend hajdani tagjainak további élete.¹ A feloszlatás témáját érintő monográfiák és tanulmányok a rendházak felszámolását követő időszakról szólván megelégszenek csupán azon események felsorolásával, amelyek a magyar rendtartomány 20. századi helyreállításához vezettek, az 1786-ban szélnek eresztett szerzetesek egyéni életútjait vagy egyáltalán nem vizsgálják, vagy csak néhány rendtag további karrierjének egy-egy állomására utalnak.² A feloszlatóbiztosok által felvett jegyzékek is csak egyetlen jövőre vonatkozó információt tartalmaznak, azt, hol tervezték az egykori rendtagok folytatni életüket. Egyénenként változó, kinek milyen mértékben rekonstruálható a további pályája. A legtöbbször be kell érünk a későbbi szolgálati helyekre vonatkozó szikár és száraz adatokkal, s mivel a legritkább esetben állnak rendelkezésünkre a hajdani rendtagoktól származó egodokumentumok, s azok is csak elvétve tartalmaznak utalásokat a szerzetesként töltött évekre, alig akad információ arra nézvést, miként élték meg az abolíciót, mennyire élt tovább pálos identitásuk, s tartották-e esetleg egymással a kapcsolatot, nyomon követték-e egymás sorsát.

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport és az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék munkatársa.

1 DONCSECZ Etelka, *Szerép és identitás: Verseyhy Ferenc pályaválasztásai*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2023), 65–76.

2 ACZÉL László Zsongor, LEGEZA László, SZACSVAY Péter, TÖRÖK József, *Pálosok* (Budapest: Mikes, 2006), 32; PUSKELY Mária, *Kétezzer év szerzetessége: Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia*, II (Budapest: Dinasztia Kiadó: 1998), 947; SUDÁR Annamária, SARBÁK Gábor, *Pálosaink, a fehér barátok: A Magyar Pálos Rend és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása 2014–2015* ([Budapest, Pécs]: Magyar Pálos Rend, Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 126; KISBÁN Emil, „A Pálosrend eltörlése”, *Regnum: Egyháztörténeti évkönyv*, 1937, 206–243, 237–243; KISBÁN Emil, *A magyar pálos rend története*, II (Budapest: Pálos Kolostor, 1940), 426–434; CSÁSZÁR Elemér, *A Pálos-rend föloszlatása: Különlenyomat a „Századok” 1901. évi folyamából* (Budapest: Athenaeum, 1901), 38–41.

Létezik azonban egy forráscsoport, mely értékes információkat tartalmaz néhány volt pálosra vonatkozóan. Horvát István és Ferenczy János naplóiról és egymással váltott leveleiről van szó, melyekre Verseghy Ferenc fogság utáni éveit kutatva figyeltem fel.³ Horvát István (1784–1846), a Nemzeti Múzeum könyvtárának későbbi őre és Ferenczy János (1784–1833) majdani ügyvéd pályája hasonlóan indult. Mindketten dunántúli, katolikus családból származtak. Horvát Székesfehérváron született, s szülővárosában végezte középiskolai tanulmányait, Ferenczy pápai származású volt, s előbb Pápán, majd Szombathelyen tanult.⁴ Egyetemi hallgatóként, pesti jogi tanulmányaik idején találkoztak, s kötöttek barátságot. Igen kiterjedt ismerősi-baráti körük volt, aktív társasági életet éltek, s mindketten fontosnak tartották, hogy emlékeiket naplóban is megörökítsék, ha pedig külön töltötték idejüket, levelek útján tartották a kapcsolatot. Horvát naplója az 1805 és 1809, Ferenczyé az 1805 és 1806 közötti időszak történéseit dokumentálta, levelezésük 1802 és 1819 között tizenhét évet ölel fel.⁵ Kapcsolati hálójuk színes volt. Tanulmányai mellett Horvát az Ürményi, Ferenczy a Laffert családnál nevelősködött. E megbízásaiknak köszönhetően mindketten befolyásos körökkel kerültek kapcsolatba. Rendszeresen részt vettek a Markovits Mátyás (1751–1832) házában tartott összejöveteleken, aki amellett, hogy a pesti egyetemen egyházjogot tanított, a Helytartótanács tanulmányi felügyelője és utóbb az egyetemi nyomda igazgatója volt. Írásaikban gyakran emlegetik az egyetem, illetve az egyetemi könyvtár munkatársait, különösen Schedius Lajost és Miller Jakab Ferdinándot. Mellettük lapszerkesztőkkel, könyvkiadókkal és -kereskedőkkel is kapcsolatban álltak, leginkább Kulcsár Istvánnal, Szemere Pállal, Eggenberger Józseffel és Trattner Mátyással. Feltűnően sok katolikus pap, szerzetes és exszerzetes vette őket körül. Különösen szembeötlő e társaságban az egykori pálos szerzetesek dominanciája. A pálosokhoz való kötődésük talán onnan eredhet, hogy mindketten szülővárosában működött pálos gimnázium, ahol a pálos jelenlét az abolíció után sem szűnt meg.⁶ Ferenczy Jánost egy ideig a pálos Barabás Gellért taní-

3 DONCSE CZ Etelka, „»Mivel én nem olly ártatlanúl viseltem a' fogságot...«: Verseghy Ferenc és az udvari propaganda”, in *„Közöttünk a mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 189–196; DONCSE CZ Etelka, „»Rákótzai keservekbe merülvén könyveket tsavart szemekből«: Verseghy Ferenc a nádor környezetében”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: reciti, 2020), 351–363; DONCSE CZ, *Szerep és identitás...*, 196–199.

4 *Magyar írók élete és munkái*, szerk. SZINNYEI József, 14 köt., (Budapest: Hornyánszky: 1891–1914), 3: 404–406; Uo., 4: 1211–1222.

5 HORVÁT István, *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd és SZAUDER Józsefné (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967); HORVÁT István és FERENCZY János, *Levelezése*, szerk. Soós István, Magyarországi tudósok levelezése 2 (Budapest: MTA ITI – Magyar Színházi Intézet, 1990); *Napi jegyzések Ferenczy János, a Törvénynek harmadik esztendő-béli balgatója által, Pesten 1805–1806*. A kézirat jelzete: OSZK Kt. Quart. Hung. 463.

6 KISBÁN Emil, „A pálosok és a tanügy”, *Regnum: Egyháztörténeti évkönyv 1938–1939*, 267–306.

totta.⁷ Horvát István 1791 és 1799 között a székesfehérvári gimnázium növendéke volt, ahol a tanári kar egy részét még ezekben az években is egykori pálosok alkották.⁸ Emellett Horvát szolgálati helyén, az Ürményi családnál házikáplánként a szintén egykori pálos Potyondi Rafaelt alkalmazták.⁹

Horvát és Ferenczy szövegeiből ugyanakkor kitérő, hogy az egykori pálosokkal kialakult nexusaik alapjait inkább az egyes szerzetesekhez fűződő személyes kapcsolatok, közös érdeklődés, közös múlt jelentették, nem pedig a közös vallás. Látni fogjuk: kritikáiknak pálos ismerőseik vonatkozásában is hangot adtak. Kifejezetten elutasították a papi hivatás nem hiteles megélését, kifogásolták azt a vallásosságot, amely elsősorban vagy kizárólagosan az ajtatósságokban, külső vallásgyakorlatokban nyilvánul meg. Jól illusztrálja ezt az alábbi néhány szöveghely is:

Egyenként ki söprűzést érdemlene a' Papságnak nagyobb része, mert a' hol több Pap együtt lakik, egyéb nem esik napestig Jádszásnál, evésnél, ivásnál, részegeskedésnél, süvöltésnél, kurjongatásoknál és több efféléknél. Mennyen valaki társoságokba tapasztalni fogja bennök a' Parasztoknál gorombább természetet. Eképen taníttatik a' szelídség, a' mértékletesség, a' jozanság, a' dolgosság és igazi emberhöz illő élet mod? A' törvény be töltésben áll az igazi Isteni tisztölet Kant bölts oktatása szerint nem az Olvasó morzolásban, imádság olvasásban és breviárium mondásban. [...] Ösmérek sok olyan Papokat, ki a' falu tsap házán együtt isznak keresztyén hiveikkel; ösmérek olyanokat is, kik a' szegény paraszt jobbágyat annyira meg vetik, hogy vele szállani illetlenségnek tartják: Ezek gögösködésekkel, amazok motskos le ereszkedésökkel vesztegetik meg a' népet.¹⁰

Midőn töle Pestre vissza értünk hat orakor, akkor tartatott a' Váras Templomába Krisztusnak föltámadása. Meg vártuk a' pompás ki jövetelt és járkálást a' nagy piatzon. Mindannyi ekkori történeteknél leg furtsábbnak tetszett nekünk: hogy a' Duna partán ki szegeztetett Mózsar Álgýukat mind a' Processió előtt, mind a' járkálás alatt dur[r]ogtatták. Az első lövések, kétség kívül, arra tzéloztak, hogy Krisztust mély álmából föl ébresszék; az utóbbiak pedig, ha szabad tréfásan vélekedni, a' végre tétettek, hogy a' föl ébredt Krisztus ismét el ne alhassék,

7 HORVÁT és FERENCZY, *Levelezése...*, 9.

8 DEMETER Zsófia és GELENCSE Ferenc, *Székesfehérvár anno...: Pillanatképek egy város életéből*, A Fejérmegyei Múzeumegyesület kiadványai 6 (Székesfehérvár–Veszprém: Fejér Megyei Múzeumegyesület–Pannon, 1990), 175.

9 *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1993–2014), 11: 181.

10 HORVÁT, *Mindennapi...*, 198.

és álmatlansága mellett a' kövesztett Zsódor meg étethessék negyven napi bötülésünk után.¹¹

Ma ugyan a Papistáknál hanvazó szerda vagyon. Bé hamvazzák a kinek tetszik homlókat. Miért a Kálvinista az tartja: hogy a Pápista okosabb legyen. De mi természetesebben gondolkodunk, mai napot varsangi napok közé iktattuk, és estve tántsoltunk, 's vigadtunk. Magam is a szent hamu helett a tanzban a port szórnám fejemre.¹²

Horvát és Ferenczy naplóiban és egymással váltott leveleiben számos egykori pálos szerzetes neve felbukkan: Virág Benedeké, Verseghy Ferencé, Potyondi Rafaelé, Szentgyörgyi Gellérté, Barabás Gellérté, Kreskay Imréé, Kemény Antalé, Némethy Kristófé, Ányos Pálé, Zsolnai Péteré, Szluha Györgyé, Egyed Joachimé, Hőgyészi Lajosé. Közülük némelyekkel szorosabb, személyes ismeretségben álltak, némelyeket futólag ismertek, s voltak olyanok is, akiknek csak műveit olvasták.

A két fiatal jogászhallgató a felsoroltak közül feltehetően Virág Benedekhez állhatott a legközelebb. Szövegeikben a pálosok közül az ő neve fordul elő a legtöbbször, s úgy tűnik, őt látogatták a legrendszeresebben, pontosabban szólva: írásaikban a Virágnál tett látogatásokról számolnak be a leggyakrabban. Virág a források keletkezése idején az ötvenes éveiben járt, jó ideje Budán élt. Pálosként a leghosszabb ideig Székesfehérváron szolgált. 1780-tól tanított a város pálos gimnáziumában, s a munkát a rend feloszlatása után is folytatta az immár királyi gimnáziumban, expálos és világi kollégákkal együtt.¹³ 1797-ben egészsége megrendülésére hivatkozva kérte felmentését e feladat alól, s hamarosan elhagyta a várost. Pestre költözött, s nevelőként helyezkedett el a Batthyány családnál. Rövidesen azonban – ugyancsak egészségi okok miatt – ettől a megbízatásától is megvált, s Budán telepedett le. Székesfehérvári évei alatt tanította Horvát Istvánt, ismeretségük vélhetően innen ered.¹⁴ A naplók és levelek nyomán úgy tűnik, Horvát szorosabb kapcsolatban állt Virággal, mint Ferenczy. Könyveket cseréltek egymással, megvitatták olvasmányélményeiket, megmutatták egymásnak készülőfélben lévő írásaikat, megosztották egymással a másoktól kapott levelek tartalmát.¹⁵ Horvát ugyanakkor nem volt elfogult Virággal szemben, annak Aranybulla-fordítása nem nyerte el tetszését, s kifogással illette azért is, mert a szakmai féltékenység jeleit vélte felfedezni

11 Uo., 132.

12 *Napi jegyzések...*, 61v.

13 LAKATOS Dénes, „Virág Benedek megválása a tanári széktől”, *Irodalomtörténet* 15, 1. sz. (1926), 13–14; KARACS Zsigmond, „Felvetések és kérdések Virág Benedek származásáról”, in *Decus solitudinis: Pálos évszázadok*, szerk. ÖZE Sándor és SARBAK Gábor, Művelődéstörténeti műhely: Rendtörténeti konferenciák 4/1 (Budapest: Szent István Társulat, 2007), 388–395.

14 Uo.

15 HORVÁT, *Mindennapi...*, 61, 63; HORVÁT ÉS FERENCZY, *Levelezése...*, 67.

nála Kisfaludy *Himfyje* kapcsán.¹⁶ Ferenczy vélhetően Horvát révén kötött ismeretséget Virággal, s csakhamar ő is bizalmasai körét gyarapította. A bizalmi viszonyt jelzi, hogy Virág egy alkalommal őt bízta meg azzal, hogy vegye fel és továbbítsa neki nyugdíját.¹⁷ Ferenczy Horvátnak írt leveleiből olyan részleteket is megtudhatunk Virág jelleméről, szokásairól, melyeket más források rejtve hagynak:

Virágnál délután valék, egészséges, a' fejér köntöseben hállósüveg lévén fejében mosolgot – úgy vagyon fel öltözve, mint a' diót rágo Sz. Zoroardus Nitra környékén!¹⁸

Viragunk Revainak halála értésére keservesen sirt előtem.¹⁹

Virág már az új szálásába költözött. Nagy urat jadzik. a Rátz város felé vezető utban az úgy nevezett Arany Keresztnél a' felső emeletet egészen ő bírja. Négy ablakokat számlálsz téres szobájában; három szegletekben annyi asztalokat; egyiken ki ütött könyveket, a' másikon téntát papirost, a' harmadikon föld abroszokat; majd egyikhez, majd másikhöz fordul; dölős commoditásban majd a' széles palotájába sétálgat, tanul, ír, gondolkodik. Tegnap jó arabiai italt készített, a' szobájiról (mert négy vagy öt vagyon) ditséretkebe merülvén nagy üdeig tartóztatott. Meddig tart a' meg elégedés, nem tudom, véres a' költő, hirtelen meg ún mindeneket!²⁰

Ferenczy igyekezett a segítségére lenni akkor is, amikor az 1810-es tűzvészben leégett a lakása és odaveszett mindene.²¹ Horvát és Ferenczy elsősorban a filosz Virág társaságát kereste, nem az egyházi személyét. Szövegeikben viszont találhatók olyan utalások is, amelyek a pap, illetve exszerzetes Virágról vallanak. A *Mindennapi*ből például kiderül, hogy Virág a tabáni templomban szokott „rövid és katonás” miséket bemutatni, melyek egyikén Horvát is részt vett,²² azonban ez nem lehetett gyakori szokása: „Kilentz óra tájban Virágra rohantunk Ferentzyvel, de, mivel egy kopott szutykos Breviáriumot tartván híréért be mentünk markában, misézni szandékozott, hon hagytuk azonnal.”²³ Egyházi kérdések azonban minden bizonnyal szóba kerülhettek köztük, erről Horvát és Ferenczy ír a maga naplójában.

16 HORVÁT, *Mindennapi...*, 110–111.

17 Uo., 85.

18 Ferenczy János Horvát Istvánnak, Pest, 1806. november 1., in HORVÁT és FERENCZY, *Levelezése...*, 23.

19 Ferenczy János Horvát Istvánnak, Pest, 1807. április 2., in Uo., 98.

20 Ferenczy János Horvát Istvánnak, Pest, 1807. április 27., in Uo., 103.

21 Ferenczy János Horvát Istvánnak, Bécs, 1810. november 4., in Uo., 228.

22 Ma: Alexandriai Szent Katalin-templom, Budapest. Horvát, *Mindennapi...*, 228.

23 Uo., 92.

Schediustól Virághoz intéztem utamat. Nála lévén egyszerre a' beszéd között el ragadtattunk gondolkodásunkban, és igen sokat beszélünk a' mai Környüállásokról a' Benedictinusi, Premontratenzisi, Szisztertziai tanításból várható férges gyümöltre, a' Papoknak, de kiváltképen szerzetes Atyáknak, ujj sokasulásokról. 's. a'. t. Ezekből mi annyira jót várunk: a' mennyire alkalmatosságot szolgáltathatnak 's nyújthatnak Magyarainknak föl ébredésekre.²⁴

Őtt órákor Virágot látogattam meg, előhozta neki Vácson ki jött illy nevű munkát, *Compendium Historiae Ordinis 1i Eremitae Pauli &c.* fájdalommal mind magam beszillem, mind Virág halgatta ezen 19. század ekét meg tsufító, nemzetünk gyalázatára vállo rut munkában lévő kábaságokat, rendetlenségeket, közre botsajtottak némely barát élethez, restségre tunyaságra hajlando Expaulinusok, kik már 1802. esztendőbéli Ország Gyűléskor vissza tételőket sürgették; hogy jövő Gyűlésre több gyáva szivűek előtt ártalmas ügyeket lábra állíthatnák ezen hitván könyvecskében az ő semmi tselekedeteiket, Országhoz való érdemeiket sikráztatják. Édes Hazánk tsak Jósef üdeiben, ki a henye barátoktól őtett ki tisztogadni iparkodott, némelly világosodásra kapott és ebben meg lehetsz előmeneteleket tett, melly lépéseit hátráltatják újra vissza fészkeltetett szerzetesek, uj vakságba merülnek ezek által nevelt Haza gyermekei; fájdalom meg gondolnunk, az Jesuiták mit miveltek édes Hazánkban! Minden nemzet törekedik pallérozásán, a polgárokat munkás életre, Haza ditsőségére szoktatja, tsak nálunk a henye, rest férgek, hogy újra nemzetünket ártalmás hibákkal el sédéthessék, tunya életők tartására vihessek, föl álléttak. A Paulinusok Virág vallása szerint tsak vendégségben töltötték életőket, el széledések után némely vidám elméjű fiak a Magyar Literaturában leg inkább forgolódni kezdettek, kiknek hogy nagy érdemek vagyon, meg köll ősmérnünk. De meg hasonlanak, mihelest a klastromokban vészik magokat, a Haza boldogságáról el fognak felejkezni, az Udvarhoz alaton hízelkedéssel lévén nemzetünket el kábétják. Édes Haza, allik gyógyulni kezdettek sebeid, és íme újra fel szaggattatnak, és még meg szokasétnak! eddig más nemzetekkel együtt a Papi rend súlyos igaja alatt örök sötétségben hevértél, allig az Eg szemeidbe az Hasznos Igazság sugárait fényleltette, már otsmán betegségbe visza rántani gonosz magzatid ohajtanak!²⁵

24 Uo., 109.

25 *Napi jegyzések...*, 22v–23r

A két idézet elsősorban a naplóírók attitűdjéről nyilatkozik, nem Virágéről, de hogy beszédtéma volt köztük a pálos rend, illetve a rend újraindításának lehetősége, jelzi, hogy Virágot is foglalkoztatta a téma.²⁶

Horvát és Ferenczy naplóiban és egymással váltott leveleiben Virág Benedek mellett Verseghy Ferenc neve is gyakran feltűnik. Verseghy negyvenes évei második felében jár ekkor, s múltja a Martinovics-összeesküvésben való részvétele miatt súlyosan kompromittált.²⁷ Egyelőre nem ismert olyan forrás, amely személyes ismeretségük kezdeteire utalna. Talán Virág Benedeken keresztül teremthetett köztük kapcsolat. Virág Verseghy hosszúra nyúlt fogsága idején is tartotta a kapcsolatot Verseghy édesanyjával, információkkal látta el és tájékoztatta várható hazatéréséről Kazinczy Ferencet, sőt Verseghy szabadulása után egymásnak szánt leveleiket is ő továbbította.²⁸ Nem kizárt, hogy szerepe volt abban is, hogy egykori tanítványa, Horvát István beajánlotta Verseghyt az Ürményi családhoz házikáplánnak nem sokkal annak szabadulása után.²⁹ Bár a megbízást végül nem nyerte el, a kapcsolat megmaradt Horváttal és körével. Horvát és Ferenczy szövegei értékes és pótolhatatlan adalékokat szolgáltatnak Verseghy szabadulás utáni éveire. Általuk pontosabb képet kapunk kapcsolati hálójáról, visszailleszkedési kísérleteiről, s bizonyos politikai kérdésekről vallott véleményéről is.³⁰ A naplóírók Révai Miklós köréhez tartoztak, aki ez idő tájt nyelvészeti kérdésekben összekülönbözött Verseghyvel. Nemcsak passzív szemlélői voltak a vitának, hanem a Révaival való eszmecserék aktív résztvevőjeként alakítói is annak.³¹ Kapcsolatuk épp e vita miatt szakadt meg 1806 táján.

Horvát és Ferenczy hátrahagyott írásaiban ugyancsak gyakran előfordul Potyondi Rafael neve. Potyondi a pálos rend feloszlataáig Székesfehérváron szolgált, 1786 után pedig Válon élt az Ürményi család szolgálatában, házikáplánként és nevelőként. Horvát Istvánt e családot szolgálva ismerhette meg, ő ugyanis szintén nevelőként, a jogi ismeretek oktatójaként állt alkalmazásban ugyanannál a családnál.³² Ferenczy vélhetően Horvátot keresztül ismerkedhetett meg Potyondival. Horvát szövegei gyakrabban említik. Ezekből az említésekből úgy tűnik, kapcsolatukat az Ürményi családnál ellátott hasonló

26 A pálos rend visszaállításának lehetőségéről lásd: HERMANN Egyed, „Kísérletek a pálosok visszaállítására a 18. sz. fordulóján”, *Theologia*, 2 (1935): 63–67; KÁRPÁTI Zoltán Endre, „A pálos rend visszatelepítésére tett kísérletek”, *Egyháztörténeti Szemle*, 11, 4. sz. (2010): 58–78; KISBÁN Emil, „A Pálosrend eltörlése”, *Regnum: Egyháztörténeti évkönyv*, 2 (1937): 206–243.

27 DONCSE CZ, *Szerep és identitás...*, 193–194.

28 Uo., 198.

29 Uo.

30 Horvát és Ferenczy szövegeinek Verseghyre vonatkozó utalásait részletesen elemeztem Verseghyről szóló monográfiámban. Uo., 198–228. Vö. DONCSE CZ, „Mivel én nem...”; DONCSE CZ, „Rákótzai keservekbe...”.

31 Uo., 223.

32 *Magyar katolikus lexikon...*, 11: 181.

feladatkörük, valamint irodalmi érdeklődésük határozta meg. Az ötvenes évei derekán járó Potyondi székesfehérvári évei alatt közeli barátja volt Ányos Pálnak, az ő és Kreskay Imre írásait is ő közvetítette Horvátnak.³³ Árpád-házi Szent Margit tiszteletére összeállított imádságoskönyvét ugyancsak Horvát korrektúrázta.³⁴ Horvát szövegeiből képet kaphatunk arról, miként működött házikáplánként Potyondi az Ürményi családnál, ugyanakkor számos kritikus észrevételt is olvashatunk tollából a katolikus szokásokat, illetve Potyondi vallásgyakorlását illetően. Úgy tűnik, hogy Horvát Potyondi társaságában, munkatársaként ugyan maga is részt vett néhány szertartáson, s követett néhány szokást, a konzervatív katolikus állásponttól eltérően vélekedett róluk. Naplójából például kiderül, hogy hamvazószerdán Potyondi őt is meghintette hamuval, ennek kapcsán Horvát lényegében saját, a lélekvándorlásról való elképzeléseit fejtí ki:

Mindanyájunkat Potyondi, minek utánna én már 6. esztendőől fogva benne részes nem voltam, öszve hamvazott, hogy a' halálról emlekeztessen. Ettől nem félni, 's erről mind untalan bátran gondolkozni már akkor meg tanúltam: mikor a' Fizikának rendszabásait hallgattam. [...] Készen vagyok minden üdő pertzentésben a' halálra: mert a' Religiónak szövevényes szentségei, és dogmái fejemet rémítő fészekkel most már nem tölthetik. Romlásom más ujjabb testeknek eredetök leszen: ki köll tehát valahára innét vesződséges vagy gyönyörűséges lakásomból lépnem; hogy a' következendőknek utat nyissak a' be jövetelre.³⁵

Hogy e nézeteit megosztotta-e Potyondival, s hogy azok milyen reakciót váltottak ki az egykori pálos szerzetesből, arról nem tudunk meg többet, arról viszont igen, hogy akadt alkalom, amikor az egyházat, illetve a vallást illető kérdésekben összekülönböztek. Ilyen volt, amikor arról vitatkoztak, hogy kinek van joga a szerzetesi fogadalomtétel idejét és korhatárát megszabni, az uralkodónak, vagy a pápának.

Ebéd alatt három esztendő el folyásától fogva leges leg először mondtam ellene Potyondi allításának: midőn azt vítatta balgatagúl; hogy gazemberek 's igazságtalanok azok a' fejedelmek: kik a' Religiosa Professióra nézve alkalmatos üdőt és bizonyos esztendőt szabnak ki a' szerzetes Atyáknak. Ezen hatalmat ő, mivel Transalpinus Theologus, ugyanis Rómában végzette el a' Sz. Theológiát, a' Romai Pápára, kinek a' ruháját

33 HORVÁT, *Mindennapi...*, 117.

34 HORVÁT, *Mindennapi...*, 308–309; *Ditsőséges szűz Szent Margit IV. Béla magyar király leányának tisztelete. Az ábítatos magyarság számára írta Potyondi Ráfáel Első Remete Szent Pál rendén lévő áldozó pap.* Pesthen, Nyomt. Trattner Mátyásnál 1805.

35 HORVÁT, *Mindennapi...*, 101.

is Ereklýe gyanánt tisztóli a' hideglólés ellen, akarta vala erőnek erejével tsavarni. Alig mondottam ellent vélekedésének, tüstént szokása szerint (mert nagyon hirtelen haragú mihelt valaki előtte nem Ipse dixit) poka szint nyert. Ha hatalmában lett volna bizonyosan egynehány poflével ki füzetett volna.³⁶

Az idézett szakasz folytatásában Horvát hangsúlyozza, hogy Potyondi egyébként igen szelíd, derék, jámbor habitusú ember, kiváló hazafi. Megemlíti, hogy támogatja a magyar nyelv minél szélesebb körben való használatát, a mise nyelven való bemutatását azonban ellenzi.³⁷ Hosszan lehetne sorolni azokat a szöveghelyeket, ahol Horvát kifogásolja, ahogy Potyondi megéli vallásosságát, ostorozza például az ereklýék és a pápa túlzottnak ítélt tiszteletét, valamint a böjtöt is.³⁸ Horvát naplójának igazi értéke azonban az, hogy felfedi: Potyondi egy évtizeddel a rend feloszlata után is ragaszkodott pálos identitásához. 1806 januárjában például Remete Szent Pál közelgő ünnepe alkalmából látta vendégül ismerőseit, köztük Horvátot is, s egykori rendtársai közül Szentgyörgyi Gellért rendszeresen látogatta.³⁹ Pálos voltát hangsúlyozza már említett, 1805-ben megjelent imádságoskönyvének címlapja is, melyen „Első Remete Szent Pál rendén lévő áldozó pap”-ként definiálja magát.⁴⁰

Szentgyörgyi közel egyidős volt Potyondival, s pályája is nagyon hasonlóan alakult: a rend feloszlatakor a pápai gimnázium tanára volt, azt követően pedig nevelői feladatokat vállalt Pesten, Jankovich Miklós családjánál.⁴¹ Horvát is ismerte, s ezt az ismeretséget feltehetően Potyondinak köszönhette. A *Mindennapiban*, nem gyakran ugyan, de megemlíti találkozóikat, s azt is, hogy ismeri munkáit.⁴²

Szentgyörgyihez hasonlóan pápai kötődésű volt, s ugyancsak kapcsolatban állt Horváttal és Ferenczyvel Barabás Gellért is. A vizsgált forrásokban emlegetett egykori pálosok közül az idősebbek közé tartozott, a naplók és levelek keletkezése idején hatvanas éveiben járt. Horvát Ferenczy révén ismerhette meg, akit pápai évei alatt Barabás Gellért tanított, s akiről emlékeztén utóbb is hangsúlyozta, mennyit köszönhet neki.⁴³ Ismeretségük később is szoros maradt. Horváttal folytatott levelezéséből kiderül, hogy mindketten figyelemmel kísérték sorsának alakulását, megmutatták egymásnak vele váltott leveleiket,

36 Uo., 116.

37 Uo., 117.

38 Uo., 116, 117, 131.

39 Uo., 288, 342.

40 *Ditsőséges szűz Szent Margit...*

41 *Magyar katolikus lexikon...*, 11: 181; BAKONYVÁRI Ildefonz, *A pápai katolikus gimnázium története a pálosok és a bencések idejében 1638–1898* (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998), 85.

42 Horvát, *Mindennapi...*, 183, 342.

43 *Napi jegyzések...*, 11r–11v.

aggódva megélhetéséért nyomon követték nyugdíjmelési kérelmeinek ügyét, az információkat pedig, amelyek birtokukba jutottak, valamennyiük közös ismerősével, Potyondival is megosztották.⁴⁴

Kreskay Imre, a pesti pálos rendház egykori könyvtárosa is azon volt pálos szerzetesek közé tartozik, akik az abolíció után házikáplánként, nevelőként helyezkedtek el. Mivel a nevelői megbízások határozott időre szóltak, s a növendékek életkorához kötöttek voltak, szolgálati helyei időnként változtak. Ugocsa, Somogy, Fejér és Veszprém megyét is megjárta.⁴⁵ Valószínűleg Ferenczy Jánoshoz állhatott közelebb, a *Mindennapi* szerint Ferenczy vitte el Horváthoz, akinek közbenjárását kérték, hogy az országbírónál segítsen elérni Kreskay nyugdíjának megemelését.⁴⁶ Horvát arról is megemlékezik naplójában, hogy a találkozó alkalmával Kreskay megmutatta neki egy versét, melyben a szerző „*Napoleont nyak tilóra kárhoztatja a' Párisi piacon*”.⁴⁷ Horvát ezt nem tartotta egyházi emberhez méltó gesztusnak.⁴⁸

Barabás Gellért és Kreskay Imre mellett, az egykori pálos szerzetesek közül Kemény Antal is azon atyák közé tartozik, akiknek ügyes-bajos dolgaiban Horvát és Ferenczy igyekezett segíteni. A pápai születésű Kemény Antal vélhetően Ferenczyvel állhatott közelebbi ismeretségben, az ő naplójában olvasható a legtöbb érdemi megjegyzés róla. Pápán 1786-ig működött pálos gimnázium. 1786 után szünetelt a tanítás, s csak 1794-ben indult újra az immár kisközségi iskolaként újjászerveződő intézményben. 1806-ban a gimnáziumot bencések vették át.⁴⁹ Kemény 1794-től tanított itt, az 1800-as évek elejére azonban megrendült az egészsége, ezért 1804-ben a felmentését kérte. Állapotát hiába igyekezett orvosi igazolásokkal alátámasztani, hosszú ideig nem sikerült elérnie, hogy nyugdíjazzák.⁵⁰ Ferenczy ebben az ügyben igyekezett a segítségére lenni, s kérelmét előbb a Királyi Tanácshoz, majd Szerdahelyi György Alajoshoz, a Helytartótanács tanügyi előadójához vitte, támogatást kérve.⁵¹ Keményt végül 1806-ban nyugdíjazták.⁵²

Horvát naplójából megtudhatjuk, hogy az 1800-as évek elején tartotta a kapcsolatot a székesfehérvári egykori pálos gimnázium egykori pálos tanárával, Némethy Kristóffal is. Naplóbejegyzései arra utalnak, hogy ismerte és

44 Ferenczy János Horvát Istvánnak, Pest, 1807. december 24., in HORVÁT és FERENCZY, *Levelezése...*, 152; Ferenczy János Horvát Istvánnak, Bécs, 1810. június 24., in HORVÁT és FERENCZY, *Levelezése...*, 219.

45 DONCSE CZ, *Szerep és identitás...*, 76.

46 HORVÁT, *Mindennapi...*, 445.

47 Uo., 445. Más alkalommal Potyondi juttatta el hozzá Kreskay egy versét. Uo., 260–261.

48 Uo., 445.

49 *Magyar katolikus lexikon...*, 12: 901.

50 BAKONYVÁRI, *A pápai katolikus gimnázium...*, 72–73.

51 *Napi jegyzések...*, 46r, 64r.

52 BAKONYVÁRI, *A pápai katolikus gimnázium...*, 73.

értékesnek tartotta Némethy könyvgyűjteményét, melyből Némethy egy Plutarkhosz-kötetet küldött Horvát közvetítésével az Egyetemi Könyvtárnak.⁵³ Bár nevével alig néhányszor találkozunk a *Mindennapi*ban, Horvát számára fontos lehetett a véleménye: tőle kért tanácsot akkor is, amikor 1805-ben országgyűlési írnoknak kérték fel, s azon tűnődött, elfogadja-e a megbízást.⁵⁴

Elszórt említések mutatják, hogy Horvát és Ferenczy, ha személyesen nem is, vagy csak felületesen, de más pálosokat is ismertek. Horvát naplója utal rá, hogy nem ismeretlenek előtte Zsolnai Péter és Ányos Pál versei,⁵⁵ s azt is elárulja, hogy Horvát egy látogatása alkalmával Potyondi Rafael Ányos szövegei közül egynek a dallamát is megtanította Vitkovics Mihálynak.⁵⁶ Ferenczy naplójának e dolgozatban már idézett részlete pedig elárulja, hogy eljutott hozzá Szluha György névtelenül publikált, a pálos rend történetét összefoglaló, *Compendium historiae sacri, religiosi, ac proprie Hungaricae Ordinis S. Pauli* című munkája.⁵⁷ Emellett Horvát naplójának a *Magyar Országi Tudósok és Írók, kiket e' kédig* (1809.) *esmérek személyesen látásból és társaságból* című fejezete arról vall, hogy Horvát legalább látásból ismerhette Egyed Joachimot és Hőgyészi Lajost is.⁵⁸

Horvát István és Ferenczy János naplói és egymással váltott levelei arról tanúskodnak, hogy az 1800-as évek első felében több egykori pálos szerzetessel tartották a kapcsolatot. Szembeötlő, hogy expaulinus ismerőseik nagy része szülővárosaikhoz, Pápához vagy Székesfehérvárhoz kötődött, s hosszabb-rövidebb ideig tanított az e városokban működő, korábban a pálos rend vezette gimnáziumokban. Ismeretségük vélhetően ezekből az évekből datálható. A vizsgált szövegekből kiderül, hogy a két huszonéves joghallgató nyomon követte az atyák sorsának abolíció utáni alakulását, látogatták őket, vagy levélben tartották velük a kapcsolatot. Olvasták készülőfélben lévő vagy már megjelent műveiket, könyveket cseréltek velük, megvitatták közös olvasmányaikat, számítottak a tanácsaikra, és segítségükre voltak hivatalos ügyeik intézésében. Kötődéseik nem a közösen megélt vallásosságon, inkább a közös múlton, illetve a közös érdeklődésen alapultak. Bár viszonyulásuk az atyákhoz semmiképp sem nevezhető elfogulatlannak, alapvetően elismerően szóltak róluk, s ha a szükség úgy hozta, lehetőségeikhez mérten tevékenyen támogatták is őket. A volt pálosok közül talán csak Verseghy a kivétel. Bár szabadulása után Horvát igyekezett számára megélhetést nyújtó állást találni, kapcsolatukra árnyékot vetett a Révai-Verseghy-vita. A szövegek alapján úgy tűnik, talán vele

53 HORVÁT, *Mindennapi...*, 203.

54 Uo., 204–205.

55 Uo., 122.

56 Uo., 259.

57 *Compendium historiae sacri, religiosi, ac proprie hungariae ordinis S. Pauli primi eremitae, cum cathalogo monasteriorum, et virorum illustrium ejusdem ordinis*, Vacii, Typis Antonii Gottlieb Maramarosiensis, 1804.

58 HORVÁT, *Mindennapi...*, 416, 417.

voltak a legkevésbé lojálisak: miközben leggyakrabban látott ismerőseik közé tartozott, akinél kedélyes társalgások résztvevői voltak, s akinek mindennapjáról a legapróbb részleteket is tudták, nem osztották meg vele, hogy Révai legszűkebb köreihez tartozván maguk is őt bíráló kiadványok létrehozásán munkálkodnak. Nem lehetetlen, hogy konfliktusukat nem pusztán a nyelvészeti kérdésekben vallott eltérő felfogásuk okozta. Kazinczyhoz hasonlóan talán ők is kifogásolhatták, milyen hamar közel került Verseyhy az országot vezető elit köreihez a szabadulása után.⁵⁹

A Horvát és Ferenczy körül rekonstruálható, hajdani pálos szerzetesekből álló körről a jelen dolgozatban vizsgált forrásokból nemcsak az derül ki, hogy egyes atyák kötődtek a két, egy ideig Pest-Budán tanuló fiatalemberhez, hanem az is, hogy a pálos közösség tagjai között az abolíció után sem szakadtak meg a kapcsolatok. E kapcsolatok fenntartásának egyik kulcsfigurája a Verseyhyvel egy városrészben lakó Virág Benedek mellett alighanem Potyondi Rafael lehetett. A szövegek elárulják, hogy ismerősei körében terjesztette egykori rendtársai verseit, s talán ő volt az, aki közülük a legtöbbekkel tartotta a kapcsolatot. A *Magyar katolikus lexikon* Potyondiról szóló szócikke neki tulajdonítja az alábbi kéziratot is: *Libellus mortuorum ab anno 1714*. Nem más ez, mint egy jegyzék, amely a pálos szerzetesek halálozási dátumait tartalmazza. A lexikon szerint az utolsó bejegyzés, maga Potyondi halálának ideje, Horvát István kezétől származik, aki a kéziratot később a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adományozta.⁶⁰ Hasonló jellegű bejegyzéseket találunk az ugyancsak az OSZK Kézirattárában őrzött, *Liber vitae et mortis* című kéziratban is, amely 1759-től kezdve veszi jegyzékbe a pálos rend tagjait a rendbe lépésük és haláluk pontos dátumát és életkorukat is feltüntetve.⁶¹ A kézirat néhány rendtag esetében az abolíciót követően is tartalmazza a halál idejét. A kézirat-katalógus possessori bejegyzése szerint Jankovich Miklóstól került a közgyűjteménybe. Nem kizárt, hogy Jankovichhoz pedig a nála nevelői feladatot ellátó Szentgyörgyi Gellértől jutott. E két jegyzék megerősíti a naplók-

59 DONCSEZ, *Szerep és identitás...*, 198–228.

60 *Magyar katolikus lexikon...*, 11: 181. A szóban forgó mű pontos címe: *Libellus mortuorum [ordinis sancti Pauli primi eremitae] ab anno professionis Martini Poharnok. 1714–1812*. A kézirat egy kolligátumban foglal helyet: OSZK Kt. Duod. Lat. 74. *Enchiridion meditationum pro sacris exertitiis fratris Petri Gnadt ordinis sancti Pauli primi eremitae; quas ille ad suum usum ex variis piis authoribus collegit, formavit, et in decem dierum ordinem digessit. Anno 1703*. ff. 80v–145. Az OSZK Kézirattárának elektronikus katalógusa szerint a kolligátum possessora Potyondi Rafael volt. Kéziratár: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának katalógusai in *Arcanum DVD könyvtár V* (Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., 2004).

61 D. O. M. A. *Liber Vitae, et Mortis. Sive: Cathalogus Fratrum Ordinis S. Pauli Eremitae, Almae Provinciae Hungariae. Juxta Senium emissae Professionis, actu vivorum, mortuorum, conscriptus Anno Domini 1759*. A. P. F. A. B. E. O. P. A kézirat jelzete: OSZK Kt. Quart. Lat. 1144. Vö. Kéziratár: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának katalógusai in *Arcanum DVD könyvtár V* (Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., 2004).

ból és a levelezésből kiolvasott információkat, s azt igazolja, hogy voltak pálosok, akik a rend feloszlatását követően is igyekeztek követni rendtársaik életének alakulását.

Pauline Connections in the Diaries and Correspondence of István Horvát and János Ferenczy

This study investigates the post-dissolution trajectories of former Pauline monks in Hungary, focusing on references found in the personal writings of two early 19th-century Hungarian intellectuals: István Horvát and János Ferenczy. Drawing from their diaries and extensive correspondence, the paper sheds light on how relationships with former Pauline friars persisted after Emperor Joseph II disbanded the order in 1786. While the abolition of monastic communities has been thoroughly discussed in historiography, the individual fates of monks remain underexplored. Horvát and Ferenczy, both law students in Pest with ties to Catholic circles and former Pauline educational institutions in Székesfehérvár and Pápa, maintained contact with numerous ex-Paulines, including prominent figures like Benedek Virág, Ferenc Verseggy, and Rafael Potyondi.

The study reveals that their relationships were based not on shared religious practice but rather on intellectual exchange, mutual respect, and shared personal history. Horvát and Ferenczy offered practical help, such as editorial support and advocacy in administrative matters. Their writings also contain candid critiques of clergy and monastic culture, revealing both admiration and skepticism toward religious authority. The paper emphasizes the unique value of ego-documents in reconstructing the social networks and lived experiences of former monks, especially highlighting how certain figures, like Potyondi, remained committed to their Pauline identity and acted as hubs within the post-abolition Pauline diaspora. Through meticulous analysis, the article enriches our understanding of the fragmented yet enduring Pauline legacy in post-Enlightenment Hungary.

„NE TEDD LE LANTODAT!”
NÉMET-MAGYAR IRODALMI KAPCSOLATOK
ÉS NEMZETI KÖLTÉSZET A 19. SZÁZADBAN

•

„LEG DEINE LAUTE NICHT WEG!“
DEUTSCH-UNGARISCHE
LITERATURBEZIEHUNGEN UND
NATIONALLYRIK IM 19. JAHRHUNDERT

TÓTH KÁLMÁN

Hogyan lesz Hermannból Árpád?

Kis János *Chernel Dávidhoz* című költeményének
eszmétörténeti háttéréhez

1. Bevezetés

Kis János (1770–1846) költői és írói életművének megítélése már életében jelentős változáson ment keresztül. Míg Kazinczy és Kölcsény a magyar irodalom legjelentősebb alkotói között tartották számon, az új romantikus nemzedék képviselői egyre inkább számon kérték munkáin az eredetiség hiányát. Az 1840-es években költeményeit sajtó alá rendező Toldy Ferenc számára is elsősorban irodalomtörténeti szempontból fontos Kis költészete, nem műveinek esztétikai értéke miatt. A jelenség háttérében az írói pályáját 1790 körül kezdő Kis által egész pályafutása során képviselt klasszicista esztétikai paradigma korszerűtlenné válása állt. Az új, a „semiből világokat teremtő” zseni kultuszát középpontba állító paradigma képviselői számára a Kis által művelt *imitatio*-alapú poétika elvesztette művészi értékképző potenciálját. Kis János leveleinek és *Emlékezéseinek* tanúsága szerint maga is tisztában volt ezzel a változással, és fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy magát nem tartja eredeti alkotónak, és művei jórészt az általa olvasott és megkedvelt antik és modern szerzők magyar nyelvre átültetett utánérzései.¹ Utánérzései azonban nem jelentettek szolgai fordítást vagy önállótlan utánzást (korabeli szóhasználatul *majmozást/majmolást*), hanem a Kazinczy által képviselt nézettől összhangban az „idegen szépségek” magyar nyelvre való átültetésével hozzájárultak annak a művelt nyugati nyelvek „polczára” történő felemeléséhez, és a nyugati eszmék adaptációjához. Kis a 18. századi német költészet magyar nyelvű recepciójában kulcsszerepet játszott irodalmi olvasmányélményeinek kreatív utánérzéseivel. Tanulmányomban ennek az interkulturális transzferfolyamatnak egy konkrét példáját vizsgálom meg Kis János 1807-ben keletkezett, *Chernel Dávidhoz* című episztolája és annak Gragger Róbert által beazonosított² német mintája,

* A szerző irodalomtörténész, a NKE EJKK Politika- és Államelméleti Kutatóintézet tudományos munkatársa.

1 Vö. Kis János, *Emlékezései életéből. Második közlemény: Írói pályáját tárgyzó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1846), 197–201.

2 László TARNÓI, „Marginalien in einem Gedichtband von János Kis”, in László TARNÓI, *Schnittpunkte Band 2: Studien zur Germanistik und Hungarologie*, Collection Károli, 209–218 (Budapest–Paris: KRE–L’Harmattan, 2021), 216.

Johann Peter Uz *An die Deutschen* című költeményének összehasonlító elemzésén keresztül, mely eszmetörténeti vonatkozásban is érdeklődésre tarthat számot a német nemzeti eszmét magyar nemzeti eszmévé alakító poétikai transzformáció révén.

2. Kis költeményének német mintája

Johann Peter Uz (1720–1796) a német rokokó költészet polgári változatának jelentős képviselője, több tekintetben Schiller költészetének előkészítője, korai anakreontikus művei után az 1750-es évek közepétől horatiusi mintára orientálta újra költészetét.³ Költői tematikájában ettől kezdve jutott fontos szerephez az antik republikanizmus kollektív erényetikai szemlélete, mely a Kis János chernelházi Chernel Dávidhoz,⁴ „a kőszegi királyi kerületi tábla előlülő-jéhez” címzett versét inspiráló, *An die Deutschen* („A németekhez”) című ódában⁵ különösen hangsúlyos szerephez jut.

Uz költeményének versbeli beszélője a németiség egészét szólítja meg, és némileg az ószövetségi próféták beszédmódjára emlékeztető módon ostromozza a régi korok hősi erényeinek hanyatlását, melyeket a nagyság előfeltételeként határoz meg. A republikánus erények azonban Uz szemléletében nem állnak ellentétben a csiszoltsággal, sőt a költemény éppen a két értékrend összekapcsolásának fontossága mellett foglal állást.

Ihr Deutschen, die an Ruhm berühmtern Väter weichen!
Verlangt ihr, groß zu seyn, so müßt ihr ihnen gleichen;
Nicht an der alten Rauhigkeit!
Die Helden-Tugend jener Zeit
Ruht nicht auf ungeschlachten Sitten,
Auf nackter Armuth, nackten Hütten.

3 Volker MEID, *Metzler Literatur Chronik: Werke deutschsprachiger Autoren* (Stuttgart-Weimar: J. B. Metzler, 1998), 218.

4 A költeményt Kis János egy 1807. október 13-án kelt levele mellékleteként küldte el Chernelhez. Lásd Kis János, *Kis János (1770–1846) szuperintendens irodalmi és tudományos levelezése*, szerk. TÓTH Kálmán. (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 60–62, 298–299. A tanulmány ezt a kéziratos szöveget veszi alapul, mely pár apróbb változtatásban tér csak el a Kis verseskö-teteiben közölt verzióktól: Kis János, *Verszei*, szerk. KAZINCZY Ferenc, 3 köt. (Pest: Trattner János Tamás, 1815), 1:90–93; illetve Kis János, *Poetai munkái*, szerk., tan., D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), 140–141.

5 Johann Peter Uz, *Sämtliche poetische Werke*, szerk. August SAUER, Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts in Neudruck (Stuttgart: G. J. Göschen, 1890), 124–125. A költemény Uz műveinek 1755-ös kiadásában jelent meg először nyomtatásban: Johann Peter Uz, *Lyrische und andere Gedichte. Neue und um die Hälfte vermehrte Auflage* (Ansbach: Jacob Christoph Posch, 1755), 138–140. A tanulmányomban idézett strófák az 1890-es kiadásból valók, amely az első kiadáson alapul.

In Freundschaft Redlichkeit und ehrner Muth im Streite,
 Der ieden Tropfen Bluts dem Vaterlande weichte,
 Und jener unbewegte Sinn,
 Der, taub zu niedrigem Gewinn,
 Allein der Ehre Stimme kannte,
 Für Vaterland und Freyheit brannte:

(1–2. strófa)

A hősi erények tehát nem a nyers és bárdolatlan modorban, és a szegényes anyagi kultúrában nyilvánulnak meg, hanem becsületes és bátor haza- és szabadságszeretetben. A költeményben fontos poétikai szerephez jutó időszembesítő aspektus azonban a jelenkort éles ellentétben láttatja a habár csak bizonyos tekintetben, de azért elég nyilvánvalóan idealizált dicső múlttal:

Das machte Deutschland groß; das eifert, nachzuahmen:
 So seydt ihr deutscher Art, nicht bloß aus deutschem Saamen.
 Ihr startt? ihr zittert und erbleicht?
 Warum irrt euer Blick verscheucht?
 Die Ahndung hat mich nicht betrogen!
 Zu Sklaven werdet ihr erzogen.

(3. strófa)

A múltbeli nagyság követésének legfőbb akadályát a versbeli beszélő a neveltésben véli felismerni, mely nélkülözi a hazaszeretet erényének gyakorlására való ösztönzést, és kizárólag a testi élvezeteket helyezi előtérbe:

Man bildet nur den Leib: der Jüngling lernt gefallen,
 Lernt freyen Tanz und Spiel, in fremder Sprache lallen
 Und buhlen, eh er mannbar ist,
 Betrügen, die er kaum geküßt,
 Und seinen Hals zu schlaunen Tücken
 Im Joche weicher Sitten bücken.

Zur Ueppigkeit verwöhnt, wie kann er edel denken?
 Wie soll er sich, als Mann, zur strengen Tugend lenken?
 Und wird er, seiner Pflicht getreu,
 Im Schoose fauler Schwelgerey,
 Nie mit erkaufen Uebelthaten
 Des Vaterlandes Wohl verrathen?

(5–6. strófa)

A felületes társasági kultúra erkölcsi lazasághoz, a nemes gondolkodás hiányához vezet, mely a haza elárulásának veszélyét is magában hordozza. A költemény további strófái a férfias erények hiányát róják fel a jelen nemzedéknek, szembeállítva őseik hősi erényeivel és tetteivel. A költemény végén megfogalmazódó szentenciaszerű zárlat sztoikus beletörődéssel konstatálja a népek hanyatlásának elkerülhetetlen voltát:

Zu welchem Wechsel ist der Völker Glück verdammet!
Ein rauch verachtet Volk, das edler Muth entflammet,
Macht sich der Erde fürchterlich,
Wird üppig und entkräftet sich,
Und fällt, nach kurzgenossnem Glücke,
Schnell in sein erstes Nichts zurücke.
(10. strófa)

3. Utánérzés és rekontextualizáció

Kis János Uz költeményének több strófáját is beillesztette saját művébe, az eredetihez képest kisebb változtatásokat azonban végrehajtott szövegükön, magyar kontextusba helyezve át Uz német költői dikcióját. Műfordításnak azonban semmiképpen se tekinthető, mert ahhoz túl sok az eltérés a két szöveg között. Uz műve 10, Kisé 13 strófából áll, amelyek közül 7 feleltethető meg egymásnak, de ezekben is találni lényegesebb tartalmi eltéréseket. Kis költeményének 3–7. versszakai Uz művének 2–6. strófaival mutatnak nyilvánvaló hasonlóságot, 9–10. versszakai pedig a német minta 7–8. versszakaival.

A mű keletkezéstörténetéről viszonylag kevés adat áll rendelkezésre, a címzetthez intézett rövid kísérőlevél csak a tisztelet kifejezésének szándékára utal.⁶ A Kazinczy kiadásában a vershez kapcsolódó, majd Toldy által is átvett lábjegyzet szerint Chernel nem sokkal korábban nyomtatásban közzétett hazafias költeményei adhatták az ihletet Kis számára.⁷ Mindezt a költemény első strófája is alátámasztja:

Te, kivel a' Haza' 's Mú'sák' szeretete
A' minap olly édes dalt énekeltete,
Chernel, ne tedd-le lantodat,
Serkentsd Magyar rokonodat!
Únszol erre Themis maga
Téged, udvara' tsillaga.

6 Kis, *Levelezése*, 60.

7 „Kevéssel az előtt nyomtatott a fent tisztelt méltóság Pesten három rendbéli hazafiúi tüzzel teljes verset: A magyar nemesekhez, A magyar szép nemhez, és A magyar költőkhöz.” Kis, *Versei*, 1:90.

A költemény első strófái csak lazán kapcsolódnak Uz költeményének gondolatmenetéhez, igazolva, hogy Kis János költeménye nem tekinthető a német ihletforrás szolgái utánzásának, hanem annak kreatív alkalmazása a hazai körülményekre, és ha nem is felel meg a romantikus eredetiségkultusz elvárásainak, vitathatatlanul önálló poétikai teljesítménynek tekinthető. Uz versének szorosabb követése főként az elpuhultságból fakadó erkölcsi hanyatlást ostorozó strófákban érhető tetten, azonban az Uz művéhez képest további antik utalások szerepeltetése mutatja, hogy Kis nem csupán magyarította, de egyben át is értelmezte műve német mintáját:

Man bildet nur den Leib: der Jüngling lernt gefallen,
Lernt freyen Tanz und Spiel, in fremder Sprache lallen
Und buhlen, eh er mannbar ist,
Betrügen, die er kaum geküßt,
Und seinen Hals zu schlaunen Tücken
Im Joche weicher Sitten bücken.

Mit tanul a' gyermek? Játzani, tetszeni,
Tántzolni 's idegen nyelven beszélni,
'S mindig új Fryne' karjában
Égni már gyenge korában,
A' rút lágyságnak hódolni,
'S álnokságot gyakorolni.

Entkräftet vor der Zeit in Amors Myrthensträuchen,
Baut er die Nachwelt an mit Kindern, die ihm gleichen,
An einer gleichen Gattinn Brust,
Die sorglos, unter eitler Lust,
Nur ihren Putz und Schooshund liebet,⁸
Und ihren Witz beym Spieltisch übet.

Elhervasztván korán Amor' sok játéka,
Éretlen 's gyáva lessz, mint ő, maradéka,
Mert Hymen hozzá olly nőt zár,
Ki magával egy nyomban jár,
Nem tud mást, tsak pipeskedni,
Kártyázni 's búján epedni.

(5.=6. strófa, 7.=9. strófa)

8 Az 1890-es kiadás szövegkritikai apparátusa szerint ez a sor az 1804-es kiadásban a következő változatban szerepel: „Nur Putz und stolzen Aufwand liebet”. A két szöveg összevetése alapján Kis János minden bizonnyal ezt a verziót ismerhette. Uz, *Sämtliche poetische Werke*, 125.

Kis János költeménye az eredetihez képest módosítja az ősohöz kapcsolódó republikánus erények és a jelen nemzedék erkölcsi hanyatlása közötti szembeállítás szituatív elhelyezését. A magyar költemény versbeli beszélője ugyanis a nemzeti megújulást már elkezdődött folyamatként tételezi, és elismeri, hogy bizonyos jelei már a jelenben megtapaszthatók, ezeket azonban nem tartja elegendőnek:

Megújulásával kérkedik Nemzetünk;
De kérkedésének még nem örülhetünk,
Még nem Arpád' igaz vére,
Ha bár vígyáz szép nyelvére,
'S ha régi szokást követ bár,
Bajúszt visel 's mentében jár.
(2. strófa)

Kis költeménye tehát a nemesség rendi hagyományait használja fel a változás szükségességének legitimálására. A Chernel által is képviselt rendi költészet toposzai egy polgárosult nemzetfelfogás irányába mutató újraértelmezés kiindulási alapjává válnak.⁹ A nemzeti nyelv kulturális és közéleti szerepének növekvő jelentősége, és a külsőségekben megnyilvánuló hagyománytisztelet (mely Bíró Ferenc megállapítása szerint 1790 körül még lényegesebb összetevője volt a magyar nemesi önképnek, mint a magyar nyelv)¹⁰ Kis költeményének versbeli beszélője szerint szilárd erkölcsök és hősi erények hiányában mit sem ér:

Baráthoz szent hűség, 's rettenhetetlen szív,
Mikor nyilzáport szórt az ellenséges ív,
'S az a' nemes szabad elme,
Mellynek más' pénze 's kegyelme
Rút bérül soha nem kellett,
Melly élt halt igaz ügy mellett:

9 „Minden korszakban számos különféle, nemegyszer egymással ellentétes irodalmi törekvés, irányzat él együtt, melyek kölcsönösen hatnak egymásra. Az új legitimációja gyakran a régi segítségével történik.” Tüskés Gábor, „A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez”, *Irodalomtörténet* 100, 4. sz. (2019): 369–392, 373.

10 Bíró szerint e felfogás legmarkánsabb irodalmi példája Gvadányi József költészete. Vö. Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 294–304, különösen 297–301.

Ez tette hajdani Ösünket nagyokká;
 Ez tehet minket is igaz Magyarokká.
 De jaj! melly nagy ritkaságok
 E' betses tulajdonságok!
 Nem igaz a' büszkék' nyelve,
 Rabokká vagyunk nevelve.
 (3–4. strófa)

Kis János Uz németsegre való utalásait a magyarságra alkalmazva a teutoburgi csatában a római légiókat legyőző Hermann (Arminius) germán vezért (4. strófa) a honfoglaló Árpádra cseréli (2. strófa), mint aki hasonló hősi erények hordozója a magyar múltban, bár az ezen utalásokat tartalmazó strófák nem feleltethetők meg egymásnak. Szembetűnő jellegzetessége Kis János költeményének, hogy Uz művéhez képest sokkal több antik utalást tartalmaz. A német szövegben Amor az egyetlen név szerint említett mitológiai alak, a magyar vers szövegében viszont fontos poétikai szerephez jut az antik szimbolika: A „Mú'sák”, „Themis”, „Fryne”, „Amor”, „Hymen”, a „Genius”, „Astrea”, „Főbus” említése Uz művéhez képest megnöveli a költői nyelv kifejezőerejét, tágabb és árnyaltabb jelentésmezőket nyitva meg a befogadói horizont előtt. Az antik utalásrendszer egyúttal lehetővé teszi Kis János számára, hogy olyan témákat is kifejezhessen a költői nyelv segítségével, melyekről a korban nem lett volna illendő a nyilvánosság előtt kendőzetlenül beszélni, finomítva a német minta szókimondóbb megfogalmazását:

Und buhlen, eh er mannbar ist,
 Betrügen, die er kaum geküßt,
 (5. strófa, 3–4. sor)

'S mindig új Fryne' karjában
 Égni már gyenge korában,
 (6. strófa, 3–4. sor)

A két költemény közötti egyértelmű párhuzamok mellett azonban szembetűnő a zárlatok közötti nyilvánvaló különbség. Míg Uz versbeli beszélője sztoikus rezignáltsággal beletörődni látszik nemzete hanyatlásának elkerülhetetlen sorsszerű voltába, Kis művének lírai éneke az aktív cselekvés szükségességét hangsúlyozza előbb az általa megszólított Chernel Dávid, majd pedig az egész politikai közösség irányában:

Hazád' Geniusa kénszerít Tégedet,
Ne szünj buzdítani lágyúltt Nemzetedet,
Astræa' tiszteltt kedvese,
Légy Főbus' szent énekese
Leheld lelked' szép lángjait
Terjesszd Ösink' virtusait.

Rémítő zajjal zúg időnk' fergetege,
Éjtszakába borúltt a' fél világ' ege,
Mennykő hull, szomszédink égne,
Ki nem tartaná szükségnek
Feleit felébreszteni,
Házát 's templomát menteni!
(12–13. strófa)

Kis művének utolsó három versszaka nem kapcsolódik Uz munkájához, és az episztola címzettjéhez fordulva a nemzet felemelkedésének útjában álló veszélyekre hívja fel a figyelmet. A hanyatlás sorsszerűségébe való beletörődés teljesen hiányzik Kis zárlatából, mely azonban ennek ellenére nem tekinthető felhőtlenül optimistának. A záróstrófa Berzsenyit előlegező apokaliptikus képei a nemzeti közösséget fenyegető veszély nagyságát teszik szemléletessé. Mindennek történelmi háttere a napóleoni háborúk korához köthető, mely az 1790/91-es országgyűlésen felerősödő, majd a következő évtized közepén az első magyar köztársasági mozgalom vérbefojtását követő ferenci abszolutizmus idején háttérbe szorított, azonban a Habsburg Birodalmat léteben fenyegető francia hatalom terjeszkedésének ellensúlyozására a magyar nemesség irányában megmutatkozó uralkodói engedmények következtében újraéledő nemesi nemzeti törekvések kontextusában értelmezhető.

4. Eszmetörténeti háttér

A költői dikcióhoz hasonlóan a két költemény által közvetített eszmék sem feleltethetők meg teljes mértékben egymásnak. Kis János Uztól eltérően eleve nem teljes nemzeti közösséget szólítja meg, hanem annak egy jeles képviselőjéhez fordul, aki számára fontos a közösségért vállalt felelősség, a nemzet múltjához méltó jelenének és jövőjének előmozdítása. Aligha kerülhető meg azonban a kérdés, hogy mit érthetett nemzeti közösség alatt a 18. század közepén a német költő, majd pedig költeményének fél évszázaddal későbbi magyar adaptálója. A térben és időben elkülönülő, eltérő nyelvi és kulturális háttérű politikai keretekhez az etnokulturális és politikai értelemben vett nemzetfogalom eltérő értelmezései kapcsolódtak. Ehhez társulhat a modern

nacionalizmus-értelmezések visszavetítésének problematikus volta, hiszen ha az Ernest Gellner és Benedict Anderson nevéhez köthető konstruktivista nacionalizmus-felfogásból¹¹ indulnánk ki, Uz költeményét a német nemzeti ideológiát előkészítő korai értelmiségi kísérletnek minősítve, figyelmen kívül kellene hagynunk a republikanizmus politikai nyelvének¹² antik hagyományát, mely humanista közvetítéssel fontos vonulatát képezte a kora-modern politikai gondolkodásnak.¹³ Uz művében a megszólított nemzeti közösséget a haza- és szabadságszeretet őseik által gyakorolt erényeinek fontosságára kell emlékeztetnie a versbeli beszélőnek, aki a vér szerinti leszármazással egyenrangú identitásképző elemekként határozza meg ezeket. A költeményben tehát nem feltétlenül a modern nacionalizmus korai előzményét ismerhetjük fel, hanem sokkal inkább egyfajta neosztoikus eszmei háttérű erényetikai patriotizmus példáját, amelyből a közvetlen politikai cselekvésre ösztönző elemek teljesen hiányoznak. Itt mindenekelőtt arra gondolhatunk, hogy semmilyen direkt utalás nem olvasható benne konkrét egységtörekvésekre, a Német-római Birodalom vesztfáliai békerendszerben rögzített széttagoltságának megszüntetésére. A mű rezignált lezárása is a neosztoikus történetfilozófiai háttér meglétét erősíti a nemzetek felemelkedéséről és szükségszerűen bekövetkező hanyatlásáról. Uz költeményében konkrét politikai cselekvésre felszólító nemzetépítő törekvés megléte tehát szoros olvasással aligha igazolható, az csak a későbbi fejlemények kontextusaiból kiinduló elvárási horizontból olvasható bele a szövegbe. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ez utóbbi értelmezési stratégia teljesen illegitim megközelítés lenne, hiszen egy irodalmi alkotás jelentése nem függetleníthető teljesen a befogadói elvárásoktól és a mű fogalmi nyelvére rakódott későbbi kontextusoktól. Kétségtelen, hogy a politikai széttagoltság állapotában az egységes nyelvi-kulturális és etnikai egységként tételezett németiség megszólítása magában hordozza a későbbi nacionalista és birodalomépítő törekvések csíráját, ez azonban a korabeli olvasó számára aligha volt előre látható. A vers erényetikai olvasatát tovább erősítheti a túlzásba vitt jólét és elpuhultság ostromozása, mely szintén az antik republikanizmus eszmei háttéréhez köthető, továbbá az a tény, hogy az erőszakos maszkulinitás a szövegben egyértelműen a múltban élt ősökhöz kapcsolódik, hiszen a költemény első strófája világosan leszögezi, hogy „nem a régi nyerseségben” kellene hasonlítani az új nemzedékeknek őseikhez, hanem a hazaszeretet, bátorság, becsületesség és önfeláldozás erényeiben.

- 11 Vö. Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983); Benedict ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London–New York: Verso, 1983).
- 12 A republikanizmus politikai nyelvéről lásd TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris tankönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 14–16.
- 13 Vö. Quentin SKINNER, „Machiavelli *Beszélgései* és a republikánus eszmék prehumanista eredete”, in *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, 55–74 (Pécs: Tanulmány Kiadó, 1997).

Kis János költeménye Uz polgárosultabb nemzetfogalmához képest egy korábbi, rendi meghatározottságú nemzetfogalmat képvisel. Bár maga Kis jobbagyszármazású első generációs értelmiségi volt, és a vizsgált mű megírása idején még nem volt nemes, elég nyilvánvalóan az episztola címzettje által képviselt jómódú köznemesi réteg rendi nemzetfelfogásához igazította Uz költeményének republikánus háttérű erényetikai patriotizmusát. Az, hogy Kis költeménye elsősorban a nemességet figyelmezteti az erkölcsi hanyatlás veszélyeire, jól kitűnik az Uz által nem érintett társadalmi dimenzió előtérbe helyezésében. A jobbagyok kizsákmányolásának említése („Jobbagyinak vérét szopja”) azonban világossá teszi, hogy Kis nemzetfelfogása nem azonosítható a rendi nemzetszemlélettel, mely kizárólag a nemességet tekintette a nemzet részének, és egy társadalmi különbségeken átívelő nyelvi-kulturális nemzetkonceptió irányába mutat. Alátámasztja ezt a 11. strófa is, mely az erkölcsi figyelmeztetést a nem-nemesekre is kiterjeszti, és az általuk követett értékrendtől is függővé teszi a nemzeti közösség felemelkedését, mégpedig közvetlenül a megszólított Chernel Dávidhoz fordulva:

Te legjobban tudod, Hazám' hív 's bölts fija,
Hogy ditsőségünknek vagyon még sok híja,
'S hogy az a' széles ország út,
Mellyen a' fő- 's al- köznép fut,
Elvezet a' tzéltől félre
Lábolhatatlan veszélyre.

(11. strófa)

Az erényetikai patriotizmus értékrendjének terjesztése a nemzeti „dicsőség” helyreállítása érdekében tehát nem kizárólag a nemesség körében szükséges, hanem az alsóbb társadalmi rétegek irányában is elengedhetetlen az ősök virtusának követése. Az idealizált múltba visszavetített erények Kisnél a nemesi nemzetfelfogás rendi korlátokat átlépő kiterjesztésének eszközeivé válnak, sikeresen ültetve át az Uz által képviselt polgárosult nemzeti közösség erényetikai koncepcióját a magyar nemesség rendi nemzetfelfogásának eredetközösségi narratívájába, kiterjesztve annak leszűkítő kereteit a nyelvi-kulturális alapú történelmi sorsközösség irányába.¹⁴

14 Az antik republikanizmus politikai nyelve és a neosztoikus történetfilozófiai háttér fontos szerepet játszott a kor magyar politikai költészetében. Kis János költeménye kapcsolatba hozható Berzsenyi és Kölcsey hasonló eszmétörténeti háttérű verseivel is (*A magyarokhoz I.*, illetve *Zrínyi dala*, *Zrínyi második éneke*). Kölcsey említett költeményeiben a nemzet erkölcsi hanyatlásának szükségszerű következménye a nyelvi-kulturális közösségként felfogott nemzet pusztulása, Berzsenyinél pedig maga a bukáshoz vezető erkölcsi hanyatlás bizonyul elkerülhetetlen sorsszerűségnek. Egyik legismertebb költeményének (*A magyarokhoz I.*) zárata nagyon hasonló sztoikus belenyugvásnak ad hangot, mint Uz vizsgált költeményének befejezése. A nyelv érzelmi telítettsége és az antik párhuzamok viszont jelentős mértékben megnövelik költői kifejezőerejét a német költő művéhez képest: „De jaj! csak így jár minden az ég alatt! / Forgó viszontság járma

5. Kitekintés

Rövid tanulmányom keretei között elsősorban eszmetörténeti szempontból közelítettem meg Kis János és Johann Peter Uz vizsgált költeményeit. A felvázolt poétikai és eszmetörténeti kontextusok alaposabb kifejtése meghaladja jelen írás kereteit, amelyek között Uz ódája horatiusi mintáinak,¹⁵ valamint a német felvilágosodás Bildung-fogalmával való összefüggéseinek rekonstrukciójára szintén nem kerülhetett sor. Mindezen kontextusok további vizsgálódások kiindulópontjául szolgálhatnak a 19. század első felében kibontakozó klasszikus magyar költészet nyelvi-poétikai és eszmetörténeti hátterének mélyebb megértéséhez a német-magyar kulturális kapcsolatok ezen kevésbé feldolgozott területén, új szempontokkal gazdagítva az eddigi kutatási irányokat.

How Does Hermann Become Árpád? On the Intellectual History of János Kis's Poem *To Dávid Chernel*

This study explores the intercultural and intellectual background of János Kis's 1807 poem *To Dávid Chernel*, focusing on its creative engagement with Johann Peter Uz's ode *An die Deutschen*. While Kis's contemporaries increasingly criticized his poetry for its lack of originality, this paper argues that his use of classical and modern sources constitutes a sophisticated practice of poetic imitatio, aligned with the Hungarian Enlightenment's cultural goals. By closely analysing Kis's poem and its German model, the paper highlights how Kis adapts Uz's neostoic republican ideals and moral critique of societal decadence to a Hungarian context. Kis's adaptation involves substantial modifications: he replaces Uz's call to the German nation with a personalized address to a Hungarian noble, transposes German historical and mythological references to Hungarian equivalents (e.g., Hermann becomes Árpád), and integrates more extensive classical allusions. The comparison reveals that Kis's poem is not a mere translation but a poetic reinterpretation aiming to promote moral and national renewal among the Hungarian nobility. It also emphasizes Kis's unique contribution to Hungarian political poetry, especially in contrast to the stoic resignation of Uz's conclusion – Kis's speaker insists on the possibility and necessity of national regeneration. This analysis contributes to a deeper understanding of the history of ideas interplay between German Enlightenment thought and early 19th-century Hungarian literary nationalism.

alatt nyögünk, / Tündér szerencsénk kénye hány, vet, / Játszva emel, s mosolyogva ver le. // Felforgat a nagy századok érkeze / Mindent: ledűlt már a nemes Ílion, / A büszke Karthágó hatalma, / Róma s erős Babylon leomlott.”

- 15 Az *An die Deutschen* horatiusi párhuzamairól lásd Peter Lebrecht SCHMIDT, „Uz und Horaz”, in *Dichter und Bürger in der Provinz: Johann Peter Uz und die Aufklärung in Ansbach*, szerk. Ernst ROHMER és Theodor VERWEYEN, *Frühe Neuzeit* Band 42, 77–98 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998), 94.

BÉATRICE DUMICHE

Theodor Körners *Zriny*. Denkanstöße zu einer Interpretation in neuem Kontext

Kálmán Kovács' Untersuchung „Die Rezeption von Körner mit und ohne *Zriny*“,¹ analysiert den soziokulturellen Prozess der Mythenbildung, der den Bezug zwischen dem Theaterstück und der späteren Stilisierung von dessen Dichter zum Kriegshelden der Freiheitskriege bestimmt. Unsere Textanalyse möchte hingegen den Anlass zu einer kontextuellen literarischen und literarhistorischen Betrachtung liefern, die bestrebt ist, die Umstände der Entstehung des Werkes zu perspektivieren.

Für uns ist es die Antwort auf die Instrumentalisierung des Theaters durch Napoleon, der danach trachtet, in der Person Goethes den größten lebenden deutschen Dramatiker für sich und seine politischen Ziele zu vereinnahmen. Es geht ihm in der Tat darum, durch die wohl geplante Inszenierung seines eigenen Personenkults sein Empire als die eigentliche Nachfolge des Römischen Imperiums zu präsentieren und das Heilige Römische Reich deutscher Nation nach seiner politischen Auflösung nun auch kulturell auszulöschen. Dreh- und Angelpunkt ist dabei der von ihm einberufene Fürstenkongress zu Erfurt, einer Stadt, die Preußen gerade an Frankreich verloren hatte und die ihm persönlich unterstand.²

Jene Veranstaltung fand vom 27. September bis 14. Oktober 1808 statt und stellt nach außen den glanzvollen Höhepunkt der napoleonischen Epoche dar, bei dem die Allianz zwischen dem russischen Zaren, Alexander I. und dem Kaiser der Franzosen besiegelt werden sollte, damit sich jener in seinem Krieg gegen Spanien und gegenüber Österreich die nötige Rückendeckung verschaffen konnte. Über das diplomatische Ziel hinaus ging es jedoch ebenso sehr, wenn nicht gar mehr, um eine symbolische Machtdemonstration, die der Öffentlichkeit unmissverständlich das Ende des alten Kaiserreichs vor Augen

* Université de Reims Champagne-Ardenne

1 Kálmán Kovács, „Die Rezeption von Theodor Körner mit und ohne *Zriny*“, in *Dialogische Erinnerungen*, herausgegeben von Andrea Horváth, Kálmán Kovács und Esther Páris, Arbeiten zur deutschen Philologie 30, 39–78 (Debrecen: Debrecen University Press, 2017).

2 Dazu Gustav Seibt, *Goethe und Napoleon: Eine historische Begegnung*, 1. Auflage der Reihe C. H. Beck Paperback (München: Verlag C. H. Beck, 2021), 159. Wir übernehmen hier dessen eindrucksvolle Analyse des Fürstentages, um unsere Interpretation von *Zrinys* politischer und ästhetischer Bedeutung zu stützen.

führen sollte, indem sie dem Kaiser der Franzosen die Möglichkeit bot, sich inmitten der vier deutschen Könige aus Sachsen, Bayern, Württemberg und Westphalen und einer Schar von Herzögen sowie dem Prinzen von Preußen und dem österreichischen Gesandten zu zeigen. Im Vordergrund steht nämlich eine ganz neue Beanspruchung der Kultur zu politischen Zwecken, bei der das Theater die entscheidende Rolle spielt, indem es für ihn dem Inbegriff der Offenbarung geschichtlicher Wahrheit entspricht. So betrachtet er denn auch „eine gute Tragödie“ „als die würdigste Schule der Staatsmänner“³ und „setzt sich selbst als den Begriff der Wirklichkeit ein, um die es auch in der Bühnenkunst gehen sollte“.⁴

Mit gewaltigem Aufwand lässt er die gesamte Truppe des Théâtre Français samt ihres Stars Talma nach Erfurt verfrachten, wo jeden Abend eine Aufführung von seinen Lieblingsautoren Corneille, Racine und Voltaire gegeben wurde. Es handelte sich dabei um die gezielte Durchsetzung einer Weltsicht, die dem Herrscher zu eigen war und die er mittels des Nationaltheaters zur Staatskultur erheben wollte. Nicht ohne Grund umwirbt er deswegen Goethe zweimal und fordert ihn anlässlich des zweitägigen Aufenthalts des Fürstentages in Weimar, wo am ersten Abend mit Bedacht *Cäsars Tod* von Voltaire gegeben wurde, dazu auf, sich in Paris niederzulassen, um zu demselben Thema ein großartigeres Stück zu schreiben, das „der Welt zeigen müsste, wie Cäsar sie beglückt haben würde, (...) wenn man ihm Zeit gelassen hätte, seine hochsinnigen Pläne auszuführen“.⁵

Hier wird deutlich, dass die intime Verbindung von aktueller Politik und Geschichte mittels der Bühnenkunst auf einen Personenkult abzielt, mit dem der selbst gekrönte Kaiser seine Macht historisch zu untermauern sucht, während sich der Widerstand gegen seine Eroberungskriege zu regen beginnt. Mit seiner Inszenierung als Universalherrscher, der sich bemüht, seine brutalen Feldzüge als Bestrebungen zur Einrichtung einer neuen Friedensordnung zu präsentieren und seiner gleichzeitigen Vereinnahmung des Theaters zur Schaffung einer eigenen historischen Wahrheit, die seine Machtpolitik verherrlicht, erhebt er nicht allein den Anspruch auf die Nachfolge Karls des Großen als Kaiser des Heiligen Römischen Reiches, indem er sich implizit auf die *Translatio Imperii* bezieht. Indem er sich in Weimar, das Goethe zu einem weltweit anerkannten Kulturzentrum gemacht hat, ganz bewusst mit den zu Günstlingen seiner Macht erniedrigten Vertretern des nunmehr aufgelösten alten Reiches deutscher Nation zur Schau stellt, beansprucht er unmissverständlich die Kulturhoheit über ein politisches Gebilde, das sich nicht als Staat oder selbst als Staatengebilde verstand, sondern als loser Zusammenschluss

3 Ebd., 145.

4 Ebd., 128.

5 TALLEYRAND, zitiert nach Gustav SEIBT, *Goethe und Napoleon...*, 106.

verschiedener unterschiedlich geregelter Territorien, deren eigentliche Gemeinsamkeit die deutsche Sprache bildete. Mit der Gewinnung des Dichters für seinen Plan wäre die Machtübernahme symbolisch perfekt gewesen und, selbst wenn jener so klug war, nicht auf das Angebot einzugehen, musste das gesamte Unterfangen von deutscher Seite eine polemische Reaktion hervorrufen, die sich nur in einem nationalkonservativen Protest äußern konnte, zumal das ganze Ereignis durch die wohl organisierte Einbeziehung der lokalen und internationalen Medien bestens propagiert wurde.⁶

In dieser Hinsicht ist für uns außer Frage, dass Körners *Zriny* unmittelbar von August Wilhelm Schlegels 1808 in Wien gehaltenen und von 1809 bis 1811 veröffentlichten *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur* angeregt wurde,⁷ die auf die kulturelle Machtdemonstration in Erfurt mit dem Appell zur Gründung eines romantischen Theaters reagieren, dessen „würdigste Gattung“ „die historische sei“.⁸ „Auf diesem Felde (seien)“, so der Kritiker, „die herrlichsten Lorbeeren für die dramatischen Dichter zu pflücken, die Goethen und Schillern nacheifern wollen.“⁹ Sein Theaterstück entspricht in der Tat dem von ihm umrissenen Programm:

Aber unser historisches Schauspiel sei denn auch wirklich allgemein national, (...) es sei zugleich wahrhaft historisch, aus der Tiefe der Kenntnis geschöpft und versetze uns ganz in die große Vorzeit. In diesen Spiegel lasse uns der Dichter schauen, sei es auch zu unserm Schamerröten, was die Deutschen von Alters waren, und was sie wieder werden sollen. Er lege uns ans Herz, dass wir Deutschen, wenn wir die Lehren der Geschichte nicht besser bedenken als bisher, in Gefahr sind, wir ehemals das erste und gloriöseste Volk Europas, dessen freigewählter Fürst ohne Widerspruch für das Oberhaupt der gesamten Christenheit anerkannt ward, aus der Reihe der selbständigen Völker zu verschwinden.¹⁰

6 Ebd., 91.

7 Mit dieser These positionieren wir uns gegen die von John NEUBAUER, „Zrinyi, Zriny, Zrinski or: In which direction does the Gate of Vienna open?“, *Neohelicon* 29, 1 (2002): 227 vertretene, wonach Körner durch den Besuch von Friedrich Schlegels *Vorlesungen zur Geschichte der alten und neuen Literatur* 1812 mit Hass gegen Napoleon und die Franzosen erfüllt wurde. Körner war mit beiden Brüdern Schlegel seit der Kindheit gut bekannt, und August Wilhelm war als Sekretär von Madame de Staël ein entschiedener Napoleon-Gegner, der zeitweilig von dem Kaiser ins Exil getrieben wurde.

8 August Wilhelm SCHLEGEL, *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur (1809–1811)*, herausgegeben und kommentiert von Stefan KNÖDLER (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2018), 439. Die Rechtschreibung wurde von uns in den Zitaten dem heutigen Stand angepasst.

9 Ebd., 439.

10 Ebd., 440.

Er gestaltet nämlich den heldenhaften Widerstand des ungarischen Hauptmanns Zriny, der bis zum Untergang seine Festung Sziget gegen die osmanische Bedrohung des auf Wien marschierenden Sultans verteidigt, um dem amtierenden Kaiser Maximilian die Aufstellung eines Staaten übergreifenden Heeres zu ermöglichen, zu einer Parabel, die die Interessengemeinschaft von Österreich und Preußen als entscheidend für die Überwindung der napoleonischen Hegemonie beschwört wie einst die von Österreich und Ungarn gegen die, die christliche Weltordnung und deren Errungenschaften bedrohende Türkengefahr. Es handelt sich also bei seinem Theaterstück nicht um eine simple Schmähschrift gegen den feindlichen Bezwiner und schon gar nicht um ein antifranzösisches, nationalistisches Manifest, das dem Völkerhass das Wort redet. Es repräsentiert eine in der deutschen literarischen Tradition begründete Gegenwehr gegen eine gezielte Unterdrückung der eigenen Kultur durch einen Besatzer, dessen die historische Wahrheit bewusst verzerrende Ideologie an den Grundfesten des europäischen Humanismus und seiner christlichen Prägung rüttelt, indem sie öffentlich die persönliche Willkür des Herrschers und die unbeschränkte Durchsetzung seiner Macht über die moralische Freiheit stellt. Im Fadenkreuz des Autors stehen denn auch ausschließlich der Diktator und seine engsten Getreuen.

Dem kaum zwanzigjährigen ehemaligen Geschichtsstudenten, muss Schlegels Appell geradezu auf ihn zugeschnitten erschienen sein, denn er stellte sieben Jahre nach Schillers Tod für ihn die Herausforderung dar, durch die kreative Bewährung in einer ästhetischen und moralischen Debatte ersten Ranges die Nachfolge seines Vorbilds in einem Augenblick für sich zu beanspruchen, wo der Dichter des *Götz von Berlichingen* mit seinen *Karlsbader Stenzen* in den Verdacht blinder Napoleon-Verehrung zu geraten drohte. In der vom Kaiser angezettelten Theater-Polemik geht es schließlich um die historische Wahrheit und deren Bedeutung für die ästhetische Erziehung des Menschengeschlechts, die dem Dichter zur Aufgabe macht, in seinen Werken den Kontrast zwischen Ideal und Wirklichkeit zu vergegenwärtigen, um Wege des moralischen Fortschritts aufzuzeigen, die zum freien sittlichen Menschen in einem ihm entsprechenden Staat führen.

Körners Napoleon-Kritik in der Gestalt Solimans, die auch ein Verfahren ist, um die Zensur zu umgehen, fügt sich demnach in ein bestimmtes Weltbild ein, wo die Satire ausdrücklich ein Mittel ist, die Wahrheit zum Vorschein zu bringen und insofern den Missbrauch des Ideals zur moralischen Besserung anzuprangern. Sein türkischer Potentat ist denn auch nur soweit „der Inbegriff eines orientalischen Despoten“,¹¹ als er eine Karikatur darstellt, die im Sinne Schillers die Monstrosität der realen Herrscherfigur offenbaren soll, die sich der Kultur zu einem Personenkult bedient, hinter dem sich eine Mischung von

11 So John NEUBAUER, „Zrinyi, Zriny, Zrinski...“, 228.

menschlicher Verwilderung und gleichzeitiger gezielter Verachtung des einzelnen im strategischen Spiel der Macht verbirgt.

So lässt er ihn in seiner Todesstunde verkünden:

Daß ich auf Trümmern und auf Leichen ging, / Daß ich Millionen in den Tod geschmettert, / Wenn's mein Gelüsten galt, das mag der Wurm, / Der unter mir im Staube sich gewunden, / Der Welt erzählen; sein Gekrächz verstummt; / Das Große nur bleibt ewig, unvergessen, / Und hat kein Ende in dem Grab der Welt! / Baut euch nur eures Namens Tempel hoch, / Sei es auf Leichen, sei's auf Opfern, / Auf Haß, auf Liebe, - baut nur hoch, nur hoch! / Das Zeitmeer überflutet euer Leben, / Der Berg, auf den ihr bautet, wird bedeckt, / Und nur der Tempel bleibt reichprangend stehn. / In goldnen Zügen flammt da euer Name, Und eure Nachwelt preist euch und vergißt/ Den Grund auf den sich eure Säulen pflanzten. (IV, 4)¹²

Sein wahnhaft zynischer Machtwille geht einher mit einer regressiven, irrationalen Verblendung, die ihn immer mehr dazu verleitet, sich in eine blinde Wut gegen die seinen Truppen widerstehende ungarische Festung hineinzusteigern, die ihn das eigentliche heiß ersehnte Ziel, die strategisch berechnete Eroberung Wiens, aus den Augen verlieren lässt. Hinter seiner Verbissenheit tritt nämlich das eigentliche Motiv seiner Verzweiflung hervor: Er kämpft nicht so sehr gegen Zriny als von Anfang an gegen das Alter, das ihn in die Schranken seiner menschlichen Sterblichkeit verweist (I, 1), deren Anerkennung er sich trotzig oder bisweilen weinerlich wie ein Kind zu entziehen trachtet. Fast kleinlaut fragt er seinen Leibarzt, Levi: „So muss ich sterben? Muss ich?“ und kann sich nicht enthalten, noch einmal hilflos nachzuhaken: „Levi, ich muss?“ (IV, 2), weil er außer der Ausübung seiner Macht gegen seine Untergebenen, die er mit seinen launischen Befehlen malträtirt und gegebenenfalls mit Todesurteilen bedroht, keine andere Befriedigung kennt. Mutwille, Roheit und ans Lächerliche grenzende Wutanfälle greifen ineinander mit dem Hang zur Manipulation zur Durchsetzung seiner maßlosen Ziele. Ganz bewusst zeichnet Körner in der Gestalt des gottlosen Tyrannen einen modernen Militärdiktator, dessen Menschen verschleißende Kriege und verheerende Besatzungen mit ihren Plünderungen und Brandschatzungen die lokalen Bevölkerungen überfallen, und der seine Macht mit seinen gewaltigen finanziellen Forderungen an die Besiegten ebenso ausbaut wie mit der verschwenderischen Verteilung von Königreichen.

12 Zitiert nach der Ausgabe: Theodor KÖRNER, *Zriny: Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Berliner Ausgabe, 3. Aufl. herausgegeben von Michael HOLZINGER (Berlin: Holzinger, 2014). Die Rechtschreibung der Ausgabe wurde von uns beibehalten.

Das Anekdotische im Charakter und im Verhalten, das für ein zeitgenössisches Publikum die direkte Assoziation mit Napoleon weckt, ist jedoch nicht das Entscheidende, denn die Satire ist nicht Endzweck. Der Dichter macht das Furcht erregende Porträt eines Staatsmannes, der das Erbe der Französischen Revolution verkörpert, das Schiller in seinen Briefen *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* zu analysieren versucht hat, um den erneuten Ausbruch einer derartigen Gewalt präventiv durch die Beförderung einer zwischen Gefühl und Vernunft ausgeglichenen Bildung entgegenzuwirken. Er enttarnt nicht nur die Kultur, die Soliman auf immer mit seinem Namen verbunden sehen will, als eine höhnische Täuschung, mit der er sich und die Nachwelt blendet. Er brandmarkt in ihm jene unheilvolle Verbindung der von Schiller identifizierten Gegensätze, die in der Französischen Revolution ihren Ausdruck gefunden und deren Freiheitsgedanken pervertiert hat. Er vereint in seiner Person deren beiderseitige Exzesse in Form der primitiven Wildheit und der Barbarei, die jeweils dem unbeherrschten Gefühl und dessen drastischer Unterdrückung durch die Vernunft entsprechen, zwischen denen er in seinen maßlosen Handlungen hin-und-her gerissen ist.

Insofern lebt seine Macht von der Instrumentalisierung der niederen Triebe, bei der der einzelne zum willenlosen Gehilfen in einem manipulativen System herabgesetzt wird, das auf die Gewalt zurückgreift, wenn die Täuschung nicht mehr ausreicht. Er, der sich rühmt, „nie mit Menschen karg gethan zu haben“ (III, 3), ordnet an, die Janitscharen, die sich dem sinnlosen Sturm auf Sziget verweigern, „mit Hunden (zu) hetzen“ „mit Peitschenhieben auf den Wall hinauf (zu jagen)“ (IV, 5) und ruft schließlich aus: „Pflanzt Feuerschlünde hinter ihre Reihen/ Und schießt sie nieder, weigern sie den Sturm“ (IV, 5), während seine Vertrauten nach seinem Tode beschließen, „durch List die Völker“ mit einem Trugbild von ihm „zu täuschen“ (IV, 7), um sie in den letzten, völlig sinnlosen Kampf gegen die Festung zu schicken, nicht ohne vorher die Kämmerlinge zu kaufen und den Leibarzt zu ermorden, die gegebenenfalls den Schwindel hätten aufdecken können.

Mit bemerkenswerter Antizipationsgabe zeichnet Körner im Spiegel des historischen Dramas die aufkommende Gefahr einer modernen Gesellschaft, die gerade aufgrund der rationalen Gefühlskälte der Aufklärung eine irrationale Leichtgläubigkeit der Massen zeitigt, die den einzelnen Menschen entstellt, indem sie ihn der persönlichen Verantwortung für sein Handeln entbindet. Dort entmündigt der Diktator sein Volk, in dem sich Skrupellosigkeit und Gleichgültigkeit verbreiten, weil die fehlende persönliche Beteiligung an den Entscheidungen das Gewissen des einzelnen ausschalten und das Gemeinschaftsgefühl durch blinden, gewalttätigen Untertanengeist ersetzt, da wo im alten, vom Christentum geprägten Kaiserreich, das Zriny und seine Getreuen verkörpern, die wichtigen Entscheidungen auf der Grundlage der Gesinnungsfreiheit im Einklang mit der praktischen Vernunft getroffen werden.

Ganz im Sinne Schillers macht der Dichter deutlich, dass der von der Aufklärung erbrachte Fortschritt nicht davor gewappnet ist, in sein Gegenteil umzuschlagen, wenn er eine Tradition verleugnet, wo die Verknüpfung von Literatur und Geschichte eine Kontinuität schafft, in der die einzelnen Epochen ineinander übergehen und die Entstehung eines bewussten Zusammengehörigkeitsgefühl befördern. Er übernimmt hier nicht nur August Wilhelm Schlegels Kritik an dem klassischen französischen Theater, das sich seine Stoffe außerhalb des eigenen, beziehungsweise des europäischen Kulturraums sucht und somit abstrakte, bezugslose Inhalte mit einem bloßen nationalen Anstrich versieht. Er verbindet Friedrich Schlegels Verständnis der gegenseitigen Beleuchtung von Literaturgeschichte und Geschichte mit Schillers teleologischer Auffassung der geistigen Entwicklung der Menschheit. Seine Darstellung Napoleons als orientalischen Despoten hat nämlich eine tiefere Bedeutung, insofern als sie einen Teil der Dramenstruktur selbst ausmacht, die auf der radikalen, parallel angelegten Gegensätzlichkeit von Soliman und Zriny basiert.

Körner greift nämlich mit dieser Opposition auf das strukturelle Grundprinzip des barocken schlesischen Trauerspiels zurück, dessen Versform und Gliederung er ebenfalls übernimmt, und vollzieht auf diese Weise, entgegen den französischen Begriff der klassischen Einheit der Handlung, den von August Wilhelm Schlegel angedeuteten Nexus zwischen Neostoizismus und romantischem Theater, der das Trauerspiel zum Inbegriff der sittlichen Freiheit des Menschen werden lässt. Die Entgegensetzung zwischen dem affektbeherrschten, und deshalb zu verurteilenden Tyrannen, und dem sich durch seinen Gleichmut auszeichnenden Märtyrer entspricht in der Tat der zwischen der *pertinacia*, der unbelehrbaren Hartnäckigkeit, und der *constantia*, mit der sich der christliche Held gegen denjenigen behauptet, der sich von Gott und dessen *ordo*-Prinzip verabschiedet hat. Indem er sich nicht wie sein Gegner am Zeitlichen orientiert, sondern an der Ewigkeit, erreicht er eine innere Freiheit, die ihn dazu befähigt, das letzte Opfer für seinen Glauben zu leisten, der sie ihm gibt. Sein Tod ist Ausdruck einer *magnanimitas*, die ihn mit der Überlegenheit ausstattet, umsichtig und nicht selbstsüchtig zu handeln. Zriny's Glauben kennzeichnet sich insofern durch eine Vernunft geleitete Sorge um das Wohl seiner Familie, indem ihn seine persönliche Sympathie für seinen begabten jungen Offizier, Lorenz, nicht übereilt dazu verleitet, ihm spontan die Hand seiner Tochter zu versprechen (I, 11) ebenso wie er seine Truppen gezielt einsetzt, um Verluste zu vermeiden und strategische Vorsicht mit Menschlichkeit verbindet, während er gleichermaßen seine Entscheidung, den Pechkranz auf die neue Stadt zu werfen, wohl gegen das Schicksal der Zivilbevölkerung abwägt (III, 8).

Seine doppelte Hingabe für den Erhalt des Glaubens und den Erhalt des Kaiserreichs in seiner unbedingten Treue zu seinem Oberhaupt (III, 6), das er vor jeglichem Machtkalkül in Schutz nimmt, macht ihn zum unbestreitbaren

Nachfolger barocker Helden und Heldinnen, die wie Catharina von Georgien für „Gott und Ehr und Land“ sterben, und denen eine politisch moralische Bedeutung zukommt. Die Tragik entspringt der dramatischen Spannung zwischen den beiden Hauptakteuren, in deren Gegnerschaft sich stellvertretend in der Weltgeschichte der Kampf zwischen weltlicher Machtverherrlichung und Verteidigung der göttlichen Ordnung offenbart. Die Einheit von Geschichts- und Märtyrerdrama, wie sie das schlesische Trauerspiel darstellt, wird zum Sinnbild einer ähnlich bewegten zeitgenössischen Epoche und führt dessen Tradition fort, indem sie das historische Heldenschicksal als Exemplum erkennbar macht, aus dem sich Trost und Lehren für die Zukunft schöpfen lassen.

Zriny erscheint insofern als die dezidierte Botschaft an Napoleon, dass seine Politisierung des Theaters keinen Bestand über seine zeitweilige propagandistische Inszenierung hinaus hat, weil sie sich gegen die christliche Weltordnung als ein Akt der Hybris stellt, der seinen Untergang bereits in der Geschichte absehbar macht, da jene sich nicht vom einzelnen vereinnahmen lässt. Das Heilige Römische Reich mag von ihm durch kluge Intrigen aufgelöst worden sein. Dies bleibt vergängliches Menschenwerk, das aus der Perspektive der göttlichen Ewigkeit belanglos ist, während das vereinende Prinzip des christlichen Glaubens, das die deutsche Sprach- und Kulturgemeinschaft jenseits aller Kriege über Jahrhunderte zusammengehalten hat, dazu bestimmt ist, sich unter neuen, von Preußens Reformen vorgezeichneten Prämissen in zeitgemäßer Form erneut gegen die Tyrannei durchzusetzen, indem es den Götzenkult des die historische Wahrheit mit den Mitteln der Bühnenkunst usurpierenden Empire und seines Universalherrschers entlarvt.

Dieser Kurzbeitrag versteht sich insofern als Bestandsaufnahme und Vorbereitung zu einer weiter führenden Neudeutung von Körners Trauerspiel als zeitgeschichtliches Dokument und Teil einer ästhetischen und philosophischen Debatte, innerhalb derer es sich als eigenständiges sinnvolles Kunstwerk zweifellos behaupten kann.

Theodor Körner's *Zriny*: Reflections Toward a Reinterpretation in a New Context

This study offers a contextual literary and historical interpretation of Theodor Körner's tragedy *Zriny*, distinct from previous analyses that emphasize its role in myth-making and nationalist heroism. Rather than focusing on Körner's posthumous stylization as a war hero, the article frames *Zriny* as a deliberate artistic response to Napoleon's politicization of theater, particularly evident during the Erfurt Congress of 1808. Napoleon's cultural offensive, including attempts to co-opt Goethe and elevate French classical theater as state propaganda, serves as the backdrop for Körner's work.

KOVÁCS KÁLMÁN

Természettudományok és modern világkép Pyrker János László *Tunisiás* (1820) című eposzában

Pyrker János László *Tunisiás* (1820) című eposzának egyik feltűnő jegye a természettudományos ismeretek jelentős szerepe a cselekményben. A természettudományok eredményei 1800 körül az irodalmi és filozófiai diskurzusok fontos részei voltak, amire itt csak utalni tudunk. Egyfelől az egyes tudományok önállósodását figyelhetjük meg ebben az időben, másfelől viszont ekkor születtek az utolsó szintézisek vagy szintézis-kísérletek is. Goethe, hogy a legismertebb példát említsük az utóbbira, a növények metamorfózisával kapcsolatosan azt írja, hogy a tudomány a művészetekből született, s nagy változások után szerinte a kettő ismét egymásra talál majd.¹

A *Tunisiás* (1820) című eposz V. Károly császár tuniszi hadjáratát meséli el, s hosszú genezise volt. Pyrker saját adatai szerint a mű gondolata már 1797-ben megszületett, az egész mű terve pedig 1810-ben Tünnitzben készült el, ahol Pyrker plébános volt. Az első teljes szövegváltozat 1812-ben született,² s ezen Pyrker folyamatosan dolgozott (1813, 1816, 1817).³ 1816-ban Joseph von Hormayr *Archív*ójában mutatvány jelent meg az eposz egyes részleteivel⁴ és egyebek mellett egy esszével az eposzi kellékekről („masinéria”). Az első teljes szöveg 1820-ban látott napvilágot, ezt még abban az évben egy második (javított) kiadás követte, majd 1826-ban egy harmadik. A *Tunisiás* szerepel Pyrker összes műveiben (*Sämmtliche Werke*), mely hat kiadást ért meg (1832–1834,

* A szerző irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Germanisztikai Intézet Német Nyelvű Irodalmak Tanszék nyugalmazott egyetemi docense.

- 1 „[...] nirgends wollte man zugeben, daß Wissenschaft und Poesie vereinbar seien. Man vergaß, daß Wissenschaft sich aus Poesie entwickelt habe, man bedachte nicht, daß, nach einem Umschwung von Zeiten, beide sich wieder freundlich, zu beiderseitigem Vorteil, auf höherer Stelle, gar wohl wieder begegnen könnten.” (*Die Metamorphose der Pflanzen: Schicksal der Druckschrift*) Johann Wolfgang von GOETHE, *Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, XIII. kötet, 105–112 (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1982), 107.
- 2 Roland DOBERSBERGER, *Johann Ladislaus Pyrker: Dichter und Kirchenfürst* (St. Pölten – Wien: Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, 1997), 140.
- 3 Aladar Paul CZIGLER, „Einleitung”, in Johann Ladislaus PYRKER, *Mein Leben 1772–1847*, szerk. Aladar Paul CZIGLER, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Historische Kommission: Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. I. Abteilung: Scriptores X, XXI–XLVI (Graz–Wien: Böhlau, 1966), XXX.
- 4 Johann Ladislaus PYRKER, „Carls des V. Heeresfahrt gegen Tunis [...]”, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 123/124–142/143 (1816. okt. 16. – 1816. nov. 25./27.): 507–589.

1839, 1843, 1845, 1855, 1857). Az első mutatóvány után az eposznak tehát kilenc (!) kiadása létezik, melyek szövegét Pyrker folyamatosan csiszolgatta.⁵ Nem csoda ezért, hogy Wilhelm Kühlmann nem vállalkozott a szöveg genetikai vizsgálatára,⁶ ahogyan mi sem. Mi az első kiadást (1820) idézzük, alkalmanként kitekintéssel a második és harmadik kiadásra. Az eposzt Udvardy Cserna János⁷ (1799–1890) fordította magyarra 1839-ben, s a következőkben, ha nem szükséges az eredeti szöveg, ezt idézzük. Udvardy Pyrker összes műveinek második, 1839-es kiadását használta, azaz sorrendben az ötödik szövegváltozatot.⁸

1. Az eposzi kellékek

Az antik eposzok egyik szembetűnő sajátossága a *masinéria*, azaz a csodás elemek, istenek és emberfeletti lények szerepeltetése a cselekményben. Az antik felfogásban emberek és istenek különbözőek voltak ugyan, de egyazon világban éltek, s mindkét szféra a szép és rendezett kozmosz törvényeinek volt alávetve. Ég és föld, emberek és istenek, így egységben léteztek.⁹ A kereszténység ezzel szemben elfordult a világtól, ahogyan azt Karl Löwith írja, mert a teremtet világ egy rajta kívüli erő műve volt. Ebből következően minden, „ami Isten és ember közé ékelődik, káros, vagy legalábbis érdektelen a lélek üdvössége szempontjából”.¹⁰ Pyrker maga is úgy vélte, hogy Homérosz eposzában „az ég és Trója egy nagy jelenet részei voltak”,¹¹ s a *masinéria* feladata ég és föld egy-

5 Kühlmann közli Pyrker korrektúráinak néhány oldalnyi másolatát, mely kötet az egri Főegyházmegyei Könyvtárban van. A tanulmány magyar nyelven is megjelent, de abban nem szerepelnek az említett fotók. Wilhelm KÜHLMANN, „Johann Ladislaus Pyrkers *Tunisiás* (1820): Karl V. und die Nord-Süd-Konflikte der Frühen Neuzeit im klassizistischen Heldenepos der Restaurationsepoche”, in *Vergil, Horaz und Ovid in der ungarischen Literatur 1750–1850*, szerk. Réka LENGYEL és Gábor TÜSKÉS, 13–48 (Wien: Praesens Verlag, 2020), 16–19.

6 Kühlmann a *Sämmtliche Werke* 1855-ös (utolsó) kiadását idézi, mely Pyrker halála után jelent meg. KÜHLMANN, „Johann Ladislaus Pyrkers *Tunisiás*...”, 15.

7 Udvardy Cserna János (1799–1890) az egri káptalan mérnöke, majd báró Orczy László alkalmazottja és Heves megye tiszteletbeli mérnöke volt. 1832-ben az Akadémia levelező tagjává választották. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Hornyánszky, 1914), 14: 609–610.

8 „Az eredeti német textus’ átaljában megtisztított és újra átdolgozott legközelebbi 1839-ki kiadása szerint”. Ld. a fordítás címlapját. PYRKER János László, *Tunisiása*, ford. UDVARDI János (Buda: Egyetemi Nyomda, 1839).

9 „Es ist [...] ein und dieselbe Wohlordnung, welche Himmel und Erde und Götter und Menschen zusammenhält.” Karl LÖWITH, *Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes bis Nietzsche* (Göttingen: Wandenhoek und Ruprecht, 1967), 12 sk.

10 Saját fordítás. Eredeti: „Die gesamte christliche Theologie von Paulus und Augustinus bis Luther und Pascal ist sich darüber einig, daß nicht die Welt als solche liebenswert ist, sondern ausschließlich Gott, der selber die Liebe ist [...]. Alles, was zwischen Gott und dem Menschen steht, ist schädlich oder doch gleichgültig für das Heil der Seele.” Uo., 17.

11 Saját fordítás. Eredeti: „In der Ilias bildet der offene Himmel und Troja mit ihrer umliegenden

ségének helyreállítása lett volna.¹² Ez az a pont, melyen a mitológiai apparátus és a természettudományok funkciója hasonlóságot mutat.

Az antik mitológiai apparátus, az antik mitológia világa „már nem [volt – K. K.] használható”, ahogyan a keresztény angyalok és ördögök sem. Ezért új *masinériára* volt szükség,¹³ s Pyrker főként antik történeti alakok szellemeit (Arminius, német nevén Hermann, Hannibal, Mohamed próféta, Julius Caesar etc.) lépteti föl. Ők a purgatóriumban élnek, a földi halandók számára láthatatlanok, de álmok és sugallatok által befolyásolni tudják a cselekmény figuráit.¹⁴ Pyrker mitológiai apparátusa nemcsak művészi szempontból volt újszerű és szokatlan, hanem teológiai vitákat is kiváltott. Verseghy Ferenc recenziót tervezett az eposzról és közölni akarta Pyrker 1816-os esszéjét a *masinériáról* az *Egyházi értekezések és tudósítások* című folyóiratban. Kiss Ferenc, a „lap egyházi cenzúrájáért felelős”¹⁵ veszprémi kanonok azonban nem engedélyezte a közlést, mert Pyrker írását teológiai szempontból elfogadhatatlannak találta. Fő kifogása a pogány (antik) figurák megtérése és mennybemenetele volt, ami az eposz végén következik be. A hádészba gyűjtött lelkek szerepeltetése úgy mond elfogadható, de a szerző „sorsukat ne változtassa”, érvelt a cenzor,¹⁶ majd így folytatta: a lelkek kiszabadulását az „orthodoxia nem engedi”, mert ez a „Sz. Lukácsnál említett leronthatatlan választék fallal meg nem egyeztethető”.¹⁷ Kiss a pogány lelkek megtérésében Origenész hatását látta. Közelebbről „az apokatasztaszisz (gör. 'helyreállítás', 'megújulás’)” elméletéről van szó, mely egyebek mellett a „kárhozat örökkévalóságának tagadását” jelenti.¹⁸ A vitatott kérdés az volt, hogy a halál után javíthat-e az ember életének mérlegén. Az apokatasztaszisz szerint igen, azaz lehetséges a halál utáni megbékülés Istennel.¹⁹ Kiss ezzel szemben hivatkozik egyebek mellett a „leronthatatlan választék”-ra a pokol és a menny között, mely Lukács evangéliumában olvasható.²⁰ Pyrker egyébként maga is érezhette, hogy eljárása teológia szem-

Gegend nur *eine* einzige große Scene [...]. Diese glänzenden Gestalten sind das Ideal menschlicher Schönheit und Kraft”. PYRKER, „Carls des V. Heeresfahrt...”, 511.(Kiem. K. K.)

12 „Verknüpfung des Irdischen mit dem Überirdischen”, Uo.

13 „[...] so war bis jetzt, wo die ältere [Maschinerie – K. K.] ihre Anwendbarkeit verlor [...], die schwere Aufgabe noch immer ungelöst, die passendste für die neuere Epopöe zu erfinden”. Uo.

14 Amint ezt Pyrker ki is fejti: „so sah ich sie [die Geister – K. K.] dahin ziehen, und schalten und walten nach ihrer vorigen Weise, so weit sie, als des irdischen Leibes Beraubte, durch eingehauchten Rath sich unter den Lebenden thätig erweisen konnten”. Uo.

15 VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. DONCSEZ Etelka, Magyar Írók Levelezése, szerk. DEBRECZENI Attila és SZILÁGYI Márton (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 903. További részleteket ld. a levelezésében és a jegyzetekben.

16 Kiss Ferenc Verseghy Ferencnek, 1820. december 6. VERSEGHY Ferenc, *Levelezése...*, 340–342, 341.

17 Uo.

18 Uo., 905.

19 Herbert VORGRIMLER, *Geschichte der Hölle* (München: Fink, 1994³), 97.

20 Ld. Luk 16,19–31 és VERSEGHY, *Levelezése...*, 905.

pontból vitatható, s említett 1816-os esszéjében igazolni próbálta saját eposzi kellékeit. Gondolatmenete a következő volt: Elsőként bibliai helyeket keresett a szellemekről, amivel azok létezését és szerepeltetését akarta igazolni. Idáig egyébként Kiss Ferenc is jóváhagyta az eposzt. Ezt követően viszont Pyrker kivonja az eposz cselekményét a teológia kontrollja alól, költészetnek nevezi, melyet nem lehet tudományos (teológiai) eszközökkel megítélni. A görög eposzok és saját művének apparátusa szerint a fantázia és a költészet része,²¹ s így azt, tesszük hozzá, nem is lehet mással, mint a költészet normáival értékelni. Pyrker, ahogyan más szövegeit is, folyamatosan módosította az esszét, melynek három későbbi változatát ismerjük.²² Ezek közül sorrendben a harmadikban, a *Rudolph von Habsburg* (1827) című eposz utószavában (*Schlußrede*) mondja ki a teológiai verifikáció felfüggesztését.²³

Végül az antik eposz és Pyrker keresztény munkájának egy alapvető különbségét kell kiemelnünk. Homérosz világában a masinéria figurái, főként az istenek, valójában önmaguk döntenek az emberek sorsáról. Alá vannak ugyan vetve a kozmosz rendjének, de az nem jelenik meg a cselekményben, s így csak az istenek és a földi halandók állnak szemben egymással. Pyrker eposzában viszont három szférára bomlik a világ. A földi halandók és a szellemek fölött a mindenható Teremtő áll, s ez kizár minden kétséget a dolgok végkimenetelét illetően: az Istennek tetsző fél győzelme a cselekmény kezdetétől fogva nyilvánvaló. Az igaz ügy ellenségei vagy elvesznek, vagy megváltoznak, s maguk is igaz keresztényekké válnak, ahogyan ez a szellemekkel történik a *Tunisiában*.

2. Természetleírás, természettudomány

Az eposz cselekményében feltűnő részletességgel jelennek meg a technikai, haditechnikai ismeretek, igen nagy teret kapnak a természeti jelenségek tudományos igényű leírásai, s ezek alkalmanként a cselekmény, vagy a világ értelmezésének metaforái lesznek. Mindezt, mint már említettük, azért kötjük össze a *masinéria* problémájával, mert mindkét esetben emberfeletti erőkről van szó, s mindkettő az ég és föld kapcsolatára van hatással. Meg kell jegyez-

21 „[...] mit dieser wandelt er leichter in das ewig blühende Gebiet der Dichtung hinüber”. PYRKER, „Carls des V. Heeresfahrt...”, 512.

22 Ld. PYRKER, „Carls des V. Heeresfahrt...”; Johann Ladislav [!] PYRKER, *Tunisia: Ein Heldengedicht in zwölf Gesängen* (Wien: Carl Ferdinand Beck, 1820); Johann Ladislaus PYRKER, „Schlußrede an den Leser aus dem Rudolph v. Habsburg”, in Johann Ladislaus PYRKER, *Rudolph von Habsburg: Ein Heldengedicht in zwölf Gesängen*, Neue, vollendete Ausgabe (Wien: Anton Strauß, 1827), 356–359; Johann Ladislaus PYRKER, „Über das Wunderbare im Epos”, *Jahrbücher der Literatur* 60 (1832): 30–38.

23 „Die Kirche hat über diese dunkle Stellen nicht entschieden, und dem Harmlosen Dichter, – nicht dem Exegeten! – ist es unbenommen, die letzteren darunter zu verstehen.” Johann Ladislaus PYRKER, „Schlußrede an den Leser...”, 358 (kiemelés K. K.). A helyet Kühlmann is idézi. KÜHLMANN, „Johann Ladislaus Pyrkers *Tunisia*...”, 38–39.

nünk, hogy Pyrker nem saját korának modern természettudományos eredményeit használja föl, hanem a fizika 16–17. századi hőskorából származó ismereteket, melyek különösebb szakértelem nélkül is érthetőek.

2.1 Természeti jelenségek, technikai leírások és eszközök

Első példaként a szeleket említjük. Vergilius *Aeneis*-ében Juno a szelek urát (Aeolust) kérte arra, hogy pusztítsa el Aeneas hajóit. Pyrker ezzel szemben igen részletesen leírja a forró és halálos afrikai szélvihar (számum) keletkezését.²⁴ Valójában mindegy, hogy Pyrker magyarázata mennyiben felel meg kora ismereteinek, a lényeges az, hogy a jelenségnek racionális magyarázata van. Pyrker megtartja eközben a mitikus/mesei elemeket is, hiszen Mohamed és segítői fölkaparják a fortyogó tavat és ezzel segítik elő a forró levegő (számum) kiáradását, de Mohamednek nincs (saját) természetfeletti ereje, hanem racionális módon avatkozik be a természeti folyamatokba, s így próbálja erősíteni azok hatását. Úgy tűnik, hogy csak Istennek és angyalainak van természetfeletti ereje, utóbbiak azzal meg is állítják a pusztító számumot, s megmentik a keresztény sereget.

A technikai leírások részletessége is feltűnő. Ilyen az utászok (hídépítők) munkája (IX, 164),²⁵ vagy az ágyúk beszögezése. Utóbbi önmagában nem újdonság, hiszen erről gyakran olvashatunk a régi korok háborúi kapcsán. Pyrker azonban olyan technikai részletekre tér ki, melyek nem szokványosak:

Pattoga már szanaszét feje a' kopogó kalapácsnak,
A' vas szeg' lapított tetején, melly a' puha ércbe
Úgy befelezűlt, 's gyűjtő lyukait betömé szoros ékkel,
Hogy használathoz sükeretlen [sic!] lett az egész cső. (X/189)²⁶

Látjuk továbbá a lőfegyverek töltésének részleteit (IV, 61)²⁷ és a tűzérség pusztítását (X, 203).²⁸ Utóbbival kapcsolatosan Hermann szelleme azt kifogásolja, hogy az ágyúk másodlagossá teszik a harci erényeket és a heroizmust: „gazság-

24 Ld. ehhez Söller kommentárjait: Franz Eduard SÖLLER, *Kommentar zu Johann Ladislaw Pyrker's Werken in der Form einer Blumenlese aus demselben* (Augsburg: Karl Kollmann, 1840), 112–113.

25 PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, IX, 217; PYRKER, *Sämmtliche Werke* (1839), IX, 105. A *Tunisiás*-ból idézett szövegrészek helyét közvetlenül a szövegben adjuk meg. A római számok az énekekre, az arab számok pedig az oldalakra utalnak. Lábjegyzetben megadjuk az általunk olvasott eredeti szöveg (PYRKER 1820) megfelelő helyét és a követhetőség végett a fordító által használt kiadás (PYRKER 1839) megfelelő ének- és oldalszámait is. Jelen esetben PYRKER 1820, X, 245 és PYRKER, *Sämmtliche Werke* (1839), X, 118.

26 PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, X, 245 és PYRKER 1839/D, X, 118. Pyrker eközben oly ritka műszaki kifejezéseket használt, hogy a Grimm-szótár a *Tunisiast* adja meg példaként néhány kifejezés használatára. Lásd pl. a „Richtkeil” szót a német szövegben (PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, VI/153).

27 PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, IV, 82; PYRKER, *Sämmtliche Werke* (1839), IV, 39.

28 PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, X, 268; PYRKER, *Sämmtliche Werke* (1839), X, 130.

gal terhes időszak! / Hogy már a' bajnok tebbé nem bízhatik önnön / Hős kebelébe sehol, 's nincs haszna saját erejének" (X/204).²⁹ A technikai eszközök között a távcső lesz a modernitás szimbóluma. Pyrker részletesen és poétikusan leírja a távcső működési elvét, amit azonban Attila szintén romlásnak tekint, mert ez a találmány is megszünteti a párharc heroizmusát: „Oh be nem így vittunk mi, hanem szemközt, közel, össze / Állva az ellennel, néztünk merevedve szemébe!" (IV, 58).³⁰

A távcső jelentőségét az is mutatja, hogy Pyrker jó hetven évvel előre hozza a felfedezés idejét, s összekapcsolja azt a császár személyével. E rendkívül fontos technikai találmány metaforikus potenciálját azonban Pyrker csak részben használja ki.

2.2 Az üreges föld és a gravitáció elmélete (Edmond Halley, Newton)

A szellemek lakhelye, melyet Pyrker antikizálva Hádésznek nevez, egy üreg a föld belsejében, mely a teremtéskor a centrifugális erő által jött létre, ahogyan azt Pyrker az eposzi kellékekről szóló esszéjében írta.³¹ Figyelemreméltó, hogy Pyrker itt már a teremtés folyamatát is összeköti a fizika törvényeivel:

[...] Mihelyt a' Légyen szózat először
Széthangzott – ugymond: – tüstént felzúdula forrva
A' véges dolgok' természeti lénye [...]
[...]
E' kanyarúlt repülésbe pedig mind egyesülének,
A' merevény 's a' lágy, – föld és kő', – 's mind ígykeztek
A' gömb' szélső domborodásáig kiterülni.
Igy leve a' föld' gyász kebelében tágas üregbolt,
Melly soha nap- csillag- 's holdnak nem látja világát.

(I/11)³²

Az üreges föld elmélete több szerzőhöz is köthető. A legismertebb talán Edmond Halley (1656–1742) angol csillagász és természettudós volt. Az üreg kialakulását Pyrker Newton gravitációs törvényeivel magyarázza, de eközben

29 „Schmacherfindende Zeit! daß nichts mehr gelte des Tapfern / Eigene Kraft [...]” (PYRKER, *Tunisia: Ein Heldengedicht*, X, 268). Az első kiadásban (1820) ezt Julius Cézár mondja.

30 PYRKER, *Tunisia: Ein Heldengedicht*, IV, 78; PYRKER, *Sämmtliche Werke* IV (1839), 38.

31 „Sie [a szellemek – K. K.] begeben sich dahin aus dem inneren hohlen Raume der Erde, der sich bey der Schöpfung nach dem Gesetze der Centrifugalkraft gebildet hatte, aus dem *Hades* [Pyrker kiemelése – K.K.], ihrem gewöhnlichen Aufenthalt.” (PYRKER, *Tunisia: Ein Heldengedicht*, 511). A purgatórium (Hádész) bejárata az Etna volt. Az egész dolog ötlete egy barlang bejárásakor született az osztrák Alpokban („[in] den Höhlen des Ötschers”, PYRKER, *Mein Leben*, 72).

32 PYRKER, *Tunisia: Ein Heldengedicht*, I, 17; PYRKER, *Sämmtliche Werke* I (1839), 9.

mesével keveri a tudományos ismereteket. Az üreges föld elméleteinek hamiságára már Georges Louis Leclerc Buffon (1707–1788) is rámutatott, akinek munkája német fordításban (*Herrn von Buffons allgemeine Naturgeschichte*, 1785) Pyrker magánkönyvtárában is megvolt.³³ Buffon itt kitér az üreges föld elméleteire is. Az esetleges üregesség következményeit elemezve arra a következtetésre jut, hogy a föld nem lehet üreges.³⁴ Úgy tűnik, hogy Pyrker tudatosan keverte mesés elemekkel a tudományos világgépet, amire később is lesz példánk. Nem törekedett tehát sem teljes teológiai, sem teljes tudományos korrektségre, csak az utóbbit nem kérték rajta számon.

2.3 A vákuum és a vákuumpumpa

Pyrker, mint említettük, a *masinéria* funkcióját egyebek mellett abban látta, hogy az emberi és isteni szférát összekösse. A földöntúli világ az eposzban nem egy behatárolt tér, mint az Olympos, hanem egy újkori, asztronómiai pontossággal leírt, végtelen és modern világegyetem („neuzeitlich gedachtes”),³⁵ mely légüres térben van:

Fellyül azon levegőn, melly mindent éltet elemmel,
'S melly a' föld' a' hold' 's a' számtalan égve pilácló
Csillagok' alkatját környülveszi, 's életet áraszt,
Ott kezdődik ama' zord érzéktüli üres tér,
Mellyet már többé nem lakhat semmi halandó.

(I, 13)³⁶

Arisztotelész, aki a modernitásig meghatározta a tudományos gondolkodást, lehetetlennek tartotta a vákuum létezését, mert világgépe véges és zárt volt, s a vákuummal „a világ végessége is megkérdőjelezhető” lehetett volna.³⁷ Simonyi Károly merész tettnek nevezte az arisztotelészi világgép elvetését a 17. században, s ez szükségképpen a vákuum létezésének elfogadására is vonatkozik.³⁸ A vákuummal Otto Guericke (1602–1686) végzett elhíresült kísérleteket. Két fém félgömböt illesztett össze (magdeburgi félteke), majd kiszivattyúzta

33 PYRKER János László, *Magánkönyvtárának jegyzéke 1843* [kézirat] (Eger: Főegyházmegyei Könyvtár, No. 107, Sign. Ms 2127/1). Buffon munkájáról ld. a 1353–1481 leltári számú oldalt.

34 „Diese Betrachtungen, denen man noch wohl einige andere beifügen können [sic!], müssen uns völlig überzeugen, daß das Innerste der Erdkugel nicht leer, sondern mit hinlänglich dichter Materie ausgefüllt sey.” Georges Louis Leclerc BUFFON, *Allgemeine Naturgeschichte*, I–VII (Berlin: Joachim Pauli, 1771–1774), I, 220.

35 KÜHLMANN, „Johann Ladislaus Pyrkers *Tunisias* (1820)...”, 36.

36 PYRKER, *Tunisias: Ein Heldengedicht*, I, 20; PYRKER, *Sämmtliche Werke*, (1839), 11.

37 SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig* (Budapest: Akadémia, 2011⁵), 87. Arisztotelész rendszeréről ld. Uo., 86–87.

38 Uo., 87.

belőlük a levegőt. A külső légnyomás így oly erősen szorította össze a félgömböket, hogy 8-8 ló sem tudta széthúzni azokat.³⁹ A magdeburgi félgömbök kísérletei után Robert Boyle (1627–1691) tökéletesítette a vákuumpumpát. Ő már üvegbúrát (harangot) használt, melynek belseje látható volt, s mindenki meggyőződhetett arról, hogy az apró állatok (madarak) elpusztulnak a vákuumban.⁴⁰

E látványos kísérletek korszakalkotóak voltak. John Desmond Bernal *A fizika fejlődése Einsteinig* című munkájában Guericke és Boyle eredményeiről azt írja, hogy azok „az egész modern kémia alapja”-it⁴¹ alkották. Pyrker tehát e ponton is egy szimbolikus jelentőségű elemet emelt ki a természettudományok történetéből, a vákuum győzelmét az Arisztotelész óta uralkodó *horror vacui*⁴² fölött. A költő egy fizikatanárhoz hasonlóan Boyle kísérletei segítségével mutatja be a légüres teret:

Mert valamint az üveg karimáju harang' kebelében
Életitül megvál a' kis verebecske legottan,
Hogyha tudás vágyból könyörületlen kiszivatják
Légjét a' visgák, mesterkélt cső szivat által:
Szintügy megszűnnék ember' kebelében az élet,
A' ki merészkednék amaz érzéktúlba hatni.

(I/13)⁴³

E természettudományosan megalapozott világképben a föld és ég valóban egybe tartozik, mert a világegyetem szempontjából mellékes dolog az, hogy a földi élőlények a sztratoszférán túli légüres térben nem élhetnek meg. Pyrker viszont V. Károly császár égi utazása kapcsán tematizálja a légüres tér problémáját, s a légüres térben való utazás a szellemi test felöltésével válik lehetségessé. Ennek igen érdekes részleteire azonban itt nem térhetünk ki.

39 A kísérletet az 1654-ben tartott regensburgi birodalmi gyűlés alkalmával a császár jelenlétében végezték el. Fritz FRAUNBERGER és Jürgen TEICHMANN, *Das Experiment in der Physik: Ausgewählte Beispiele aus der Geschichte*, Facetten der Physik, (Braunschweig–Wiesbaden: Vieweg, 1984), 14:42.

40 Uo., 45–46.

41 J[ohn]. D[esmond]. BERNAL, *A fizika fejlődése Einsteinig* (Budapest: Gondolat–Kossuth, 1977), 248.

42 SIMONYI, *A fizika kultúrtörténete...*, 81.

43 PYRKER, *Tunisiás: Ein Heldengedicht*, I, 20; PYRKER, *Sämtliche Werke*, (1839), 11.

2.4 Az elektromosság

Az elektromosság az egyik kiemelt természettudományos téma volt Pyrker korának művészeti diskurzusában. Ahogyan azt Herminio Schmidt a *Heinrich von Kleist: Naturwissenschaft als Dichtungsprinzip* (1978) című munkájában írta, az elektromosság kedvelt társasági téma volt 1800 körül,⁴⁴ s az ezzel kapcsolatos kísérleteket nagy érdeklődés övezte. Joseph Priestley (1733–1804), angol-amerikai filozófus és természettudós a *The history and present state of electricity, with original experiments* (1767) című munkájában egy önálló fejezetet szentelt az említett népszerű kísérleteknek.⁴⁵ Az érdeklődést jól példázza, hogy Jean-Antoine Nollet (1700–1770) abbé Párizsban a későbbi XV. Lajos király előtt száznyolcvan gárdistán vezetett át áramot, hogy bemutassa az áraműtés jelenségét.⁴⁶

Az elektromosságot 1800 körül, amint azt a bevezetőben is említettük, filozófiai összefüggésekben is értelmezték. A fizikus Johann Wilhelm Ritter (1776–1810) például úgy gondolta, hogy az elektromosságban a teremtés alaptörvényeinek kulcsa található.⁴⁷ Ahogyan Goethe a kémiai elemek affinitásával metaforizálja a szerelmi viszonyokat a *Vonzások és választások* (*Wahlverwandtschaften*, 1809) című regényében, úgy Heinrich von Kleist a pozitív és negatív elektromos töltések jegyeit vitte át az emberi kapcsolatokra és viselkedésre. A különböző töltések hatásmechanizmusát, a vonzást és taszítást, Siméon Denis Poisson (1781–1840) francia fizikus írta le 1811-ben, azaz Kleist egészen új tudományos eredményeket használt fel.⁴⁸

Az elektromosság területéről Pyrker a dörzselektromosságot és a leideni palackot használja fel a cselekményben. A villám nem Zeusztól jön már, hanem a levegőben repülő lelkek sűrűlódással elektromosságot gerjesztenek, s ennek kisülése okozza a villámot:

44 „Die Elektrizität gehörte zum Stadtgespräch eines jeden gebildeten Menschen.” Herminio SCHMIDT, *Heinrich von Kleist: Naturwissenschaft als Dichtungsprinzip* (Bern–Stuttgart: Haupt, 1978), 16.

45 *Description of the most entertaining experiments, Part VII*: „[...] we shall not wonder at the eagerness with which persons of both sexes, and of every age and condition, run to see electrical experiments”. Joseph PRIESTLEY, *The history and present state of electricity, with original experiments* (London, 1767), 547–572, 548.

46 Joseph PRIESTLEY, *Geschichte und gegenwärtiger Zustand der Elektrizität, nebst eigenthümlichen Versuchen* [...] (Berlin – Stralsund: Gottlieb August Lange, 1772), 68. Az eseményről Simonyi és Schmidt is beszámol: SIMONYI, *A fizika kultúrtörténete...*, 334; SCHMIDT, *Heinrich von Kleist...*, 42.

47 „[...] den ultimativen Schlüssel zu den Grundgesetzen der Schöpfung”. Idézi Benjamin SPECHT, *Physik als Kunst: Die Poetisierung der Elektrizität um 1800* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2010), 1.

48 Herminio SCHMIDT, *Heinrich von Kleist...*, 23–24. Ennek részleteire itt nem térhetünk ki, de utalunk Földényi F. László Kleist-enciklopédiájának ’elektromosság-címszavára: FÖLDÉNYI F. László, *Heinrich von Kleist: A szavak hálójában* (Pécs: Jelenkor, 1999), 116–118.

Mint a' hollóknak feketélő csorda csapatja
 Felrémítve, halált szóró fegyver ropogástól
 Felrepül [...] 's a' levegőt besuhogja:
 Így zavarák itt is körül a' szám nélküli lelkek
 A' felhők' izzó kebelét, míg vészbe czikázó
 Surlódása között rettentő lángja kilobbant.

(IV/56)⁴⁹

Pyrker itt is mitikus-mesés színezetet ad az egyébként inkább tudományos világképnek, hiszen a test nélküli szellemek nehezen kelthetnek surlódást, s a szellemek aligha értelmezhetők a fizika kontextusában. Egy másik helyen az admirális (Doria) parancsának átható erejét az elektromos kisüléshez, áram-ütéshez és az elektromosság feltartóztathatatlan áramlásához hasonlítja:

[...] Mostmár a' gálya' tetőről
 Készületet zúgván megdördül az ismeretes jel.
 Mint a' vilany-anyag, mikor a' *nagy üveg' kerekének*
 Körbe futó lapján pattog, 's onnét beszivódva
 Réz-csőcskén folyik a' besetétült keblű *palaczkba*,
 'S a' vezető láncz egy ember' baljába fogatva,
 Ez jobbját, szomszédja' kezébe szorítja, – az ismét
 Társáéba, 's ezen renddel mind összeveszve fogódnak:
 Százakat itt egyszerre üt a' rázási csapás meg,
 Hogyha kilőtt csutakán a' pesgő szikra kipattan:
 A' hadi főnöknek dörgő szava, pontba hasonlón
 Búzdítja itt is fel népit, 's népe' vezérit [...].

(IV, 60, kiem K. K.)⁵⁰

A szövegben kiemelt nagy üvegkerék a dörzselektromos készülék, a palack pedig a leideni palack, mely kondenzátorként tárolja a keletkezett elektromosságot. Ezen eszközök sem Pyrker korának modern tudományos jelenségei voltak, hanem a fizika hőskorát idézik. Előbbit a már említett Otto von Guericke (1602–1686) építette meg a 17. században. Az üvegkerék forgatásával elektrostatikus töltést generáltak, melyet a leideni palackban sikerült tárolni. Ennek kisüléseit mutatták be látványos és divatos kísérletekben, amint azt Nollet abbé kapcsán említettük. A dörzselektromos készülékek egyébként elterjedtek voltak a magyarországi iskolákban, példányai láthatóak Sárospatakon, Debrecen

49 PYRKER, *Tunias: Ein Heldengedicht*, IV, 76; PYRKER, *Sämmtliche Werke*, IV, (1839), 36.

50 PYRKER, *Tunias: Ein Heldengedicht*, IV, 81–82; PYRKER, *Sämmtliche Werke*, IV, (1839), 39.

1. kép

Hatvani István dörzselektromos villanygépe, Debreceni Református Kollégium Könyvtára.

Fotó: Gyarmathy László.

2. kép

A vákuumpumpa Franz Sigrist *Négy fakultás* című falképén.

Egri Líceum, díszterem, 1781–1783. Fotó: Szántó György.

stb. református kollégiumainak múzeumaiban is (1. kép).⁵¹ Az Egri Líceum dísztermének mennyezeti festményén is helyet kapott a két tudományos eszköz. Franz Sigrist (1727–1803) a *Négy fakultás* (1781–1783) című munkája egyebek mellett a dörzselektromos készüléket és a vákuumpumpát ábrázolja (2. kép).⁵²

51 Hatvani István professzor dörzselektromos villanygépe a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. KERESZTURY Dezső, *Híres magyar könyvtárak* (Budapest: RTV-Minerva, 1982), 121.

52 Sigrist képének előzménye az egykori bécsi egyetem (Alte Universität, ma Osztrák Tudományos

3. A modern világegyetem és a természettudományos ismeretek funkciója

A természettudományos ismeretek funkciója az eposzban sokrétű. Az ember és az ég egységének megalapozását nem fejt ki bővebben Pyrker sem narrátorként, sem pedig a figurák beszédén keresztül, de az olvasó azt látja, hogy a világ természettudományos megalapozása csökkenti ég és föld különállását, hiszen a gravitáció, vagy az elektromosság törvényei az egész kozmoszt áthatják, s a föld a végtelen világegyetem része. A *masinéria* szellemei, s isteni segítségével a főhős császár is elhagyhatja a föld légkörét.

Másodszor azt említjük, hogy a természettudományos ismeretek nem pusztán a világvég racionalizálását segítik elő, hanem valószínűbbé teszik az eposz csodás elemeit is. A cselekmény bizonyos helyein a szerző a költői szabadság jegyében felfüggeszti a saját (teológiai vagy természettudományos) logikáját. Ilyen például a lelkek szárnyalása a vákuumban, mely dörzselektromosságot kelt.

Harmadikként azt emeljük ki, hogy a tudományos és technikai ismeretek megkönnyítik az ember világ feletti uralmát, ami, mint tudjuk, isteni küldetés (1Móz 1,28). Talán nem bocsátkozunk spekulációkba, ha megjegyezzük, hogy a technikai és természettudományos jártasságban az empirikus szerző gyakorlatias és tetterős jellemének nyomait is látni véljük, hiszen bármerre is járt Pyrker, bármilyen kulturális környezetben élt is, mindenütt és mindenki számára nagy hozzáértéssel és produktívan épített, alkotott és teremtetett. Ez a pragmatikus szemlélet egyébként írói magatartásában is látszik, hiszen a tudományos érdeklődésű főpap sem a tudomány, sem a teológia területén nem korlátozza költői énjét, s a *poetica licentia* szellemében szabadon szárnyal költőként.

Végül a *masinéria* talán legfontosabb kultúrtörténeti aspektusára térünk ki. Az eposz világának istene rejtőzködő isten. V. Károly császár égi utazása során az Úr közelébe jut, s annak fénye elvakítja. Az angyaltól további részleteket szeretne megtudni az Úrról, de a kísérő csupán Mózesre utal, aki a csipkeborból azt a választ kapta, hogy „Vagyok a ki vagyok.” (2Móz 3,14) A természettudományos ismeretek ebben a kontextusban még fontosabbak lesznek, hiszen a rejtőzködő Istennel szemben a világ és a világegyetem átlátható és otthonos lehet, melyben a szemlélő tudni véli a rejtőzködő Istent ottlétében. Ez egyben az értelem és a kinyilatkoztatás összhangjának hite is volt, mely Gerhard Kaiser szerint Leibniz, Wolff, Klopstock és a neológia közös vonása

Akadémia) dísztermének mennyezeti festménye a négy fakultás allegóriájával, melyet Gregorio Guglielmi (1714–1773) készített 1755-ben. Az egri ábrázolásokról ld. JERNYEI-KISS János, „Die Welt der Bücher auf einem Deckenbild: Franz Sigrists Darstellung der Wissenschaften im Festsaal des Lyzeums in Erlau”, in *Bibliotheken, Dekor (17.–19. Jh.)*, szerk. Frédéric BARBIER – István MONOK – Andrea de PASQUALE, 145–154 (Budapest, Rome, Paris: Bibliothek der Ungarischen Akad. der Wiss. – Bibl. Nazionale Centrale di Roma – Ed. des Cendres, 2016), 147, 150–152. Továbbá KÜHLMANN, „Johann Ladislaus Pyrkers *Tunisiás* (1820)”, ..., 40. Kühlmann azt sem zárja ki, hogy Pyrker ismerte a festményt (Uo., 39), azonban ezt a kérdést nem tudjuk eldönteni. Csak annyi bizonyos, hogy Pyrker évekkel az eposz megjelenése után lett egri érsek.

volt.⁵³ Pyrker is osztozni látszik ebben a hitben, ám ő nem egyszerűen a hit és tudás összhangjára törekedett, hanem az így értelmezett világot szépnek is akarja láttatni. Ezzel – akarva, akaratlanul – a német felvilágosodás és a klasszika egyik jelentős kérdését érinti. Friedrich Schiller a *Görögország istenei* (*Die Götter Griechenland[es]*, 1788/1793) című versében azt a korélményt fogalmazta meg, mely szerint az antikvitás utáni keresztény fordulat, s a felvilágosodás tudományos szemlélete megfosztja a világot annak szépségétől, s működését matematikai képletekké silányítja. A természet isteni jellegének és szépségének elvesztéséről a következő szöveghely szól:

Hová lettél, szép világ? Természet,
jönne vissza bár virágkorod!
Ah! nem őrzi már, csupán az ének
mesés tündérországa nyomod.
Kihaltak és szomorúk a rétek,
Istent szemem sehol nem talál.
Ah: a régi, életteli képnek
nem maradt, csak árnya már.⁵⁴

A tudományosan leírt természet elveszti szépségét, mechanikussá válik: „nagyságát nem érti mesterének, / mint közönyös ingaóra, jár: / isteneit vesztve a természet / a súlytörvény rabja már”.⁵⁵

Schiller szerint a költészetben élhet tovább az ember, világ és Isten (istenek) egysége, vagy legalábbis a természet isteni fenségessége, s e gondolatot Pyrker tudatosan látszik reprezentálni az eposzban. Mindezt persze úgy, hogy Schiller krízisét Pyrker fiktív elbeszélőként sem éli át, mert az ő világában (a személyes) Isten él, s a tudományosan látott teremtetett természet nem vesztette el Isten keze nyomát. Jól látszik ez abban a jelenetben, melyben a tiroliak vezetője látcsővel (!) kémleli az éjszakai csillagos eget:

53 „Die Basis der Gemeinsamkeiten zwischen Leibniz, Wolff, der Neologie und Klopstock besteht in der Überzeugung vom Gleichklang zwischen Vernunft und Offenbarung.” Gerhard KAISER, *Klopstock: Religion und Dichtung* (Kronberg/Ts.: Scriptor Verlag, 1975²), 36.

54 Rónay György fordítása. *Klasszikus német költők I–II*, válogatta HALÁSZ Előd (Budapest: Európa, 1977), I:441. A magyar fordítók, Gulyás Pál és Rónay György, a vers második változatát fordították, mely rövidebb az elsőnél, és melyben Schiller enyhítette a kereszténység kritikáját. Hans-Georg Kemper megjegyzi a szöveghellyel kapcsolatban, hogy Schiller már stuttgarti tanulmányai óta távolságtartó viszonyba került a kereszténységgel. Hans-Georg KEMPER, *Sturm und Drang: Göttinger Hain und Grenzgänger*, Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, 6/III. kötet (Tübingen: Niemeyer, 1997), 491.

55 Rónay György fordítása. *Klasszikus német költők*, I:441.

Ott feküvék Szálisz, hős keblü vezér, ki az éjjelt
 Talpon virrogatá, 's a' csillagos égre meresztve
 Elbámúlt szemeit, mélyen megborzada lelke,
 Látva, miként oda fent, a' fénylő Sziriuson túl
 Sok miliárd mérföldnyire a' szem' gyenge sugára
 A' látcsőnek ugyan felhat tündér erejével,
 Még se' talál végczélt; mert még túl rajta, temérdek
 Új napok uszkálnak, 's iszonyú számnélküli földek,
 És ragyogó holdak, forgó útjokba' keringnek,
 A' mindenségnek végetlen tág üregében;
 Úgy hogy egész kebelét bétölté borzadozással
 A' megsemmisülés' közel álló rémje. – Szemét most
 Sírva alá hajtván a' földnek gyáva porára:
 Szinte magát is csak porszemnek lenni találta,
 A' roppant hatalom' lehelő fúvalma' körében. –
 (XI, 232, kiem. K.K.)⁵⁶

Salis távcsövön keresztül kutatja a végtelen égboltot, azonban „a' szem' gyenge sugára [...] / Még se' talál végczélt”. A végcél nyilvánvalóan Isten lehet, aki azonban rejtőzködik, s a szemlélő ezért hajtja le sírva fejét. Azt is mondhatnánk ezért, hogy az istenektől megfosztott schilleri természet tárul elénk, de Pyrker visszaadja a tudományosan elképzelt világegyetemnek a transzcendencia varázsát, ugyanis a világot „a mindenható lehelete” lengi be, ami a német szövegben hangsúlyosabb („Dachte sich selber nur Staub *im wehenden Hauche der Allmacht*”).⁵⁷ Figyelemreméltó, hogy Istent nem a tudományos eszközzel veszi észre a szemlélő, hanem lelkével érzi meg. Amit a kémlelődő Salis lát és érez, az nem a *Görögország isteneinek* elárvult mechanikus égboltja, hanem egy másik, melyet szintén Schiller rajzolt egy korábbi versében, az *Örömdában* (*Ode an die Freude*, 1785), s melyet Pyrker a tudományosan leírt teremtésben is látni vél:

Milliók ti, porba hulltok?
 Érzed, élet, alkotód?
 Rejtik őt a csillagok!
 Sátrukon túl, él az Úr ott!⁵⁸

56 PYRKER, *Tuniasias: Ein Heldengedicht*, XI, 305; PYRKER, *Sämmtliche Werke*, (1839), 146–147.

57 PYRKER, *Tuniasias: Ein Heldengedicht*, XI, 305, kiem. K.K.

58 Rónay György fordítása, *Klasszikus német költők*, I:437.

Natural Sciences and the Modern Worldview in *Tunisia* (1820) by János László Pyrker

The epic poem *Tunisia* (1820) by János László Pyrker, recounting the Tunisian campaign of Emperor Charles V, is marked by a notable integration of scientific knowledge into its narrative. This study explores how Pyrker incorporates early modern scientific concepts – particularly from 16th- and 17th-century physics – into a Christian epic structure traditionally dominated by classical mythological apparatuses. The analysis focuses on Pyrker's creative adaptation of scientific motifs (e.g., vacuum theory, gravitation, electromagnetism) as poetic devices that substitute or parallel the role of ancient deities and spirits. Pyrker's use of figures such as Julius Caesar or Hannibal as purgatorial spirits, his references to Newtonian and Halleyan cosmology, and the poetic deployment of instruments like the telescope or Leyden jar reflect an attempt to harmonize rational science with religious transcendence. Furthermore, the study addresses the theological controversy surrounding the poem's eschatological implications and its vision of posthumous redemption for pagan souls. Ultimately, *Tunisia* exemplifies a hybridized worldview in which empirical knowledge does not dispel the divine but becomes a medium through which the unity of heaven and earth – and the hidden presence of God – is poetically reimagined.

FRIED ISTVÁN

„bú rajtam az írás”

Vörösmarty Mihály *Mikes búja* című versének megközelítéséhez

Hányódál: tengerré lett a sok baj alattad,
Vésszé a balsors, mely űz vala, fejedelem, s most
Semmi nem oly csendes, mint sírlakod a rideg éjben.
Tégedet a hajnal még alva hagy, a delelő nap
Alva talál, nyugodalmadból ragyogása nem ébreszt.
Még, melyen viharok megharcolnának időnként,
Kő sincs hamvaidon. Pusztán és jeltelenül áll
Kis halmod, s egyedül vagyok én mellette kesergőd
Hontalan agg, lét és nem lét közt ingatag árnyék.
És mi az én könnyem? Olcsó nedv tört szűnek eréből
Régi ütődéstől mindennapos árja szememnek.
S oh egek, oh isten! neked ennyire kell vala jutnod,
Hogy siratód ily sok harcmunkáidnak utána
Én legyek, oh te, kiért országnak kellene sírni.
Melynek halma föld itt, ellenség föld: nem ösmer;
Melyben alászállott híreddel előbbi szerencséd,
Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé.
Vajha ne érezd ezt a súlyos földnek alatta,
S hogy fejedelmi porod nincs emlékezve, ne tudjad:
Ím élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás,
És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik,
Elmondom neki: „Itt nyugszik fejedelme hazádnak,
Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.”¹

A kevesebbet emlegetett-idézett Vörösmarty-versek közül való az 1820-as évtized második felében szerzett, hexameteres költemény, jóllehet nem pusztán a költő világszemléletének egy fontos szegmense, történetlátásának egy – melőzhetetlen – részletéről árulkodik, hanem arról is, miként formálja meg Vörösmarty a múltnak egy irodalmilag megközelített változatát, számottevő-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa.

1 VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények I (1826-ig)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Vörösmarty Mihály összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 301.

nek mondható történelmi személyiségek beemelését egy irodalmi-irodalom-történeti sorba. Az 1820-as években leginkább művelt verses epika egyre inkább eltávolodik az irodalmi történelem látomásos megfogalmazásától, s a kiseposzok tárgyi világától részint elidegenített, részint legfeljebb kiindulási pontként használt történelmi utalások cselekményes váltásától. A lírában egyre inkább otthonos költő ugyanakkor több versével nyomatékosan figyelmeztet egy lírai (tehát a verses epikánál személyesebb, átéltebb) megszólalás lehetőségére. Ez kézzelfogható közelségbe képes hozni a kiseposzokban szinte csak kulisszaként szolgáló, a történelmi időpontot megnevező, ám annak esemény-története helyett egy romantikussá növesztett személyiség tragikusba fordított történetét kibontó eseménysortól immár teljesen függetlenedő tárgy lírai versként funkcionáltatható közlésformáját. A folyamat szorosan összefügg azzal, hogy egyes versek fokozatosan a kiseposzok és a szintén történelmi színművek elé helyeződnek: azok az elégiák, balladák és epigrammák, melyek a magyar (Napóleon esetében az európai) történelem egy-egy sorsdöntő epizódját alakítják lírai, a balladáról szólva liriko-epikai alakzattá. Ehhez hozzájárul, hogy több esetben a „zsengék” egy-egy versét dolgozza át a költő, a racionális diszkurzivitást feltehetőleg szűkösnek, legfeljebb „részigazságnak” érezve, hogy az 1820-as évek második felére immár kínzóan szükségesnek gondolt romantikus áttörést teljes sikerrel vigye véghez. Különös tekintettel arra, hogy a korábban inkább általános magatartáshelyzetként közvetített „bujdosó”-alakot felváltsa egyfelől a számkivetett (az 1820-as években a hontalan) figurája, másfelől a nem csak a „magyar költő” helyzetét érzékeltető számkivetettséget „rálássa” (mert rálátható, akár a saját helyzetére is érthető) a romantikus „alap-típust” példázó situáltságra. Ennek igazolására idézem az 1827-ből származó *A magyar költőt*:

Jár számkiűzötten az árva fiú,
Dalt zengedez és dala oly szomorú.

Ez a tónus, hangfekvés már nem az 1820-ra datált *A bujdosóé* vagy a két esztendővel utóbb írt *A bús vándoré*. Nem a költészet, költői elgondolás általánosságába vesző helyzet megverselése tűnik célnak, hanem egy alaphelyzet, melyet a korai vándor- és bujdosóversek körüljárnak, összekapcsolva a történelmi személyiséggel. Ő ugyan szintén fölbukkan a „zsengék” között, de romantikus személyiséggé avatása csak oly módon történhet meg, ha a történelemből kiragadva – ha úgy tetszik, pontosan megnevezhetően, konkrét időben és térben, ismert, adattal igazolható körülmények között – kapja meg adekvát formáját. A „nagyságos fejedelem” alakja már 1822-ben verstárgy: *Rákóczy Bercsényinél Lengyelországban*. A kissé prózaira sikerült, párbeszédes vers még vajmi keveset árul el arról, mint fogja Vörösmarty szinte látomásos elégiává formálni a fejedelem alakját, mely a *Mikes búja* című versben csak áttétellel, közvetetten,

nagyon kevésbé tettei révén, inkább emlékeztetéssel, gyászmunkával jelenítetik meg. Ekképpen Rákóczi Ferenc a versben a hiányával lesz igazán beszédese, azáltal, hogy „íródeákját”, Mikes Kelement beszélteti a költő, aki *A magyar költőre* ruházott jellemzés szerint ugyancsak „árva fiú”, dala nem kevésbé szomorú. A két vers (a *Mikes búja* és *A magyar költő*) között ilyen módon szoros összefüggés fedezhető föl. Az egyik egy történelminek minősülő helyzet, a másik egy (ki tudja, mennyire) véglegesnek, rögzítettnek vélhető helyzettudat megfogalmazásával írja körül a számkivetettséget mint meghatározó (magyar költői) léthelyzetet. Hozzáteszem: a *Mikes búja* megkettőzi ezt a szituációt, hiszen a beszélő, Mikes éppen úgy számkivetett, mint az elsíratott, ám e siratással az emlékezet középpontjába emelt fejedelem. Itt annyit kiegészítésül, hogy az időmértékes versforma részint az antik elégiaköltők örökségének adaptálásával magyarázható, részint a költői terv ezt az alakzatot gondolja megfelelőnek a történelembe alászállás és onnan fölemelkedés műfaji-tónusbeli, hangvételi változatának. Mint ahogy a Zrínyi emlékének szentelt, a *Mikes bújánál* terjedelmesebb költemény is hexameterben görgeti a versbeszélő mondandóját.

Ez az a pont, ahol szükséges visszatérnem a dolgozatom címéhez, ugyanis önreflexív versalkotás érhető tetten egy olyan versben, amelyben egy nemcsak írástudóra történik az emlékeztetés, hanem a „hontalanra”, a fejedelemre, a „harc munkák” egykori hőisére, a „számkivetettre” is. Annál hangsúlyosabb az önjellemzés, nemcsak önnön pozíciójának megnevezése, hanem a siratás, az elégia, az „élő emlék” minéműségének közvetítése. Ez a kitétel immár nem a hűséges emlékezőt, a fejedelem hírének-nevének feledése ellen küzdő, a végül vádként hangoztatott kijelentés szerzőjeként, önmaga karakterével szolgáló beszélőt állítja a figyelem homlokterébe, hanem a gyászmunka látható, mondhatjuk így is, „materiális” közvetítőjét. A Bú ugyanis úgy kaphat alakot, úgy lesz-lehet több akár tartalmatlanná válható érzésnél, ha írásos alakhoz jut, ha megörökítődik, ha a Bú lényegében az írás érzéki/érzelmes megnyilatkozása. És megfordítva: a megnyilatkozás egyben írásos alakot igényel, s kap is az elégia végigvezetésével. Mindezt a „rajtam” hitelesít(het)i: a személyesség, a saját bú, amely saját írásként válhat hozzáférhetővé, és az egyetemesnek igényelt gyászhoz vezet. Noha e gyász a jelen pillanatban a lehető legszemélyesebb, egy árva, magányos fiú ügye, de pusztán azért az, mert a saját emlékezetén túl egy (kényszerű) feledéssel, az emlékezés (hivatalos) megtiltásával kell küzdenie. A magányban szabad érzelmi áradással ellentétben a számkivetett fejedelem sorsa nem független attól a tényezőtől, hogy a „házában [...] nem vala [...] szabadság”. A magányos gyász, a számkivetettség okozta alászálló hírnév tehát nem önmagában „balsors”, hanem tágabb összefüggést hív elő: a szabadsághiányt, mely a fejedelem sorsa lett, ugyanúgy, mint az otthon maradtak (látszólagos?) közönye.

A *Mikes búja* szűk térre korlátozza a beszélő helyét, ám e szűk tér kinyílik, távlatot kap az időben, a gyászmunka során a fejedelem sorsával a történelem

változandóságát nem kevésbé idézi föl. Az időbeli távlatok „világszerűvé” dimenzionálják a fejedelmi sorsot, annak idő- és térbeli viszontagságait a nyelv erejével téve hallhatóvá és láthatóvá. Ez ellentmondást nem tűrően iktatja be a szólás romantizáló módját abba a lírába, melynek Vörösmarty egyszerre valószínűsítette meg megalapozását, az európai költészettel folytatandó párbeszéd lehetőségét, valamint annak a versmódozatnak kialakítását, amely egy versben egy szemlélő-beszélő szájába adja a helyzetleírás újfajta módját, a megjelenítendő személy vagy más, „felettes” tényező színre vitelének szintén újszerű formáját.

Míg a zsengek közé számító, *Rákóczy Bercsényinél Lengyel országban* című versben a címbe vetítettek hangja hallatszik, addig a *Mikes búja*, *A magyar költő*, *A hontalan* középpontjában a gyászolandó jelenség áll, így Vörösmarty a versbeszélő számára tartja fenn a hangulatot érzékeltető, a körülményeket körbeíró megszólalást. Ő az, aki helyzetismeretével közvetítheti az eseménnyé válni képtelen történet, mely így negatívumával, tragikus felhangjaival fölerősíti a reménytelenségbe, sőt kilátástalanságba vesző helyzetről szóló (költői) beszédet. Mindhárom költeményben egy veszni látszó hazát sirat a beszélő, (nemzeti) lét és nem-lét kettős esélye porlik szét, válik egyesélyessé. A lét-feledtség külső és belső összetevői egyként megméretnek; a szabadsághiányos létezés *A magyar költő*ben a haza jobb idejének véglegesnek tetsző eltűnésévé válik, majd *A hontalan*ban a nemzethalál tematizálódik. S bár ez utóbbi vers beépül az európai polonofil költészetbe, Vörösmartynál nem tekinthetünk el a magyar (költői, gondolkodói) előzményektől sem, mely a herderi jóslatra adott feleletben éppen úgy megfogalmazódott, mint korábban Várna, Mohács, továbbá a „visszavonás”-ok megidézésében. Kisfaludy Károly *Mohácsa* kitör ebből a nemzethalál-diskurzusból, mégsem teszi kétségessé, hogy a háttérben ott komorlik „nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács”. *A Mikes búja* eképpen úgy ad hangot-formát egy korhangulatnak, hogy egyként utal vissza és előre a *Szózat* nemzethalál-látomásáig, mint a jövőben történés egyik lehetőségig, fenntartva a fenyegetettség tudatát. *A Mikes búja* ezt köti össze a Rákóczi-felkelést követő, a számkivetettséget megélt realitásként számon tartó költőiség és a számkivetettség emberi (nemcsak hazafiúi) alaphelyzet emlékezetbe írásával. Természeti képpel érzékelteti, hogy a partikulárisból az egyetemesbe emeli azt, akit a magára maradt írástudónak kell elsiratnia: a „harc munkák” hőjét, mert senki más nem maradt, aki elsírassa. Neki kell felelevenítenie a közeli múltat, mert nincsen rajta kívül, aki emlékezésbe bevonhassa, akit társául fogadjon. Senkit nem lel (sem égen, sem földön, sem közel, sem távol), aki résztvevője lehessen annak, amiért „bú rajtam az írás”. A gyász munkában senkivel sem osztozhat. Éppen a gyász munkát leíró sorok figyelmeztetnek: ennek a (költői) beszédnek immár nincs köze a 18. századi angol lírában hatásosnak bizonyuló sírköltészethez, melyre a század végén, a 19. század elején oly sokatmondóan reagált Csokonai Vitéz Mihály. Jövőbeli visszhangjára sem adatik remény, a kései utód szavára nem számíthat a fejedelmet sirató, sírhalma mel-

lett gyászoló versbeli Mikes (Csokonai Dr. Földit gyászoló verséből akár biztatás is érkeztetett volna). Mindazonáltal nem állítható, hogy Vörösmarty verse, bár a gyászt könnyek között jeleníti meg, mit sem tartalmazna akár a közeli múlt költői törekvéseiből. Az osszianizmus magyar befogadására, elsősorban Kazinczy Ferenc teljes Osszián-fordítására tekintve nyomon követhetjük, miként fogadja Vörösmarty költészetébe a személyiség és a nemzet fölszámolódását, a nemzethalál riasztó vízióját előbb prózaversre transzponálva, majd Vörösmartynál a verses epikába e költői (alap)helyzetet, a költő nemzet-sorsot sirató hangvételével a romantikus költőszerepet alakító szólást létrehozó-megteremtő poeticitás hangját. A *Mikes búja* mintha visszamenőleg igazolná Arany Jánost: „Húnyó nép közt Osszián”: noha Mikes gyázmunkájában Rákóczi számkivetettsége, halála, „Mélyen alászállott híre”, „fejedelmi porod nincs emlékezve” neveztetik meg okul, ő maga „élő emlékként” válik tragikus figurává. A vers többször említi, mennyire egyedül van, maga végzi el azt az (ismételt) gyázmunkát, amelyet sokaknak, egy országnak kellene elvégeznie. A vers zárataként az ország hallgatása, kényszerű csöndje kerül szóba: „mert nem vala benne szabadság”.

Főntebb említettem a tér- és időbeli „körülmenyeket”, melyek negativitásukkal járulnak hozzá az elfeledettség/számkivetettség körülírásához, komorságukkal, dermedtséggel, sötét hangulatukkal lesznek meghatározói a pusztán, jeltelenül álló kis halom mellett kesergő versbeszélő gyázmunkájának. Önmagáról keveset közöl, *kesergőnek* nevezi magát, láttuk, élő emléknek, siratónak, aki egy nem remélten odavetődő magyarnak mondja el végszavait.

A *Mikes búja* „romantikájához” közelebb lépve a vers felütésének drámaiságát figyelhetjük meg: „Hányódál”. Ennyi, a továbbiakat is ideszámítva, elégnek bizonyul, hogy egy hányatott sorsot képzeltesse el a versbeszélő, a folytatásban a romantikában oly gyakori képalkotás tényezője, előbb a tenger (poliszémiájával), majd a vész (a romantikus tájképfestészet, Kisfaludy Károly „vészei”) jelzik az űzöttségben eltelt fejedelmi sorsot. Ezután erőteljes kontrasztként a sírlak csöndje épül be a versbe. Ami a fejedelem életében balsorsként nevezhető meg, az a halált követő időszakban e sírlak „rideg éj”-e: a jelző fölöslegessé tesz minden más magyarázatot, magába sűríti az elhagyatottság, elhanyagoltság, a közömbösség jelentését. S ez annál kiáltóbbá válik, minél inkább tudatosul, hogy az időben nem jut hely a részvétnek, az idő mindettől függetlenül halad a maga útján, az örök álomból nincs lehetőség az ébredésre. „Még, melyen viharok harcolnának időnként, / Kő sincs hamvaidon.” A jeltelen sírban nyugvó fejedelem s az egymaga sirató versbeszélő, ki-ki saját egyedüliségébe temetve a szűk térben (a sírban és körülötte) ki van téve az idő közömbös múlásának és részvétlenségének. A vers következő néhány sorában a monologizáló sirató-könnyes önmagát állítja az előtérbe anélkül, hogy önmaga iránt szánalmat akarna kelteni. Inkább beszámolóval szolgál siratásáról,

hogy néhány sor után visszatérjen a fejedelemhez, felpanaszolván a méltánytalanságot, mely halálában osztályrészül jutott. A vers befejezésében az emlékezés hiánya, a haza pillanatra felvillantott helyzete („Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé”), ő maga „élő emlékként” állítása versbe foglalásával haladnak a sorok a végkifejlet felé. Nem menti föl a hazát (árvaságát a panaszok közé foglalja), de nem is kárhoztatja, hiszen a fejedelemnek a számkivetettségben osztoznia kell a „szabadsággal”, mely eszerint fejedelemségével van összekapcsolva, egyik nem létezhet a másik nélkül az „árva” hazában.

Vörösmarty verse véglegesen és hatásosan iktatja be Mikes Kelement a költői múltnak azon alakjai közé, akikre az emlékező-felidéző verssel lehet, kell, fontos, mellőzhetetlen visszagondolni. A hexameteres forma a „fenséges” tartományába helyezi a versben megszólaltatott figurát, tragikus helyzetét a tragédiából kölcsönzött „terminológiával” érzékelteti. Érdekes módon az emlékező-emlékeztető Mikesről nem tetszik ki, a fejedelemről sem, hogy íróemberek, írásbeli életművük a magyar irodalom megkerülhetetlen részévé vált. Inkább a tett embere fénylik föl a versből, a fejedelem azért, mert – erről közvetve esik szó – uralkodói jelenléte idején megvalósult, ami számkivetettségével megszűnt: a szabadság; az emlékező azért, mert mindezt számon tartja, nem engedi át a feledésnek. S hogy mégse legyen ez oly egyszerű, oly riasztó, „vészes” körülmények között kell ezt a magatartást vállalnia, mely egyfelől ki van szolgáltatva a gyorsan változó időnek, másrészt a visszhangtalanságnak. E téren nincs különbség a jelen időben látott és árva fiúként jellemzett „magyar költő” és a versbeli Mikes között. Az árvaság, az egyedüllétre kényszerültség ellenére, azt túl-”zengedezve” sem Mikes nem szűnik meg emlékeztetni a fejedelemre, sem a magyar költő (az intellektus ellenére) szomorú dalát végigénekelni. Mindketten az őket körülvevő világgal dacolnak, a profán, köznapi ésszerűséget tagadva töltik be, amit magukra mértek, amit, az alacsonyabban járó „realitást” semmibe véve, sorsuk rájuk mért. Ez az önmaguk által nem tudatosított, pusztán a vers során alakot kapott „hősiesség” létezésük meghatározója, természetesen anélkül, hogy megszólalásukban bármiféle önmagasztosítást sugallna a róluk szóló. Azáltal, hogy a külső szemlélőnek, a lírai vers előadójának beszéde pusztán a legszükségesebbet közli, az elbeszélő alakja nem körvonalazódik, csupán hangját hallatja. Mikesről és a magyar költőről tudósító állásfoglalása, személyiségfelfogása, verstörténéssé koncentráló tevékenysége szintén láthatóvá, érzékelhetővé válik. A *Mikes bújában* úgy, hogy a fejedelem nevének elhallgatása egy Kölcsey-versre is utal, melyben eredetileg megneveződött az, aki aztán a versben fejedelem és vezér alakjában jelenik meg (egy megszólító aktus keretében). Ezáltal elkezdődik egy olyan irodalmi sorozat, melyhez Petőfi Sándor és Arany János, utóbb Lévy József is közel léphet, a maguk Rákóczi- és Mikes-vízióival. A *Mikes búja* ilyen módon vissza- és előretekint, megjelöl egy (irodalmi) hagyományt, kiemel a megnevezhetetlenségből (éppen azáltal, hogy emlegeti a néven nevezés szigorú tilalmát), irodalomává avatja a tiltott

(irodalmi) tárgyat, az emlékezés és a feledés vitáját nyilvánossá teszi; kevésbé burkoltan úgy szól, hogy lebontja az akadályokat az értés elől. Annak felfedezését, hogy *A magyar költőben* melyek volnának a „jobb idők”, átengedi az olvasónak, akit a vers arra int, hogy tudatosítása magának, miféle sors vár a „magyar költőre”. Visszagondolva a *Mikes búja*-ra: mi kölcsönöz tartalmat a messzi földön lelhető sírhalom fölött őrködő szavának.

Vörösmarty fellépésével lassan-fokozatosan változik a magyar költői beszéd. Neki már nem szükséges a szokatlan szólásért késhegyig menő harcot vívnia a (nem feltétlenül érdemtelen, olykor részigazságokat birtokló) kortársakkal. Szabadon tallóz a múlt (költői) tárgyai között, nem kevésbé szabadon válogat az európai irodalmakkal egyidejű (költői) ajánlatok között. Oly személyeket von versbe, akik hol krónikák lapjaiból lépnek elő, hol egy új mitológia létesítésében kapnak szerepet, hol a történeti háttértől eltávolítva játsszák el életük drámáját. A kiséposzok indulattól és elvakultságtól vezetett hőseit a pusztítás és önpusztítás szenvedélye változtatja végül antihősökké. A lírai versek magányos alakjai a rokonságukat nem a magyar irodalmi elődöknél, hanem a kortárs európai irodalmakban találhatnák meg, ha ezt a kereső-kutató feladatot nem engedné át a költő olvasóinak.

Megkockáztatom, hogy a *Mikes búja* (és a vele együtt emlegetett néhány vers) jelentősebb alkotás, mint azt a kutatás eddig láttatta. Részint azért, mivel az elégia egy új változatának kidolgozását tulajdoníthatjuk a költeményeknek, részint azért, mert a tárgyválasztással a közeli múlt némely kezdeményét felerősítette, romantikussá hangszerelte, a versbeszélő és az általa színre állított alak viszonyát másképpen demonstrálta, mint az megszokott volt. És még valami: a megjelenített szereplő és környezete megfeleléseit is újszerűen világította át, a számkivetett figuráját szinte archetipikussá avatva, beiktatva a romantikus irodalom más, hasonló helyzetű, érületű, sorsú, „végzetű” figurái közé (összefoglalóan törvényenkívülinek minősítve). A *Mikes búja* egyben Vörösmartynak az 1820-as esztendőben jellemző helyzetére is enged következtetni, egy olyan egzisztenciális válságperiódusra, melyet majd a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői pozíciója tud feloldani – ideiglenesen. A cenzúra miatt ugyanis a *Mikes búja* nem jelenhetett meg az eredeti címmel.²

2 *Egy rabszolga keserve Pompeius sírja fölött* lett az új cím, látszólag „indokoltabb” lett az időmértékes verselés, ám a vers a távoli téma beemelésével stilizáltabbá vált.

“Grief upon Me is the Writing” – Approaching Mihály Vörösmarty’s *Mikes búja*

The study explores Mihály Vörösmarty’s lesser-known hexameter poem *Mikes búja* from the late 1820s, analyzing its thematic and stylistic significance within Hungarian Romantic poetry. The poem, through the elegiac voice of Kelemen Mikes, Rákóczi’s faithful chronicler, mourns the exile and forgotten memory of Prince Ferenc Rákóczi II. It exemplifies how Vörösmarty uses lyrical modes to elevate historical tragedy into a universal experience of loss, exile, and the absence of freedom. The paper demonstrates how the poem breaks from traditional epic and balladic forms by emphasizing personal grief as a medium for national remembrance. Through poetic self-reflection and symbolic representation, Vörösmarty intertwines the figure of the orphaned poet with that of the political exile, creating a layered elegy that reflects on identity, historical amnesia, and poetic responsibility. The poem’s original title was suppressed by censorship and published under a disguised name, signaling the broader challenges of literary remembrance under political constraints. This paper argues that *Mikes búja* marks a turning point in Vörösmarty’s oeuvre, signaling a shift toward a more introspective and historically conscious lyricism that resonates with broader Romantic archetypes of the outcast and the tragic hero.

BERNARD ADAMS

To meet with Triumph and Disaster

Heroines in Arany's ballads

There are a number of female characters in Arany's ballads, but two – the wives of Ferenc II Rákóczi and of István Rozgonyi – stand out as heroines. They are commemorated in ballads as different in nature as the historical circumstances to which they refer. Mrs Rákóczi's words to her rebel husband in 1706 must have been meant as encouragement to the Hungarian opposition to Austria in 1848, while Mrs Rozgonyi's famous rescue of her husband and King Zsigmond from the Turks in the failed siege of 1428 may have reminded the nation in 1852 that all had not been lost. „Let us not have half a minute of peace, for that would be the end of us.”

Mrs RÁKÓCZI
A ballad (1848)

What ails thee, turtle dove so desolate?
I am a caged bird, pining for my mate.
Brightly shines my iron cage, all glitter,
 But my spirit,
 Oh! my spirit
To the very core is bitter.

What ails thee, golden hair and eyes of blue?
My heart is yearning for my loved one true.
He, like a lion, battles for the right.
 I, however,
 Here am captive;
Proud Vienna holds me tight.

Oh, proud Vienna's fearful emperor!
Why do you hold me here a prisoner?
What makes the jewel in your crown so quake?
 Pray set me free:
 For my weak hands
Will for you no trouble make.

Your freedom, lovely woman, you may gain,
For I will set you free to go your way.
If your rebellious husband you will calm,
 So bringing peace,
 Oh! with pleasure
I'll restore you to his arms.

Lovely woman stopped not on her way
To Érsekújvár, where her husband lay;
She meant to greet him, but no words would come:
 Clinging to him,
 Like a garland
She hung on him, as if dumb.

Garland of roses on my neck that's laid,
My dear, sweet angel, welcome, God be praised!
God indeed has brought you, heaven sent:
 For that jailer
 In Vienna
Otherwise would not relent.

Lovely woman looks round with a sigh.
Well she knows, behind her stands a spy
Sent by the emperor: the Czech police,
 Listening and
 Marking closely
What she'd say to him of peace.

Garland of roses on my neck that's laid,
Are you struck dumb, can you no news relate?
Rather than waste a word, dumb let me be
 In the cause for
 Which Vienna
To come here has set me free.

Their wish is that my kiss a drug should plant,
My words with honeyed poppy-seed enchant,
And my embrace allay your enmity:
 They'd release then
 Me their pris'ner
In exchange for Hungary!

My humble person is of no such worth.
I will go back, for I have pledged my word,
I've sworn an oath, and by it I will stand:
 I will go back
 If no success
Should the talks of peace attend.

Better than I you know Vienna's style:
How come to terms with one so full of guile?
Frivolous, fickle, untrustworthy he . . .
 God in heaven
 Lead you onward,
Guide your sword to victory!

May the true faith bring blessing as you ride;
My angel, may the good Lord be your guide!
You, worthy Czech, go tell your emperor
 Not to use a
 Magyar wife as
Devious ambassador!

Doleful golden hair and eyes of blue!
How much more will Fate embitter you?
In proud Vienna I am still detained:
 Pris'ner I, but
 He, my lion,
Will fight on and not in vain!

The use of the suffix *-né* in both titles is striking. István Rozgonyi (? – 1439/40) was the son of László Rozgonyi, brother of bishop Péter Rozgonyi of Veszprém; he served King Zsigmond as a diplomat in various foreign cities including London and Paris, and was castellan of Essegvár and Csókakővár – a man of significant family and distinguished career. His wife Cicelle was the daughter of Péter Szentgyörgyi (whose brother Tamás was *bán* of Dalmatia and Croatia). Ferenc Rákóczi's wife was Charlotte Amalie von Hessen-Wanfried-Eschwege, an aristocrat like himself. It may seem strange that two women of high birth with such aristocratic husbands should be given so mundane a style as *-né*, but Arany's purpose is surely to show that despite her social standing each was just as dependably loyal a Hungarian wife as any other. Faced with the choice between 'the wife of X', 'X's wife' and 'Mrs X' I have opted for the last of these, as it offers the best reflection of Arany's irony, and *Mrs* is quite as startling in English for the wife of an aristocrat as this use of *-né* must be in Hungarian.

The historical events on which these ballads are based were real. The 1428 siege of Golubac was one of several over the years, and gave Mrs Rozgonyi the chance – by all accounts, not for the only time in her life – to act as something of a Hungarian contemporary of Jeanne d’Arc. In 1701 Mrs Rákóczi played a key part in her husband’s escape from prison in Wienerneustadt, as he tells us in *Confessio peccatoris*, by bribing the right people and providing a get-away horse; consequently she had been detained under ‘palace arrest’ until this visit to him in 1706. Ferenc gives a much fuller account of the event in his *Memoirs*: the visit was arranged not at Mrs Rákóczi’s request, as Arany implies, but by mutual consent between Ferenc himself and Josef I, and took place during a cease-fire that lasted from 13 April to sometime in July. The Rákóczis (if I may be so modern!) actually met on 3 May at Nyitra, from where they moved to nearby Érsekújvár, and Mrs Rákóczi left – as her husband had guaranteed, not she – to return to Vienna on 7 July. Her visit was not purely social, nor was she Vienna’s only agent, as the peace talks to which Arany alludes *en passant* were actually taking place at the time, involving the Czech Count Wratislaw and the English ambassador in Vienna, George Stepney. *Artis gratia*, therefore, Arany is suitably economical with the truth.

The two heroines share an affection for Hungary that is deep enough to urge them, forgetful of self, to take no small personal risks – Mrs Rozgonyi dismissively corrects her husband’s suggestion that she is a weak woman and makes it clear that she is anything but, while Arany allows Mrs Rákóczi to forget, as she returns to her gilded cage after failing in her mission, that she is in fact a German, and a Hungarian only by marriage. The nature of the risks that the ladies take is reflected in the verse: the cut-and-thrust of *Rozgonyiné* contrasts vividly with the sophisticated, elaborate language of *Rákócziné*. The *dying fall* of the latter, however, seems rather to dilute the encouragement offered to the rebels of 1848 – after all, everybody knew how it all turned out in the end – while the upbeat ending of *Rozgonyiné* not only celebrates the rescue of the militarily undistinguished Zsigmond at Golubac but also anticipates his election as Holy Roman Emperor some five years later – and dare one suspect from the use so emphatically in the final line of Cicelle’s Christian name a hint that Arany was an early feminist?

Mrs ROZGONYI
A ballad (1852)

„Husband dear, where are you going?”

„I must go to war now;
Turks at Golumbac await us,
Let them wait no longer.”

„Stop, dear husband, wait for me then!

Do not go to war yet!
I shall go for just a moment,
Look into my wardrobe.”

„My dear wife, my lovely one, pray,
Will you listen to me?

Your smooth shoulders, tender bosom –
That cuirass will crush them;
And your hand in fear will tremble
As it wields the broadsword.
What would you seek, a weak woman,
In a bloody battle?”

„What I'll seek, true Magyar woman,
In a bloody battle
Is to be, alive or dying,
At all times beside you:
Heavy be the sword, more weighty
Many times is mourning;
Loss of you would crush my bosom
Worse than any armour.”

Neath a helmet she conceals her
Pearl-sewn golden kerchief,
And her slender, silky shoulders
Crams she into armour;
Girds a sword on velvet baldric,
Hilt a-gleam with jewels,
Binds to boots of Spanish leather
Spurs of finest silver.

With a tit-bit she tempts to her
 Muci, her proud charger;
Gentle breeze makes sea-green surcoat
 Billow as she mounts up.
On the wide and dusty highway
 Raising clouds behind him,
Striking sparks, the bright steel horse-shoes
 Glitter as he gallops

„God preserve you, my dear lady,
 In the clash of arms here;
It appears you're loosing arrows,
 So your lovely eyes flash.”
„My liege lord, king Zsigmond, no more
 Are the bow and arrow
Used as when Your Majesty was
 But a very young man.”

Golumbac is now assaulted
 From the Danube, damage
Is inflicted from the land too,
 More and more is taken.
Pressing forward with Rozgonyi
 Goes his dearest helpmate,
Fair Cicelle, his true lover,
 Daughter of Szentgyörgyi.

Down the river Morava come
 Turkish reinforcements:
„Now's your chance, my stalwart sailors!
 Up and at them boldly!”
There Cicelle in the forefront
 Steers her ship towards them,
Surcoat billowing; behind her
 Come the many heroes.

Cannon roar – a sound so fearsome
Never Turkish ears knew,
Fiery garlands, sheets of flame,
Rain down on their vessels.
„Water! Water!” but futilely
Cry the Turks, their ships all
Scattered blazing ‘cross the surface
Of the mighty Danube.

This set-back Murad considers
Not a trifling matter,
And the sultan now advances
With superior numbers –
Begis and pashas by the dozen,
Thousand upon thousand
Turks and Tatars, Janissaries,
Spahis – chosen men all.

Shame on you it was, King Zsigmond,
To take fright so quickly,
Cravenly to flee, a coward,
Headlong from the heathen.
Wolves turn tail, though very seldom,
But their fangs still glisten.
You your followers deserted,
Like a thief sought refuge.

In the rearguard now morale fails
At the Turkish onslaught:
Many run but are cut down, while
More run to the river.
Hard pressed is the King himself
To escape dismounted,
But a way is made for him
By Rozgonyi’s sword-arm.

„Ship ahoy! Who'll steer their galley,
Bring it close to shore here?
Or will none come to the rescue
Of the king of Hungary?”
„I, weak woman, I am coming,
Though the night grows darker.
Come aboard, my lord King Zsigmond.
You too, my dear husband!”

Back in Lászlóvár, the Magyar
Force is out of danger.
Everywhere in Hungary soon
Talk is of the battle.
Not a single word is heard of
Victory to Zsigmond,
But the world, the whole wide world, sings
Triumph to Cicelle.

BERNÁTH ÁRPÁD

Építőkövek Bernáth Lajos (1869–1945) gimnáziumi tanár életrajzához I. (1869–1899)

Bernáth Lajos édesapja, Bernáth Gergely Kunszentmiklóson született 1837. április 28-án szegény alszögi közbirtokos kun családba.¹ Édesanyja, Ács Erzsébet Dömsödön született 1840. november 8-án, apjának csekély jövedelmű vízimalma volt a Duna mellékágán. 1861. május 4-én, a helvéciai hitvallású református hagyományt követve egy szombati napon házasodtak össze. Egyetlen gyermekük, Bernáth Lajos 1869. augusztus 23-án született. A hatosztályos elemi iskolát szülőfalujában kezdte el, de csak a negyedik osztályig jutott: tanítója olyan tehetségesnek találta, hogy szüleinek a közeli kunszentmiklósi hat osztályos algimnáziumot javasolta tovább tanulásra. Nem volt könnyű a család számára a tanácsot megfogadni, ebben az időben csak az elemi iskola volt ingyenes. A szülők anyagi helyzetét jól jelzi, hogy a kisdíák I. osztályosként tandíjmentességet kapott. Pedig nem adták könnyen ezt: az iskola 67 tanulója közül csak háromnak. Megszolgált az érte hozott áldozatot: az első négy osztályt színjelesen, osztályelsőként végezte. De eközben osztálytársai elmaradoztak mellőle. Abból a 15-ből, akik az első osztályt vele kezdték, a negyedekre csak öt maradt. A nagymérvű lemorzsolódáshoz hozzájárultak az állami és egyházkerületi hatóságok ez időben hozott intézkedései, amelyek ugyan az oktatás színvonalának emelését célozták, de az ellenkező hatást érték el: a tanulók többségénél – először a magyar közoktatás történetében – iskolák sorában kimutatható volt a túlterhelés jelensége.

Jó szemű tanárok ismét korai váltást javasoltak: jobb lesz, ha a kisdíák felkészülését az érettségre már az ötödiktől egy főgimnáziumban kezdi. Így került 15 évesen Kiskunhalasra, még távolabb a dömsödi szülői háztól. Szülei és tanárai nem csalatkozhattak: itt is osztályelső lett mind a négy osztályban. Iskolai pályafutását Bernáth Lajos egy önéletrajzi írásában még tömörebben foglalta össze: „Egyszer csak azt vettem észre, hogy kinőttem a gimnáziumból. Szüleim azt hitték, de mások is mondták, hogy kár volna a taníttatást abba hagyni. Úgy gondolkoztak, hogy lehet belőlem még pap is.”²

* A szerző germanista, filológus, emeritus egyetemi tanár.

1 A családtörténeti tanulmány megírására ösztönzött: Tüskés Gábor, „Előszó”, in Tüskés Anna és Tüskés Gábor, szerk., *„Drága Tanárnő!": irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997): emlékezések (2019, 2021)* (Budapest: Reciti, 2021), 12–13.

2 BERNÁTH Lajos, „A kismama”, in BERNÁTH Lajos, *Kisebb munkái közbeszédben. 1886–1910*

Kudar Ferenc: „Dallos Könyv”, 1834

Kitől örökölte ezt a kimagasló, minden túlterhelést elbíró tehetséget, amely gondoskodó támogatással az egyetemi tanulmányokig repítette? A családtörténet azt sejteti velünk, hogy a szellemi érdeklődést éltető gének anyai ágon keresendők. De van ennek egy tárgyi bizonyítéka is: Bernáth Lajos örökölte ugyanis nagybátyjának, Kudar Ferencnek a *Daloskönyvét*. Érdemes itt kitérni az irodalomtörténeti szempontból sem jelentéktelen könyv további sorsára és összegezni azokat az adatokat, amelyeket létrejötte körülményeiről és tartalmáról eddig összegyűjthettem. A „Dallos Könyvet” Lajos legfiatalabb fia, az 1909-ben született Bernáth Béla örökölte tovább, aki a II. világháború után a pécsi főiskolán majd egyetemen lett tanár. A könyvet Stoll Béla a következőképpen vette fel a magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjteményekről készített bibliográfiájának második, bővített kiadásába: „1332. [tételszám] Kudar Ferenc-ék. (1834) – ? lev. – Pécs, magántulajdonban.”³ A hiányzó terjedelmi adatból látszik, hogy a bibliográfus nem vehette kézbe a könyvet, megjegyzéseiből pedig kiderül, hogy az adatokat azokból az írásokból veszi át, amelyekben Bernáth Béla hivatkozik a kéziratos könyvre. Én most a legbősebb adatokkal szolgáló forrásból idézek: „Van a birtokomban egy múlt század eleji, mű- és népdalokat egyaránt tartalmazó kéziratos énekeskönyv, első oldalán ezzel a bejegyzéssel: 'Kudar Ferentzé ez az Dallos Könyv, 1834.' Majd, érdekes módon, a tulajdonos a 90. daltól a 104.-ig terjedőket úgy válogatta össze, hogy a dalok első sorainak kezdőbetűi ezt adják ki: Kudar Ferentz írta. A 104. dal után saját kézírásával a lejegyzés helyét is megadja: '1834 19 Juniusba Nagy Körösön.' A daloskönyv összesen 245 dalt tartalmaz,”⁴ és köztük van legalább egy olyan is, amelyet más forrásból nem ismerünk. Stoll Béla, amikor az először 1963-ban kiadott bibliográfiájának kiegészítésén dolgozott, már nem vehette fel a tulajdonossal a kapcsolatot, mert Bernáth Béla 1991-ben elhunyt. Könyvtárának örökösei pedig egyelőre nem tudják, hova lett Kudar Ferenc „Dallos Könyve”. De a *Magyar Nyelvőr*-ben olvasható ismertető segítségével kikövetkeztethető az, ami bennünket most elsősorban érdekel: Kudar Ferenc műveltsége és családjának társadalmi helyzete.

A Dömsödön és környékén honos Kudar családok fiúgyermekei közül az elemi iskola negyedik osztálya után többen a közeli kunszentmiklósi református gimnáziumban folytatták tanulmányaikat. Ezt abból névjegyzékből tudhatjuk, amelyet 1854-ben Csabai Imre, a kunszentmiklósi gimnázium akkori

(Kiskunhalas: a szerző saját kiadása, 1911²), 5.

3 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi, 2002), 560.

4 BERNÁTH Béla, „A Mohácsi nóta”, *Magyar Nyelvőr* 110, 2. sz. (1986): 227–228, 227.

igazgatója készítette az intézet vidéki tanulóiról 1763-ig visszamenően.⁵ A névjegyzékben szereplő négy dömsödi Kudarból kettő Bernáth Lajos szorosabb rokonsághoz tartozik, Kudar Bálint anyai ágon a nagyapja, Kudar Ferenc pedig Bálint testvérének fia. A fiú a névjegyzékben a következő adatokkal szerepel: „[Beiratkozás éve:] 1825, Folyószám: 188. Tanuló neve: Kudar Ferenc, Hazája: Dömsöd.”⁶ Ebből adódik, hogy 1815-ben született, s az is, hogyha érettségizni akart, akkor erre csak egy olyan református főgimnáziumban volt lehetősége, mint amilyen az 1830-as években az ugyancsak dunamelléki református egyházkerülethez tartozó nagykőrösi volt, lévén ebben az időben a kunszentmiklósi csak négyosztályos gimnázium.

A nagykőrösi főgimnázium az 1830-as években jelentős változásokon ment át. Elsőként vezetett be több olyan újítást, amely a reformkor hazafias szelleméből fakadt. Ezek a folyamatok a mindössze 29 éves Warga János nagykőrösi kinevezésével erősödtek fel, aki 1833. március elején érkezett Sárospatakról a főgimnáziumba, hogy átvegye a „mathesis” és a „physica”, magyarul a menyiségitan és a természettan oktatását. Az ő kezdeményezésére elsőként az országban áttértek a latin nyelvű tanításról a magyarra, az irodalom oktatásában pedig a klasszikus auktorok művei mellett jelentős teret kapott a legújabb magyar irodalom. Ennek érdekében maga vette kezébe az irodalom oktatását is. Csokonai Vitéz Mihály mellé beemelte a felsőbb osztályok tananyagába Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly és Sándor, valamint Kölcsey Ferenc és a kortárs Vörösmarty Mihály műveit. Erre épült és ezt egészítette ki az „önképző kör”, amely szintén Warga János sok követőre talált kezdeményezésére jött létre Nagykőrösön.

Itt tanult és érettségizett tehát a „Dallos könyv” birtokosa 1834-ben, mégpedig egy országosan híressé vált kör tagjaként, amelyet távoli főgimnáziumokból is látogattak, és ahová korábbi nagykőrösi diákok még a pesti egyetemről is visszajártak. Hogy csak a két legnevesebbet említsük: a kör összejövetelein részt vett az 1814. december 17-én Révkomáromban született, középiskolai tanulmányait Komáromban és Pozsonyban végző Tóth Lőrinc, valamint Tanárky Gedeon, aki 1815. október 26-án Nagykőrösön született és tanult, de 1834-ben, Kudar Ferenc daloskönyvi bejegyzésének évében, már a pesti egyetem jogi karának hallgatója volt. Egy ötvenhárom évvel később kezelt beszédben, amely a Magyar Tudományos Akadémia 1888. április 30-i „összes ülésén” hangzott el, a kör kezdetéről és tagjainak sorsáról találunk adatokat: Tóth Lőrinc levelező tag Tanárky Gedeon levelező tag felett tartott emlékbeszédében feleleveníti személyes kapcsolatuk kezdetét, és – Arany János sorait idézve: „Halnak, halnak / Egyre halnak, / Színe, lángja a ma-

5 A névjegyzéket közli: *Kunszentmiklósi református Baksay Sándor gimnázium (V–VIII. oszt. Reál-gimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről*, szerk. MAGONY József (Kunszentmiklós, 1939), 5–18.

6 Uo., 12.

gyarnak” – megállapítja azt a szomorú tényt, hogy „abból a szellemes, sokat tudó, élczes, meleg haza- és szabadságszeretetben s önfeláldozási készségben gazdag 1848 előtti nagykörösi baráti körből, melyhez Tanárky Gedeon is tartozott, s melyben én is, mint gyakori vendég, fiatal koromban annyi jó és derült órát töltöttem, már mind a hantok alatt!”⁷ Ennek a baráti körnek kevésbé neves tagjait is megismerhetjük a Pesten épülő magyar színházra és budai magyar színész társaság segítésére gyűjtött adományok listájából, amelyet a *Honművész*, az *Erdélyi Híradó* és a *Nemzeti Újság* 1836-os számaiban tettek közzé. Az utóbbiból idézzük: „Tanárky Gedeon, Tóth István, Róth Sándor, Farkas Lajos, Tóth Lőrincz, Veres Pál, Kudar Ferencz, Czerva Sándor, Platthy György, Thinke László, Tanárky Sándor, Farkas Gábor és három magukat megnevezni nem akaró ifjak összesen 55 ft. 25 kr.”⁸

Nem kizárt, hogy nem a tulajdonos, hanem Kudar Ferenc itt felsorolt 14, élcre hajlamos barátja gyűjtötte és állította össze a 90. daltól a 104-ig terjedő 14 verset úgy, hogy azok kezdősorai a „Kudar Ferenc írta” olvasatot adják. Ugyanakkor ahhoz nem fér kétség, hogy a Bernáth család Ács–Kudar ága mutatta fel a kiemelkedés lehetőségét és értelmét a leszármazottak számára.

A régi könyvek szeretete

Azt nem tudom, hogy mikor került Kudar Ferenc könyve Bernáth Lajoshoz, de a régi könyvek iránti érdeklődésének kezdete kinyomozható. A már idézett önéletrajzi feljegyzés szerint: „Áhitatteljes gyönyörre gyúltam és gyúlok valahányszor csak egy régi, szüette rongyos könyvre találok anno 1600 vagy 1700-ból. Ezt a gyöngémet is tudta a kismama.”⁹ Honnét? És ki volt ez a „kismama”? A visszaemlékezés csak ennyit árul el róla: „Méltóságos asszony volt, férje bíró a kúrián”¹⁰ és „Húsvét ünnepén találkoztam vele legelőször [...] még mint kisdíák.” Tehát még Kunszentmiklóson, férjezett asszonyként, akinek ura jogász kellett, hogy legyen. A korabeli közlönyök, almanachok és újságok segítségével a következők derültek ki: A kismama Görgey Károlyné, férje 1825-ben született, őrnagyként vett részt a szabadságharcban. 1853-ban mégis engedélyezték számára az ügyvédség ideiglenes gyakorlását Kunszentmiklóson, majd itt rövidesen „hites” ügyvéd lett. Az 1855/56-os tanévben már a gimnázium községi tanbizottmány tagja, nagylelkű pénz- és könyvadományokkal támogatja az oktatást. Amikor Bernáth Lajos 1880-ban belép az iskolába, Görgey családjá-

7 TÓTH Lőrincz, *Emlékezésed Tanárky Gedeon levelező tag felett.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1888) 5.

8 *Nemzeti Újság, Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1836. nov. 30.

9 BERNÁTH, 1911. 7.

10 Uo., 5.

val még mindig Kunszentmiklóson él. 1884-ben Görgeyék Budapestre költöznek a Kecskeméti utcába, mert az ügyvédet kinevezik a királyi táblához rendes bírának, a „kisdiák” pedig Halasra költözik, hogy a főgimnáziumban folytassa tanulmányait. Volt tehát a „kismamának” ideje, hogy kiismerje a kisdiák gyöngéjét, amelyet nem más, mint a kunszentmiklósi gimnázium könyvtára támasztott.

A gimnázium könyvtára már ebben az időben híres volt. Általában csak a református és a jezsuita fenntartású iskolákban voltak jelentősebb könyvtárak, könyvállományuk azonban többnyire az ajándékozók érdeklődési körét és anyagi erejét tükrözték, s nem segítették az iskolát teljeskörűen céljai megvalósításában. Mindazonáltal nagy volt Szenyitzsei Szalay István dabasi közbirtoskos, földmérő jelentős könyvadományának a hírértéke, amelyben a kunszentmiklósi gimnázium részesült 1830-ban: beszámolt róla még a Bécsben nyomtatott, Márton József nyelvész által szerkesztett *Magyar Kurír* is.¹¹ A hír a hétoldalas lap utolsó oldalán jelent meg a tőzsdei hírek mellett, de a lényeg az, hogy egyáltalán helyet kaphatott az 1830-ban forradalmakkal, zavargásokkal és kolerajárvánnyal sújtott Európa legfrissebb és legfontosabb híreit követve! Hogy milyen nagymértékű növekedést jelentett Szalay István adománya a kunszentmiklósi algimnázium számára, az jól látható a Morvay Győző által közölt adatokból is. Ezek szerint 1764-ben – nagyságrendileg hasonlóan más korabeli református algimnáziumokhoz – a kunszentmiklósiak könyvtára 76 kötetből állt. 1817-ben az állomány 62 kötetre csökkent. Szalay István adománya 1830-ban 829 kötettel növelte a könyvtárat. A felhívás Szalay példájának követésére meghallgatásra találhatott, mert egy 1851-ben készült leltár szerint már 1376 kötetre rúgott az állomány.¹² Ezeket a régi könyveket lapozgathatta a latinul, németül már egészen jól tudó kisdiák. Érdeklődése olyan komoly volt, hogy egy időközben Kunszentmiklóson letelepedett könyvkötőtől megtanulta a könyvkötészetet.¹³

Kisújszállás, Kunszentmiklós, Nagykálló

Nyolc félévnyi felsőfokú tanulmányok után, melyből kettőt a Református Teológián, hatot a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem bölcsészeti karán

11 „Kún-Sz. Miklósról”, *Magyar Kurír*, 1830. nov. 23., 342.

12 MORVAY Győző, „Középiscoláink könyvtárai”, *Magyar Könyvszemle*, Új folyam 6, 2. sz. (1898): 155.

13 Hasznát veszi ennek későbbi kutatásai során: „Ezúttal szólok a könyvek külalakjáról. Táblájuk, ill. első levelök ódon divatú színes papírral borított. Hogy könyvkötő vagy kereskedő és nem diák kezéből kerültek ki e füzetkék, mutatja laikusnak is a vörös tintával befecskendezett sima körülvágás, könyvkötéshez értőnek pedig a szabályos összefűzés.” BERNÁTH Lajos, „Protestáns iskoladramák. Első közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (1899): 257–286, 257, 1. lábjegyzet.

teljesített, Bernáth Lajos rövid időre visszatért Dömsödre. Első gimnáziumi állását 1892-ben tanárjelöltként Kisújszálláson foglalhatta el, ahol képesítésének megfelelően heti 22 órában magyart, latint, történelmet, „görög pótló” görög irodalmat és művészettörténetet tanított. Bár nagyon jól érezte magát itt a fiatal és tervekkel teli tanári karban, úgy tartotta, hogy kötelessége eleget tenni egykori kunszentmiklósi tanárának, az igazgató hívásának, amikor tanév közben, 1894 áprilisában arra kérte, hogy térjen vissza kisdíákja színhelyére. Akkor is, ha ott földrajzot, természetrajzot, német nyelvet és történelmet kellett tanítania: azokat a tárgyakat, amelyek ellátatlanul maradtak egykori tanára, Melczer Károly váratlan halála miatt. Az ideiglenes helyettesítés a következő tanévtől a felsőbb szervek – az igazgatótanács, a püspök, az egyházkerületi közgyűlés – jóváhagyásával szabályszerű „helyettes tanári” állássá változott. A „rendes tanári” kinevezésnek itt is, mint Kisújszálláson, az egyetemi tanárvizsga megléte lett volna a feltétele, amit elegendő tanári gyakorlat után Bernáth Lajos csak 1897. évi október hó 27-én tehetett le Budapesten.

Mindeközben az ifjú tanár a családalapítási terveit is sikerre vitte: 1895. július 4-én házasságot kötött a nála hat évvel fiatalabb kunszentmiklósi lánnyal, Sáska Rózával. 1896. március 22-én már meg is született első gyermekük, aki a keresztségben a Lajos Árpád nevet kapta (1. kép). A tanári pálya szempontjából a kunszentmiklósi éveknek mégis a gimnáziumi könyvtár újabb váratlan gyarapodása volt a meghatározó tényezője. Tóthfalusy József, aki már akkor a gimnáziumi igazgatótanács tagja volt, amikor Bernáth Lajos még Kunszentmiklóson diákoskodott, 1895-ben elhunyt. Jelentős könyvgyűjteményét, amely magába foglalta a szabadságharcban jeleskedő Virágh-családtól átvett értékeket is, a gimnáziumra hagyta.¹⁴ Mindezt kiegészítették még a „Régiség és éremtárgyak” iskolai gyűjteményébe kerülő darabok.¹⁵

Bár Bernáth Lajos az oktatott tantárgyainak megfelelően a földrajzi és természetrajzi gyűjtemények őre volt, Szikszay Gusztáv igazgató, úgy is, mint a gimnáziumi „nagy könyvtár” felügyelője, a könyvgyűjtemény átvételével és leltárba vételével nem a magyar, latin és német órákat ellátó Apostol Pált vagy Pátkay Imrét bízta meg, hanem Bernáth Lajosnak adta ki ezt a felelősségteljes feladatot.¹⁶ Úgy látszik, ő is emlékezett még arra az „áhitatteljes gyönyörre”, amely a kisdíákot elfogta, ha régi könyvekkel foglalkozhatott. „Én, mint afféle idealista, szeretem a múltat, melynek csak ragyogó alakjai, ragyogó tettei látszanak és jutnak el ránk a késő, a törpe ivadékra”¹⁷ – indokolta önéletrajzi írásában vonzódását a korábbi századok könyveihez, de most már, egyetemi

14 SZIKSZAY Gusztáv, szerk., *A kunszentmiklósi ev. reform. gymnasium értesítője az 1894/95. tanévről* (Budapest: Franklin, 1895), 74.

15 Uo., 75.

16 Uo., 61–62; BERNÁTH, „Protestáns iskoladrámák...”, 1899, 257.

17 BERNÁTH, 1911, 7.

1. kép

Sáska Rozália, Bernáth Lajos Árpád, Bernáth Lajos, Kecskemét, 1896.

tanulmányai után a kutató szemével kereste, van-e valami olyan a kéziratok hagyatékban, amely a múlt eddig nem ismert és mégis jelentős mozzanatát tárja fel. „Ez alkalommal a nagyszámú, de leginkább iskolai compendiumokból és tankönyvekből álló kézirat között két nyolczadrétben fűzött, elég jó karban lévő könyvecskére is akadtam [...] A könyvecskék első forgatása meglepett. Protestáns iskoladrámákról a múlt évszáznak végén egy irodalomtörténet sem tudott.”¹⁸

A könyvecskék 1894-es első forgatása és a tartalmáról szóló beszámoló 1899. évi elkészülése között négy eseménydús év telt el. Az események, amelyekről már részben beszámoltam – új tantárgyak oktatása, házasságkötés, gyermekáldás, tanári vizsga – s amiről még most fogok: újabb iskolaváltás, a második gyermek, Zoltán megszületése 1898. február 15-én, mind késleltették a kéziratok tanulmányozását. Legsúlyosabban természetesen az iskolaváltás, amely azonban elkerülhetetlen volt: A fizetésben is jelentős emelkedést hozó, a család fenntartását biztosító „rendes tanári” kinevezést ugyanis Kunszentmiklóson nem kaphatott, ahol szaktárgyainak megvonta a „rendes tanára”, mégpedig maga az igazgató. Pályázni pedig csak olyan helyre lehetett, ahová pályázatot hirdettek. Így került Bernáth Lajos 1898 szeptemberében a hatosztályos

18 BERNÁTH, „Protestáns iskoladrámák...”, 1899, 257.

reformátusból egy négyosztályos államiba, a Duna–Tisza-közéből a távoli Nyírségbe, Nagykállóra, ahol ráadásul nem a legjobb munkakörülményekre talált. Erről is sok mindent megtudunk Szilády Áronnak írt leveleiből, aki 1893–1913 között az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője, s nem mellesleg 1871–1918 között annak a „kis-kun-halasi helv. hitv. Lyceum” helybeli igazgatótanácsának lelkész elnöke volt, ahol Bernáth Lajos osztályelsőként végezte főgimnáziumi tanulmányait. Ez utóbbi körülmény bátoríthatta arra, hogy 1898 elején levélben forduljon a Magyar Tudományos Akadémia tekintélyes folyóiratának szerkesztőjéhez: közölne-e egy ismertetést az általa felfedezett protestáns iskoladramákról.¹⁹

Természetesen addig meg kellett győződnie arról, hogy valóban ismeretlenek azok az iskoladramák, amelyeket a Tóthfalusy-hagyatékban lévő kéziratok kis könyvecskékben talált. Ebben segítségére volt Bayer József kétkötetes színháztörténeti monográfiája, amely részletesen, európai összefüggésben tárgyalta az iskoladramák jelentőségét a színtársulatok létrejöttében és a magyar nyelvű színjátszás iránti igény kialakulásában.²⁰ Ha elolvassuk Bayer színháztörténetének vonatkozó lapjait, szükségessé válik egyértelműsíteni, mit állít és mit nem az a kijelentés, miszerint „Protestáns iskoladramákról a múlt évszázadnak végén egy irodalomtörténet sem tudott.” Először is azt állítja: Ha Bayer nem tudott róluk, akkor más sem, mert Bayer feldolgozta az összes, könyve kéziratának lezárásáig megjelent irodalomtörténetet – és feltehetőleg hiánytalanul tekintetbe vette a tárgyban írt érdemi közleményeket. Másodszor pedig nem állítja azt, hogy mindez ideig nem volt tudomásunk a 18. század végén született protestáns iskoladramák létezéséről, hiszen Bayer egy egész, 77 oldalnyi fejezetet szentel az iskoladramáknak, melyen belül részletesen foglalkozik a reformáció által kiváltott változásokkal és a „magyarországi protestáns és jezsuita iskolai drámák közti különbség” mibenlétével.²¹ Marad ugyanakkor a tény, hogy nem ismerünk olyan magyar nyelvű, eredeti és előadott protestáns iskoladramát ebből a korból, melynek teljes szövege az olvasó, a színjátszó, a kutató rendelkezésére állna. Mivel Bayer munkája és Bernáth Lajos felfedezése között eltelt hét év, utóbbi szükségesnek látta azt is, hogy levelet írjon „Bayer úrnak, a régi színirodalom e jeles ismerőjének”,²² nem talált-e időközben valaki más rá arra a hat színdarabra, amire ő. A válasz megnyugtató és bátorító volt: „e darabokról eddig semmi hír, [...] feltalálásuk valódi nyereség, mert a latin enemű színművek mellett magyar nyelven eddig kevés került felszínre.”²³

19 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/153

20 BAYER József, *Nemzeti játékszín*, 2 kötet (Budapest: Hornyánszky, 1887).

21 Uo., 1. kötet, 26.

22 BERNÁTH, „Protestáns iskoladramák...”, 1899, 257.

23 Uo.

Elkezdődhetett hát a színdarabok ismertetésének kidolgozása, Kunszentmiklósról közben Nagykállóra váltva, ahol munkája szempontjából egyetlen jó hatás érte: itt fokozottan átélhette a „pápisták” és a „kálomisták” között fennálló régi és nem múló művelődéstörténeti feszültségek nagykállói állami gimnáziumi vetületét. Az iskola igazgatója, Schurina István ugyanis a katolikus rozsnyói egyházmegye felszentelt papja, „áldozár” volt, aki az Árva vármegyei háromnyelvű – magyar, tót, német – „trisztenai királyi katolikus gymnasium” igazgatói székéből került 1875-ben ugyancsak igazgatónak a nagykállói állami gimnáziumba, ahol tanárként mennyiségtant tanított. Bernáth Lajos Nagykállóba ékezésekor Schurina már 60 éves volt, akiről az első félév tanulságait levonva 31 éves kollégája azt állapíthatja meg, hogy a „gymnasiumra úgy ráütötte a maga bélyegét, hogy az iskola valósággal egy negyed századdal áll a többi állami intézetek mögött.”²⁴ Közben az is fülébe jutott, hogy kinevezéséről értesülve az igazgató azt mondhatta: „Inkább 10 zsidó, mint egy kálomista.”²⁵ A protestáns iskoladrámákkal foglalkozó új tanárnak persze fontosabb volt az, hogy milyen segítséget nyújt számára az iskola könyvtára, mint az a – még nem személyének szóló – ellenszenv, amellyel az igazgató fogadta. „Nagy bajom, hogy az iskola könyvtára nincs segítségére adatok feltalálásában, évtizedek óta nem vettek könyvet. Csak az van meg – hiányosan – amelyet az Akadémia küldött tagdíj fejében. Még magyar írók művei sincsenek meg, pl. Tompa Mihályé.”²⁶ Nincs adatom arról, hogy hol lakott Bernáth Lajos Nagykállón, de mivel feleségét két gyermekével Kunszentmiklóson hagyta, valószínűleg sok vidéki diákhhoz hasonlóan, egy magánházban bérelhetett szobát. Így az iskolai könyvtárszoba munkahelye is volt, de a tél beálltával pont a kutatásra szánt szabadnapon, vasárnap, kérése ellenére sem fűtötték. Amikor Gémesi Kálmán debreceni tankerületi kir. főigazgató 1898 decemberében a gimnáziumot felkereste, a tanórákat meglátogatta, és befejezésül „a tanári karral tanácskozmányt tartott”,²⁷ Bernáth Lajos élt az alkalommal, és kérte a főigazgatót, hogy rendelje el a könyvtárszoba folyamatos fűtését. Schurina itt „pironkodva” ígéretet tett erre, de nem lett belőle semmi: „mert a tanárnak az előadáson túl az iskolához semmi köze és ez így volt 25 évig, s így lesz ezután is. (ipsissima verbal)”²⁸

Mint a könyvtár gondozásával is megbízott tanárnak idővel egyre tisztulólátása lesz a gimnázium korábbi könyvbeszerzési politikájára és a könyvtár elhanyagoltságának okára. Szilády Áronnak 1899. január 23-án írt levelében panaszolja, hogy a katolikus folyóiratok kiszorították a többi színvonalas folyóiratot. Magyarázat: Nincs rá igény. A kötelezően megrendelendő folyóiratok

24 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/153

25 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/155

26 Uo.

27 SCHURINA István, szerk., *A nagy-kállói magy. kir. állami Gynásium IV. évi Értesítője az 1898–99. tanévről* (Nagykálló: Sarkady József, 1899): 8.

28 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/155.

csak hiányosan vannak meg a tanári könyvtárban, ami irodalmi folyóirat megvan, így az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1897-ben megjelent számai, az is mind felvágatlan. Ki akarja deríteni, hogy az *ItK* 1898-as évfolyamát megrendelte-e az intézmény. A feljegyzések szerint a rendelés elment, de már sejti, hogy ez még nem biztosan jelenti azt, hogy az Akadémia könyvkiadó hivatalához meg is érkezett. „Az itteni viszonyok közt nem csodálkoznék rajta, hogy az 1898-i előfizetés máig sem jutott volna el Bpestre, hiszen a mi magánvizsgái pénzünk is [1898] aug. 28 óta [az igazgató] zsebében van, pedig jóval közelebb vagyunk hozzá.”²⁹ Az „itteni viszonyok” egyre rémisztőbbekké válnak és válaszut elé állítják a könyvtár őrét. A kimutatások, jegyzőkönyvek és a tényleges könyvtári állomány között egyre több eltérést tapasztal: 1899. március 3-án írja Szilády Áronnak: „Alapos a gyanúm, hogy az általánynak könyvekre és folyóiratokra szóló része csak részben fordítatott a kellő célra, mert a tanári kar 1897. decz. 23-án kimondta, hogy az Irodalomtörténeti Közleményekre előfizet, ez még sem történt meg. Még különösebb, hogy ugyanakkor kimondják az előfizetést egy 1896-ban megszűnt német folyóiratra.”³⁰ Az alapos gyanú 1899. márc. 24-én már bizonyossággá vált: „Mostanában nagyon sok dolgom volt mint könyvtárosnak. Először készítettem pótleltárt az 1898-i szerzeményekből s az értesítők, konferenciák, statisztikák is sok időmet elvették. Az 1897-i leltár is kezembe kerülván szörnyű érdekes dolgokat láték. Immár nem lévő folyóirat is vagyon benne és kétszer ugyanaz stb. A legszebb pedig az, hogy évenként 500 ft. tűnik el Kállóban szertárakra nem tudom mióta és nincs senki, a ki mondaná, hova. Kénytelen vagyok felhívni a felsőbb hatóság figyelmét, annyiival is inkább, mert hallgatásommal magam is mintegy belekeveredöm ebbe az iszapba, ha még tovább itt leszek. Egyébként mint kálomista is meg vagyok támadva olykoron. Olyan kedves kartársaim vannak, kik örömmel elnéznék, ha én a máglyán égnék.”³¹

A húsvéti szünet jó alkalmat kínált, hogy panaszával felsőbb hatósághoz forduljon, akkor is, ha tudta, kényszerű lépése után – amely reményei szerint a nagykállói „iskolának és általa a magyar közművelődésnek (is) hasznára válnak”³² – számára már nem lesz visszaút. Azt már megtapasztalhatta, hogy az illetékes tankerületi főigazgatóhoz hiába fordul, és levelezésük alapján érezkelhette, hogy Szilády Áron sem akarhat a dunamelléki egyházkerület főjegyzőjeként egy nyírségi állami gimnázium belügyeibe beavatkozni. Maradt a Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium, ahol dr. Hóman Ottó 1897. február 14. óta miniszteri tanácsosként felügyelte a közoktatást.³³ Bizalommal fordulha-

29 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/153.

30 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/155.

31 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/158.

32 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/155.

33 *Hivatalos Közlöny*, 1899. jan. 15., 3.

tott hozzá, hiszen 1895. május 31-én személyesen is megismerhette, amikor Hóman még mint állami „budapestvidéki” tankerületi főigazgató volt Kun-szentmiklóson és szokásosan ő is meglátogatott minden osztályt, megvizsgálta az írásbeli dolgozatokat s a tanári karral tartott értekezleten meg is beszélte tapasztalatait.³⁴

A találkozás eredménye minden várakozást felülmúlt. Hóman, aki éppen a középiskolai tantervek megújításán dolgozik, megérti a kutató tanár helyzetét, fontosnak tartja témáját, s ezért kész áthelyezni egy kívánságának megfelelő gimnáziumba. „Tetszésemre bízta, hogy válasszak valami olyan helyet, a mely szellemi tekintetben az én előre törekvésemnek nem gátul, de előremozdításul szolgálhat”³⁵ – számol be Bernáth Lajos a sikerről Szilády Áronnak 1899. április 14-én írt levelében. Egy későbbi, 1899. május 16-án kelt, nagykállói felmondásáról tudósító levelében pedig még többet árul el a méltóságos miniszteri tanácsossal folytatott megbeszéléséről: „énnekem a pásztor Dávid erős bizalmával és Istennek kegyelmével, ki meglágyítja szavaimra a hatalmasok szívét, sikerült oda vinni a dolgot, hogy a félelmes Schurina úr, ki előtt eddig sok tanárok térdet-fejet hajtának, most görnyedezve gondol az Isten sujtoló kezére, az ijesztő végre, mikor neki oda kell hagynia állását és megtérnie az örök semmiségbe, mely adatik mindazoknak, kiknek ész és tekintélyt és hatalmat csak állásuk adott. Itt fogom hagyni a kállói gymnasiumot, de nem magam megyek. Schurina úr is jönni fog velem, hogy útja nyílják e szegény iskolának is jobb jövőre.”³⁶

Mi történt Schurina igazgató úrral? Hol s hogyan találja meg Bernáth Lajos azt a rendes tanári helyet, ahol munkáját nem gátolják, de előre mozdítják? Az eredmény ismert: minden nehézség ellenére 1899. május 9-én még Nagykállóról postára adhatta a kéziratban 40 oldalas ismertetését Szilády Áronnak, aki két részben, az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1899. évi III. és IV. füzetében közli a munkát,³⁷ bátorítva Bernáth Lajost a folytatásra, melynek eredménye minden vonatkozó bibliográfiában megtalálható: öt közlemény a *Protestáns Szemlében*,³⁸ melyek együttesen különnyomatként is megjelentek,³⁹ s a fellelt drámák kiadása is megtörtént a Heinrich Gusztáv által szerkesztett *Régi magyar könyvtár* 21. köteteként.⁴⁰

34 SZIKSZAY Gusztáv, szerk., *A kunszentmiklósi ev. reform. gymnasium értesítője az 1894/55. tanévről* (Budapest: Franklin, 1885), 59.

35 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/159.

36 MTA KIK Kézirattár, Ms. 4427/162.

37 BERNÁTH Lajos, „Protestáns iskoladrámák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 9 (1899) 3. sz. 257–286 és 4. sz. 403–426.

38 BERNÁTH Lajos, „A protestáns iskoladrámákról”, *Protestáns Szemle*, 1901, 1. 383–395, 2. 475–490, 3. 573–588, 4. 743–756, 1902, 5. 21–33.

39 BERNÁTH Lajos, *A protestáns iskoladrámákról: irodalomtörténeti tanulmány* (Budapest: Hornyánszky, 1902).

40 BERNÁTH Lajos, szerk., *A protestáns iskoladrámák. Szövegkiadás bevezetéssel*, Régi magyar könyv-

Building Blocks for the Biography of Lajos Bernáth(1869–1945),
Secondary School Teacher I. (1869–1899)

This study explores the early life and career of Lajos Bernáth (1869–1945), Hungarian secondary school teacher and scholar, focusing on the period from his birth to the end of the 19th century. Drawing on family history and archival sources, it traces his development from a talented pupil in rural Hungary to a dedicated educator and early literary researcher. The paper highlights the formative influence of his familial background – particularly through the intellectual legacy of his maternal uncle, Ferenc Kudar, and the inherited *Daloskönyv* (Songbook) manuscript – and details his academic journey through various educational institutions. Key moments include his studies at the Budapest Royal Hungarian University, his early teaching appointments in Kisújszállás and Kunszentmiklós, and his significant contributions to the library and cultural heritage of the schools he served. The study also recounts Bernáth's scholarly breakthrough: his discovery and publication of forgotten Protestant school dramas, which positioned him as a pioneer in Hungarian literary historiography. Through a nuanced portrayal of Bernáth's early career and the institutional challenges he faced – particularly in Nagykálló – the paper reveals the intellectual and moral convictions that shaped his lifelong dedication to education and literary scholarship.

LEVELEK, ÚTLEÍRÁSOK, TÖRTÉNETEK
A 18–19. SZÁZADBÓL

•

BRIEFE, REISEBERICHTE, ERZÄHLUNGEN
AUS DEM 18.–19. JAHRHUNDERT

CSEPPENTŐ ISTVÁN

Törökországi levelek és keleti mesék

Valóság és fikció Potocki *Voyage en Turquie et en Égypte* című
útleírásában

Az egyik legősibb lengyel nemesi családból származó Jan Potocki (1761–1815) a felvilágosodás korának művelt, franciául író, az egész kontinensen otthonosan mozgó tudós tollforgatója az irodalomtörténetbe elsősorban a *Manuscrit trouvé à Saragosse* című regény szerzőjeként írta be a nevét.¹ Emellett több színdarabot, tudományos munkát, sőt néhány útleírást is jegyez. Legfontosabb művét szokás a 18. századi regények összegzéseként értelmezni, mivel a század francia regényirodalmának jószerével az összes irányzata fellelhető benne, úgymint a pikareszk, a libertinus, a szentimentális, a filozófiai és a „gótikus” regény, de tekintettek már erre a műre a fantasztikus irodalom egyik első képviselőjeként is,² melyben a csodás elem mellett megtalálható a keleti mese számos egyéb motívuma. Jelen tanulmányunk részben ez utóbbi műfajt, a keleti inspirációjú rövid elbeszéléseket érinti, melyek Potocki legkorábbi útleírásában, a *Voyage en Turquie et en Égypte*-ben bukkannak fel. Az 1788-ban kiadott mű a szerző 1784-ben tett utazását beszéli el, s ez egyben legelső, nyomtatásban megjelent munkája. Formai szempontból az útleírás azon levelek gyűjteménye, melyeket Potocki április 9. és november 8. közötti útja során anyjához írt. Ezeket túl – egyes levelekbe ágyazva – összesen hat, az utazás élményétől többé-kevésbé független, keleti ihletésű mesét is találunk. A két eltérő műfaj – az útleírás és az elbeszélés – találkozási kapcsán vizsgálni kívánjuk a fikció lehetőségét és létjogosultságát egy olyan irodalmi alkotás keretei között, mely a 18. század végének általános gyakorlatához híven a minél nagyobb valóság-hűségre törekszik.

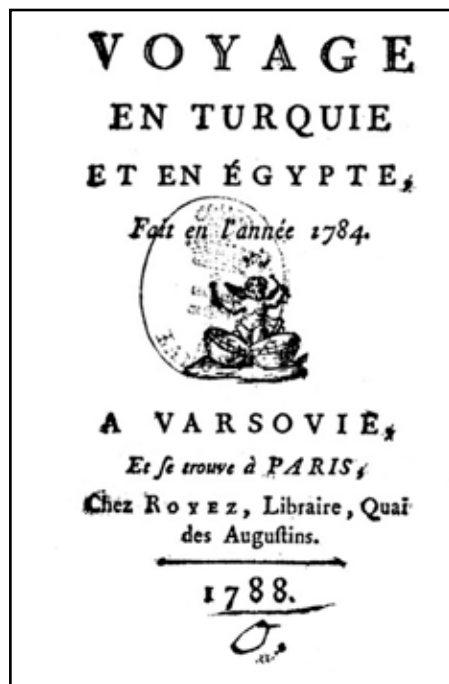
Mielőtt rátérnénk a mű bemutatására és elemzésére, érdemes tisztázni egy ellentmondást, mely az első kiadást érinti. Potocki egyik legismertebb kutatója, Dominique Triaire egy 2013-as tanulmányában Varsót jelöli meg a könyv megjelenésének helyéül,³ míg a szöveg legújabb modern kiadásában, amit

* A szerző irodalomtörténész, az ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék adjunktusa.

1 *A Zaragozában talált kézirat*, magyarul *Kaland a Sierra Morenában* címmel jelent meg, fordította Gyimes Romána és Rayman Katalin (Budapest: Európa, 1979).

2 Tzvetan TODOROV, *Introduction à la littérature fantastique* (Paris: Éditions du Seuil, 1970), 31.

3 Dominique TRIAIRE, „Les contes orientaux de Jean Potocki”, *Féeries* 10 (2013): 169–179, 169.

1. kép

A *Voyage en Turquie et en Égypte* első kiadása a lańcuti kastély könyvtárából.
Bayerische Staatsbibliothek, München.

François Rosset-val, Potocki másik világhírű szakértőjével közösen jegyez,⁴ ellentmondásba keveredik: a bevezetőben a kiadás helyeként Párizsra utal,⁵ míg a szövegkiadásra vonatkozó rövid előszóban ismét Varsó szerepel.⁶ A két kutató által írt Potocki-életrajzban⁷ szintén fennáll ez az ellentmondás: a szövegben két alkalommal is Párizs szerepel,⁸ míg a bibliográfiában már Varsó.⁹ Ez a következetlenség annál is meglepőbb, mivel a látszólag lényeges ellentmondás nagyon könnyen feloldható, ha szemügyre vesszük az eredeti kiadást: Varsó és Párizs egyaránt szerepel rajta, utóbbi esetében a francia kiadó is fel van tüntetve (1. kép).¹⁰

Levantei utazását és abból készült útleírását tekintve Potocki közvetlen előzménye francia nyelvterületen Savary és Volney, követői pedig Vivant

4 POTOCKI, *Voyages* (Paris: Flammarion, 2015). A kötetben található *Voyage en Turquie et en Égypte* (47–103. o.) alapja az 1789-es második kiadás.

5 Uo., 14.

6 Uo., 41.

7 FRANÇOIS ROSSET és DOMINIQUE TRIAIRE, *Jean Potocki: Biographie* (Paris: Flammarion, 2004).

8 Uo., 121, 155.

9 „Imprimé à Varsovie”, Uo., 480.

10 „Chez Royez, Libraire, Quai des Augustins.”

Denon és Chateaubriand.¹¹ A hasonló környezetben szerzett élményekről számot adó kortárs művek és Potocki útleírása között számos hasonlóság és különbség fedezhető fel. A 18. század végének Keletre tartó francia utazói – ellentétben a 19. századiakkal – még nem követnek szinte azonos útvonalat, nem céljuk, hogy beutazzák a Földközi-tenger keleti medencéjének legfontosabb városait: Athént, Konstantinápolyt, Szmirnát, Alexandriát, Kairót, Jeruzsálemet, Damaszkuszt, Bejrútot. A hatalmas Oszmán Birodalomnak csak egy-egy városát, régióját fedezik fel, ahogy azt Potocki is teszi. Útjának első állomása Konstantinápoly, ahová – ellentétben a legtöbb nyugati utazóval – északról, a Fekete-tenger és a Boszporusz irányából érkezik.

A legtöbb utazóhoz hasonlóan az Oszmán Birodalom fővárosa Potocki számára is lenyűgöző, ezért – ahogy lelkesülten fogalmaz – jobbnak látja letenni a tollat, hiszen a látvány mindent leírást felülmúl.¹² A város közelsége már a Boszporuszba érve feledteti vele a hosszú és fáradságos út minden bosszúságát.¹³ A több mint egy hónapos tartózkodása alatt írt hét levélben (4–10) Potocki leginkább azokra a részletekre koncentrál, melyek véleménye szerint a legtöbb utazónak elkerülik a figyelmét: kritikával illeti felszínességüket, előítéletességüket, míg ő, a keleti történelem és irodalom ismerőjeként igyekszik felderíteni a legtöbb nyugati utazó által nem látogatott műemlékeket, városnegyedeket, helyszíneket. A helyi lakosság iránti empátiája, érdeklődése is ezt a hozzáállást tükrözi. A 19. századi, Keletet járt francia utazók között fennálló választóvonal a „törökbarátok” és „törökellenesek” között még nem jellemző ebben az időben, de Potockinak bátran megelőlegezhetjük a „törökbarát” jelzőt. Szerinte a mai törökök megszabadultak korábbi harcos karakterüktől, és átvették a többi ázsiai nép szelídebb jellemét:¹⁴ kedvelik az állatokat (példaként a város utcáin csapatokban kóborló kutyákkal és macskákkal szembeni ember-séges bánásmódot említi), de nagy barátai a természetnek is, amit a városban található fák nagy száma bizonyít. Ami a személye irányába tett gesztusokat illeti, meglepő, már-már hihetetlen, hogy nyugati idegenként milyen mélyen betekinthesse a helyiek hétköznapi életébe, akár családi ünnepeikbe vagy vallási szertartásaikba (a 9. levélben például kimerítően ír néhány derviskolostorban tett látogatásáról), s mindezekről autentikus megfigyelőként tájékoztatja levelei címzettjét, illetve későbbi olvasóit. A nyugati utazók által kedvelt Galata és Pera negyedek helyett Potockit Konstantinápoly hagyományos muszlim negyedei, a régi Sztambul vagy a Boszporusz ázsiai oldalán fekvő Szkutari érdeklik,

11 Savary, *Lettres sur l'Égypte* (1785–1786), Volney, *Voyage en Syrie et en Égypte* (1787), Vivant Denon, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte* (1802), Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1811).

12 „Ici j'abandonne la plume, car cette vue est au-dessus de toute description.” POTOCKI, *Voyages*, 55.

13 Uo., 54.

14 „cette humeur douce et tranquille” Uo., 78.

ahol előszeretettel látogatja a kávéházakat (ez fél évszázaddal később Théophile Gautier-nál már természetes elfoglaltság lesz), hogy a helyi mesemondókat hallgassa, és jóval Baudelaire előtt felfedezi a céltalan lézengés örömét az eldugott sikátorokban. Értően szemléli az idegen világot, ismeri a török nyelvet, erről lépten-nyomon tanúbizonyságot tesz.

Potocki Konstantinápolyról kialakított véleménye tehát egyértelműen pozitív, amit nem árnyal a felvilágosodás általa is vallott politikai nézetrendszerének despotizmus-ellenessége sem. Pedig Montesquieu és a *Nagy Francia Enciklopédia* szellemisége még a katolikus, királypárti Chateaubriand-ra is hatással lesz, aki keleti útleírásában Konstantinápolyt a zsarnokság fészkeként említi, s ez az eszmei távolságtartás a város őszinte csodálásában is meggátolja. Potocki ezzel szemben épp olyannak láttatja Konstantinápolyt és általában a Keletet, ahogy azt Voltaire-nél tapasztaltuk: a bölcsesség földje, ahol az egyén közömbös marad a világi hívságok iránt, viszont annál inkább kultiválja a magánélet nyugalmát. Ez éppen az a fajta „szelíd filozófia” (*philosophie douce*),¹⁵ melyet a *Candide*-ban a Márvány-tenger partján éldegélő öreg török vall, aki végül ráébreszti a hőst az élet valódi értelmére. Potocki nem törekszik a török valóság ennél alaposabb bemutatására, ahogy teszi azt a kortárs Volney Egyiptom és Szíria mindenre kiterjedő, igazi enciklopédikus szellemiségű leírásánál. A lengyel nemes megelégszik a törökök néhány kedvelt időtöltésének ismertetésével, a rövid látogatás ugyanis szerinte ennél többre nem jogosítja fel. A nép karakterét és szokásait egy későbbre tervezett, hosszabb tartózkodás után tudná hitelesen bemutatni, de ezt a tervét sosem fogja megvalósítani.

Konstantinápolyt elhagyva, az útleírás második részében Potocki főként az utazás viszontagságaira helyezi a hangsúlyt: a Dardanellákat, a kisázsiai partvidéket és a görög szigetvilágot érintő tengeri útján az elemekkel folytatott küzdelem, az utazóra leselkedő veszélyek, illetve kisebb-nagyobb kalandok leírása dominál, Egyiptomba érve már egyre gyakrabban szól a természet szépségeiről, de szembeötlőek számára a mindennapi élet nehézségei is. Potocki visszatérő témája az a sokféle betegség, melyet részben elkerül (pestis), részben elkap (láz, hőség), s végül az utazás ritmusát is ez határozza meg: a hazaindulás időpontját majd a lázból való felgyógyulástól teszi függővé. Úgy tűnik, Kairóban a valóság jóval sötétebb, mint Konstantinápolyban, ahol – amint láttuk – emelkedettebb témák inspirálták leveleit. Egyiptomban éppen éhínség tombol, melynek drámaiságát a kairói sikátorok színes forgataga sem képes enyhíteni. A visszaúton a vízhiány okoz majd gondot, mire Potocki elmagyarázza, hogy mindkét csapás oka emberi mulasztás. A betegségek mellett ugyanis a politikai viszály és a kapzsiság sújtja leginkább az országot – mintha az élet visszaigazolná Potocki konstantinápolyi elmélkedéseit a közélettől való tartózkodás erényéről és a magánélet dicsőítéséről.

15 Uo., 79.

Az összkép komorságát némileg enyhíti Potocki lelkesedése a Nílus-delta természeti szépségei iránt, és a Kairó felé tartó hajóutat is kivételesen élvezetesnek tartja, de az itt töltött néhány hét legmaradandóbb élménye mégis a piramisok megtekintése. A gízai piramisoknál tett látogatásáról szóló 18. levele olyan lelkesült hangnemben íródott, hogy emiatt elnézést is kér anyjától. Tény, hogy a mai olvasó fülének kissé közhelyesen hangzanak a piramisok méretéről és örökkévalóságáról tett megjegyzései, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Potocki látogatása megelőzi az egyiptomi utazások nagy hullámát, melyek majd a széles (nyugati) közönség számára fogják meghatározni a piramisokhoz kapcsolódó érzületet (és nem utolsósorban életre hívni az egyiptológia tudományát). Jellemző, hogy Potocki a Kheopsz-piramis előtt állva nem korábbi utazók, hanem egy történetíró, Hérodotosz leírására hivatkozik, de gesztusaiban az utazó mentalitását követi: a piramis bejáratánál kőbe vés egy verssort;¹⁶ megpróbálja megmászni a piramist, hogy a magasból szemlélje Egyiptomot;¹⁷ rajzokat készít a műemlékekről (elmondása szerint hét-nyolc órán keresztül).¹⁸

A fentiekben vázolt részletek érzékeltetik az útleírás két része közötti alapvető hangulati eltérést: míg Konstantinápoly az utazó pozitív élményeit tükrözi, addig Egyiptom kettős – és jellemzően ellentmondásos – érzeteket kelt benne. Tetten érhető itt az Oszmán Birodalom két régiója közötti szubjektív különbségtétel: a birodalmi főváros már akkoriban is szinte mitikus helynek számít a nyugati utazók szemében, de később, a 19. század első felétől, Egyiptom divatos úticéllá válását követően tompul ez az éles szembeállítás.¹⁹ Példa erre Gérard de Nerval keleti útleírása, ahol a kairói és az isztambuli epizód már azonos súllyal jelenik meg, terjedelmi és morális értelemben egyaránt.²⁰ S talán éppen Potocki nyomán, Nerval is keleti mesékkel színesíti majd útleírását (az említett két helyszínen túl a harmadik, Libanonban játszódó epizódban is). Ugyanakkor Potocki művében a két helyszín között még érzékelhető különbségtétel abban is megnyilvánul, hogy a közbeszúrt keleti történetek nála kizárólag a konstantinápolyi levelekben fordulnak elő, a későbbiekben már nem. De útleírásának ezen aspektusa a tartalmi mellett már a formai elemzést is érinti.

16 Jacques Delille *Jardins* c. versciklusából, az antik romokat dicsőítő IV. énekből („Leur masse indestructible a fatigué le temps”).

17 Végül letesz a tervéről, mert túl megerőltető a feladat, de vágya, hogy minél magasabbra törjön, megmarad: az útleírás kiadása után két évvel, 1790 tavaszán a francia Jean-Pierre Blanchard társaságában hőlégballonnal Varsó fölé emelkedik.

18 Az útleírásban említett rajzok lelőhelye ismeretlen (Потоцкий, *Voyages*, 99). A piramisok előtt vázlatrajzokat készítő Potockiról Vivant Denon juthat eszünkbe, aki Bonaparte 1798–99-es egyiptomi hadjárata során megbízásra készítette rajzait az Egyiptomban látottakról, többek között az ókori műemlékekről. Ezek a rajzok metszetek formájában az 1809–1829 között kiadott *Description de l'Égypte* című monumentális enciklopédiában jelentek meg.

19 Itt kifejezetten az útleírásokra gondolunk, hiszen az ezoterikus és a szabadkőműves irodalomban Egyiptomnak már a 18. században is kitüntetett szerep jut.

20 Gérard de Nerval, *Voyage en Orient* (1851): „Les Femmes du Caire”; „Les Nuits du Ramazan”.

A *Voyage en Turquie et en Égypte* domináns elbeszélő formája a levél, ami nem idegen az útleírás műfajától. A 18. századi francia irodalomban a legismertebb példa erre Charles de Brosses itáliai levelei,²¹ de Potocki előtt néhány évvel Savary is levélfolyamban számol be egyiptomi utazásáról, sőt még Chateaubriand itáliai leveleinek összessége is értelmezhető útleírásként.²² További útleírásaiban Potocki egyébként nem alkalmazza konzekvensen a levélformát: hollandiai utazásának leírása még ezt a gyakorlatot követi,²³ viszont a későbbi útleírásai már napló formájában kerülnek az olvasó elé (néhány esetben még fejezetekre is tagolva a szöveget).²⁴

Mivel az episztoláris narratív forma a korabeli regényben általánosnak tekinthető, az útleírások esetében is joggal vetődik fel az autenticitás kérdése: vajon nem csak az aktuális irodalmi divat miatt íródott-e egy adott útleírás ebben a formában, s valójában nem is az út során írt levelek gyűjteményéről van szó. Tehát az eredetiség kérdése itt nem a tartalomra vonatkozik, vagyis feltételezzük, hogy az utazás valóban megtörtént és nem egy kitalált utazás kitalált leveleivel állunk szemben: az ilyen fiktív útleírások – a narratív formától függetlenül – az *Odüsszeia* óta a kalandregény vagy a filozófiai traktátus kategóriájába tartoznak.²⁵ Kérdésfelvetésünkben tehát a levelek valódisága az utazás során írt és nagy valószínűséggel ténylegesen el is küldött leveleket jelenti. Mivel tudható, hogy Potocki útbeszámolójához felhasználta az út során anyjához írt leveleit,²⁶ azok eredetiségéhez akkor sem férhet kétség, ha azokat esetleg utólag válogatta, rendszerezte. Ezért csak részben lehet egyetérteni Claude Reichler svájci irodalomtörténész véleményével, aki a levélforma útleírásban való alkalmazásáról a következőt állítja: „Még ha a megszólítás stílusa és az elbeszélte esemény időbeni közelsége a levél alapvető ismérvei is, *nyilvánvaló*, hogy a levelekben elbeszélte útleírások általában átírt, újraírt, sőt az utazás után írt leveleket tartalmaznak.”²⁷ Potocki levantei útjának viszonylag hosszú, hét hónapos időtartama, s ehhez képest az útleírás viszonylag rövid terjedelme, illetve a levelek között kimaradt hosszabb időszak akár arra is engedhet követ-

21 Charles de BROSSES, *Lettres familières écrites d'Italie*, 1799 (posztumusz kiadás).

22 1803-as útja után jóval később, 1827-ben *Voyage d'Italie* címmel jelenik meg az összkiadás VII. kötetében. A levelek mellett naplórészletek is találhatók.

23 *Voyage en Hollande, fait pendant la révolution de 1787*.

24 *Voyage dans l'empire de Maroc, fait en l'année 1791; Voyage à Astrakan; Mémoire sur l'ambassade en Chine*.

25 Hivatkozhatunk Morus Tamás, Cyrano de Bergerac vagy Swift klasszikus műveire, de Potocki kortársa, Rétif de la Bretonne 1781-es *La Découverte australe par un homme volant* című regényére is.

26 ROSSET és TRIAIRE, *Jean Potocki: Biographie*, 121.

27 „Même si le style de l'adresse et la proximité de l'événement sont constitutifs de la lettre, il est évident que les récits de voyage par lettres présentent en général des lettres recomposées, réécrites ou même écrites ultérieurement.” Claude REICHLER, „Pourquoi les pigeons voyagent: Remarques sur les fonctions du récit de voyage”, *Versants. Revue suisse des littératures romanes* 50 (2005): 11–36, 15. (Kiemelés tőlem.)

keztetni, hogy vagy nem minden levelet használt fel, vagy nem rendszeresen írt anyjának,²⁸ ez viszont még nem lenne elegendő bizonyíték a levelek valóságának megkérdőjelezéséhez.

Ha Potocki útleírásában fikciós elemeket keresünk, azokat sokkal inkább a közbeszúrt történetekben találjuk. Itt természetesen nem a mesék tartalmának fiktív volta a kérdés, hanem a Potocki által az útleírásban közölt keleti mesék forrásának eredetisége: autentikusnak tekinthető a mese, ha azt az utazó a helyiektől hallotta és változtatás nélkül átemeli művébe, ellenben fikcióról beszélhetünk, ha a meséket saját maga találja ki. Mivel a Potocki eredeti leveleit tartalmazó gyűjteményben még nem szerepelnek az útleírásban már olvasható közbeszúrt történetek, nagy biztonsággal kijelenthető, hogy ezek Potocki saját művei, ráadásul az is kimutatható, hogy közvetlenül a keleti utazás után születtek.²⁹

Az összesen hat közbeszúrt történetet az útleírást alkotó húsz levél közül háromban (a 6., 7. és 8. levélben) találjuk. Az 1788-as első kiadásban még csak öt mese szerepel, az 1789-es második kiadás már mind a hatot tartalmazza. Műfaji meghatározásként Potocki öt esetben a *récit* (elbeszélés) szót használja, egy esetben mint *apologue* (példázat) hivatkozik a történetre, illetve megemlíti a műfaj török elnevezését (*hykaïet*)³⁰ – valójában *hikâye* – ami a török nyelvben az „elbeszélés” mellett „mesét” is jelent. A keleti miliőben játszódó, rövid, tanulsággal végződő történetekre valóban joggal tekinthetünk meseként. Az első mese esetében Potocki még törekszik az a látszatot kelteni, hogy egy autentikus, kávéházban hallott történet pontos átíratáról van szó, a többinél viszont már elhagyja ezt a hitelesítő közhelyet, de talán nincs is rá szüksége, mert a történetek hangulata azokat is autentikus „keleti” mesékké varázsolja. A szerző a meséket nem arányosan adagolja, hanem hatból négyet egyetlen levélbe zsúfol (8. levél), egymás után rendezve azokat, mindenféle kommentár nélkül. Míg az első két mesét kontextusba ágyazva vezeti föl (az első egy kávéházi mesemondó szájába adva, a másodikat az emelkedett stílusú keleti mese példajaként idézve), addig az utolsó négyet egyfajta mesecsokorként, bizonyítandó a levél címzettjének, hogy ő maga is képes keleti mesét írni. Közös jellemzőik a műfaj hagyományos jegyei: a tömörség, a tipikus földrajzi helyek (nem feltétlenül török helyszínek, megtalálható köztük Perzsia, India, Szamarkand, Bagdad, de utalás szintjén Arábia is), a keleties hangzású személynévek, a keleti típusú mesemondás stilisztikai jellegzetességei (a hasonlat, a metafora, az allegória), helyenként a vallási motívum, némi erotikus utalás,

28 Ezt a két lehetőséget kizárja, hogy kéziratban fennmaradtak az útleírás alapját képező levelek (*Lettres du Cte Jean Potocki Chevalier de Malte a sa Mere* [sic], Krakko, Biblioteka Czarторыskich, ms. 735. Forrás: TRIAIRE, „Les contes orientaux de Jean Potocki”, 169), ez viszont nem nyújt információt az esetlegesen elveszett levelekről.

29 Uo., 170.

30 POTOCKI, *Voyages*, i. m., 62.

a végén pedig egy erkölcsi tanulság, leggyakrabban az emberi dolgok hiábavalóságáról. Potocki szerint az a bizonyos – a keleti gondolkodásra jellemző – „szelíd filozófia” nem briliáns eszmefuttatásokban nyilvánul meg, hanem allegóriákban és hiteles példázatokban, melyeknek tökéletes megjelenési formái a keleti mesék, és amelyeket ő maga is igyekszik reprodukálni az általa írt történetekben.

Potocki meséi azonban egy alapvető ponton eltérnek a műfaj hagyományától: egytől egyig valószerűek, hiányzik belőlük a csodás elem.³¹ Ez annál is érdekesebb, mert regénye, a *Manuscrit trouvé à Saragosse* majd bővelkedni fog ebben, és nem feltétlenül keleti kontextusban. Mintha a 18–19. század fordulóján, az első romantikus nemzedék fellépése idején a regény megengedné azt a szabadságot, amit az útleírás műfaja paradox módon még nem: a megelőző korok többé-kevésbé fantázia szülte útbeszámolói után a 18. század tudásöszszegző ambíciójának hatására a korszak szerzői útbeszámolóikban a valóság minél pontosabb dokumentálását tűzik ki célul. Bernardin de Saint-Pierre, Volney vagy Chateaubriand úti élményeiket párhuzamos írásokon keresztül tárják az olvasók elé: a rövidebb, szórakoztatóbb, bár elgondolkodtató, fiktív elbeszélés mellett megtaláljuk az alapos ismereteket felvonultató útbeszámolót. Potocki műve, noha – terjedelme okán is – távol áll a minél teljesebb ismeretekre való törekvéstől (láttuk, hogy ezt egy későbbi utazás során szerzett alaposabb tudás birtokában tartja csak megvalósíthatónak), magán viseli a korszak hasonló alkotásainak sok ismértét, ugyanakkor már felvillantja (többek között a levélforma egyes szám első személyű narrációjával) a 19. századi útleírásokban majd általánossá váló szubjektív hangvételt is.

Letters from Turkey and Oriental Tales: Reality and Fiction in Potocki's *Voyage en Turquie et en Égypte*

This study examines Jan Potocki's *Voyage en Turquie et en Égypte* (1788), the earliest published work by the Polish Enlightenment writer, better known for his novel *The Manuscript Found in Saragossa*. The travelogue, written in the form of letters addressed to Potocki's mother, recounts his 1784 journey through the Ottoman Empire and Egypt. Interspersed among the letters are six short tales with Eastern inspiration, reflecting a blending of travel narrative and fictional storytelling. The paper explores this intersection of genres, focusing on how Potocki navigates between factual reporting and literary invention within a form that aims for realism, typical of late 18th-century travel writing.

31 TRIAIRE, „Les contes orientaux de Jean Potocki”, 174.

SZÁSZ GÉZA

Utazási segédlet vagy történeti forrás?

Megjegyzések a 18. századi útikalauz szerepéről

Nehezen vitatható, hogy a 18. század irodalmi, művészeti és egyéb szellemi produktumai – miközben Európa több országában is az önálló nemzeti tendenciák, új keretbe foglalt megújítási-megújulási kezdeményezések tanúi lehetünk – nem vagy csak nehezen, esetleg fals módon értelmezhetők a nemzetközi kontextus, az „idegen” befolyások, hatások, átvételek, adaptációk, az emberek, a szellemi termékek és eszmék kontinensen belüli közlekedésének, terjedésének, áramlásának figyelembe vétele nélkül. E felismerés komoly – és öröndetes – hatást gyakorolt a nemzetköziességtől addig sem túlságosan idegenkedő 18. százados kutatásokra itthon és külföldön egyaránt. A „République des Lettres” egyfajta 21. század eleji megújódását, az addig feltáratlan vagy negligált forrásokra támaszkodó társadalom- és/vagy művelődéstörténeti megközelítést illusztrálja például a a 2010-ben Pierre-Yves Beaurepaire és Pierrick Pourchasse szerkesztésében *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780* címmel megjelent, igen jelentős létszámú nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánykötet, melyben a magyar tudományosság újabb eredményeit Kovács Ilona a libertinus eszmék 17–18. századi közép-európai és – szűkebben – magyarországi elterjedését vizsgáló írása képviseli.¹

A nyelv és a nemzeti identifikáció kérdésében komoly elmozdulás figyelhető meg a korszakot illetően meghatározó szerepet játszó francia irodalomtörténeti kutatásban is. Sylvain Menant *Qu'est-ce que la littérature française?* („Mi is az a francia irodalom?”) című, 2018-ban megjelent, paradigmaváltást jelző tanulmánya már a francia irodalom olyan kiterjesztő és integratív meghatározását-értelmezését adja, melynek révén egy adott korban a francia tematikával vagy nyelvvel bármilyen kapcsolatban lévő munkák a francia irodalom részeként vizsgálhatók.² Számunkra ennek jelentősége különösen akkor nő meg, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete

* A szerző irodalomtörténész, a SZTE BTK Francia Tanszékének egyetemi docense.

1 Ilona KOVÁCS, „La circulation des idées libertines en Hongrie et en Europe Centrale aux XVIIe-XVIIIe siècles”, in *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780*, szerk. Pierre-Yves BEAUREPAIRE és Pierrick POURCHASSE, 411–423 (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2010).

2 Sylvain MENANT, „Qu'est-ce que la littérature française?”, *Littera* 3 (2018): 5–14.

(mai elnevezéssel HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet) XVIII. Századi Osztály által immár hosszú évek-évtizedek óta végzett vagy koordinált Rákóczi- és Mikes-szövegkiadások, valamint az ezek köré szerveződő tudományos kutatómunka, illetve publikációs tevékenység hozadékát vesszük górcső alá: a szerzők forrásainak, vallási és irodalmi mintáinak, nyelvi eszközeinek, illetve – Mikes esetében – paradox helyzetű nyelvi közvetítői tevékenységének bemutatása-elemzése egyaránt illeszkedik a megújult nemzetköziségbe, illetve a francia irodalom új percepciójába.³

A 18. század, illetve a francia irodalom ilyesfajta újrafelfedezése azt is implicálja, hogy a kor másodlagosnak tekintett szövegeit is figyelembe véve újabb kérdéseket tegyünk fel, megakadályozva a 18. század eredményeinek, alkotásainak „szoborrá merevítését”. Meggyőződésünk, hogy az „élő”, „mozgásban lévő” Európa ábrázolásával, a korábbi kutatás által kissé „profánnak” tekintett szövegek, szövegcsoportok bevonásával közelebb juthatunk ahhoz az ismeretanyaghoz, illetve ismeretszerzési módokhoz, amelyek a kor rendelkezésére álltak. Ezek közé tartozik az útikalauz műfaja, melynek tanulmányozása fontos adalékokat nyújthat az utazás módozatairól éppúgy, mint a táj- vagy országpercepcióról, a külfölddel kapcsolatos információk mibenlétéről és általában az ismeretközvetítési eljárásokról. Nem a véletlen műve, hogy a fentebb említett, az eszmék terjedését vizsgáló kiadványban Stéphane Blond tanulmánya az útikalauz szerepére kérdezett rá,⁴ s tettük azt mi is francia, illetve magyar nyelvű munkáinkban. Ezen dolgozatok alapvetően konkrét kiadványok vizsgálatán alapultak, s igyekeztek a belőlük kiolvasható információk segítségével egyes országok (esetünkben Magyarország) képét rekonstruálni, illetve eme „elhanyagolt” szövegcsoport korabeli jelentőségét alátámasztani.⁵ E kere-

3 Ide sorolhatjuk a 2011-es Mikes-év rendezvényeit (tudományos tanácskozás, kiállítás), Mikes *Törökországi leveleinek* több nyelven – köztük franciául – való kiadását, Rákóczi *Confessio peccatoris* című műve 18. századi kéziratosa francia fordításának kiadását, illetve a két életmű újraértékelését, európai kontextusba illesztését célzó – magyar és idegen nyelven megjelent – tanulmányokat. Vö. pl. Tüskés Gábor, „Az új Mikes-kutatásokról”, *Magyar Tudomány* 172, 3. sz. (2011): 299–308; Mikes Kelemen, *Lettres de Turquie*, szerk. Tüskés Gábor, Szerb Antal, Jean BÉRENGER, Kaló Krisztina, Thierry FOUILLEUL (Paris: Honoré Champion, 2011); Tüskés Gábor, „II. Rákóczi Ferenc Egy bűnös vallomása című művének újraértékeléséhez”, *Magyar Tudomány* 181, 4. sz. (2020): 539–547; François II RÁKÓCZI, *Confession d'un pécheur, Traduite du latin par Chrysostome Jourdain, Édition critique*, avant-propos de Jean GARAPON, introductions et notes de Gábor Tüskés, Csenge E. ARADI, Ildikó GAUSZ, Zsuzsanna HÁMORI NAGY, Réka LENGYEL, Zsolt SZEBELÉDI, Ferenc TÓTH, Anna Tüskés, ed. Michel MARTY (Paris: Honoré Champion, 2020); Tüskés Gábor, „On the Genre Context of Letters from Turkey by Kelemen Mikes”, *Central European Cultures* 4, 2. sz. (2024): 2–40.

4 Stéphane BLOND, „N'oubliez pas le guide! »L'Itinéraire d'une partie de l'Europe« de Louis Dutens”, in *Les circulations internationales en Europe, années 1680 – années 1780*, szerk. Pierre-Yves BEAUREPAIRE és Pierrick POURCHASSE, 259–278 (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2010).

5 Szász Géza, „Országkép a 18–19. századi útikalauzokban”, *Aetas* 28, 3. sz. (2013): 44–59. Géza Szász, „Instrument du voyage ou source? La contribution des guides de voyage à la connaissance de la Hongrie au tournant des XVIIIe et XIXe siècles”, in *Aux tournants de l'histoire: Ruptures et reconfigurations des relations entre la France et l'Europe médiane à l'époque contemporaine*, szerk.

teket és irányokat felhasználva, némely megállapításunkat új környezetbe helyezve most az egykori és a jelenlegi felhasználás–felhasználhatóság, vagyis a kortárs célközönség és a 21. századi kutatás által „elvárható” haszon oldaláról közelítünk, s a címben megfogalmazott kérdést is e célkitűzés ihlette. Kérdésfeltevésünk különös aktuálitást kap, amennyiben az útikalauzok kutatását ütköztetjük az útleírásokéval.

Fentebb említett – a konkrétumokat illetően Louis Dutens útikalauzával foglalkozó – tanulmányában Stéphane Blond kifejezetten a mindenfajta mobilitás (eszmék, emberek, információk, kulturális és anyagi javak) kutatóinak figyelmébe ajánlja az útikalauzok tartalmi elemeinek elmélyült vizsgálatát, illetve annak felmérését, hogy e kiadványok milyen szerepet játszhattak a 18. századi ismeretközvetítésben és terjesztésben.⁶ E javaslat relevanciájához kétség sem férhet. Az utóbbi évtizedek fejleményei azt mutatják, hogy miközben a kutatók az 1990-es évektől kezdődően egyre növekvő figyelemmel fordultak a korábban másodlagosnak tekintett, de ám most már irodalmi műként, az utazás dokumentumaként, valamint egy tájegység, ország vagy földrész megismerését segítő forrásként egyaránt értékelt útleírások felé, az útikalauzok nem részesültek ehhez mérhető törődésben. Nem mintha a kutatás nem tudott volna róluk, sőt, egyes kutatók vizsgálat tárgyává is tették őket. Ugyanakkor a velük kapcsolatos megállapítások általában rövid tartalmi összefoglalásokra (sokszor csak egy-egy adott ország tekintetében), illetve az útikalauzokat az útleírásoktól megkülönböztető jegyek számbavételére szorítkoztak. Így joggal jelenthettük ki 2018-ban megjelent francia nyelvű tanulmányunkban, hogy az útikalauz besorolásával és az általa az idegen országok megismerésében játszott szereppel kapcsolatos érdemi reflexióval még adós a kutatás.⁷ Magyar–francia vonatkozásban ennek az adhat különös jelentőséget, hogy egyes időszakokban, így a 18. század második felében, illetve a 19. század első másfél évtizedében igen szűkös a francia nyelven nyomtatásban megjelent, valóban a kortárs Magyarországról tudósító útleírások köre, miközben az útikalauzok jelenlétével folyamatosan számolhatunk.⁸

Ez magyarázhatja azt is, miért szerepel Louis Dutens már említett útikalauza Birkás Géza 1948-ban megjelent, a Magyarországon járt francia utazóknak szentelt könyvében: a francia–magyar kapcsolatok kutatója felismerte az útleírások hiányát, s ezt igyekezett pótolni az útikalauz – mint Magyarországon járt személy által írt munka – korpuszba vételével; „rezüméző” módszere miatt azonban nem került sor sem a mű részletes elemzésére, sem kontextusba

Krisztián BENE és Ferenc DÁVID, 25–43 (Talmont St. Hilaire: Éditions Codex, 2018).

6 Vö. BLOND, „N’oubliez pas...”.

7 Vö. SZÁSZ, „Instrument du voyage...”, 25.

8 A 18. század során egyedül Salaberry gróf útleírása esetében kevesebb tíz évnél az utazás és az útleírás megjelenése között eltelt idő. Vö. SZÁSZ Géza, *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban* (Szeged: JATEPress, 2016.), 53–60.

illesztésére, még kevésbé az útleírásokkal vagy más útikalauzokkal való egybevetésre.⁹ Elmondható tehát, hogy Dutens immár bő hét és fél évtizede (és vélhetően még régebb óta) ismert a magyar kutatás számára, ám az olvasó nem feltétlenül tudja őt elhelyezni a Magyarországgal kapcsolatos ismeretközvetítés struktúráiban.

Birkás Géza könyvét követően csaknem fél évszázadot kellett várni ahhoz, hogy a magyar–francia kapcsolatok kutatásának terén ismét említés essék az útikalauzokról. 1995-ben a Párizsi Magyar Intézet gondozásában jelent meg az a – konferenciaelőadások szerkesztett változatát tartalmazó – tanulmánykötet, melyben több szerző is kísérletet tesz Magyarország útikalauzokból kibontható képének vizsgálatára. A dicséretes kezdeményezés ugyanakkor az 1850 utáni – vagyis „modern” – kiadványokra korlátozódik, így a kutatók megállapításait sajnos nem tudjuk a csaknem egy évszázaddal korábbi helyzet bemutatásához-elemzéséhez felhasználni.¹⁰ A 19. században ugyanis óriási léptékű és horderejű változás zajlott le: a század első évtizedeinek még szerénynek mondható, de már az utazási irodalomra is hatást gyakorló kezdeményezései után az időszak második felében a turizmus keretében addig nem látott tömegeket megmozgató helyváltoztatási szokások terjedtek el. S mégha ezek arányaikban és eszközeikben jócskán a 20. század második felében kibontakozó tömegturizmus mögött maradnak, elterjedésük a táj- és társadalompercepcióban, illetve az utazás gyakorlatában is alapvető változást implicált.¹¹ Kijelenthetjük, hogy ettől a pillanattól kezdve a távolságok és az időtényező rövidülésével, a sajtó információellátási eljárásainak tökéletesedével (ilyen például a hírügynökségek megjelenése, köztük a francia Louis Havas úttörő szerepet játszó vállalkozásával) az útikalauz szerepe és jellege is gyökeresen megváltozott, profitszerzési szempontokat előnyben részesítő kiadványszerző elvesztette a néhány évtizeddel korábban a nemzetközi kapcsolatok rendszerében és a külfölddel kapcsolatos tudás megszerzési módszereiben betöltött helyét. Az általunk vizsgált időszakban ugyanis – „friss” útleírások és megbízható sajtóhírek híján – az útikalauz több esetben is az egy-egy országgal kapcsolatos információk egyedüli forrásaként jelenik meg.

A fentebbi megállapítás szinte tényként kezelhető a Magyarországgal kapcsolatosan a francia olvasóban a 18. század második felében kialakuló kép vizs-

9 BIRKÁS Géza, *Francia utazók Magyarországon* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 1948), 74–75, 215.

10 *L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*, szerk. Jean ROHR és Árpád VÍGH (Párizs: Institut Hongrois de Paris, 1996), 47–147. A kötetben Catherine Horel tesz leginkább általános érvényű megállapításokat. Vö. Catherine HOREL, „L'image de la Hongrie à travers les guides Joanne (1873–1903)”, in Uo., 47–61.

11 Ezt a kérdéskört részletesen vizsgálja és a kutatást számos új eredménnyel gazdagítja Mihályi Dorottya doktori értekezése: MIHÁLYI Dorottya, *L'inconnu trop familier? L'image de l'Algérie et de la Tunisie dans les récits de voyage hongrois et français méridionaux (1881–1914)* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2024).

gálatakor. Jóllehet a 17. század végén meginduló változások, s különösen az angol mintára elterjedő *Grand Tour* divatja több ország esetében az utazások számának növekedését, illetve a bejárt útvonalak megsokszorozódását eredményezte, az osztrák–magyar kompromisszumként értékelhető 1711-es szatmári békével a háborúk és a belső bizonytalanság évszázadait lezáró Magyarország a 18. század folyamán végig marginális szerepet játszott az utazásokban. Hanus Erzsébet és Henri Toulouze bibliográfiája, illetve Kövér Lajos monográfiája egyaránt azt mutatja, hogy noha a korban Magyarorszáig elmerészkedő francia utazók száma a korábban gondoltnál magasabb volt, útleírásaik kéziratos formában maradtak, illetve jelentős – egyes esetekben évszázados – késéssel jelentek meg nyomtatásban.¹² Ez a körülmény egyrészt arra figyelmeztet, hogy a részinformációk nem teszik lehetővé általános érvényű következtetések megfogalmazását, másrészt arra indítja a kutatót, hogy a lehető legnagyobb mértékben kiszélesítse a felhasznált szövegek körét műfaji és kiadásföldrajzi tekintetben is. Ezzel beemelésre kerülhetnek korábban nem tanulmányozott szövegcsoporthoz, illetve olyan textusok, melyek Franciaországon kívül jelentek meg, ám valamilyen módon hozzáférhetőek voltak a francia olvasó számára. Így került látókörünkbe Dutens már említett útikalauza mellett egy német szerző, Heinrich August Ottokar Reichard könyve, melyet a Lipcsében német nyelven 1784-ben *Handbuch für Reisende aus allen Ständen, nebst B Wey Postkarten zur grossen Reise durch Europa von Frankreich nach Engelland und einer Karte von der Schweiz und der Gletschern von Faucigny* címmel megjelent első kiadás után rövid időn belül francia nyelvre is lefordítottak. A francia nyelvű változat *Guide des voyageurs en Europe* („Európai útikalauz”) címmel először 1793-ban jelent meg, ekkor még német földön, Weimarban. 1803-ban már Párizs a kiadás helye, s 1806-tól egészen az 1830-as évekig a nagyhírű Hyacinthe Langlois felel az újabb és újabb verzióért. Az 1793-as francia nyelvű kiadás szintén szerepel Birkás művében, ám – mivel abban Magyarország még nem került tárgyalásra – a kutató elítélően nyilatkozik a Magyarország iránti figyelem hiányáról¹³

Reichard művének népszerűsége, főként a francia nyelvű kiadásokat illetően, két komoly következtetés levonását teszi lehetővé. Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a kor – vagyis az 1780-as évektől az 1830-as évekig tartó fél évszázad – olvasó-utazói által kedvelt kiadványról van szó. További észrevételként pedig azt fogalmazhatjuk meg, hogy – annak ellenére, hogy már a 16. században jelent meg nyomtatásban francia nyelvű útikalauz, s így a műfaj is

12 Vö. Erzsébet HANUS és Henri TOULOUZE, *Bibliographie de la Hongrie en langue française* (Budapest–Párizs–Szeged: Bibliothèque Nationale Széchényi – Institut Hongrois de Paris, 2002), 59–76; Kövér Lajos, *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében* (Szeged: JATEPress, 2007).

13 BIRKÁS, *Francia utazók...*, 75, 215.

ismert volt –¹⁴ a munka francia nyelvterületen hiánypótló jelleggel bírt, ezért is kerülhetett sor a „honosításra”. Megjegyzendő, hogy Dutens maga angol földön élt, így mindkét forrásunk „külsős”, noha Franciaországban bevett munka. Mindez csak tovább erősíti azon meggyőződésünket és kezdeményezésünket, hogy a francia olvasók körében kialakuló (ország)kép, a korabeli francia „adatkezelés”, az egy országgal kapcsolatban rendelkezésre álló ismeretanyag, egy adott ország jelentőségének módszeres elemzéséhez és helytálló következtetések megfogalmazásához elengedhetetlen a külföldön vagy fordításban megjelenő munkák feldolgozása.

Annál is inkább így kell eljárunk, mert a nemzeti vagy ország szerinti besorolás láthatóan irreleváns, de legalábbis ambivalens helyzetet eredményezhet. Ennek Louis Dutens személye és munkássága szinte iskolapéldája is lehetne. A Franciaországban született Dutens a brit arisztokrácia tagjainak szolgálatába szegődött, s az ő társaságukban járta be Európát. Útikalauza mintegy a „saját” utazásainak lenyomata, s más kozmopolita szerzőkhöz hasonlóan (ilyen például Casanova vagy Aubry de la Mottraye) az előkelők Európáját képezi le; egy olyan Európát, ahol az országhatárok jelentősége sokszor eltörlődik az egyes társadalmi csoportokat elválasztó szakadék mellett. Belső – és a kiadványban is tetten érhető – ellentmondásnak lehetünk tanúi: a nemzeteken átívelő, sokszor nemzetek feletti elithez tartozás földrajzi szempontból tágítja az utazás terét, az ismeretszerzési lehetőséget viszont szűkíti. (Vagyis keveset tudunk meg az érintett ország „valóságáról”.) Mindezt tökéletesen illusztrálja az útikalauz Magyarországgal kapcsolatos része. Az első intő jel a terjedelem: a 128 oldalas kiadványból mindössze két oldal jut Magyarországnak, s ennek keretében három útvonalat mutat be a szerző. (A mű maga 44 útvonalat tartalmaz.) Az első Bécsből vezet Pozsonyba, a második szintén Bécsből, de ezúttal Eszterházára, a harmadik pedig Eszterházáról Sopronon keresztül Bécsbe.¹⁵ Mindezt Pozsony és Eszterháza rövid bemutatása egészíti ki.¹⁶

Úgy tűnik, Dutens komolyan vette a könyvének adott címet (*Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe*, magyarul kb. „A legforgalmasabb utak bemutatása, avagy az Európa legjelentősebb városaiba tett utazás naplója”),¹⁷ és gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja nem

14 Vö. BLOND, „N'oubliez pas...”, 260–260; GAUSZ Ildikó, „Az első nyomtatott francia itineráriumok: Charles Estienne útikalauza (1552) és »követői«”, in BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, *Programok és tanulmányok...*, 2017, 129–140.

15 Vö. LOUIS DUTENS, *Itinéraire des routes les plus fréquentées, ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe* (Paris: Pissot, 1775), 96.

16 Uo., 97.

17 A 18–19. század fordulóján a *guide* szó még nem rögzült a francia nyelvben az útikalauz műfajának kizárólagos jelölőjeként; mellette az *itinéraire*, *manuel*, *tableau* terminusok szintén használatban voltak, és számos munka címében is ezeket találjuk, vö. Heinrich August Ottokar REICHARD, *Guide des voyageurs en Europe, Tome Quatrième, Troisième partie: Italie, Hongrie, Turquie, Espagne, Portugal* (Paris: Langlois, 1817), 2.

csupán az államhatárokat, hanem az önálló államok létezését is; az egyes útvonalak a kiindulópontként vagy végcélként (néhány esetben a köztes etapként) szolgáló városok neve alapján különülnek el. Amennyiben Európa térképére rávetítjük Dutens útvonalait, azt tapasztaljuk, hogy kelet felé a három magyarországi szakasz jelenti a szerző „arisztokratikus Európájának” határát. Ennek pozitív értelmezése lehet az, hogy Magyarország legalább felkerült Európa térképére; kicsit pesszimistábban – és realistiként – azt mondhatjuk, hogy Magyarországból mindössze néhány tucat négyzetkilométernyi – és az ország földrajzi, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális valóságát semmiképpen sem reprezentáló – terület számított érdekesnek. Ráadásul a jelzett települések sem „igazi” szerepük mentén kerülnek említésre. Így a 16. század óta az országgyűlés, illetve a koronázás székhelyül szolgáló Pozsony esetében a politikai funkció elsikkad; helyette a látnivalók – egyébként útikalauzban indokolt – leírását, valamint az uralkodói dinasztia egyes tagjainak rezidenciájával kapcsolatos szavakat olvashatjuk.¹⁸ Eszterháza jelenléte – a személyes élményen kívül – magyarázható a hercegi família szinte Versailles-szintű fényűzését a középkori tradíciók továbbélésével ötvöző, a 18. századi Európa érdeklődését felkeltő egyediséggel, a mesés gazdagság hírével.¹⁹ Még mielőtt hanyagsággal vagy érdektelenséggel vádolnánk Dutens-t, idézzük emlékezetünkbe, hogy a nála jóval tájékozottabb és céltudatosabb Montesquieu 1728 nyarán Bécsből Magyarországra átrándulva szintén csak a Magyar Királyság északnyugati csücskét, Pozsonyt és a bányavárosokat látogatta meg.²⁰

Változik-e a kép a 18. század végének mélyreható és sorsfordító politikai-társadalmi átalakulásainak hatására? Annyi bizonyos, hogy a Dutens munkájában még domináns arisztokratikus Európa a francia régi rend bukásával végleg eltűnik, és a kontinens új berendezkedését immár a nemzeti-politikai-állami elkülönülés határozza meg. Ennek egyik első jele az államhatárok szerepének növekedése, ami – noha erről általában kevesebb szó esik – a gazdaság működésének is új keretet ad.²¹ Jóllehet az útikaluzok továbbra sem a bemutatott országok társadalomismereti finomságaira koncentrálnak, látásmódjuk új elemeket (is) tartalmaz. A percepció átalakulása tetten érhető a 18. század végének és a 19. század első felének meghatározó, akár piacvezetőnek is nevezhető, modern, jól strukturált és instruktív útikalauzában, Heinrich August Ottokar Reichard számos kiadást megért művében. Ezek közül a – fentebb már említett – francia nyelvű kiadások tekinthetők a „nemzetközi” (nem németajkú)

18 DUTENS, „Itinéraire...”, 97.

19 Uo. *Eszterháza* neve 1950 óta *Fertőd*.

20 Vö. Charles-Louis de Secondat MONTESQUIEU, *Voyages* (Paris: Arléa, 2003), 16. Lásd még Rácz Lajos tanulmányát. RÁ CZ Lajos, „Montesquieu Magyarországon.” *Akadémiiai Értesítő* 25 (1914), 168–177.

21 Vö. Francis DÉMIER, *La Nation, frontière du libéralisme. Libre-échangistes et protectionnistes français* (Paris: CNRS, 2022).

közönség számára készült változatnak. Erről tanúskodik a még Weimarban megjelent első két francia nyelvű kiadás ajánlása, melyek címettjei a vállalkozást anyagilag is támogató II. Katalin és I. Sándor orosz uralkodók.²²

A nemzetközi helyzet gyors változása, a napóleoni háborúk korának mennyi békeszerződése (és a tőlük remélt tartós nyugalom) nagy szerepet játszott a kiadások gyors egymásutániságában. Az 1802-es – a szegedi Somogyi Könyvtár gyűjteményében is hozzáférhető – francia kiadás előszavában Reichard maga is bevallja, hogy „kevés könyv avul el olyan gyorsan, mint azok, melyek az utazással kapcsolatosak”.²³ Időközben a kiadvány belső szerkezete is átalakul: az 1802-ben még komoly szerepet kapó elméleti bevezető, illetve azt ezt követő ún. „általános részek” fokozatosan kiszorulnak vagy átformálódnak, s mire Magyarország bekerül az útikalauzba (ez először az 1818-as kiadásban fordul elő), az elméleti fejtegetések teljesen eltűnnek, a bevezető igen csekély terjedelmű, az általános tudnivalók pedig már nem külön fejezetben, hanem az egyes országokhoz vagy országcsoportokhoz kapcsolva jelennek meg. Nem véletlenül beszélünk országcsoportokról: a szerző Európát három nagyobb földrajzi egységre bontja (Észak-Európa, Közép-Európa, Dél-Európa), s az egyes országok ennek alapján kerülnek bemutatásra. Ugyanakkor Reichard rendszerező elvei nem feltétlenül azonosak a mai földrajzi fogalmakkal, sőt, némileg önkényesnek tűnnek; így kerül Magyarország – Itália, Törökország, Spanyolország és Portugália társaságában – a déli országcsoportba. A Magyarországra vonatkozó oldalakhoz lapozó, komplex és szuverén képet váró olvasónak csalódnia kell: már a fejezet címe (*Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie*, vagyis „Magyarországi és törökországi utak”) is jelzi, hogy a 19. század első évtizedeiben hazánk – noha végre már nem Németország részének tekintették – még nem érdemesült elkülönített bemutatásra. Ennek okait nem valamiféle magyarellenes vagy lekicsinylő megközelítésben látjuk: az útikalauz praktikus műfaj lévén, könnyen lehet, hogy egyszerűen nem állt annyi információ a szerző rendelkezésére Magyarországról, hogy azok mennyisége önálló fejezetet indokolt volna.

Mi olvasható ki ezek után Reichard Magyarországot bemutató passzusaiból? Ennek feltárásához és értékeléséhez érdemes először megismerni a szerző által az egyes országok bemutatása esetén követett – uniformizált – eljárással. Eszerint elsőként az ún. *általános részt* találjuk; ezt követik a *mérték-egységeket* és *pénznemeket*, a *fővárosokat*, a *javasolt útvonalakat* bemutató, majd a *felhasznált szakmunkákat* felsoroló részek. Az *általános részt* illetően azt látjuk, hogy a szerző a Magyar Királyság esetében sem tér el a már Dutens művében is megfigyelhető eljárástól, vagyis a postakocsin történő utazással kap-

22 Vö. Heinrich August Ottokar REICHARD, *Guide des voyageurs en Europe* (Weimar: Au Bureau d'Industrie, 1802), oldalszám nélkül.

23 Uo., IX.

csolatos tudnivalókat sorolja fel. Ezt követik a az időjárási viszonyokra és helyi konyhára vonatkozó, a kliséktől (veszélyesen hideg klíma, kitűnő borok, bőséges, ám a nehéz ételekhez nem szokott gyomor számára igazi megpróbáltatást jelentő étkezések) nem elrugaszkodó megállapítások.²⁴ A *mértékegységeket* és *pénznemeket* tárgyalva az előbbieket esetében Reichard általában az osztrák–német fogalmakat használja viszonyítási alapul, a pénznemeket illetően viszont jelzi Magyarország különállását a *magyar forint* („Uherszky Zlaty”) és főként a *körmöci arany* („Ducats de Kremnitz”) említésével. Ebben a nagy részletességgel megírt – egy egész bekezdést megtöltő – elemben a kutató azonosítani tud egy Magyarországgal kapcsolatos nem anyagi természetű információt, ugyanis Reichard a magyar pénzről írva megállapítja, hogy azon Szűz Mária képmása és latin nyelvű felirat található.²⁵

Miután Reichard egyazon fejezet keretében tárgyalja Magyarországot és Törökországot, a *fővárosok bemutatásakor* az akkori lakosságszámot tekintve ma még közepes nagyságú városnak is nehezen tekinthető Pozsonynak az utazók tömegei által felkeresett Isztambullal, Európa keleti felének Bécs és Pétervár mellett meghatározó uralkodói székhelyével kell versenyeznie – és ebben a versenyben természetesen a második helyre szorul.²⁶ Mindamellett a Magyar Királyság politikai fővárosának leírása elég terjedelmes (a Dutens-nél olvashatónál hétszer hosszabb) ahhoz, hogy benne kilenc strukturáló elemet azonosítsunk.

Elsőként – a tizennyolcadik századi geográfiai szótárak hagyományát követve – az útikalauz közli a település *földrajzi koordinátáit és lakosainak számát*.²⁷ Ezt követi az alfejezet zömét kitevő rész, az érdekes vagy fontos épületek felsorolása.²⁸ A harmadik elemet az *irodalmi és hasznos* intézmények alkotják, míg a negyediket a különféle gyűjtemények. Ötödik elemként a sétaterek, kertek és parkok listáját említhetjük. Hatodikként Reichard a többé-kevésbé kulturált szórakozás tereit adja meg; ezek palettája a színházi előadásoktól kezdve a kávéházakon keresztül egészen az állatviadalokig terjed. Hetedik elemként következnek – szinte Dutens nyomdokaiba lépve – a kirándulási lehetőségek. Ezek közül a szerző az 1714–1722 között épült csekléshi Eszterházy-kastélyt, Eszterházát és Sopron városát ajánlja különösen. (Ez utóbbi helységek Dutens-nél is szerepeltek.) A nyolcadik és kilencedik pont néhány adatot (például a

24 Heinrich August Ottokar REICHARD, „Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie”, in Heinrich August Ottokar REICHARD, *Guide des voyageurs en Europe, Tome quatrième, Troisième partie: Italie, Hongrie, Turquie, Espagne et Portugal*, 1–25 (Paris: Langlois, 1818), 2.

25 Uo., 4.

26 Uo., 5–6, 7–14.

27 Uo., 5. Reichard a párizsi délkört tekinti viszonyítási pontnak Vö. REICHARD, *Guide des voyageurs en Europe, Tome Quatrième*, VII.

28 REICHARD, „Itinéraire du Royaume de Hongrie...”, 5–6.

Pozsony és a főbb közép-európai városok közti távolságot) és referenciát tartalmaz. Ez utóbbiak elsősorban német nyelvű útikalauzok.²⁹

A Magyarországon történő (át)utazáshoz *javasolt útvonalak* száma a Dutens-nél található kétszerese; vagyis Reichard hat utazási lehetőséget ad meg, s ezek immár az ország távoli és változatos (északi, keleti, déli) pontjait is érintik.³⁰ Az első Budát köti össze Béccsel, a Duna jobb partján haladva, s leírásában a fontosabb helységek nevezetességei is bemutatásra kerülnek.³¹ A szerző tisztánlátását mutatja, hogy a települések *valós* fontossága szerint adagolja az információkat, így Pest-Budáról tudjuk meg a legtöbbet.³² Ennél jóval rövidebb – és kisebb jelentőségű – a második, Bécsből Németóváron keresztül Pozsonyba vezető út (ez Dutens egyik útja is), s ez a jegy a bemutatás szűkszavúságában is tükröződik.³³ Nagy teret a kap a Pozsonyt a Felvidéken keresztül Tokajjal összekötő – szinte minden időben nehezen járható – út. A gyéren lakott tájakon haladó út ismertetésekor csak kevés település bemutatását vállalja a szerző.³⁴ A negyedik, Budáról déli irányban Zimony céllal induló útvonal tulajdonképpen az elsőként említett folytatása a magyar–török határig. Leírása során Reichard mintegy húsz településről tesz említést, de csak hetük esetében találunk érdemi információkat.³⁵ Az ötödik út Budát köti össze Nagyszebennel a Bánáton át,³⁶ míg a hatodik nevével (*Route de Bude à Constantinople*, vagyis „Buda–Konstantinápoly út”) ellentétben Zimonyból Isztambulba vezet, így érdemben nem is magyar.³⁷

Az útvonalakat a Magyar Királyság térképére vetítve azt látjuk, hogy mindegyikük megfelel a császári posta fő- és mellékvonalait ábrázoló, Karacs Ferenc által 1802-ben metszett térképen szereplő postavonalak valamelyikének.³⁸ Ez azt is egyértelművé teszi, hogy nem az egyéni felfedezésvágy, nem a „bolyongás”, a „turistáskodás” és nem is az elmélyült szemlélődés híveit tekintette a szerző célközönségnek, hanem azokat, akik a *bevett* utak mentén, az állam által biztosított személyszállítási eszköz segítségével kívántak eljutni A pontból B pontba, vagy egyszerűen csak biztonságban át akartak kelni az országon, és ehhez kézikönyvre volt szükségük. A Magyar Királyság területének döntő

29 Uo.

30 Uo., 14–21.

31 Uo., 14–15.

32 Uo., 15.

33 Uo., 16.

34 Uo. 16–17.

35 Uo., 18.

36 Uo., 19.

37 Uo., 20–21.

38 KARACS Ferenc, *Mappa postalis inelyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum districtus postales discernens. Per Franciscum Karacs* (Pestini, MDCCCII). Lásd még: ANTALFFY Gyula, *A boni utazás históriája* (Budapest: Athenaeum, 1943), 170–171.

része ugyanakkor az útikalauzban ábrázolt téren kívül reked. Mindamellett lássuk meg a döntő különbséget a két útikalauz között: Dutens földrajzi és társadalmi tere is korlátozott magyar vonatkozásban, és figyelme az általa (általuk) bejárt útvonalakra korlátozódik; Reichard egyrészt elmozdul a „hasznos utazás irányába”, másrészt igyekszik eleget tenni az útikalauzokkal szembeni egyik legfontosabb elvárásnak, s megpróbál minél több útvonalat ismertetni, még ha ezeket személyesen nem is tárta fel, vagyis „hozott anyagból” dolgozott.

Ami a *felhasznált szakmunkák* listáját tartalmazó részt illeti, ez a közös magyar–török fejezet végén található, és felvilágosítással szolgál a magát többször is *szerkesztő*ként aposztrofáló *szerző* felfogásáról mind a felhasználhatóság, mind a személyesen be nem járt ország(ok) vonatkozásában követendő ábrázolási eljárásokkal kapcsolatos elképzelések tekintetében. Mit is tekintett-tekinthetett friss és az utazó által hasznosítható irodalomnak? A magyar–török fejezet bibliográfiájában tíz egység foglalkozik Magyarországgal. Ezek közül négy térkép, illetve térképgyűjtemény, egy kézikönyv, a fennmaradó öt pedig útleírás vagy útleírások alapján készült szöveg. Amennyiben megjelenési időpontjaikat nézzük, sajátos ellentmondást fedezünk fel: míg a térképek és a kézikönyv a 19. század első éveinek termékei, az útleírások mindegyike a 18. század utolsó harmadában született.³⁹ Ez az ellentmondás azonban feloldható, ha figyelembe vesszük, hogy a Magyar Királyság területén egy ideje intenzív felmérési-térképészeti munkálatok folytak, míg a forradalmi és napóleoni háborúk csaknem három évtizeden keresztül akadályozták a kontinensen a békés utazást (és ezzel az útleírások elkészítését).

A két útikalauz sajátosságainak és tágabb összefüggéseinek áttekintése után természetesen felvetődik ismét – és generál újabbakat – a dolgozatunk címében is szereplő kérdés. Minek tekintsük a 18. század végi, 19. század eleji útikalauzt? Utazási segédletnek vagy történeti forrásnak? A válasz szerintünk az, hogy mindkettőnek – de nem ugyanazok számára. A kor utazója – más „naprakész” ismeretközvetítő eszközök hiányában – az utazás gyakorlati részét illetően az útikalauzból tudott informálódni, az utazásra megfelelő módon felkészülni, azt sikeresen lebonyolítani, így segédletként tekintett rá. Nem szabad azonban az útikalauzt kizárólagosnak tekinteni; vélhetően az információk legautentikusabb forrását az adott országban már járt, az utazó által ismert és megbízhatónak tekintett emberek jelentették. Az ő hozzájárulásuk azonban – elsősorban a kapcsolatok informális jellege miatt – jórészt homályban marad, kellő dokumentáció híján nem feltárható. Ugyanakkor a Reichard-féle professzionalizáció, illetve a kiadások gyors egymásutánisága arra utal, hogy valós igény mutatkozott az útikalauzra, s a folyamatos fejlesztés eredményeként – minden hiányossága mellett – be tudta tölteni feladatkörét, vagyis széles

39 REICHARD, „Itinéraire du Royaume de Hongrie...”, 21–22.

körben és gyorsan elérhető praktikus információkat közölt. Dutens útikalauzát illetően, amely igazi 18. századi termék, már több kétségünk van: a „saját” köreiből ki sem mozdulva nagyon erősen korlátozott Európa-képet ad, s a Magyarországra készülő utazó vajmi keveset tudhatott meg belőle.

A kor praktikumán és praxisán túllépve, a kutató számára az útikalauz értékes forrás lehet. Egy olyan utazói és kiadói világképet tükröz, mely magán hordja kor jegyeit. Tudósít nem csak arról, hogy mit várt el az utazó, mire volt szüksége, hanem arról is, hogy az utazás társadalmi gyakorlata hogyan formálódott, kiket vont be. De informál bennünket arról is, hogy mikor mely területek álltak az érdeklődés középpontjában, és melyek számítottak marginálisnak. Számunkra jelzésértékű, hogy a Magyarországot a francia közönség számára Európa utazási térképére „felrakó” François Sulpice Beudant éppen 1818-ban látogat el Magyarországra – vagyis abban az évben, amikor Reichard Franciaországban kiadott útikalauza először foglalkozik érdemben Magyarországgal.

Travel Aid or Historical Source? Remarks on the Role of the 18th-Century Travel Guide

This study explores the multifaceted role of 18th-century travel guides, focusing on their dual function as practical tools for travellers and as valuable historical sources for contemporary researchers. Analysing the evolving European context of the Enlightenment era, the paper highlights how travel literature – including guides and itineraries – contributed to the transmission of cultural knowledge and the shaping of national images, particularly in the case of Hungary. By examining two significant examples – Louis Dutens’ *Itinéraire des routes les plus fréquentées* (1775) and Heinrich August Ottokar Reichard’s *Guide des voyageurs en Europe* (from 1793 onward) – the author investigates how these texts mediated perceptions of Hungary to a French-speaking audience. While Dutens reflects an aristocratic, limited, and somewhat exclusive vision of Europe, Reichard’s systematic and increasingly professionalized work represents a transitional moment toward modern travel publishing. The study argues that, although underexplored in scholarship compared to travel narratives, travel guides provide critical insight into the epistemological frameworks, geopolitical interests, and practical needs of 18th- and early 19th-century travellers. These sources, when assessed through both historical and literary lenses, prove indispensable for understanding how knowledge about peripheral regions like Hungary was constructed and disseminated within the broader European context.

ORSOLYA TAMÁSSY-LÉNÁRT

Das „so mächtig aufblühende“¹ Pest-Buda in deutschsprachigen (Reise)Beschreibungen der 1820er und 1830er Jahre

Einleitende Gedanken – Das Reisen in der deutschsprachigen Literatur und das Reiseziel Ungarn

Reisebericht als erzählende Darstellung einer realen, fiktiven oder eben semi-fiktiven Reise gehört zu den ältesten Gattungen der abendländischen Literatur und verfügt über eine reiche Tradition im deutschen Sprachraum, auch wenn er laut Peter J. Brenner „mit literarischen Ansprüchen [...] erst sehr spät auftrat.“² Während im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit Pilgerfahrten, Bildungsreisen, Kavalierstouren fast ausschließlich für Angehörige der höheren Gesellschaftsschichten vorbehalten war, die somit die Möglichkeit hatten, ausländische Bildungsinstitutionen zu besuchen und sich höfische Umgangsformen in den europäischen Höfen anzueignen,³ änderte sich die soziale Stellung der Reisenden im 18. Jahrhundert mit der Auflockerung feudaler Strukturen, mit dem wirtschaftlichen Aufschwung, mit der Entwicklung einer bürgerlichen Ideologie und mit der Änderung der technischen Bedingungen.⁴

Im 18. Jahrhundert nahm nicht nur die Reiselust zu, sondern immer mehr Reisende hielten ihre Reiseerlebnisse schriftlich fest.⁵ Diese Schilderungen vermittelten der Leserschaft von Vorbildern gesteuerte und geprägte Beobachtungen des kulturell Andersartigen, so dass sie zu „Sammelplätze[n] der Bildungsprozessen und der stereotypen Vorstellungen“ wurden.⁶ Im Laufe der Zeit wurden die bereits bekannten Informationen und Topoi

* Andrassy Universität, Budapest

1 F. S. CHRISMAR, *Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei* (Pest: Kilian, 1834), 26.

2 Peter J. BRENNER, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 2 (Tübingen: Niemeyer, 1990), 1.

3 Vgl. dazu Szabolcs JÁNOS, „Tokaj und der Tokajer Wein in der nichtfiktionalen Reiseliteratur des 18–19. Jahrhunderts“, in *Tokaj – ein europäischer Erinnerungsort*, hg. von BLASKÓ Katalin u.a., Verflechtungen und Interferenzen 12 (Wien: Praesens, 2025), 255.

4 KULCSÁR Krisztina, „18. századi német utazók Magyarországon (1740 – 1785)“, *Sic itur ad astra* 12, Nr. 1–3 (1996): 86.

5 JÁNOS Szabolcs, „Utazó német értelmiség a 18–19. századi Erdélyen és Bánságon“, *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, irócsoporthatások 4*, hg. von BÍRÓ Annamária, und BOKA László (Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium, 2021), 59–60.

6 ABLONCZYNÉ NÁDOR Zsuzsanna, *Ungarn – Das gesegneteste Land Europas*, Dissertation (Debrecen, 2005), 8.

über eine Region durch eigene Beobachtungen ergänzt. Das Bild des Anderen wurde durch die „aufklärerische Wirklichkeitsverständnis“ und durch die nüchterne Registrierung der Wirklichkeit⁷ schattiert, doch blieb der Ethnozentismus⁸ bis in die Aufklärung hinein ein wichtiges Merkmal der Reiseliteratur.⁹

Die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts, in der die zu analysierenden (Reise) Beschreibungen entstanden sind, stellt in gewisser Weise eine Umbruchsphase dar, was einerseits aus der Vielfalt der literatur- und geisteshistorischen Strömungen, andererseits aus der „realhistorische[n] Entwicklung des Reisens“,¹⁰ aus seiner „Demokratisierung“¹¹ oder „Verbürgerlichung“,¹² resultiert. Neben fernen Kontinenten und exotischen Landschaften richtete sich das Augenmerk der Reisenden wie der Leserschaft auf Mittel- und Südosteuropa.¹³ Das Königreich Ungarn (einschließlich Siebenbürgen), das laut Szabolcs János bis zu Ende des 18. Jahrhunderts „innerhalb des südosteuropäischen (Kultur-)Raumes noch als terra incognita [galt]“,¹⁴ profitierte aus diesen Vorgängen. Auch wenn es meist auf dem Weg in den Nahen Osten oder nach Afrika¹⁵ erfasst wurde.¹⁶ Diese Beschreibungen waren, wie es die Darstellungen z.B. von Ernst Moritz Arndt und Ulrich Jasper Seetzen zeigen, nicht auf die Sicht des flüchtigen Betrachtenden beschränkt. Sie waren einerseits durch das „in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts veränderte historische Bewusstsein und Reiseverhalten“¹⁷ und andererseits von einer persönlichen Note geprägt. In beiden Werken finden sich die bekannten Topoi – die Reisenden berichten von der Üppigkeit,¹⁸ mit der die Gäste bewirtet wurden und von einem allgemeinen Überfluss an Nahrungsmitteln (*fertilitas Pannoniae*)¹⁹ – und zugleich wer-

7 Vgl. BRENNER, *Der Reisebericht in der...*, 173–175.

8 Karl-Heinz KOHL, *Ethnologie – die Wissenschaft vom kulturell Fremden: Eine Einführung* (München: C.H. Beck, 2000), 30.

9 Herbert GRABES, „Die literarische Begegnung mit dem Fremden“, in *Begegnungen mit dem Fremden*, hg. von Lothar BREDELLA, und Herbert CHRIST (Gießen: Ferbersche Universitätsbuchhandlung, 1996), 39.

10 BRENNER, *Der Reisebericht in der...*, 321.

11 SZÁSZ Géza, „Hogyan olvassunk útleírást?“, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 4–5, Nr. 35–36 (2021): 59.

12 BRENNER, *Der Reisebericht in der...*, 159.

13 SZÁSZ, „Hogyan olvassunk útleírást?“, 59.

14 JÁNOS, „Tokaj und der Tokajer...“, 255.

15 Vgl. Ulrich Jasper SEETZEN, *Úton a Duna mentén Magyarországon/Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802*, hg. von Detlef HABERLAND, und KATONA Tünde (Budapest u.a.: Balassi – Olms, 2020).

16 SZÁSZ, „Hogyan olvassunk útleírást?“, 59.

17 Márta FATA, „Auf den Spuren von Ernst Moritz Arndt in Ungarn“, in *Damals* 8, No. 33 (2001): 74.

18 Ernst Moritz ARNDT, *Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1798 u. 1799*. 1. Theil. 2. (Leipzig: Gräff, 1804), 320–321.

19 Vgl. Orsolya TAMÁSSY-LÉNÁRT, „Ulrich Jasper Seetzen: Úton a Duna mentén Magyarországon. Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802. Hg. von Detlef HABERLAND, übers. von Tünde

den sie durch eigene Beobachtungen ergänzt, z.B. über die kulturelle Mehrfachcodierung der Zwillingsstädte Pest-Buda.²⁰

Im Mittelpunkt des vorliegenden Beitrags stehen drei Texte, die in den 1820er und 1830er Jahren in Pest in deutscher Sprache erschienen sind. Es geht zum einen um Franz Schams' Beschreibung der Hauptstadt des Königreichs Ungarn (*Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*, Pest 1821), zum zweiten um Samuel Ludvighs Darstellung der *Reise in Ungarn im Jahre 1831* (Pest/Leipzig 1832) und zum dritten um die *Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei* (Pest 1834) von Franz Seraph Chrismar. Allen der drei Beschreibungen ist gemeinsam, dass ihre Autoren zur Zeit der Veröffentlichung der genannten Werke in Pest-Buda ansässig waren und daher möglicherweise einen differenzierteren Blick auf die Stadt und auf das Land vermitteln konnten. Der Beitrag geht den Fragen nach, was die drei Autoren von der Stadt sahen, wie sie die Stadt und ihre Bewohner beurteilten und ob sie die sprachliche und ethnische Vielfalt von Pest-Buda registrierten. Mit dieser imagologisch angelegten Studie soll – dem Appell von Gábor Tüskés folgend – „die Analyse der unmittelbaren literarischen Beziehungen und bilateralen Wechselwirkungen, also die Analyse des Fremdbilder einer Nationalliteratur“ überwunden werden.²¹

Die drei Autoren Franz Schams, Samuel Ludvig und Franz Seraph Chrismar

Dass das Reisen spätestens gegen Ende des 18. Jahrhunderts nicht mehr das Privileg einer schmalen sozialen Schicht war, lässt sich am Beispiel der Autoren zeigen, deren in den 1820er und 1830er Jahren veröffentlichten Darstellungen zur Analyse ausgewählt wurden. Zunächst sollen die Fragen geklärt werden, wer diese Autoren waren und was sie dazu bewogen hat, das Land zu bereisen (oder zu durchreisen) und die ungarische Residenzstadt zu beschreiben.

Der Verfasser der chronologisch frühesten Darstellung ist Franz Schams (1780–1839), der auch als „der erste Historiograph der Stadt“²² bezeichnet wird. Er wurde 1780 im nordböhmischen Leitmeritz/Litoměřice geboren. Nach seinen pharmakologischen Studien in Wien ließ er sich in Syrmien/Szerém nieder und eröffnete in Peterwardein/Pétervárad/Петроварадин/ eine

KATONA, unter Mitarbeit von Anita Fajt. Budapest/Hildesheim [u.a.]: Balassi Kiadó/Georg Olms Verlag, 2020“, in *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik 2020* (2021): 154.

20 ARNDT, *Reisen durch einen...*, 316; SEETZEN, *Úton a Duna mentén...*, 79/285.

21 TÜSKÉS Gábor, „Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz. Horst Fassel. (Hrsg. von)“, in *Helikon* 51, Nr. 3 (2005): 377.

22 FENYŐ István, „A «Szépség» birodalma, az irodalom reszpublikája“, in *Magyar Tudomány* 81, Nr. 7–8. (1974): 418.

Apotheke. Bereits in Peterwardein begann er sich neben Lokalgeschichte mit dem Weinbau zu beschäftigen²³ und angeblich wegen dieser Beschäftigung entschied er sich, nach Pest-Buda umzusiedeln, wo er am Fuße des Adlersberg/Sas-hegy in Buda mit der Hilfe des Braumeisters Franz Xaver Mayerffy²⁴ eine Weinbauschule nach dem Vorbild der Grinzinger Rebsortensammlung von Demeter Görög²⁵ gründete. Neben seinen wissenschaftlichen Darstellungen über den Weinbau und die Rebsortenkunde fertigte er zwei, für die historische und kulturwissenschaftliche Forschung relevante Werke mit dem Titel *Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungarn* und *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn*, die er 1821 und 1822 in Pest herausgab.

Der Autor des zweiten, zur Analyse herangezogenen Textes, Samuel Ludvigh (1801–1869), hat einen ebenso spannenden Lebensweg, der ihn temporär nach Pest führte. 1802 in Güns/Kőszeg als Sohn eines angesehenen und ehemals wohlhabenden Buchhändlers geboren, bereiste er nach seinen Studien in Güns, Ödenburg/Sopron²⁶ und Pápa Ungarn, Österreich, Deutschland und die Schweiz und gründete 1823 in Raab/Győr eine Buchhandlung. Er widmete sich dem Jurastudium²⁷ und zog nach Pest um,²⁸ wo er zunächst als Rechtsanwalt tätig war.²⁹ Seine schriftstellerische Tätigkeit übte er – obwohl er auch Ungarisch sprach – stets in deutscher Sprache aus. Seine Reiseerlebnisse hielt er auch in deutscher Sprache in dem Band *Reise in Ungarn im Jahre 1831* fest. Seine Reiselust führte ihn zunächst nach Konstantinopel³⁰ und schließlich 1837 in die USA, wo er als Lehrer, Geschäftsinhaber, Zeitungsherausgeber und Literaturorganisator auftrat,³¹ diverse Periodika betreute (z.B. *Alte und Neue Welt, Fackel*)³² und bis zu seinem Tod 1869 lebte.³³

23 Vgl. N. N., „Schams, Ferenc“, in *Új Idők Lexikona*, Bd. 24. (Budapest: Singer és Wolfner, 1936–1942), 20–21: 5406.

24 Vgl. KOLOZS Csaba, „Schams Ferenc (1780–1839)“, in *Gyógyszerészet* 26, Nr. 3 (1982): 103.

25 Vgl. Edina ZVARA, „Ein ungarischer Literaturorganisator in Wien: Demeter Görög (1760–1833)“, in *Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich: Der Kommunikationsraum Wien*, hg. von Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, und Jozef TANCER, Verflechtungen und Interferenzen 4 (Wien: Praesens, 2019), 137.

26 Rudolf FATH, „Ludvigh, Samuel Gottlieb“, in *Ostdeutsche Biografie* (Kulturportal West-Ost). Online: <https://kulturstiftung.org/personen/ludvigh-samuel-gottlieb> (letzter Zugriff: 27. November 2024).

27 A. BOGATI, „Männer der Heimat“, in *Neue Eisenstädter Zeitung* 11, No. 40 (3. August 1824), 2.

28 Vgl. KŐSZEGHI Sándor, *Nemes családok Pestvármegyében* (Budapest: Hungaria, 1899), 218.

29 SZINNYEI József, „Ludvigh Sámuel“, in *Magyar írók élete és munkái*, hr. von SZINNYEI József, Bd. 14. (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), 8: 79–80.

30 Vgl. C. F. HUCH, „Deutsche Zeitungen in Philadelphia während der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts“, *Mitteilungen des Deutschen Pionier-Vereins von Philadelphia* 9 (1908): 18.

31 Vgl. PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, Bd. 2. (Budapest: Franklin, 1884), 79.

32 Vgl. HUCH, „Deutsche Zeitungen in Philadelphia...“, 19–20.

33 A. BOGATI, „Männer der Heimat“, 2.

Der dritte Autor, Franz Seraph Chrismar, wurde 1805 als uneheliches Kind („proles illegitima“) in München geboren³⁴ und durfte bis 1829 in der bayrischen Stadt leben.³⁵ Über seinen Bildungs- und Berufsweg ist wenig bekannt, doch lässt sich auf Grund einschlägiger Archivmaterialien vermuten, dass Chrismar um 1830 nach Pest-Buda übersiedelte und 1831 bereits in der ungarischen Residenzstadt wohnhaft war, wo er eine Familie gründete.³⁶ In den 1830er Jahren arbeitete er im Pester Büro der Dampfschiffahrtsgesellschaft³⁷ und als Angestellter stand er auch mit István Széchenyi in Verbindung.³⁸ Beruflich durfte er auch im Maschinenbau tätig sein. Über seine literarische Beschäftigung ist ebenso wenig bekannt. Die Erlebnisse seiner Reise nach Konstantinopel um 1830 hielt er im Band *Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei* fest, der 1834 in Pest verlegt wurde.

Pest und Buda im Auge der drei Autoren – Beharren auf alte Traditionen oder neue Betrachtungen?

Bevor auf die unterschiedlichen Betrachtungsweisen der drei Autoren näher eingegangen wird, ist zu bemerken, dass sie in Pest-Buda eine völlig andere Situation vorfanden als ihre Vorgänger um die Jahrhundertwende. Die Entwicklung der Zwillingsstädte Pest und Buda zu einem politischen und kulturellen Zentrum des Königreichs Ungarn begann zwar bereits in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts durch die Maßnahmen Maria Theresias und Josephs II. (z.B. die Verlegung der in Tyrnau/Nagyszombat/Trnava gegründeten Universität 1777 und zahlreicher Verwaltungseinrichtungen wie der Hofkammer und des Statthalterrats), die ersten Schritte in Richtung einer Großstadtwerdung (und parallel dazu die Intensivierung des kulturellen Lebens) lassen sich jedoch erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts festzuhalten. Dabei veränderten sich sowohl die Größe der Siedlungsräume als auch das Stadtbild selbst. Der königliche Statthalter (Palatin) Ungarns, Erzherzog Joseph, der am 19. September 1795 sein Amt antrat, setzte sich nämlich die Erweiterung und Modernisierung (z.B. den Ausbau der Kanalisation unter der Innenstadt, die Regulierung und Umgestaltung des Donau-Ufers, die Verlegung der Friedhöfe und Schlachtbänke) seines Regierungs-

34 Vgl. Matrikel der Hofpfarre Zu Unser Lieben Frau München, Sign.: CB304, M9418, 323.

35 Vgl. Charles BONER, *Erdély terményei és népe*, hg. v. CSORTÁN Ferenc (Kolozsvár: Kriterion, 2022), 435.

36 Vgl. Matrikel des Römisch-Katholischen Pfarramts Szentistvánváros. Verheiratete (1830–1852), S. 13. Online: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-9BDG-Y?cc=1743180&cat=228524&ci=478> (letzter Zugriff: 27. November 2024).

37 Vgl. D. A. OTTMAYR, *Handels- und Gewerbs-Almanach für das Königreich Ungarn* (Ofen: Gyurián, 1842), 153.

38 Vgl. Gróf SZÉCHENYI István, *Összes munkái*, hg. v. VISZOTA Gyula, Bd. 15. (Budapest: Sylvester, 1937), 670.

sitzes zum Ziel.³⁹ Die äußeren Bezirke, wie Theresienstadt, wurden zu Wohnvierteln – die aufblühenden Städte zogen Leute aus dem ganzen Königreich wie auch vom Ausland an – und der Palatin kümmerte sich auch um den Bau verschiedener Verwaltungsgebäude.⁴⁰ In den ersten Jahrzehnten der Regierung von Erzherzog Joseph wurde Pest-Buda auch im ‚äußeren Charakter‘ zur wahren ‚Hauptstadt‘ des Landes.⁴¹

Dieser Wandel wurde am deutlichsten von Franz Schams wahrgenommen, erlebt und dargestellt, der zwar „kein Eingeborener, wiewohl ein mehrjähriger Einwohner von Pest“ war.⁴² Im Vorwort zu seiner minutiösen Darstellung von Pest und dem Stadtleben, die sowohl von den Zeitgenossen, als auch vom Pester Publikum⁴³ gebührend aufgenommen wurde, bemerkte er auch:

Wären auch die Reichthümer und Naturschätze Pest's nicht Grund genug zu ihrer Merkwürdigkeit, so müsste doch die Wichtigkeit, die diese Stadt in unsern Zeiten erlangt hat, Ursache genug seyn, bey einem Gemähle derselben mit Vorliebe zu verweilen.⁴⁴

Die Darstellung von Schams ist in mehrfacher Hinsicht etwas besonderes: Erstens ist sie die bis dahin ausführlichste Beschreibung der Stadt, in der auch die wichtigsten kulturellen Institutionen und Ämter vorgestellt werden. Zweitens hatte der Autor eine Erzählperspektive inne, die ihm einen unvoreingenommenen Blick ermöglichte. Wie bereits erwähnt, lebte er zwar seit längerer Zeit (angeblich ab 1818)⁴⁵ in der Stadt, konnte er aber auf Grund der Tatsache, dass er kein Einheimischer war, „unbefangener sprechen“⁴⁶ und konnte auch die Schattenseiten des Stadtlebens mehr thematisieren. Drittens stützte er sich neben seinen eigenen Beobachtungen und Erfahrungen auf wissenschaftliche Quellen, wie etwa auf die Werke von István Horváth, Miklós Jankovics oder Michael Schwartner⁴⁷ bzw. auf Archivmaterialien wie Geburts-, Trauungs- und Sterberegister.

39 BAJÁK László, „'Egész életét a közügynek szentelte.' József nádorra emlékezve“, *Honismeret* 24, Nr. 5 (1996): 33.

40 KOSÁRY Domonkos, *Budapest története III. A török kiűzésétől a márciusi forradalomig* (Budapest: Akadémiai, 1975), 258–267.

41 Vgl. HAMBUCH Vendel, „József Nádor Pest-Budán (1796–1847)“, in: *Németek Budapesten*, hg. v. HAMBUCH Vendel (Budapest: Deutscher Kulturverein 1999), 39–41.

42 Franz SCHAMS, *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern* (Pest: Hartleben, 1821), X.

43 Vgl. TÓTHFALUSI Károly, „Könyv-eszmértetés: Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungern von Franz Schams...“, *Tudományos Gyűjtemény* 6, Nr. 4 (1822): 80.

44 SCHAMS, *Vollständige Beschreibung der königlichen...*, VI.

45 Vgl. GEDAY Gusztáv, „Kétszáz éve született Schams Ferenc“, *Agrártudományi Közlemények* 39, Nr. 4. (1980): 637.

46 SCHAMS, *Vollständige Beschreibung der königlichen...*, VIII.

47 Ebd., X.

Diese monumentale Stadtbiographie, in der der Autor versucht hat, alle Lebensbereiche der Stadt (Geschichte, geographische Lage, Aufbau, Sehenswürdigkeiten, Bevölkerung, Religion, Bildungsinstitutionen, gastronomische Betriebe, Spitäler, Ämter usw.) zu erfassen, stellt auf Grund ihrer Gattung (sie gilt nicht als Reisebericht) sowie ihres Umfangs eine suboptimale Vergleichsbasis dar. In einer kontrastiven Analyse der Pest-Darstellungen im sog. Reformzeitalter muss sie jedoch unbedingt berücksichtigt werden, aber eine Einschränkung der Analyse ist notwendig. Der Schwerpunkt liegt daher auf den Schilderungen, die einen Überblick über Pest geben und sich speziell auf die Multiethnizität und Mehrsprachigkeit der Stadt konzentrieren. Schams' Aussagen über die Stadt und ihre Bewohner werden vor allem vor dem Hintergrund jener Ungarndarstellungen und -topoi analysiert, die das Bild von Land und Leuten bis ins 19. Jahrhundert prägten, um seine oben bereits angesprochene besondere Sichtweise auszuloten.

Beim ersten Blick auf die Stadt und ihre Umgebung fällt Schams die Üppigkeit auf, die sich durch die gesamte Beschreibung zieht und die in den deutschsprachigen Literaturen als ein Baustein des Topos *fertilitas Pannoniae* gilt. Im Sinne der Romantik werden auch die Ofener Weinberge auch als Orte dargestellt,

wo die Seele in sanfte idyllische Träume gewiegt, und die Phantasie durch mächtige Bilder aufgeregt, zu Staunen und heiliger Bewunderung der Allmacht des Schöpfers unwiderstehlich hingerissen wird. Da ist der Ort, wo wir näher gerückt sind dem himmlischen Äther, und weiter entfernt vom irdischen Qualm.⁴⁸

Dieses irdische Paradis rund um die ungarische Residenzstadt entpuppt sich vor den Augen des Betrachters als ein Olympus, dessen Nektar sich „im weiten Auslande sich einen unsterblichen Ruhm erwarb“ und aus dem „die köstlichen Trauben, gleichsam aus einem grossen Tempel des Weingottes, auf ihre Priester freundlich herabnicken.“⁴⁹

Schams würdigte aber nicht nur „die Hand des grossen Schöpfers“, der „die Gegend mit so schönen, romantischen Abstufungen ausgeschmückt hat, wie man sie nur nirgendwo trifft“,⁵⁰ sondern auch die menschliche Kunst, die wesentlich zur Entstehung der Stadt beigetragen habe. Besonders lobte er die in kurzer Zeit durchgeführte Verschönerung und Entwicklung von Pest. Schams betonte, dass „der steigende Luxus und Reichtum in der geschmackvollen

48 Ebd., 49.

49 Ebd., 53.

50 Ebd.

Bauart⁵¹ immer deutlicher sichtbar wurde.⁵² Die Architektur und das städtische Leben konnten sich nun mit denen von Wien messen und die Waren in den zahlreichen Geschäften der Waitznergasse bildeten „ein Pantheon der Mode“.⁵³ Auch wenn der „Geist unseres aufgeklärten Jahrhunderts“ noch nicht überall spürbar sei, sieht Schams die weitere Entwicklung optimistisch: „die allgemeine Sucht nach Neuerungen und das schöne Beyspiel der Nachbarn dürfte bald diese Schatten der Vergangenheit vertilgen.“⁵⁴

Schams weist gleich zu Beginn seiner Ausführungen auf die Multiethnizität von Pest und dessen Umgebung hin, ja er verbindet die Entwicklung der Residenzstadt mit der Ansiedlung der Raitzen und Deutschen um 1700, durch die „eine wohlthätige Sonne [...] über die neue Pflanzung dieses lange durch zerstörende Ereignisse öde gelegenen Grundes“ aufging.⁵⁵ Aber nicht nur die Ansiedlung nach der Befreiung der Festung von Ofen von der osmanischen Besatzung trug zur Vielfalt der Bevölkerung der Zwillingsstädte bei. Auch die durch die Maßnahmen von Maria Theresia und Joseph II. eingeleitete Entwicklung führte zu einem bunten Neben- und Miteinander sowohl in Pest als auch in Buda. In den Worten von Schams:

Ungern, Slowaken, Siebenbürger, Österreicher, Böhmen, Mährer, Steyermärker, Tyroler, Italiener, Franzosen, Baiern, Schwaben, Sachsen, Rheinländer, Schweizer, Lothringer u.a.m., wandern unaufhörlich nach Pest, suchen hier ihr Glück, finden es zum Theil und naturalisiren sich.⁵⁶

Die ethnische Vielfalt brachte auch eine gelebte Mehrsprachigkeit mit sich, die Schams auch erkannte und ausführlich darstellte. Er legte einen Schwerpunkt auf den aktuellen Entwicklungsstand des Ungarischen. Der Autor stellte dabei die Ungarn als eine stolze Nation dar, die bestrebt sei, ihre Sprache „zu vervollkommen und auszubilden [...] und geben bey jeder Gelegenheit Beweise, dass ihre Muttersprache gern treu bleiben.“⁵⁷ Er ging auch einzeln auf die in der Stadt gesprochenen Sprachen und ihre Rolle bzw. Funktion ein. Latein stellte er als Sprache der Legislative und „Conversationssprache aller wissenschaftlich gebildeten Männer“⁵⁸ dar; Ungarisch bezeichnete er auch als eine „Conversationssprache“, bemerkte aber, dass in der Stadt „oft und viel deutsch

51 Ebd., 65.

52 Vgl. Ebd., 71.

53 Ebd., 94.

54 Ebd., 96.

55 Ebd., 19.

56 Ebd., 109.

57 Ebd., 109–110.

58 Ebd., 110.

gesprochen“ werde.⁵⁹ Seine Aussagen über den verbreiteten Gebrauch der deutschen Sprache sind exemplarisch für die kulturellen Zustände in Pest-Buda um 1820:

[Deutsch] wird seit undenklichen Zeiten [...] gesprochen [...] und jeder Fremde wird sich wundern, in der grössten Stadt des Ungerlandes, im Handel und Wandel, in Kaffeh- und Wirtshäusern, im Theater und an allen öffentlichen Unterhaltungsorten [...] die deutsche Sprache so verallgemeint zu finden, dass er sich eher in einer Stadt Deutschlands, als auf ungrischem Boden zu seyn, wähnen könnte.⁶⁰

Paradiesische Zustände findet man in Pest in Anlehnung an Schams auch wegen der ethnischen, sprachlichen und konfessionellen Vielfalt der Bevölkerung. Im Hinblick auf die Multikonfessionalität stellte er fest: „Das Gefühl der Duldung und der Liebe verbreitet sich immer mehr, und es ist keine Spur von dem blinden Glaubenseifer vorhanden“.⁶¹ Obwohl er sich der Tatsache bewusst gewesen zu sein scheint, dass man auf Grund der ethnischen, sprachlichen, konfessionellen und sozialen Multidimensionalität kein Generalurteil über die Bewohner der ungarischen Residenzstadt fällen kann, stellte er allgemein fest: „Die Bewohner unserer Stadt sind im Ganzen mehr zur Freude, Offenheit und Gutmüthigkeit geacht.“⁶²

Mit dieser Aussage widersprach er den in den deutschsprachigen Literaturen gängigen Darstellungsmustern, in denen die Bevölkerung des Königreichs Ungarn – nur um einige aus der *Steierischen Völkertafel* bekannte Attribute in Erinnerung zu rufen⁶³ – pauschal als kriegerisch, rebellisch, oft sogar illoyal und insgesamt weniger gut gebildet beschrieben wurden. Vor allem im 16.–17. Jahrhundert war die Überlegung, ob die Ungarn eher dem Mars als der Minerva gedient hätten, also ob und inwieweit sie – neben ihrem kriegerischen Charakter – auch für die schönen Künste und Wissenschaften geeignet seien, ein ständiges Element volkscharakterologischer Darstellungen.⁶⁴ Aber auch im Sinne des aufgeklärten Zeitgeistes wurden die oben gestellten Fragen als schwerwiegend empfunden, insbesondere wenn man bedenkt, dass das Ungarnbild des 18. Jahrhunderts noch immer stark vom militärischen Enga-

59 Ebd.

60 Ebd., 111.

61 Ebd., 123.

62 Ebd., 114.

63 Vgl. Péter Ötvös, „Aktualisierung alter Klischees: Die Ungarn auf der Völkertafel“, in *Europäischer Völkerspigel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, hg. von Franz Karl STANZEL (Heidelberg: Winter, 1999), 265–282.

64 BITSKEY István, „Militia et littera: A magyarsággép változatai a kora újkori Európában“, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Csokonai Könyvtár 37 (Debrecen: Kossuth, 2006), 142.

gement der ungarischen Soldaten (bzw. Husaren) geprägt war⁶⁵ und die Autoren der (Spät)Aufklärung das Königreich nach der Verbreitung der aufgeklärten Ideen und nach dem Grad des Fortschritts beurteilten, wobei diese Urteile noch immer von Stereotypen beherrscht waren.⁶⁶ Vor diesem Hintergrund ist Schams Beschreibung des Universitäts- und Schulwesens in Pest von besonderer Bedeutung. In seinen Darstellungen kristallisiert sich das Bild von Pest als einem echten kulturellen Zentrum heraus. Der Anstieg der Bevölkerungszahl, die Entwicklung der Stadt und generell die Entfaltung der ungarischen Kultur führten in Anlehnung an Schams zum Aufblühen der Pester Kulturszene, wovon die wachsende Zahl verschiedener Schulen und kultureller Einrichtungen (z.B. Nationalmuseum, Bibliothek, botanischer Garten, Druckereien, Verlage) sowie die „Veredelung aller Zweige der gesellschaftlichen Thätigkeit“ und die Vermehrung „des lesenden Publicum[s]“ deutlich zeugten.⁶⁷ Insgesamt stellte Schams fest, das „dieses von der Natur so überreich gesegnete Land [...] in der letztern Zeit auch in seiner Cultur Riesenschritte gemacht“⁶⁸ und Pest als „Embrio der Künste und Wissenschaften“⁶⁹ betrachtet werden kann.

Obwohl Schams auch die „Unbequemlichkeiten“⁷⁰ des Lebens in Pest nicht verschweigen wollte, zeichnete er doch ein überwiegend positives und vorteilhaftes Bild über die Stadt. Damit stand er nicht allein, denn die Beurteilung Pest-Budas fällt in den Reisedarstellungen der Zeit ähnlich aus, wenngleich sie auf flüchtigeren Beobachtungen beruhen. Auch Samuel Ludvig hat Pest-Buda während seiner Reise von Raab aus, die durch Reiselust, durch Sehnsucht nach der „Trösterin Natur“⁷¹ sowie durch eine Kur in Bartfeld/Bártfa/Bardejov motiviert war, kurz besucht. Er war von der ungarischen Residenzstadt ebenso begeistert, wie Schams, und hob neben der „malerische[n] Lage“ und den „herrliche[n] Weingebirge[n]“⁷² die neusten Gebäude der Stadt als Errungenschaften der sich aufstrebenden ungarischen Kultur (z.B. die Sternwarte und das Nationalmuseum) hervor. Ihm fiel auch die rasante Entwicklung der ungarischen Residenzstadt auf und verglich die aktuelle Situation mit den vergangenen Zuständen wie folgt: „Den lästigen Staub in den Sommermonaten zu Pesth, konnte man früher mit mehr Recht beschimpfen, als jetzt,

65 Vgl. https://real.mtak.hu/152759/1/MKI_bodo_B5_004_1.pdf

66 Vgl. FATA Márta, „Mein geliebtes Kalmuckenvolk: Ungarns Geschichte in deutschen historischen Darstellungen zwischen Nationalismus, Konservativismus und Liberalismus im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts,“ in *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, hg. von FATA Márta (Stuttgart: Steiner, 2004), 49.

67 SCHAMS, *Vollständige Beschreibung der königlichen...*, 243.

68 Ebd., 186.

69 Ebd., 108.

70 Ebd., 500.

71 Samuel LUDVIG, *Reise in Ungarn im Jahre 1831* (Pest–Leipzig: Eggenberger–Weygand 1932), 5.

72 Ebd., 36.

wo man die meisten Strassen zu bespritzen pflegt [...].⁷³ Ludvigh schätzte besonders die Naherholungsgebiete auf der Budaer Seite und betonte die Präsenz der Heilquellen und Bäder⁷⁴ – ein Aspekt der von den Reisenden der früheren Zeiten oft angesprochenen *fertilitas*-Topos. Insgesamt zog er beim Flanieren durch die Straßen von Pest-Buda den Vergleich mit Mailand, der die ungarische Residenzstadt in die Reihe der europäischen Städte erhob: „ich promenierte selbst im Parke des Mayländer Corso nicht mit mehr Vergnügen, als zu Pesth Abends an der Donauseite“.⁷⁵

Etwas ausführlicher schilderte Chrismar seine Erlebnisse mit Pest-Buda, der ebenfalls vom Fernweh betrieben die Reise von München durch „das gesegnete Ungarn“⁷⁶ nach Konstantinopel per Eilwagen antrat. Bereits im Vorwort knüpfte er an ein in den europäischen Literaturen seit der Frühen Neuzeit existierendes Bild an und beleuchtete hier auch die Geschichte des Landes, das „dem Lichte wiedergewonnen wurde“, indem „der türkische Halbmond über die Donau zurückgebannt“ werden konnte.⁷⁷ Auch weitere, altbekannte Darstellungsschemata tauchen in den Überlegungen des Autors über das Königreich Ungarn auf: Er spricht von einem fruchtbaren Land vom „mannigfaltige[n] Schicksale“,⁷⁸ dessen Volk durch „Wehmuth und Melancholie“⁷⁹ geprägt sei, das aber in Kriegszeiten „allen Gefahren, jedem Feinde mit unbeugsamen Muthe trotzend“ widerstand.⁸⁰ Abschließend erinnerte noch an die Funktion des Königreichs als *propugnaculum Christianitatis*: „Wie viel schuldet [...] die ganze Christenheit jenen magyarischen Helden!“⁸¹

Obwohl er auf seiner Reise in Ungarn nicht über den Rückstand der Infrastruktur (z.B. Straßensystem, Lehmhäuser usw.) hinwegsehen konnte, beeinträchtigten diese Erfahrungen sein Gesamturteil nicht: „an die Kleinigkeiten muss er sich [der Fremde] gewöhnen, [...] diesen classischen Boden der Türckenschlachten, das Vaterland Hunyadi und Zrinyi's zu durchreisen.“⁸² Und im Zusammenhang mit Pest wird ihm die Entwicklung der Stadt – wie im Titel des vorliegenden Beitrags angedeutet – auch gleich ersichtlich. Nach der Beschreibung der durch die Donau und durch das Blockberg/Gellért-hegy geprägten geographischen Lage von Buda und Pest, stellt er die Stadt am linken Donauufer „als Mittelpunkt des Handels und nächst Buda die Hauptstadt

73 Ebd., 36.

74 Vgl. Ebd., 37.

75 Ebd., 36.

76 CHRISMAR, *Skizzen einer Reise...*, 3.

77 Ebd., 5.

78 Ebd., 19.

79 Ebd., 20.

80 Ebd.

81 Ebd., 20–21.

82 Ebd., 23.

des Landes“ dar, „dessen Wohlstand gegenwärtig so glänzend hervortritt“⁸³ Diesen Wohlstand und generell die durch Maria Theresia und Joseph II. initiierte Entwicklung⁸⁴ nahm er – ähnlich wie Schams – nicht nur auf Grund der Baukunst und der „schöne[n] Reihe neuerbauter Häuser“, die der Stadt einen „freundliche[n] Anblick“ verliehen, sondern auch im kulturellen Leben wahr,⁸⁵ das in Pest – auch im Vergleich zu Buda – eine Blütezeit erlebte: „In Pest aber, [...] da herrscht ein ganz anderes Leben. Jeder Tag erzeugt ein neues Interesse, neue Entwürfe. [...]. Wo könnte das öffentliche Leben freier und der gesellschaftliche Verkehr zwangsloser sein als in Pesth?“⁸⁶ Ähnlich wie Schams betonte auch Chrismar, dass Reichtum und Luxus in den Straßen von Pest – vor allen in den Schaufenstern der inneren Stadt – immer mehr sichtbar würden. Lediglich in Bezug auf das Theater formulierte er einige Kritikpunkte, die sich mit denen von Schams decken. Er bemängelt sowohl die Auswahl der aufgeführten Stücke als auch deren Aufführung, die sich „selten noch über das Mittelmäßige“ erheben.⁸⁷

Obwohl Schams die Aspekte der Multikulturalität in Pest viel ausführlicher behandelt hat, wurde auch Chrismar auf dieses Phänomen aufmerksam, auch wenn sein Fokus nicht primär auf der Darstellung der ethnischen, konfessionellen, sprachlichen usw. Vielfalt der Stadtbevölkerung lag. Was das Augenmerk des Reisenden auf sich zog, waren jene äußeren Charakteristika der in Pest-Buda ansässigen Nationalitäten, die sie von den „Magyaren“ unterschieden, die ihre „asiatische Abkunft nicht verläugne[n] und sich im Charakter, in Sitten und Gebräuchen von [ihren] Nachbarn höchst eigenthümlich auszeichne[n]“.⁸⁸ Diese waren vorwiegend die „Griechen und Raitzen in ihrem Nationalcostume, die sich gewöhnlich vor den Kaffeehäusern sammeln.“⁸⁹ Für Chrismar waren sie jedoch Menschen, die neben den schön gekleideten Frauen und Magnaten „das interessante Tableau“⁹⁰ der Pester Straße vervollständigten. Und in der Betonung des asiatischen Charakters der ‚Magyariern‘ widerspiegelt sich auch eher das Interesse an etwas Exotisches als die Angst vor einem wilden Steppenvolk.

83 Ebd., 30.

84 Ebd., 33–34.

85 Ebd.

86 Ebd., 31.

87 Ebd., 33.

88 Ebd., 21.

89 Ebd., 32.

90 Ebd.

Zusammenfassung

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass alle drei Autoren, auch wenn sie in unterschiedlichem Maße mit Pest-Buda und Ungarn vertraut waren und ihre Darstellungen von ihrem Umfang her recht unterschiedlich waren, die ungarische Residenzstadt in ähnlicher Weise betrachteten. Obwohl Schams, Ludvigh und Chrismar Pest-Buda selbst erlebten und ihre eigene Meinung über die Stadt entwickelten, was in ihren Texten auf verschiedenen Ebenen nachvollziehbar ist, stützten sie sich noch auf altbekannte Darstellungsmuster und Topoi. Obwohl Schams die Stadt und das städtische Leben am ausführlichsten darstellte, betrachtete er sie auch durch eine bestimmte Folie. Es sei hier nur daran erinnert, wie vielfältig er den Naturreichtum des Landes und explizit der Stadt bzw. der Städte thematisierte und diesen mit Parallelen aus der griechischen Mythologie zu unterstreichen versuchte. Im Zusammenhang mit dem Weinhandel bemerkte er beispielsweise: Ungarn sei „der eigentliche Sitz des Traubengottes“, denn „alle Ufer der Flüsse, alle Berge des Landes prangen mit den süßen Gaben des Weinstocks“.⁹¹ Zugleich hat er dank seiner persönlichen Erfahrungen gewisse Schemata auch überwunden. Ich denke hier vorwiegend an die Darstellung des reichen kulturellen Lebens von Pest-Buda, die das hartnäckig präsente Bild der Ungarn, die den Kampf der Wissenschaft vorziehen, in ein anderes Licht rückte. Obwohl Ludvigh und Chrismar weit weniger ausführlich über Pest-Buda berichteten, ist auch bei ihnen die Mischung von Topoi und subjektiven, erfahrungsbasierten Äußerungen beobachten. Bei Chrismar ist auch eine gewisse, durch die deutsche Romantik geprägte Herangehensweise festzustellen: Er nähert seinem Gegenstand aus historischer Perspektive und revitalisiert auch solche Topoi (*propugnaculum Christianitatis*), die nach dem Ende der Türkenkriege fast völlig in Vergessenheit geraten waren. Aus allen drei Darstellungen spricht zugleich eine Verbundenheit mit ihrem Gegenstand, die das Gesamturteil der Autoren positiv beeinflusst haben muss. Sie wurden ja alle – früher oder später – auch Bewohner der Stadt.

Pest-Buda in German-Language Travel Descriptions of the 1820s and 1830s

This study explores how the twin cities of Pest and Buda were represented in three German-language travel accounts published in the 1820s and 1830s. The works analyzed are Franz Schams's *Complete Description of the Royal Free City of Pest in Hungary* (1821), Samuel Ludvigh's *Journey in Hungary in 1831*

91 SCHAMS, *Vollständige Beschreibung der königlichen...*, 457.

(1832), and Franz Seraph Chrismar's *Sketches of a Journey through Hungary to Turkey* (1834). All three authors were residents of Pest-Buda at the time of writing, which lends their observations a more nuanced, experience-based perspective. The analysis focuses on how these authors portrayed the city's development, its social and cultural life, and particularly its ethnic and linguistic diversity. While the accounts incorporate conventional tropes and romanticized imagery – such as the fertility of the Hungarian land or Hungary's role as a Christian bulwark against the Ottomans – they also provide personal insights that challenge prevailing stereotypes about Hungary and its people. This imagological study aims to transcend national literary self-images and instead emphasizes interrelations and cross-cultural perceptions. Despite differing in scope and depth, all three texts converge in their overall positive portrayal of Pest-Buda as a dynamic and culturally rich urban center undergoing significant transformation during the Reform Era.

VILÁGIRODALOM – ÖSSZEHASONLÍTÓ
IRODALOM

•

WELTLITERATUR – VERGLEICHENDE
LITERATUR

DIETER BREUER

Am grünen Hang entlang

Zu einem Geburtstagsgedicht von Peter Rühmkorf

Für Gábor Tüskés zum 70. Geburtstag

I. Entstehung des Gedichts

Wann Peter Rühmkorf mit der Arbeit an diesem Gedicht begonnen hat, lässt sich anhand der Eintragungen in seinen Tagebüchern der Jahre 1989–1991 nicht feststellen.¹ Am 2. Januar 1990 notiert er:

Mich zwischen alten Ablagerungen und Gedichtzeilen/Strohhalmen zum Anklammern umgesehen. Weltreiche schichten sich um, aber das Einzelwesen weint und versucht, sich aus Sperrmüll nochmal 4 schützende Wände zusammenzubasteln. Auch die gebundene Versstrophe vermutlich nicht viel mehr als eine hübsche Antiquität.²

Wenige Tage später (6. Januar 1990) hält er fest:

„Bißchen an Gedichten, aber Bleiriegel hinter der Stirn. Gang Elbe, Matsch, zu Scheiße getretenes Laub, zarte Fußabdrücke im leicht überschneiten Gras, aber außer für Tagebücher und ungeschriebene Romane kein Motiv. Nur die windabgewandten Flechten an den Kastanien von großer tagespolitischer Leucht- und Anziehungskraft. So unaufwendig und lebensklug überdauern zu können...“³

Die grundstürzenden politischen Veränderungen – Zusammenbruch der DDR und der UdSSR und mit diesen der Zusammenbruch der eigenen Hoffnungen auf einen humanen Sozialismus, dazu die Furcht vor einem neuen Nationalismus im wiedervereinigten Deutschland – all das erschwerte ihm den Weg zu einem neuen Gedicht. Der alte Fundus an Vorarbeiten hilft ihm am nächsten Tag auch nicht weiter:

* Professor emeritus

1 Peter RÜHMKORF, *TABUI. Tagebücher 1989–1991* (Reinbeck: Rowohlt, 1995).

2 Ebd., 182.

3 Ebd., 186.

Bißchen an neuen Gedichten, die nicht richtig neu sind. Als Fragmente trotzdem hochgradig ionisiert und spürbar nach Gestaltung/Fortpflanzung/Fertigstellung verlangend [...]. Wie die Kunst auf die neuen Zeiten antworten soll, ist mir vorläufig vollkommen schleierhaft.⁴

Schließlich der Eintrag vom 17. Januar 1990, der in seiner Formulierung auch eine gewisse Nähe zum Material unseres Gedichts zu signalisieren scheint:

Vergiftet vom gestrigen Tag: Zigaretten Hanf, Whisky, Campari, Bier, Wachholder. Versucht, mich am brüchigen Gitterwerk von 89er Gedichtentwürfen entlangzuhangeln, aber was augenfällig noch aus dem glühenden Sommer stammt, läßt sich in Gefrierpunktnähe nicht einfach weiterentwickeln.⁵

Derweil unternimmt er Lesereisen, arbeitet an Essays über Robert Gernhardt, den bis dahin unbekannten Naturlyriker Johannes Kühn, über Fernsehkritik (*Mein Knibbelkino*) und verfasst das poetologische Nachwort zu seinem Musterbuch *Selbst III/88 Aus der Fassung*, das auf seinen Wunsch hin nicht nur das lange Gedicht *Mit den Jahren ... Selbst III/88* enthält, sondern auf über 700 Druckseiten auch sämtliche hand- und maschinenschriftlichen Notizen, Entwürfe und Vorstufen als Dokument seiner Arbeitsweise.⁶ Gesundheitliche Probleme, Tod der Mutter, Altersängste, Selbstbestätigung in Auseinandersetzung mit früheren Vorbildern wie Benn und Brecht, Fertigstellung einiger sarkastischer Gedichte (*Hoffnung von hinten*, *Überraschendes Wiedersehen*), Hader mit der neuen Weltlage nach 1989 und kritische Kommentare zum Verhalten von Dichterkollegen aus ehemals DDR und BRD – füllen die für Rühmkorf so schwierige Zeit bis zur Wiederaufnahme der Arbeit an Entwürfen auch zum Gedicht *Am grünen Hang entlang*.

Im Tagebuch ist erstmals unter dem Datum 11. Mai 1990 von der Arbeit an diesem Gedicht die Rede. Dessen Anfangszeile stand aber zu diesem Zeitpunkt schon fest. Rühmkorf war am Vortag von Hamburg (Oevelgönne), seinem Wohnsitz am Elbufer, nach Kiel zur PEN-Tagung gereist und begab sich dort am Vormittag zum Empfang der Landesregierung, den seine Ehefrau als Kultusministerin auszurichten hatte. Der Dichter berichtet:

4 Ebd., 188–189.

5 Ebd., 196.

6 Peter RÜHMKORF, *Selbst III/88 Aus der Fassung* (Frankfurt–Hamburg: Haffmans bei Zweitausendeins, 2009). Mit dem Vermerk: „Die Erstausgabe erschien am 25. Oktober 1989 anlässlich des 60. Geburtstags von Peter Rühmkorf in einer einmaligen auf 1000 Exemplare limitierten, vom Dichter nummerierten & signierten Faksimile-Ausgabe im Format 210×300mm. Die vorliegende, von Rühmkorf noch begrüßte Volksausgabe bringt den vollständigen Inhalt der Erstausgabe auf 736 S. im Format 175×250mm.“

Mit dem Taxi zum 'Schloß' und während der Fahrt das Straßen-Begleitgrün betr. seiner Verwendbarkeit f. „Ach, grüner Hang so schön“ gemustert: vielleicht Kuckucks-Lichtnelken einflechten, aber das Wort ist zu lang und der „Kuckuck“ stört.

Der Dichter räsoniert dann weiter über Blumennamen:

Überhaupt diese Blumen alle mit ihren süßlichen, völkischen und ertüftelten Namen: Mähdesüß – Acker-Witwenblume – Günsel – Kleinköpfiger Pippau pp. Irgendein piffiger Botanisierer hat sie mal so genannt, und dann sitzen sie (und die Dichtkunst) bis zum Weltuntergang darauf fest.⁷

Wieder in Hamburg, sieht er neben auszuwählenden Blumennamen, die er übrigens in großer Zahl kennt und im Tagebuch ständig mitnotiert, noch ein anderes, gravierenderes Problem, das ihm die Arbeit an diesem Gedicht erschwert: die lange Geschichte der Gattung Naturlyrik, die ihm kaum mehr poetische Neuheit zuzulassen scheint:

17. Mai. Grauer Tag, verkodderte Eingeweide, aber die Rhododendren am Wege so drogistisch rotlichtbezirksmäßig leuchtend, daß ich ihnen km um km einfach Folge leisten mußte. Schleppender dann am „grünen Hang“ entlang und das entmutigende Gefühl, daß auf dem Gebiet der Naturpoesie praktisch jeder Seufzer geseufzt, jedes Ach geächzt worden ist.⁸

Der „grüne Hang“, das können wir diesem Eintrag entnehmen, ist auch der reale Elbhang auf dem Weg zum Oevelgönner Wohnsitz des unschlüssigen Autors. Am 22. 5. 1990 notiert er entsprechend unlustig:

Gedicht 'Grüner Hang', das Stück zieht sich. Schleppt sich unter Seufzen seiner Vollendung entgegen und sollte am Schluß nicht gerade auf dem letzten Loch pfeifen. Capriccio für mühselig und beladene Aufsteiger.⁹

Die selbstironische biblische Anspielung deutet immerhin schon in Richtung einer Lösung. Als er aber am 23. 5. von Frank Schirrmacher, dem Mitherausgeber der *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ), ein Telegramm erhält, mit der

7 RÜHMKORF, *TABU I...*, 275f.

8 Ebd., 282.

9 Ebd., 284.

Bitte, ein Gedicht zu Marcel Reich-Ranickis 70. Geburtstag beizusteuern, reagiert er zunächst zurückhaltend:

[...] manche Leute haben auch dauernd Geburtstag, 'Grüner Hang' vielleicht gar nicht abwegig, aber wer weiß, was er aus der zunächst gar nicht auf ihn gemünzten Schlußwendung für ihn herausliest: 'Übergehen in einen Bereich, wo Kritik nicht mehr zuständig ist'? Solche dem Zugriff des Kritikers entzogene Freihandelszonen darf es seiner Meinung doch eigentlich gar nicht geben.¹⁰

Zu Reich-Ranicki – seit 1960 gefürchteter Literaturkritiker der Wochenzeitung *Die Zeit*, seit 1973 bis 1988 Feuilletonchef der *FAZ*, dann Leiter der Sendung *Literarisches Quartett* beim ZDF – hat der Lyriker Rühmkorf ein eher distanziertes Verhältnis, wie den im Tagebuch festgehaltenen persönlichen Begegnungen mit ihm zu entnehmen ist.¹¹

Immerhin beflügelt das Telegramm die Fertigstellung des Gedichts. Am 27. 5. 1990 notiert er:

Schluß 'Grüner Hang' und an FAZ abgeschickt. Bei Gang an verblühenden Rhododendren entlang sogleich ein wahlverwandtschaftliches Rühren. Eine eben noch hellviolette Schöne am Fuß der Himmelsleiter in nur wenigen 5–6 Tagen eine schwarzbraune Witwe.¹²

Schirmachers Antwort am 29. 5. („Wunderbares Gedicht“) befriedigt Rühmkorf nur halb: „Hauptsache, er faxt nicht am gleichen Tag ähnlich Emphatisches an Kirsch/Kunert/ Ulla Hahn.“¹³ Erst am 23. August 1990 kann der Dichter feststellen, dass der Geehrte, anders als erwartet, das Gedicht mit der Widmung dankbar angenommen hat:

Netter Dankesgruß von Ranicki betr. Geburtstagscarmen. Hat sich die Stelle 'Übergehen in einen Bereich, wo keine Kritik mehr zuständig ist', also doch nicht als Gräte in den Hals gezogen.¹⁴

10 Ebd.

11 Vgl. unten Kap. IV.

12 RÜHMKORF, *TABU I...*, 287.

13 Ebd., 289.

14 Ebd., 372.

Am grünen Hang entlang

Landschaftliches Lebrgedicht für M.R.R.

Zum siebzigsten Geburtstag

Ach, grüner Hang so schön,
anhaltend langer schöner grüner Hang,
mit Margeriten im Gefolge, Geißblatt, Schafgarbe
undsoweiter, Klee,
dient er, im Gegensatz zu uns,
einem sonst überhaupt nicht Darstellbaren.

Straßen, die keine gute Wendung nehmen,
kennen wir zur Genüge.
Woher des Wegs? Aus der Irre.
Wohin die Fahrt? In den Dreck.
Vorbei an Motocross, Autocrash, Burkhardt's Rollender
Sommerdisco –
Ich nicht, ich will mich noch ein Stückchen
an der Böschung hochziehen,
Trauerweiden kitzeln meinen Augenrand.

Ins Nichts hinein schaffen können nur Göttinnen,
die keinen Begriff von sich haben;
wir müssen uns weiterhangeln:
langsam den Hang entlang,
den Augen nach,
den Blicken – bis sie innehalten – wo? –
DA! Eine Blume scharf wie ein Brandy, Gott wie heißt sie?
Wenn sich wie unter Einfluß von Sonne plötzlich
dein gesamtes Gesicht zum Lachen verzieht...

Und jetzt gehen wir doch noch über in einen Bereich,
wo die Kultur ihr Recht verloren hat
und keine Kritik mehr zuständig ist.¹⁵

15 Erstdruck in Ebd., 288f. – Der Abdruck in Peter RÜHMKORF, *Wenn – Aber dann. Vorletzte Gedichte* (Reinbeck: Rowohlt, 1999), 78. – bringt eine Verkürzung der Verszahl der zweiten Versgruppe auf 8 Verse durch Zusammenziehung zweier Verse zu einem Langvers: „Vorbei an Motocross, Autocrash, Burkhardt's Rollender Sommerdisco“.

II. Bauteile

Seine Arbeitsweise hat Rühmkorf in einem langen Gedicht dargestellt, in dem er ironisch auf sein Dichterleben zurückblickt und das er mitsamt allem zugrunde liegenden Material 1989 veröffentlicht hat: die Dichtung *Mit den Jahren ... Selbst III/88 Aus der Fassung*. Die hierfür aufgezeichneten Einfälle und Notizen, die sich scheinbar endlos wiederholen, gelegentlich aber auch durch neue Anstöße sich weiterentwickeln, ergeben im Gedicht am Ende, nach mühsamem Ordnen, das klare Ganze einer Lebens- und Lesereise in einem 731 Seiten starken Band. Sie ist im Übrigen wie alle seine Gedichte auf öffentlichen Vortrag angelegt, ebenso sarkastisch wie unterhaltsam, in freien Versen zu bestaunen.¹⁶

Im Nachwort, das parallel zur Arbeit am Gedicht *Am grünen Hang entlang* entstand, hat Rühmkorf seine poetologischen Vorannahmen nachgereicht. Diesen zufolge erklärt „weder das Kathederphilosophem von der Machbarkeit der Kunst noch der Köhlerglaube an ihre noktambule Selbstentfaltung“ den poetischen Prozess. Dieser beginnt, so Rühmkorf, mit

zahllosen versprengten Lichteinfällen, die mich in guten Stunden erreichen, und die ich mir [...] als 'Quanten' zu bezeichnen angewöhnt habe. Wo immer ich gehe, stehe, sitze, liege oder fliege, rast, flattert, wedelt, taumelt, fegt und schwebt so viel poetischer Leuchtstoff auf meinem inneren Wahrnehmungsschirm vorbei, daß ich ihn in der Eile weder verbinden noch zur Ordnung rufen kann, und den ich [...] in diesem vorläufigen Zustand einer ersten Anwehung festzuhalten versuche.¹⁷

Solche „Anwehung“, solcher „Einfall“ steht am Anfang des Gedichts:

Der Einfall ist die kleinste belebte Einheit des Gedichtes, fraglos seiner selbst sicher und doch zugleich der Ausdruck universaler Fassungslosigkeit. Als Lichtblick [...] spiegelt er die Gereiztheit des Subjektes an einem bestimmten Zeitpunkt und einer bestimmten Stelle [...], wobei allein der bewegende Moment die Flugbahn der Gedanken vorgibt und ihnen ihre unverwechselbare Gelegenheitsfarbe verleiht. An ihrer flüchtigen Verlaufsform gibt es im Nachhinein meist gar nicht mehr viel zu verbessern: Was sie auszeichnet vor einer Welt geschlossener Systeme [...] ist ja gerade ihre unüberlegte Sprunghaftigkeit, Leichtfertigkeit und Treffsicherheit – sie schlenkern so hin und sitzen. Woran wir uns

16 Vgl. RÜHMKORF, *Selbst III/88...* Rühmkorf hat dieses Gedicht als ein wahrer Vortragskünstler bei der Verleihung des Walter Hasenclever Literaturpreises 1995 an ihn in Aachen einem stauenden Publikum nahegebracht.

17 RÜHMKORF, *Selbst III/88...*, 0716f.

freuen sollten, ist ihr mit Kunst allein nicht zu erwirkender Improvisationsgeist, der ihnen bleiben muß auch wo sie sich mit unseren staats- und hüttenbildenden Kulturidealen nur schwer zusammenspannen lassen.¹⁸

Diese Poetologie beschreibt auch den im Gedicht *Am grünen Hang entlang* dargestellten poetischen Prozess vom ersten Einfall, dem bewegenden Moment, über die flüchtige Verlaufsform der Gedanken und ihrer sprachlich realisierten Sprunghaftigkeit, Leichtfertigkeit und Treffsicherheit bei der Auswahl bereits vorliegenden Materials bis zum unerwarteten ästhetischen Höhepunkt und der abschließenden Lehrmeinung.

Das Gedicht ist in vier Abschnitte, vier ungleiche „Strophen“ zu 6, zweimal 9 und 3 Zeilen gegliedert, in freien reimlosen Versen nach Art der *vers libres* mit syntaktisch gebotenen Abweichungen vom jambisch/trochäischen Metrum. Am Anfang des ersten Abschnitts steht der Ausruf des Erstaunens über das Naturschöne des grünen Hangs, an dem der Weg des täglichen „Gang Elbe“ vorbeiführt. Der Ausruf wird bekräftigt durch die noch ausführliche Wiederholung. Im Tagebuch-Eintrag vom 11. 2. 1990 findet sich sogar eine lehrsatzmäßige Bestätigung für das „Ach“: „Dichtung: immer neue Ausrufe des Erstaunens finden.“¹⁹ Wie der Dichter auf die Wiederholungsfigur verfallen ist, kommt ihm selbst merkwürdig vor. Er erklärt sie im Tagebuch (29. 5. 1990) mit einer unbewussten musikalischen Assoziation:

Eigenartig, wie auch bei derart avancierten Stücken letzten Endes die Wiederholung die Musik macht und die alte Liedfolie durchschlägt: ‘Schöner grüner/ schöner grüner Jungfernkranz’: der Chor der den Brautkranz bindenden Mädchen aus Carl Maria Webers romantischer Oper „Der Freischütz“.²⁰

Auch für die folgende Aufzählung von Blumen und Kräutern kann sich der Autor auf vielfach Vorformuliertes stützen. Das Tagebuch wie auch der Materialteil zu *Selbst III/88* hält eine Vielzahl von namentlich benannten Blumen, Wiesengewächsen und Sträucherarten fest, als Bilder von Schönheit und Vergänglichkeit im Kreis der Jahreszeiten:

16. Mai Oev. auf und ab. Wie früh die Natur sich in diesem Jahr zu Gehen anschickt: Glyzinien verblüht – Ginster hinflackernd – Schwertlilien mit jedem Tag etwas schrumpfliger, obwohl herrisch noch im Ver-

18 Ebd., 0717.

19 RÜHMKORF, *TABU I...*, 216.

20 Ebd., 289.

scheiden und jedes Blütenblatt nachleuchtend von dem 50-Millionen-van Gogh-Triumph bei Sotheby. Akelei im Vergleich fast Klimbim.²¹

Im Jahr zuvor (24. 4. 1989) hatte er überlegt, wie eine „Augenlösung“ der Verschriftlichung von Blumen aussehen könnte: „Was mir vorschwebt, ist eine Augenlösung, die das Sinnbild zurückholt und einen vorgestellten Blütenwirbel als Letternspirale in die Fläche plättet.“²²

Die im Gedicht als schön empfundene Natur wird als „im Gegensatz“ zum Betrachter stehend gesehen, der nicht nur aufgrund seines Reflexionsvermögens außerhalb steht, sondern dazu in der politischen Situation seit 1989 keinen festen Halt findet: „Kann bei dem herrschenden Bodenfließen überhaupt keinen festen Punkt im Gelände mehr ausmachen. Alles rutscht. Auch der eigene Glaubensgrund unter den Füßen.“²³ Gewissheit gibt einzig das Bild vom schönen grünen Hang, das auf etwas Geheimnisvolles und nicht darstellbar Identisches verweist: die ästhetische Erfahrung.

Warum das so ist, erläutert der zweite Abschnitt im sprichwörtlichen Bild vom Wanderer, der sich „Straßen“, seinem Lebensweg, zwar nicht ohne Vorbehalte, anvertraut hat, nun aber erkennen muss, dass er in die „Irre“ gegangen ist und im „Dreck“ der Zivilisation stecken zu bleiben droht, bis er selbst zu „Dreck“ werde, von der Erde genommen zur Erde zurückkehre. Das zum sehnsuchtsvollen „Ach“ fähige Ich weist die lärmenden Scheinfreuden der Gegenwart ab – „vom Dreck ergriffen steht die Menge da“, heißt es schon im Material zu *Selbst III/88*.²⁴ *Das Ich will stattdessen bei seiner ästhetischen Anmutung verweilen, sich gleichsam am 'grünen Hang' hochziehen, obgleich Anwandlungen von Trauer über die Vergänglichkeit von Schönheits- und Identitätserfahrungen es ablenken wollen. Das Tagebuch kennt solche Versuchungen, der Trauer nachzugeben: „Gang Elbe und die Verlockung, in Zukunft alles nur noch von einer gewissen ironischen Gleichgültigkeitswarte her zu betrachten.“*²⁵ *An anderer Stelle spricht Rühmkorf von „Wehmut in den Augenwinkeln“,*²⁶ *will für ästhetische Erfahrungen empfänglich bleiben. Er weiß, dass die Schönheit „immer wieder neu erfunden werden – aus dem Dreck gezogen“ werden müsse, und das sehe man ihr auch an.*²⁷

Der dritte Abschnitt hebt das Problem der Hindernisse des poetischen Schaffens auf eine grundsätzliche Ebene. Rühmkorf hat sich dazu einer Notiz aus dem Material zu *Selbst III/88* bedient, dort heißt es: „Ins Nichts schaffen können nur

21 Ebd., 281f.

22 Ebd., 41. (24.4.1989).

23 Ebd., 164. (16.12.1989). – Vgl. auch Ebd., 167. Hier Rühmkorf von „weltpolitischen Bodenfließen“ spricht.

24 RÜHMKORF, *Selbst III/88...*, 0147.

25 RÜHMKORF, *TABU I...*, 140.

26 Ebd., 215.

27 Ebd., 158.

Götter, die keinen Begriff von sich haben.”²⁸ Er hat diesen Eintrag für das neue Gedicht freilich leicht abgewandelt und „Götter” durch „Göttinnen” ersetzt: vermutlich unter dem Eindruck einer durch die Tagebuch-Aufzeichnungen geisternden realen Gestalt, der Flötenschülerin Tibia, die in ihrem naiv-spontanen, gänzlich unreflektierten sprunghaften Verhalten vom Dichter bewundert wird. Er charakterisiert sie als „Eine Kunstfigur, halb Lindner-Heroine, halb Golden Delicious, bei der ich nicht weiß, wo die Kunst in Natur oder die Natur schon wieder in Kunst übergeht.”²⁹

Anders als göttliches Schaffen ins Nichts hinein ist der Dichter an sein Reflexionsvermögen gebunden, er kann, ja muss sich am „Erdenstoff” seiner Gedichtentwürfe wie an einem grünen Hang „entlanghangeln”, mit wachen Augen, bis der schöpferische Augenblick, der „Geistesblitz” da ist, die neue „Blume” gefunden ist, in der Wirkung für ihn vergleichbar mit einem „scharfen Brandy”, eine belebende Erleuchtung, die wie ein Sonnenstrahl den Gemütszustand schlagartig verändert von Trauer zum Ausdruck von Freude, einem Glücksgefühl über die Erfahrung von Schönheit. Grammatisch gesehen verwendet der Dichter hierzu eine *Wenn-Dann*-Konstruktion und ersetzt das erwartbare *Dann* durch drei Punkte, die das Unsagbare, nicht Darstellbare der Erfahrung von Ganzheit und Einheit andeuten.

Der vierte Abschnitt greift auf die von Rühmkorf zuvor schon vielfach artikulierten Absage an rationale Erklärungsversuche von ästhetischer Erfahrung zurück. So finden wir im Material zu *Selbst III/88* auch die Vorlage für die drei letzten Verse des Gedichts: „Jaja, jetzt gehen wir langsam über in einen Bereich, wo die Kultur nicht mehr zuständig ist und die Kritik ihr Recht verloren hat.”³⁰

Zum Bereich der „Kultur” rechnet Rühmkorf auch die Literaturwissenschaft, der er vorwirft, das Wesen der Dichtkunst zu verkennen. Jedes Gedicht, so Rühmkorf im Tagebuch, tritt zunächst „als ein Liebendes, Werben-des unter die Menschen, um dann augenblicklich unter die Pharisäer und Schriftgelehrten zu fallen.” Natürlich könne der Dichter sie nicht davon abhalten,

...einem Unfug nachzugehen, den sie für Wissenschaft halten: eine unbekannte Erscheinung mit von außen über sie verhängten Netzen, Rastern, Folien zu bedecken: früher Marx, Adorno, Benjamin, heute Nietzsche, Lacan, Derrida, Bourdieu, mit dem Erfolg, daß die belehrten Studenten sich schon auf dem Vorweg in diesen Maschendraht

28 RÜHMKORF, *Selbst III/88...*, 0220.

29 RÜHMKORF, *TABU I...*, 183.

30 RÜHMKORF, *Selbst III/88...*, 0253. Vgl. ebd., 0252 und 0297.

verfangen und ihre Erkenntnismühen sich im Kampf mit den vorgeschobenen Tarnbezügen aufbrauchen.³¹

Dass auch die Literaturkritik ihrem Gegenstand, dem Gedicht, nicht gerecht wird, hat Rühmkorf im Tagebuch wiederholt ironisch, aber auch zornig abgestraft, vor allem die Selbstgefälligkeit der Kritikerzunft:

Lauter selbstherrliche Condottieri, die einem Zug zur Billigunterhaltung folgen, den sie selbst als demokratischen Populismus verstehen. Kein Organ für das, was Kunst in der Kunst ist, sondern nur für den Nebelring aus Gerede drumrum.³²

Hart urteilt er vor allem über die populäre Fernsehschau „Literarisches Quartett“ und ihre Theatraliker Marcel Reich-Ranicki und Helmut Karasek.³³

Fassen wir zusammen: Was als melodisches Naturgedicht begann, hat sich im Fortgang der drei folgenden Versgruppen aus bereits vorhandenem, klug ausgewähltem Versmaterial zu einer kleinen Poetik verwandelt. Der Dichter stellt über eine Allegorisierung des „grünen Hangs“ ein Verfahren dar, das, wie dargelegt, in scheinbar „unüberlegter Sprunghaftigkeit, Leichtfertigkeit und Treffsicherheit“ zu einer neuen ästhetischen Erfahrung führt, im beklagten „weltgeschichtlichen Bodenfließen“ einen Gehalt verspricht und gegenüber den Zumutungen der etablierten Kultur und Literaturkritik für sich einen „rechtsfreien Raum“ beansprucht.

III. „Landschaftliches Lehrgedicht“

Mit dem Untertitel des Gedichts weist Rühmkorf auf die Gattung, der er sein Gedicht zurechnet. Das „Lehrgedicht“ gehört in neuerer Zeit zu den Literaturgattungen, die der Bewegung der Aufklärung seit dem frühen 18. Jahrhundert u. a. dazu diente, die Fortschritte der Naturwissenschaft mit der jüdisch-christlichen Schöpfungslehre in Einklang zu bringen.³⁴ Vor dem Hintergrund der theologischen und philosophischen Diskurse zu diesen Fragen entstand eine physikotheologische Naturdichtung, die durch genauere Beobachtung einzelner Pflanzen und Tiere die Größe und das wunderbare Wirken des Schöpfergottes zu erweisen suchte. Dazu wählte man metrisch freiere, aus

31 RÜHMKORF, *TABU I...*, 20.

32 Ebd., 208f.

33 Ebd., 216. – Vgl. unten Kap. IV.

34 Paul MICHEL, *Physikotheologie: Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform* (Zürich: Buchhandlung Beer, 2008), 80–86.

dem barocken Alexandrinervers abgeleitete Formen.³⁵ Dieses Genre hat in deutscher Sprache der Hamburger Jurist und Dichter Barthold Heinrich Brockes (1680–1747) begründet.³⁶ Sein im Zeitraum von 1721 bis 1748 in neun Bänden erschienenes Werk „Irdisches Vergnügen in Gott“ beschreibt im einzelnen Gedicht aus frommer Ich-Perspektive einen überraschend wahrgenommenen Naturgegenstand, versenkt sich dabei ins kleinste Detail, um daran, Freude und Dankbarkeit empfindend, die Größe des Schöpfers zu preisen. Dies gelingt ihm in einer reichen, verständlichen Sprache im Parlando-Stil: im gereimten, syntaktisch freien, ungezwungenen Madrigalvers.³⁷

Peter Rühmkorf hat das Gedichtwerk von Brockes bereits in seinen Anfängen als Lyriker für sich entdeckt und parodierend-kritisch in die Nachkriegsgegenwart versetzt: 1959 erschien seine erste Lyriksammlung unter dem Titel *Irdisches Vergnügen in G. 50 Gedichte*.³⁸ *Die Physikotheologie ist ihm freilich abhandengekommen; Himmel abgespeckt* heißt gleich das erste Gedicht, er stellt sich „mit der Erde auf guten Fuß“. ³⁹ Im Titelgedicht *Irdisches Vergnügen in G* wird „nichts mehr ausgehandelt.“ Das Ich erfährt „die Welt im eigenen Fall“, die Fahrt des Lebens sei „mit Fliegern, Fröschen und Rosen zur Neige getetzt“. ⁴⁰ Das ist eine Absage an Brockes und dessen fromme Belehrung über den in der Natur aufscheinenden Schöpfergott. Im Gedicht *Um die Bestände zu überprüfen* ist die Verweigerung des Gottesbezugs offensichtlich:

Hut ab vor der Schöpfung! Hinein ins Unaussprechliche!
Der sich beteiligt, will nicht bekennen.
Von Erde genommen, wer widerlegte mich?⁴¹

Gleichwohl verweist sein Gedicht *Am grünen Hang entlang*, 30 Jahre später und abgeklärt, immer noch zurück auf die Lehrdichtung von Brockes. Dem Ungläubigen, am Gang der Weltgeschichte Verzweifelten des ausgehenden 20. Jahrhunderts ist die Natur immer noch „schön“ und fasziniert den Betrachter in ihrem Wachsen wie im Welken. Im Fundus zu *Selbst III/88* finden sich

35 Uwe K. KETELSEN, *Die Naturpoesie in der norddeutschen Frühaufklärung* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1974). Vgl. MICHEL, *Physikotheologie...*, 163–71.

36 Harald STEINHAGEN und Benno von WIESE, Hrsg., „Barthold Heinrich Brockes“, in *Dichter des 17. Jahrhunderts* (Hamburg–Berlin: E. Schmidt, 1984), 839–51.

37 Vgl. Dieter BREUER, *Deutsche Metrik und Versgeschichte* (München: Fink, 1981), 62–64. – Johann Christoph GOTTSCHED, *Versuch einer kritischen Dichtkunst. Photomechanischer Nachdruck der 4. Aufl. Leipzig 1751*. (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1962), 692–95.

38 Peter RÜHMKORF, *Irdisches Vergnügen in G. 50 Gedichte* (Reinbeck: Rowohlt, 1959). Ich zitiere aus der Lizenzausgabe: Peter RÜHMKORF, *Irdisches Vergnügen in G. 50 Gedichte* (Leipzig: Faber & Faber, 1997).

39 RÜHMKORF, *Irdisches Vergnügen...*, 1997, 9.

40 Ebd., 10.

41 Ebd., 44–46.

folgende Notate: „Die erloschenen Lupinen am Hang – Goldraute verrostet – paar abgerissene Ahornhände ohnmächtig an den Taxus geklammert“, „Sonnenblumen: zehntausend morgenländische Schönheiten soweit das Auge sich ausließ, nun blicklos nach Osten starrend, schwarze Fechtermasken leergepickt“, „Goldraute, Wundklee, Königskerzen, Sonnenblumen, ein goldener Flächenbrand“: immer noch wie bei Brockes die Bewunderung von irdischen Schönheit, diese aber absolut gesetzt ohne Gottesbezug.⁴²

Auch im Tagebuch notiert der Dichter nach Elbgängen und auf Lesereisen vielfach Blumen und Sträucher mit ihren Namen: „Erste Krokusse, mit aufgerissenen Geschlechtsorganen [...] eine kleine zusammengedrückte Herde: violett, gelb, sandfahl, mit haarrißfeinen lila Längslinien.“ – „Das zu früh sich entfaltende Jahr: Perlhyazinthen und Buschwindröschen bereits am Verblühen, Flieder vorm Aufbrechen, Seidelbast auch schon mit grünen Früchtelchen.“ – „Nun die Fahrt durch die leere Stille des Sommers. Feines frisch aufgeschäumtes Gekrümel von Geisblattblüten, Labkraut, Kälberkopf und Holunderdolden, als kilometerlange weiße Fahne hinter uns her.“ – „Bei Gang an verblühenden Rhododendren entlang sogleich verwandtschaftliches Rühren. Eine eben noch hellviolette Schöne am Fuß der Himmelsleiter in nur wenigen 5–6 Tagen eine schwarzbraune Witwe.“ – „Gang durch die schweinschwüle Luft, im Geschwindschritt an 7 Sorten Rosen entlang, einige wie aufgedreht, andere bereits kurz vorm Verschäumen.“ – „Wie sich die Blumen in die Jahreszeiten teilen, eine Absprache ihrer Geschlechtsorgane: nach den Rhododendren nun in allen Gartenparzellen die schwellenden morbiden Hortensien, nach dem Rittersporn die hochaufgeschossenen Stockrosen, fest und stolz und in den gewagtesten Designerfarben.“⁴³

Solche Sensibilität für die Blumen ließe sich der über Jahrzehnte fortwirkenden Schulung an den Lehrdichtungen von Brockes zuschreiben, wenn sie auch ohne dessen empfindsamen Rückschluss auf den Schöpfergott verbleiben. Man vergleiche die Brockes-Gedichte *Blumenlehre* und *Die redende Blume*, dessen Lehrgedichte *Die Rose*, *Die Kaiser-Krone*, *Die Schnee- und Krokusblume*, *Das Blümchen Jelänger Jelier*, *Das unverhoffte Grün*, *Der weiße Rosen-Busch*, *Die Trauben-Hyazinthe*, *Blühende Pfirschen und Apriosen*.⁴⁴

Auch der Vergleich mit der Sonne im Gedicht *Am grünen Hang entlang* scheint wie die Aufzählung von Blumen auf Rühmkorfs Brockes-Lektüre zurückzu-

42 RÜHMKORF, *Selbst III/88...*, 0326, 0355, 0361.

43 RÜHMKORF, *TABU I...*, 221, 253, 283, 287, 303, 308.

44 Benutzte Ausgaben: Barthold Heinrich BROCKES, *Auszug der vornehmsten Gedichte aus dem von Herrn Barthold Heinrich Brockes in fünf Theilen herausgegebenen Irdischen Vergnügen in GOTT, mit Genehmhaltung des Herrn Verfassers gesammelt und mit verschiedenen Kupfern ans Licht gestellt. Hamburg Bey Christian Herold. 1738.* (Stuttgart: Metzler, 1965). Hier die Gedichte S. 109, 61, 60, 57, 71, 81, 88. – Barthold Heinrich BROCKES, *Gedichte*, hg. von Adalbert ELSCHENBROICH (Stuttgart: Reclam, 1982). Die Gedichte „Blumenlehre“, „Die Schnee- und Krokusblume“, „Das Blümchen Jelänger Jelier“.

weisen. Bei Brockes hat die Sonne eine alles überragende Bedeutung für das „irdische Vergnügen“. Sein Lehrgedicht *Die Sonne* in 72 Strophen zeigt einen empfindsamen Beobachter, der nicht müde wird, ihre Herrlichkeit und Schönheit zu preisen: „Alle Schönheit dieser Erden / Muß dir zugeschrieben werden.“⁴⁵ Brockes kommt einem modernen Leser auch insoweit entgegen, als er hier den Gottesbezug zunächst nur beiläufig erwähnt. Emphatisch rühmt er die Sonne als den Ursprung des Lebens:⁴⁶

Ursprung der Belebungskräfte!
Ausfluß aller Geistigkeit!
Brunnquell aller Zeugungs-Säfte!
Feind von aller Dunkelheit!
Deine Macht weis uns zu geben
Wesen, Wärme, Licht und Leben.
Kraft, die was sie zeugt, erhält!
Himmelsauge, Hertz der Welt!

Neben der Bedeutung der Sonne für die Entstehung des Lebens und des Geistes setzt sich Brockes auch mit ihrer astronomischen Stellung in der Unendlichkeit des Alls und dessen unzählbaren Sonnensystemen auseinander. Abschließend stellt er sich einen Beobachter im Weltraum vor, der angesichts „solcher Lichter Gröss’ und Breite, Gluht und Glantz“ nur noch staunend ausrufen kann: „O Gott, es rühme Dich Alles alles ewiglich!“⁴⁷ Die Bedeutung der Sonne auch für das alltägliche Leben stellt Brockes in weiteren Gedichten vor, so auch im Gedicht *Vermehrung Vergnüglicher Tage*, dessen erste Verse lauten:⁴⁸

Bey aufgeklärter Luft, im warmen Sonnen-Strahl,
Spricht mancher Mensch noch wohl einmal:
Heute ist das Wetter schön!

Brockes schließt die Mahnung an, dass die meisten Menschen dann aber den weiteren Tag „ungefühl’t“ verstreichen lassen, anstatt sich an desselben „Pracht und der Sonnen-Schätzen“ zu erfreuen. Rühmkorf spricht im Tagebuch im Falle eines vertanen Tages von einem „Untag“.

Auch er widmet in den Tagebucheinträgen des Jahres 1990 der Sonne besondere Aufmerksamkeit, nicht nur zu Tagesbeginn: 3. 1. „Ziemlich steifes

45 BROCKES, *Auszug der vornehmsten Gedichte...*, 180–204, hier 181, Strophe 3.

46 Ebd., 184, Strophe 12.

47 Ebd., 204, Strophen 71–72.

48 Ebd., 205f.

Licht, weiß – gelb – rot, wie erfroren [...] Um 16.00 Uhr die Sonne wie eine Khaki-Frucht – eine weltentrückte künstliche Sache.” – 16. 3. „Eine emphatische Sonne über der leeren Morgenstadt.” – 29. 3. „Frühe Sonne und unausgeschlafen reingeblinzelt, trotzdem vergleichsweise munter.” – 6. 4. „Schöner Tag, Sonne, Ostwind, Balkon”. – 23. 5. „Sonne, Balkon”. – 4. 6. „Sonnendurchbruch”. – 21. 6. „Teils Sonne teils tieffliegende Wolken, wie an Bühnenfäden vorübergezogen”. – 29. 6. „Stiller Tag, Sonne”. – 14. 8. „Gedämpfte Sonne wie hinter Seidenpapier”. – 23. 8. „Später Elbe, Ebbe, ablandige Winde und Sonne als kilometerlanger Rotstiftstrich unter einen Untag gezogen”. – 26. 8. Grauer Dunst [...] Erst gegen Mittag hat sich die Sonne dann endlich durchgewühlt und die Ratio durch den Tablettennebel”. – 29. 9. „Herbstsonne, okker bis zinnober”. – 22. 10. „Ließ mich bei Sonne und kühlem Wind durch den Altonaer Rathauspark wehen.”⁴⁹

Wenn also der Dichter im Gedicht *Am grünen Hang entlang* den dritten Abschnitt mit einem Sonnen-Vergleich abschließt, bezieht er sich einerseits auf eigene alltägliche Erfahrungen, andererseits aber auch wie bei den Blumen auf Anregungen durch Brockes, der ihn auch auf die gemütherhellende Kraft der Sonne aufmerksam gemacht hat: „Alles wird mit Lust erfüllet, / Wenn sich zeigt dein güldner Schein.”⁵⁰

Für ein „landschaftliches Lehrgedicht” im engeren Sinne hat Brockes zahlreiche Beispiele geliefert, so seine *Betrachtung einer sonderbar-schönen Winter-Landschaft*,⁵¹ *die Betrachtung der Veränderung der Zeiten, samt dem Nutzen und der Lustbarkeit derselbe*,⁵² *Betrachtung des Mondscheins in einer angenehmen Frühlings-Nacht*,⁵³ *Die, durch eine schöne Landschaft in der Luft, vermehrte Schönheit einer irdischen Landschaft*,⁵⁴ *Die auf ein starkes Ungewitter erfolgte Stille*⁵⁵ oder *Ein nebligtes und schlackriges Wetter*.⁵⁶

Rühmkorf hat sich zwar bewusst, ja ostentativ in die Tradition dieser Gattung gestellt, aber er gibt ihr ein anderes, ausschließlich „irdisches” Ziel. Das Wort „Gott” auf dem Höhepunkt unseres Gedichts ist nur noch eine nichts mehr besagende Floskel, eine leere Redewendung. Seine Betrachtung gipfelt, wie gesagt, in einer ästhetischen Erfahrung, im überraschenden Auffinden von Schönheit, die über Räsonieren nicht zu erreichen ist.

Dass übrigens dem Autor 1990, als das Gedicht Am grünen Hang entlang entstand, die Gedichte von Brockes immer noch gegenwärtig sind, zeigt ein

49 RÜHMKORF, *TABU I...*, 184, 239, 246, 252, 285, 292, 300, 304, 354, 373, 407, 439.

50 BROCKES, *Auszug der vornehmsten Gedichte...*, 190, Strophe 29.

51 Ebd., 458–62.

52 Ebd., 593f.

53 Ebd., 660–70.

54 Ebd., 143–47.

55 Ebd., 270–76.

56 Ebd., 361–66.

Tagebucheintrag vom 9. 4. 1990. Dort kommentiert er ironisch einen Fernseh-Clip mit einer Anspielung auf Brockes' Gedicht *Der lehrende Schmetterling*. Er schreibt: „*Irdisches Vergnügen in Gott*: Ein Schmetterling auf einem schlafenden Python, der gerade einen Junghirsch verschlungen hat.“⁵⁷

IV. Die Widmung

Von Rühmkorfs spontanem Entschluss, das soeben fertiggestellte Gedicht *Am grünen Hang entlang* dem Literaturkritiker Marcel Reich-Ranicki zu widmen, war schon die Rede, auch von seiner Befürchtung, mit der behaupteten Nicht-Zuständigkeit der Literaturkritik für Phänomene des dichterisch Schönen den zu Ehrenden zu kränken. In der Tat hat Rühmkorf sich immer wieder, meist hinter Scherzen versteckt, mit dem Jahrzehnte lang führenden Literaturkritiker und dessen apodiktischen Urteilen auseinandergesetzt, gerade auch in den Jahren der Tagebücher 1989–1991.

Im Tagebucheintrag vom 26. August 1990 schildert er die erste Begegnung mit „MRR“:

Kann nicht auf den Tag, nicht einmal aufs Jahr genau mehr sagen, wann ich MRR kennenlernte. Wahrscheinlich begegneten wir uns zuerst bei Rino Sanders (Rowohlt), der in den späten 50er und frühen 60er Jahren einen privaten Jour fixe unterhielt, wobei sich ihm [MRR] Lobendes über meine Gedichte allerdings nie entringen wollte. Deutlicher erinnere ich mich an eine kleine Dissonanz im August 73, als Joachim Fest gerade seine Hitler-Biographie veröffentlicht und ich ihm in einer „konkret“-Rezension mit dem Titel „Eine Festschrift für Hitler“ geantwortet hatte, was den frisch von der „Zeit“ zur „FAZ“ übergewechselten Ranicki dann zu einigen Unmutsäußerungen nach Lehnsmannsart hinriß. Rief mir zur Begrüßung auf einer Premierenfeier [...] von einem mit Fest geteilten Zweimannsofa zu: ‘Alles Blödsinn – vollkommener Blödsinn!’, was aber damals durchaus noch zum Kommang gehörte und keinen großen Geist genierte. Meine quer durch den Festraum zurückgetrötete Antwort fiel sogar noch um ein paar Prozente ungalanter aus: ‘Sie sind ja vollkommen besoffen!’ Heute, wo ein sogenannter Historikerstreit ganz andere Fronten aufgerissen hat als die seinerzeit vorhersehbaren, und der Literaturpapst nur noch ein bescheidenes Avignon neben dem Frankfurter Hellerhofhaus un-

57 RÜHMKORF, *TABU I...*, 254. – Brockes, *Auszug der vornehmsten Gedichte...*, 240f: „Der lehrende Schmetterling“.

terhält, möchte man ihn schon gern einmal an gewisse Zusammenhänge von Ahnung und Gegenwart erinnern.⁵⁸

Wie verschiedene Tagebucheinträge zeigen, pflegte Rühmkorf auch weiterhin ein auf Distanz bedachtes Verhältnis zum geehrten Ranicki. Anlässlich des Dichters Lesung vor der Frankfurter jüdischen Gemeinde am 8. Mai 1989 äußert er sich ironisch über Ranicki allzu lange beherrschende Rolle im Literaturbetrieb. Ranicki sei

ein Renegatenmacher, der versucht, schwankend gewordene Sozialisten/Kommunisten im Sinne seiner eigenen Biografie zu knicken und sie über FAZ-Beiträgerschaft und Preiszuwendungen auf den rechtsliberalen Tugendpfad zu lenken.

Ironisch zählt er die umerzogenen Schriftsteller auf: „So früher bereits Erika Runge, Martin Walser, Erich Fried, Franz Xaver Kroetz, Peter Maiwald, Ulla Hahn – und natürlich auch mich.“⁵⁹ Ein ihn mitreißender Radiovortrag von Walter Boehlich über Heinrich Mann am 20. Juli 1989 gibt ihm Gelegenheit, Ranickis einseitige Bewertung der Brüder Mann scharf zu kritisieren: Er habe noch nie verstanden,

welcher Inkubus Ranicki eigentlich reitet, den Graben zwischen den Brüdern immer wieder neu aufzureißen. Er schnappt nach Schatten, verbellt Gespenster, die ihm zu folgen scheinen wie unliebsame Erinnerungen an seine eigene kommunistische Vergangenheit. Ein Exorzist, der nicht merkt, wie sehr man ihm den Besessenen ansieht.⁶⁰

Zwar lässt sich der Dichter die „gelegentlichen Großmutsanwandlungen“ Ranickis gegenüber seinen Gedichten gefallen,⁶¹ aber der Tagebucheintrag vom 19. November 1989 markiert dann doch den „Graben“ zwischen dem Poeten und dem Kritiker:

So[nntag] 19. Nov, TV ‘Stammtisch’ mit u.a. MRR, der recht selbstherrlich kräht und staatsanwaltlich über die Ränge der deutschen Gegenwartsliteratur verfügt. Erklärt von seinem Glashaus aus Christa Wolf und Stephan Hermlin zu bloßer Makulatur, was mir mit literari-

58 RÜHMKORF, *TABU I...*, 374f. – Vgl. auch Marcel REICH-RANICKI und Peter RÜHMKORF, *Der Briefwechsel*, hg. von Christoph HILSEN und Stephan OPITZ (Göttingen: Wallstein Verlag, 2015).

59 RÜHMKORF, *TABU I...*, 34.

60 Ebd., 73f.

61 Ebd., 154.

scher Kritik nicht mehr viel, mit Exkommunikation und Schauprozessen schon sehr viel mehr zu tun zu haben scheint. – Moral? Eine Machtfrage. Ein Gedanke, den heute schon niemand mehr vorzubringen wagt. Marcel Reich Ranietzsche.⁶²

Noch weniger Verständnis bringt Rühmkorf für Ranickis Fernsehunterhaltungssendung *Literarisches Quartett* auf:

Mo 12. 2. [1990] Abends 'Literarisches Quartett', und Ranicki klappert mit seinem Cromarganbesteck. Seine Göttin die Unterhaltsamkeit, aber es ist die Seichtigkeit, der er opfert. Karasek, diesmal etwas eunuchial verquollen, ebenfalls das Wissen oben ganz flach gestapelt: Namen, Daten, Titel, Verquickungen – Verstrickungen, Plots, alles sicher im Griff und sogar beeindruckend bühnensicher präsentiert (was ich beides nicht brächte) – aber, natürlich, man fragt sich. Als Restrisiko gerade eben noch die Löffler, obwohl ihr scheinpikiert Schmolmund mir wieder mal als Rolle auffiel. Versucht, sich mit tief von unten her heraufgeholten Augenaufschlägen kokett von Ranicki abzusetzen: ach, Gott, der nun wieder!⁶³

Das Weitere zu ihrer Beziehung ist bereits gesagt. Das Geburtstagsgedicht *Am grünen Hang entlang* konfrontiert noch einmal die Literaturkritik mit dem von ihr uneinholbaren Kunstschönen. Es ehrt versöhnlich den Großmeister der Kritik und mahnt ihn doch zugleich.

Along the Green Slope: On a Birthday Poem by Peter Rühmkorf

This study examines the genesis, structure, and poetic implications of Peter Rühmkorf's poem *Am grünen Hang entlang* (Along the Green Slope), which was composed in 1990 and dedicated to literary critic Marcel Reich-Ranicki on his 70th birthday. Drawing extensively on Rühmkorf's personal diaries and working materials, the analysis reveals the poet's creative process amidst political upheavals, personal challenges, and aesthetic reflection in post-reunification Germany. The essay positions the poem as a modern adaptation of the Enlightenment-era *Lehrgedicht* (didactic poem), referencing Barthold Heinrich Brockes while radically detaching from its theological foundations. The "green slope" becomes a metaphorical site for aesthetic experience that resists rational explanation and literary criticism.

62 Ebd., 141.

63 Ebd., 216.

HARAMZA KRISTÓF

Tiszta tekergő

A flâneur jellegzetes vonásai Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci iffúsága* című kisregényében

Bevezetés

Egy hős megszületése sohasem magától értetődő jelenség. Főként akkor nem, ha közben a körülvevő közeg reakcióit és azoknak a hőshöz kötött elvárásait is számba vesszük. Sorra fogalmazódnak meg a színre lépő alakkal kapcsolatos kérdések: ezeknek a feltevéseknek egy része az illető előéletére vonatkoznak. Honnan származik? Miket cselekedett eddig? Mennyire felelnek meg mostani nézetei a korábbi gondolkodásmódjának? Menekülésből vagy meggyőződésből érkezett hozzánk? Ezt követik a jelenbéli, az identitás számára talán legfajszínűsőbb kérdések: mitől más ő, mint mi? Milyen tulajdonságai teszik őt hőssé? Mennyiben képviseli a mi akaratomkat, szokásainkat és vágyainkat? S így a jövőt érintő felvetésekig is eljutunk: milyen tervei vannak? Mit fog csinálni? Meddig bírja az esetleges gyűrődéseket, elutasításokat, a szégyent és más kínokat? S mit kezd magával és a közegével, ha egyszer eléri céljait? Megváltoztatja a számunkra már ismert személyiségét a pénz, a hatalom, vagy ugyanaz marad, akit eddig megismertünk? Ilyen és ehhez hasonló kérdéseken és dilemmákon esnek át az elbeszélt főhősök.

Kakuk Marci esete több szempontból is különleges. A szegény rétegből származó csavargó színrelépésével kezdődik meg Tersánszky Józsi Jenő egyik leghíresebb regényciklusa, hét kisregény és egy rövidebb bevezető elbeszélés¹ epizodikus füzére. A főszereplő tehát együtt születik meg a róla szóló történetmondással.² Az elbeszélés pedig nem áll meg egy epizódnál, hanem tovább folyik, aminek köszönhetően két vonatkozásban is megerősítést kapunk: egyrészt Schöpflin Aladár felvetésére, jelesül, hogy Kakuk Marci ihletett alakja az epizódok egymásutániséga folytán válik az olvasó bensőbb ismerősévé, barátjává.³ Másrészt az ebből is fakadó szerzői ambícióra is választ kapunk, tudniillik,

* A szerző doktorandusz-hallgató a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában.

1 Az 1966-os teljes kiadás szerint: *Ruszka Gyuriék karácsonya* (elbeszélés: 1913), *Kakuk Marci iffúsága* (1922), *Az amerikai örökség* (1941), *Kakuk Marci a zendülők közt* (1934), *Kakuk Marci vadász-kalandja* (1934), *Kakuk Marci hősszínész* (1935), *Kakuk Marci kortesúton* (1937), *Annuska* (1941).

2 Vö. Paul RICOEUR, „Az én és az elbeszélt azonosság”, ford. JENEY Éva, in *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 373–411 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 377.

3 Vö. SCHÖPFLIN Aladár, „Tersánszky”, in *Virgonc szavak virgonc királya: In memoriam Tersánszky*

hogy miért is folytatta Tersánszky – a Nyugat akkori főszerkesztőjének, Osváth Ernőnek minden lebeszélési szándéka ellenére – egyik legismertebb hőse sorsának bemutatását. Ez utóbbira Ricoeur elemzésében, az általa idézett Frank Kermode *The Genesis of Secrecy – On the Interpretation of Narrative* című 2006-os munkájának axiómájával adhatunk magyarázatot: „[...] ahhoz, hogy kialakítsunk egy jellemet, többet kell mesélnünk.”⁴ Marci tehát elnyúlhatatlan karakter, aki a fentebbi kérdéseken úgy oson végig, hogy az őt megismerő közeg (feltéve, hogy több időt és kalandot él át vele) önkéntelenül is kapcsolódik hozzá.

Elemzésemet elsősorban irodalmi és társadalmi aspektusból közelítem meg, így igyekszem bemutatni és felvázolni a főhős alakját. Ami tehát Kakuk Marcit illeti, szót kell ejtenünk a szegénylegény városi típusáról, a *flâneur* jelenségéről.⁵ Charles Baudelaire írásaiban tűnik fel először a fogalom, amelyet Walter Benjamin a 20. század elején a városi identitás egyik jellegzetes létmódjaként említ.⁶ A *Kakuk Marci ifjúsága* szövegében ezt a piaci életmódot kell mélyrehatóbban megismernünk, hogy körülhatárolhatóbb formát adjunk az egyszerre szemlélődő és erősen cselekvésközpontú csavargásnak, s ezáltal kulcsot kapjunk az ide-oda csapódó ifjú személyiségéhez.

Piaci polgár: a *flâneur* jelenség

Amint megpróbáljuk Marci alakját tipizálni, rögtön nehézségekbe ütközünk. A róla szóló bevezető első mondatában ugyanis szerzője azt írja róla: „[...] jelenleg piaci polgár, vagyis magyarán csavargó”.⁷ Akár egy névtábla, úgy helyeződik ez a tituluss a róla szóló leírásba. Angyalosi Gergely így fogalmaz a későbbi kalandok során egyre inkább megmutatkozó személyiségéről: „A picaro tudatos zsványsága és cinikus kegyetlensége (amellyel környezetének kegyetlenségét viszonzozza) távol áll tőle. Marci nagyon könnyen megbékül a világgal [...]”.⁸ A kérdés, hogy nevezhetjük-e csavargónak Marcit vagy sem, már a be-

Józsi Jenő, szerk. TARJÁN Tamás, 91–95 (Budapest: Nap Kiadó, 1999), 94. Lásd erről a *Kakuk Marci a zendülők közt* című kisregényről írt tanulmányomat, ahol Marci karakterét egyre ismerősebb idegenként jelenítettem meg. Lásd: HARAMZA Kristóf, „Az idegen, a rabló és a kívüllélők – Karakterjellemezések Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci a zendülők közt* című kisregényben”, *Agria* 62, (2023): 106–114.

4 RICOEUR, *Az én és az elbeszélt azonosság...*, 379.

5 Itt szeretném megköszönni Kappanyos András tanár úrnak, hogy a „*Ködlovagok tegnap és ma*” című 2022-es konferencián felhívta figyelmemet a Kakuk Marci-szövegek és a *flâneur* (városi kószáló) jelenség szinkronitásának lehetőségére.

6 Vö. HERMANN Veronika, „Dicsőség a kószálónak: Megjegyzések a *flâneur* társadalomtörténetéhez”, *Apertúra: Film–Vizualitás–Élmélet* 15, 4. sz. (2020): 1–13, 2.

7 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, „Kakuk Marci ifjúsága”, in *Kakuk Marci*, 35–134 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1966), 37.

8 ANGYALOSI Gergely, „Kakuk Marci: A picaro és a buddhista”, in *Virgóni szavak...* szerk.

vezető első mondatától kezdve ott lappang a szövegben, s végigkíséri a főhős kalandozásait. Erre a kérdésre is csak Kakuk Marci személyét ismerve válaszolhatunk: részint igen, részint nem. Igen, amennyiben vándorlásra adja a fejét, munkákat vállal és szabados életet él. Ám közvetlen módon senkinek sem akar ártani, az öléstől és lopástól pedig egyenesen viszolyog.⁹ Szerzője pedig – bizonyítva, hogy Marci nem akármilyen csavargó – a következőket írja róla (szintén a bevezetőben): „Szíve pedig? Sose romlottabb a Kakuk Marci szíve a másokénál! Csak valahogy, mintha eleve csavargónak lett volna rendelve a Magasságoktól.”¹⁰ Lélekkel telített csavargó ő, aki úgy sikereibe, mint bal lépéseibe is beavatja a közönségét.

A tételmondat második felét megmagyarázva, rátérhetünk az első felére. A „jelenleg piaci polgár” mindhárom szava meghatározó: a jelenlegiség ugyanis nem pusztán a főszereplő történeti sorsára, hanem az elbeszélhetőség jelenére¹¹ is utal. A bevezető mondat tovább szűkítésének eredményeképpen, előtűnik marad a „piaci polgár” szókapcsolat, amelyet – a szöveg kontextusát is figyelembe véve, – leginkább a *flâneur* (kószáló) jelenségével feleltethetnének meg. Mielőtt rátérnénk a társadalmi típus és Tersánszky karaktere közötti párhuzam bizonyítására, tegyünk egy rövid kitérőt a jelenség kialakulási folyamatának főbb aspektusaira, Walter Benjamin híres esszéje¹² alapján.

A *flâneur* előzményének is tekinthető az az irodalmi szándék, amely szélesebb spektrumban egyfajta panoráma-irodalmat kívánt létrehozni, a 19. századi Párizs városáról. Első kísérletek erre azok a gyűjteményes kötetek, amelyek különálló vázlatokból álltak, anekdotaszerű előadásmódjuk és a bennük foglalt információs-készlet pedig együttesen adtak képet a város nevezetességeiről. Ehhez a kollektív műfajhoz számos korabeli francia szerző hozzájárult, köztük

TARJÁN Tamás, 103–123 (Budapest: Nap Kiadó, 1999), 111.

9 Vö. Uo., 111–114.

10 TERSÁNSZKY, *Kakuk Marci*, 38. A bizonyításhoz hozzátartozik még, hogy hősének megformálásáról Tersánszky az egyik esszéjében a következőket jegyezte le: „[...] Egyetlen emberpéldány az, ami sikerült még eddig úgy, hogy nem mutat semminemű veszedelmet az uralomra, és ez az a nem jó és nem rossz, felemás egyén, aki vígan túlteszi magát a morális gátak ostobábbján, de nem döntögeti le a legnagyobbakat. Hát hogyan hívják az ilyenfajta egyént? Megmondtam, a csirkefogó név illik rá legjobban. [...]” TERSÁNSZKY Józsi Jenő, „Kakuk Marciről”, in *Virganc...*, szerk. TARJÁN Tamás, 80–85 (Budapest: Nap Kiadó, 1999), 84.

11 Az elbeszélhetőség jelenéhez kapcsolódó, releváns összefüggésnek érzem Ricoeurnek a Heidegger „időnbetelültség” fogalmához fűzött narratív megfontolásait: „Az idő az, »amiben« nap mint nap cselekszünk. [...] A jövő, múlt, jelen szavak eltűnnek, és maga az idő úgy szerepel, mint e három időbeli eksztázis szétrobbant egysége.” PAUL RICOEUR, „A hármas mimézis”, ford. ANGYALOSI Gergely, in *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 255–309 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 269, 270. Amennyiben Kakuk Marci a cselekvések embere, és ténylegesen „csak a szaván lehet elindulni”, úgy a *jelenleg* meghatározás azért is találó, mert elbeszélése folytán eltűnnek az idősíkok, és a megélt, jelen-szerű kalandokban megbújnak a múltbéli emlékek és a jövőbeli sejtetések is. Ez lenne tehát az a „szétrobbant egység”, amelyben a cselekmény rögzülni képes.

12 Walter BENJAMIN, *A kószáló*, ford. KÖSZEG Ferenc, in *Angelus Novus – Értekezések, kísérletek, bírálatok*, szerk. RADNÓTI Sándor, 850–888 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980).

Émile de Girardin is, aki a tárcarovatokban alkotta meg rövidebb leírásait. Ugyancsak az úgynevezett panoráma-irodalomhoz kapcsolódtak a kispolgári „physiologies” füzetek. Ezek már kifejezett típusokat, alakokat is nyomon követtek, a legszélesebb skálát bejárva: a mozgó utcai árusoktól, az opera előcsarnokában lévő ficsúrokig. A „physiologies” a tárca magasiskolájának számított, melyet Baudelaire és nemzedékének több írója is kijárt. 1841-ben 76 új fiziológiát számoltak össze. Az alakok ábrázolása mellett továbbra is téma volt a város fiziológiája: *Paris la nuit* (Párizs éjszaka), *Paris dans l'eau* (Az esős Párizs), *Paris pittoresque* (A festői párizs) stb. A fiziológiák sorai enteriőrre varázsolták az utcákat és a passzázsokat, amelyek a városi kószálás tényleges lelőhelyévé változtak. E füzetek divatja a 19. század első felének harmincas és negyvenes éveiben érte el a csúcspontját, majd táptalajul szolgált egy új irodalmi alak, a *flâneur* meghonosodásának.¹³ A *flâneur* a város magányos megfigyelője, aki a tömeg fogalmából kiválva, annak valamelyest az ellenpólusaként jött létre. Olyan allegória, amelynek tükrében a város egyszerre tekinthető a nézés tárgyának és műveletének.¹⁴

Párizsi emlékek

Bár jóval a *Kakuk Marci ifúsága* utáni megjelenésű, Walter Benjamin nevezett esszéje mellett mégis megemlítendő Tersánszky *Párizsi emlékek* című rövid útirajza,¹⁵ amelynél – főként a kószáló alakjának felsejlése miatt – talán érdemes egy kissé elidőznünk. Az 1949-es írás szinte minden szava, megjegyzése párhuzamba hozható az említett panoráma-irodalommal és benne a *flâneur* magányosan elmélkedő természetével. Annak szemléltetéséül, mennyire illeszkedik Tersánszky gondolkodásmódja a nagyvárosi csavargás modelljéhez, elegendő felidőznünk néhány szerzői kommentárt a szóban forgó leírásból. A kezdősorokban megtudjuk, hogy a szerző egy januári napon, egy hölgy és egy diák társaságában kószál, „csak úgy összevissza, találomra a Szajna melletti, öreg városrészben.”¹⁶ A kompánia földalatti járatokon keresztül, szűk csatornákon át csatangol, hogy megtekinthesse a középkori kínzókamrákat, emlékhelyeket, majd a pincékből átalakított, jóval derűsebb atmoszférájú éttermeket és bárakat.

13 Vö. Uo., 850, 851.

14 Vö. HERMANN, „Dicsőség a kószálónak...”, 2. Az ábrázolás allegóriájához és a város lakóinak tükröztető ábrázolásához köthető még Angyalosi Gergely megfigyelése is: „Kakuk Marci beszédmódja tehát olyan tükör, amelyben a vele érintkezők önmaguk apró fogyatékosait, gyarlóságait pillantják meg valamilyen elnézően ironikus szemszögből. Magából Kakuk Marciból azonban keveset értenek, hiszen viselkedésének alapstruktúrája, magatartásának lelki háttere, motivációi idegenek maradnak számukra.” Ld. ANGALOSI, *Kakuk Marci: A picaro és a buddhista*, 111.

15 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, „Párizsi emlékek”, in *Virgonc szavak virgonc királya...*, 207–214.

16 Uo., 207.

Az idő síkjai megtörnek, a borzalmas helyszíneket mulatságos környékek váltják fel. Ez utóbbival kapcsolatban Tersánszky meg is jegyzi: „Hát valóban, soha sehol sem mutatkozik meg az emberi lélek olyan fönntartástalan őszinteséggel, mint a szórakozóhelyeken és egy kis szeszgőz támasztékával.”¹⁷ A szöveg második részében pedig újra a kószálás hagyományának szellemét ébreszti fel: „Az idő éjfél körül jár, amikor hazafelé tartok. Egy-egy fényfolttól eltekintve, bizony feketén meredezik a körút széles szakadéka. Pedig valaha ilyen idő tájt a fénynek busás özöne lövellt az éjjel sötétjébe. A sok kis vendéglő, csapszék mind nyitva volt még ilyenkor, és nyüzsgött a maga szerényebb pénzű közönségétől. A kisembernek ma nincs módja, ha kedve volna is rá, költekezésre.”¹⁸

Az idézett szövegrészletből érdemes kiragadnunk a következő mondatot: „Pedig valaha ilyen idő tájt a fénynek busás özöne lövellt az éjjel sötétjébe.” A „busás fényözön”-nel Tersánszky tudva vagy akár ösztönösen a gázlámpák romantikájára utalt, a „valaha” szócska pedig valójában a hosszú 19. századot, Párizs tekintetében leginkább III. Napóleon regnálásának időszakát jelzi. Abban a korszakban ugyanis az utcák és passzázsok telis-tele voltak gázlámpákkal. Aranykorszak volt, hiszen a mesterséges fény biztonságot sugallt, a tömeg éjszaka is otthon érezhette magát, s így a főutcák üzletei sem zártak be tíz előtt. A 19. század második felére a passzázsok elnéptelenedtek, a gázlámpák pedig szép lassan eltűntek.¹⁹ Kései sirató az, amelyet Tersánszky majd egy évszázaddal később feleleget, s amelybe végül, az utolsó mondatokban a 20. század (és persze minden korszak) borzalmait vegyíti: „El kell gondolkoznom ezen! Hát vajon a kisemberek keverik-e azokat a kártyákat, amiknek játszamája vérözönt, nyomorúságot zúdít a világra? A játék mégis az ő bőrükre megy. Az ártatlan, hasznos, dolgozó kisemberek bőrére, akiknek jóléte avatja a fény városává Párizst vagy a földnek akármelyik más városát, vagy borítja sötétségbe a nincstelenségük.”²⁰

Bevezetés és jellemrajz

A *Párizsi emlékek* beemelése két hangsúlyos felismerést is adhat további elemzésünknek. Egyrészt bizonyítja, hogy a *flâneur* jelensége nem egy tautologikus címke, vagyis nem egy újabb üres, önmagáért való kategória. A *kószáló* típusa – mint azt Tersánszky a Kakuk Marci alakjának megformálása kapcsán²¹ maga

17 Uo., 213.

18 Uo., 214.

19 Vö. W. BENJAMIN, *A kószáló*, 868–869.

20 TERSÁNSZKY, *Párizsi emlékek*..., 214.

21 Ld. a 10. jegyzetnél.

is elárulja – nagyon is prioritást élvez az író elbeszélés-technikájában.²² Feltevéünket pedig épp a *piaci polgár* elnevezés legitimizálja. A másik felismerés, hogy Tersánszky regényes alakjai több esetben is kötődnek az urbanizáció folyamataához. Ami a Kakuk Marci-regényciklust illeti, a korszakolás tekintetében ez a 1880-as évektől egészen az első világháború kitörésének időszakáig terjed.²³ Az időbeliség ténye azonban nem annyira a szöveg felépítettségének,²⁴ mint inkább a város és benne a *flâneur* társadalmi állapotváltozásainak függvényében válik tárgyalhatóvá.

A bevezetőben megismerkedünk Marci családi hátterével is: apja és anyja is alkoholista volt. Köztudott, hogy a gyermekkori minták fontosak az egyén későbbi fejlődésére nézve, ezért a „piaci polgár-létállapot” részint magyarázható Marci apjának mint a városi végrehajtó segédjének felfogásából is: „A végrehajtó valóságos kuvikja volt a mámornak. A képe mindig nyúzott az éjszakázástól és sárga, szürke meg zöld a sok zárt levegőtől. De az irodát azért sosem mulasztotta el. Két éjjel virrasztani és nappal körmölni, fel se vette. Így tehát nem is tartotta senki züllött egyénnek. Sőt, elnézést és magyarázatot is találtak rá, miért nem szívleli családjá körét.”²⁵ A talány ott feszül minden sorban. Mintha már a bevezetésben is megvolna az a fajta folytonos magyarázkodás (egyik mondat pontosítja az előtte levőt), amely a két réteg, vagyis az utcán lévő hajléktalan és a rendes polgári élet közötti, cérvanékony határt jelölné ki Marci számára. A szintaxis azért is nagyon találó, mert pont ezt a „határ-létezést” támasztja alá, amely egyszerre paralell Marci egzisztenciájával és gondolkodásmódjával. Ennélfogva a főszereplő is megőrzi természetének integritását,

22 Csak éppen más nevekkal, például a 'tekergő' vagy 'csavargó' jelzőkkel látja el Marcit. Említésre szorul röviden a *pícaro* fogalma is, amely a Tersánszky-szakirodalomban oly gyakran előfordul. Véleményem szerint a *pícaro* és a *flâneur* meghatározásai a Kakuk Marci szövegek kontextusában nem képeznek igazi oppozíciókat. A kérdés e téren inkább abban rejlik, hogy mi kerül az interpretáció fókuszába: a kalandok narratív struktúrája (itt használnánk a pikareszk műfajhagyományt, valamint a *pícaro* elbeszélésmódját) vagy a főszereplő szövegben jelölt térpoétikája és társadalmi olvasata (itt említhetjük meg a *flâneur*-t és annak 19–20. századi módosulásait). Jelen tanulmányban az utóbbi aspektust vizsgálom.

23 Vö. NAGY Sándor, „A tér és idő egy magyar pikareszk regényben: Tersánszky Józsi Jenő: Kakuk Marci”, in *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series* 21 (1993): 81–94, 84.

24 Ebből a perspektívából nézve nem érzem elég világosnak a fentebb idézett Nagy Sándor-tanulmány központi koncepcióját. A 'kronotoposz' fogalmát abszolutizáló elemzés első felében ugyanis ezt olvashatjuk: „A regényben érvényesülő tér- és időbeli viszonylatok eldöntik a cselekmény jellegét, illetőleg éppen a mű eseménysorát szervezik cselekménnyé [...]”. Később azonban mintha belátná az időbeliség másodlagosságát, így fogalmaz: „Marcinak vannak ugyan objektív időélményei, de ezek nem alakítják személyiségét, nem formálják nézeteit a világról, csupán rendszerint egy-egy újabb epizód előadását vezetik be.” Már e két mondatban érzékelhető a paradoxitás. Az egyébként mértékadó és jól összegző tanulmány egyetlen ellentmondása, hogy szerzője nem a főszereplő karakteréből és cselekedeteiből indult ki, hanem az elbeszélt idő szervező dinamikájából. Ám ez utóbbi csupán annyiban fontos, amennyiben Marci beszél róla, és amennyiben a változás egy-egy tónusát megemlíti. Az idő (és ezzel együtt a tér is) tehát bensővé tett, önmagában amorfi diszlet, amelyet legfőképp a cselekvések, és azokon keresztül is a főszereplő személyisége formál meg. Ld. Úo., 82, 83.

25 TERSÁNSZKY, „Kakuk Marci ifúsága”, 40.

ami kihat az egész lényére, viselkedésére: „Csak szerencse, hogy Marcikának azt a különös, rugékony kedélyt adta a természet. Valahogy érzéketlen volt a szégyen, a kínos, a megalázó iránt, anélkül, hogy különben arcátlan lett volna, mint ez rendszeren ezzel szokott járni. Különös s nem oly sűrű tulajdon ez.”²⁶

A rendkívüliség nagyítja fel tehát Marci lényét, a szerzői bevezető pedig szinte megelőlegezi a főhős későbbi hangvételét, amikor a szó legszorosabb értelmében halált megvető nyugalommal és némi iróniával vegyített fekete humorral számol be a szülők egyidejű elvesztéséből származó dilemmáról: „De hogyan legyenek egyszerre két helyütt is az árvák? Apjukat is aznap délután temetik. Szólnak, keseregnek, pityeregnek ottan. [...] Lám, Marci meg tudta oldani a kérdést.”²⁷ Jobban öltözött nénit elküldi apjuk hivatalos temetésére, míg a maga sűrű, rongyosabb ruháiban a kórházban gyászolja meg anyját.²⁸ Ezzel a cselekedetével belép a practicizmus világába, ahol már az egymás utáni eseményekben rögzült cselekvések dominálnak. A *Kakuk Marci ifúságának* bevezetője voltaképp egy, a modernizmusban kelt részletes fiziológiának tekinthető. E jellemrajz kiemeli a főhőst városi közegéből,²⁹ részletesen ismerteti vonásait, majd át is adja neki a szót.³⁰

Kószáló attitűd, piaci gondolkodás

Az előzetes bizonyításokat követően elérkeztünk a szintézisig, melyben a *Kakuk Marci ifúsága* rokonítását kíséreljük meg a Walter Benjamin esszéjében felvázolt kószáló további vonásaival. Anélkül, hogy végig elemezném e kisregényt, inkább a szöveg azon főbb eseményeit fogom kiemelni, amelyekben a leginkább megnyilvánul az eddigiekben is említett kószáló attitűd. Már az események kezdetén felszínre kerül Kakuk Marci sorsának egyik legnagyobb

26 Uo., 41.

27 Uo., 42.

28 Az elemzés ezen részéhez hozzá kell tennünk, hogy Marci valószínűleg nem csak a viseltebb ruházata miatt választja az elhunyt anya kórházi gyászolását. Jelentős párhuzamot észlelhetünk az említett rész és Hermann Hesse jól ismert regénye, a *Narziss és Goldmund* között. Az ifjú Goldmund, mikor lázalmában meglátja ismeretlen anyja képét, zaklatottá válik és gyökeresen megváltozik a gondolkodásmódja: „Ám alighogy anyám újra megjelent, akkor tudtam csak meg, mi is a szeretet: az ő képe mellett apám hirtelen eltörpült, közömbössé, csaknem ellen-szenvenné váltott.” Ld. Hermann HESSE, *Narziss és Goldmund*, ford. GÁLI József (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996), 68. Goldmund az álmaiban él, így kel útra és a rejtelmes anyja képét magában hordozva, megannyi szeretőjében látja vissza őt. Hasonló sorsot vélek felfedezni Kakuk Marci esetében is: az ellentétes nemű szülő meggyászolása egyfajta beavató aktsként is értelmezhető, hiszen Marci ez után indul útnak. Testvérei, szülei elvesznek, s csak a sokszorozott jelen, a tettek világa marad fenn számára, amelyben ő is szeretőkre talál.

29 „Ott ógyeleg egész áldott nap a szülővároskája piacán, és segít a vásári kofáknak sátraikat cipelni, meg a kupeczeknek visz el egy-egy levelet a kávéházból, vagy a képeket hordja utánuk város-szerte.” Ld. TERSÁNSZKY, *Kakuk Marci ifúsága*, 37.

30 Vö. Uo., 43.

tragédiája: hogy már gyermekként is felnőttnek kezelték.³¹ „De tudják, mi volt az én legnagyobb bajom? Az volt, hogy alig voltam még egy kölyök, már mindenki legényszámba vett engem. Tizennégy éves koromban akkora volt már a bajuszom, mint mostan. Azért nem sajnált senki engem.”³²

Átok volna ez? Marci kénytelen elkönyvelni ezt a jelleméből fakadó adottságaként. Járulékos veszteség, amivel nem igazán tud mit kezdeni. Ugyanezt veti szemére első szállásadója, Zachárné is, aki korosabb letére az első szeretője lesz Marcinak: „– Na, az isten nyilába! Mondja már csak, miféle legény maga? Nagyobb bajusza van, mint volt a kőművesemnek, és sem nem iszik, se nem pipázik. Látom, szeretője sincs. Hát miféle legény maga?”³³

Ám nemcsak a szerelemben, de a mesterségek terén sem hagynak Marcinak hibázási lehetőséget. Elveri őt a pék, a kovács, a cigányok, valamint a történet végén még az uraság is, akihez cselédnek állt. Ütlegek között nő fel, és válik sokkalta ravaszabbá a következő kalandjában.³⁴ Gyerekkori traumáit mégis humoros hangnemmel, és egykedvű nemtörődomséggel oldja fel. Marci optimizmusa emlékeztethet a 19. századi fiziológiák baráti hangnemére, melyek szinte beleszővődtek a párizsi élet képzelgéseibe. Ám a városlakók reális viszonyrendszere ehhez képest egészen más volt: az emberek ugyan találkoztak egymással, de mint adó és hitelező, munkaadó és alkalmazott, eladó és vevő. Elsősorban konkurenseket láttak egymásban, ennél fogva még egy kószálót is sokkal inkább potenciális munkaerőként, mintsem ártalmatlan különként kezeltek.³⁵ Jó példa erre, mikor Marci az ipartestülettől jövet Risinek, a cimbalmos cigánynak tanácsát hallgatja meg: „– Hát csudálom is, hogy ekkora tángáló létedre ütteted-vereted valahol magad. Rögtön otthagynám az egész mesterséget. [...] Ha akarod, mondok neked valamit, ha nincs hova menj. [...] Éppen az este kergette el Jóska bácsi, a primás, a bőgőhordót. Gyere, állj be a helyébe.”³⁶

31 Ez lehet a benső küzdelmek és feszültségek eredője, ami mindannyiszor előtör Marciban, ha igazságtalanságot él meg. Az ezzel szemben érzett (ritkábban megnyilvánuló) elkeseredettséget egyfajta negatív motivációként is érthetjük, amely a kíváncsiság és humor oppozíciójaként, akár a cselekmény egyik generátorának is tekinthető.

32 TERSÁNSZKY, *Kakuk Marci ifjúsága*, 44–45.

33 Uo., 57.

34 A kalandok kronológiaiilag következő epizódjában, *Az amerikai örökségben* már egy firnyákos suhanc képében látjuk Marcit, aki az orránál fogva vezeti meg Kasost, a gazdáját. Itt, a *Kakuk Marci ifjúságában* még egy naiv kisgyermekként csodálkozik rá a felnőtt dolgára. Félénken áll a szerelemhez, a csínyekhez és igazságtalanságként éli meg az őt ért vádakat.

35 Vö. BENJAMIN, *A kószáló*, 854.

36 TERSÁNSZKY, *Kakuk Marci ifjúsága*, 49.

A piaci alapú gondolkodás lényege a cserefolyamatokban³⁷ rejlik. Marci világában egymást érik a krajcáros állásajánlatok, kisegítő szolgálatok. Megélhetéséből adódóan, Marci gyermeki tapasztalatlansága ki van szolgáltatva az éppen aktuális munkaadó feltételeinek. Helyzete ahhoz az áruhoz hasonlít, ami belekerül egy ökonomiai mozgásba. Ha tartósabb pozícióra talál, a bódító boldogság-érzete járja át a kószálót, amely egy időre feledteti vele az addig elszenvedett megaláztatásokat. A kárpótlás ugyanis azt sugallja, hogy valamiben fontos a személye. Így, ha az árunak tényleg lelke van – ahogyan azt Marx a *Tőke* című átfogó tanulmányában megjegyezte – akkor a kószáló lesz az, aki a lelkek birodalmában egyszersmind képességgel is rendelkezik a megbékélésre. A megbékélés³⁸ és az alkalmazkodás képességei együttesen hajtják őt tovább, hiszen a járókelőkben neki is a vevőt kell látnia, akinek kezeibe vagy épp a házába illeni akar.³⁹ Walter Benjaminsnak ez a folyamatrajza mintázza leghűbben a *Kakuk Marci ifjúságának* kompozícióját és eszmeiségét. Marcit mindenki felnőtt munkaerőnek tekint, s még legjobb barátja, Soma⁴⁰ is állásokat ajánlat neki. A személyes érdekektől körülvelt világban a magába zárkózás veszélyétől mindig csak épphogy sikerül megszabadulnia a kószálónak: módszere, hogy az űrt, melyet saját érdekei vájnak a lelkébe, idegenektől „kölcsonvett” érdekekkel próbálja kitölteni.⁴¹ Marci – életfilozófiájához hűen – megneszeli, hogy barátja összeveszett a feleségével, és otthagya egy másik nőért. Az olajtörőben folytatott közös munka után össze is költözik Soma nejével, de csak addig, míg az iszákos cimborá vissza nem tér. A főszereplő nagy erénye (az optimizmus mellett) a már említett megbékélés az eseményekkel. Marci tehát néhol belehelyezkedik ebbe az „áruszerepkörbe”, néhol pedig kilöködik onnan. Furcsa módon épp ez az időnkénti kilöködés, pozícióvesztés menti meg őt az egyszerű szolgálta, a kiszolgáltatott proletár szerepkörétől. Az események időmítják tehát Marcit, aki ebben a történetben gyűjti össze tapasztalatait a városi élet küzdelmeiről.

37 A cserefolyamat, mint olyan, több aspektus szerint is megközelíthető: Walter Benjamin a kószálóról írt esszéjében utal Francis Bacon angol származású filozófus híres ködképeire is, köztük a piac ködképeire. Ezek éppen azért annyira megfoghatatlanok, mert a gondolatok cseréjéből, a nyelvből adódnak. Walter Benjamin mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy azok a képességek (élelmesség, alkalmazkodás stb.), amivel a kószáló szeret hancegni, voltaképpen a piac ködképeinek tekinthetők. Vö. Walter BENJAMIN, *A kószáló*, 856. Az elemzés szempontjából viszont főként az árucseré, a gazdaság (ökonomia) és a karakterek közötti folyamatok cseréje válik az elsődleges kontextussá.

38 Újra Angyalosi Gergely korábbi megállapításával kell egyetértünk: „Marcit nagyon könnyen megbékéli a világgal: az anyagi javaknak csak azt a minimumát akarja megszerezni, ami által megkíméli magát a fizikai és a lelki szenvedéstől.” Ld. ANGALOSI, „Kakuk Marci...”, 111.

39 Vö. BENJAMIN, *A kószáló*, 874–875.

40 Soma karakterének kérdéseire ebben a tanulmányban nem érintem. A témában ajánlanám a bevezetőben már említett tanulmányomat, amelyben többek között Soma alakja is kirajzolódik: HARAMZA, „Az idegen, a rabló és a kívülállók...”, 106–114.

41 Vö. BENJAMIN, *A kószáló*, 878.

További támpontok

Több izgalmas analógia és párhuzam feltárulhat még Walter Benjamin említett esszéje és a *Kakuk Marci ifjúságának* szövegpéldái között. A jelen vizsgálódás azonban ennél részletesebb elemzésbe nem bocsátkozik: a cél a szakirodalomban eddig zsáner-szerűen használt pikareszk mellett egy másik minta felmutatása volt. A *flâneur* fogalmának bevezetése nem csupán a *Kakuk Marci*-regényciklus további elemzéseit, de Tersánszky több alkotásainak interpretációját is termékennyé teheti. A *flâneur* (vagy a Tersánszky által kedvelt szóhasználat szerint: a tekerő) magyar megjelenítése egyúttal bravúrosnak tekinthető, amennyiben például Kakuk Marci történetei kisvárosban és falvakban játszódnak. Tersánszkyknak nincs szüksége Párizs, Budapest vagy más ismert nagyvárosok utcai varázslatára, hogy elhelyezhesse hőseit. Éppen elég a szülőváros, Málnás-Újváros, és más kisebb települések piactere. Ebből következik a korábban már említett tény, hogy a *Kakuk Marci* világában a tér- és időszerkezet csupán háttérelemeket jelölnek, amelyek a karakterek és a cselekvések szolgáltatában állnak.

E tanulmány tehát Tersánszky ábrázolástechnikájának és a városi kószáló társadalmi karakterének egybevetését indítványozta, a *Kakuk Marci ifjúsága* című szövegen keresztül. A követhetőség okán nem tértünk ki a korszak két hasonló, városi alakjára: Szindbádra és Esti Kornélra, s kettejük Kakuk Marcihoz való viszonyítására.⁴² Ez a reláció további vizsgálódásokat érdemel.

Írásomban szándékoltnak figyelmen kívül hagytam a *Kakuk Marci ifjúságának* narratív elemzését. Koncepcióm ugyanis az volt, hogy elsőként ismerjük meg a főszereplő alapvetőbb tulajdonságait, s csak azután térjünk át a tetteire. A két téma két külön gondolatívét igényel, melyeket semmiképp sem kívántam összemosni. Reményeim szerint a tanulmányom elején felvillantott két Ricoeur-értkezés (*Az én és az elbeszélt azonosság* és *A hármas mimézis*), valamint a hozzájuk kapcsolódó szakirodalom kiváló elméleti háttérrel fog adni az e munkát folytató, narratív elemzéshez. A most elkészített rövid jellemrajz tehát kiindulópontként szolgálhat annak apropóján, hogy feltárhassuk, milyen események hatottak a kószáló ifjúra.

42 Előttém áll még Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső korszakos irodalmi hőseinek részletesebb vizsgálata Kakuk Marci személyének vonatkozásában. Előljáróban mégis kijelenthető, hogy az igazi *flâneur* a három alak közül mégiscsak Marci. Vagyoni helyzete alapján ugyanis ő tudja képviselni azt a határ-léteezést, amely a polgári és a hajléktalan egzisztencia közé ékelődik (ld. piaci polgár.)

The Wandering Gaze: Characteristics of the Flâneur in Jenő Józsi Tersánszky's *Kakuk Marci's Youth*

This study explores the character of Kakuk Marci in Jenő Józsi Tersánszky's novel *Kakuk Marci's Youth* (1923) through the lens of the flâneur, a figure emblematic of urban modernity and detached observation, first introduced by Baudelaire and later conceptualized by Walter Benjamin. Rather than relying on the traditionally applied picaresque framework, the analysis proposes that Marci's role is better understood as a "market citizen" or urban wanderer – a variant of the flâneur. The essay emphasizes Tersánszky's nuanced character construction, focusing on Marci's oscillation between societal margins and integration. Drawing on literary and sociological perspectives, it connects Marci's social environment, personal history, and behavioural traits to the flâneur archetype. The study also references Tersánszky's *Parisian Memories* to underscore the author's affinity with urban imagery and the theme of wandering. Ultimately, the paper argues that Marci's unique hybridity – caught between homelessness and citizenship – makes him an exemplary figure of the Hungarian flâneur, adapted to small-town settings rather than metropolitan landscapes. This interpretative approach broadens the critical discourse surrounding Tersánszky's work and sets a foundation for future narrative analyses.

LŐKÖS PÉTER

Robert Neumann *Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen* című regényének kritikái fogadtatása a korabeli magyar sajtóban

Az osztrák-brit író Robert Neumann neve nem volt ismeretlen az 1920-as, 1930-as években a magyar olvasók előtt.¹ A magyar sajtóban több művéről megjelentek kritikák,² néhány rövidebb írását lefordították magyarra vagy németül közzétették.³ Könyveit reklámozták a magyar újságokban, így Zaharoffról szóló művét is kölcsönkönyvtárak hirdetéseiben.⁴

Neumann 1933 óta Nagy-Britanniában élt, ahol az első években egzisztenciális gondjai voltak. Az angol nyelvterületen alig ismerték a nevét, így minden írói pénzkereseti lehetőséget ki kellett használnia,⁵ ez azonban gyakran a minőség rovására ment. Angliai tartózkodásának első négy évében főleg történelmi életrajzokat és regényeket írt, amelyekben elég nagyvonalúan kezelte a történelmi tényeket. Nyilvánvalóan az ilyen művekben látta leginkább a lehetőséget, hogy német nyelvű olvasói nagy részének elvesztése után⁶ új egzisztenciát építsen fel külföldön és egy új angol nyelvű olvasóközönséget nyerjen meg. Témaválasztásainak oka tehát egész egyszerűen pragmatikus volt.⁷

Basil Zaharoff (1849–1936) személye már a címben szereplő regény megírása előtt foglalkoztatta az írókat. A Törökországban született Zaharoff fegyver

* A szerző irodalomtörténész, germanista, a KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék egyetemi docense.

1 Életéhez és művéhez ld. Hans WAGENER, *Robert Neumann. Biographie*, (München: Fink, 2007).

2 Az 1933–1939 között írt recenziókhoz ld. René GEOFFROY, *Ungarn als Zufluchtsort und Wirkungsstätte deutschsprachiger Emigranten (1933–1938/39)*, Studien zu Deutschen und Europäischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts 45 (Frankfurt am Main: Lang, 2001), 435–436.

3 Robert NEUMANN, „Die Blinden von Kagoll”, *Pester Lloyd*, 1929. máj. 19., 34–36; uő.: „Besuch im Schloss. Der alte Casanova und das junge Edelfräulein”, *Pester Lloyd*, 1929. jún. 19., 1–2; uő.: „Ein lustiges Buch. 'Mit fremden Federn', von Robert Neumann”, *Pester Lloyd*, 1930. jún. 26., 1–3; uő.: „Charlie Chaplin kalandja” *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1933. okt. 15., 40; uő.: „Die Räuber”, *Pester Lloyd*, 1934. ápr. 1., 38; „Casanova hattyúdala”, *Ujság*, 1935. jún. 23., 28.

4 *Magyar Hírlap*, 1934. okt. 24., 6; *Magyar Hírlap*, 1934. okt. 25., 6; *Magyar Hírlap*, 1934. okt. 30., 4; *Magyar Hírlap*, 1934. dec. 6., 8; *Pester Lloyd*, 1934. nov. 4., 3; *Pesti Hírlap*, 1934. nov. 4., 16; *Magyarság*, 1935. jan. 27., 2; *Pester Lloyd*, 1935.01.12., 6; *Pesti Napló*, 1935.01.20., 39.

5 WAGENER, *Robert Neumann...*, 56–58.

6 A zsidó származású és antifasiszta Neumann könyveit Hitler hatalomra jutása után Németországban betiltották.

7 WAGENER, *Robert Neumann...*, 62.

és hadianyag szállítással lett dúsgazdag, céljai eléréséhez nem válogatott az eszközökben. Bevett módszere volt, hogy egy háborús konfliktusban mindkét félnek szállított fegyvert. Életének sok részletét homály fedte, többször keltették halálhírét. „Érdemeiért” azonban számos kitüntetést kapott, például a francia Becsületrend nagykeresztjét, sőt Nagy-Britanniában lovaggá ütötték.⁸

Neumann először 1927-es konstantinápolyi útján hallott Zaharoffról és a fegyverkereskedő később mint mellékszereplő felbukkan az 1932-ben megjelent *Die Macht* című regényében.⁹ Utóbbiról Tábori Pál írt egy rövid ismertetést a Supka Géza által szerkesztett *Literaturában*, kiemelve, hogy az író „teljes nevével szerepelteti a pénzügyi világ cézárjait: Sir Basil Zaharoff-ot csakúgy, mint John D. Rockefeller-t.”¹⁰ Megemlíti azt is, hogy „talán még senki sem mert olyan vakmerően hozzányúlni ezekhez a problémákhoz, mint a kitűnő Robert Neumann.”¹¹

Neumann 1933-ban megbízást kapott egy angol kiadótól, hogy könyvet írjon Zaharoffról. Londonba utazott, hogy a szerződést aláírja és év végéig ott maradt anyagot gyűjteni. A brit fővárosban megszállottként látott hozzá az anyaggyűjtéshez: szemtanúkkal készített interjúkat, detektíveket fogadott fel, feleségét pedig Párizsba küldte, hogy az ottani Nemzeti Könyvtárban kutasson. 1933 végén visszatért Bécsbe, s már a kész kéziratot vitte magával. A biográfia könyv formában először 1934-ben németül (*Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen*, Zürich, Bibliothek zeitgenössischer Werke) és franciául (*Sir Basil Zaharoff. Le Roi des Armes*, Paris, Grasset) jelent meg, illetve folytatásos regényként a szociáldemokrata *Berner Tagwacht*-ban is. Egy évvel később kiadták angolul (*Sir Basil Zaharoff, the Armaments King*, London, Allen & Unwin ill. New York, Knopf).¹²

A könyv egyszerre történelmi dokumentáció, aprólékos életrajzi „nyombiztosítás”, regényes fikció és a militarizmus elleni elkötelezett állásfoglalás.¹³ Maga Neumann vallja be az *Ein leichtes Leben* című önéletrajzi írásában, hogy a tényekkel, a történelmi hűséggel meglehetősen szabadon bánt: „Alles, was ich gegen die Rüstungsindustrie auf dem Herzen hatte, hängte ich dem alten Zaharoff an – besaß er dort auch nur ein paar Aktien. Ich inflationierte den

8 Neumann műve előtt is jelent már meg könyv Zaharoff életéről: Roger MENNEVÉE, *Sir Basil Zaharoff. L'homme mystérieux de l'Europe* (Paris: Les Documents Politiques, 1928); Richard LEWINSOHN, *Der Mann im Dunkel. Die Lebensgeschichte Sir Basil Zaharoffs, des mysteriösen Europäers* (Berlin: Fischer, 1929).

9 Robert NEUMANN, *Ein leichtes Leben. Bericht über mich selbst und Zeitgenossen* (Berlin–Weimar: Aufbau, 1975), 16–17.

10 TÁBORI Pál, „More Tit-Bits”, *Literatura* 8 (1933): 309.

11 Uo.

12 WAGENER, *Robert Neumann...*, 50–51, 58–59.

13 Anne Maximiliane JÄGER-GOGOLL, és Johannes M. BECKER, *Zur Einführung*, in Robert NEUMANN, *Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen* (Frankfurt a. M.: Wunderkammer, 2011), 16–17.

Alten (der natürlich kein Lamm war, sondern ein großer Wolf unter Wölfen) zu dämonischer Dimension.”¹⁴ A könyv mindenesetre nemzetközi siker lett, még akkor lefordították holland és cseh nyelvre is.¹⁵

Zaharoff személye a magyar olvasók előtt is ismert volt már korábban, sok újságcikk foglalkozott életével, üzelmeivel,¹⁶ sőt még jóval halála után is jelent meg cikk életéről, ami semmi újat nem tartalmaz, csak bármikor elsüthető jó bulvártéma volt.¹⁷ Nyilván ezért fogadta érdeklődéssel Neumann könyvét a magyarországi sajtó, illetve ezért keltette fel a szomszédos országok magyar nyelvű újságjainak a figyelmét.

A *8 Órai Újság*ban megjelent kétoldalas, névtelen írás a könyv apropóján született, de írója voltaképpen Zaharoff kalandos életét meséli el részletesen.¹⁸ A szerző ismert és tehetséges írónak nevezi Neumannt, de a mű csak úgy kerül szóba, hogy ismerteti az író anyaggyűjtésének nehézségeit, akadályait.¹⁹ A műről alkotott véleménye rövid, de alapvetően pozitív: „Furcsa könyv, érdekes könyv, nem mindennapos olvasmány. Először is: *életrajz egy emberről, aki még él.* Él annak ellenére, hogy félévenként egyszer-kétszer végigszáll az öt világrész fölött a hír: *Sir Bazil Zaharoff meghalt! A világ leggazdagabb embere halott!*”²⁰

A *Pester Lloyd*ban vélhetően Messer Miska tollából jelent meg egy terjedelmesebb és alaposabb írás a könyvről.²¹ A Zaharoff iránti érdeklődés az emberek szenzáció utáni vágyából ered, írja a szerző. Szenzáció és szenzáció között azonban különbség van, van olyan, amelyik üres szenzáció és csak az igénytelen embereket érdekli (például a heti gyilkosságok) és vannak olyanok, amelyekből tanulni lehet – ilyen Zaharoff élete. Amit eddig róla írtak, azok közül messze Neumann könyve a legjobb, de ugyanakkor rossz is:

Da wird ein Belletrist von dieser rätselhaften Figur der Zeitgeschichte gepackt, er erkennt, daß es nichts Sensationelleres geben kann, als über sie Tatsachen zusammenzutragen, er sieht ungeheure Möglichkeiten vor sich, denn das Feld ist praktisch unbeackert, er will Biographie, nüchterne Biographie schreiben. Aber dazu ist der Schriftsteller zu wenig Historiker und sein Objekt zu romantisch. Für ein dokumentiertes,

14 NEUMANN, *Ein leichtes...*, 20.

15 WAGENER, *Robert Neumann...*, 62.

16 Például: „Sir Basil Zaharoff”, *Szeged*, 1922. nov. 07., 3; „A világ leggazdagabb embere elégette feljegyzéseit”, *Nyírvidek*, 1928. ápr. 13., 6; „Haldoklik „Európa rejtélyes embere, a legendás Sir Basil Zaharoff”, *Prágai Magyar Hírlap*, 1933. júl. 18., 7; NEUBAUER Pál, „Vér és arany – a nagy üzlet”, *Prágai Magyar Hírlap*, 1934. szept. 6., 1.

17 „A háboruk apja”, *Délmagyarország*, 1944. ápr. 1., 4.

18 „Sir Basil Zaharoff, a Halál ügynöke. Megrendítő leleplezések a világpolitika titkos hatalmáról és Európa leggazdagabb emberéről”, *8 Órai Újság*, 1934. dec.25., 7–8.

19 Uo., 7.

20 Uo.

21 (M. M.), „Auf Zacharoffs Spuren”, *Pester Lloyd*, 1934. okt. 31., reggeli kiad., 4–5.

nüchternes, von Material und Zitaten geladenes Buch, reicht weder des Autors Schulung, noch Geduld, für eine belletristisch abgerundete Lebensgeschichte nicht die bekannten Tatsachen. Und so entsteht ein seltsames Mittelding, eine Geschichte von der romantischen Jagd nach Material über eine romantische Figur. Sie packt den Autor und er wird zum Detektiv.²²

Kiemeli, hogy Neumann hatalmas anyagot gyűjtött össze, majd megpróbálta ezt kritikailag megrostálni, de itt ereje elhagyja, a történelem detektívjáték lesz, és a tények drámája helyett drámai pamfletstílus jelenik meg. Azonban kutatásai során sok mindent kiderített, ami bizonyított dolog, bámulatraméltó és rémisztő egyben. Ezt követően az olvasó részletesen megismerheti Zaharoff életét. A szerző rámutat ugyanakkor arra, hogy van olyan eseménye Zaharoff életének, amit Neumann nem tud bizonyítani, vagy forrásai nem megbízhatók (például egy öreg konstantinápolyi koldus), más esetben a tényeket hiányolja. Összességében a könyv szerint egy rossz ponyvaregény, a világtörténelem ponyvaregénye.²³

A lap november 13-i számában azután egy a kritika kapcsán Bécsből írt olvasói levelet ismertettek, hosszabban idézve belőle. Eszerint egy bizonyos Mary Lauffer 1923-ban a Riviérán Zaharoff rózsakertjébe tévedt és megcsodálta a virágokat. Zaharoff szívélyesen fogadta őt, meg akart ismerni ugyanis egy olyan nőt, akit nem Monte Carlo játékasztalai, hanem csak a rózsák érdekelnek. A levélben a nő kifejti, hogy a mindenféle híresztelések nem igazak Zaharoffról. Titkára azóta minden évben üdvözlétét továbbítja neki, és kifejezi reményét, hogy egyszer ismét a Riviérára látogat.²⁴ Összességében tehát egy pozitív kép rajzolódik ki a fegyverkirályról, e levél tartalmának valódiságát azonban nem lehet ellenőrizni.

A *Brassói Lapok*ban megjelent írás szerzője úgy fogalmaz, hogy „Európa leggazdagabb és legtitokzatosabb férfiaról szenzációs könyv jelent meg az angol könyvpiacon [...] Robert Neumann, a kiváló német író angol nyelven megjelent könyvében most fellebbenti a fátylat Zaharoff multjáról, különös életéről és tevékenységéről. [...] Akárcsak Homeros esetében, Sir Basil Zaharoffnál is hét város versengett, hogy melyiknek a szülötte is és három születési év vetélkedett a hitelességért.”²⁵ Kiemeli, hogy a könyv Párizsban, Londonban és New Yorkban egyaránt nagy szenzációt keltett. Ismerteti Zaharoff életét Neumann kutatásai alapján, majd ezzel zárja sorait: „Tanukkal és adatokkal bizonyítja leleplezéseit Zaharoff életrajzírója, aki megállapítja a most 84. életévében járó

22 Uo. 4.

23 Uo. 4.

24 „Sir Basil Zaharoff”, *Pester Lloyd*, 1934. nov.13., reggeli kiad., 6.

25 „Szenzációs könyv az európai fegyverkezési ipar Krózusáról”, *Brassói Lapok*, 1934. ápr. 19., 4.

aggastyánról, hogy egyike a világ legveszedelmesebb kártyakeverőinek, aki még ma is ott áll a háttérben, valahányszor bizalmatlanságot és ellentétet szítanak országok és népek között.”²⁶

Neubauer Pál a *Magyar Hírlap*ban megjelent írásában így fogalmaz a könyv kapcsán: „Az új életrajz (a kitűnő Róbert Neumann tollából) élénk színekkel, de száraz adatokkal és okmányokkal festi meg ennek a rendkívüli emberbarátnak fegyverszállítósnak (sic!) gyilkos életét, és Neumann nincs olyan tehetségtelen, hogy felháborodna.”²⁷ A „kriminalisztikai életrajz” azonban valójában csak apropót szolgáltat Neubauernek arra, hogy elmélkedjen azon, hogy a „hivatalos” Európa számára nem Romain Rolland, hanem Zaharoff a jó európeér, aki élete végére filantróppá és mecénássá vált: „emberbarát fegyverkirály, akit Európa nevez ki a jó európeér eszményképének.”²⁸

Hasonló gondolatai voltak a politikus, politikai szakíró Drucker Györgynek²⁹ a „tömeggyilkos”-ról és „emberbarát”-ról a könyv elolvasása kapcsán.³⁰ A *Külügyi Szemlé*ben megjelent kritikájában leszögezi:

Robert Neumann műve csak keretmunkának tekinthető, melynél igazán alig fontos, hogyan hívják a hőst, minő eredményeket milyen eszközökkel ért el, amíg végül is eljutott a magával tehetetlen, meghasonlott és mindenkitől elhagyatott agg koráig. A lényeg: a nemzetközi, profitra éhes tőke szolgálatában álló hadiipar szervezetének, természetrajzának, eszközeinek és módszereinek megismertetése, ami e merő gúnnyal, élvezetes, sokszor már a valószerűtlenségig regényes formában megírt mű szerzőjének teljes mértékben sikerült is.³¹

A könyv jó propaganda a hadiipar államosítása mellett, teszi még hozzá.³²

Szekszárdi László, azaz Faragó László (1896–1967), szociáldemokrata újságíró, lobogó fantáziájú és történészi alaposságú történetírónak nevezi Neumannt.³³ Zaharoff ügyletei kapcsán így fogalmaz:

És ezeket a kezeket, ezeket a ragadozó kezeket minden egyes mozdulatukban kísérteti pontossággal figyeli és követi Róbert Neumann. Le-

26 Uo.

27 NEUBAUER Pál, „Az emberbarát fegyverkirály: a jó európeér”, *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. febr. 3., 6.

28 Uo.

29 1942-től Baross Györgynek hívták.

30 DRUCKER György, „Robert Neumann: Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen”, *Külügyi Szemle*, 12 (1935), 319.

31 Uo.

32 Uo., 320.

33 SZEKSZÁRDI László, „Tatavlától Szmirnáig”, *Szocializmus*, 25 (1935), 2. sz., 85.

küzdi a regényíró stíluszszenvdelmét, tényeket, adatokat és tanukat sorakoztat egymás mellé és a könyv mégis a legizgalmasabb regény. Ha Zaharoff nem volna olyan öreg, bizonyára módját ejtette volna annak, hogy ez a könyv ne jelenjék meg.³⁴

Szekszárdi ekkor még nem tudta, hogy rövidesen erre is sor kerül. Összefoglalja Zaharoff életének főbb állomásait és fontosabb ügyleteit. A tanulságot Lord Welby szavait idézve fogalmazza meg: „Mi áll útjában a népek megértésének? Csirkefogók szervezetének vagyunk kiszolgáltatva. Politikusok, hadiiparosok és újságírók ezek. Valamennyi a fegyverkezési anyagok korlátlan szükséglete után vágyódik és éppen ezért folytonos vész híreket talál ki, hogy a közönséget és a minisztereket megfélemlítse.”³⁵ Kitűnő könyvnek nevezi a művet, olyan könyvnek, „amelyet mindenkinek olvasnia kell, már csak azért is, hogy a dolgok mögé láthasson.”³⁶

Az *Esti Kurir* *A szerkesztő asztaláról* című rovatában Neumann könyve kapcsán a névtelen szerző csak azt emeli ki, hogy Neumann „megírja Zaharoff életének szerelmi intimitásait is”,³⁷ ezt követően pedig elmeséli a fegyverkereskedő és a spanyol hercegnő szerelmének történetét.³⁸ Az *Esti Kurir*-ban egyébként 1935. december 17. és 1936. március 17. között Tatár András tollából – talán nem véletlenül – egy 75 részes életrajz is megjelent Zaharoffról.

Jóval a könyv első kiadásának megjelenése után, 1936-ban a *Literatura* közzölt kritikát. Ennek névtelen szerzője azt írja:

Robert Neumannt eddig mint finom tollú belletristát s főként mint „német Karinthy”-t t. i. pompás irodalmi pasztissok szerzőjét ismertük. Ebben a mosti (sic!) könyvében azonban egyszerre úgy is, mint hihetetlenül jó szimatú detektív, de meg úgy is, mint a világpolitika seprőjének kitűnő ismerője jelentkezik.³⁹

Kiemeli alapos anyaggyűjtő munkáját, majd egy profetikus mondattal zárja kritikáját:

Nincs ennél a könyvnél érdekfeszítőbb, de egyben elrettentőbb olvasmány manapság, mert az eljövendő végzet sötét árnyéka dereng fel benne, azoknak a méregkeverőknek pokoli figuráján keresztül, akik Zaharoff

34 Uo., 86.

35 Uo.

36 Uo.

37 „Sir Basil Zaharoffról...”, *Esti Kurir*, 1935. júl. 27., 8.

38 Uo.

39 „Neumann, Robert: Sir Basil Zaharoff, der König der Waffen”, *Literatura* 11 (1936): 188.

példáján okulva – ma talán még inkább, mint 1914-ben – egymás ellen uszítják az embertömegeket.⁴⁰

A könyv, megjelenése után jó egy évvel, ismét a lapok hasábjaira került, amikor Zaharoff perekkel fenyegette meg, illetve beperelte Neumannt, amely per azután Zaharoff haláláig tartott. A *Magyar Hírlapban* Sir Basil Zaharoff címmel megjelent egy rövid írás, amely a könyv kiadásainak megakadályozására tett kísérletekről, illetve a Neumann ellen indított perekről számol be egy Neumannal készített interjúra hivatkozva.⁴¹ A szövegből a Neumann iránt érzett szimpátia olvasható ki. A *Pester Lloyd* is beszámolt a készülő kártérítési perekről, illetve arról a kísérletről, hogy Zaharoff megpróbálta a könyv megjelenését és terjesztését megakadályozni.⁴²

Az *Erdélyi Lapokban* az abesszíniai háború előestéjén megjelent terjedelmes cikk Zaharoff esetleges szerepét taglalta az abesszin kőolajforrások megszerzésében.⁴³ Ennek végén olvasható egy *Zacharoff harca egy íróval* című rész, ami kissé rövidített és néhol átfogalmazott változata az előbb említett, *Magyar Hírlapban* megjelent írásnak.⁴⁴ Végzetül a Perről röviden beszámolt fent említett *Literatura* is.⁴⁵

Összegezve megállapítható, hogy a recenzensek írásaikban nagyobb figyelmet fordítottak Zaharoff kalandos és rejtélyes életének ismertetésére, mint a könyv kvalitásaira. Utóbbiakról – a *Pester Lloyd* szerzőjét kivéve – kevesebbet írtak. A címadások érzékeltetik, hogy Zaharoffot negatív személynek tekintik, és életrajzának kivonatos ismertetései egy gátlástalan, de ugyanakkor ellentmondásos ember képét adják, ezzel indirekt módon méltatják Neumann művét. Legtöbbjük kiemeli a könyv nehezen meghatározható műfaját. Többen rámutatnak a politikai, gazdasági elit képmutatására Zaharoff kitüntetései, elismerése kapcsán. Azt mondhatjuk, hogy ezek a recenziók – a *Pester Lloyd* írását leszámítva – pozitív véleményt tükröznek a könyvről.

Néhány évvel később, 1938-ban azonban teljesen más fogadatra talált Neumann egy másik műve, a magyar témájú *Eine Frau hat geschrien...* című regény, amely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején játszódik, főhőse pedig Kossuth Lajos és Rózsa Sándor. A könyv témája miatt a Zaharoff-életrajznál sokkal intenzívebben foglalkoztatta a magyar kritikusokat és rendkívül negatív visszhangja volt a történelmi tények „meghamisítása” miatt.⁴⁶

40 Uo.

41 „Sir Basil Zaharoff”, *Magyar Hírlap*, 1935. aug. 9., 4.

42 „Sir Basil Zacharoff fordert Scahdenersatz”, *Pester Lloyd*, 1935. aug. 9., esti kiad., 2.

43 „Nyomtalanul eltűnt Zacharoff, a 'halál sereghajtója' párizsi lakásáról”, *Erdélyi Lapok*, 1935. aug. 29., 6.

44 Uo.

45 K. I., „Az irodalom országutján”, *Literatura* 10 (1935): 189.

46 Erről részletesen ld. Lőkös Péter, „Robert Neumann: Eine Frau hat geschrien... (Die Freiheit

The Critical Reception of Robert Neumann's *Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen* in the Contemporary Hungarian Press

This study explores the critical reception of Austrian-British writer Robert Neumann's 1934 novel *Sir Basil Zaharoff. Der König der Waffen* in the Hungarian press during the 1930s. The book, which presents a controversial and partly fictionalized biography of the infamous arms dealer Basil Zaharoff, garnered significant attention in Hungary, both due to its provocative subject matter and the notoriety of its protagonist. The analysis reveals that Hungarian reviews often focused more on Zaharoff's mysterious and scandalous life than on the literary merits of Neumann's work. Nevertheless, critics generally acknowledged the novel's compelling style, extensive research, and political undertones, especially its criticism of the international arms trade. While some reviewers highlighted the work's ambiguous genre – positioned between investigative journalism, biography, and fiction – others praised it as an essential and revealing account of early 20th-century geopolitics and the dark entanglement of capitalism, warfare, and media. The paper also contrasts this positive reception with the vehemently negative reaction Neumann received a few years later for his Hungarian-themed novel *Eine Frau hat geschrien...*, demonstrating how thematic focus and national sensitivities influenced critical perspectives.

und der General). Die Erfolglosigkeit eines Romans mit ungarischer Thematik in Ungarn", in *Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca. 1550–2000)*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS in Verbindung mit Réka LENGYEL und Ladislaus LUDESCHER, Beihefte zum Euphorion 112 (Heidelberg: Winter, 2021), 399–409.

PÁL JÓZSEF

Superstes stitis az *Acta comparationis*ról

A közelmúltban alapításának félévszázados évfordulóját ünneplő *Neohelicon* több ponton is kapcsolódik Tüskés Gábor tudósi pályájához. Először is: az egyetlen külföldön ismert és hivatkozott magyar irodalomtudományi folyóirat több fontos tanulmányát közölte. Franciául Rákóczi-ról (*Une construction historique de l'identité nationale: l'image de la Hongrie dans les écrits autobiographiques de Francois II Rákóczi*, 2022), a janzenizmusról (*Une exegese janséniste oubliée de la fin du XVIIe siecle (Un chapitre de l'histoire de la littérature française traduite en hongrois*, 2002), illetve németül a magyar mítoszreceptióról („*An den Brüsten des Mythos*”: *Zur Mythenrezeption in der ungarischen Literatur nach 1945*, 2004). A komparatistikai lap még két további szálon kapcsolódik ünnevelt társunkhoz. Egyrészt a *Neohelicon* Kolozsvár utáni „újjászületésének” bölcsője a Ménesi úton ringott, másrészt s még inkább Vajda György Mihály mesterünk személyén keresztül. Az alábbi, személyes elemeket is tartalmazó (ezzel más szempontból rátekintve a korábbi komparatistika-történeti dolgozatokra) írás fő tézisei francia nyelven elhangzottak 2023 augusztusának végén Szegeden a *Neohelicon* 50-konferencián, amelyen Gábor is részt vett.

Az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* megjelölést két folyóirat viselte és viseli magán. Az időben korábbinak az eredeti neve *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* volt, a borítóra a magyar alá a cím hat, különböző nyelvű fordítása került. Az 1581-ben létrejött, majd megszakítások után 1872-ben újjáalapított kolozsvári egyetem két tanára, a nyolcvan éves szanszkritológus, matematikus Brassai Sámuel és a nálánál fél évszázaddal fiatalabb germanista-romanista Lomnitzi Meltzl Hugó indították útjára a világ első komparatista lapját. A szerkesztők mind a magyar (1877–1878), mind az ezt váltó latin cím (1879–1888) alatt eleinte hat, majd kilenc nyelven feltüntették az irodalom szó jelzőjét (*vergleichende, comparée, comparata, comparative, comparada* stb.), ezzel hozzájárultak a nemzetközileg egységes terminológia kialakításához. Az irodalmak ilyen szemléletű tanulmányozása megszületéséhez aligha lehetett volna

* A szerző irodalomtörténész, az SZTE BTK Olasz Tanszékének professor emeritusa.

PERIÓDICO PARA LA HISTORIA DE
LAS LINGÜÍSTICAS CONTEMPORÁNEAS

Január – Május.

C'est un idéal pauvre, un idéal peu élevé, de se croire que pour une seule nation — quant à l'aspect philosophique — il se réjouisse de respecter de pareilles bornes. Il ne saurait faire haute peur d'un fragment — et la Nation, même la plus importante, n'est-elle plus qu'un fragment ?

MULLER.

Beskriv de bindjåk:

DR. BRASSAI SÁMUEL és DR. MELTZL HUGÓ.

KOLOZSVÁRT,

NYOMATOTT DOKUM. J. M. KIR. ROYET. NYOMDÁSZI BETÉTEL.

4032.

1. kép.

CLAVDIOPOLA

Novae Series
Vol. 1, No. 1

MDCCCLXXIX, die XV. Jan.
III. ANALE 6798.

Tollue Series
Vol. V, No. 312

ACTA COMPARATIONIS LITTERARVM VNIVERSARVM.

ZEITSCHRIFT FÜR VERGLEICHENDE LITTERATUR.

JOURNAL DE LITTÉRATURE COMPARÉE.

FOLHAS DE LITTERATURA
COMPARATIVA.

GIORNALE DI LETTERATURA
COMPARATA.

800 JOURNAL OF LINGUISTICS

JOURNAL OF COMPARATIVE LITERATURE

TIDSKRIFT FÖR JEMFÖRANDE
LITERATUR.Tijdschrift voor vergelijkende
Letterkunde.

HEART PYRIN SCHEMATA SARASWATHI

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOK.

Minimū ut et illa probant, utraque sententia scriptorū doctri- nā: philosophi quidem inguis hic quasi terminus ulla parte est acceptus. Tūc uero inguis in tractandis fragmentis (et quid aliud quam fragmentum est ulla quaque sententia singularissima?) assequens non potest.

SCHULZE, (Epistola ad KIRCHMANN.)

SCOTT, L. (Epistle to Erasmus).

EDITORES ET ORDINATORES: SAMUEL BRASSAI et HUGO MELTZL
Necli operis.

Moduli operie[illegible]

2. kép

kedvezőbb környezetet találni, mint Erdély vagy tágabban az Osztrák–Magyar Monarchia. Az államalakulat területén a lakosság közel húsz nyelvet használt, nyolcna-tíznek ezek közül már jelentős önálló irodalma volt. *Claudiopolis*ban és környékén magyar, román és német nyelvet beszéltek. (1–2. kép)

A Ferenc József-ről elnevezett egyetem oktatói korszerű szellemben kezdték el működésüket. A hagyományosan négykarú európai egyetem típus egyik domináns elemét, a teológiai a természettudományi váltotta fel. (A sokvallású Erdélyben a felekezetek, különösen a katolikusok és a protestánsok között valószínűleg „pozíció-harc” kezdődött volna, ha marad a teológiai kar.) Az etnikai-nyelvi sokszínűség, a különböző nemzetiségű lakosság közötti ekkor még békés együttélés megfelelő politikai feltételeket biztosított a széleskörű tájékozódásra. A külföldi iskolázottsággal rendelkező, kitűnően felkészült bölcsész professzorok a gyökeresen megújult intézményben új utakat kerestek. Természetes kitörési pontként kínálkozott a több irodalom szintetikus vizsgálata, és ezzel együtt a magyar irodalom megismertetése a világgal.

A német anyanyelvű Lomnitz Meltzl Hugó Lipcsében Friedrich Nietzsche egyetemi társa, barátja volt. Brassai világszerte számontartott polihisztor. A folyóirat címdalán feltüntetett *socii operis*-lista területi megosztása és szakmai színvonala bizonyítja egyrészt a szerkesztők (már) meglévő óriási tekintélyét, másrészt azt, hogy a világ irodalomtudósainak jelentős része érezte egy ilyen folyóirat indításának a szükségességét.¹

Meltzl folyóiratának alapeszméjét elsősorban Friedrich Schillertől („Es ist ein armseliges kleines ideal, für eine Nation zu schreiben”²), Goethétől („Nationalliteratur will jetzt nicht viel sagen; die Epoche der Weltliteratur ist an der Zeit”³) és Herder népköltészet iránti lelkesedéséből vette. Az első szám (1877. január 15) szerkesztőbizottsága az Egyesült Államoktól Japánig tíz országból huszonnyolc tagot számlált. Az egységes államalakulatnak tekintett Osztrák–Magyar Monarchián kívül a legtöbb szerkesztő (*Redaktionsmitglieder*) és szerző Németországból és Olaszországból került ki. A soknemzetiségű folyóirat leggyakrabban használt nyelvei a magyar, a német, a francia, az angol, az olasz és a spanyol voltak. Mellettük szinte bármilyen más nyelvű írást, tudósítást elfogadott közlése. A nem latin betűsöket átírásban. Két állandó rovata volt, a *Petőfiana* és *Schopenhaueriana* (a német filozófus iránti szenvedélyes érdeklődését Meltzl valószínűleg Nietzsche-nek köszönhette). A dalok, kisebb költemények sokszor az eredeti mellett több nyelvű fordításban is napvilágot láttak, mint például a *Reszket a bokor* című a *Petőfi-polyglotte*-ban a magyaron

1 Yves CHEVREL, „Les premières revues de littérature comparée (1877–1910) », *Revue de Littérature Comparée* 95, 4. szám (2021) : 397–403.

2 Az 1789. október 13-án Gottfried Körnernek írt levél részlete többször és több nyelven is megjelent a címlapon.

3 J. W. Goethe, Gespräche. Mit Johann Peter Eckermann, 31. Januar 1827.

kívül román, olasz és német nyelven⁴. A folyóirat első számában közölt első lírai költemény a 12. lapon Petőfi Sándor *Az én pegazusom (Il mio pegaso)* című versének Pier Giuseppe Maggi által írt olasz nyelvű változata⁵. A második számban (1877. január 31, 50) Giuseppe Cassone fordításában jelent meg az *Olaszország*.

A folyóirat megtalálható az interneten,⁶ fennállásának szűk tizenkét évéről az említetten kívül több alapos tanulmány született.⁷ Ezek szinte mindegyike kiemeli, hogy a maga eszközeivel a világon első ízben valósítja meg gazdag anyagon és szisztematikusan „kis” és „nagy” irodalmak szintetikus szemléletét (Vajda György Mihály gyakran ismételt kifejezésével), nyelvi és tematikai egyenrangúságát, jogát az egyetemes érdeklődésre. A nemzetek és nyelvek fölötti *République des lettres* akkori képviselői, a kezdeti lelkesedés után, érdektelenné váltak Meltzl valóban globális irodalmi nyitottsága iránt (a lap negyvennél több nyelven közölt művet vagy információt). Goethe, Schiller, Herder és mások új korszakot nyitó ideái nem válhattak egy erdélyi kis város fiatalok-rú egyetemén sikeres kiadói programmá. A nemzetközi és hazai érdeklődés lanygulása, a 86 éves Brassai visszavonulása (1883), az általa létrehozni kívánt összehasonlító irodalomtörténelmi társaság iránti közömbösség gyengítette a folyóirat terjesztési lehetőségeit. Az olvasóktól irreális elvárás volt a szövegek megkívánta polyglottizmus (egyik rovatának címe: *Bulletin Polyglotte*). Továbbá aránytalanul nagy feladatot volt kénytelen vállalni a folyóirat mellett indított *Fontes Comparationis Litterarum Universarum*-sorozat szerkesztésével és írásával. (3. kép)

Ha a mérce a fenti írók kritériumrendszere, akkor a folytatás periodika-történeti szempontból visszalépést jelentett. Másodikként, időben később, de még az *ACLU* működése alatt, elindult Berlinben Max Koch folyóirata; a szerkesztő az első számoknak az *Acta...* magyar címének német fordítását adta.

4 ÖIL XII (1877. június 30), 250.

5 A mű 1869 novemberében megjelent a torinói „Rivista contemporanea nazionale italiana”-ban.

6 <https://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/osszehasonlitoirodalomtortenelmi/>, hozzáférés: 2025.04.04.

7 Néhány példa: BERCZIK Árpád, „A világirodalom egy magyar koncepciója: Meltzl Hugó összehasonlító irodalomelmélete”, *Acta Universitatis Szegediensis: sectio ethnographica et linguistica = néprajz és nyelvtudomány* (1961): 71–86; David DAMROSCH, „A Weltliteratur kultúrpolitikája Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei” *Irodalomtörténet* 38/88, 2. szám (2007): 161–179; FRIED István, „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában: Kolozsvár–Szeged–Meltzl–Zolnai” *Tiszatáj* 61, 3. sz. (2007), 95–107; István FRIED, „Auf den Spuren der Acta Comparationis Litterarum Universarum”, in *Kultur in Reflexion: Beiträge zur Geschichte der mitteleuropäischen Literaturwissenschaften*, szerk. Ernő KULCSÁR-SZABÓ, Dubravka ORAIĆ TOLIĆ, Wiener Arbeiten zur Literatur, 69–84 (Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 2008); Horst FASSEL, szerk., *Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparistik* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005), 95; VAJDA György Mihály, „Az összehasonlító irodalomkutatás története Magyarországon”, in *Uő., Állandóság a változásban* (Budapest: Magvető, 1968), 468–545.

3. kép.

Koch folyóirata Meltzl számára igazi visszalépést és személyes támadást is jelenthetett. Teljes egészében németül íródott, cikkeit pedig csaknem kizárólag német tudósok írták, a hangsúly pedig erőteljesen a német irodalmi viszonyokra helyeződött; az első számban például a Goethéről, Uhlandról, Kleistről és Lessingről szóló szövegek, a Germanische Sagenmotive im Tristan-Roman című cikk és egyéb német tárgyú cikkek között elszórtan találjuk a kínai költészettel és afrikai állatmesékkel foglalkozókat.⁸

A kolozsvári örökségnek a tudatos vállalását jelentette a 85 évvel később induló *Neohelicon*, amelynek alcíme *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (1879-től a latin elnevezés az első helyen felváltotta az *Összehasonlító Irodalom-*

8 DAMROSCH, *A Weltliteratur kultúrpolitikája...*, 178.

történelmi Lapokat). Az összehasonlítás mûzsái a Szamos partjáról a Duna (és a Tisza) partjára költöztek. A megalapítással vagy újr alapítással Vajda György Mihály egyik motivációja az a meggyôződés volt, hogy a „Duna-parti Monarchia” e tudományterület létrejöttének egyik természetes helye. A természeti környezet befolyásolja az ott élô népek különleges tulajdonságait, s nemcsak a gazdaságban jelöli ki felelôsséggel járó feladatait.⁹ A folyóirat a Mûzsák hegyének nevét tartalmazó *Neohelicon* fôcím a görög–latin (Goethe világirodalom fogalmában elsôséget élvezô) hagyományán túlmenôen egy másik magyar székhelyû nemzetközi vállalkozásra is mint elôzményre utalt. Az 1931-es budapesti kongresszus után létrejött *Commission Internationale d’Histoire littéraire moderne* (Fernand Baldensperger, Paul Van Tieghem) támogatásával megjelentek a társaság titkára, Hankiss János Debrecenben kiadott folyóiratának a kötetei. A *Helicon: Revue internationale des problèmes généraux de la littérature* (1938–1943) az ACLU-hoz hasonlóan egyedül állt az akkori világban, és új, általános, elméleti irányt jelölt ki az irodalomkutatás számára.

A *Commission* 1935-ben kezdte el kiadni Paul Van Tieghem irányításával a *Répertoire chronologique des littératures modernes* címû listát, amely a könyvnyomtatás felfedezésétôl, 1455-tôl 1900-ig évszám szerint csoportosítva közli a legfontosabb mûvek publikálásának az évszámát. Az *Association Internationale de Littérature Comparée* belgrádi kongresszusán Vajda (mások támogatásával) *Rapport*-jában javasolta a Van Tieghem-féle kötet 20. századi adatokkal való kiegészítését. E tervét huszonnégy évvel késôbb a szegedi egyetemen meg is valósította.¹⁰

Jacques Voisine alelnök az 1964-es kongresszuson magyar javaslatra felvette egy nemzetközi együttmûködésen alapuló egyetemes irodalomtörténet létrehozásának a tervét. A következô, belgrádi kongresszuson (1967) a Vajda által elkészített terv volt többször napirenden, s hosszú viták után megegyezés született a mû alapvonalairól és címérôl „Histoire des Littératures de langues européennes”, a tervezett kötetek nyelve és közvetítô („intermediaire”) nyelve a francia volt.¹¹ Az elméleti, metodológiai és gyakorlati munkálatokra és a szükséges egyeztetések elvégzésére létrejött *Comité de Coordination* elnöke Voisine, titkára Vajda lett, aki ez idôtájt több, könyvnyi terjedelmû elméleti és metodo-

9 VAJDA György Mihály, „I primi passi della comparatistica letteraria ai tempi della Monarchia danubiana”, *Quaderni di Gaia: Rivista di letteratura comparata* 9 (1995): 87–100. A természeti környezet és a társadalomtörténet szoros kapcsolatára épülô, német és magyar nyelvû, 24 kötetes kiadói vállalkozással (*The Austro-Hungarian Monarchy in Word and Picture, 1885–1902*) Vajda többször is részletesen foglalkozott: VAJDA György Mihály, *Egy irodalmi Közép-Európáért* (Budapest: Fekete Sas, 2000), 31–47.

10 *A Chronology of XXth Century Literature: 1901–1980* (Kürtösi Katalinnal és Pál Józseffel, University of Szeged 1991, pp. 516).

11 Lásd errôl: VAJDA György Mihály, „Rapport relatif au projet d’une histoire de la littérature européenne”, in *Actes du 5e Congrès de l’Association Internationale de Littérature Comparée*, szerk. Nikola BANAŠEVIĆ (Amsterdam–Belgrad: Swets and Zeitlinger–Université de Belgrade, 1967), 775–794.

lógiai tanulmányt írt a komparatiztikáról (*Essai d'une histoire de la littérature comparée en Hongrie*, 1962/64; *World Literature and the Comparative Analysis of Literatures*, 1968/75; *Az összehasonlító irodalomtudomány helyzete és távlatai*, 1976).

Mint *superstes stitis* megemlítek egy szubjektív körülményt is: az École Normale Supérieure mintájára 1895-ben Budapesten létrejött, az első világháború után a Magyarországon egyre erősödő német befolyást francia szellemi közeledéssel ellensúlyozni szándékozó Eötvös Collegium egykori hallgatói (tanárai) voltak a hazai összehasonlító kutatások legjelentősebb képviselői. Az említett Jean (sic!) Hankiss (1893–1959) utáni generáció tagjai az 1960-as évek elejétől kezdve részt vettek az *Association Internationale de Littérature Comparée* (Utrecht, Fribourg) kongresszusain. Az egykori kollégisták, Sőtér István (1913–1988, AILC-elnök 1970–1973), Vajda György Mihály (1914–2001, AILC elnök 1982–1985), Köpeczi Béla (1921–2010), Klaniczay Tibor (1923–1992) egyre nagyobb szerepet vállaltak a társaság munkájában. Az alma materből hozott egyetemes európai műveltség és értékrend, a közöttük végig fenntartott baráti viszony, ismertségük, közéleti, politikai szereplésük (Köpeczi Béla az MTA jelentős befolyással bíró főtitkára, majd 1982 és 1988 között művelődési miniszter volt) hozzájárult ahhoz, hogy mind a Magyar Tudományos Akadémia és kiadója, mind a magyar kormány biztosította az ambiciózus tervhez szükséges szellemi és intézményi feltételeket. (Semlegesítve Lukács Györgynek a „terméketlen” összehasonlító irodalomtörténeti módszerrel szemben indított támadását.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézete fogadta be a *Neohelicon* folyóiratot, amely a belső címlapján XXVII/2 (2000) számig közölte az eredeti szándékot: „Elle a été crée par la Maison d’Edition de l’Académie des Sciences de Hongrie afin de promouvoir le projet d’une »Histoire Comparée des Littératures de Langues Européennes« élaboré par l’Association Internationale de Littérature Comparée.”¹² Az Akadémiai és Benjamins kiadóval együttműködve viszonylag rövid időn belül megjelentette az első köteteket, amelyek a reneszánsztól az avantgárd mozgalmakig terjedő időszak összehasonlító irodalomtörténetének egyes fejezeteit nagy nemzetközi szerzőgárdával dolgozták fel.¹³ A folyóirat első számai vitára bocsátották a publikálandó írásokat, beszámoltak az AILC különféle eseményeiről, hozzászólásokat, recenziókat közöltek a (részben) kész tanulmánygyűjteményekről.

A *Neohelicon* alapításakor egy másik fontos esemény is történt Vajda György Mihály életében. Egyetemi tanári kinevezést kapott a szegedi József Attila Tudományegyetemen, ahol nem sokkal később megalapította az Összehason-

12 Lásd erről HAJDU Péter, „Neohelicon’s Local Traditions and Present Strategies”, *Primerjalna Knjizevnost* (2008) June 31, 43–54.

13 *Expressionism as an International Literary Phenomenon*, U. WEISSTEIN, 1973; *Symbolist movement, A Critical Appraisal*, A. BALAKIAN, 1982; *Le Tournant du siècle des Lumières 1760–1820: Les genres en vers des Lumières au Romantisme*, Gy. M. VAJDA, 1982.

lító Irodalomtudományi Tanszéket. A folyóirat arcélét meghatározó főszerkesztő személyében így az új folyóirat intézményesen is kapcsolódott a kolozsvári egyetem egykori legjelentősebb irodalomtudományi vállalkozásához.

Programot a Neohelicon első számának legelején olvasható *manifesto* adott. A *Lectori salutem*et Vajda komparatista munkássága szintézisének tekintjük. A felhívás mellett kutatói gyakorlatra vonatkozó ajánlásnak is: „La nouvelle revue se propose d’être un organe de recherches concernant la littérature comparée et universelle. Elle désire réaliser cette intention avant tout par l’esprit de ses articles.”¹⁴ A *Lectori salutem* kulcsszavai: *histoire et théorie littéraire, franchissement des frontières, contexte étendu, méthodologie, synthèse*, vagy „nous accordons la primauté à la littérature nationale”, *région, zones*. Csak az irodalmak összehasonlító tanulmányozása mint nélkülözhetetlen közbülső fázis vezethet el egy adott nyelvhez és nemzeti környezethez köthető alkotástól a goethei *Weltliteratur*ig: „nous devons nous proposer de regarder tous les phénomènes littéraires sous l’aspect de cette *suprême unité*”. Az ennek megtagasztalása útjában álló legnagyobb akadály a nyelvismeret megszerzésének természetes korlátja, amely Meltzl vállalkozásának sikerét is akadályozta. Vajda a „pünkösdi csodát” az együttműködés két fő nyelvre való redukálásában látta: az első, ahogyan mondotta, Jeanne d’Arc nyelve volt, a második az angol (az AILC hivatalos nyelvei). A folyóirat még két, illetve három másik nyelven írt tanulmányt fogadott el, ezek a német és az orosz, később az olasz lettek.

A *Lectori salutem* után az első számban az 1971-es budapesti komparatiztika-elméleti és módszertani konferencia anyaga jelent meg, majd egy azóta megszűnt, *Revue* nevű rovatban beszámolók a francia, amerikai, orosz, román komparatisták munkájáról, illetve értékelés az említett *Expressionism*-kötetről (Weisstein, Voisine). A Vajda-éra alatt publikált ötven szám érintette a komparatiztika minden fontos elméleti kérdését, a nagy szellemi áramlatokat, az irodalom korszakfogalmait a reneszánsztól kezdődően, a régiók összetartozó irodalmait. Az alapítók, Vajda György Mihály mellett Szabolcsi Miklós 1998-ig irányították a folyóiratot. Ez jelenti az első korszakot, amely alatt megszilárdultak szerkesztési elvei, kialakult szerzőgárdája. Minden szám borítójára latin nyelven egy-két szavas tematika került. Megmaradt a fő rovatoknak az eredeti szándékot tükröző elnevezése: *Ergasterium, Speculum*, (ritkábban *Studia, Diversa*), de a *Historia Litterarum Europaearum* alcím értelmét vesztette és megszűnt.

Ebben az évben az övékén kívül Szegedy-Maszák Mihály és Pál József neve is szerepelt a szerkesztők között. Ezt követően Pál József és Szili József jegyezték a folyóiratot, Szili József kiválása után, 2013-tól az ő munkáját Hajdu Péter, a folyóirat korábbi *managing editora* folytatta az ő helyére Simon Estók lépett. Az Akadémiai Kiadó partnerei az évek során a Maisons d’édition

14 VAJDA György Mihály, „Lectori salutem”, *Neohelicon* I, 1. sz. (1973): 9–17.

Mouton, Benjamins, Kluwer (1998–2004), 2005-től (XXXII/1) a Springer Publisher. A Budapesten magyarok által szerkesztett folyóirat hagyományos célja az irodalmi értékek iránti legnagyobb nyitottság mind a kutatás egyetemes tárgyát (mint Meltzlnél, beleértve a nem európai nyelvűeket is), mind az új szempontokat és módszereket tekintve. Ennek részeként tekinti a magyar irodalmat és a róla szóló tanulmányokat is. A világirodalomhoz vezető organikus folyamat fontos állomása volt az AILC részéről Albert S. Gérard *European-Language Writing in Sub-Saharan Africa I–II* (Akadémiai Kiadó, 1986) c. munkája, illetve a *Neohelicon* 1990-es második száma, amely az *Ergasterium* rovatban nyolc tanulmányt közölt a témáról. A 24. évfolyam (1997) a folyóirat történetében az első szám, amelynek nem volt *sujet central*ja, a borítón a *Diversa* megjelölés olvasható. A szerkesztői bevezető szerint a *Neohelicon* „représent en quelque sort un maillon de la chaîne qui relie les comparatistes de l’Europe, des deux Amériques et d’Afrique. Dès le début l’ambition des directeurs a été de construire un »pont« entre les cultures et civilisations...” (ebben a számban jelent meg az utolsó orosz nyelvű tanulmány).

Superstes stitis on *Acta Comparationis*: A Retrospective View on the Origins and Legacy of Comparative Literature in Hungary

This study revisits the intellectual legacy of the *Acta Comparationis Litterarum Universarum*, the world’s first journal dedicated to comparative literature, founded in Cluj (Kolozsvár) in 1877 by Sámuel Brassai and Hugo Meltzl. The paper situates the journal within the multilingual and multicultural context of the Austro-Hungarian Monarchy and explores its pioneering role in establishing comparative literary studies as a discipline grounded in linguistic and thematic parity among “small” and “great” literatures. Emphasizing the international reach and polyglot ambitions of the original *Acta*, the author contrasts its inclusive vision with the narrower national focus of later successors, such as Max Koch’s Berlin-based publication.

The essay also discusses the rebirth of the comparative tradition in Hungary through the establishment of *Neohelicon* in 1973, which inherited both the name and the spirit of the original *Acta*. The founding figures – especially György Mihály Vajda – are credited for reviving and institutionalizing comparative literature in Hungary and internationally, often through active roles in the International Comparative Literature Association (AILC). Personal recollections enrich the historical narrative, revealing the intergenerational continuity from the Eötvös Collegium intellectual circle to the leading figures of Hungarian literary scholarship in the second half of the 20th century. Ultimately, the paper positions the Hungarian comparative tradition as a vital bridge between literary cultures, emphasizing its commitment to Weltliteratur and transnational scholarly collaboration.

FELVILÁGOSODÁS, IDENTITÁS ÉS REFORM:
SZABADKÖMŰVESSÉG ÉS TUDÓS TÁRSASÁGOK
A 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN

•

AUFKLÄRUNG, IDENTITÄT UND REFORM:
FREIMAUREREI UND
GELEHRTENGESSELLSCHAFTEN
IN EUROPA DES 18. JAHRHUNDERTS

HEGEDÜS BÉLA

Hová tűnt Kalmár György lova?

Itt az ideje, hogy mostantól a magyar irodalomtörténet-írásban Kalmár Györgyről ne csupán az a Kazinczy leírására hivatkozó negatív kép terjedjen, melynek széles körű ismertségét Weöres Sándor (Kovács Sándor Iván) újrafelfedezése alapozta meg.¹ Az objektivitásra törekvő irodalomtörténész kénytelen idegen nyelvű források felé fordulni, hogy az égetően fontos kérdéseire választ kapjon. Tényleg nem fészülte Kalmár soha a parókáját? Valóban hiányzott az első két metszőfoga? A megengedett és a korban megszokott mértéknél több alkoholt fogyasztott? S talán a legfontosabb: hová tűnt Kalmár György lova (ha valóban volt neki)?

A Kalmár életével kapcsolatos dokumentumok számbavétele után arra a következtetésre juthatunk, hogy a fenti kérdésekre a választ leginkább a világnyelv-tervezetének berlini, latin nyelvű, első verziójának² publikálása előtti időszakban kereshetjük. A szerző életével kapcsolatos korábbi kutatásaimhoz képest időközben ráadásul új források is felbukkantak, amelyek egy részét most közlöm először, más részét pedig – jelentőségükhöz mérten – most jelentetem meg először magyar fordításban.

Kalmár György Berlinben

Kalmár György 1772-ben Berlinben, a híres filozófus-matematikus, a porosz királyi akadémia tagja, Johann Heinrich Lambert hathatós támogatásával adta ki latinul világnyelv-tervezetét, melyet 1773-ban Rómában olaszul, majd 1774-ben

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának főmunkatársa

1 WEÖRES Sándor és KOVÁCS Sándor Iván, szerk., *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, 2. kiad., 2. köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 124–140. Kazinczy leírása a *Pályám emlékezetéből* a kötetben a Kalmárral való találkozásról: Uo., 2:135–136. Az antológia szerkesztőinek megjegyzése a találkozással kapcsolatban: „Ez a találkozás 1782-ben történt, Kazinczy akkor huszonhárom éves volt, Kalmár pedig ötvenhat. E véletlen eseménynek köszönhetjük, hogy a rejtélyes vándorról valamelyes arckép maradt.” Uo., 2:136.

2 Georgius KALMÁR, *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus accommodatae* (Berlin–Leipzig: Iacobaeer, 1772).

Bécsben németül is megjelentetett. A tudományos körökben egyre ismertebbé váló Kalmárról az 1770-es évektől kezdődően meglepő módon egyre kevesebb adat áll rendelkezésünkre, s későbbi munkái is rendre kéziratban maradtak. Az utolsó vele kapcsolatos adatunk 1781-ből származik. Máig nem tudni, mikor és hol halt meg.

Kalmár világnyelv-tervezetének első, még latin nyelvű változata a könyv impresszuma szerint Berlinben és Lipcsében jelent meg. Johann Heinrich Lambert egy naplóbejegyzése szerint a nyomdahely valójában Berlin. A mű előfizetői között ott találjuk a legjelentősebb berlini tudósokat, pl. Moses Mendelssohnt is, akinek hagyatéklístája szerint könyvtárában valóban megvolt a kötet. Lambert és Kalmár közös munkájáról, illetve utóbbi kapcsolatáról a Königl. Akademie der Wissenschaften más tagjaival ezen túl nem lehet sokat tudni.

A továbbiakban a Kalmár berlini tartózkodásával kapcsolatos forrásokat a bennük elmesélt történetek időrendje szerint igyekszem sorba állítani, így rekonstruálva a történeteket, s persze szándékom szerint revideálva a ránk hagyományozódott Kalmár-képet.

Lambert levele Johann Ignaz Felbigernek

Johann Heinrich Lambertnek egy 1772 februárjában Felbiger apátnak³ címzett levelében⁴ találjuk az első információkat Kalmárról, a művéről és a berlini tartózkodás körülményeiről:

Ami a mellékelt Praeceptát stb. illeti,⁵ az az itteni előfizetők költségén lett kinyomtatva, amit többnyire én magam intéztem, de amiben néhány barátom is nagy segítséget nyújtott. Mindkét újságban hirdetést tettem közzé, ahol elmagyaráztam, miről van szó. Tavaly december elején, mivel titkolózott a szerző, elég nehezen tudtam belőle annyit kiszedni, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy lássam, megérdemli-e a dolog a nyomtatást. Éppen ezért több kérdést is feltettem neki, amelyekre azonnal válaszolnia kellett, ha azt akarta, hogy legyen a dologból valami.

3 Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788), katolikus egyházi személy, természettudós, pedagógus. A sziléziai Glogauban (Głogów, Lengyelország) született, ahol a felálló porosz uralom alatt feladata volt az elemi iskolai oktatás megszervezése, illetve színvonalának emelése. 1774-ben Mária Terézia meghívására belekezdett a monarchia iskolarendszerének átszervezésébe. 1778-ban életjáradékkal a pozsonyi prépostság élére került, ott is halt meg. Felbiger apát Lambert állandó levelezőtársa volt.

4 Lambert teljes levele: Joh. BERNOULLI, szerk., *Joh. Heinrich Lamberts deutscher gelehrter Briefwechsel*, 4. köt. (Berlin, 1783), 134–141.

5 Tehát itt Kalmár már nyomtatásban megjelent világnyelv-tervezetének berlini, latin nyelvű kiadásáról van szó: KALMÁR, *Praecepta grammatica*...

Minden egyes kérdésemre különösebb gondolkodás nélkül negyedórán keresztül válaszolt, de mindig úgy, hogy annál mindig többet kellett kitalálnom, mint amennyit közölni akart. Végül azonban minden megoldódott.⁶

A hallgató Kalmár toposza már itt megjelenik, s megtudjuk azt is, hogy 1772 februárjában már nincs Berlinben, tehát az 1772-es impresszumú világnyelv-tervezete valamikor az év elején jelent meg, tehát meglepően rövid idő után, hiszen úgy tűnik, Kalmár valamikor az 1771-es év decemberének elején bukkan fel Lambert környezetében.

Lambert–Penzel-levelezés

Jóval több információhoz jutunk Abraham Jacob Penzel⁷ és Lambert egy alkalmi levélváltásából. Az *alkalom* nem más, mint a koldus-csavargó Kalmár György felbukkanása Penzelnél 1772 augusztusában. Különösen indokoltnak tartom az alábbi levélváltás közlését magyarul, mert habár azt 2008-as monográfiámban németül már közzétettem,⁸ ennek a hagyományos Kalmár-kép szempontjából semmilyen hatása nem volt. Sőt, senkinek sem tűnt fel, hogy a levelek forrását hibásan adtam meg.

Előbb – tehát Kalmár berlini tartózkodása után több mint fél évvel – Abraham Jacob Penzel fordul levélben Johann Heinrich Lamberthez:

Penzel Lambertnek, Jeßnitz,⁹ 1772. augusztus 5-én¹⁰

Bocsássa meg uram a bizalmat, amelyet egy becsületes ember a másik iránt érez, és amire alapozva nemigen tart a rossz kérés megfogalmazásától, ha valami felől felvilágosítást szeretne kapni, és ehhez egy számára idegentől egy kis fáradságot kér. – Hízelvek magamnak, hogy Ön kegyesen megteszi ezt, és e bizalomra való tekintettel merem kérésemet Önhöz intézni.

6 BERNOULLI, *Lamberts Briefwechsel...*, 1783, 4:140–141.

7 Abraham Jakob Penzel (1749–1819), német történész és filológus. Leginkább Sztrabón-fordítóként ismert. A Lambert-levelezés kiadójának jegyzete Penzelhez: „*Abraham Jacob Penzel* úr, akkoriban magántanár, mostanság, mindenféle sorsfordulat után, a görög nyelv professzora és könyvtáros Krakkóban; elsősorban *Sztrabón* német fordításáról ismert.” Joh. BERNOULLI, szerk., *Job. Heinrich Lamberts deutscher gelehrter Briefwechsel*, 2. köt. (Berlin, 1782), 67.

8 HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világáról*, Irodalomtörténeti füzetek 164 (Budapest: Argumentum, 2008), 143–147.

9 Város Szász-Anhalt tartományban, Dessau közelében.

10 A forrásban hibásan 1771. szerepel.

Tegnap este 5 óra tájban egy idegen, magas termetű, erős testalkatú, a naptól csúnyán megégett arcú férfi jött ide gyalogosan Dessauból. Könnyen összetéveszthetetlené tette a két elképesztő méretű gödröcske az arcán, és hogy a két elülső foga kiesett vagy kitört. Ruhája nagyon szegényes volt; egy kopottas szürke flauszkabátból¹¹ állt, amely alatt fekete alsóruhát és kétoldalt szakadt nadrágot viselt, valamint egy régi, bodorítatlan és ápolatlan parókát. A kalapja és a lábbelije hasonló; a fehérneműje nagyon koszos volt, és hogy órája vagy bármi egyéb értékes holmija lett volna, arra gondolni sem lehetett. Ez az ember egy *Kalmár György* nevű magyarországi református prédikátornak adta ki magát, aki éppen a világot járja, hogy tudományos¹² ismereteket szerezzen, és közben nem tudom, miféle egyéb titkos terveket szövöget. Nagy lelkesedéssel beszélt az általa feltalált *egyetemes nyelvről*, amelynek megjelent Prodrumus-át, hírnökét¹³ megmutatta, és utalt a számos tudós újságban megjelent recenzióra, amiket a táskájában magával hordott. Mivel én magam is a nyelvtudományok és a nyelvek metafizikájának rajongója vagyok, örömmel ismerkedtem meg egy olyan emberrel, akit tudós emberként és számos nyelv ismerőjeként ismertem, mind az egyetemes nyelv feltalálásának elképzelése, mind még inkább a magyar nyelvtana¹⁴ révén; beszéltem vele erről-arról, anélkül, hogy azt mondhatnám, hogy különösen építőnek találtam volna a társaságát. Mivel a magyar grammatika szerzőjét nagy poliglottként ismertem, megragadtam az alkalmat, hogy az örmény és kopt nyelvekről beszéljek, majd Magyarország történelmére tértem át, és mindezekkel kapcsolatban *de Guignes*¹⁵ és *Fischer*¹⁶ urak érdemeire; a szláv és dalmát irodalomról kezdtem beszélni, mivel azt állította, hogy hosszú időt töltött Prágában, *Dobner*¹⁷ és *Notschdiebra*¹⁸ urakra és az előbbi érdemeire hivatkoztam a *Hayeck a Liboczan*¹⁹ kap-

11 'posztókabát'

12 Az eredetiben: „litterarische”.

13 Tehát a latin nyelvű *Praeceptát*: KALMÁR, *Praecepta grammatica*...

14 Georgius KALMÁR, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno-(sev, Hunno-) Avarici. Sive, Adparatus Criticus ad Ligvam Hungaricam* (Posonii: Ioannis Michaelis Landerer, 1770). A továbbiak alapján valóban úgy tűnik, hogy Penzel ismerte Kalmárnak ezt a művét.

15 Joseph de Guignes (1721–1800), francia orientalista, sinológus. Penzel valószínűleg a *Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* (1756–1758) című művére utal.

16 A *Neue Deutsche Biographie* alapján nem sikerült azonosítani.

17 Gelasius Dobner (1719–1790), prágai történész, piarista szerzetes, a katolikus felvilágosodás és a tényekre alapozott történetírás képviselője. Kommentárokkal és javításokkal adta ki Václav Hájek z Libočan 16. századi cseh krónikáját hat kötetben, *Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum* (1761–1781) címmel.

18 Nem sikerült azonosítanom a személyt.

19 Utalás a Václav Hájek z Libočan (?–1553) által írt *Kronyka Czeská* (1541) című munkára, ami a felvilágosodás koráig a cseh történetírás alapműve volt.

csán; érdeklődtem *Kroschelich* annalibus *Zagrabiensibus*²⁰ kiadásának részleteiről; de mindezekben annyira tapasztalatlan volt, hogy végül igen megalapozottnak tartottam a véleményemet, miszerint ő a *Kalmár* nevet csak csalóként viseli; és ez a sejtésem szinte bizonyossággá vált, amikor a sürgető kérésemet, hogy a görög Sztrabontól értelmezzen valamit, határozottan elutasította: ez egy olyan dolog, amit *Kalmár* úr biztosan nem tett volna meg, hiszen ő maga görög nyelvű könyveket is publikált.

Mivel ez az állítólagos *Kalmár* önre, uram, mint legnagyobb barátjára és pártfogójára, valamint a *Prodromus*²¹ kiadásának leglelkesebb támogatójára hivatkozott, azt hiszem, megbocsátja nekem a szabadságot, amellyel élve megkockáztatom a kérésem, hogy szíveskedjék tájékoztatni arról, hogy ez az állítólagos *Kalmár* vajon miben és mennyire hasonlít a valóságoshoz, vagy egyszerűen nem volt-e más, mint egy *Kalmár* nevében fellépő valódi koldus? Mivel ő előfizetést akart gyűjteni az egyetemes nyelvről kiadandó könyvére, és végül ajánlóleveleket akart tőlem öfelségéhez, *Jablonowsky*²² herceghez Lipcsébe, amit természetesen meg kellett tagadnom tőle, ez az ember személyesen is árthat *Kalmár* úr terveinek, és ön, amennyiben barátja neki, talán megköszöni, hogy erről tájékoztattam önt; mert hogy ez az ember, akiről beszámoltam – bár olvastam *Psalmazar*²³ és hasonló csavargók történetét –, hogy ez az ember, mondom, egy gentilhomme & ecclésiastique Hongrois²⁴ lenne, mint aminek kiadta magát, egyáltalán nem fér a fejembe. – A magyarok módján egész jól beszélt latinul, és amikor elkezdtem vele franciául és olaszul társalogni, mindkét nyelven képes volt kifejezni magát.

20 Feltehetőleg Baltazar Adam Krčelić (1715–1778; magyarul: Kercselich Ádám Boldizsár; a *Kroschelich*-névforma a horvát név németes/latinus változata lehet), a legjelentősebb 18. századi horvát történész, zágrábi kanonok *Historia cathedralis ecclesiae Zagrabienensis* (1770) című munkájáról van szó.

21 Újra a világnyelv-tervezet berlini, latin nyelvű kiadásáról van szó.

22 József Aleksander Jabłonowski (1711–1777), lengyel származású főnemes, tudós, mecénás, birodalmi herceg. A Lipcsében alapított, nevét viselő tudományos társaság mindmáig működik.

23 George Psalmazar (1679–1763), francia szélhámos. Utazásai során azt állította magáról, hogy ő az első ember, aki Formosa-szigetéről (a mai Tajvan) Európába érkezett. A különösen Angliában gondos felépített hazugságai – még *saját* formosai nyelvet és abc-t is teremtett – idővel lepleződtek.

24 'Magyarországi nemes és egyházi személy'

Mindezek mellett örülök, hogy ez a kaland alkalmat teremtett arra, hogy elmondhassam Önnek, mennyire nagyra értékelem mélyreható meglátásait a legnehezebb tudományokban, mennyire sokat segített az Ön *Organonja*²⁵ az elmém pallérozásában, ...²⁶

A levél legfontosabb tanulsága, hogy Penzel pontosan tisztában van azzal, ki csoda Kalmár György. Ismeri több művét, tudja, hogy elismert nyelvtudós, s egyúttal sok nyelvnek a tudója. Éppen ezért elképzelni sem tudja, hogy ez a csavargó, konkrétan koldus kinézetű ember azonos lehetne az általa könyvekből, hírekből megismert tudóssal. Lambert meglepően hamar megírt válasza aztán megerősíthette számára az elképzelhetetlent, de fontos információkat is tartalmaz Kalmár berlini tartózkodásával kapcsolatban:

Lambert Penzelnek, Berlin, 1772. augusztus [10. és 20. között]

A leírás, uram, amit ön *Kalmár* úrról adott, nagyjából illik arra a személyre, aki tavaly télen itt járt. Azt tanácsoltuk neki, hogy a feje búbjától a talpáig öltözzön rendesebben, és hogy tartsa magát tisztábban. Nem akarta ezt, mert valamikor kirabolták, és a jobb ruha éppen ezt eredményezné újra. Úgy lett, ahogy ő akarta, de ő több szempontból is eredeti figura. Három teljes délutánomba telt, hogy legalább annyit kihúzzak belőle az általános nyelvtervezetéről, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy lássam, megérdemli-e az a nyomtatást. Több kérdésre is feltétlenül választ kellett adnia, ha azt akarta, hogy legyen a dologból valami. Ezután egy előfizetési papírt köröztettem, és néhány héten belül összegyűjtöttem annyi előfizetést, hogy ki tudtam adni a *Prodromus*-át.²⁷ A nyomtatás során még további csodás nehézségeket okozott, olyannyira, hogy azok miatt háromszor írásban is bocsánatot kellett kérnie. Nehezen tudtam megakadályozni, hogy visszatartsa a kinyomtatandó anyag egy részét, és semmiképpen sem tudtam elérni, hogy az általa megállapított 400 gyökérszót is kinyomtassa: és nem azok karaktereit, hanem csupán az alapfogalmak latin nevét. Nem foglalkoztam a külsejével és viselkedésével, sem azzal, hogy ő-e az igazi *Kalmár*, hanem csak

25 Johann Heinrich Lambert főműve 1764-ben jelent meg: Johann Heinrich LAMBERT, *Neues Organon, oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des wahren und dessen* (Bey J. Wendler, 1764). A mű Kalmár Györgyre is nagy hatással volt.

26 BERNOULLI, *Lamberts Briefwechsel...*, 1782, 2:67–70.

27 A kiadó jegyzete: „A Lambert támogatásával megjelent *Prodromus* címe valójában ez: *Praecepta Grammaticae atque specimina Linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae*. Auct. *Georg. Kalmár* &c. Berol. 1772. 4. Ezt megelőzően azonban *Kalmár* már kinyomtatott egy programot, amely feltehetően az a mű, amelyet Bastiani abbé *Essai d'une langue générale*-nak nevez...” Természetesen újra a *Praeceptáról* van szó (KALMÁR, *Praecepta grammatica...*). A Bastiani abbé által emlegetett írásról máshonnan is tudomásunk van, de eddig nem került elő.

azzal, hogy van-e valami jelentős az *általános nyelv*ében, még ha az nem is a teljes mű lenne. Egyébként minden kérdésre különösebb gondolkodás nélkül válaszolt, néha negyedóráig, és mindig csak annyit, amennyit válaszolni akart. Ebből láttam, hogy a dolgot jól a fejében tartja. Néha azonban egyetlen szót sem lehetett belőle kihúzni. Reggelente könnyebb volt vele, mint este, amikor néha észrevettem, hogy ivott, és meg kellett kérnem, hogy menjen el, és reggel jöjjön vissza. A beszédben igyekezett az érzelmekre hatni, de jeleztem neki, hogy nálam azzal nem megy semmire, mert én mindig a tényekhez ragaszkodom.

Végül mindennel elégedett volt, majd Hollandiába akart utazni, hogy onnan újra visszatérjen Szászországba. A magyar protestáns egyházi személyek, mivel a törökök szomszédságában és meglehetősen elnyomása alatt élnek, régóta megszokták, hogy utazásaikhoz más protestáns egyházak hozzájárulását kérik. *Kalmár* úr feltehetően ugyanezt teszi. Azonban nagyon hálás vagyok Önnek a róla szóló hírekért, és továbbra is állok rendelkezésére stb.

P. S. *Kalmár* úr nagyrészt azért utazik, hogy előfizetőket gyűjtsön az általános nyelvről szóló nagyobb művére, amelynek költségeit, ha az összes karaktert ki kell önteni, és a mű latinul és franciául is megjelenhetne, 20.000 tallerra becsüli. Ha eljön az ideje, örömmel előfizetek egy példányára.²⁸

Lambert tehát megerősíti, hogy Penzel leírása illik az általa is megismert személyre, bár nem hallgatja el azt sem, hogy ez őt különösebben nem érdekli, csak a világnyelv-tervezet értéke, jelentősége foglalkoztatja. *Kalmár* hallgatagságát vagy titkolózását a témával kapcsolatban szinte ugyanazokkal a szavakkal mondja el, amivel már *Felbiger* apátnak is tette (kötelezően megválaszolandó kérdések, *Kalmár* negyed óráig tartó válaszai stb.). Viszont érezhető a levélből az is, hogy *Kalmár* viselkedése nemegyszer bizony a magát ilyen szempontból toleránsnak bemutató Lambert számára is elfogadhatatlan lehetett. Erre utal ez a megjegyzése: „Reggelente könnyebb volt vele, mint este, amikor néha észrevettem, hogy ivott, és meg kellett kérnem, hogy menjen el, és reggel jöjjön vissza.” De ebből a mondatból arra is lehet következtetni, hogy *Kalmár* a berlini időszak alatt tulajdonképpen Lambert környezetében, netán házában tartózkodott, szállt meg.

Egyébként a hallgatag *Kalmár* toposza annyira elterjedt lehetett, hogy erre ő maga is reagál az 1770-ben megjelent *Valóságos Magyar ABC* következő öt sorában:

28 BERNOULLI, *Lamberts Briefwechsel...*, 1782, 2:71–73.

Tudja meg az ember: *szeretek mindent* e világon.
Tudja meg ezt is ugyan: *gyűlölném* akkor az embert;
ha vele a jó időt vesztetném; én 's az időmet
tölteni *épület nélkül* fecsegéssel akarnám.²⁹

Az eddigieket összefoglalva: Kalmár 1771 decemberének elején érkezett Berlinbe, és 1772 februárjában már nem volt ott. Ez alatt az idő alatt, de már 1772-es impresszummal megjelent a világnyelv-tervezetének latin verziója, melyhez Lambert, saját állítása szerint ugyanebben az időszakban sikeresen gyűjtött előfizetőket. Mindezzel kapcsolatban a következő kérdések merülhetnek fel: Hogyan volt lehetséges, hogy ilyen rövid idő alatt összegyűljenek az előfizetések? Mikor került pontosan nyomdába a mű (melynek a lejegyzésére is ebben az időszakban került sor)? Továbbá, hol lakott ez idő alatt Kalmár?

Monatsbuch: a nyomdába adás időpontja

Johann Heinrich Lambert évtizedeken át sajátos naplót vezetett. Havonta rendezte és írta össze a vele történeteket, különös tekintettel a tudományos munkásságára. 1915-ben kiadták a *Monatsbuchot*, s benne 1772 januárjáról a következő olvasható: „1772 Jan. Nova litteraria. Grammatica Kalmarianae linguae universalis typis tradita.”³⁰ Tehát a világnyelv-tervezet valamikor január folyamán került a nyomdába. Talán nem tévedek nagyot, ha azt feltételezem, hogy valamikor a hónap második felében, hiszen Kalmár – mint már tudjuk – valamikor az előző év decemberének elején bukkant fel Lambert környezetében. Meglepő, hogy az 1772-es januári bejegyzése csupán ennyiből áll, összevetve azt más hónapok jelentősen hosszabb felsorolásával. Valószínűleg volt munkája bőven Kalmárral (minél többet megtudni tőle) s a publikálandó művel is.³¹

Berlin, akadémiai ülés, 1771. december 12.

A világnyelv-tervezetre számos berlini tudós fizetett elő, így a már említett Moses Mendelssohn is. Szinte egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal Lambert és Kalmár közös munkájáról, illetve utóbbi kapcsolatáról a *Königliche*

29 KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos Magyar ABC – P. S. Utóírás – Mária Teréziához buzduált alázatos énekem*, szerk. HEGEDŰS Béla, Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század 17 (Budapest: Universitas Kiadó – reciti, 2020), 336, 423–426. sor.

30 Johann Heinrich LAMBERT, „Monatsbuch, mit den zugehörigen Kommentaren...”, in *Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-physikalische Klasse*, szerk. K. BOPP, 12. köt., 1–84 (München, 1915), 31.

31 Indokoltnak láttam a *Monatsbuch* kéziratát is ellenőrizni, hogy valóban ennyi-e a bejegyzés. A bázeli Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött eredeti valóban csak ennyit tartalmaz.

Akademie der Wissenschaften más tagjaival. Indokolt tehát felvetni a kérdést, vajon hogyan tudott Lambert ilyen rövid idő alatt annyi előfizetőt összegyűjteni – miközben minden jel szerint Kalmárral együtt dolgozott a publikálandó kéziraton –, hogy két hónapon belül megjelenhessen a könyv?

Tekintetbe véve Kalmár kapcsolatát a *Königliche Akademie der Wissenschaften* fontos és elismert személyiségeivel, sajnálattal vettem tudomásul, hogy a jogutód *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften* könyvtárában jelenleg nem található meg egy publikációja sem. Viszont – némi könyvtárosi segítség után – nagy örömmel fedeztem fel az Akadémiai Levéltárban (*Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*) két fontos, Kalmár személyét érintő iratot. Ezeket eddig a szakirodalom sehol nem említette. Az akadémia 1771. december 12-ei, csütörtöki üléséről készült jegyzőkönyvben (*Sitzungsprotokoll*)³² a résztvevők felsorolása³³ a következő bejegyzéssel végződik: „Etr. M. Kalmar, Hongrois.” Tehát a „külföldi”, „magyar” Kalmár úr ott volt az ülésen, ahol az egyik napirendi pont a következő volt: „On a lu le Projet de la Grammaire d’une Langue philosophique, par M. Kalmar présent.” Tehát: „Felolvastuk a jelenlévő Kalmár úr által írt filozófiai nyelv grammatikájának a tervezetét.” Lambert, noha az idézett leveleiben ezt nem említette, nem csupán előfizetői íveket köröztetett, de Kalmár munkáját bemutatta az akadémia egyik ülésén is. Abból, hogy az előfizetők gyűjtése gyorsan ment, arra következtethetünk, hogy bemutatkozása az akadémia előtt sikeres volt.

Kalmár György lova

A legfontosabb kérdés maradt a végére: hol lakott Kalmár György 1771 decemberétől 1772 februárjáig Berlinben? A kérdésre a választ – nos, eléggé meglepő módon – a magyar kultúrtörténetben nem teljesen ismeretlen Heinrich Gottfried von Bretschneider egyik regényében, a *Georg Wallers Leben und Sitten, wahrhaft – oder doch wahrscheinlich – beschrieben, von ihm selbst* (1793) címűben találjuk meg. A regényt és témáját, különös tekintettel a benne található Kalmár György-epizódra az utóbbi években kétszer is feldolgoztam: egy inkább népszerűsítő, ismeretterjesztő szövegben és egy német nyelvű szak tanulmányban.³⁴ A regény főszereplője, Georg Waller (aki joggal tekinthető

32 *Régistres del’Académie. Du Jeudi 12 Decembre MDCCLXXI/104*, Die Sitzungsprotokolle (Registres) der Akademie, Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, I IV 32/BI 104r. https://akademieregistres.bbaw.de/data/protokolle/1083-1771_12_12.xml

33 A berlini tudományos élet legjelesebb képviselői: „Direct. Mrs Marggraf, Lagrange, Merian; Secr. p. Formey; Ordin. Achard Pr, Achard Cr, de Francheville, Beguelin, Bernoulli, Bitaubé, Toussaint, Sulzer, de Beausobre, Küster, Gleditsch, de Castillon, Gerhard, Lambert, Wegelin, Pernety.”

34 HEGEDŰS Béla, „Pötsch vagy Pócs? Avagy hogy kerül Kalmár György egy 18. századi német regénybe?”, *Litera*, 2019, <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/hegedus-bela-potsch-vagy->

Bretschneider alteregójának) vándorlásai során egy alkalommal egy meg nem nevezett magyar püspök szolgálatába áll könyvtárosként.³⁵ Érdemei jogos elismeréseként hamar a püspök költői körének tagja lesz, s feladatul kapja, hogy annak Mária Terézia dicsőítésére készülő latin eposzának elkészítse a német fordítását. A regény szerint az eposz magyar fordítását „Kalmár György” készítette el, sajátos körülmények között. Mivel a regény gyakorlatilag ismeretlen a magyar irodalomtörténet-írás számára, így alább saját fordításomban közlöm a Kalmárral foglalkozó részt, benne az elmesélt berlini anekdotával:

A püspöknek az az ötlete támadt, hogy eposzát egyszerre három nyelven nyomtattassa ki: latinul, németül és magyarul. Magyar fordítónak a tudományos világban nem teljesen ismeretlen Kalmár György urat választotta, aki egy filozófiai univerzális nyelv grammatikájának a szerzője volt. Ez az ember körülbelül tíz mérföldre lakott a püspök rezidenciájától. Amikor egy ének kész lett, fognom kellett a postát, és el kellett vinnem neki. Így a tiszteletreméltó urak nem találhatták ki, hová utazom és milyen úgyn? –

Kalmár uram (németül: *mein Herr Kalmar*)³⁶ egy igazán egyedi alak volt, egy nyelvtehetséggel bíró ember, de egyébként öltözködésében, modorában és gesztusaiban igazi cinikus filozófus; egy büszke pedáns,³⁷ és nyelvtudásán kívül tudatlan hengegő. Nem tudom magamban tartani az anekdotát, amit ő maga mesélt nekem. Grammatikája kapcsán levelezést kezdeményezett a híres berlini Lamberttel, és mivel ez a tudós mindig nagyon udvariasan válaszolt neki, az az ötlete támadt, hogy lovagi útra indul Berlinbe, hogy ott nevet és ismertséget szerezzen az ország akadémikusai és tudósai között.

Lambert a késő őszi estén, mivel már majdnem besötétedett, a szobájában ült, amikor hirtelen betoppant egy idegen, megölelte, és a következőképpen mutatkozott be: „Ego sum Calmar, iste Philosophus

pocs.html; Béla HEGEDÜS, „Heinrich Gottfried von Bretschneiders Roman *Georg Wallers Leben und Sitten, wahrhaft – oder doch wahrscheinlich – beschrieben, von ihm selbst* (1793): Intellektuell sein im Königreich Ungarn des 18. Jahrhunderts”, in *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820*, szerk. Gábor VADERNA, Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 8, 244–256 (Praesens Verlag, 2022).

35 Joggal feltételezhető, hogy a püspök személyét Patachich Ádám kalocsai érsekről mintázta a szerző. Patachich költői köréről l. RÉDEY János, „...dum Pallada Budam... studiosa reducis: A budai Magyar Királyi Tudományegyetem 1780. június 25-ei felavatásának kortárs visszhangja a magyarországi kései humanista költészetben”, in *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában. Fiatalok Konferenciája 2018*, szerk. ERDŐDI Alexandra Anita és mtsai., 171–187 (Budapest: reciti, 2019).

36 Az eredetiben: „*Kalmar uram* (auf deutsch: *mein Herr Kalmar*)”.

37 Németül: „...ein stolzer Pedant” – a német nyelvbe a 17. század elején franciából átvett ‘pedáns’ kifejezésnek mindvégig megvan a ‘jelentéktelen dolgokkal foglalkozó, azokból következtetéseket levonó személy’ jelentése.

hungaricus, amicus tuus, cum quo commercium literarium habes”³⁸ – Lambert egész jól fogadta, és a két filozófus azonnal elkezdett szót váltani a filozófiai nyelvről. Lambert szolgálja világítást és bort hozott, és a szakértők elmerültek a beszélgetésben, mígnem Lambert ráeszmélt, hogy későre jár, és megkérdezte barátját: hol szállt meg? – „Sehol, nem ismerek más barátot vagy ismerőst Berlinben, azonnal az ön lakhelye felől érdeklődtem, és szándékomban áll önnél megszállni.” Ez egy olyan egyedülálló ember számára, mint Lambert, akinek nem volt több szobája és felszerelése, mint amennyire szüksége volt, kétségkívül nehéz kihívás volt. Megrémült. Más szállás után nézni azonban már késő volt, ezért intézkedett, hogy a magyar vendég letáborozhasson. Kalmár azonban előbb lámpást kért, és amikor megkérdezték, hogy miért, a zavar legkisebb jele nélkül mondta: „Csak a lovammal akarok törődni, a bejárat előtt van kikötve.” – Egy ló éjfélkor, egy filozófus ajtaja előtt, aki talán még soha életében nem ült ilyen állat hátán, elképzelhető a tisztes ember félelme! – De Kalmár, a hős csak nevetett ezen, s dacolva minden veszedelemmel, fogta a lámpást, talált a szomszédban egy be nem fejezett házat és benne némi szalmát, ami szerinte elegendőnek tűnt paripája számára erre az éjszakára, majd azt magyar mód és szokás szerint kipányvázta,³⁹ és nem kért jobb istállót, viszont berlini tartózkodásának egész négy hete alatt, nap mint nap, maga adott az állatnak szerény adag szénát, fűvet a legelőről és vizet. Ápolni nem ápolta, mert ő magának sem volt szokása megmosdani vagy a parókáját megfésülni.

Ez volt tehát az eposzunk harmadik közreműködője. De csak otthonából állt a szolgálatunkra, és habár gyakran kifejezte vágyát, hogy műzsatemplomunkhoz csatlakozna, de hogy a világ elől elrejtjük a titkot, és az ő koszos külseje miatt is, mindig távol tartottuk.⁴⁰

Tisztában vagyok vele, hogy ez a szövegrész egy fiktív szövegben, egy regényben található. Mégis elgondolkodtató, hogy a szerző csupán ebben az egy esetben nevez meg egy szereplőt a valódi nevén. Noha nem lehet kizárni, hogy a regényben Kalmár által elmesélt anekdota Bretschneider leleménye, mégis elbizonytalanít a tény, hogy ha már Kalmár saját nevén szerepel a regényben, miért lenne szükség egy olyan történet kitalálására vele kapcsolatban, mely a regény szempontjából, tudniillik a főszereplő Georg Waller kalandjainak és énéjlődésének szempontjából semmilyen jelentőséggel nem bír? Kalmár és Lambert találkozása Berlinben legkésőbb a Lambert-levelezés megjelenése óta ismert lehetett, de a szerző erre nem utal.

38 ‘Én vagyok Kalmár, az a magyar filozófus, a barátod, akivel tudós levelezést folytatasz.’

39 Az eredetiben: „installirte es danach hunnischer Art und Sitte”.

40 Heinrich Gottfried BRETSCHNEIDER, *Georg Wallers Leben und Sitten, wahrhaft – oder doch wahrscheinlich – beschrieben von ihm selbst* (Köln: Peter Hammer, 1793), 233–237.

Az anekdotát tehát maga Kalmár meséli a regény fiktív szereplőjének. Ezt azért fontos rögzíteni, mert így ez azt is jelenti, hogy az irónia forrása is ő maga. Figyelemre méltó az is, hogy a Kalmár–Lambert-találkozás eddig megismert momentumai közül ebben a szövegrészletben csupán a mosdatlan, ápolatlan Kalmár-kép marad meg (különös tekintettel, újra, a parókájára). Viszont megtudjuk, hogy Kalmár a berlini (itt: egy hónapos) tartózkodása alatt Lambertnél talált szállást. Túl sok jel utal arra, hogy Bretschneider valóban találkozhatott Kalmárral, aki elmesélhette neki ezt az anekdotát, melyet az író érdemesnek tartott arra, hogy beemelje a regényébe.⁴¹

Fontos kérdésekre kaptunk tehát választ a régi-új források alapján. De a legfontosabb kérdés megválaszolatlan maradt: *hová lett Kalmár György lova?*⁴²

Where Did György Kalmár's Horse Go?

This article reexamines the life and image of György Kalmár, an 18th-century Hungarian Protestant intellectual known for his universal language project. Hegedüs aims to challenge the negative portrayal perpetuated by Ferenc Kazinczy and later popularized by Sándor Weöres, offering a more nuanced and historically grounded account of Kalmár's activities – particularly focusing on his mysterious presence in Berlin around 1771–1772.

The study investigates new and previously untranslated sources concerning Kalmár's stay in Berlin, where, with the support of the prominent philosopher Johann Heinrich Lambert, he published the Latin version of his universal language grammar: *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis* (1772). The article reveals Kalmár's brief but intense interactions with the Berlin scholarly community, Lambert's struggles with Kalmár's secretive and erratic behaviour, and their joint effort to gather subscriptions for publication.

The study ends with unresolved questions, particularly the whimsical but symbolic mystery of Kalmár's horse – used to reflect the broader obscurities surrounding his life and disappearance. Through a mixture of archival scholarship, literary interpretation, and intellectual history, Hegedüs not only reconstructs Kalmár's Berlin chapter but also raises important questions about historical memory, scholarly bias, and the treatment of eccentric figures in literary historiography.

41 A lehetséges kapcsolatról bővebben: HEGEDÜS, „Heinrich Gottfried von Bretschneiders...”

42 Talán legközelebb, új források alapján sikerül választ találnom. Most ennyivel köszöntöm a hetvenéves Tüskés Gábort. Isten éltesen, Gábor!

ROLAND MARTIN HANKE

Wie die Freimaurerei auf den Hund kam

Im Jahr 1744 reisten vier Jurastudenten von Halle nach Nürnberg. Die Reisegruppe gehörten an: der 21-jährige Freiherr Johann Georg Friedrich von Hagen aus Bayreuth, aus Nürnberg der 20-jährige Johann Sigmund von Fürer und die 22-jährigen Christoph Carl Kress von Kressenstein und Johann Jakob Haller von Hallerstein (Abb. 1). Letztere stammten aus dem Patrizieradel in Nürnberg, der durch Geld- und Handelsgeschäfte so wie der Verwaltungstätigkeiten großen Einfluss genossen.¹ Sie waren im Frühjahr in die dort am 14.12.1743 neu gegründete Freimaurerloge „Zu den Drei Goldenen Schlüsseln“ aufgenommen worden und hatten noch in dem besagten Jahr den Meistergrad erlangt. Die Mitglieder der Loge waren hauptsächlich adelige Jura- und Medizinstudenten.²

Die Vorteile der freiwilligen Zugehörigkeit zu einem Engbund wie der Freimaurerei boten sich auch den Studenten als eine Folge des aufgeklärten Absolutismus. Die Macht der Fürsten und ihr vergehender gesellschaftlicher Einfluss durch hierarchische Regierungs- und Verwaltungsformen hatten neu organisiert zu werden. Da sich der Adel zunehmend auf neue Interessensgebiete konzentrierte, musste das Bürgertum lernen, sich eigenverantwortlich selbst zu verwalten. Es war nicht mehr durch Geburt und Stand Teil einer Korporation und die ihnen durch diese zugedachte Rolle gebunden. Die selbstbewusster werdenden Bürgerlichen schlossen sich aus rein praktischen Gründen in Sozietäten zusammen. In ihnen fanden sie einen neuen Wirkungskreis, der ihnen beim Streben nach Bildung oder neuen freundschaftlichen und beruflichen Kontakten unterstütze (Abb. 2). Dadurch vermochten sie sowohl ihren Berufsstand zu festigen, als auch zu sichern. Ebenso war es ihnen nun möglich, frei über eine Zugehörigkeit oder einen Austritt zu entscheiden.³ Neben profanen Gesellschaften und Vereinen zur Bewahrung des re-

* Selbstständig

1 Vgl. Roland HANKE, „The Order of the Pugs“, in *Porcelain Pugs: A Passion (The T. & T. Collection)*, hg. von C. DUMORTIER und P. HABETS (New Haven: Yale University Press, 2020).

2 Vgl. Karlheinz GOLDMANN, „Ein Opfer der Französischen Revolution“, in *Mopsiaden, Möpfe aus drei Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung im Schlossmuseum Darmstadt vom 17. März bis 15. April 1973* (Darmstadt, 1973).

3 Vgl. Holger ZAUNSTÖCK, *Sozietätslandschaft und Mitgliederstrukturen: Die mitteldeutschen Aufklärungsgesellschaften im 18. Jahrhundert*, Hallesche Beiträge zur europäischen Aufklärung 9 (Tübingen: Max Niemeier Verlag, 1999), 3.

gionalen Brauchtums bildeten sich arkane Engbünde aus, um im geschlossenen Raum Ideen und spekulative Lebensszenarien untereinander auszutauschen.⁴

Das Phänomen der Freimaurerei

Die Freimaurerlogen waren das Zentrum dieser Assoziationsformen neben den Gold- und Rosenkreuzern, der Antimassonianischen Sozietät A.M.S., den Akademischen Logen und weiterer, ein reales oder lediglich spekulatives Geheimnis teilenden Gesellschaften (Abb. 3).⁵ Obwohl sich seit der Gründung der ersten Freimaurerloge „Absalom zu den Drei Nesseln“ in Hamburg am 6.12.1737 bis Mitte 1744 erst 26 weitere Freimaurerlogen im Gebiet deutscher Fürsten etabliert hatten, wurde ihnen als Stätten der Vermittlung von Sitte und Anstand bereits eine tugendhafte Vorbildfunktion zugesprochen.⁶ Das wurde deutlich, als 1747 aufgrund der studienfernen Exzesse die Mitgliedschaft in Studentenverbindungen und Corps in Jena, Göttingen und Halle verboten werden⁷ und die Studierwilligen Aufnahme in den Freimaurerlogen fanden.

Die Freimaurerei ist ein Phänomen der Aufklärung, sie hat diese nicht ausgelöst, jedoch befördert. Sie hat es verstanden, dem aufklärungswilligen Adel freimaurerische Ideale und dem sich nach ihnen sehnenden Bürgertum zugänglich zu machen. Damit spiegelte die Freimaurerei in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts die Dynamik des Sich-Selbst-Entdeckens im Spätbarock und der Aufklärungszeit wider. Das Überborden der architektonischen Stilelemente, das Herausnehmen der Ornamente aus der barocken Üppigkeit und Symmetrie bewirkte auch das Überschreiten von bislang hingenommenen Grenzen des Denkens. Das ließ die sich zur Freimaurerei bekennenden Männer Altes und Überkommenes über Bord werfen. Sie pflegten das Prinzip des geordneten Miteinanders. Obwohl sie sich untereinander als Gleiche unter Gleichen fühlten, unterwarfen sie sich einer hierarchischen Struktur auf Zeit, die später die Basis für die Wahldemokratie werden sollte.

Freimaurerei: Gesellschaftliche Ordnung und Selbst-Vervollkommenung

Als am 25. Juli 1717 vier Londoner Freimaurerlogen mit dem Bürgerlichen und Nicht-Steinmetzen Anthony Sa(w)yer einen Großmeister als öffentlichen Repräsentanten wählten, geschah dies aus dieser Aufbruchstimmung heraus.

4 Ebd., 6.

5 Ebd.

6 HANKE, „The Order Of...“

7 Vgl. Stefan BRÜDERMANN, *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert*, Göttinger Universitätsschriften. Serie A: Schriften 15 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1990), 222.

Auch spiegelte es ein Merkmal der Aufklärung wider, die „sich niemals nur mit Theorie“ begnügte, „sondern [...] immer auch die Praxis“ wollte.⁸ Anders als die zeitgenössischen Gilden, die ihre Wurzeln in den Zünften hatten und deren Handwerkskunst pflegten, arbeiteten die neuen, „modernen“ Freimaurer nicht mehr am real existierenden Objekt. Sie hinterfragten hingegen bei ihrem Tun das für die Gesellschaft sozial und strukturell Nützliche. Am rauen Stein arbeiteten sie dabei nur symbolisch, er war ihnen Sinnbild für den unvollkommenen Menschen. Mit dem Spitzhammer zur Selbstveredelung wollten sie bei sich die „Ecken der Unvollkommenheit“ abschlagen und mit der Kelle der Bruderliebe den „Mörtel der Liebe“ auftragen, um die individuellen Bausteine zu einem größeren Bauwerk zusammenzufügen.

Sozialstruktur der Freimaurerlogen

Die Freimaurerei gehörte im 18. Jahrhundert in vielen Fürstenhäusern zum guten Ton. Zur Freimaurerei bekannten sich seit 1731 Franz I., vormals Herzog Franz Stefan von Lothringen und Ehemann der österreichischen Kaiserin Maria Theresia, ab 1745 Kaiser des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation. Seit 1738 ebenfalls der König in Preußen Friedrich II. und die meisten seiner brandenburgischen Verwandten wie der Markgraf von Brandenburg-Bayreuth, Friedrich III. Adelige begaben sich auf die gleiche Ebene wie ihre Untertanen, sie spielten deren Spiel, um ihre eigene Vielschichtigkeit demonstrativ unter Beweis zu stellen.⁹ Die Bürgerlichen hingegen ahmten den bisher von ihnen beneideten Stil des Adelsstandes in Kleidung und gesellschaftlichem Auftreten nach. Und die Handwerker brachten sich als kreative Köpfe ein, die nicht nur im Auftrag gestaltend wirkten, sondern sich aus eigener Kreativität heraus zu Neuschöpfungen in der Lage fühlten. Die ursprüngliche Sozialstruktur der Freimaurerlogen um 1745 spiegelte sich in der Zeit der Aufbruchstimmung damit nicht mehr wider. Dominierten in den ersten Freimaurerlogen zum Zeitpunkt ihrer Gründung noch die Bürgerlichen, so hatten Adelige sie recht bald als Spielfeld für sich entdeckt und zu nutzen gewusst.

Folgen der Kritik an der Freimaurerei

Die Mitgliederstruktur der Freimaurerlogen zog von Anfang an Kritik auf sich. Ihr wurde offen zum Vorwurf gemacht, ein reiner Männerbund sein zu wollen, der die Frauen bewusst ausschloss. Die Männer wurden im geschütz-

8 Horst MÖLLER, *Vernunft und Kritik: Deutsche Aufklärung im 17. und 18. Jahrhundert*, Neue historische Bibliothek 269 (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1986), 39f.

9 Ute DANIEL, *Das ‚Hoftheater‘ – Geschichte des Theaters und der Höfe im 18. und 19. Jahrhundert: Vortrag im Rahmen der 4. Jahrestagung der Wissenschaftlichen Kommission der QC Bayreuth* (Bayreuth: Freimaurerische Forschungsgesellschaft Quatuor Coronati, 2002).

ten Raum neue Ideen ungescholten thematisieren wollen, die durch die „Tratschsucht“ der Frauen in die Öffentlichkeit hätten gelangen können. Als Reaktion darauf gründeten sich stellvertretend für andere die androgynen Gesellschaften wie die „Antimassonianische Sozietät A.M.S.“¹⁰ und die „Mops-Gesellschaft.“¹¹

Der Mops als Programm

Der Mops sei arrogant, fühle in sich seinen Adel und sei notorisch ungehorsam.¹² Dennoch werden dem Mops als Hund beständige Treue und ein sehr intensives freundschaftliches Verhalten nachgesagt. Offen bleibt, ob diese Charakterzüge nicht ausschließlich dazu dienen, den vermeintlichen Hundebesitzern sich nicht bewusst werden zu lassen, dass sie von den wirklichen Herrschern des Haushalts lediglich als Lakaien gehalten werden. Sein Vermögen zu Freundschaft und Treue ist gepaart mit einem gehörigen Maß an Snobismus, den er als adeliger Komödiant im unpassenden Augenblick auszuspielen versteht (Abb. 4).

Sollten gerade diese Eigenschaften die Mopsmitglieder bei der Wahl des Hundes zum Namensgeber des Ordens geleitet haben? Wie erlehnten sie sich gegen die institutionalisierte Obrigkeit auf, jeder von ihnen wollte sein eigener Herr sein und sich mit seinesgleichen auf gleichem Niveau treffen, satt und in angenehm gelöster Atmosphäre. Vielleicht identifizierten sie sich mit dem Mops aber auch nur als exotische Außenseiter wie dem „grünen Krokodil“, mit dem W. A. Mozarts Eltern ihren Sohn verglichen, wenn er am Klavier spielte, als ob er von einer anderen Welt sei.¹³ Damit entsprach der Mops als Signatur vortrefflich den Idealen einer adeligen, sich eigenwillig den verkrusteten Strukturen entgegenstimmenden, aber unter sich bleibenwollenden Gesellschaft.

Das Phänomen der Mops-Gesellschaften

Die Epoche des Rokokos ließ die meisten Adeligen des mittleren Erb- und Geldadels, aber auch des Bildungsbürgertums mit einem tiefen Gefühl des Verlorenseins alleine. Nach der prunkvollen Zeit des Barocks mit seinem Pathos und der Selbstinszenierung durch absolutistische Machtansprüche über

10 Ernst Paul KRETSCHMER, *Die Antimassonianische Sozietät und die Logen Heinrichs XII. Reuß-Schleiz zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus* (Leipzig: Zechel, 1919), 80.

11 Ernst Paul KRETSCHMER, *Neue Beiträge zur Geschichte der Antimassonianischen Sozietäten 1741–1805* (Leipzig: Verlag der Freimaurer, 1931), 7.

12 Emanuel ECKHARDT, „Der Mops – das wunderbare Wesen“, in *stern*, Bd. 48 (Hamburg: Gruner + Jahr, 1984), 154–67.

13 Herbert O. Lachmayers mündliches Zitat zur Mozartausstellung Experiment Aufklärung in der Albertina, Wien 2006.

Land und Menschen folgte mit dem Rokoko eine Zeit des selbstverliebten Ausprobierens neuer Formen eleganter Leichtigkeit. Wichtig wurden ästhetische Reize voller Sinnlichkeit¹⁴ und einem gewissen Maß an galanter Laszivität.¹⁵

Die Ideale der Aufklärung weckte in den Adeligen eine Ahnung davon, dass sie in Zukunft die Macht zu teilen hätten. Lebten sie bisher entrückt und fern der bestehenden Standesschranken, so versuchten sie nun einen Hauch dessen zu erhaschen, wie die Untergebenen dachten und fühlten. Durch Rollenspiele versuchten sie sich der Welt der Untergebenen anzunähern oder diese wenigstens temporär nachzuahmen. Das höfische Theater mit einem Fürsten als Gönner und Gleichgestellten auf Zeit spiegelte dieses Bemühen ebenso wider wie die Schaffung von Zufluchtsorten, in denen sie den bürgerlichen Alltag nachspielen durften. Dennoch blieb ihnen das Neue fremd und unwirklich. Den adeligen Männern scheint die Anpassung besser gelungen zu sein als den Frauen. So wie jene die Chancen neuer Freiheiten aufgrund der zunehmenden Durchlässigkeit von politischen Grenzen und die Konzentration von Wissen auf nur wenige Gelehrte freudig annahmen, so blieben die Frauen unverehelicht zurück, da sie immer seltener Ehepartner fanden, die ihnen die Werte traditioneller Sicherheiten bieten wollten.¹⁶

Die Alternative war die Suche nach einem „Seelen-Bräutigam“¹⁷ innerhalb geschlossener Sozietäten, wie der Mops-Gesellschaft. Hier konnten sie sich durch abgegebene Gelöbnisse auf Dauer mit den Männern verbunden fühlen und mit ihnen auf der gleichen gesellschaftlichen Stufe stehen (Abb. 7). Ihr schlossen sich im deutschsprachigen Raum mindestens 102 Menschen vorwiegend aus dem niederen und mittleren Adel an.¹⁸ So auch die Mitglieder des „Mops-Capituls“ in Nürnberg, die allesamt dem Geldadel des Nürnberger Patriziats entstammten.¹⁹

Gründungslegende

Die profane Öffentlichkeit erfuhr erstmals 1747 von der realen Existenz der Gesellschaft in Göttingen, als die *Loge Luisa des Mops-Ordens* durch die Obrigkeit in Hannover aufgelöst wurde.²⁰ Es lässt sich nicht mehr feststellen,

14 A. BENDER, „Modebeschreibungen des Rokoko“, zugegriffen 31. Dezember 2024, <http://www.marquise.de>.

15 Eugen LENNHOF, Oskar POSNER, und Dieter A. BINDER, Hrsg., *Internationales Freimaurerlexikon. Überarbeitete und erweiterte Neuauflage (Stand Februar 2000) von 1932* (München: Langen Müller, 2000), 647.

16 Vgl. KRETSCHMER, *Die Antimassonianische Sozietät und...*

17 Ebd., 106.

18 HANKE, „The Order Of...“, 99ff.

19 Vgl. „Ordnungsbuch des Nürnbergischen Mopsens Capituls“ (o. J.), Will VII. 849 b, Stadtbibliothek Nürnberg.

20 Arndt WOLF, *250 Jahre Freimaurerei in Göttingen 1747–1997* (Göttingen: Medien-Service-

an welchem Ort die Mops-Gesellschaft, auch Mops-Orden genannt, gegründet worden war und wer sie initiierte! Fest steht lediglich, dass um 1745 bereits eine Reihe von Mops-Gesellschaften existierten, voneinander wussten und ein miteinander verbindendes Ritual pflegten (Abb. 6).

Im Jahr 1745 erschien in Amsterdam das Buch *L'ordre des francs-maçons trahi et le secret des Mopses révélé*,²¹ im gleichen Jahr in Frankfurt, Leipzig und Berlin auch dessen deutsche Übersetzung *Der verrathene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft*.²² Der in französischer Sprache verfasste Originaltext ist kein Hinweis auf dessen Ursprungsland, nachdem in ihm die Gesellschaft mit dem deutschen Wort „Mops“ bezeichnet wird. Dieses Wort kommt jedoch in der französischen Sprache nicht vor, hier heißt der Mops „carlin“. Dies gilt auch für England, wo man ihn „pug“ nennt (Abb. 5).

Der vermutete französische Verfasser Pérau²³ beschreibt äußerst zutreffend im ersten Teil des Buches das Brauchtum und die inneren Rituale der Freimaurerei seiner Zeit. Er ist bemüht, sie vor Verleumdungen zu bewahren und ihre Ernsthaftigkeit und gesellschaftliche Bedeutung zu unterstreichen. Sehr professionell fügt er auch dem zweiten Teil seines Werks zwei Kupferstiche bei, die je eine Szene aus den Ritualen der Mops-Gesellschaft und deren Arbeitsteppich zeigen. Der Autor gibt zudem über die Ziele des Ordens und die Bedeutung seines Namens Auskunft: Treue, Anhänglichkeit, Freundschaft und dies auch zwischen den beiden Geschlechtern! Alles Ideale, die gierig durch Menschen von „blendender Jugend“ und „im genussfähigen Alter“ der neuen Rokokozeit in Deutschland aufgesogen werden.²⁴ Aus Literaturpassagen lässt sich ersehen, dass die Gründung des Mops-Ordens rasch in der Gesellschaft bekannt geworden war. Christoph Friedrich Wedekind textete in den Strophen 74 und 75 seines Krambambuli-Lieds,²⁵ das immer noch im Gebrauch von Studentencorps ist:

Wär ich zum grossen Herrn gebohren | Wie Theodor und Koulikan,
Ich hätt' ein Ordensband erkohren | Und stickte die Devise dran:
Toujours gaillard et sans souci | C'est lodere de Crambambuli.
Den Möpsgens hat man ja zu Ehren | Dergleichen längstens ausgedacht, ...

Werbegesellschaft, 1997), 32.

21 Gabriel Louis Calabre PÉRAU, *L'Ordre des Francs-Maçons trahi et le secret des Mopses révélé* (Amsterdam, 1745).

22 Gabriel Louis Calabre PÉRAU, *Der verrathene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft* (Leipzig: Arkstee und Merkus, 1745).

23 Gabriel Louis Calabre PÉRAU, *1700 †1767, war ein französischer Abbé, Mitglied der Sorbonne, der seine Autorenschaft der Schrift *L'Ordre des Franc-Maçons trahi et le secret des Mopses révélé* durch die Verschlüsselung seines Namens mithilfe der freimaurerischen Quadratschrift offenbarte.

24 LENNHOF, POSNER, und BINDER, *Internationales Freimaurerlexikon...*, 339.

25 Christoph Friedrich WEDEKIND, „Ein Lobgedicht über die gebrannten Wasser im Lachs zu Dantzig (Göttingen: 1745)“, zugegriffen 30. Dezember 2018, <http://ingeb.org/Lieder/krambamb.html>.

Querverweise in Tagebüchern oder Protokollen weisen hin auf weitere Logen der Mops-Gesellschaft nicht nur in Frankfurt, Mainz, Schleiz, Neustadt an der Orla, Schwerin, Hamburg und Halle.²⁶ So berichtet die Vita des Christoph Carl Kress zu Kressenstein von 36 Aufenthaltsorten während seiner zweijährigen Reise durch das Deutsche Reich Römischer Nation, sowie Holland. Die meisten von ihnen haben verdächtig starke freimaurerische Bezüge. In ihnen könnten ebenfalls Mops-Gesellschaften beheimatet gewesen sein.

Unterschiede in den Organisationsstrukturen

Der Mops-Orden war bewusst streng androgyn organisiert. In alle Ritualämter wie auch in seine Verwaltung waren sowohl Männer, als auch Frauen wählbar. Der Großmeister, genannte der „Groß-Mops“, hatte die zentrale Rolle. Ihm stellvertretend standen zwei Aufseher zur Seite, ein „Geleiter“ in der Rolle des Zeremonienmeisters, ein Redner, ein „Treuer“, der die Aufzunehmenden auf die Prüfungen vorbereitete, ein Redner, zwei Wachhabende und der Küster als dienendes Mitglieder. Ihre Titel sollen sie auch nach der Beendigung ihrer Amtszeit behalten haben.²⁷ Eine übergeordnete, deutschland- oder europaweite Struktur scheint es nicht gegeben zu haben. Dennoch bestand reger Austausch untereinander, wie es ein Besuch von Christoph Carl Kress von Kressenstein zumindest im Frankfurter Zweig des Mops-Ordens beweist.²⁸ Ähnlich der Freimaurerei war die innere Struktur hierarchisch geordnet, auch deren Repräsentanten waren auf Zeit gewählt. Die Kommunikation während des Rituals folgte denselben Regeln durch Wechselgespräche zwischen dem Vorsitzenden und den Aufsehern, die wiederum Anweisungen an die weiteren Funktionsträger erteilten.

Auch hatten die Rituale eine ähnliche Struktur (Abb. 8-9). Die Versammlungen fanden in einem abgeschlossenen Raum statt, der von Wachhabenden geschützt wurde. Es folgten eine Prüfung der Anwesenden und Wechselgespräche zum Katechismus, um Ziel und Zweck des Ordens zu verdeutlichen und die Aufnahmehandlungen und die Lichtgebung durch das Abnehmen der Augenbinde. Im Anschluss fand die Vermittlung von Gesten und Passwörtern, die Entlassung von der Arbeit und ein nachfolgendes Essen nach zeremoniellen Regeln. Wie die Freimaurer trugen die „Möpsen“ Abzeichen am Band um den Hals und der Mann erhielt einen Degen und die Frau ein Frisierzeug.

Die Reisen durch den Tempel waren als Prüfungen gedacht. In der Freimaurerei konfrontierten diese mit inneren und äußeren Gefahren des Lebenswegs, die sich sinnbildlich in den Elementen Feuer, Erde, Wasser und Luft

26 GOLDMANN, „Ein Opfer der...“, 10ff.

27 PÉRAU, *Der verrathene Orden...*, 207, Anmerkung 30.

28 „Ordensbuch des Nürnbergischen...“, 206ff.

zeigten. Die „Möpsen“ hingegen versuchten Furcht zu erzeugen, um dem Suchenden seine Hilflosigkeit ohne die schützende Hand eines Begleiters spüren zu lassen und ihn hinsichtlich seiner Aufrichtigkeit, Freundschaft und Treue zu prüfen. Hauptsächlicher Unterschied der Dramaturgie beider Rituale war die Bewusstmachung von Ordnung bei der Freimaurerei als der Grundlage allen Seins, im Gegensatz zu Treue, Glaubwürdigkeit und Freundschaft als Basis menschlichen Zusammenlebens beim Mops-Orden.

Der Mops im Gepäck der Freimaurerei

Als der aus Bayreuth stammende Johann Georg Friedrich von Hagen im Herbst 1744 zurück aus Halle in seinem Schloss Oberbürg bei Nürnberg ankam, bestand dort noch keine arbeitsfähige Freimaurerloge. Diese sollte erst 1761 als „Joseph zur Einigkeit“ installiert werden. Da die Gründung einer Freimaurerloge eine vorgegebene Anzahl von Freimaurermeistern voraussetzt, rief er als Alternative gemeinsam mit seinen gleichfalls zurückgekehrten Kommilitonen das „Mops-Capitul“ ins Leben. Er nimmt in dieses anlässlich seiner ersten rituellen Arbeit am 24. November 1747 seine Cousine auf.²⁹ Sein fortbestehendes Bekenntnis zur Freimaurerei unterstreicht er auf seinem Portrait. Beinahe verdeckt von einem Tableau, auf dem ein Quadrat in einem Kreis die zugrunde liegende Signatur des Arbeitsteppichs des Mopsordens aufzeigt, liegt das Logenabzeichen mit Band seiner freimaurerischen Mutterloge in Halle (Abb. 10).

Die Nürnberger „Möpsen“ werden bis zum Tod J.G.F. von Hagens und der damit verbundenen Selbstauflösung im Jahr 1783 insgesamt 94 Patriziern und einigen Intellektuellen aus Nürnberg eine ideell-rituell-gesellige Heimat bieten.³⁰ Dessen Ordens- und Protokollbuch (Abb. 11) wird aufgrund einer eiteln Besonderheit³¹ das einzige heute noch existierende Zeugnis von einer Mops-Gesellschaft bleiben. Es zeigt ganzseitige, farbige Portraits eines Großteils seiner Mitglieder, mit dem sie stolz auf ihr Bekenntnis zur Mopsgesellschaft durch das getragene Bijou hinweisen. Neben den detailgenau protokollierten Treffen sind die Mitgliederliste und die Amtsinhaber sämtlicher Ritualpositionen aufgeführt und deren Aufgabenfelder festgehalten.

Das Verglühen

Das Zusammenleben der Mitglieder des Mops-Ordens beruhte auf freundschaftlichem Zusammenhalt. Sie verfolgten keine idealisierende, zeitlose und

29 Vgl. „Ordensbuch des Nürnbergischen...“

30 Vgl. Ebd.

31 Der verarmte Maler Rösel hatte sich die Mitgliedschaft durch die Zusage erworben, die Portraits der Mitglieder zu erstellen.

über die eigenen Bedürfnisse hinwegschauende Thematik. Ihre Intention war auch nicht die Neugestaltung der bürgerlichen Rechte, wie sie die Zeit der Aufklärung während des gesellschaftlichen Umbruchs des Rokokos anmahnte (Abb. 12). Während das Bürgertum erstarkte und sich auf weltliche Ziele konzentrierte, um zu überleben, nahmen die Einflussmöglichkeiten des niederen und mittleren Adels ab. Am Beispiel des Nürnberger „Mops-Capituls“ beweist sich zudem erneut, dass das Älterwerden und Ausscheiden von charismatischen Gründerpersönlichkeiten negativ auf die weitere Existenz von Engbünden auswirkt.

Rückblickend bleibt zu konstatieren, dass die Existenz und die Wirkung von arkanen Gesellschaften wie der *Antimassonianischen Sozietät* und der Mops-Gesellschaft der Freimaurerei mehr genutzt hat, als dass sie eine attraktive Alternative gewesen wären. Geblieben sind die Zeugnisse der Lebenshaltung und Heiterkeit der „Möpsen“, die in den Porzellanausformungen verewigt worden sind. Und die mahnende Botschaft der heutigen Mopshunde, dass ihre Sturheit und ihre Fähigkeit, die Menschen nach ihrem Willen zu beherrschen, in ihnen noch immer zum Trotz fortlebt, obwohl die Menschen sie gegen ihren Willen durch Inzucht verunstalteten und sie, kaum noch überlebensfähig, umformten (Abb. 13).

Abb. 1. Portraits von J. S. von Fürer, J. G.F. von Hagen, Ch. C. Kress von Kressenstein. aus: Ordensbuch des Nürnbergischen Mopsens Capituls. Stadtbibliothek Nürnberg, Will VII. 849 b. Seiten 139, 201 und 217.

Abb. 2. Die Unterrichtung der Freimaurer, aus: der Verklärte Freimaurer, Wien 1791, Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

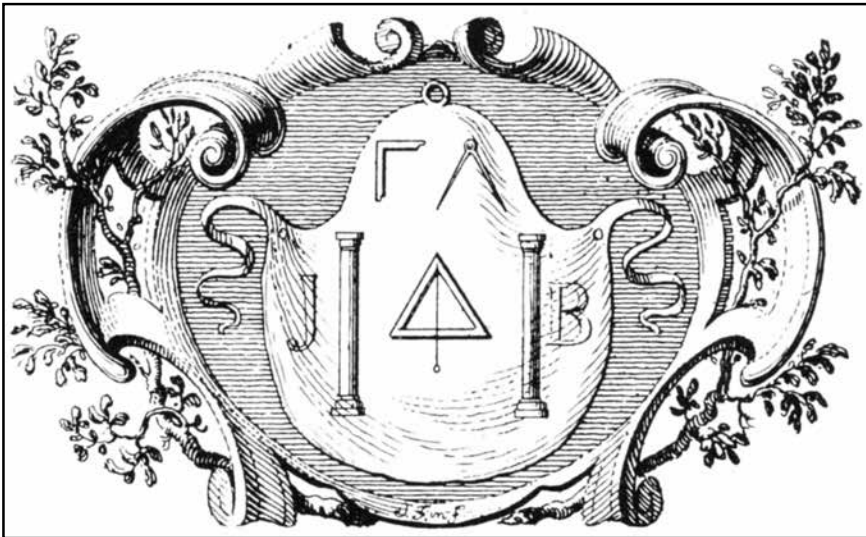

Abb. 3. Titelvignette des Buches „Der verrathene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft“, Leipzig 1745, Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

Abb. 4. Mops auf Schemel, Ton, farbig glasiert, moderne Plastik,
Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

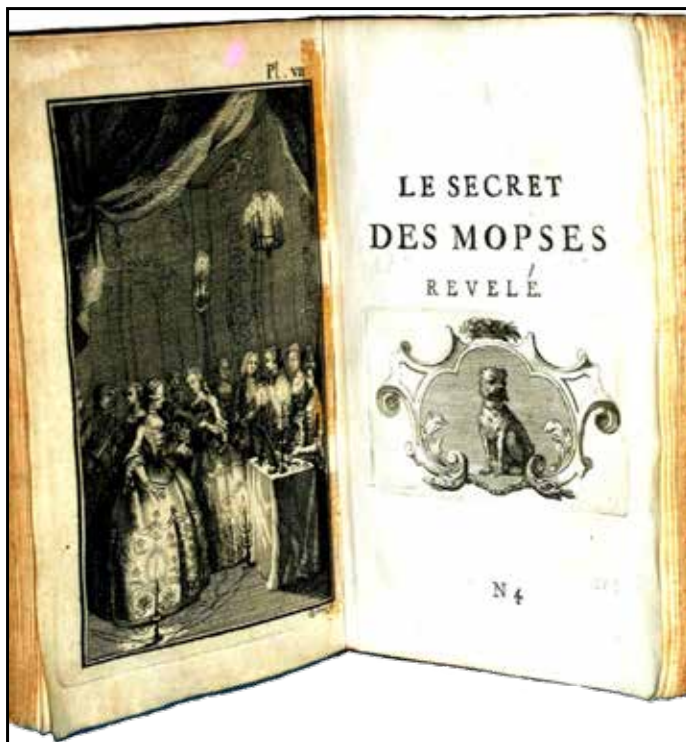

Abb. 5. Doppelseite aus: Perau, Gabriel-Louis-Calabre: *L'Ordre des Francs-Maçons trahi*.
Amsterdam 1745. Deutsches Freimaurermuseum.

Abb. 6. Mopsorden am Band. Replikation des 19. Jahrhunderts,
Hessische Haustiftung, Eichenzell.

Abb. 7. Freimaurerisches Paar: Porzellan Meissen ca. 1745. Ausformung J. J. Kändler: In:
Dumortier C. und Habets P. (Hrsg) et al., *Porcelain Pugs:*
A Passion: The T. & T. Collection. New Haven: Yale University Press 2020.

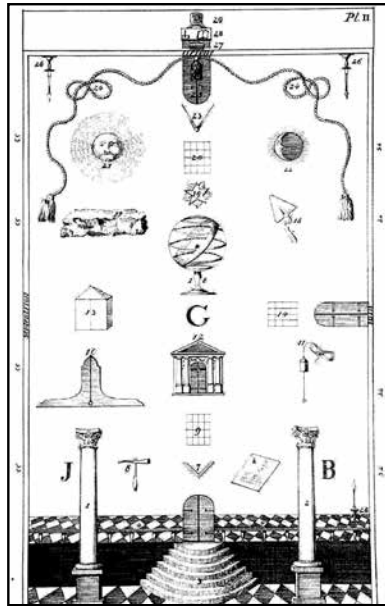

Abb. 8. Freimaurerische Arbeitstafel, 1745, aus: Pérau, Gabriel-Louis-Calabre, *Der verratene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft*, aus dem Französischen, bey Arkstee und Merkus, Leipzig 1745, Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

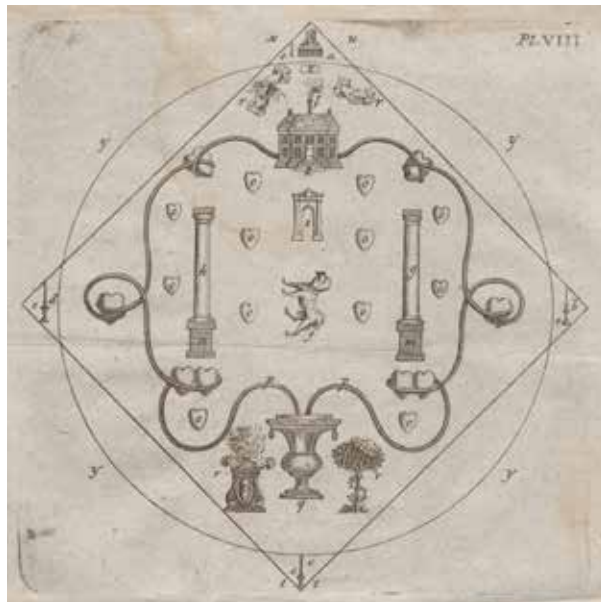

Abb. 9. Arbeitsteppich der Mopsgesellschaft, aus: Pérau, Gabriel-Louis-Calabre, *Der verratene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft*, aus dem Französischen, bey Arkstee und Merkus, Leipzig 1745, Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

Abb. 10. Detail aus dem Portrait des J.G.F. von Hagen, aus: Ordensbuch des Nürnbergischen Mopsens Capituls. Stadtbibliothek Nürnberg, Will VII. 849 b. Seiten 139.

Abb. 11. Titelseite des Ordensbuchs des Nürnbergischen Mopsens Capituls. Stadtbibliothek Nürnberg, Will VII. 849 b. S. 3.

Abb. 12. Medaille des Mops-Capituls in Nürnberg anlässlich des fünfjährigen Bestehens der Gesellschaft 1750, Vorderseite und Rückseite, Silber, Deutsches Freimaurermuseum. In: Goldmann, Karlheinz: *Ein Opfer der Französischen Revolution*. Darmstadt: 1973, S.1.

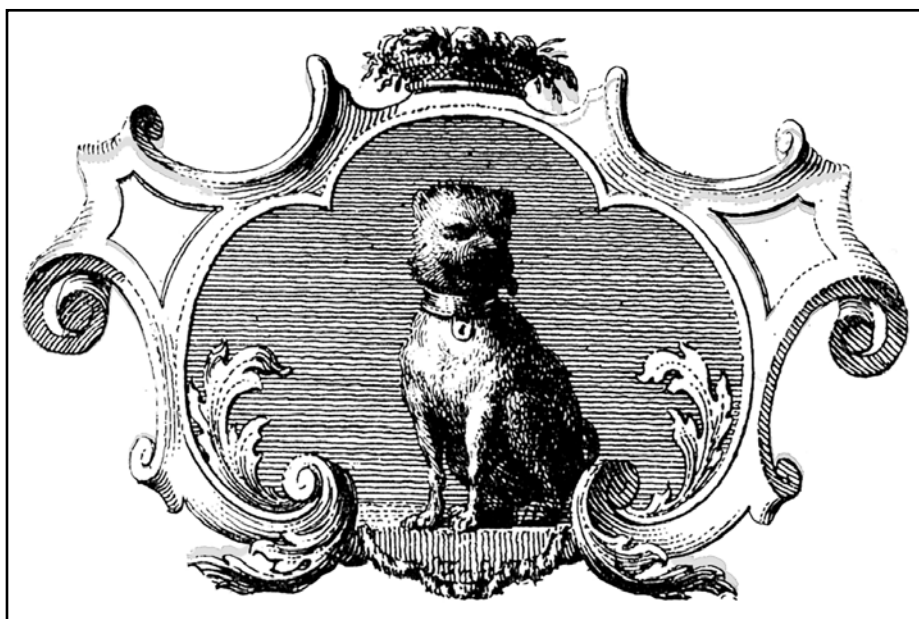

Abb. 13. Vignette mit Mops, aus: Pérau, Gabriel-Louis-Calabre, *Der verratene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimniß der Mopsgesellschaft*, aus dem Französischen, bey Arkstee und Merkus, Leipzig 1745, Deutsches Freimaurermuseum, Bayreuth.

How Freemasonry Went to the Dogs

This study explores the development, structure, and sociocultural significance of the Mops Society (Order of the Pugs), a satirical and androgynous counter-organization to Freemasonry that emerged in mid-18th-century Germany. Drawing from historical sources and archival materials, the paper traces how a group of young noble and bourgeois Freemasons in Nuremberg responded to societal restrictions and Enlightenment ideals by forming a secret society that allowed both men and women to participate in ritualized, symbol-laden gatherings. The Mops Society appropriated Masonic forms while subverting their patriarchal exclusivity, promoting values of friendship, loyalty, and equality between the sexes. Through an analysis of the Mops' iconography, rituals, and membership structure, the article situates the phenomenon within the context of Rococo aesthetics, Enlightenment thought, and shifting power dynamics between aristocracy and the emerging bourgeois class. The study concludes that although short-lived, the Mops Society provides a unique lens into the playful yet serious experimentation with identity, authority, and social cohesion in 18th-century German secret societies.

SZENTPÉTERI MÁRTON

Ernst, Falk és Jonathan Israel

Adalék a szabadkőművesség és a felvilágosodás kutatásához

A szabadkőművesség eszme- és kultúrtörténeti szerepe a hazai tudományos közvéleményben korántsem kellően ismert, ha egyáltalán, akkor főleg a propagandisztikus céllal írt, antimaszon könyvek és tanulmányok letek visszhangra a közeli múltban. Elég csak Raffay Ernő rendre a tudományosság álarcájában tetszelgő, ám ideológiailag súlyosan terhelt, ennek ellenére azonban elkeserítő módon mégis igen népszerű, uszító kiadványaira utalnom, amelyek tökéletes példáját nyújtják a József Attila megénekelte ős patkány terjesztette kórnak, a meg nem gondolt gondolat szülte szélsőséges gyűlöletkeltésnek. A továbbiakban éppen ezért egy egészen más nivójú, ám nem kevésbé nyugtalanító nemzetközi példáról szólok, ha mégoly vázlatosan is.

A felvilágosodás-kutatások ma talán legismertebb, és kétségtelenül a legjelentősebb léptékű projektuma a méltán világhírű eszmetörténészé, Jonathan Israelé. Szigorú értelemben az Oxford University Pressnél megjelent trilógiáját szokás ehhez a szellemi vállalkozáshoz kötni. A kötetek sorrendben a következők: (1) *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750* (2001), (2) *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752* (2006), (3) *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790* (2011). Ezek mellett azonban egy negyedik kötetet is bizvást ide sorolhatunk, a 2009-ben megjelent, *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy* című munkát. Honi kritikai visszhangtalansága miatt a négy könyv együttese önmagában is sok misét megérne, így például a német Martin Mulsow és Israel radikális felvilágosodás-koncepciójának összehasonlítása kifejezetten gyümölcsöző munkának bizonyulhatna, csakúgy, mint a jeles szabadkőművesség-kutató, Margaret C. Jacob idevágó munkáinak komparatív elemzése. Ez utóbbi már csak azért is izgalmas volna, mert Israel örökös vitában áll az amerikai kutatónővel, aki a radikális felvilágosodás fogalmát már két évtizeddel Israel előtt használta nagy port kavart, *Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans* című könyvében (London–Boston: George Allen & Unwin, 1981).

* A szerző eszmetörténész, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem egyetemi tanára.

Ezúttal azonban Israel monumentális vállalkozásának egy első látásra csupán mikroszkopikus méretűnek tűnő aspektusára hívom fel a figyelmet. A brit szerző munkájának valószínűleg nem ez az egyetlen ellentmondásos mozzanata, ám kétségtelenül ez a legmeglepőbb egy olyan jelentős és tájékozott kutatótól, mint amilyen Israel. Ám érdemes ezen összefüggés miatt egy darabon elidőzni, mert a Jonathan Israel-féle nemzetközi jelentőségű kutatók a régiókat érintő kérdésekben nem kellő körültekintéssel megfogalmazott véleménye végül akár még alibiül is szolgálhat a tudományos körökben ezidáig nemigen jellemző antimaszon nézeteknek, melyeket egyébként a felvilágosult kultúrnemzetek az antiszemitizmussal, a rasszizmussal és más ordas eszmékkel kezelnek egyenrangúan. Az ilyesmi még mérsékelt stílusban is csak a rossz értelemben vett népszerűsítő munkák és a szenzációhajász bulvársajtó, súlyosabb és egyre gyakoribb esetben pedig az összeesküvés-elméletektől sosem idegenkedő, afféle „paranoid interpretációkra” (Eco) építő szélsőjobb, avagy a – manapság érthető történeti okokból ritkábban érvényesülő – szélsőbalos propaganda sajátos szokása a világban.

Jonathan Israel megdöbbenő állítással utasítja el trilógiája második, *Enlightenment Contested* című kötetében a szabadkőművesség történetének kutatását a felvilágosodás kontextusában:

[S]zigorúan *felvilágosult* nézőpontból a szabadkőművesség inkább perifériális jelenségnek [...] bizonyul és nem olyan jelentős kulcskérdésnek, mint ahogy egyesek [mint Paul Hazard vagy éppen Margaret Jacob – a szerző] azt bemutatták eddig [...]. Mindent egybevetve a kőműves páholyok sokkal inkább a felvilágosodás megfogalmazta bonyolult kérdések elhallgattatására, semmint azok stimulálására szolgáltak. Ha az a célunk, hogy a felvilágosodásnak, mint egy meghatározó világtörténelmi jelenségnek a szívébe jussunk, valószínűleg minél kevesebbet szólunk a szabadkőművességről, annál jobban járunk. (865.)

Ne foglalkozzunk most azzal, hogy a felvilágosodásokról tulajdonképpen csak többes számban érdemes beszélni, hiszen az angol, a skót, a francia, a nápolyi vagy épp a magyar felvilágosodás mind-mind egyedi karakterrel bírt. Például Angliában a newtoni mérsékelt felvilágosodás értékrendjét osztó hannoverita kőművesség karöltve a Royal Societyvel nyilvánvalóan teljesen más megítélés alá esik, mint az abszolút monarchiáktól és a katolikus egyháztól kezdetben többnyire üldözött kontinentális kőművesség különféle mozgalmi, amelyek vagy kifejezetten radikális, vagy éppen ellenkezőleg, egyértelműen a fennálló rendet védelmező formákat öltöttek. Elég most csak utalnom arra, hogy Israel egyáltalán nem elfogulatlan a kőművesség eszmetörténeti jelentőségének megítélésében. Mi sem mutatja ezt jobban, mint kifejezetten pontatlan Lessing-értelmezése az *A Revolution of the Mind*-ban. Itt Lessingnek a szabadkőműves-

ség eszmetörténete szempontjából kulcsfontosságú, *Ernst und Falk: Gespräche für Freymäurer* (1778–1780) című remekművét Israel egyoldalúan csak a század legcsípősebb kőművesség-kritikájaként állítja be. A brit tudós szerint Lessing e művében arról szól, „hogy a szabadkőművesek a rituálék és »misztériumok« iránti rajongásukban és rangkórságukban olyannyira korruptak lettek, hogy – legalábbis Németföldön mindenütt – elárulták a felvilágosodás alapvető eszméit” (72). Aki azonban csak egy kicsit is ismeri az *Ernst und Falk* dialógusainak sajátos logikáját és a titok kimondhatóságára vonatkozó nyelvfilozófiai álláspontját, pontosan tudja, hogy miközben a szöveg a létező német kőművességnek valóban kemény bírálatát nyújtja, a német páholyokban tapasztaltak ellenére Falk kitart az eszményi szabadkőművesség értékei mellett, s végső soron erre tanítja a fiatalabb Ernstet – s így a mindenkori olvasót is.

A trilógia első két kötetében és a projektet bizonyos értelemben összefoglaló, tömörebb *A Revolution of the Mind*ban csupán lakonikus, ám sokkoló kijelentéseket olvashattunk a maszonéria felvilágosodásbéli eszmetörténeti jelentőségéről. Egy 2010-es, a *Freemasons and Enlightenment: Radicalism Contested?* című brüsszeli konferencián elhangzott, *The Radical Enlightenment's Critique of Freemasonry: from Lessing to Mirabeau* című előadásban, s ennek a trilógia zárókötetébe beépült fejezetváltozatában [*Aufklärung and the Secret Societies* (1776–1792)] azonban alaposabban is megismerhettük Israel meglepő megállapításainak szellemi hátterét (822–858). Ám itt továbbra is csupán Israel kifejezetten pontatlan Lessing-olvasatának bírálatára szorítkoznék ezzel kapcsolatban.

A brit eszmetörténész szerint Lessing a „szabadkőművesség kiáltó hiányosságairól írott első három párbeszédében [...] a felvilágosodás alapvető céljait fejtegeti [...] és a szabadkőművesség eredendő sikertelenségét bárminő felvilágosult út követésében” (827). Ennek megfelelően Lessing a radikális felvilágosodás olyan tömör összegzését nyújtja, amely szerint a vallási, nemzeti és osztálykülönbségek még a legjobb társadalmi berendezkedés közepette sem iktathatók ki maradéktalanul. Következésképpen a teljes univerzalizmus, a teljes kozmopolitizmus és a teljes vagyonegyenlőség sohasem elérhető vágyálmok – mégis éppen a különbségek minél hathatósabb enyhítése a radikális felvilágosodás híveinek igazi célja. Israel így folytatja:

Lessing szerint a vallási, nemzeti és osztályellentétek minimalizálásának kell minden szabadkőművesség tántoríthatatlan alapelvének lennie. De, fájdalom, a valóságban a kőművesség sehol sem érte el e három fő célját. Éppen ellenkezőleg, az eredendően felvilágosult eszméket mindazért cserbenhagyta, ami elhomályosította azokat: az üres lakomázásért, a buta rituálékért és a meghajlásért a tekintély előtt. Az egész hamis színjáték volt. (827.)

Mintha bizony Israel csak az örökké elégedetlen, nyughatatlan és beavatását követően rögvest mérhetetlenül kiábrándult Ernst szolamát hallaná meg a tan-drámából és az idősebb, s egyben tapasztaltabb Falk sókratészi hangjára teljességgel süket volna! Pedig az valóban a fenti idézetben is érintett „pszeudospeciáción” (Erik H. Erikson nyomán Jan Assmann) való felülemelkedést jelöli meg az eszményi szabadkőművesség valódi céljaként, hasonlóan ahhoz, ahogyan Johann Gottlieb Fichte beszél posztumusz művében, a *Philosophie der Maurerei*ban (szerk. Thomas Held, Graal-Müritz, Parerga, 1997) a kőműves szellem sokoldalúságáról, szemben a mindenkori társadalom óhatatlanul megosztó, kasztosító és egyoldalúvá tevő jellegével:

Kívánatos, hogy minden államban találtassanak férfiak, akik a köznép előítéletei felé emelkednek és pontosan tudják, a hazafiasság mikor szűnik meg erénynek lenni [...] Igen kívánatos, hogy minden államban legyenek férfiak, akik nem hajtanak fejet vallásuk minden parancsa előtt, akik nem hiszik, hogy minden jó és igaz, amit jónak és igaznak vélnek [...] Igen kívánatos, hogy minden államban legyenek férfiak, akiket nem vakít el a magas rang, nem undorít a szerény hivatal, melyeknek társaságában a nemesek fejet hajtanak, a közemberek felemelik fejüket [...] És ha e férfiak nem maradnának örökös távolságban, ha nem csupán egy láthatatlan templomban élnének? [...] És ha e férfiak szabadkőművesek lennének? [...] Mi lenne, ha a szabadkőművesek feladatai közé tartozna, hogy lerövidítsék a távolságot, amely az embereket elidegenítette egymástól?¹

Mint az a témában jártas olvasók számára rögtön feltűnik, itt Falk James Andersonnak a hannoverita és így a későbbiekben mindennemű modern szabadkőművesség mibenlétét alapvetően meghatározó alkotmányát visszhangozza, amelynek tartalmáért főként a hugenotta Jean Theophil Desaguliers-féle alapító atyák feleltek. A presbiteriánus lelkész Anderson *The Constitutions of Free-masons* (London, Hunter-Senex-Hooke, 1723) című munkája, s ezen belül is az első „kötelem” (Charge) szerint ugyanis a kőművesség az „egység középpontja” (Center of Union), és olyan „eszköz” (Means), amelyik „igaz barátságot” (true Friendship) teremtsen olyan személyek között, akik máskülönben „örök távolságban” (perpetual Distance) maradtak volna (50).

Talán azért sem értette pontosan Lessinget Israel, mert a német gondolkodó az „igazi, örök és utópikus szabadkőművesség mibenlétének tárgyalását [...] meghagyja a »diszkurzív cseppfolyósság« halmazállapotában” – ahogy arra Jan Assmann *Religio duplex: Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás* című kitűnő könyvében² felhívja a figyelmünket. Mi mindenesetre már

1 *Szabadkőműves párbeszéd*, ford. MÁRTON László (Budapest: Pallas, 2008), 36–37.

2 Ford. V. HORVÁTH Károly (Budapest: Atlantis Kiadó, 2013), 198.

e rövid szemle után is leszögezhetjük, hogy Lessinget a létező kőművesség ábrándítja ki, ám messze nem a kőművesség eszméjében csalódik, hanem csak kora kőműveseinek kőműves praxisában. Az *Ernst und Falk*ban a műfajra jellemző módon valóban mindkét szólam Lessing egy bizonyos attitűdjét testesíti meg, ám míg Ernst a páholyvilágban csalódott kőműves, addig Falk az eszményi kőművesség szószólója, aki végül sikeresen állítja a maga pártjára a kezdetben kereső, a párbeszéd során gyakran kételkedő és a beavatása után valóban kifejezetten csalódott Ernstet. Falk bizonyos pontokon – a mű minden opálósága ellenére! – teljesen világosan fogalmaz a kérdésben: a „páholy kapcsolata olyan a szabadkőművességgel, mint az egyházé a hittel” (58). Majd ezt kérdi Ernsttől: „Bizonyára magad se hiszed, hogy a szabadkőművesek mindig szabadkőművességet játszottak?” (59.) Utalva ezzel arra is, hogy a kőművesség, ahogy eddig, feltehetően a jövőben is új formákra lel majd. Másutt azt is egyértelművé teszi, hogy „[a] szavak, jelek, szertartások nem a szabadkőművesség [...] [mert az] se nem esetleges, se nem felesleges, ellenkezőleg az emberből és a társadalomból ered [...] Mindig is létezett.” (19.) Az egyik legfontosabb paszuszusban pedig így összegzi Falk a maszonéria jelentőségét:

[A] szabadkőművesek igazi tettei oly nagyok és annyira előremutatnak, hogy csak századok elteltével állíthatjuk, ők tették! Pedig minden, ami jó e világon, jegyezd meg, a világon, tőlük származik [...]. az igazi szabadkőművesek tettei arra szolgálnak, hogy feleslegessé tegyék, amit a köznép jó cselekedetnek mond. (24.)

Bármennyire is cseppfolyós tehát diszkurzív értelemben az *Ernst und Falk*, a fentiek fényében mégis bátran állíthatjuk: Jonathan Israel félreértette Lessing dialógusait! Így pedig joggal feltételezhetjük, hogy a brit eszmetörténész a kőművesség felvilágosodás kori jelentőségét lekicsinylő megfontolásai ugyancsak gyenge lábakon állnak – a Lessing-értelmezésre építő argumentáció legalábbis teljesen elhibázott.

Azt, hogy nem tiszteletlenség a nagy kutatóról ilyesmit állítani, mutatja régiókra vonatkozó látványos készületlensége is. Hadd idézzem ennek illusztrálására a *Democratic Enlightenment* egy jellemző, lazán odavetett mondatát: „a Habsburg területek legtöbb páholya, különösen Magyarországon és Dél-Németalföldön rendíthetetlenül szembeszegült II. József reformjaival” (828). Anélkül, hogy alaposabban ismertetnénk a felvilágosodás magyar szabadkőművességének történetét – ennek új szellemű feldolgozása ma még felkészült szerzőt keres! –, vagy anélkül, hogy akár csak a téma kutatásában eddig nagyot alkotók – például Abafi Lajos, Jancsó Elemér, H. Balázs Éva, vagy újabban Miskolczy Ambrus – eredményeire térnénk ki részletesen, máris leszögezhetjük, hogy a magyar felvilágosodás színe-java szabadkőműves volt, és bizony a Draskovich Jánosék fundálta páholyrendszerben dolgozó magyar kő-

művesség jóval a Kalapos király fellépése előtt már nemzete felvilágosításán, avagy a szintén kőműves Kármán Józseffel szólva: csinosodásán dolgozott. Mégpedig módszeresen, ahogy ezt kitűnően példázza a Draskovich-obszervancia 1777-es alkotmánya, a *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae* is. Hadd idézzem most csupán az ugyancsak kőműves Kazinczy Ferenc idevágó legjellemzőbb sorát abból a klasszikus szakkönyvből, amelynek sokkalta bővebb, német eredetije úgy tűnik, elkerülte Jonathan Israel figyelmét: „a Draskovich lózsia már elkészítette volt az elméket, s a mit József rendele, az a kőművesek gondolkozásához képest kevés is volt”.³ Israelnek abban persze igaza van, hogy a magyar kőművesek rajongása József iránt nem volt osztatlan. Ám amikor a magyar szabadkőművesség hívei valóban egyre kritikusabbak lettek a jozefinizmussal szemben, akkor nem a felvilágosult abszolutista uralkodó felvilágosító törekvései, hanem az ezekkel egyre inkább összeegyeztethetetlen abszolutista, németesítő és magyarellenes szándékai, vagy épp a kőműves páholyéletet központosító és reguláló lépései ellen ágáltak. Pontosan úgy, ahogy majd a szabadkőműves talajon született jakobinus mozgalom hívei tették azt Ferenc császár zsarnokságával szemben, egy évtizeddel később.

Ernst, Falk, and Jonathan Israel: A Contribution to the Research on Freemasonry and the Enlightenment

This study examines the intellectual and cultural-historical role of Freemasonry through the lens of Enlightenment historiography, focusing in particular on the controversial treatment of the subject by renowned historian Jonathan Israel. While Freemasonry has often been marginalized or distorted in Hungarian academic discourse – frequently through ideologically charged, anti-Masonic narratives – the paper contrasts this with Israel’s globally influential but similarly reductive stance. Israel’s dismissal of Freemasonry as a peripheral phenomenon in Enlightenment thought, especially in his major trilogy and related works, is critically assessed through a detailed analysis of his interpretation of Gotthold Ephraim Lessing’s *Ernst und Falk*. The author argues that Israel fundamentally misreads Lessing’s philosophical dialogues, overlooking their nuanced advocacy for an idealized form of Freemasonry as a moral and universalistic force. The paper also challenges Israel’s superficial characterization of Central and Eastern European Masonic traditions, particularly in the Habsburg and Hungarian context, highlighting neglected sources and historiographical gaps.

3 ABÁFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon* [1900], reprint (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 103.

VÁRI LÁSZLÓ

A Draskovich-rendszerről – évfordulón

250 éve alakult meg a Draskovich-obszervancia

2023 októberében a horvát nagypáholy engedélyével Eszéken tartottak egy szabadkőműves munkát a *latin* Draskovich-féle szertartást használva. Korabeli katonai és egyéb ruhákba öltözve felavattak egy keresőt. Nem „bemutató” volt, hanem rendes, reguláris munka. Egy szabadkőműves színházi szakember „rendezte” a szertartást, amely nagy sikert aratott.

Mi magyarázza ezt a 18. századi rituáléhoz való visszatérést? Nosztalgia, a rendszer egyedisége, vagy valami más? A horvát nagypáholy innen, a Draskovich-obszervanciából eredezteti magát, ez adja meg ősi jellegét. A magyar szabadkőművesség is magáénak tekinti, fel-felmerültek ötletek rítusának felélesztésére, de egyelőre eredménytelenül.

A következőkben tömören és tényyszerűen ismertetem a Draskovich-rendszer történetét, páholyait, és bemutatom az alkotmányát. Az eddigi tanulmányokat kiegészítve kiemelten foglalkozom a megreformált rendszer újszerű szertartásaival, és cáfolum a szigorú obszervanciából (*Strikte Observanz/ Observantia Stricta*) való közkeletű, de téves eredeztetését.¹

A Draskovich-obszervancia megalakulása

Az 1770-es évek elején a Habsburg Birodalomhoz tartozó Magyar Királyság horvát tartományában több, főként katonai szabadkőműves páholy alakult.

* A szerző művelődéstörténész, független kutató.

1 Alapvető forrásaim Abafi Lajos magyar és német nyelvű művei voltak. Ahol másképp nem jelzem, az adatok tőle származnak. Sajnos ő nem mindig tünteti fel a páholyok eredeti nevét. Német műveiben általában németre fordítva, magyar műveiben magyarra fordítva használja azokat, s nem mindig közli a páholyok által ténylegesen használt neveket. Igyekeztem minden páholy esetében megtalálni az általuk használt, eredeti nevet, de ez nem mindig sikerült. Abafi Draskovich János édesapjaként Draskovich Ádám tábornokot nevezte meg Draskovich József Kázmér helyett. Így a leszármazotti táblázatokban szereplő sorszámozás szerinti VIII. János helyett tévesen VI. Jánost vélte az obszervancia alapítójának. A horvát történészek elég sokáig átvették Abafi tévedését, lásd pl. Ivan BOJNIČIĆ, *Die Freimaurerloge „Ljubav bližnjega” in Zagreb* (Zagreb: Freimaurerloge „Ljubav bližnjega”, 1917). Később azonban már VIII. Jánossal azonosították a nagymestert, de ezt igazoló forrásokat nem adtak meg. Számomra erre a bizonyítékot Kazinczy szolgáltatta, vö. KAZINCZY Ferenc, *Az én életem* (Budapest: Magvető, 1987), 126. – Köszönettel tartozom Horváth Istvánnak az egész írás, de különösen a szabadkőműves rituáléről szóló részek hozzátértő lektorálásáért.

Gróf Draskovich János² vezetésével Glinában és Zágrábban működött szabadkőműves páholy, amelyeket Katonai uniónak; Gróf Niczky István³ szervezésében és vezetésével pedig Varasdon és Körösön jöttek létre páholyok,⁴ amelyeket együttesen Szabad uniónak hívtak. E páholyok részére egy ideig eredménytelenül próbáltak pátenst szerezni a bécsi, illetve a prágai szabadkőműves hatóságtól, de ez időben egyre húzódott, ráadásul nagy alávetettséget jelentett volna, ezért végül saját rendszert alapítottak.

1775. október 22–24. között a Zágrábhoz közeli Brezoviczán, a Draskovich-kastélyban tartották meg az alapító négy páholy közgyűlését, melyen a két vezető, Draskovich és Niczky által előkészített alkotmány tervezetét lényegesen leegyszerűsítve elfogadták. Ennek bevezetésében a következők szerepeltek:

A Szabadkőművesség provinciába tömörítése és reformja révén a legkevésbé sem kívánjuk annak ősi intézményét megváltoztatni. E szabályok irányában ugyanis oly nagy tisztelet él bennünk, hogy szívesen elismerjük, nem áll hatalmunkban ily szent tárgyakban még a legkisebb újítás bevezetése sem.

[...]

Összegyűltünk tehát eme alkotmányrendszer kidolgozására az 5775.⁵ év X. hónap 22. napján és az azt követő napokon. Reflektálva a nehézségekre, melyek más provinciák Szabadkőműveseivel a közvetlen kapcsolat kölcsönös fenntartásában, és amelyek a szertartásokkal, eszközökkel és díszítésekkel kapcsolatban megfigyelhetők, arra a következtetésre jutottunk, hogy amely formában eddig használatban voltak, azt kívánjuk a provinciára vonatkoztatva megtartani, és a szabadkőművesség gyakorlatában minden olyan egyéb formalitást mellőzni, melyek nem tartoznak az Ügy Lényegéhez.

[...]

Ez a szabadkőműves provincia nem függ semmiféle más külföldi páholytól; mivel ugyanis a Szabadságot a Szabadkőművesség első és leg-

2 Draskovich János (1740–1787), horvátul Ivan Drašković nagy múltú horvát grófi család tagja volt, katonai pályafutása során részt vett a hétéves háborúban, majd ezredesként különböző állomáshelyeken szolgált. Apja (József Kazimir), két testvére (Ferenc Lőrinc és József) és fia (Nepomuk János / Jankó) is szabadkőműves volt.

3 Niczky István (1747–1777), horvátul Stefan Nicki, neves magyar grófi családból származott, s már fiatal korában magas hivatali tisztségeket töltött be Horvátországban. Ahogy Kazinczy beszámol róla anekdotáiban (MTAKK K 762, [Maradványok], 47a–48b.), rendkívül csúnyának tartotta magát egy egyébként szerencsésen átvészelt himlő miatt. 1768-ban Pesten egy katonai páholyban avatta szabadkőművessé egy Le Claire nevű francia kapitány. A három alapfok és a skót fokozat mellett valószínűleg több francia magas fokot is megkapott.

4 Eszéken (Vigilantia / Zur Wachsamheit / Éberséghez, 1773) is működött Niczkynek páholya, de ez csak később csatlakozott az egyesüléshez.

5 A szokásos szabadkőműves időszámítás 4000 évvel előttünk jár.

erősebb alapjának tekintjük, méltatlan lenne magunkat bárki máshoz társul vagy bárki más hatalmába adnunk.

[...]

Egyébként a páholyok jelvényei, a Testvérek viselete és a szertartások mellett, melyeket a fentebb említett megfontolásokból nem lehet szabályozni, ámde melyeket mégis valamennyi újonnan beavatottnak részletesen elmagyarázunk, minden más, a Szabadkőművesség Lényegéhez tartozó dolgot teljes egészében megőrzünk. Ama szertelen sok fok azonban, melyekkel a régi rendszerben éltek, a mi alapelveink értelmében három fokra csökken.”⁶

Az alapító közgyűlésen nagymesterré Draskovich Jánost, helyettes nagymesterré Niczky Istvánt választották.

Az új szervezet neve

Az elterjedt rövid elnevezés az egyik alapítóról és későbbi nagymesterről Draskovich-obszervancia⁷ lett. Maguk a létrehozók sokkal hosszabb és bonyolultabb latin nevet választottak.⁸ Az új szabadkőműves szervezet alkotmánya az 1775-ös közgyűlésen a *Systema constitutionis Latomia Libertatis sub corona Hungariae in Provinciam redactae* címet kapta. Abafi Lajos ezt a „Magyar korona területbeli szabadság szabadkőművességének alkotmány- rendszere”-ként fordítja, és a nagypáholy nevével küzdve a „magyarországi szabadság szabadkőművessége” vagy „A szabadsághoz címzett reformált páholy rendszere” alakot használja. Mivel semmilyen más korabeli iratban nem jelenik meg a szervezet hosszú neve - amelynek az alkotmányáról van szó - ezért ebből a címből visszakövetkeztetve adódik a *Latomia Libertatis sub corona Hungariae in Provinciam redactae* szokásosan elterjedt név. Ekkor a provincia (azaz a tartomány) a koronához van rendelve, ezért a név „A Szabadság szabadkőműves-sége a magyar korona alatti tartományok egyesítésével” vagy valami hasonló lenne. Ilyen variáció több is előfordul a különböző tanulmányokban. A másik

6 BALOGH Piroska, „A magyar korona alatt provinciába tömörült Szabadság Szabadkőművesség alkotmányának rendszere” (kézirat). Balogh Piroska több tanulmányában foglalkozott a Draskovich-obszervancia alkotmányának elemzésével, részt vesz az Alkotmány többnyelvű kritikai kiadásának előkészítésében, egyelőre kéziratban van a latin szöveg általa készített magyarra fordítása, amit még H. Balázs Éva felkérésére kezdett el. Manapság legintenzívebben Alice Reiningger foglalkozik a Draskovich-obszervancia történetével, több tanulmányt jelentetett meg, előadásokat tartott róla és készül ezzel kapcsolatos monográfiája.

7 A Draskovich-obszervancia nem hivatalos elnevezést a Templomos rendet ősenek tekintő szabadkőműves rendszer, a Szigorú obszervancia nevéből átvéve alkalmazták. A *strikte observanz* kifejezés a szabályok szigorú betartására utal, a név eredete egyes legszigorúbb működésű szerzetesrendeket jellemző *observantia stricta*-ból származik.

8 Olyannyira bonyolultat, hogy mindmáig nincs egységesen használt magyar fordítása.

visszakövetkeztetés szerint, amelyik a tartományt a szabadkőművességhez rendeli, adódik a *Latomia Libertatis sub corona Hungariae in Provinciam redacta* alak, amely alapján a név „A magyar korona alatt provinciába tömörült Szabadság Szabadkőművesség alkotmányának rendszere”.⁹ Ez utóbbi a valószínűbb, egyrészt azért, mert már az alkotmány első mondatában az szerepel, hogy: „A Szabadkőművesség provinciába tömörítése és reformja révén a legkevésbé sem kívánjuk annak ősi intézményét megváltoztatni.” Másrészt a későbbi Draskovich-obszervancia páholyai kezdetben a bécsi és a prágai szabadkőműves központ irányába tettek lépéseket. Ezek a szigorú obszervanciához tartoztak, amelynek szervezete tartományokból¹⁰ állt. Feltehetőleg ez ihlette a provincia elnevezést.

A Szigorú obszervancia kapcsolatra a Draskovich obszervancia egyik páholyának pecsétje is utalhatna, mivel: „Álló pánczélos lovagot mutat, jobbában a karddal, baljában két patkót tartva, mint az egyesülés adta erőnek symbolumát. Körirata: U+U+U+DCCLXXII. Az évszám (1772) a rendszer alapítását jelzi, a *strictae observantia* 'Ultorem Ulciscitur Ultor'¹¹ jelmondatának átvétele pedig amellet tanúskodik, hogy a Draskovich-rendszer amabból fejlődött.”¹² (Itt Abafi valószínűleg téved, az 1772 inkább a varasdi páholy alapítási évszáma lehet.) Szintén erre a kapcsolatra gondolhatnánk, mivel a Szigorú obszervancia gyakorlatához hasonlóan latin, gyakran az antikvitásból vett rendi neveket használtak az egymás közti kommunikációban. Draskovich rendi neve Jacobus volt, Niczkyé pedig Hieronymus.

A Draskovich-obszervancia nyelve

A Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellege közös közvetítő nyelv használatát követelte meg az új szabadkőműves szervezettől. A katolikus egyház és a birodalmi bürokrácia – beleértve a tisztikart – a latint használta, így a különböző anyanyelvű katonatiszti, nemesi és hivatalnoki réteg számára, akik kerülni szerették volna a német nyelvet, természetes választás volt a latin. A katonatisztek és a magasrangú hivatalnokok rendszeres áthelyezése a birodalomban

9 A fentiek – itt nem közölt – precíz latin nyelvtani levezetése és a fordítás Balogh Piroskától származik. Köszönöm szíves közlését!

10 A szigorú obszervancia tevékenységét a templomos rend hagyományait követve tartományokba szervezte, Európát kilenc tartományra osztva. A francia templomos eredetre utal, hogy Franciaországot az első öt tartomány képviseli, Angliát a hatodik, a hetedik és nyolcadik rend Alsó- (ide tartozik Magyarország) és Felső-Németországot (ide tartozik Ausztria), míg a kilencedik a tengerek szigetvilágát.

11 Az *Ultorem Ulciscitur Ultor* („A bosszúálló megbosszulja a bosszúállót”) egy lovagi történetből származik, s a szigorú obszervancia VIII. tartományának jelmondata lett. Elvileg Magyarország a VII. provinciához, Alsó-Németországhoz tartozott, de mivel Ausztria a VIII-hoz, ezért néhány hazai páholy ehhez csatlakozott.

12 ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon* (Budapest: Akadémiai, 1993), 93.

szintén a latin használatát erősítette. Így sem a horvátországi páholyokban, sem a magyarországiakban nem merült fel még az anyanyelv használata a szabadkőművességben belül sem.¹³

A Draskovich-rendszer működése és terjedése

Draskovich nagymestert 1776-ban Pozsonyba, majd Budára helyezték át. Ez szerencsés volt abból a szempontból, hogy Budán, az új fővárosban¹⁴ felvirágoztatta és a legtekintélyesebbé tette főmesterként az Ad Magnanimitatem / Zu Grossmuth / Nagyszívűséghez nevezetű szabadkőműves páholyt. Ahogy Kazinczy Ferenc megemlékezett róla: „Magyar-országban, legalább Pesten, [...] Oberster Gróf Draskovich János a' Feldmarschall Nádasdi Ferencz mostoha fija,¹⁵ állíta első Lózsét. Az ő szándéka az volt, hogy minden vármegyének minden jobb fejei oda kapcsoltassanak a felvétel által, és hogy ezek a föld savai készítsék el az elméket a vallásbeli tolerancia tanításainak elfogadására¹⁶ és gyakorlására.”¹⁷ Pozsonyban, a régi magyar fővárosban¹⁸ pedig megnyerte rendszerének az ott már működő Ad Taciturnitatem / Zur Verschwiegenheit / Hallgatagsághoz páholyt.

Problémát jelentett azonban a nagymester távolléte a rend többi páholyától. A fenti nehézségek megoldása érdekében 1777. február 20–24. között újabb közgyűlést tartottak Draskovich klenovniki kastélyában kezdve, majd Zág-rábban befejezve, melyen további egyszerűsítéseket vezettek be, megszüntettek minden nagypáholyi tisztséget, kivéve a nagymesterét és helyettesét. Szerencsétlen módon a közgyűlés első napján meghalt a helyettes nagymester,

13 Egyes szerzők tévesen magyar nyelvűnek tételezték a Draskovich-rendszer páholyait. Az első következetesen magyar nyelvű páholy 1869-ben alakult Corvin Mátyás néven Pesten. Az 1861-ben egy-két hónapig működő pesti Szent István páholy célul tűzte ki a magyar nyelv használatát, de gyakorlatilag németül dolgozott. A Genfben 1863-ban létrejött Ister páholy – mivel csupa magyar emigráns volt a tagja – magyar nyelvű lehetett, de erre konkrét bizonyíték nincs.

14 Pontosabban: a Helytartótanács új székhelyén.

15 Draskovich János édesanyja, Malatinszky Zsuzsanna a férje 1765-ben bekövetkezett halála után férjhez ment Nádasdy Ferenc horvát bánhoz. Egyébként Draskovich János felesége Malatinszky Eleonóra, anyjának sokkal fiatalabb húga volt, akivel pápai diszpenzáció alapján házasodhatott össze.

16 „Maga a probléma, a nem-katolikusoknak az államgépezetben történő egyenrangúsítása azonban inkább elvi, mintsem gyakorlati kérdés volt. Magyarországon azonban a lakosság közel egyharmada protestáns volt, és ezek a Carolina Resolutio következtében a hivatalviselés lehetőségétől voltaképpen elestek. Hivatalba lépéskor olyan esküt kellett volna letenniük, amelyet valásuk tilalmazott.” H. BALÁZS Éva, „A szabadkőművesség a XVIII. században”, *Világosság* 18, 4. sz. (1977): 216–223, 219. – H. Balázs Éva a történelem főszodrába ágyazva foglalkozott a 18. századi szabadkőművességgel, szerette volna monografikusan feldolgozni a dégi megmaradt iratanyagot, de halála megakadályozta ebben. Ezzel kapcsolatos feljegyzései, tanulmány előkészületei sajnos a Magyar Nemzeti Levéltárban hosszú időre zárva vannak.

17 KAZINCZY, *Az én életem*, 126.

18 Pontosabban: a Helytartótanács régi székhelyén.

a régóta betegeskedő Niczky István.¹⁹ Valószínűleg ezért kellett az év végén, december 17-én újabb közgyűlést tartani. Ekkor elfogadták az előző közgyűlésen már előkészített alkotmányrevíziót és kiegészítését, amelyben részletezték²⁰ a szövetség célját és a tisztségviselők teendőit. Ennek alapján az 1778-as közgyűlésen véglegesen megalakultnak nyilvánították a nagypáholyt, és megválasztották a tisztségviselőket.²¹

Az 1778-ban kitört bajor örökösödési háború a tiszteket – beleértve Draskovich nagymestert is – elszakította páholyuktól, ezért a kommunikáció megnehezedett, és a páholyélet lecsökkent. A békekötés után hazatérő Draskovich 1779-re közgyűlést hívott össze, ez azonban Erdélybe való áthelyezése miatt nem jött létre. Ott alapított egy új páholyt, egy másik, már létező páholy pedig csatlakozott a Draskovich-rendszerhez.

Mindezek ellenére a nagypáholy tevékenysége lassan elhalt, páholyai más rendszerek felé kezdtek orientálódni, ezért Draskovich 1781. február 20-ára Pestre közgyűlést hívott egybe, melyen – távollétében – megtárgyalták a bécsi osztrák tartományi nagypáholyhoz való csatlakozást. Az év közepén Draskovich – páholyaival konzultálva – egy 9 pontból álló feltételrendszerben állapodott meg, amelyet az osztrák nagypáholy el is fogadott. E feltételek lényege az volt, hogy „... az első 3 fokra nézve azzal teljesen assimilálódnak; csak azt az egyet kötik ki, hogy az e szerint létrejövendő nagypáholy külföldi főlebbvalóktól teljesen független legyen, s a magasabb fokok működését ne gátolja, sőt arról tudomást se vegyen.”²²

Ennek figyelembevételével az 1781. szeptember 21-ki közgyűlésen Draskovich lemondott, és helyére gróf Pálffy Károlyt választották meg. Az 1782. év közepén tartott wilhelmsbadi szabadkőműves konvent – ahol Szapáry Pál és Viczay Mihály²³ képviselte a magyar páholyokat²⁴ – közbejötté miatt végül csak 1884-ben jött létre Pálffy Károly nagymesterségével a magyar tartományi nagypáholy. Egyedül a varasdi Szabadság-hoz páholy tartotta meg

19 Az elhunyt elbúcsúztatását követően Zágrábban folytatódott a közgyűlés. Lásd: HHStA Wien: Vertrauliche Akte, Karton Nr. VA 60/2, Umschlag: Ritter von Pannonien (fol. 1–195), 1795. november 14.: fol. 114v.

20 Egyes szerzők, összekeverve az 1777-es két közgyűlést, tévesen 1777. december 17-ére teszik Niczky István halálát.

21 „Nagymesterré gróf Draskovich János a zágrábi páholyból; felügyelőkké Pászthory Sándor a varasdi páholyból és Knezevich ezredes a glinai páholyból; fővizsgáló: gróf Splény Ferencz a pozsonyi páholyból; szónokká Barich Béla és titkárrá Pausenwein kapitány, mindkettő a pesti páholyból.” ABAFI, *A szabadkőművesség...*, 91.

22 ABAFI, *A szabadkőművesség...*, 143.

23 Tüskés Gábor, „A Viczay-gyűjtemény történetéhez és rekonstrukciójához” in *Enyészetnek örvényéből ki ragadtam: Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, 31–66 (Budapest: Reciti, 2023), 34.

24 Gábor Tüskés, „»[D]er letzte Freimaurer in Ungarn aus der Zeit Kaiser Josef's«: Zur Geschichte und Rekonstruktion der Kunst- und Büchersammlung Viczay”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, szerk. Dieter BREUER és Gábor Tüskés, Réka LENGyel, 497–542 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 499–502.

a Draskovich-rendszert és maradt független – II. József „Reform pátens” szabadkőművességet korlátozó rendeletéig –, de nevét a Zum guten Rath / Jó tanácshoz-ra változtatta.

Maga Draskovich visszavonult, és hosszas betegség után 1787-ben meghalt. Temetése után páholyai a Varasd megyei Draskovich kastélyban, Klenovnikban tartottak megemlékezést róla,²⁵ s ekkor, egyfajta kegyeletből az összes, a rendre vonatkozó iratát elégették.

A Draskovich-obszervancia páholyai

A négy alapító páholy:

1. Glina: L'amitié en guerre / Zur Kriegsfreundschaft / Hadibarátságához, 1764.²⁶ A páholyt Draskovich János alapította 1764-ben. Tagjai kezdetben Draskovich horvát határőr ezredének azon tisztjei voltak, akik korábbi hadifogságukban szabadkőművesek lettek. 1768–70 között maga Draskovich volt a főmestere (vezetője). A páholy nyelve először a francia, majd a latin lett. Az ezredet 1778–1780 között Csehországba vezényelték, ekkor a páholy létszáma ideiglenesen csökkent. A páholy egészen 1795-ig, a szabadkőművesség betiltásáig működött.

2. Zágráb / Agram: Prudentia / Zur Klugheit / Eszélyességhez, 1770.²⁷ A Draskovich János alapította páholy létrehozásában közreműködtek a berlini „Három világolyóhoz” címzett nagypáholy tagjai is. Kezdetben latinul dolgozott, a nyelvét 1786-ban változtatta németre, ahogy a nevét is. A páholy tagjai között Horvátország vezető tisztviselőit, professzorokat és magas rangú egyházi személyeket is találunk. „Pecsetje az eszélyesség istennőjét ábrázolja, a ki kigyóköritette tükörbe pillant és körzővel és szögmérővel díszített oltár előtt áll, a melyen halálfejszék fekszik. Körirata: MAJOR. FATO. PRUDENTIA.”²⁸ („Erősebb a sorsnál a körültekintés.”²⁹)

25 A budai Magnanimitas páholy vezetője, Jeszenovszky kapitány fogalmazta meg Draskovich sírfeliratát, Kazinczy Ferenc pedig epigrammát írt emlékére.

26 Zoran D. NENEZIĆ, *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980* (Beograd: Narodna knjiga, 1987), 80–81. A könyvben gyakran részletesebb és néha Abafitól eltérő adatok szerepelnek. Hatalmas forrás- és irodalomjegyzékkel rendelkezik, de sajnos beazonosíthatatlan, hogy melyik adat honnan származik. Furcsa, hogy Nenezić sem Abafi magyar, sem német publikációira nem hivatkozik, annak ellenére, hogy sok részlet Abafi műveiből származónak tűnik. Valószínűleg Abafit Nenezić forrásai használták. Jobb híján elfogadtuk Nenezić információit, bízva, hogy a horvát páholyokról neki vannak biztosabb adatai, bár Nenezić amatőr kutató volt.

27 NENEZIĆ, *Masoni...*, 82–83.

28 ABAFI, *A szabadkőművesség...*, 95.

29 Ez egy Vergilius-idézet változata: „fato prudentia maior”, aminek szokásos magyar fordítása „a sorsnál nagyobb erő az okosság”.

3. Varasd: L'Union parfaite / A Tökéletes egyesüléshez; Libertas / Zur Freiheit / A szabadsághoz, 1772.³⁰ Varasd Horvátország jelentős központja volt, hivatalok és nemesi családok székhelye. Itt alapította meg 1772 elején a szabad-ácsok páholyát Niczky István egy Párizsból érkező orosz kapitánnyal. A „L'Ordre des Fendeurs” („Favágók Rendje”) francia eredetű volt, de varasdi páholya nem prosperált, így Draskovich javaslatára átalakították szabadkőműves páhollyá. Tagjai között voltak Magdeburg környéki hadifogolytáborban szabadkőművessé lett horvát tisztek, de a többséget magasrangú hivatalnokok, nemesek és főrangok, illetve vezető értelmiségiek alkották. A kezdeti francia után latin nyelven dolgozott, és nevét Libertasra változtatta. Mielőtt a Draskovich-obszervancia megalapításában részt vett volna, Niczky több kísérletet tett bécsi, majd prágai elismerést szerezni. A páholy főmestere 1777-ben bekövetkezett haláláig Niczky volt. „Pecsétje a teljes egyesség jelképe: háromszöget mutat, melynek mindegyik sarkából kar nyúlik elő, középen kezét szorítva.”³¹

4. Körös: ismeretlen nevű páholy.³² A Niczky István alapította páholy neve ismeretlen, tagjai feltételezhetően a helyi helyőrség tisztjeiből kerültek ki. Mivel a a Niczky-féle Szabad unió tagjaként szerepelt, valószínűleg a varasdi páholy volt az anyapáholya. Az 1777-es közgyűlés páholylistáján még ott volt, de utána már nem maradtak működéséről iratok.

A Draskovich-obszervanciának az 1777-es közgyűlésen már hét működő páholya volt, ezek az alábbiak:

1. Budense (Ad Magnanimitatem / Zur Grossmuth / Nagyszívűséghez)
2. Crisiense (ismeretlen nevű páholy)
3. Glinanum (L'amitié en guerre / Zur Kriegsfreundschaft / Hadibarátsághoz)
4. Licanum (L'invincible aux Bras Armes / Legyőzhetetlen)
5. Eszekiense (Vigilantia / Zur Wachsamheit, / Az Éberséghez)
6. Varasdinense (Libertas / Zur Freiheit / Szabadsághoz)
7. Zagrabiense (Zur Klugheit / Az Eszélyességhez)

A későbbiekben a Draskovich-rendszer szerint dolgozó páholyok voltak: a pozsonyi Ad Taciturnitatem/Zur Verschwiegenheit/A Hallgatagsághoz, a károlyvárosi Zur Tapferkeit/A Vitézséghez, Temesváron a Zu den drei weissen Lilien/A három fehér liliomhoz, Nagyváradon a Probitate, Bátaszéken a La Belle Etoile/A szép csillaghoz, Kézdivásárhelyen, majd Csíkszeredán a Zur wahren Eintracht/Igaz egyetértéshez, valamint Prágában a Zum Grünen Löwen/A Zöld oroszlánhoz³³ nevű.

30 NENEZIC, *Masoni...*, 81–82.

31 ABAFI, *A szabadkőművesség...*, 44.

32 NENEZIC, *Masoni...*, 84.

33 Ezt a páholyt a prágai szabadkőművesek szabálytalannak tekintették, csak egy évig működött,

A kezdetben négy, majd hét, később még több páholyból álló rendszer egyáltalán nem volt egyeduralgoló az országban, más rítusú rendszerekben és más függőségekben számos páholy működött még. Például éppen Varasdón a Szabadság páholyból 1774-ben kiszakadt, kezdetben Zu den drei Drachen/A három sárkányhoz címzett páholy a berlini nagypáholy fennhatósága alá került, és annak kívánságára „nem szabadkőművesies” nevét Zur Freundschaft/A barátsághoz-ra változtatta 1776-ban.

Egyes szabadkőműves körök kifejezetten ellenségesek voltak a Draskovich-obedienciával szemben. Főként a prágai szigorú obszervancia-központ vádolta meg őket felforgatással és államellenes tevékenységgel az alkotmányukban kifejtett egyenlőségi és függetlenségi célok alapján.

A Draskovich-féle szabadkőművesség társadalmi hatása

Az Alkotmány három részből áll, az elsőben egyfajta SzMSz (Szervezeti és működési szabályzat) található, a második taglalja a szabadkőművesek köteleseit, feladatait, míg a harmadik a rituálét írja le.

Az első rész tartalmazza a szervezeti felépítést, ebben számos tisztség szolgált a vezetők támogatására és a páholyok és tisztségviselőik ellenőrzésére. Ez a rendszer közgyűlésről közgyűlésre egyszerűsödött, mivel a gyakorlatban alkalmazhatatlanul bonyolult volt. A második rész szigorú feltételeket szab a felveendők és felvettek számára. Hosszan tárgyalja a *Humanitás*, a *Barátság*, az *Egyenlőség*, a *titoktartás*, az *enthusiasmus*, a *Lélek Állhatatossága*, a *szellemi aktivitás* kérdéseit.

A következőkben az Alkotmány a társadalom politikai, gazdasági és kulturális területeinek kívánatos állapotára és az ahhoz való eljutásra vonatkozó kérdésekkel és esetenként válaszokkal foglalkozik. Ahogy H. Balázs Éva értékeli: „A szabályzat — úgy mondhatnók — tematikát közöl: milyen kérdéseket kell kidolgoztatni papokkal, katonákkal, hivatalnokokkal, jogász-publicistákkal. A magyar tudományos irodalom következő évtizedeinek termése — gondolkunk Hajnóczyra, Berzeviczy Gergelyre, Nagyváthyra —, anélkül, hogy elárulná közvetlen szabadkőműves indíttatását, szinte teljesen ennek a tematikának a jegyében készült.”³⁴ Az erre vonatkozó részletek az Alkotmányból:³⁵

Az egyháziaknak: Vajon egy adott nemzet esetében a pokol meglétéről való nézet javított vagy rontott az erkölcsökön? [...] Vajon az ateisták között létezhet-e erkölcsileg feddhetetlen nép ...?

de végül tagjait átvették más páholyokba. Ludwig ABAFI, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, I–V. (Budapest: Ludwig Aigner, 1890–1899), IV:17–29.

34 H. BALÁZS, „A szabadkőművesség...”, 220.; a tanulmány részletesen elemzi e társadalmi feladatok kitűzését az alkotmányban.

35 BALOGH, „A magyar korona...”

[...]

A katonáknak: Vajon egy királyságnak inkább zsoldos katonákat vagy földhöz kötött katonákat érdemes tartania? Mi az, ami inkább lelkesítheti a katonát? A dicsőség vagy a zsákmány megszerzése?

[...]

A politikusoknak: Vajon Magyarországon a jelenlegi népességszám szerint nagyobb népsűrűség lenne szükséges? Ha igen, kellene-e külső tartományokból telepéseket hívni?

[...]

A moralisták számára: Milyen erkölcsök üdvösek...? Miben áll a közboldogság és az egyéni boldogság?

[...]

A jogászok és publicisták részére: Miféle a mi országunk valódi alkotmánya? Vajon megőriztetett abban az állapotában, ahogyan azt a törvényekben lefektették? Vagy esetleg egy része bizonytalanná vált? Ezt hogyan kellene helyreállítani?

[...]

És így tovább a tudományok különféle szakjai szerint, mindig olyan módon, hogy ne üres elmefitogtatás, hanem a közjó képezze az alapját az értekezésnek.

A tartomány, avagy a nagypáholy és páholyai nem szedtek állandó díjakat, hanem csak esetenként, jól meghatározott célokra. Ilyenek, fontossági sorrend szerint: a saját szervezeti célú kiadások; a testvérek szükség esetén történő segítése; a szegények, betegek és árvák támogatása; az elhunyt testvérek temetése; a szimpatizánsok megsegítése.

A Draskovich-rendszer rituáléja³⁶

Mint az Alkotmány bevezetéséből kiderül, a megreformált szabadkőműves rendszer fokai két-két "klasszikus" fok egyesítéséből jöttek létre. Ez annak volt a következménye, hogy a Draskovich-féle katonai unió páholyai ragaszkodtak a felső fokokhoz, míg a Niczky-féle páholyok elvetették azokat. Ezzel a megoldással, a fokok „amalgámozásával” mindkét fél kiegyezett.

Annak ellenére, hogy számos formai jegy az elnevezésekben, mint provincia/tartomány, a rövid név, az obszervancia, az egyik alapító páholy jelmondata (*Ultorem Ulciscitur Ultor*) a szigorú obszervanciára utal, a Draskovich-rendszer rituáléja lényegesen eltér attól. Míg a szigorú obszervancia magas

36 BALOGH, „A magyar korona...”

fokai a templomosok történetét őrzik mind a fokok elnevezésében,³⁷ mind rituáléjában,³⁸ addig a Draskovich-rendszerbe az akkoriban fejlődő skót rítus magas fokai kerültek be – ugyan összevonva, de a jelenlegi „Ősi és elfogadott skót rítus” jól felismerhető kezdeti formájaként.

Az Alkotmány Codex (Törvénykönyv) című része tartalmazza az új rituálét. Ennek I. fejezete deklarálja a provincia alatti páholyok teljes függetlenségét: „...akár a belügyek, akár a gazdasági ügyek szabályozásában élvezzenek szabadságot...”. Már ez is élesen különbözik a Szigorú obszervancia alatti függőségi rendszertől. A II. fejezet a páholyjelvények és díszek elvetéséről rendelkezik: „...a konvent az ilyesfajta szerszámok és jelek érvényét az egész tartományra vonatkozóan eltörli...”. Csak a tápisz használatát és a hozzá tartozó magyarázatokat tartja érvényben. Az alkotmány első részéből tudjuk, hogy: „Bármely helyen tarthatnak páholyülést, mely a közösséget jól elrejtí, nyári időben akár egy réten, erdőben, völgyekben is meg lehet tartani...”. Tehát a szabadkőművesség kezdeti gyakorlatához térnek vissza: a tápisz kigyöngyölésével vagy felrajzolásával hozzák létre a páholyt – akárhol, nem kell erre kialakított épület. Teljesen hiányoznak a szertartásokhoz használatos szokásos rekvizitumok: kötény, kesztyű, körző, derékszögvonalzó, koponya, koporsó, főmesteri kalapács stb.³⁹ Maguk a szimbolikus jelentőségűek viszont megjelennek az ábrázolásokon – a tápiszokon: körző, derékszögvonalzó, durva kő, faragott kő, függőőn, J és B oszlop, vakolókanál, koponya, koporsó, akácág, stb. stb. A ceremóniák során nem alkalmazzák az egyes fokozatok speciális lépéseit (mint például a „vinklit”) sem. Az ismertető jelek, kopogások, kézfogások, titkos jelszavak viszont hiánytalanul használatban vannak.

Az alkotmány elején kijelentik a szabadkőművesség fokozatairól: „Ama szertelen sok fok azonban, melyekkel a régi rendszerben éltek, a mi alapelveink értelmében három fokra csökken.” Ennek kifejtése a III. fejezetben történik:

A korábban hét fokozatra osztott szabadkőművesség, úgymint Inas, Legény, Mester, valamint Skót, Kilenc Választottak, Tizenöt Választottak, és az utolsó T fok;⁴⁰ most három felé osztatik. Azaz az első fok az

37 A szigorú obszervancia magas fokai a Skót Mester, a Novícius és a Templomos Lovag (több alosztállyal) voltak. Az utolsó kettőt a rend alapítója, Hund báró találta ki.

38 Klaus C. FEDDERSEN, *Rituale des hohen Ordens vom heiligen Tempel zu Jerusalem, auch Strikte Observanz genannt, weitlicher Zweig nebst Ordensregeln und vielen Abbildungen aus dem Jahre 1764. I. bis VII. Grad* (Flensburg: Forschungsvereinigung „Frederik”, 1999).

39 Aigner Ferenc Xavér ügynöki jelentései egyikében ezt is felrója a Draskovich-rendszerrel kapcsolatban: „Hierbey individuelle maurerische Kleidungen und Logen Ornamenten, die wahrscheinlich als unumgänglich notwendig befunden worden, durch die ganze Provinz abgeschafft.” Lásd: HHStA Wien: Vertrauliche Akte, Karton Nr. VA 60/2, Umschlag: Ritter von Pannonien (fol. 1–195), 1795. november 14.: fol. 115v.

40 Jól látszik ezekből a fokozatokból a korabeli rendszerek eklektikussága. Az első három és a negyedik skót fok a legelterjedtebb a korban, a kilenc és tizenöt választottak a (később véglegesedő) skót rendszerből származik, a T (azaz Templar/Templomos) fokozat a Szigorú obszervancia

Inas és Legény együttvéve, a második a Mester és a Skót, a harmadik a két Választottak. Az új, megreformált rendszer szerint az utolsó fokozat sosem ölt alakot.

Mielőtt az egyes fokok szertartásaira térne, a Codex a IV. fejezetében meghatározza az elvárásokat a szabadkőművesek személyiségével kapcsolatban: „Egyenes lélek, józan és előítéletektől mentes szellem, bátor szív ... a Dicsőség, Tisztesség, Haza, Szabadság, Közjó s végezetül az egész emberi nemzetség szeretete”.

Az 1. fok, azaz az Inas és Legény összevont fokának szertartásrendjét az V–IX. fejezet írja le. A 2. fokra, azaz a Mester és Skót együttesére a X–XIII. fejezet vonatkozik, a 3-ra, azaz a kilenc és tizenöt választottakra pedig a XIV–XVII. fejezet, míg a 4., azaz a meg nem testesülő T fokra a XV., ami viszont a többivel ellentétben csak kérdésekből áll. Az 1. fokot dominálja az inasfelvétel, a 2-at a mesteravatás, így ezek gyakorlatilag a hagyományos Inas és Mester foknak felelnek meg. A 3. fokban a két bosszúszertartás logikusan olvad össze.

A Draskovich-féle 1. fok

A felvétel rituáléja során a hagyományos felvétel külsőségei – a ruházat, a sötétkamra, stb. – helyett a jelölt kikérdezése a döntő: „...neki szegeznek néhány bonyolult kérdést, és háromfajta lehetőség elé állítják, melyek közül az első életének veszélyeztetését, a második vagyonának, a harmadik tisztességének megsértését foglalja magában. Aki az elsőt megtagadja, vagy aki a harmadikat elfogadja, alkalmatlan a felvételre, és azonnal elbocsájtatik.” A jelöltnek kifejezetten modern esküt kellett letennie, amelyben a korabeli szokásos ősi eskü angol középkori eredetű kivégzési formái helyett csak általánosan megfogalmazott fizikai gyötrellem vállalása szerepelt.⁴¹

IX. fejezet.

A szabadkőműves esküje.

Én, N.N., esküszöm a mindenható ISTENRE, ennek a Világegyetemnek az Alkotójára, akit a Szabadkőművesek Gyülekezete tisztel, hogy a nekem feltárt Szabadkőműves Misztériumokat Szívemben örökre eltemetve fogom tartani, azaz azokat sem szóban, sem jelekkel, sem írás-

hatodik foka. A Templomos rendszer különböző lovagi fokairól, amelyek egyébként az országban elterjedtek voltak, nyilván az egyszerűsítés érdekében szó sem esik.

41 Ugyanúgy, mint más korabeli rendszerekben, itt is vannak a szertartásokat kívülről védő és a megtartásában segédkező szolgák, úgynevezett szolgatestvérek. Az ő esküjük sokkal ijesztőbb büntetéseket helyez kilátásba árulásuk esetére.

ban, sem nyomtatásban, sem metszéssel, sem más értelmezhető módon egyetlen világinak sem, legkevésbé pedig világi barátaimnak rokonaimnak nem fogom kinyilatkoztatni. Szabadkőműves Testvéreim irányába örök barátságot és szeretetet fogadok és esküszöm. még életem és javaim kárára is, ellenkező esetben tisztességemet nyilvános megszégyenítés, testemet a legkegyetlenebb kínok, lelkemet az örök Kárhozat várja, ISTEN, a Becsület, a Szabadság és a Dicsőség engem úgy segéljen.

A kis világosságot gyertyákkal, a nagy világosságot borszeszégővel állítják elő. Ez a megoldás egyébként általános a korabeli szabadkőműves rendszerekben. A főmester az avatás utáni beszédében kellőképpen elriasztja a felvettét az áru-lástól, ill. biztosítja a testvériség védelméről szükség esetén. A Legény fokra csupán a titkos jelek és szavak megtanítása utal.

A Draskovich-féle 2. fok

A második fok rituáléja gyakorlatilag a hagyományos mesteravatásé, de a szokásos külsőségeket rendkívül leegyszerűsítik, például a koporsó: „székek, egymásnak fordítva a szoba közepén, mint egy sírban, befedve fekete posztóval.” Ismertetik a jelölttel a Hiram-legendát, majd a „sírba” fektetése után szertartásosan kiemelik. A 2. fok tápiszán látható lábnyomok Hiram mester lépéseit ábrázolják: „melynek emlékére a régi rendszerben az újonnan felveendő Mesternek ezekhez hasonló, más Mester fekvő testén keresztül vezető lépéseket kellett megtennie.” A skót fok szertartásából a jelölt megvádolása majd felmentése került át.

A Draskovich-féle 3. fok⁴²

A harmadik fok szertartása a két bosszú-fok egyesítése, a jelöltnek készen kell lennie bosszút állni Hiram mester gyilkosain. A hozzá tartozó tápiszon a kilenc kiválasztott története követhető végig, Hiram mester egyik gyilkosának megtalálásának és megölésének lépésein keresztül ismertette a legendát. A tizenöt kiválasztott története után a harmadik gyilkos megbüntetésére a jelöltnek kell vállalkoznia.

42 Egyes kutatókat a „választottak” szó megjelenése az alkotmányban arra a téves következtetésre vezette, hogy a Draskovich-rendszerű szabadkőművességen belül vannak „kiválasztottak” és vannak csupán „részrtvevő” szabadkőművesek.

A Draskovich-féle 4. fok

A negyedik, T. fokba ténylegesen nincs avatás, ez tulajdonképpen kvintesszenciáját kívánja adni a szabadkőműveségnek, erre utalnak a következő kérdések:

1. Mit tesz szabadkőművesnek lenni?
2. Hogyan magyarázod a Hiram nevet?
3. Kik voltak a Mester valódi gyilkosai?
4. Ki volt Salamon?
5. Kik a Mester halálának Bosszulói, és kik az ő ellenségeik?
6. Miért van, hogy számuk először kilencben, majd tizenötben határozott meg?
7. Mi a Szabadkőműveség célja?

Az egyes fokokkal foglalkozó fejezetek után következik a Szertartáskönyv, amely a szertartásos páholyülések tartásának közös mozzanatait tartalmazza, illetve kiegészítéseket az egyes fokozatok felvételi rituáléjához. Ezt a részt a tápizsok és az egyéb szimbólumokat ábrázoló képek magyarázata zárja. Megállapítható, hogy a páholy munkák során nem használtak speciális rekvizitumokat, csak a mindennapi életben is használatos tárgyakat, mint gyertya, íróeszköz, asztalok és székek, valamint a kardok, melyek viselése abban a korban természetes volt.

Az egész szertartásrend – ahogy az a bemutatott részletekből látható – egy nagyon leegyszerűsített, tömörített korai skót rítusnak tekinthető. A szigorú obszervancia a templomos rend szerzetesi és lovagi hagyományait kívánta folytatni: magas fokozatai szerzetesi és lovagi erényeket követeltek meg.⁴³ Példaként nézzük meg egy tipikus eskü szövegét:

Esküszöm a mindenható Istenre, a Boldogságos Szűz Máriára, Szent Bernátra, minden szentre és rád, Uram, hogy egész életemben hűségesen megtartom Isten parancsolatát.

A Clairvaux-i Bernard által a templomos lovagoknak adott és II. Honorius pápa által megerősített szabályt minden cikkben betartom, amennyiben azok a Rend jelenlegi állapotára vonatkoznak, és nem törölték őket; engedelmességgel élek, vagyon nélkül a Rendben és a lelki tisztaságban.⁴⁴

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a közkeletű felfogás és a néhány külsődleges hasonlóság ellenére a Draskovich-obszervancia nem a szigorú obszervancia egy változata volt.

⁴³ FEDDERSEN, *Rituale...*

⁴⁴ Uo., 216. Saját fordítás.

On the Draskovich System – On the Anniversary of Its Foundation: 250 Years Since the Formation of the Draskovich Observance

In October 2023, a Masonic lodge meeting was held in Osijek under the auspices of the Croatian Grand Lodge, conducted in the Latin ritual of the Draskovich observance. This regular session, executed in period military attire, marked the 250th anniversary of the founding of the Draskovich system, an independent Masonic tradition originating in the Habsburg monarchy's Croatian territories. The present study explores the historical development, constitutional foundations, and ritual structure of the Draskovich observance, while addressing its unique position within 18th-century Freemasonry.

Based on primary sources, particularly the works of Lajos Abafi and unpublished materials, the paper corrects prevalent misconceptions regarding the origin of the observance, which has often been mistakenly linked to the Strict Observance system. The study documents the establishment of the system in 1775 at Brezovica by Count János Draskovich and Count István Niczky, detailing the organization of its founding lodges and their rejection of foreign Masonic authority in favor of provincial autonomy. Special attention is given to the Draskovich Constitution's tripartite structure, which comprises organizational rules, ethical and societal expectations for members, and a simplified ritual system of three degrees merging classical Masonic and early Scottish Rite elements.

This analysis highlights the system's innovative and pragmatic adaptations, including the use of Latin as a neutral *lingua franca*, minimalist ritual practices without traditional Masonic regalia, and a strong focus on Enlightenment-era civic engagement. The Draskovich observance's impact extended beyond the Masonic sphere, influencing contemporary debates on religious tolerance, military organization, public morality, and constitutional reform in Hungary and Croatia. Despite its eventual decline and integration into Austrian obedience, the Draskovich system represents a notable and original chapter in Central European Masonic history.

KÖNYVEK ÚTJAI: TUDÁSKÖZVETÍTÉS,
GYŰJTÉS ÉS RECEPCIÓ A 18–19. SZÁZADBAN

•

DIE WEGE DES BUCHES:
WISSENSVERMITTLUNG, SAMMLUNG
UND REZEPTION IM 18.–19. JAHRHUNDERT

LÖFFLER ERZSÉBET

Három kiemelkedő jelentőségű kézirat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban

Tüskés Gábor tudományos munkássága részben Egerhez is kötődik, hiszen 2004-től 2018-ig az Eszterházy Károly Főiskolán tanított, 2006–2015 között a Világirodalom Tanszéket vezető egyetemi tanár, 2016–2018 között pedig a közben egyetemmé vált főiskola Irodalomtudományi Intézetének oktatója volt. Itteni munkássága során rendszeresen látogatatta az akkor általam vezetett Főegyházmegyei Könyvtárat, több alkalommal működhettem vele együtt. Egri éveinek idejére esett egy jelentős, az általa kutatott témákhoz szorosan kapcsolódó évforduló: Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója 2011-ben, amelynek előkészítése és lebonyolítása során Eger művelődéstörténete szempontjából is elvülhetetlen érdemeket szerzett előadások tartásában és publikációk közlésével. Amikor 2009-ben az Eszterházy Károly Főiskola megjelentette a Mikes-levelek első, szombathelyi kiadásának hasonmását, a kötetet Monok István mutatta be Egerben; Tüskés Gábor *Mikes-problémák* címmel tartott előadást.¹ 2010-ben kezdeményezője, illetve vezetője volt a *Mikes-szótár* összeállításának, amelynek célja az író teljes szókincsének feldolgozása.² A szótár a teljes életmű szóállományát tartalmazza, terjedelme 1,5 millió szövegszó, melynek alapjául Mikes Kelemen összes műveinek Hopp Lajos készítette kiadása szolgál.³ A 2011-ben az ELTE Egyetemi Könyvtárában Knapp Éva és Tüskés Gábor által rendezett, „*Az ismeretlen Mikes*” című kiállítást az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban is bemutattuk.⁴ Ugyancsak 2011-ben jelent meg a *Törökországi levelek*-kézirat hasonmás kiadása Tüskés Gábor gondozásában a Magyar Tudományos Akadémia és az Eszterházy Károly Főiskola kiadásában, 500 példányban, a kézirat reprodukálása Hapák József fotóművész munkája.⁵

* A szerző történész, az egri Érseki Vagyongazdálkodási Központ Könyvtár, Levéltár és Múzeum nyugalmazott igazgatója.

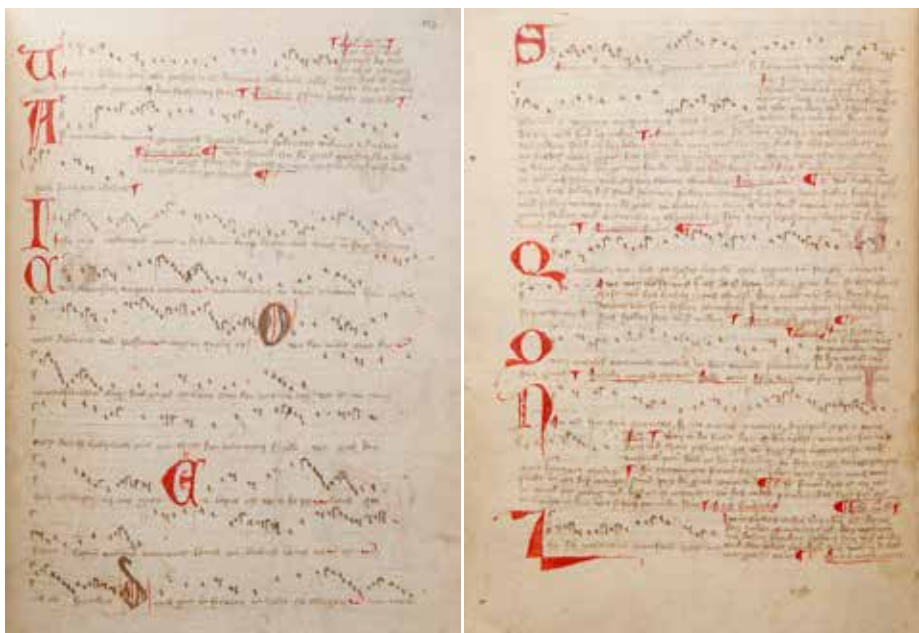
1 Tüskés Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114, 4. sz. (2010): 291–314.

2 Kiss Margit, Tüskés Gábor, „Mikes-szótár: Kutatási beszámoló”, *Magyar Nyelvőr* 135, 3. sz. (2011): 313–323; Kiss Margit, „A digitális Mikes-szótár”, *Magyar Tudomány* 173, 3. sz. (2012): 279–284.

3 MIKES Kelemen *összes művei* I–VI., szerk. HOPP Lajos (Budapest: Akadémiai, 1966–1989).

4 KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, *Az ismeretlen Mikes – Der unbekannte Mikes: Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján* (Budapest–Eger: Eszterházy Károly Főiskola–ELTE Egyetemi Könyvtár, 2011).

5 MIKES Kelemen, *Constantinápolyban gróf P... E... trótt leveli M... K...: Törökországi levelek*,

1–2. kép

Két oldal az *Erlauer Spiele* címet viselő kódexből. Fényképezte: Nemes Róbert.

benne. Ezt követi egy tudományos igényű elemzés analógiákkal, a szövegek előtt rövid tartalmi ismertetés, a misztériumjátékok betűhív szövegei, lábjegyzetekben a szövegekhez tartozó magyarázatok, végül egy betűrendes szótár a már nem használatos szavak, szóalakok értelmezésére, mutatózva, hogy a kérdéses szó mely oldalon/oldalakon fordul elő.

Az eredeti 15. századi kézirat fehér sertésbőr kötésű, mérete: 285x205 mm (1–2. kép).⁸ 147 számozatlan papírlapot tartalmaz – utólag Iványi Sándor néhai könyvtáros ceruzával számozta meg a lapokat (nem az oldalakat) – és hat részből áll: I. *Ludus in cunabilis Christi* (Krisztus jászlánál történő játék); II. *Ludus trium magorum* (A három [napkeleti] bölcsről szóló játék); III. *Visitatio sepulchri in nocte resurrectionis* (A sír meglátogatása a feltámadás éjjelén); IV. *Ludus Mariae Magdalene in Gaudio* (Játék Mária Magdolna örvendezéséről); V. *Ludus Judeorum circa sepulchram domini* (A zsidók játéka az Úr sírja körül); VI. *Marienklage*⁹ (Mária siralmi). Az első öt játék értelemszerűen, az egyes történeteknek megfelelően több szereplős, sőt némelyikhez (II, III, IV, VI) kórus is társul. Az utolsó játéknak is több szereplője van: Szűz Mária, Mária (Kleofásnak, az egyik emmauszi tanítványnak a felesége), Mária Magdolna és Szent János apostol. A kötet érdekessége, hogy a kották a 112. lapnál kezdődnek, előzőleg

⁸ EFK B.V.6.

⁹ Érdekes, hogy ennek az utolsó játéknak német nyelvű címe van, míg az első öt latin.

pedig a szöveg közben piros bejegyzésekkel láthatók a dallamra vonatkozó instrukciók. Wolfgang Suppan (1930–2015) osztrák zenetörténész Johannes Janota (1938–2021) német nyelvtörténész szövegével 1990-ben jelentette meg azt a tanulmányt, amelyben sikerült a szöveghez rendelni a megfelelő dallamot.¹⁰

2. A Szatmári békeszerződés szövegének 1718-as magyar fordítása

A szerződés latin nyelvű eredetijét a bécsi Staatsarchivban őrzik. A békeszerződést Szatmáron írta alá báró Károlyi Sándor és gróf Pálffy János császári főparancsnok a vezérlő fejedelem távollétében (Rákóczi akkor éppen I. Péter orosz cárral próbált Lengyelországban találkozni – sikertelenül). A békeszerződés szövegét 1718-ban Pulay János fordította magyarra Nagyszombatban, és a Főegyházmegyei Könyvtár birtokában lévő példányt Pálffy gróf feleségének, Czobor Teréziának ajánlotta a következő szavakkal: „Méltóságos Czobor Szent Mihályi Gróf Czobor Theresia Asszonynak, Méltóságos Erdődy Gróff Pálffy János Horvát Országi Bán és Generális Feldt Maschall Kegyelmes Uram eő Exellentiaja kedves Házas Társának az én kegyelmes Asszonyomnak eő Exellentiajának”. Pulay János Pálffy János táborszernagy és horvát bánnak a titkára volt, aki a császár teljhatalmú megbízottjaként írta alá a szatmári békét 1711. április 30-án. Pálffy és az akkor már grófi rangra emelkedett Károlyi Sándor megbízásából írta meg 1718-ban Pulay a szatmári békekötés történetét latin nyelven, majd magyarra fordította azt.¹¹ Pálffy János és Czobor Terézia Eszterházy Károly püspök anyai nagyszülei voltak, így szinte biztosra vehető, hogy a dokumentum a püspök családi hagyatékeként került a Főegyházmegyei Könyvtárba. A békeszerződés magyarra fordított szövegéből és a hozzá mellékelt levelekből több példány is készült, egyik sem feltétlenül Pulay keze írásával. Szinnyi József tudomása szerint 1900 körül a Magyar Nemzeti Múzeumnak hat példánya volt Pulay művéből, de elképzelhető, hogy még több lappang belőle.¹²

A mű magyar címe: *Szatmári békesség vagy is Gróf Pálfi Dütsősege* (3. kép).¹³ Ez a cím két egymást követő címoldalnak számító lapon is szerepel grafitceruzával. Ugyancsak ceruzával halványan előre megrajolták azt a tükröt, melybe a szöveg került. Érdekesség, hogy az írnok, aki az előre megvonalmazott lapokra írt, eltéveszthette, hogy hol van a lapok teteje: valószínűleg fordítva, fejjel le-

10 Wolfgang SUPPAN – Johannes JANOTA, *Texte und Melodien der „Erlauer Spiele“*, Musikethnologische Sammelbände, Band 11 (Tutzing: Schneider, 1990), 7–16.

11 PULAY János, „A szatmári békesség”, in *Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei*, kiad. SZALAY László, Magyar Történelmi Emlékek IV–V. k. (Pest, 1865), II:191–506; PULAY János, *Szatmári békesség*, sajtó alá rend., a bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat MÉSZÁROS Kálmán közreműködésével összeáll. BÁNKÚTI Imre (Budapest: Nap K., 2007).

12 LIGETI Gabriella, „A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos kéziratok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban”, *Acta Acad. Paed. Agriensis Sectio Historiae* XXVIII (2004) 63–89, 68.

13 EFK X.III.29.

alkotmányának tiszteletben tartása. A 118. oldaltól latin nyelvű a szöveg, amely tartalmazza Eleonóra császárné és III. Károly kegyelmi döntését, valamint a Rákóczi-val kapcsolatos uralkodói intézkedéseket. A kötetben szereplő utolsó levélváltás II. Rákóczi Ferenc és Esterházy Pál nádor között 1708-as keltezésű és ismét magyar nyelvű.

A szerződés megkötését a Pálffy és Károlyi közötti tárgyalások előzték meg, előbb Debrecenben, majd Nagykárolyban, de 1711. január 31-én maga Rákóczi is találkozott Pálffyval Vaján. Károlyi a tárgyalások alatt rendkívül kényes helyzetben volt, hiszen reálpolitikusként világosan látta a szabadságharc kilátástalanságát. Tudta, hogy a legelőnytelenebb megegyezés is jobb, mint a fegyveres legyőzetés. A felszabadító háborúk során kivérzett ország nem volt felkészülve egy elhúzódó háborúra, a lakosság békére vágyott. Károlyi helyzetét az is nehezítette, hogy teljes körű kegyelmet ígértek neki arra az esetre, ha szembefordul Rákóczi-val, az előre kiállított amnesztialevelet azonban nem fogadta el.¹⁴ Ám 1711. március 11-én titokban mégis hűségesküt tett az uralkodónak.¹⁵ A békekötés érdekessége még, hogy annak aláírásakor, 1711. április 29-én az uralkodó, I. József – akinek nevében Pálffy eljár, már nem volt az élők sorában, április 17-én meghalt. Ezt a körülményt Pálffy igyekezett titokban tartani, nehogy meghiúsuljon az előkészített megegyezés. A békekötés aláírói, illetve az esemény résztvevői így a halott király nevére tették le a hűségesküt. A felkelők részéről az aláírók közel ötvenen voltak, Magyarország, a Dunántúl, Erdély, Máramaros vármegye, valamint a Magyarországon lévő királyi és mezővárosok küldöttei. Másnap, 30-án a majtényi síkon Károlyi vezetésével 10-12 ezer felkelő szúrta jelképesen földbe a zászlóit (és nem a fegyvereit tette le). Eleonóra császárné május 26-án erősítette meg az egyezményt elhunyt férje és fia, a leendő király, III. Károly nevében. Ám Rákóczi nem volt hajlandó a szerződésben foglaltakat tudomásul venni, ezért Lengyelországból már haza sem tért, onnan Franciaországba, végül Törökországba ment önkéntes száműzetésbe. Itt Rodostót (törökül Tekirdağ) jelölték ki tartózkodási helyül.

Rákóczi kül- és belpolitikai elképzelései illuzórikusak voltak. A törökkel folytatott háborúban kivérzett ország fegyverrel nem volt képes érvényt szerezni szabadságvágyának. A fejedelemnek nem volt választása abban a kérdésben, hogy ha a nemesség adót vár el jobbágyaitól, hagyni kell őket dolgozni. Ám szükség volt a katonákra és a parasztok munkájára is. Másrészt hiányoztak a hosszas háborúskodáshoz szükséges anyagi források, a fegyverek, a remélt külföldi támogatás, valamint az, hogy a hazai méltóságok (király, nádor, országbíró, horvát bán), elismerjék a fejedelem által kitűzött célok jogosságát, illetve az ő választás útján szerzett címeit, vagyis erdélyi és vezérlő fejedelem-

14 GEBEI Sándor, *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*, Magyarország Története 11., szerk. ROMSICS Ignác (Budapest: Kossuth, 2009), 98–99.

15 LIGETI, „A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos...”, 64.

ségét. Ezeket a méltóságokat a Magyar Királyság törvényei szerint illegitim módon viselte. A szerződés uralkodói ellenjegyzésében Eleonóra a maga és III. Károly nevében hercegnek és főispánnak titulálta a fejedelmet, aki az emigrációban magát Sáros grófjának nevezte. Viszont Rákóczi erkölcsi nagyságát, önfeláldozását, hazája iránti elkötelezettségét senki sem kérdőjelezheti meg. Erkölcsi nagysága mellett szól az is, hogy nem kívánt élni az uralkodói kegyelem lehetőségével.¹⁶

A megegyezés nem két egyenrangú fél között született, hanem a győztes gesztus értékű közkegyelem gyakorlása volt a legyőzött féllel szemben. Nem véletlen az sem, hogy Pulay a fordításban egyértelműen „kapitulációnak” nevezi a történeteket. Ez a béke mégis inkább kompromisszum volt, melyben Magyarország elfogadta a Habsburg-ház magyar trónhoz való jogát, ami a nemzet megmaradása szempontjából előnyösebb volt, mint a korábbi török uralom. Nem tekinthető azonban a győztes fél diktátumának sem, a megegyezést, illetve a szimbolikus „fegyverletételt” nem is követte semmiféle megtorlás.

3. Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*

A 207 autográf levél a magyar irodalomtörténet egyik legbecsesebb emléke,¹⁷ melyek későbbi sorsáról sok adat ismert: Mikes Kelemen *Törökországi leveleit*¹⁸ a fejedelem egy Horváth István nevű szolgája őrizte, tőle került a bécsi magyar irodalmi társaság egyik tagjához, Görög Demeterhez (1760–1833, térképkiadó, újságíró). Görög Demeter tovább adományozta a kéziratot Kultsár Istvánnak (1760–1828, tanár, szerkesztő), s 1794-ben ő adta ki elsőként a képzeletbeli P. E. grófnőhöz címzett Mikes-leveleket Szombathelyen. Legközelebb 1906-ban, a fejedelem hamvainak hazaszállítása alkalmából Budapesten jelentek meg díszkiadásban, Négyessy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán és Erődi Béla gondozásában Edvy Illés Aladár grafikájával (4. kép). Kultsár örököseitől Toldy Ferenc vásárolta meg 1858-ban. Az általános vélekedés szerint Bartakovics Béla érsek 1867-ben vette meg az eladósodott Toldy Ferentől a bujdosó székely leveleit, ám éppen Tüskés Gábor és Knapp Éva a közelmúltban Mikes Kelemenről megjelent munkájukban árnyalták ezt a körülményt; az érsek valószínűleg úgy jutott a kézirathoz, hogy a levelek fejében elengedte az író vele szemben fennálló adósságát,¹⁹ a főpap pedig a kéziratot az egri Főegyházmegyei Könyvtárra hagyta. Kultsár István a következő címet

16 GEBEI, *A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711*, 101–107.

17 LIGETI, „A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos...”, 77.

18 EFK U² III. 7.

19 TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA, „*Testetlen ige egy szellemi hazában*”: Mikes Kelemen (Budapest: Balassi, 2024), 341.

4. kép

A *Törökországi Levelek* 1906-os díszkiadásának címlapja. Fényképezte: Balogh Ferenc.

adta a kötetnek: *Török országi Levelek, melyekben a II.dik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel bújdosó Magyarok' Történetei* más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Irta Mikes Kelemen az említett fejedelemmel néhány Kamarássa most pedig az eredetképpen való Magyar Kézírásokról kiadta Kultsár István az Ékesszólásnak Tanítója.

A levelek történetével kapcsolatban említést kell tenni arról, hogy 1949-ben a Líceum államosítása, illetve a könyvtár lezárása után egy időre nyoma veszett a becses kéziratnak. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1951-ben felszólította Czapik Gyula érseket, hogy nyilatkozzon a levelek hollété felől. Az érsek számon kérte a könyvtáros Ficzel Antalt, aki úgy nyilatkozott, hogy mielőtt a kulcsokat az államosításkor átadta a Főiskola vezetésének, személyesen győződött meg az úgynevezett Kiskönyvtárban elhelyezett Mikes-levelek meglétéről. Az érsek ezek után tudomást szerzett arról, hogy a lezárt könyvtárba a könyvtáros és a főegyházmegye tudta nélkül behatoltak a főiskola emberei, kiürítették az emeleti termet, arra hivatkozva, hogy az túl van terhelve, majd az állományt – benne a Mikes-levelekkel – ömlesztve a földszintre szállították a volt nyomda helyiségeibe.²⁰ Mikor azután 1952-ben megtalálták,

20 Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban EFL) Lycaei Aedificium 491/1951 Czapik Gyula

az igazgató irodájában helyezték el 11 kódex társaságában. Ezt a körülményt jegyzőkönyvezték is.²¹

A kötet mérete: 240x180 mm, vastagsága 50 mm. Két tulajdonosi bejegyzés található benne: Toldy Ferenc és Bartakovics Béláé. A kötetet 1987-ben restaurálta Czigler Mária az OSZK restaurátor-laboratóriumában, ekkor új kötést (aranyozott díszítésű barna bőrkötést) is kapott a levélgyűjtemény, valószínűleg így lettek igen keskenyek különösen a belső lapszélek. Ez a körülmény megnehezítette a hasonmás kiadás készítését. Egyébként a lapok jó állapotúak, a kézírás elejétől a végéig könnyen olvasható. A szerző a lapok mindkét oldalára írt, így bizonyos helyeken a tinta átütött a túlsó oldalra.

Three Manuscripts of Exceptional Significance in the Archdiocesan Library of Eger

This study presents three manuscripts of remarkable historical and cultural value held in the Archdiocesan Library of Eger, reflecting key aspects of Hungarian literary, religious, and political heritage. The first manuscript, known in scholarly literature as *Erlauer Spiele*, is a 15th-century codex of six Old High German mystery plays, notable for its linguistic features and accompanying musical notations. It offers insights into medieval liturgical drama and the Bavarian dialect, with connections to Austrian and Tyrolean influences.

The second manuscript is an 18th-century Hungarian translation of the Treaty of Szatmár, originally signed in 1711 and pivotal in concluding the Rákóczi War of Independence. Translated by János Pulay in 1718, the text not only documents the peace agreement but includes contextual letters and dedication, shedding light on the complex political negotiations and the personal networks behind the treaty. The manuscript's provenance links it to the family heritage of Bishop Károly Eszterházy, who likely facilitated its preservation.

The third and perhaps most culturally significant manuscript is the autographic collection of *Letters from Turkey* (*Törökországi levelek*) by Kelemen Mikes, a foundational work of Hungarian prose literature. Comprising 207 letters written during Mikes's exile with Prince Rákóczi, the manuscript has a storied history of transmission and rediscovery, culminating in its secure placement in the Eger library after a brief disappearance following the nationalization of church properties in 1949.

levelezése a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjával.

21 EFL Lycaeii Aedificium 923/1952. Jegyzőkönyv 1952. február 28-án.

MONOK ISTVÁN

Könyvgyűjtők, bibliográfusok, irodalomtörténészek vagy hungarológusok?

Egy Martin Schmeizel (1679–1747) tiszteletére összeállított, 1712-ben Lipcsében megjelent köszöntés-gyűjtemény egyik darabja azt mondja, hogy a brassói tudós a lipcsei egyetemen hazáját („Vaterland”) szolgálni érkezett a szászországi városba úgy, hogy Magyarország történelmét („Ungerlands Historien”) tanítja majd.¹ Verók Attila, aki ezt a verset idézi, a Schmeizel-életmű bemutatásakor óvatosan fogalmaz – a „hungarológus” megjelölést idézőjelbe is teszi –, mindazonáltal az erdélyi polihisztor könyvtárát – *Hungarica, Transylvanica* gyűjteményeit – több írásában az első hungarológiai szakkönyvtárként emlegeti. Ő maga is jelzi, nem szeretné a 20. század elején tudományos diszciplínává kristályosodott,² főként összehasonlító módszertant követelő „magyarságtudomány (hungarológia)” *terminus technicus*t visszavetítve használni, de mindenképpen jelezni szándékozik, hogy a könyvtártörténetben megjelenik egy gyűjteménytípus, a magyarságtudományi dokumentáció-együttes. Rögtön hozzáteszem, hogy a Schmeizel-könyvtár katalógusai árverési céllal készültek, és aki különválogatta a magyar és az erdélyi történelemre vonatkozó tételeket, inkább ezek eladhatóságát tartotta szem előtt egy szászországi piacon, semmint a magyar történeti szaktájékoztatót, vagy éppen a magyar, vagy erdélyi (transzilvánus) öntudat kifejezését. Jankovics József a Bod Péter-életművel, közelebbről a *Magyar Athenas* lexikonnal és bibliográfiával kapcsolatban tesz felkiáltójelet abból a szempontból, hogy hiba lenne, ha ezt a korszakalkotó művet 20. századi fogalmaknak, értékeknek próbálnánk megfeleltetni.³

* A szerző irodalom- és művelődéstörténész, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója.

1 VERÓK Attila, *Martin Schmeizel (1679–1747)* (Eger: Líceum Kiadó, 2015), 66–74: a fejezetcím: A korai „hungarológus”. Vö. VERÓK Attila, „Az első magyarországi szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai,” *Acta Academiae Agriensis, nova series* 37 (2010): 49–81.

2 Ehhez persze kellett az első világháborút követő békediktátum kijózanító pofonja: ne higgyük, hogy mindenki tudja, ismeri értékeinket, főleg nem kedvelt nagyszerűség-meggyőződésünket. A hungarológia tudományszakának kialakítójáról, Gragger Róbertől legújabban lásd UJVÁRY Gábor, „Gragger Róbert és a hungarológia,” in *Közép-Európa a minőség jövője*, szerk. SZIJÁRTÓ István (Budapest–Keszthely: Balaton Akadémia, Százak Tanácsa, 2020), 41–46. A hungarológia fogalmáról: *A hungarológia fogalma*, vál. GYAY Béla, szerk. NÁDOR Orsolya, Hungarológiai ismerettár, 5 (Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990).

3 JANKOVICS József, „A Magyar Athenas értékszpontjai,” in *Bod Péter, a historia litteraria művelője, Tanulmányok*, szerk. Tüskés Gábor, munkatársak Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, *Historia litteraria*, 15 (Budapest: Universitas, 2004), 17–23.

Sokkal korábbi ugyanakkor az a gondolati sor, amelyik a magyar irodalomtörténet, illetve a magyar nemzeti bibliográfia históriájával kapcsolatos. Holl Béla a Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötete bevezetésének (1973) szánta azt a teljes terjedelmében csak 2000-ben megjelent tanulmányát,⁴ amelyben a 16. századtól kezdődően számba vette a szerzői önbibliográfiákat, azokat a feljegyzéseket, amelyekben egy alkotó számba vette az ő munkáját megelőző hasonló kezdeményezéseket, majd a korai bio-bibliográfiákat (David Czwittinger, Bod Péter), és a magyarországi nyomdák termékeit felsoroló műveket. A másik történet, amelynek sorába illeszthetők a 18. század könyvtári tematikus elrendezésének változásai, a *historia litteraria*. Modern módon kutatott téma, hiszen Tüskés Gábor, Knapp Éva és Hegedűs Béla vezetésével a közelmúltban zárult egy sikeres kutatási szakasz ebben a kérdésben.⁵ Kiállítás,⁶ bibliográfia⁷ és monográfia értékű tanulmánykötet⁸ zárta a munkát. Tüskés a módszertani bevezetőben⁹ utal a korabeli könyvtárak vizsgálatára is. Furcsa módon ekkor elkerülte a kutatók figyelmét az a küldetés, amelyet Dániel Imre, Batthyány Ignác erdélyi püspök megbízásából teljesített,¹⁰ nevezetesen: utazzon a Vatikánba és készítsen feljegyzéseket a magyar vonatkozású kéziratokról. Az általa megismert anyag jegyzéke megjelent nyomtatásban is.¹¹ Az ilyen kutatóutak szervezése hasonlít talán leginkább arra, amit ma hungarológiai tevékenységnek nevezünk.

Jelen írásomban azonban a kérdés az, milyen hagyományhoz illeszkednek, illetve milyen hagyományt teremtenek a könyvtárak összeírásaiban kialakított tematikus egységek és ezek megnevezésének változásai. A 17. században a ma-

4 HOLL Béla, „A historia litteraria magyarországi története,” in HOLL Béla, *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. MONOK István, ZVARA Edina, METEM könyvek (Budapest: METEM, 2000), 85–127.

5 Zárójelentésük: https://real.mtak.hu/1538/1/46690_ZJ1.pdf, hozzáférés: 2025.03.31.

6 KNAPP Éva, „Historia litteraria a XVIII. században, Az ELTE Egyetemi Könyvtárban rendezett kiállítás katalógusa (2004. október 12.–december 23.),” in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Irodalomtudomány és kritika, Tanulmányok (Budapest: Universitas, 2006), 547–566.

7 BRETZ Annamária–Csörsz Rumen István–HEGEDŰS Béla, „Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században, Válogatott Bibliográfia,” in Csörsz–Hegedűs–Tüskés, szerk., *Historia litteraria...*, 2006, 567–678, 653–654.

8 CSÖRSZ–HEGEDŰS–TÜSKÉS, szerk., *Historia litteraria...*

9 TÜSKÉS Gábor, „Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történelméhez, Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek,” in Csörsz–Hegedűs–Tüskés, szerk., *Historia litteraria...*, 2006, 15–42.

10 Vö. Andreea MÂRZA, *Portretul unui iluminist ardelean, Bibliotecarul Imre Dániel (1754–1804)* (Cluj-Napoca: MEGA, 2020).

11 Christine Maria GRAFINGER, *Die Ausleihe Vatikanischer Handschriften und Druckwerke 18. Jahrhundert, Teil I. Biblioteca Vaticana*, Studi e Testi, 406 (Città del Vaticano: BAV, 2002), 210–213, 241–246, 316–324; Christine Maria GRAFINGER, *Die Ausleihe Vatikanischer Handschriften und Druckwerke 18. Jahrhundert, Teil II. Archivio Segreto Vaticano*, Studi e Testi, 407 (Città del Vaticano: BAV, 2002), 384–385.

gyar történelemről szóló latin munkák a *Historici* tematikus csoportban szerepeltek, a *Hungarici* mint elkülönített csoport, a könyvek nyelvére vonatkozott. A 18. század első felében – gyakrabban a század közepétől – azonban a Magyar Királyság és Erdély történetére vonatkozó művek (nyelvüktől függetlenül) egy tematikus egységet alkotnak. A példák közt elsőként azonban egy olyat említek, amely a Holl Béla említett írásában alapul vett historiográfiai sorba, nevezetesen a nemzeti bibliográfia története sorába illik. A kérdéses jegyzék összeállítója ugyanis külön vette számba – nyelvtől és témától függetlenül (tehát nemcsak historikusokat, hanem teológiai munkákat, sőt kis alkalmi nyomtatványokat is) – a Magyar Királyságban, vagy Erdélyben nyomtatott könyveket (RMK I–II.), a magyarországi szerzőtől bárhol megjelent munkát (RMK III.), illetve a csak témájában a Magyar Királyságot érintő műveket (RMK IV = Apponyi). Ondrej Czemanka (1675–1759), szlovák nemes könyvtárára Szabó András Péter hívta fel a figyelmet, közölt a jegyzékről bibliográfiailag ismeretlen műveket, kiadásokat.¹² Czemanka könyvtára 1730 körül leégett, de fennmaradt akkori katalógusa. 1750 körül erről a katalógusról készült egy fentebb jellemzett jellegű kivonat. A kivonatot, ahogy egy másik, töredékben fennmaradt jegyzéket, Gabriel Valovicz, Czemanka egy barátja készítette. A töredék, ha lehet, még érdekesebb tárgyunk szempontjából. Fejlécében ugyanis a következő meghatározás szerepel: *Index librorum impressorum partim, partim manuscriptorum ad illustrationem utriusque rei Hungaricae permultum facientium ex bibliothecis, quae sparsim habentur, fideliter congestus*. Vagyis több könyvtárban is járt ebben az ügyben, többek közt ezen a jegyzéken is feltüntet a Czemanka-könyvtár katalógusából származó tételeket (ezek az előbb említett jegyzék kiegészítését jelentik). Ezzel egyidőben Bél Mátyás kérésére Franz Ernest Brückmann (1697–1753) összeállította a wolfenbütteli könyvtár (ma Herzog August Bibliothek, akkor a helmstedti anyag még nem volt ott) *hungaricum*-jegyzékét.¹³ Harmadik példaként említem Radvánszky László (1701–1758) sajakozai könyvtárát, amelynek összeírása 1750-ből ismert.¹⁴ A 434 összeírt könyvből 134 a következő cím alatt került számbavételre: *Scriptores rerum Hungaricarum domestici et extranei*. Emellett külön csoportosították a szláv nyelveken megjelent 28 könyvet is.

12 SZABÓ András Péter, „Egy elveszett gyűjtemény kincsei, Ondrej Czemanka túrói nemes könyvtára,” *Magyar Könyvszemle* 136(2020): 203–242.; *Magyarországi magánkönyvtárak VII, 1540–1760*, sajtó alá rend. MONOK István, munkatársak HURSÁN Szabolcs, SZABÓ András Péter, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/7 (Budapest: MTA KIK, 2024), 239–291.

13 *Bél Mátyás levelezése*, sajtó alá rend. SZELESTEI NAGY László, a *Hajnóczy Dánielnek írt leveleket* sajtó alá rend. GRÜLL Tibor, *Commercium litterarium Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése*, III (Budapest: Balassi, 1993); *Magyarországi magánkönyvtárak VII*, 338–348.

14 *Magyarországi magánkönyvtárak, V, 1643–1750*, sajtó alá rend. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István, a mutatót összeáll. ZVARA Edina, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/5 (Budapest: OSZK, 2010), 159–198.

Különböző jellegű példákat említettem azért, hogy érzékeltessem, a 18. századi értelmiségiek, könyves érzelmű és értelmű nemesek, gyűjtők – legyenek azok szlovákok, erdélyi szászok, Magyar Királyságbeli, vagy erdélyi magyarok (nem ők határozták meg magukat, csak mi, a 21. századból visszatekintve nevezzük így őket) – nem követhették azt a logikát, amelyet a 17. század második felétől nagyjából az osztrák–magyar kiegyezésig alapos kutatások, párbeszéd és politikai viták kialakítottak. Igen, közben elvált egymástól a „nemzeti” (ki-ki ahogy értette) bibliográfia, a „nemzeti” gyűjtemények, az irodalomtörténet, illetve más tudományterületek történetének a kérdése. A horvátok már *Collegium Illyricum*má változtatták a bolognai *Collegium Hungaricum et Illyricum*ot (aztán Napóleon börtönné alakíttatta). Megalakultak a *Maticák*, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, és Timotei Cipariu (1805–1887) is kiadta az első román „nemzeti” bibliográfiát.¹⁵ Alakult erdélyi katolikus magyar, református magyar és evangélikus szász „nemzeti” könyvtár, a *Bibliotheca Regnicolaris* is már a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára lett.

Ondrej Czernák, Gabriel Valovics szlovákként nem „szlovák nemzeti” indítatásból gyűjtötték az adatokat. Azt gondolom, hogy a 18. század utolsó harmadáig mindazon jelenségek, amelyeket akár az autobibliográfiák, akár a könyvgyűjtemények tematikus csoportjainak megnevezése kapcsán látunk, nem is beszélve a bio-bibliográfiákról, valójában egy *historia litteraria*-mozgalom részei. Ennek a mozgalomnak a kiterjedése tette később lehetővé az összegyűlt dokumentáció több szempontú felhasználását. Magyarországtudományról (hungarológia) pedig – azt hiszem – nem kellene a 20. század harmadik évtizede előtt beszélnünk.

Book Collectors, Bibliographers, Literary Historians or Hungarologists?

This study explores the evolution of library cataloguing practices and thematic categorization in private and institutional collections from the 17th to the 18th century, with a particular focus on works related to Hungarian and Transylvanian history and culture. By examining historical inventories and bibliographies – including those compiled by Ondrej Czernák, Gabriel Valovics, and Franz Ernest Brückmann – the article highlights how early efforts to document Hungarian-related literature predate the formal emergence of “Hungarology” as a distinct academic field in the 20th century. The author discusses how thematic groups such as *Hungarici* gradually transitioned from linguistic to content-based classifications, and how these cataloguing choices reflect broader intellectual trends associated with the *historia litteraria* movement.

15 Timotei CIPARIU, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica* (Blaj: Typis Seminarii, 1855); Vö. JAKÓ Zsigmond, „A Cipariu-könyvtár kialakulása és története,” in JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion, 1976), 257–283, 353–357.

LENGYEL RÉKA

Robert Dodsley művei Magyarországon a 18. században (*The Preceptor, The Oeconomy of Human Life*)

A 18. századi bölcsészettudományi gondolkodás magyarországi forrásainak eddigi legnagyobb szabású antológiája 2010-ben és 2015-ben két kötetben látott napvilágot.¹ Az első kötet *Bölcsélet* című fejezetében helyet kapott Kónyi János *A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve* (1774) című művének néhány részlete.² A szemelvény sajtó alá rendezési munkálatai közben fény derült rá, hogy a korábbi szakirodalom alapvetően tévedett a szerző személyével kapcsolatban. Kiindulási pontként először a könyv digitalizált változatát használtam, mely a hajdani Széll Farkas-könyvtár számos további kötetével együtt a prágai Nemzeti Könyvtárba került példány alapján készült.³ Ebben a példányban szerepel egy vers, melynek versfőiből Kónyi nevét olvashatjuk ki, s ez alapján egyértelmű, hogy a kötetben megjelent szöveg az ő fordítása.⁴ Az álnéven megjelent, *The Oeconomy of Human Life* című mű eredeti szerzője Robert Dodsley londoni költő, író, könyvkiadó volt. Morálfilozófiai, önismereti kézikönyve igen hamar népszerűvé vált az olvasók körében, s rövid időn belül már francia és német fordításai is keletkeztek; míg magyarra összesen öt különböző fordító ültette át. Igen tanulságos az e három nyelven készült fordítások története, s számos érdekes adattal szolgált a Kónyi-fordítás kézíratos, cenzúrai példányainak vizsgálata is.⁵

* A szerző irodalomtörténész, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának munkatársa.

1 *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, szerk. Tüskés Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam (Budapest: Kortárs Kiadó, 2010); *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok II*, szerk. Tüskés Gábor és LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015). – Itt köszönöm meg a vizsgált könyvtárak munkatársainak, név szerint Balogh Krisztának, Boldog-Bernád Istvánnak, Monok Istvánnak, Veres Anna Máriának és Winkler Beának, valamint Hegedüs Bélának, Latzkovits Miklósnak és Tüskés Gábornak a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségüket.

2 KÓNYI János, „A bölcsességnek és a jó erkölcsnek könyve”, in *Magyarországi gondolkodók, I*, 67–77, jegyzetek: 825–827.

3 LENGYEL Réka, „A visszanyert könyvtár: A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században”, in *Monographia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, 472–478 (Budapest: Kossuth, 2016).

4 LENGYEL Réka, „Kónyi János elcserélt fordítása (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774): Robert Dodsley magyarországi recepciójához”, in *Numquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordítási irodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 128–145 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016).

5 LENGYEL Réka, „Continet heresim, et alios graves errores”: Cenzori jelentések Kónyi János fordításairól (1773–1774), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 128, 6. sz. (2024), 711–735.

A kutatás egy további fázisában összegyűjtöttem az *Oeconomy*-kiadások hat nagyobb és egy kisebb budapesti könyvtárban őrzött példányaira vonatkozó adatokat, s a vizsgálatot kiterjesztettem Robert Dodsley további műveire is. A vizsgált közgyűjtemények: Országos Széchényi Könyvtár, MTA Könyvtár és Információs Központ, DRE Ráday Könyvtár, Evangélikus Országos Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Állatorvostudományi Egyetem Hutýra Ferenc Könyvtár, ELTE Egyetemi Könyvtár. Az utóbbi gyűjteményben egyetlen Dodsley-mű sem található. A példányok adatainak egybegyűjtése révén sikerült kimutatni, hogy az igen kiterjedt szerzői, sajtó alá rendezői, könyvkiadói életműből eredeti nyelven csupán egy kiadvány érhető el a vizsgált gyűjteményekben. Az *Oeconomy*-kiadások fennmaradt példányai közül a kézírásos bejegyzések alapján többet is konkrét tulajdonoshoz tudunk kötni, s kimutatható 18–19. századi használatuk. A részben egyházi, részben világi possessorok közül kiemelendő Sófalvi József, aki bizonyosan az első alkalommal a jelen kutatás keretében vizsgált példány alapján készítette el saját *Oeconomy*-fordítását. Kiderült továbbá, hogy e munka mellett csak két másik Dodsley-kiadvány német fordításainak néhány példánya jutott el hazánkba. Ezek közül az egyik, a *Chronicle* egy történeti tárgyú ismeretterjesztő könyv, melynek témája az angol királyok története Hódító Vilmostól II. Györgyig (1740).⁶ A kis terjedelmű, szatirikus hangvételű munka Nathan Ben Saddi zsidó rabbi nevével jelent meg, s alcíme szerint „a régi zsidó történetírók modorában íródott”. Utóélete igen érdekesen alakult: angolul is készültek folytatásai, illetve utánzatok más írók tollából, de a Dodsley által megteremtett formát a legnagyobb mértékben az eredeti szöveg német kiadója, a feltehetően a fordítást is maga készítő Christoph Gottlieb Richter (1716–1774) aknázza ki. Richter számos más uralkodó működését, illetve történelmi eseményt dolgozott fel a *Chronicle* mintájára.⁷ A budapesti gyűjteményekben megtalálható a szövegcsalád több darabjának néhány példánya, ezek részletes bemutatását a téma komplexitása miatt egy másik közleményben tervezem. A másik, magyar olvasókhoz is eljutott kiadvány Dodsley egyik legnagyobb hatású vállalkozása, a több tudományágra vonatkozó alapismereteket tartalmazó, *The Preceptor* (1748) című tankönyv német fordítása. Az alábbiakban időrendi sorrendben elsőként e munka, majd az *Oeconomy*-fordítások példányaiba vonatkozó fontosabb adatokat közlöm.

6 [Robert DODSLEY], *The Chronicle of the Kings of England: Written in the Manner of the Ancient Jewish Historians, By Nathan Ben Saddi, A Priest of the Jews* (London: Cooper, 1740).

7 A Dodsley-kiadvány fordításának első kiadása: [Robert DODSLEY], *Die Bücher der Chronick derer Könige von Engelland, beschrieben in der Sprach des jüdischen Volks durch Nathan Ben Saddi...* (Frankfurt und Leipzig: k. n., 1744). Richter további munkáiban többek között Mária Teréziának a franciák ellen viselt háborúit, II. Frigyes porosz király működését, Wilhelm, Cumberland hercege, továbbá Lotharingiai Károly életét tárgyalta.

A *Der Lehrmeister* példányai a Ráday Gyűjteményben

Dodsley saját könyvkiadója már jó tíz éve nagy sikerrel működött, amikor *The Preceptor* címmel 1748 tavaszán megjelent kétkötetes, enciklopédikus jellegű tankönyve.⁸ Az olvasóközönség igényeire igen fogékony, azokat kiszolgálni igyekvő vállalkozó széles kínálatában addigra számos egyéb gyakorlati kézikönyv és tankönyv is megtalálható volt.⁹ Egy kortárs vélemény szerint a *Preceptor* „egyike a bármely nyelven kiadott legértékesebb könyveknek a fiatal elmék kiművelésére”.¹⁰ A tankönyv a Dodsley-féle alapvető munkák azon sorába illeszkedett, melyekkel jelentősen formálta a korabeli közismereteket, valamint a korábbi és kortárs irodalmi kánont.¹¹ A *Preceptor* tizenkét nagyobb egysége a különféle tudományos, illetve szakmai ismeretek összegzését nyújtja a következő elrendezésben: *Olvasás, beszéd, levélírás; Geometria; Földrajz és csillagászat; Kronológia és történelem; Retorika és poétika; Rajz; Logika; Természetfilozófia; Etika vagy Morálfilozófia; Árucseré és kereskedelem; Jog és államtudomány; Az ember élete és szokásai*. Az ajánlás címzettje a trónörökös, a tízéves György herceg, akinek Dodsley véleménye szerint azért van szüksége ezen ismeretek megszerzésére, hogy bölcs és hazaszerető uralkodó váljék belőle, aki az időben megszerzett, alapvető műveltségére támaszkodva mindig képes lesz az önálló ítéletalkotásra, kormányzásra.¹² A könyvet más olvasóknak elsősorban iskolai használatra ajánlották, de a magánúton tanulók is hasznát vehették.

A korabeli Angliában a diákok alapképzése az ún. *grammar school*okban zajlott, s a tananyag középpontjában a görög és a latin nyelv elsajátítása, az antik auktorok olvasása, értelmezése állt. A század közepére viszont egyre inkább felmerült az igény az ettől való elrugaszkodásra, arra, hogy az alap-, közép- és felsőfokú intézményekben tanuló fiatalok a mindennapi életben és a jövőendő karrierjük szempontjából jobban alkalmazható, gyakorlatiasabb oktatásban részesüljenek. Dodsley érzekelte ezt a változást, ezért emelte be a témák

8 [Robert DODSLEY et al.], *The Preceptor: Containing A General Course of Education. Wherein the First Principles of Polite Learning are laid down In a Way most suitable for trying the Genius, and advancing the Instruction of Youth, In Twelve parts, Illustrated with Maps and useful Cuts, I–II* (London: Dodsley, 1748).

9 1745-től árultak tengerészeknek, katonáknak és bábáknak szóló útmutatókat, míg több különféle kiadvány a szülőknek és az iskolai tanítóknak készült, akik egészen a kisgyermekkortól kezdve megtalálták a megfelelő segédleteket a Tully's Headnél (*The common Errors in the Education of Children...*; *The Usefulness of Dramatic Interludes in the Education of Youth*; *The Child's new Play Thing*; *The History of Greece*). Lásd erről: Harry M. SOLOMON, *The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print* (Carbondale-Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1996), 125.

10 James Boswell véleményéről lásd Uo., 124.

11 Nála jelent meg Samuel Johnson szótára, illetve válogatást adott közre a régi angol drámákból és a kortárs költészetből, lásd erről uo., 127.

12 [DODSLEY et al.], *The Preceptor...*, III–VII.

közé a kereskedelmet, amely tárgyat korábban nem tanították.¹³ Könyve egyes fejezeteinek összeállítására ennek szellemében kiváló angol és skót professzorokat kért fel. Részt vett a munkában a Dodsley-féle *Museum, or Literary and Historical Register* című folyóiratban is közreműködő költő és orvos, Mark Akenside (1721–1770) és az oxfordi történész, Joseph Spence (1699–1768), míg a morálfilozófiai részt David Fordyce (1711–1751), a logikáról szóló fejezetet William Duncan (1717–1760), az Aberdeeni Egyetem tanárai írták. A könyv megjelentetésének ötletét támogatta Dodsley pártfogója, Alexander Pope is, másik jó barátja, állandó szerzője és munkatársa, Samuel Johnson pedig két írást is adott a *Preceptor*ba. Ő jegyzi az előszót, melyben felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvet különféle beállítottságú diákok egyaránt használhatják, a szerzői-szerkesztői kollektíva fő célját pedig így mutatja be: „Nem az volt a cél, hogy ezen ismeretek díszekkel ékesítsék az elmét, hanem hogy megvédjék a mezítelenségtől; nem az, hogy túlságosan gazdagítsák, hanem hogy ellássák a szükséges dolgokkal.”¹⁴

A *Preceptor* Dodsley életében és később is további kiadásokat ért meg, igen népszerű volt mind az anyaországban, mind a gyarmatokon,¹⁵ és mintájául szolgált számos egyéb, más szerzők által írt tankönyvnek.¹⁶ Annak felderítése, hogyan hasznosították a tanulók, olvasók a könyvben foglalt ismereteket, további kutatást igényel, egyelőre csupán elszórt adatok állnak rendelkezésre, például a *Preceptor* vonatkozó fejezete mint beszédstílus-tanácsadó alkalmazásáról.¹⁷ Mindezzidáig nem irányult célzott kutatás a tankönyv más nyelvű kiadásainak egybegyűjtésére sem. Jelen tudásom szerint német és orosz fordítása készült.¹⁸ Az orosz változatot Nyikolaj Mihajlovics Karamzin, a németet Hans Ernst von Teubern (1738–1801) a szász választófejedelemség bírósági és igazságügyi tanácsosa készítette, a 2. kötet címléírásában foglalt állítás szerint nem egyedül, hanem egy társasággal. Az ajánlás címzettje III. Ágost lengyel király, szász választófejedelem, a kötetek tartalma az angol eredetit követi. A német

13 Vö. Dale RANDALL, „Dodsley’s *Preceptor* – A Window into the Eighteenth Century”, *The Journal of the Rutgers University Library*, 22, 1. sz. (1958), 10–22, 13.

14 [DODSLEY et al.], *The Preceptor*..., XV–XVI. – Az előszó helyéről Johnson életművében lásd: Brad PASANEK, „Philosophy”, in: *The Oxford Handbook of Samuel Johnson*, szerk. Jack LYNCH, 519–535 (Oxford: Oxford University Press, 2022), 524–525.

15 A Rutgers Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található, 1763-as kiadású példányáról, mely akkortól a Rutgers család tulajdonában volt, lásd: RANDALL, *Dodsley’s Preceptor*, 10.

16 *Youth’s Moral Preceptor* (1761), *The Polite Preceptor* (1774), *The Poetical Preceptor* (1770), *The Preceptor’s Assistant* (1780), *The Historical Preceptor* (1789), *The Juvenile Preceptor* (1801), *The Arithmetical Preceptor* (1814). Vö. Uo., 22.

17 Vö. Eve TAVOR BANNET, *Eighteenth-Century Manners of Reading: Print Culture and Popular Instruction in the Anglophone Atlantic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 100.

18 Vö. Tatiana SMOLIAROVA, „The Promise of a Ruin”, in: *Ruins of Modernity*, szerk. Andreas SCHÖNLE, George STEINMETZ, Julia ADAMS, Julia HELL, 375–394 (Durham–London: Duke University Press, 2010), 393.

kiadások közül az első 1762–1763-ban, az ehhez képest részben eltérő, a javított angol kiadás alapján készített második 1765–1767-ben, a harmadik 1782–1783-ban jelent meg. Kimutatható, hogy Johann Gottfried Herder a német fordítás révén ismerkedett meg a korabeli angol retorikaelmélettel.¹⁹ A tankönyv németországi hatástörténetének feldolgozása egyelőre várat magára, de a magyarországi adatok azt mutatják, hogy a Teubern-fordítást Közép-Európa más országaiban is terjesztették, s még a 19. század első felében is használatban volt.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában az első és a második kiadás összesen öt kötete érhető el, az 1763-as három példányban. Teljes címléírásaik és könyvészeti adataik:

[Robert DODSLEY ET AL.], *Der Lehrmeister oder ein allgemeines System der Erziehung worinn die ersten Grundsätze einer feinen Gelehrsamkeit so vorgetragen werden, daß man dadurch das Genie der Jugend am glücklichsten prüfen und ihren Unterricht befördern kann; In zwölf Abtheilungen, mit nützlichen Kupfern erläutert; In zween Bänden; Aus dem Englischen, nach der verbesserten Ausgabe, übersetzt; Mit allergnädigsten Freyheiten*, 1. kötet (Leipzig: Heinsius, 1762)

8°, 810 l., [1] rézmetszet, 33 kihajtható tábla

DRE Ráday Könyvtár, jelzet: 0-3571/1

[Robert DODSLEY ET AL.], *Der Lehrmeister oder ein allgemeines System der Erziehung worinn die ersten Grundsätze einer seinen Gelehrsamkeit vorgetragen werden. Zweyter und letzter Band mit nützlichen Kupfern erläutert. Aus dem Englischen von einer Gesellschaft übersetzt. Mit allergnädigsten Freyheiten*, 2. kötet (Leipzig: Heinsius, 1763)

8°, [8], 988 l., [1] rézmetszet, 2 kihajtható tábla

DRE Ráday Könyvtár, jelzet: 0-3571/2; 0-2783/2; 2-64592

[Robert DODSLEY ET AL.], *Der Lehrmeister oder ein allgemeines System der Erziehung [...] Zweyte durchgängig vermehrte Auflage*, 1. kötet (Leipzig: Heinsius, 1765)

8°, [18], 1046 l., [1] rézmetszet, 33 kihajtható tábla

DRE Ráday Könyvtár, jelzet: 0-2783/1

Itt érdemes említést tenni a tankönyv illusztrációiról. Az angol kiadásoknak csak az online elérhető példányai közül tudtam megnézni néhányat, a digitális változatokban azonban a metszetek összehajtvá láthatók, ha egyáltalán ott vannak. Egy aukciós katalógus leírása szerint a címlap előtti oldalra egy-egy rézmetszetes illusztráció került, melyeket Charles Grignion metszett Francis

19 Vö. Björn HAMBSCH, „...ganz andre Beredsamkeit: Transformationen antiker und moderner Rhetorik bei Johann Gottfried Herder (Berlin, Boston: Max Niemeyer Verlag, 2007), 89.

Hayman után. Az első kötetben megtalálható továbbá összesen 29, a másodikban 5 további metszet, kihajtható lapokon, Charles Mosely és Louis Boitard munkái Charles Le Brun és Hubert Robert után.²⁰ A német változatban a címlapmetszeteket (szintén Hayman után) Johann Martin Bernigeroth készítette, s ugyanő, valamint Johann Joachim Püschel és Gottlieb Leberecht Crusius munkái a kihajtható táblaképek (Le Brun és Robert után). Ez alapján feltételezhető, hogy a német kiadásban újrametszve megtartották az eredeti illusztrációkat.

A Ráday Gyűjteményben lévő öt kötet közül négyben (jelzetük: 0-3571/1-2; 0-2783/1-2, az 1762-es kiadás példányából 19 metszetet kivágtak) nincsenek tulajdonosi bejegyzések, csak a „A Budapesti Ev. Ref. Főiskola Könyvtára” pecsétet találjuk meg. Némileg több adat derül ki az első kiadás 1763-ban megjelent 2. kötetének egyik példányából, melyhez nem tartozik első kötet. A szennycímlap rectóján és a címlapon a következő tulajdonosi bejegyzések és pecsétek láthatók:

Dr Szombathy Úr ajándékából Pázmándi Josefé Bönyön (áthúзва)

Sallay Pál könyvtárából 1848

BL

A Sárobozgyárdi Reform. Egyházközség pecsétje

Huszár Jánosé a[nn]o 1822

A Sárobozgyárd-Tinódi Ref. Egyház Iskolai Könyvtára pecsétje

Az említett személyek közül hármat is azonosíthatunk. A könyvet Cseh-Szombathi József (1748–1815), 1784-től országos főorvos ajándékozta Pázmándi Józsefnek a Győr közeli településen, Bönyön. A Cseh-Szombathiaknak családi birtokaik voltak a településen és környékén, s rokonságban álltak a Pázmándiakkal. Pázmándi József foglalkozásáról nem találtam adatot, fia, Pázmándi Antal 1794–1797 között a Pápai Református Kollégiumban tanult, majd a jénai egyetemre került, később megyei hivatalnok lett. A *Lehrmeister* tőle került az egyelőre ismeretlen Huszár Jánoshoz, majd később Sárobozgyárdra, Sallay Pál tulajdonába. Sallay az 1840-es évek második felében tanító volt a településen, s éppen 1848-ban alapította meg a Kétgarasos Olvasókört. A kötet az egyházközség, illetve a református iskolai könyvtár tulajdonában volt, s onnan ajándékozták később a Ráday Gyűjteménynek.

A könyv egyik fejezetének (Neunte Abtheilung: *Die Sittenlehre*, a 423. oldaltól az 508. oldalig) számos lapján találhatóak további, egyelőre egyik fent említett személyhez sem köthető, kézírásos bejegyzések, egész pontosan a német szöveghez, annak egy-egy, többnyire aláhúzott szavához, kifejezéséhez fűzött magyar fordítások, szómagyarázatok. Lássunk ezekre néhány példát:

20 Az 1775-ös londoni kiadás részletes leírása alapján, lásd: <https://collections.soane.org/b6556>, hozzáférés: 2025.04.14.

a tartalomjegyzékben:

[Erstes] Buch – Darab (alatta áthúzva:) I Könyv

Abschnitt – Rész (felette áthúzva:) Szakasz

Capitel – Szakasz (felette áthúzva:) Cikkely

- 426: fähig – nincs fordítás
429: Verhalten – maga viselet
431: Verhalten – mihez tartás
433: Mitleidenheit – együttérzés
434: Leidenschaft – indulat
geistigen – velős

A *Lehrmeister* iskolai használatára mutató adat, hogy Csokonai Vitéz Mihály kijegyzéseket készített belőle: vegyes jegyzeteibe (MTA KIK Kézirattár, K 679/1) bemásolta a Teneriféről, Madeiráról és az utóbbi sziget egyik csúcsáról, a Pico Arieróról szóló részt.²¹ Megválaszolásra vár a kérdés, maradtak-e fenn a tankönyvnek további példányai más magyarországi gyűjteményekben, s amennyiben igen, milyen olvasás- és hatástörténeti adatok nyerhetők ki belőlük.

Az Oeconomy of Human Life angol, francia és német kiadásai

Robert Dodsley legtöbb kiadást megért, legtöbb nyelvre lefordított munkája, az *Oeconomy of Human Life* keletkezésére, az angol, francia, német és magyar kiadások történetére vonatkozó adatokat másutt már részletesen tárgyaltam.²² Bemutattam, hogyan variálódott az 1750-es eredeti kiadvány szövege a névtelen szerzők által írt folytatások, imitációk révén, részben feltártam a kiterjedt szövegcsalád francia és német ágait, és megállapítottam a magyar fordítások és az azok alapjául szolgáló német és francia változatok viszonyát. Tekintetbe véve, milyen nagyszámú angol, francia és német kiadása keletkezett az *Oeconomy*-nak 1750-től a 19. század elejéig, a Magyarországra eljutott, a jelen kutatás keretében vizsgált hét közgyűjteményben ma is őrzött példányok száma meglepően kevés: összesen nyolc ilyen kötetet találtam. Teljes címleírásaik és könyvészeti adataik a megjelenés sorrendjében:

21 Vö. OROSZ Beáta, „Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései”, Magyar Könyvszemle, 112, 3. sz. (1996), 391–407, 403. A kimásolt részleteket közli a kritikai kiadás, lásd: CSOKONAI Vitéz Mihály *Összes művei, Feljegyzések*, in: CSOKONAI Vitéz Mihály, *Művei, Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs TÓTH Barna, informatikai fejlesztés NYITRAI Nóra, a kritikai kiadást sajtó alá rendezte BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, a kritikai szövegek TEI–XML adaptációját készítette BÉRES Norbert, hozzáférés: 2025.04.04., https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_szcpsp_55

22 Lásd LENGYEL, *Kónyi János elcserélt fordítása*, 131–132; LENGYEL, »Continet heresim...«, 713–717, 723–725..

[Robert DODSLEY], *L'economie de la vie humaine; Traduite sur un Manuscrit Indien composé par un ancien Bramine; On a mis à la tête une Lettre d'un Gentilhomme Anglois Demeurant à la Chine, adressée au Comte de ***; Qui contient un récit de la manière, dont ce Manuscrit a été découvert; Ouvrage traduit de l'Anglois* [par S. DE LA DOÛESPE] (A La Haye: Chez H. Scheurleer, 1751)

8°, 28-[4]-104 l.

Állatorvostudományi Egyetem Hutýra Ferenc Könyvtár, Levéltár és Múzeum, jelzete: A113

a kötéstábla belső oldalán kézírásos bejegyzések: „Jos. Sofalvi. Lugd. Batavor[um] A 1775. / [más kézzel:] Joannes Cseh. 1780”, az utolsó üres lapon és a hátsó kötéstábla belső oldalán Sófalvi József kézíratos bejegyzései az *Oeconomy* fordítás- és kiadástörténetéről

[Robert DODSLEY], *Le Bramine Inspiré*, Traduit De L'Anglois [von DÉSORMES] (Berlin: Friedrich Wilhelm Birnstiehl, 1751)

8°, [13], 2-120 l., [1] rézmetszet

EOL Podmaniczky-Degenfeld Könyvtár PDK PD 461

a szennycímlap versóján kézírásos latin és német nyelvű bejegyzések: „Autor dicitur Lescaller [!] in versione germanica. / Recensetur [?] in Baumgartens Nachrichten von merkwürdigen Büchern Part. I. p. 52. sqq. ubi observatur [?] convenire [?] librum cum L'economie de la vie humaine, á la Haye 1751.”
a címlap alsó sarka kivágva

[Robert DODSLEY], *Oeconomie de la vie humaine, Ouvrage traduit en François sur la Traduction Angloise du Manuscrit Indien d'un ancien Bramine* (Edinburgh: [s. n.], 1752)

8°, XXXII, 160 l., [1] rézmetszet

MTA KIK, jelzete: Gazdas. O. 2045

a szennycímlap rectóján: Michael Waldhauser em. IX [...]
a címlapon a kézírásos bejegyzés a fordító személyére utal: Mr. Daine”

[Robert DODSLEY et al.], *Das Buch der Weisheit und der Tugend, Oder die Verfassung Des Menschlichen Lebens, Aus einer Indianischen Handschrift eines alten Braminen übersetzt, und aus China nach Londen an den Herrn Grafen von Chesterfield gesandt; Nebst einem Anhang Sinnreicher Gedanken Des berühmten Herrn Pope und Swift; Sämtlich aus dem Englischen übersetzt* (Strassburg: König, 1752)

8°, [31], 3-256 l., [1] rézmetszet

EOL Podmaniczky-Degenfeld Könyvtár PDK PD 460

a kötéstábla belső oldalán beragasztott tulajdonjegy: „Szereztük báró Prónay Sándor Tó-almási könyvtárával 1891.”
a szennycímlap rectóján kézírásos bejegyzés: „Gruß der Maria Agnetha Von Platthy gebohr. von Radvan ihre [?] kleiner [?] [...]”

[Robert DODSLEY], *Le philosophe indien, ou L'art de vivre heureux, dans la société; Renfermés dans un petit nombre de preceptes les plus épurés de la morale; redigés par un ancien bramine* (A Amsterdam: chez E. Van Harrevelt, 1760)

XXIV, 105, [2] l., kisalakú, kb. 12 cm

DRE Ráday Könyvtár 0-2020

bepecsételve a címlapra: A Budapesti Ev. Ref. Főiskola Könyvtára

Der begeisterte Bramine oder die moralische Bildung des Menschen, Nach der neuesten englischen Ausgabe übersetzte und mit dem zweyten Theile vermehrte Auflage (Leipzig: Caspar Fritsch, 1775)

8°, [6], 177 l.

1. példány: MTA KIK, jelzete: Theol. O. 1113

előzéklapon: „Fr: Gallus”

a szennycímlap kivágva

az utolsó üres lap rectóján: áthúzott szó (Einleitung [?]), alatta: „Ex Libris Andreae Sinkovich mpr”

az utolsó üres lap rectóján: német nyelvű bejegyzések (recept)

2. példány: OSZK 329.224

beragasztva a kötéstábla belső oldalán beragasztott ex libris: Ex Bibl. Com. Franc. Széchényi

[Robert DODSLEY], *Die Weisheit An die Menschen, Durch einen Begeisterten Braminen; Aus einer alten Handschrift*, [übersetzung von Johann Joachim Christoph BODE] (Carlsruhe: Schmieder, 1787)

8°, 72 l., 18 cm

OSZK 816.403

a szennycímlapon: a Nádasdladányi Könyvtár bélyegzője, törölve

Mason on Self Knowledge; Economy of Human Life; Great importance of a religious life (London: Walker-Edwards, 1817), a második címlapon: *A treatise on self-knowledge*, by John Mason, A. M. / *The Economy of Human Life*, by Robert Dodsley / *The great importance of a religious life considered*, by William Melmoth, Esq.; to which is prefixed, a biographical preface (London: Walker and Co., 1816)

VII, [1], 268 l., [2] rézmetszet

MTA KIK, jelzete: KE-101.563

A három korai francia nyelvű kiadás példányaiban olvasható bejegyzések jól szemléltetik, milyen népszerű volt az *Oeconomy of Human Life* már a kezdetektől, valamint azt is, mekkora bizonytalanság övezte az eredeti szerző és a fordítók kilétét, illetve a szövegidentitást. A *Le Bramine Inspiré* EOL-beli példányában fennmaradt latin–német nyelvű bejegyzésből kiderül, hogy a szerző

(„autor”) „a német kiadás szerint” L’Escallier volt. Az ismeretlen bejegyző hivatkozik továbbá a Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757), *Siegm. Jac. Baumgartens Nachrichten von merkwürdigen Büchern* című periodikája I. kötetében megjelent recenzióra, ahol az a (téves) adat szerepel, mely szerint a kiadvány azonos az 1751-es hágaival. A *Nachrichten* 52–62. oldalán valójában két recenzió jelent meg, az egyik erről a kötetről, a másik a szintén *Le Brame inspiré* című, berlini kiadásáról, melynek címlapján ott áll L’Escallier neve. Ahogyan másutt már írtam róla, a két kiadásban azonos francia fordítást közöltek, csak az ajánlások szólnak különböző személyekhez. A fordító személye bizonytalan: vagy II. Frigyes udvari színésze, az akkor már Berlinbe emigrált La Mettrie barátja, Désormes volt, vagy ez utóbbi titkára, L’Escallier.²³ A berlini kiadásokat megelőzték Michel Despréfays Londonban és Samuel de La Douëspe Hágában megjelent francia változatai, majd készült még egy új fordítás, Marius-Jean-Baptiste-Nicolas Daine (d’Aine, 1730–1804) munkája. Ez utóbbi fordító a Porosz Tudományos Akadémia tagja, XV. Lajos tanácsadója, diplomata volt. Neve („Mr Daine”) kézírással szerepel az MTA KIK példányában.

A magyar vonatkozások szempontjából számunkra a legértékesebb a *L’economie de la vie humaine* (Hága, 1751) ma az Állatorvostudományi Egyetem Hutýra Ferenc Könyvtárában őrzött példánya. A kötetábla belső oldalán látható possessor-bejegyzésekből nyilvánvaló, hogy a könyv 1775-ben Leidenben Sófalvi József, majd 1780-tól Cseh János tulajdona volt. Az utóbbi személy ismeretlen, Sófalvi azonban az *Oeconomy* egyik magyar fordítója,²⁴ aki bizonyára épp e példány alapján készítette el saját átültetését. Az utolsó üres lap versóján és a hátsó kötetábla belső oldalán a fordító egybegyűjtötte a számára elérhető adatokat az *Oeconomy* fordítás- és kiadástörténetéről. Az adatokat közölte is a saját fordítása előtt álló előszóban.

Érdekes, hogy a vizsgált gyűjteményekben szinte teljesen hiányoznak a *Das Buch der Weisheit und der Tugend* (Strassburg, 1752) című német változat kiadásai, amelynek 1770-es, jelentősen átalakított edíciója két magyar fordító, Kónyi János és Faludi Ferenc szövegének is az alapjául szolgált. Nem csupán a strasbourgi, de a szintén 1770-es bécsi nyomtatványból sem maradt fenn példány. Az egyetlen kivétel az EOL-ban található: egy 1752-es kötet, melyben kézírásos possessor-bejegyzést is találunk. Platthy (szül. Radvány) Mária Ágnes a nagypalugyai Platthy-birtokon élt. Az egyetlen rá vonatkozó adatot egy *album amicorum*-bejegyzés őrzi: 1762. május 18-án a település Szentkereszt nevű részén írt néhány sort Fábri (I Pál) albumába (OSZK Oct. Lat. 850). A jelmondatot („Die Frucht des Herren ist der Weisheit anfang”) egy bibliai hely (Ps 110) kísérte. Az *inscriptio* szövege: „Die Tugend folget stets der Weisheit

23 LENGYEL, »Continet heresim...«, 724.

24 Uo., 726–727.

hohen Plan, Und unser wahres Glück fängt mit derselben an”, forrása Johann Michael von Loën (1694–1776) *Beschreibung der Tugend* című műve.²⁵

Az *Oeconomy* francia és német kiadásai közül feltehetően jóval több is eljutott Magyarországra a 18. században. A ma tanulmányozható példányok egy része főúri könyvtárak polcáról került a budapesti közgyűjteményekbe: Széchényi Ferenc könyvtárából, a nádasdladányi Nádasdy-könyvtárból, valamint a toalmási Prónay-könyvtárból.

Az *Oeconomy* magyar kiadásai

Az öt különböző magyar fordítás keletkezéstörténetével kapcsolatos adatokat, a Kónyi-átültetésnek a német eredeti szövegével való összehasonlító elemzés és a fennmaradt két cenzúrai példány vizsgálatának eredményeit másutt már közöltem.²⁶ A vizsgált gyűjteményekben található példányok teljes címleírásai és könyvészeti adataik a megjelenés sorrendjében:

1. [Robert DODSLEY et al.], *A' böltsességnek és jó erköltsnek könyve, a' kegyes ifúságnak a' tisztelendő öregségtől nyertt ajándéka* [ford. KÓNYI János] (Pozsony: Landerer, 1774)

8°, 274 l., [1] rézmetszet

EOL, jelzete: 10.070

MTA KIK, jelzete: 524.061

DRE Ráday Könyvtár, jelzete: 0-4122

FSZEK, jelzete: Sz 2637

a kötetábla belső oldalán átsatírozott, olvashatatlan bejegyzések

a címlapon: Jamniczky Lajos könyvtára pecsétje

OSZK 316.571

OSZK, jelzete: 279.495

a kötetábla belső oldalán: „Dono datus a Spbli Dno Antonio Somsich junior Ptri Romano Pintér, Ord. Minor Capellano in Sárd 1777.”

alatta áthúзва, más tintával: „Paulus Eörs”

a címlap előtti oldalon: Bibl. Cleric. O. S. Fr. S-Eccles. B II 47

a Biblioteca PP. Franciscanorum Conventus Quinque-Ecclesiensis pecsétje

a címlapra ráírva: Ptris Romani Pintér Ord. minor Proviae Sardiensi 1777

a címlap versóján: „Ezen Könyv Eörs Pál tulajdona” (neve ott van a hátsó borító belsején is!)

Váztott 1863”

25 LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones Album Amicorum*-adatbázis, a rekord száma: 9028. Lásd: iaa.bibl.u-szeged.hu, hozzáférés: 2025.04.04.

26 Lásd LENGYEL, Kónyi János elcserélt fordítása; LENGYEL, »Continet heresim...«.

2. [Robert DODSLEY], *A' bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkoron szükséges regulák, Mellyeket Németből Magyarra fordította (!) Saur Joséfa leányzó* (Kolozsvár–Nagyszeben: Kollmann Josef Ferentz, Gottlieb Potch, 1776)

8°, [8], 40 l.

OSZK, jelzete: 825.079

3. [Robert DODSLEY], *Oeconomia vitae humanae. Az az, az emberi életet igazgató bölts regulák, Mellyek Egy régi Brámina vagy Indiai Filosofus által íratlak, és ez előtt nem sokkal ugyan azon eredeti nyelven lévő kéz írásból elsőben Chinai azután Anglus, Német, Frantzia és más Nyelvekre most pedig ujjabban ez utolsóból Magyarra fordítottak Sőfalvi Jó'sef által* (Kolozsvár: Református Collégium, 1777)

8°, [1], XXXII, 111, [2] l.

OSZK, jelzete: 806.842

DRE Ráday Könyvtár, jelzete: 0-3282

EOL PDK, jelzete: PD 16.726

a kötéstábla-belsőn címeres Podmaniczky–Degenfeld ex libris-etikett bera-gasztva, szövege: „Szereztük báró Podmaniczky Lajos aszódi könyvtárával 1889.”

MTA KIK, jelzete: Paedag. O.49

MTA KIK, jelzete: M. Irod. O. 234

a címlap versóján: ex libris pecsét, szövege: „Ex libris Stephani Sándor. 1794.”

MTA KIK, jelzete: Philos. O. 807

az egyik előzéklapon kézirásos bejegyzés: „Illustrissimo ac Magnifico D. Domino S. R. I. C. Josepho Teleki de Szék, S. C. R. et AP. M. Camerario et I. Tabulae Regiae Judicariae in M. Tran[sylva]niae Principatu Adessori, D[omi]no ac Patrono aeratem colendo humillime offert Jos. Söfalvi”

4/1. [Robert DODSLEY et al.], *Bölts ember vagy-is az erköltses böltseségre vezérlő rövid oktatások*, ford. FALUDI Ferenc (Pozsony: Patzko Ágoston Ferentz, 1778)

8°, [6], 160 l.

OSZK, jelzete: 74.855/2, egybekötve Faludi Ferenc *Szent ember* (Pozsony, 1773) c. fordításával

a címlapon: a Residentiae Strigoniensis Ord. S. Ben pecsétje

OSZK, jelzete: 74.857/2 egybekötve Faludi Ferenc *Szent ember* (Pozsony, 1773) c. fordításával

a címlapon: Herényi Dr. Gothard István Könyvtára pecsétje

OSZK, jelzete: 74.858

a szennycímlapon kézirásos bejegyzés: „Continentur. 1. Faludi, Bölts Ember. <2. Ejusd. Sz. Ember.>” (más tintával áthúzva), az elsőhöz beírva „122 l”

OSZK, jelzete: 276.208/2

a címlapon: A' M. N. Muzeum Könyvtárából, Horvát István Könyvtárából
pecsétek

4/2. [Robert DODSLEY et al.], *Bölds ember vagy-is az erköltses böltességre vezérő
rövid oktatások*, ford. FALUDI Ferenc (Pozsony: Patzko Ágoston Ferentz, 1787)
8°, [6], 122 l.

DRE Ráday Könyvtár, jelzete: 0-6448 RMK

bepecsételve a címlapra: A Budapesti Ev. Ref. Főiskola Könyvtára

5. [Robert DODSLEY], *Az Indiai bölds, vagy miként lehet az ember boldog e' társaságos életbenn. Az erköltsöket illető egynehány igen tiszta velős mondásokba foglalva, melyeket valami régi brakhmán hagyott írásbann: és ebből legegőbb Khínai Nyelvre, abból akkoribann Anglusra, abból tsak hamar Frantziára, melyből ismét Németre, és ebből végre magyar nyelvre fordítódott Cs. J. (= Csányi János) által* (Debrecen: Csáthy György, 1815)

8°, XVI, [2], 59 l.

OSZK, jelzete: 295.737

FSZEK, jelzete: 8-26102

ceruzás jelölések az 5, 11, 14, 24, 29, 33. oldalakon

MTA KIK, 2 példány, jelzeteik: 523.966; Philos. O. 2428

A lista jól mutatja, hogy az *Oeconomy* különféle magyar fordításából jóval több forgott közkezen, mint a külföldi kiadásokból. Az összesen 22 példány némelyikének possessor-bejegyzései és a tulajdonosi pecsétek alapján feltételezhető, hogy Kónyi János, Sófálvi József és Faludi Ferenc átültetései a 18–19. században eljutottak számos egyházi könyvtárba (például a pécsi ferencesekhez, az esztergomi bencésekhez), illetve főúri és polgári magánszemélyekhez (Somssich Antal, Podmaniczky Lajos, Sándor István, Horváth István). A legtöbb adat *A' böltességnek és jó erköltsnek könyve* egyik OSZK-beli példányából olvasható ki: ez 1777-ben Pintér Román minorita atya tulajdonában volt, aki még ugyanabban az évben elajándékozta a somogysárdi ifj. Somssich Antalnak (1742–?), id. Somssich Antal Somogy vármegyei alispán fiának. A kötet később a pécsi ferencesek kolostori könyvtárába, majd 1863-ban egy bizonyos Eörs Pálhoz került, Vácott. A 19–20. századi possessorok között ott van még Jamniczky Lajos (?–1895) építész, műgyűjtő, illetve a szintén szenvedélyes könyvgyűjtő, Dr. herényi Gothard István (1869–1948), tengerész, orvos. Érdekesség, hogy e példányok egyikében is megtaláljuk Sófálvi József saját kezű bejegyzését, aki személyesen ajándékozta fordítását Teleki Józsefnek.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy noha Robert Dodsley munkásságának magyarországi recepciója egyelőre feltáratlan, s egy-két kivétel híján nem ismerünk olyan adatokat, intertextuális kapcsolatokat, melyek rámutatnának, hogyan hasznosították műveit a magyar olvasók, a francia, német és magyar nyelvű kiadások fennmaradt példányainak vizsgálata mégis vet némi fényt a hatástörténet e területére. Mindenképpen érdemes számon tartanunk a 18. századi London egyik legsikeresebb és legbefolyásosabb könyvkiadóját az angol–magyar irodalmi kapcsolatok történetében, s a személyéhez köthető szövegeket, újításokat, melyek nyugat-európai közvetítéssel hazánk korabeli művelődését is alakították.

The Works of Robert Dodsley in 18th-Century Hungary: *The Preceptor*, *The Oeconomy of Human Life*

This study explores the reception and dissemination of Robert Dodsley's works in 18th-century Hungary, focusing primarily on two influential publications: *The Preceptor* (1748) and *The Oeconomy of Human Life* (1750). Through the examination of printed and manuscript sources in seven major public collections in Budapest, the paper uncovers the surprising extent and limitations of Dodsley's Hungarian reach.

While *The Oeconomy* became a moral and philosophical handbook translated into multiple languages – including five different Hungarian versions – *The Preceptor*, an encyclopedic educational textbook, found its way to Hungary mainly in its German translation, *Der Lehrmeister*. The study reconstructs the transmission paths of these texts, analyzing ownership marks, library stamps, and handwritten annotations to trace their use, particularly in ecclesiastical and aristocratic libraries. The paper also discusses the historical and didactic significance of these works, their adaptations, and the broader European context in which they were received.

Dodsley's role as a printer and intellectual mediator is highlighted, showing his influence on the Hungarian Enlightenment and educational reforms despite the limited presence of his original English editions. The analysis contributes to the history of cross-cultural literary transmission and underlines the necessity of integrating Dodsley's oeuvre into the narrative of Hungarian intellectual history.

ZSOLDOS ENDRE

Johann Elert Bode és az olvasók

A HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet (a továbbiakban Csillagda) könyvtára régi könyveinek katalógizálása során érdekes dolgokra lehet bukkanni: tulajdonosi bejegyzések, ex librisek, javítások, megjegyzések hozzáfűzése a szöveghez stb. Egyes könyvekben papírdarabokat felejtettek valamilyen számításokkal, másokban pedig komplett szövegeket helyezett el a tulajdonos. Ezek nem feltétlenül csillagászati témájúak, van köztük a görög–perzsa háborúval foglalkozó részlet is („De Xerxes, Thermopilákat elfoglalván...”).¹ Az alábbiakban két hosszabb bejegyzést ismertetek, melyek a berlini csillagással, Johann Elert Bodéval (1747–1826)² kapcsolatosak.

Bode nem volt ismeretlen Magyarországon. A egykorú lapok rendszeresen idézték véleményét csillagászati kérdésekben, főleg üstökösökkel kapcsolatban. Az 1789-re tévesen várt üstökös kapcsán Pálóczi Horváth Ádám „szembeállott a’ Berlini Királyi ég-vizsgálóval”³, aki egyébként teljesen ártatlan volt, és az se valószínű, hogy tudomást szerzett a magyar költő ellenvéleményéről.⁴ 1798-ban fordult a kocka, ezúttal a magyar újságok szerint Bode cáfolta a közönség várakozásait egy üstökös megjelenése kapcsán. A *Magyar Merkurius* hosszasan idézte a német csillagászt:

Itt egy időtől fogva egy nem soká fel-tettségendő Üstökös-tsillagról sokat beszéllettenek; sőt a’ napját is meg akarják határozni, a’-midőnn fel fog tettszeni: nem tsak, hanem némelyek már azt is erősitették, hogy ők ezt

* A szerző csillagász, csillagásztörténész, a HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet nyugalmazott munkatársa.

1 *Sammlung verschiedener Gegenstände aus dem Gebiete der Mathematische Astronomie angefangen den 30ten Jänner 1824*, kézirat (l. sz. 500). Online: <https://real-ms.mtak.hu/30435/>.

2 Friedhelm SCHWEMIN, *Johann Elert Bode (1747–1826), der Astronom der Berliner Aufklärung. Leben und Werk in dokumentarischer Darstellung* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2022).

3 HORVÁTH ÁDÁM, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* (Pozsonyban: Weber Simon Péter, 1791), VI.

4 HORVÁTH ÁDÁM, „Egy Magyar Múza Szóll a’ Magyar Kurirnak”, *Magyar Músa* 3 (1789), 51–58. Az esetről részletesen l. Zsoldos Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in *A kis világbéli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor, 507–519 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

már látták legyen, a' midőn t. i. ezek az égnek Nap-nyugoti részénn mostanábann erőssen fénylő Vénust valamely rend-kivül való phaenomenonnak gondolják lenni. De bizonyossá tétetethetik a' Publicum, hogy a' Csillag-visgálók mostanság egy Östökös-tsillagnak-megjelenését sem várják. Közönségesen szólva az ilyen Üstökös-tsillagot látó emberekhez elég nagy tisztelet mutattik, ha tsak annyit el-hiszünk is nékiek, hogy ők az ilyen égi testeknek meg-jelenését előre tsak nemü-némü hitelességgel is meg-mondhatják. Tsak egyetlen-egy Üstökös-tsillag vagyon olyan, a'-melynek járása annyira kitanultatott, kogy az ő ujjanton lejendő meg jelenése minden esetre meg mondathatik. Ez az az Üstökös-tsillag, a' melyet az 1759dik esztendőbenn láttak az emberek, és a' melynek elő kerülését az 1834-dik esztendőbenn fogják ismét várni. Az östökös-tsillagok' kerületének véghetetlen útjáról való Tudomány sokkal bizontalanabb, hogy-sem abból a' kisiny útjából, melyet az alatt tesznek; míg töllünk szémléltetnek, az ő véghetetlen nagyságú kerületjekről, 's-hozzáuk [!] való vissza-érkezésekről, valomi bizonyost ki lehetne hozni. Az 1789-dik esztendőben is várták egy ilyen östökös-tsillagnak nállunk való fel-tettszését; és ez is ki-maradott.”⁵

1816-ban pedig Papp József lefordította egy könyvét, így magyarul is olvasható vált egy csillagászatot népszerűsítő műve.⁶

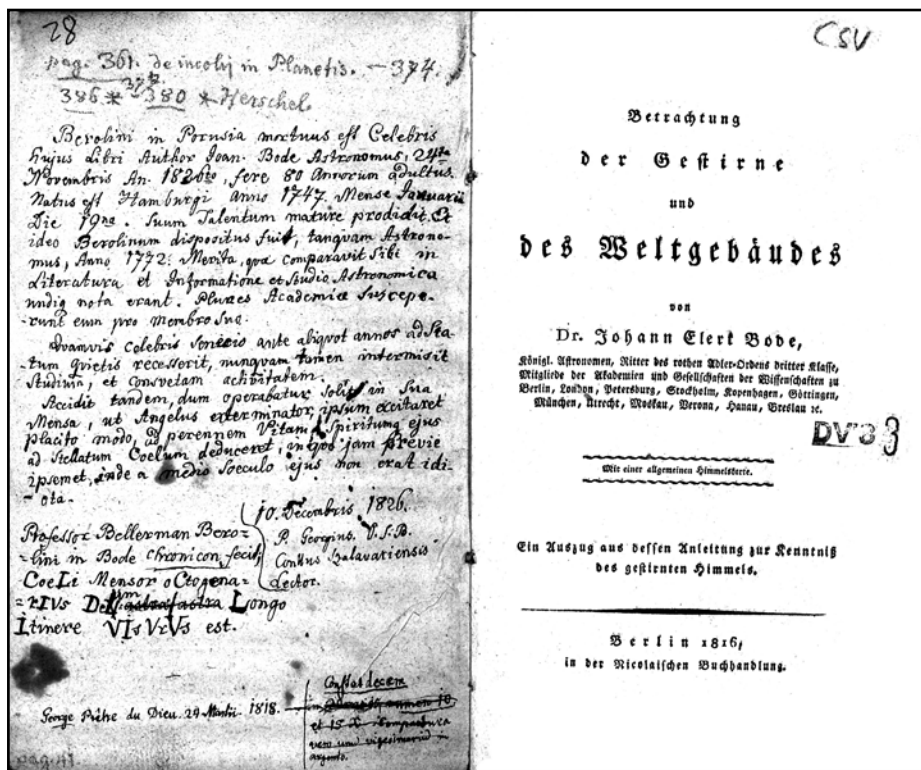
Bode művei nem ritkák Magyarországon. A Csillagda könyvtárában 24 kötetét őrizzük, ezek közül 12 a Gellérthegyi Csillagdából származik, 7 a kiskartali Podmaniczky-könyvtárból, a maradék öt pedig különféle más forrásokból. Az első ismertetendő bejegyzés Bode *Betrachtung der Gestirne und des Weltgebäudes*⁷ c. könyvében található, mely a Zalavári Apátság könyvtárából az OSZK-n keresztül került hozzánk. A szennylap versóján – két nem ehhez kapcsolódó sor után – egy hosszú nekrológot találunk Bodéről (1. ábra):

„Berolini in Porusia mortuus est Celebris hujus libri Author Joan. Bode Astronomus, 24ta Novembris An. 1826to, fere 80 annorum adultus. Natus est Hamburgi anno 1747. Mense Januarii Die 19na. Suum talentum mature prodidit. Et ideo Berolinum dispositus fuit, tanquam astronomus, Anno 1772. Merita, qva comparavit sibi in Literatura et Informatione et Studio Astronomica undique nota erant. Plures

5 Idézi „Ég-visgálói Ujjságok”, *Magyar Merkurius* 1798. 18. szám, március 6., 283–283. A német eredeti Johann Elert BODE, „Eine astronomischen Anzeige über den erwarteten Kometen”, *Jahrbücher der preußischen Monarchie unter der Regierung Friedrich Wilhelms des Dritten*, Jahrgang 1798, Erster Band, 287–291, 1798.

6 BÓDE E. János [Johann Elert BODE], *A' világ alkotmányának öszveséges vi'sgálása* (Po'sonyban: Weber Simon Péter és fiának betűivel, 1816).

7 Johann Elert BODE, *Betrachtung der Gestirne und des Weltgebäudes* (Berlin: Nicolaischen Buchhandlung, 1816) (I. sz. 17.027).

1. kép
Bode nekrológja (Csillagda, I. sz. 17.027)

Academiae susceperunt eum pro membro suo.

Quamvis celebris Senecio ante aliquot annos ad statum quietis recesserit, nunquam tamen intermisit Studium, et consuetam activitatem.

Accidit tandem, dum operabatur, solito in sua Mensa, ut Angelus exterminator, ipsum excitaret placito modo, ad perennem vitam spiritumque ejus ad Stellatum Coelum deduceret, in quo jam previe ipsemet, inde a medio saeculo ejus non erat idiota.”⁸

- 8 „A poroszországi Berlinben 1826. november 24-én majdnem 80 éves korában, meghalt e könyv ünnepelt szerzője a csillagász Bode. 1747-ben született Hamburgban, január hó 19. napján. Tehetsége hamar feltűnt. 1772-től Berlinben dolgozott csillagászként. Az irodalom, oktatás és csillagászat terén szerzett érdemei mindenhol ismertek voltak. Számos akadémia választotta tagjának. Noha a neves öregember néhány éve nyugalomba vonult, tanulmányait és szokásos tevékenységét nem hagyta abba. Végül megesett, miközben a szokásos módon az asztalánál dolgozott, hogy a Halál Angyala a megszokott módon felébresztette, és szellemét az örök életre és a Csillagos Égbe vezette, amelyben korábban már ő maga, a század közepe óta, nem volt idegen.”

Ez alatt egy kronosztichon olvasható, melynek Bode halálozási évét kellene mutatnia: „Professor Bellerman⁹ Berolini in Bode Chronicon [!] fecit CoeLi Mensor oCtogenarIVs DeVm Longo Itinere VIsvrVs est.” Ezt követően a bejegyzés feltehető szerzőjének a neve is bekerült a könyvbe: „10. Decembris 1826. P. Georgius. O.S.B. Comitatus Szalavariensis Lector” (1. kép)

Georgius atya Georg Joachim (1757–1833)¹⁰ bencés szerzetes volt, aki ebben az időben Zalaváron tartózkodott. Első pillantásra egyszerű nekrológnak tűnik a szöveg, noha a kronostichonnal kapcsolatban említett név arra utal, hogy esetleg nem saját fogalmazvány, hanem valahonnan átvette a zalavári páter. És ez így is van, a bejegyzés szerzője német eredeti szöveget fordított latinra. A kronosztichon azonban hibás: a nagybetűk által kiadott évszámnak 1826-nak kellene lennie, de az itt olvasható szöveg 1828-at ad ki (M D CC LL VVVVV III = 1828).

A nekrológ szövegének egy része megjelent a budai *Gemeinnützige Blätter*ban. A kronosztichon ebben az esetben is rossz (1825-öt ad ki):

Gestorben ist am 24. v. M. in Berlin der berühmte Astronom Joh. Elert Bode. Er war am 19. Jan. 1747 in Hamburg geboren, und bekleidete in Berlin die Stelle eines kön. Astronom's und Prof's von 1772 an bis voriges Jahr. Prof. Bellermann in Berlin verfertigte auf ihn folgendes Chronostichon: „CoeLI Mensor, oCtogenarIVs, DeI astra Longo Itinere VIsvrVs est” (Des Himmels Erforscher, ein Achtziger, besucht zu langer Reise Gottes Gestirne.)¹¹

A teljes német szöveg megtalálható a *Münchener Politische Zeitung* december 8-i számában:

Preußen. Berlin, vom 28. Nov. Am 24. Nov. verloren wir, durch das in einem Alter von beynahe 80 Jahren erfolgte Absterben des als Astronomen berühmten Professors Bode, einen unsrer achtungswerthesten gelehrten Mitbürger. Er war den 19. Januar 1747 in Hamburg geboren und zeichnete sich früh aus. Im Jahr 1772 ward er als k. Astronom nach Berlin berufen. Die großen Verdienste, die er sich als Lehrer und Schriftsteller um die Sternkunde erworben hat, sind bekannt genug und die meisten Akademien nahmen ihn in ihre Mitte auf. Obgleich vor einigen Jahren in den Ruhestand zurückgekehrt, ließ der Greis doch nicht ab vom Studium und gewohnter Thätigkeit und er saß

9 Johann Joachim Bellermann (1754–1842), gimnáziumi igazgató Berlinben, Bode barátja.

10 Clemens Anton LASHOFER, *Professbuch des Benediktinerstiftes Göttweig* (Ersing: Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien, 1983), 261.

11 *Gemeinnützige Blätter*, 1826. december 7., 778.

an seinem Schreibetische arbeitend, als ihn der Todesengel sanft zu dem ewigen Leben erweckte und seinen Geist zu den Sternen führte, in denen er seit einem halben Jahrhundert kein Fremdling war.¹²

Nem sok kétség férhet hozzá, hogy a zalavári apát ezt a szöveget fordította latinra (ha esetleg nem is ebből a lapból). Bode azonban berlini csillagász volt, így az eredeti nekrológnak is ott kellett megjelennie. Valóban, a *Berlinischen Nachrichten von Staats- und gelehrten Sachen* c. lap november 27. számában jelent meg először Bode búcsúztatása a kronosztichonnal együtt.¹³ Ez utóbbi az eredeti és helyes változatában, a korrekt évszámmal (1826 = M D CC LL VVVV IIIII):

„In Professore
Joh. Elert Bode,
die XXIII. Nov. MDCCCXXVI. die defunctum,
Chronosticon
CoeLI Mensor, oCtogenarIVs,
DeI astra Longo ItInere VIsvrVs est,
Des Himmels Messer, ein Achtziger,
will Gottes Gestirne auf langer Reise besuchen.
B–ll–nn”¹⁴

A Csillagda egy másik könyvében is találunk egy Bodéval kapcsolatos bejegyzést. A szóban forgó könyv – H. W. Brandes: *Die vornehmsten Lehren der Astronomie*¹⁵ – nincs más kapcsolatban a berlini csillagással. A szennylap rectóján olvashatjuk az alábbi beírást (2. ábra):

„Kästner¹⁶ ad Bodeum contra constellationis Fridrichs-Ehre
Nomenclationem

Karls Tochter nahm er hier ein Land,
Und Cepheus's Tochter dort die Sternvolle Hand;
Doch die bleibt nicht bei Friedrichs Ehre,
Denn am Olymp, da fehlen Friedrichs Heere.
Auch hätt er ja bei seinem Leben
Für zwanzig Syrien nicht eine Stadt gegeben.”

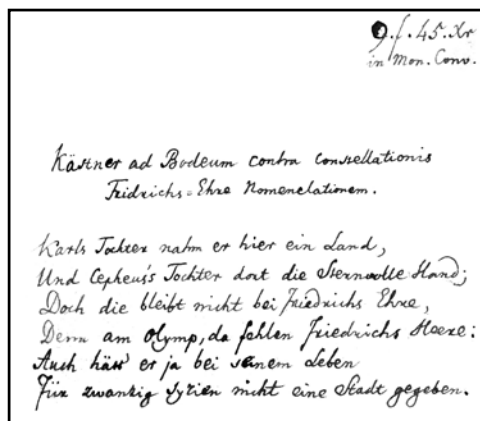
12 *Münchener Politische Zeitung*, No. 290, 1826., 8. Dezember, 1723.

13 Ez az újság sajnos nem található a neten, hivatkozik rá SCHWEMIN, *Johann Elert Bode...*, 316.

14 Uo.

15 H. W. BRANDES, *Die vornehmsten Lehren der Astronomie deutlich dargestellt in Briefen an eine Freundin*, Erster Theil, Zweite verbesserte Auflage (Leipzig: bei G. J. Göschen, 1816) (l. sz. 435), 435.

16 Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800), göttingeni fizikus és költő.

2. kép

Kästner verse Bode ellenében (Csillagda, I. sz. 435).

A csillagászatban nem volt szokatlan csillagképek elnevezése személyekről. A nyilvánvalóan mitológiai alakoktól eltekintve ott van II. Bereniké (i. e. 267/266–221) egyiptomi királynő, III. Ptolemaiosz (i. e. 280 k.–222) felesége, aki fogadalmi ajándékként felajánlotta a haját – ebből lett a *Coma Berenices* (*Bereniké haja*) csillagkép, ahogy Kallimakhosz meg is verselte.¹⁷ A 17. századból származik a Johannes Hevelius (1611–1687) által alkotott *Scutum Sobiescianum* (*Sobieski pajzsa*) csillagkép,¹⁸ mely ma is használatos rövid, *Scutum* alakjában. A déli égbolt fokozatos feltérképezése sok új csillagkép megalkotását tette szükségessé, és az alkotói kedv áterjedt az északi égboltra is. Hell Miksa is javasolt három új csillagképet William Herschel és III. György angol király tiszteletére: ezek a *Tubus Herschelii Minor*, a *Tubus Herschelii Major* (*Herschel kisebb és nagyobb távcsöve*) és a *Psalterium Georgii* (*György lantja*).¹⁹ Mint oly sok más kísérlet új csillagképek létrehozására, néhány évtized alatt ezek is eltűntek a csillagászatból és bevonultak a csillagászat történetébe.²⁰

Bode maga is alkotott egy csillagképet II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) tiszteletére, *Friedrichs Ehre* (*Frigyes dicsősége*) névvel.²¹ Ez az esemény késztette Kästnert a fenti vers megírására. Egy Georg Christoph Lichtenberghez írott

17 KALLIMAKHOSZ, „Bereniké hajfűrtje”, ford. KÁRPÁTY Csilla, in *Görög költők antológiája, Egyetemi tankönyv*, vál., szerk., utószó SZEPESY Tibor, jegyz. BÁNK Judit, 2., jav. kiadás (Budapest: Typotex, 2000), 397–398.

18 JOHANNES HEVELIUS, *Prodromus Astronomiae* (Gedani: Typis Johannis-Zachariae Stollii, 1690), 244–245.

19 Maximilian HELL, *Monumenta, aere perenniora, inter astra ponenda: Primum, Serenissimo Regi Angliae, Georgio III. Alterum, Viro Celeberrimo, Friderico, Wilhelmo Herschel* (Viennae: Typis et sumpt. Joan. Thom. Nob. de Trattner, Caes. Reg. Maj. Aulae Typographi et Bibliopolae), 1789.

20 John BARENTINE, *The Lost Constellations: A History of Obsolete, Extinct, or Forgotten Star Lore* (Cham Heidelberg New York Dordrecht London: Springer, 2016), 273–291, 401–423.

21 Johann Elert BODE, „Friedrichs Sternendenkmal”, *Berlinische Monatsschrift* 9 (1787), 187–190.

levelében²² szerepel a költemény Kästner megjegyzéseivel. A fizikus költő sem az új csillagkép ötletét, sem annak kivitelét nem támogatta:

„Alle Sternbilder, sind Bilder. Friedrichs Ehre ist ein Abstract, wie sieht das denn aus? Freylich sind da Krone, Schwerd, Schreibfeder LorbeerKranz, u. wenn ich recht sehe Palmzweig u. Oelzweig beysammen, aber gerade diese Zusammenhäufung ist ja wider allen guten Geschmack.”²³

A vers utolsó sora kicsit eltér a könyvünkben olvasható változattól:

„Friedrichs Sterndenkmahl

Karls Tochter nahm er hie ein Land
Und Cepheus Tochter dort, die sternenvolle Hand,
Doch die, bleibt nicht bey Friedrichs Ehre
Denn, am Olymp, da fehlen Friedrichs Heere,
Auch, hätt Er ja bey seinem Leben
Für Sterne, siebenzig, nicht Eine Stadt gegeben.”²⁴

Mivel mindez egy magánlevélben volt olvasható, hogy került a csillagdei könyvbe? Eddig egy nyomtatott változatot találtam, az pedig a soproni Gamauf Gottlieb (Teophil) (1772–1841) 1814-ben megjelent könyve.²⁵ Gamauf, Lichtenberg tanítványa, aki öt kötetben foglalta össze a német professzor tanításait, az alábbiakat írta a versről:

„Kästners Sinngedicht darüber verdient hier eine Stelle:

Karls Tochter nahm er hier ein Land.
Und Cepheus Tochter dort, die Sternenvolle Hand;
Doch die bleibt nicht bey Friedrichs Ehre,
Denn am Olymp da fehlen Friedrichs Heere.
Auch hätt’ er ja bey seinem Leben
Für zwanzig Syrien, nicht eine Stadt gegeben.

22 Ulrich JOOST és Albrecht SCHÖNE, szerk., *Georg Christoph Lichtenberg Briefwechsel, Band III 1785–1792* (München: Verlag C. H. Beck, 1990), 344–346. A levél 1787. április 8-án íródott Göttingenben.

23 Uo., 345.

24 Uo.

25 Gottlieb GAMAUF, *Erinnerungen aus Lichtenbergs Vorlesungen über Astronomie* (Wien und Triest: In der Geistingerschen Buchhandlung), 1814.

Da Ehre ein abstrakter Begriff ist, welcher auch Kästner mißfiel, so setzt man nun Trophäe Friedrichs an dessen Stelle. Lalande hat dieses Sternbild beybehalten. Wurm, ein schwäbischer Prediger, machte bekannt, Kleist in seinen Gedichten habe schon voraus angekündigt, daß Friedrichs Ehre am Himmel glänzen würde. – Nicht so glücklich war Hell mit seinen drey neuen Sternbildern, dem großen und kleinen Herschelschen Teleskop, und dem Psalterium Georgianum.”²⁶

Látható, hogy a Brandes-kötetben olvasható bejegyzés minden bizonnyal innen származik, mivel a vers utolsó sora megegyezik ezzel a változattal. Gamauf mint tanítvány hozzáférhetett Lichtenberg levelezéséhez, vagy publikálatlan irataihoz, és megismerte a költeményt úgy vélte, érdemes közzétenni. A vers utáni megjegyzéseit érdemes közelebbről megnézni. Lalande valóban megjegyezte, hogy Bode alkotott egy ilyen csillagképet,²⁷ bár ezt talán túlzás „megtartásnak” nevezni. Johann Friedrich Wurm (1760–1833) egy neves amatőr-csillagász volt, aki valóban felhívta a figyelmet²⁸ Christian Ewald von Kleist (1715–1759) munkájára. Kleist *Cissides und Paches* című költeményében írt egy Frigyesről elnevezett csillagképről, jóval Bode javaslata előtt:

„.... Schon fliegt
Himmel an
Die Ehr in blitzendem Gewand’, und
nennt
Ein Sternenbild nach seinem Namen.”²⁹

A Bode által alkotott csillagkép eleinte népszerű volt egy bizonyos mértékig, előfordult népszerűsítő munkákban, de a 19. század végére kikopott a csillagászatból.³⁰ A Nemzetközi Csillagászati Unió (*International Astronomical Union*) 1928-ban rögzítette 88 csillagkép határait, ezek között már nem szerepelt se Bode alkotása, se a korábban említett Hell Miksáé.³¹

²⁶ Uo., 611–612.

²⁷ Jerome Le Français LALANDE, *Astronomie*, Tome Première (Troisième édition, revue et augmentée, Paris: Chez la Veuve Desait, 1792), 234: „M. Bode, en 1786, en a consacré une à Frédéric II, roi de Prusse, mort cette année-là; elle est composée de 76 étoiles situées entre Cassiopée, Andromède, Pégase et le Cygne: il l’appelle Friedrichs Ehre, la gloire de Frédéric.”

²⁸ J. F. WURM, „Ewald von Kleist” *Morgenblatt für gebildete Stände* 26 (1832), Nr. 166, július 12., 663.

²⁹ Ewald von KLEIST, *Cissides und Paches* (Berlin: bey Christian Friedrich Voss, 1759), 57–58.

³⁰ BARENTINE, *The Lost Constellations...*, 177–200.

³¹ E. DELPORTE, *Délimitation Scientifique des Constellations (Tables et Cartes)* (Cambridge: At the University Press, 1930).

Ezek a Bodéról szóló bejegyzések, de sok más érdekesség is található a Csillagda régi könyveiben. Nagyrészt nyomon lehet követni, hogy Tittel Pál (1784–1831) mikor, hol és mennyiért vásárolt könyveket.³² Megtalálható egy részletes észlelési útmutató egy Merkúr-átvonulás megfigyeléséhez, mely 1799. május 7-én volt észlelhető.³³ Néhány esetben pedig több évszázadon át lehet egy könyv útját követni a tulajdonosi bejegyzések segítségével.³⁴

Johann Elert Bode and His Readers

This study explores the legacy and reception of Johann Elert Bode (1747–1826), a prominent German astronomer of the Enlightenment, through marginalia, ownership inscriptions, and inserted documents found in historical volumes housed in the library of the Konkoly Observatory (Konkoly Thege Miklós Astronomical Institute) in Budapest. Among the materials examined are a Latin necrology, derived from contemporary German newspaper obituaries, and a satirical poem criticizing Bode's attempt to name a constellation after Frederick the Great. These texts offer unique insight into the broader public and intellectual perception of Bode's work in the late 18th and early 19th centuries, including responses from Hungarian intellectual circles. The study also highlights the dynamic ways in which historical astronomical literature was read, annotated, and repurposed by its owners, thus providing a rich context for understanding the circulation of astronomical knowledge and the cultural significance of scientific figures like Bode across Europe.

32 Tittelről l. VARGHA DOMOKOSNÉ és KANYÓ Sándor, ...*csillagkoronák éjféljé barátja: Tittel Pál élete és működése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

33 ZSOLDOS Endre, „Útmutató az átvonuláshoz”, *Meteor* 46 (2016), május, 8–9.

34 ZSOLDOS Endre, „Egy Honterus-kolligátum”, *Magyar Könyvszemle* 127 (2011), 378–383.

MARKÓ VERONIKA

Adalék Sándor István könyvtárának az Irodalomtudományi Intézetben őrzött darabjaihoz

Régóta tartozunk Sándor István könyvtárának – elsősorban az Irodalomtudományi Intézetben őrzött köteteknek – a bemutatásával. A késedelemnek az időhiány mellett oka volt az a lassan 25 éve történt, de számunkra máig feldolgozhatatlan emlékü lopássorozat, mely Tüskés Gábort is mélyen megrendítette, s melynek kárait áldozatos munkával igyekezett enyhíteni. Itt és most elsősorban terjedelmi okokból csak egy apró részletét villantom fel ennek a jelentős gyűjteménynek – azzal az ígérettel, hogy hamarosan kísérletet teszek a teljes könyvtár bemutatására.

Bár Sándor István idejekorán (23 évvel halála előtt) egyértelműen végrendekezett élete során összegyűjtött javai sorsáról,¹ azok jelentős része mégis csak kalandos úton jutott el az örökhagyó által megjelölt intézményhez, kisebb része pedig más közgyűjteményekbe került... A Sándor István jelentőségéhez képest csekély szakirodalom is zavart keltően hol így, hol úgy tesz említést hagyatékának sorsáról. Könyvtárának egy része (nem „nagy része”, ahogy Szinnyei József írja Sándor Istvánról szóló értekezésében, de az ott említett 530-as kötetszám nagyjából helyes) a Mednyánszky-család révén az Eötvös Collegiumba került közvetlenül annak alapítása után.² Nemrég vettem észre, hogy néhány kötet azonos possessossal csak jóval később, 1940-ben – a leltárnapló bejegyzése szerint Kicska Sándor ajándékaként – jutott a Collegium birtokába.

* A szerző könyvtáros, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtárának munkatársa.

1 Lásd pl. Szinnyei Józsefnél: „Sándor Istvánnak kiváló érdeme a nemzeti irodalom és tudományosság iránt való azon hazafiúi szeretete, melylyel azt még holta után is anyagiilag igyekezett támogatni. Ezt bizonyítja a még 1793. aug. 12. Bécsben kelt végrendeletének következő pontja: «Az egész ország és minden jó Hazafiak Kívánsága szerint a Hazánk Nyelvének kimivelésére erigilandó Akadémiának vagy is Társaságnak, melynek Pesten a Széke lenne mentől előbb való fel állítására s fel segéllésére legálok tíz ezer forintot az az 10,000 frtot... Bibliothekámat s Nummothekámat vagyis a könyveimet és ritka Pénzeimet nem különben minden képeimet és Mappáimat az említett felállítandó Magyar Társaságnak legáalom.» SZINNYEI József, „Az első magyar bibliographus: székfoglaló értekezés”, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 17, 10 (1901): 3–29, 27–28.

2 „...könyveinek nagy része a báró Mednyánszky-család birtokába jutott és ez (465 munka 530 kötete) a Mednyánszky Dénes báró ajándékából könyvtárával együtt 1895-ben a báró Eötvös József collegium birtokába jutott.” SZINNYEI, „Az első magyar bibliographus”, 28.

A történet felfejtését ott kezdem, hogy Kicska Sándor győri felsőkereskedelmi iskolai tanár 1932-ben közölt egy Révai-levelet a Győri Szemlében, melynek eredetéről így írt: „Édesatyám, néhai Kicska Emil, Nyitra vm. tb. főorvosa könyvei között akadtam erre a levélre, melyet Révai Miklós 1782-ben írt Szlavniczai és Lukai Sándor Istvánnak. Édesatyám elbeszéléséből csak annyit tudok a levél történetéről, hogy a tótsóki Sándor-birtok lim-lomjában találta sok más, a Sándor István könyvtárából való könyvvel együtt.”³ E sorokat az elmúlt években többször említették az Irodalomtudományi Intézet kutatói Révai Miklós egybegyűjtött levelezésének készülő kiadása kapcsán,⁴ de velük ellentétben engem nem a levél, hanem a Sándor István könyvtárából származó könyvek említése fogott meg.

A történet folytatásához az Eötvös Collegium gazdag levéltári anyagában sikerült rábukkannom arra, hogy Szabó Miklós igazgató az 1940. szeptember 12-én tartott tanári értekezleten megemlíti: „Kicska Sándor győri keresk. ak. igazgató 36 klasszika filológiai tárgyú munkát ajándékozott a Collegiumnak”.⁵ A gyarapodás dokumentumai között pedig ott van Kicska öt levele 1940 áprilisából–júniusából. Ezekből kiderül, hogy édesapja *A subjectum és praedicatum a grammaticaban* c. művéből jópár példányt ajándékba küldött a tanárjelölteknek, s egyúttal saját könyvtárából ajánlott fel köteteket megvételre a Collegiumnak (és más intézményeknek is). Szabó Miklós elutazott személyesen megtekinteni a könyvtárat, majd néhány kötetet meg is vásárolt.⁶ A lelkes klasszika-filológus igazgató olyan jó hatással lehetett Kicskára, hogy az a következő felajánlást tette: „Egy pár hiányos auctor (vagy 35 Biponti-kötet) még nem kelt el s valószínűleg nem is fog vevőre találni. Volna-e ellenvetése azon szándékommal szemben, hogy ezeket egy későbbi időpontban ajándékképp adjam oda a Kollegium könyvtárának. Ugyanis így is biztosítva látnám őket az elkallódás veszedelme ellen.”⁷

Bár a levelekben Sándor Istvánról vagy a Sándor-családról nem esik említés, mégis a végül ajándékba kapott (a leltárnapló és a tanári értekezlet jelentése szerint is) 36 kötetből 33 db 18. századi nyomtatvány, s ezek mindegyikében megtalálható szlavniczai Sándor Pál possessor-bejegyzése: „Inser. Bibl. Sp. D.

3 KICSKA Sándor, „Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz”, *Győri Szemle* 3, 4–6. sz. (1932): 129–131.

4 LENGYEL Réka, „Írói és tudóslevelezések: Révai Miklós”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7, 265–272 (Budapest: reciti, 2020), 269; Csörsz Rumen István, „A Sokféle folyóirat (1791–1808) irodalmi programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 757–767, 758 és 761.

5 ELTE Eötvös József Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (ELTE EJC MDKL) 102/C dosszié: 1940. szeptember 12. tanári értekezlet jegyzőkönyve

6 ELTE EJC MDKL 178/B dosszié: Kicska Sándor levelei az Eötvös Collegium igazgatóságának, Győr, 1940. április 26. és június 4.

7 Uo. Kicska Sándor levele az Eötvös Collegium igazgatóságának, Győr, 1940. június 11.

Pauli Sándor de Szlavnicza”. Ugyanazzal a kézírással nagyjából ugyanaz a bejegyzés (a rövidítések néha változnak), ugyanott (a címlapon a felső margón kezdve, és a cím első sorainak két szélén folytatva), ugyanazzal az évkörrel (1780-as évek, 1790-es évek eleje) mindegyik kötetben, mint a Mednyánszky Dénestől a Collegium alapításakor kapott, Sándor Istvánnak tulajdonított könyvekben.⁸ Ezért feltételezem, hogy e kötetek a Kicska Sándor által említett tótsói (szlovákul Šalgovce) Sándor-birtok „lim-lomjában” talált, Sándor István könyvtárából származó könyvek lehetnek.

Nagy Iván leszármazási táblája szerint Sándor István édesapjának testvére IV. Pál, fia pedig V. Pál királyi tanácsos,⁹ valószínűleg ő volt a kötetek eredeti tulajdonosa, gyűjtője. Az Eötvös Collegiumban, majd annak megszűnése után az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtárában őrzött, Sándor Istvánnak tulajdonított könyvekben sem az író ismert bélyegzőnyomatát (körben „Ex libris Stephani Sándor 1794” felirattal, középen szarvassal a család címeréből), sem saját bejegyzését nem találtam eddigi vizsgálataim során, ugyanakkor sokban szerepel Sándor Pál tulajdonosi bejegyzése. A népes Sándor-család bonyolult örökösödési és egyéb jogi vitái¹⁰ kapcsán is szert tehetett Sándor István unokatestvére könyvtárára, de ajándékba is kaphatta – ennek megállapítása még várat magára.

A Kicska Sándortól kapott kötetek nem különlegesek: Platón, Thuküdidész, Lukianosz, Cicero és Titus Livius művei (ahogy Kicska ajándékozó levelében is említette, nem teljes sorozatok), 1781 és 1791 közötti Biponti-kiadások, egyszerű világoskék papírkötésben (mint sok Mednyánszkytól bekerült kötet is). A gyűjtő, Sándor Pál a több éven át megjelenő sorozatokat folyamatosan vásárolhatta, mert bejegyzésének évszáma általában a kötetek megjelenésének éve, vagy az azt követő év, és némelyikben az évszám mellett a helyet, Pozsonyt is megjelölte.

Bármennyire is kézenfekvőnek tűnik, hogy Kicska a megtalált Révai-levél kapcsán olvashatta esetleg Szinnyei Sándor István-tanulmányát, vagy középiskolai tanárként, később igazgatóként kapcsolatban lehetett volt collegistákkal, s így értesülhetett arról, hogy az Eötvös Collegiumban őriznek Sándor István könyvtárából való könyveket, de az, hogy több levele egyikében sem említi a könyvek eredetét, s Szabó Miklósnak az ajándék kézhez vétele után írt köszö-

8 Mednyánszky Dénes az általa 1860-ban írt, 537 kötetet tartalmazó listában egyértelműen Sándor Istvánnak tulajdonítja a Sándor Pál tulajdonosi bejegyzését tartalmazó köteteket – ELTE EJC MDKL 165. dosszié. Szinnyei ugyanezeket a köteteket szintén Sándor István könyvtárába tartozóként említi (SZINNYEI, „Az első magyar bibliographus”, 28), ahogy Eötvös Loránd kurátor is egy 1904-es beszámolójában – ELTE EJC MDKL 178.dosszié: Eötvös Loránd Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt levelének fogalmazványpéldánya, 1904. jan. 12.

9 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 10. kötet (Pest: Ráth Mór, 1863) 34, 38–39.

10 Szinnyei is ír több perről, az egyikben az unokatestvér Sándor Pált is megemlíti: SZINNYEI, „Az első magyar bibliographus”, 17.

nőlevelében¹¹ sincs szó az egykori tulajdonosról, azt valószínűsíti, hogy csupán véletlenül – Szabó Miklós klasszika-filológusi lelkesedésének köszönhetően – kapta meg könyvtárunk épp e köteteket 1940-ben.

Contributions to the Holdings of István Sándor's Library Preserved at the Institute for Literary Studies

This study offers a preliminary overview of selected volumes from the library of István Sándor, now housed in the Library of the Institute for Literary Studies of the HUN-REN Research Centre for the Humanities. While the full presentation of this historically significant private collection is still forthcoming, this paper highlights a small yet representative segment of the holdings. The investigation traces the provenance of several 18th-century classical philological works, many bearing the ownership inscription of Pál Sándor de Szlavnicza, a relative of István Sándor. These books reached the Eötvös Collegium through the donation of Sándor Kicska in 1940, yet their earlier journey – from the Sándor family estate in Tótsók (Šalgovce) through various private and institutional hands – sheds light on broader questions of inheritance, donation practices, and the posthumous fate of intellectual legacies in Hungary. Drawing on archival material and previous bibliographical references, the study reconstructs part of this transmission history and identifies the connections between various donors, collectors, and institutional custodians.

11 ELTE EJC MDKL 178. dosszié: Szabó Miklós igazgató levele Kicska Sándornak, Budapest, 1940. aug. 28.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ • PERSONENREGISTER

- Abafi Lajos 559, 560, 561, 563, 564, 566–569
 Abel, Stefan 56
 Ablonczyné Nádor Zsuzsanna 463
 Ábrahám, pátriárka 324, 325
 Achard, Franz Carl 535
 Achard, Pr 535
 Acontius, Jacobus 55–57, 61, 64–69
 Acoreus, egyiptomi pap és csillagász 38, 40
 Acquaviva generális 109
 Aczél László Zsongor 364
 Ács (Aachs) Mihály 221, 222
 Ács Erzsébet 429
 Ádám, bibliai személy 27, 44, 45
 Adams, Bernard 129, 421–428
 Adams, Julia 595
 Adorno, Theodor W. 487
 Aeneas 36, 45, 46
 Ágost, III., lengyel király, szász
 választófejedelem 595
 Ágoston, Szent 142, 152, 154, 155, 263, 323,
 352
 Ahmed váradi pasa 146
 Aigner Ferenc Xavér 571
 Aiszóposz 67
 Ajkay Alinka 108
 Akenside, Mark 595
 Albrecht Achilles, II., Brandenburg 122
 Albrecht, Michael 83
 Alfonz, V., nápolyi király 72
 Alvincius, Petrus 75
 Ambrus, Szent 323
 Ammianus Marcellinus 45
 Amon, Karl 270
 Anchises 46
 Anderson, Benedict 387
 Anderson, James 558
 Andrés, Juan / Johannes Andreas 108, 110,
 113–118
 Andritsch, Johann 270
 Angyalosi Gergely 497–499, 504
 Anhalt, Dorothea Maria von 121
 Anka László 164
 Anna, orosz cárnő 252
 Anna, Szent 324, 357
 Anonymus 19
 Antal, Páduai Szent 320
 Antalffy Gyula 460
 Antoine, Paul Gabriel 350, 351
 Anyiczkov, D. Sz. 260
 Ányos Pál 367, 371, 374
 Apafi Mihály 165, 224
 Apollóniosz Rhodiosz 53
 Apor Péter 218
 Apostol Pál 434
 Appolis, Emile 348
 Aradi Csenge E. 129, 140–150, 452
 Aragon, Louis 36
 Aranka György 282, 283, 293
 Arany János 183, 417, 418, 421, 423, 424, 431
 Arend, Stefanie 98
 Argyriou, A. 109
 Ariosto, Ludovico 51–53
 Arisztogeiton 66
 Arisztotelész 48, 404, 405
 Arminius, német nevén Hermann 400, 402
 Arnauld, Antoine 355
 Arndt, Ernst Moritz 208, 211, 212, 217, 464,
 465
 Assmann, Aleida 105
 Assmann, Jan 558
 Aszalay Ferenc 164
 Aurnhammer, Achim 98
 Avitus, Alcimius Ecdicius 39, 40
 Axa / Ajsa, Mohamed felesége 114
 B. Szabó János 132, 135, 136
 Babits Mihály 183
 Babócsi Józsefné Bárdics Franciska 314
 Bachmann-Medick, Doris 297
 Bacon, Francis 504
 Bagueret genfi polgár 253
 Bainton, Roland H. 56
 Baják László 468
 Bakonyvári Ildefonz 372, 373
 Bakos Zsuzsanna 207, 208
 Balanyi György 198
 Balassi Bálint 18, 20, 180, 243, 249
 Balázs Mihály 56, 58, 61, 63, 64, 141, 186, 347
 Balde, Jacob 98–100, 104–106
 Baldensperger, Fernand 520
 Bálint Sámuel, Nemes 284
 Bálint Sándor 311, 316
 Balla Lóránt 318–326
 Balogh András F. 58
 Balogh Erzsébet 167
 Balogh Ferenc 583, 586
 Balogh Judit 134, 135, 137
 Balogh Kriszta 592
 Balogh Piroska 563, 564, 569, 570
 Balogh Zsuzsanna 136
 Banašević, Nikola 520
 Bándi P. Sámuel 234
 Bánffy György 169
 Bánk Judit 611
 Bánkúti Imre 158, 164, 166, 189, 582
 Bánlaky József 269

* A mutató a tanulmányok szövegében szereplő személyneveket tartalmazza a fiktív nevek
 és a bibliográfiai adatokban közölt kiadói nevek kivételével.
 Der Index enthält die Personennamen der Beiträge außerhalb der fiktiven und Verlagsnamen.

Bannet, Eve Tavor 595
 Barabás Gellért 365, 367, 372, 373
 Barbier, Frédéric 409
 Barchiesi, Alessandro 51
 Barclay, Craig R. 142
 Barco, Vincent 274, 275
 Barcsay Ábrahám 286
 Barentine, John 611, 613
 Barich Béla 566
 Baricz Lajos 321
 Barna Gábor 316
 Báróczi Sándor 279, 283, 284, 286
 Baróti Szabó Dávid 202, 283
 Barros, João de 49
 Barta János 182
 Bartakovics Béla 585, 587
 Bartha-Kovács Katalin 456
 Bartók István 186, 327–334, 347
 Basedow, J. B. 263
 Basilov, Sz. 262
 Bastiani abbé 532
 Báthory István 56, 70, 74
 Báthory Kristóf 56
 Batsányi János 275
 Batsó Bálint 129
 Batthyány család 367
 Batthyány Ignác 589
 Batthyány Lajos 340, 341
 Baudelaire, Charles 446, 497, 499
 Baum, Wilhelm 53
 Baumgarten, Siegmund Jakob 601
 Baxter, Richard 328
 Bayer József 436
 Beaurepaire, Pierre-Yves 451, 452
 Beausobre, Charles Louis de 535
 Becanus, Guilielmus 201–204
 Beck Ö. Fülöp 173
 Becker, Bruno 70
 Becker, Johannes M. 508
 Beckershaus, Horst 37
 Beckoj, I. I. 261
 Béguelin, Nikolaus von 535
 Beitinger, Wolfgang 99
 Beke Sándor 181
 Bél Mátyás 590
 Belle-Isle marsall, Charles Fouquet 188
 Bellermand, Johann Joachim 609
 Belosjelszkij, A. M. 253
 Benczes Réka 144, 145
 Benda Kálmán 164
 Bender, A. 543
 Bender, Wolfgang F. 296, 298
 Bene Krisztián 453
 Bene Sándor 175–179, 220
 Benedek Marcell 253
 Benedek, XIV., pápa 347, 350, 351
 Beniczky Gáspár 161, 163, 164, 171
 Benjamin, Walter 487, 497–500, 502–505
 Benke Mihály 281, 287
 Benkő Ferenc 281, 287
 Benkő József 282
 Benz, Maximilian 348, 354
 Beöthy Zsolt 585
 Berczik Árpád 518
 Bercsényi László 192
 Bercsényi Miklós 224, 244
 Berecz Ágnes 348
 Berend, Édouard 300
 Bérenger, Jean 452
 Béres Norbert 598
 Berlász Jenő 273
 Berlász Melinda 311
 Bernal, John Desmond 405
 Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-Henri 450
 Bernát, Clairvaux-i Szent 574
 Bernáth Árpád 429–440
 Bernáth Béla 430
 Bernáth család 432
 Bernáth Gergely 429
 Bernáth Lajos 429–437, 439
 Bernáth Lajos Árpád 434–435
 Bernáth Zoltán 435
 Bernhard, Jan-Andrea 62
 Bernigeroth, Johann Martin 597
 Bernini, Giovanni Lorenzo 46
 Bernoulli, Johann III 528, 529, 532, 533, 535
 Bertalan József 285
 Bertaux, Pierre 49
 Berti, Emanuele 38, 40
 Bertieri, Giuseppe 354, 355
 Bertuch, Friedrich Justin 299, 307
 Berzeviczy Albert 617
 Berzeviczy Gergely 569
 Berzsenyi Dániel 386, 388
 Bessenyei György 286
 Bethlen Gábor 72–74, 130, 131, 133, 135–137, 222
 Bethlen István 131, 132, 138
 Bethlen Kata 214
 Bethlen Miklós 129
 Beudant, François Sulpice 462
 Beumlerus, Marcus 74
 Beza, Theodor 56, 69, 70
 Biandrata, Giorgio 57, 61–63
 Biernoff, Suzannah 155
 Binder János Fülöp 356
 Binder, Dieter A. 543, 544
 Bión 292
 Birkás Géza 453–455
 Birken, Sigmund von 122
 Bíró Annamária 463
 Bíró Csilla 197–206
 Bíró Ferenc 384
 Bíró Imre 198
 Bíró Vencel 198
 Biskup, Marian 36
 Bisztray Gyula 221
 Bitaubé, Paul Jérémie 535
 Bitskey István 108, 355, 359, 471
 Blagoj, D. 259
 Blanchard, Jean-Pierre 447
 Blanchard, Shaun 349

- Blankemeyer, Bradley T. 349
 Blaskó Katalin 463
 Bleicher, Thomas 121
 Blond, Stéphane 452, 453, 456
 Bobzin, Hartmut 109
 Bocatius, Johannes 71, 74, 75, 77
 Boccaccio, Giovanni 224
 Bocskai István 222
 Bocskor János 220
 Bocskor Mihály 220
 Bod Péter 333, 334, 588, 589
 Boda István 285
 Boda Miklós 352
 Bode, Johann Elert 606–611, 613, 614
 Bode, Johann Joachim Christoph 600
 Bódi Katalin 183
 Bódi Katalin 365
 Bodolai Géza 286
 Bodrogi Ferenc Máté 274, 365
 Boëthius 47, 103
 Bogár Júlianna 339
 Bogati, A. 466
 Boiardo, Matteo Maria 51
 Boileau, Nicolas 256
 Bois, Jean-Pierre 189
 Boitard, Louis 597
 Bojničić, Ivan 561
 Boka László 463
 Boldog-Bernád István 592
 Boltin, D. 262
 Bona, Giovanni 208
 Boner, Charles 467
 Bonfanti, Giosuè 40
 Bonfini, Antonio 72
 Bonneval, Claude-Alexandre de 192
 Bopp, K. 534
 Borbély Szilárd 598
 Borchmeyer, Dieter 298
 Boronkay Mihály 163
 Borsos Benő 332
 Boswell, James 594
 Botár Joachim 321
 Bourbon hercegnő 157
 Bourdieu, Pierre 487
 Boyle, Robert 405
 Böcking, Eduard 300
 Bömer, Franz 50
 Börner, Klaus H. 40
 Böttiger, Karl August 298, 307
 Brancaccio, Lavinia 84, 86
 Brandenburgi Katalin 131, 137, 138
 Brandes, H. W. 610, 613
 Brandt, Juliane 58
 Brassai Sámuel 515, 517, 518
 Braun, Ludwig 35, 37, 40, 41, 46, 50, 53
 Bray, Bernard 183
 Bredella, Lothar 464
 Brenner, Peter J. 463, 464
 Bretschneider, Heinrich Gottfried von 535–538
 Bretz Annamária 589
 Breuer, Dieter 99, 479–495, 566
 Brockes, Barthold Heinrich 489–493
 Brutus, Marcus Iunius 104, 106
 Brückmann, Franz Ernest 590
 Brüdermann, Stefan 540
 Brydone, Patrick 275, 279
 Buchheit, Vinzenz 39
 Buffon, Georges Louis Leclerc 404
 Bulyovszky Dániel 163, 164
 Buraselis, Kostas 38
 Burkard, Thorsten 99
 Burkhardt, Johannes 87
 Burson, Jeffrey D. 348
 Bussmann, Britta 120
 Bussmann, Klaus 98
 Calderón, Pedro 299
 Calmet, Augustin 355
 Cancik, Hubert 119
 Cão, Diogo 49
 Carboneaux, Philippe 350, 351
 Carl August, Sachsen-Weimar-Eisenach 299
 Carolides, Georgius 74
 Carolus, Petrus 58
 Carponens, Joan. Fabricius 75
 Casanova, Giacomo 456
 Casaubonus, Isacus 74
 Cassone, Giuseppe 518
 Castello, Sebastian 55–57, 69, 70
 Castillon, Frédéric de 535
 Catullus, Caius Valerius 219
 Cellarius, Cristophorus, Cristoph Keller 293
 Cesarini, Giulio 73
 Chagniot, Jean 187, 190, 191
 Chambers, Katherine 154
 Chateaubriand 445, 446, 448, 450
 Chernel Dávid 380, 382, 384, 385, 388
 Chevrel, Yves 517
 Chrismar, Franz Seraph 463, 465, 467, 473–475
 Christ, Herbert 464
 Christian Ernst, Brandenburg-Bayreuth 122
 Chrysostomus, Johannes 106
 Chytraeus, David 74
 Cicero, Marcus Tullius 47, 65, 181, 209, 218, 219, 617
 Cimarosa, Domenico 299
 Cipariu, Timotei 591
 Collani, Claudia von 84, 85, 88, 90, 91
 Colmitius, Joannes 75
 Colson, Bruno 192
 Comenius, Jan Amos Komenský 260
 Concina, Daniele 355
 Conrad, Hans-Werner 300, 302
 Constantinus, I., Nagy, római császár 324
 Constantius, II., római császár 45
 Copernicus, Nicolaus 36–38
 Corneille, Pierre 391
 Corneli János 198
 Corradini, Piero 84
 Corvin, Michel 298
 Coutau-Bégarie, Hervé 192
 Coynart, Charles de 187

- Crusius, Gottlieb Leberecht 597
 Cumaesi szibilla 46
 Cureus, Joachim 72
 Cuykens, Hubert 145
 Cyrano de Bergerac, Savinien de 448
 Czapik Gyula 586
 Czeplédi László 590
 Czemanka, Ondrej 590, 591
 Czerva Sándor 432
 Czibula Katalin 274
 Czigány István 133
 Czigler Mária 587
 Czigler, Aladar Paul 398
 Czobor Terézia 582
 Czwittinger, David 589

 Csabai Imre 430
 Csáky István 132, 137
 Csáky Krisztina 224
 Csányi János 604
 Császár Elemér 364
 Csatári Dániel 165
 Csatáry Gábor 164
 Cseh János 599, 601
 Cseh-Szombathi József 597
 Csejte István 311
 Cselebi, Evlija 20
 Csepella József 320
 Cseppentő István 443–450
 Cserei Farkas 158, 279
 Cserei János 158, 159
 Cserei Mihály 158, 167, 169, 318
 Csokonai Vitéz Mihály 21, 238, 293, 416, 417, 431, 598
 Csonka Szabina Babett 316
 Csörtán Ferenc 467
 Csörsz Rumen István 174, 216–250, 365, 566, 588, 589, 606, 616
 Csurgó Bernadett 320

 D. Tóth Judit 273
 d'Arc, Jeanne 424, 522
 D'Elia, Pasquale M. 84, 95, 97
 da Todi, Jacopone 230, 239
 Daine, Marius Jean-Baptiste-Nicolas 599, 601
 Damrosch, David 518, 519
 Dáné Veronka 132, 165
 Dániel Imre 589
 Dániel próféta 214
 Dániel Zsófia 320
 Daniel, Ute 541
 Danneck, Martin 304
 Dante Alighieri 19, 46, 155
 Daskova, Jekatyerina Romanovna 256
 Dávid Ferenc 56–58, 61–64, 70, 453
 Dávid, bibliai király 214
 Davidson, Richard 148
 Dayka Gábor 276
 de Brosse, Charles 448
 de Girardin, Émile 499
 De Nardis, Mauro 38

 de Pasquale, Andrea 409
 De Vivo, Arturo 38
 Deák Eszter 273
 Deák Farkas 208
 Debreczeni Attila 272–280, 400, 598
 Deetjen, Werner 299
 Delille, Jacques 447
 Delporte, E. 613
 Delszal, E. 262
 Delumeau, Jean 40
 Demeter Júlia 274
 Demeter Zsófia 366
 Démier, Francis 457
 Démoris, René 143
 Dénesi Tamás 316, 344
 Derrida, Jacques 487
 Desaguliers, Jean Theophil 558
 Desbarreaux, J. Vallée 245, 248
 Désormes 599, 601
 Despréfays, Michel 601
 Detering, Heinrich 98
 Devoto, Giacomo 21
 Dézsi Lajos 224
 Diamandi, Saviana 222
 Diderot, Denis 255
 Diels, Hermann 38
 Dietrichstein, Franz von 109
 Dillon, John 152
 Diodorus Siculus 50
 Diós István 324, 325, 366
 Disselkamp, Martin 122
 Dóbék Ágnes 346–355
 Dobersberger, Roland 398
 Dobner, Gelasius 530
 Dobrovits Mihály 108
 Dobszay László 315, 316
 Dodsley, Robert (álnév Nathan Ben Saddi) 592–596, 598–600, 602–605
 Doiben, John 328
 Dományházi Edit 74
 Domasnyev, Sz. G. 256
 Domokos Pál Péter 220, 312
 Doncsicz Etelka 273, 364–376, 400
 Doria, Andrea admirális 407
 Dornau / Dornavius, Caspar 71, 74
 Dósa Mihály 171
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 253
 Dotti, Ugo 155
 Döbrentei Gábor 287
 Draskovich Ádám 561
 Draskovich Ferenc Lőrinc 562
 Draskovich János 559, 561–568
 Draskovich József 562
 Draskovich József Kázmér 561, 562
 Draskovich Nepomuk János / Jankó 562
 Draskovics, gróf 343
 Dresser, M. 74
 Drucker György 511
 du Buat, Pierre-Louis Georges 186
 Dukkon Ágnes 224, 225, 236
 Dumiche, Béatrice 390–397

- Dumortier, C. 539, 550
 Duncan, William 595
 Dupin, Armand 355
 Dupree, Mary Helen 304
 Dutens, Louis 453–462

 Eckermann, Johann Peter 298, 517
 Eckhardt, Emanuel 542
 Edvy Illés Aladár 585
 Eggenberger József 365
 Egyed Emese 281–294
 Egyed Joachim 367, 374
 Ehrenberg, Ralph E. 48
 Eickmeyer, Jost 98, 99
 Eigler, Ulrich 99
 Eikermann, Renate 85
 Einsiedel, Friedrich Hildebrand von 295, 298–307
 Ekhof, Conrad 296, 298
 Eleonóra császárné 584, 585
 Éliás próféta 45, 51, 53
 Elschenbroich, Adalbert 299, 490
 Emin, F. A. 256
 Engel, Johann Jakob 297, 298, 300
 Engel, Josef 36
 Énos, bibliai személy 45
 Eörs Pál 602, 604
 Eötvös Loránd 617
 Epikurosz 104
 Erasmus von Rotterdam 63, 68, 181
 Eratoszthenész 37
 Erbse, H. 52
 Erdélyi Gabriella 138
 Erdélyi Zsuzsanna 311–314
 Erdődi Alexandra Anita 536
 Erdődy család 339
 Erdődy György 337, 340
 Erikson, Erik H. 558
 Erődi Béla 585
 Erzsébet, orosz cárnő 256
 Esterházy Miklós 131
 Esterházy Pál 23, 242, 338, 340, 584
 Esze Tamás 164, 171, 207
 Eszterházy Károly 355
 Éva, bibliai személy 39, 44, 45
 Evans, Robert 129
 Exner, Balthasar 71–78, 80, 81

 F. Csanak Dóra 284
 Fábri I. Pál 601
 Fabricius, Georg 77, 78, 80
 Fajt Anita 211, 465
 Faludi Ferenc 24, 266, 270, 286, 601, 603, 604
 Fambach, Oscar 299
 Farbak Péter 340
 Farkas Gábor 77, 432
 Farkas Lajos 432
 Farmati Anna 318
 Fartzádi Bénéámin 285
 Fassel, Horst 518
 Fata Márta 62, 64, 464, 472

 Fath, Rudolf 466
 Fauconnier, Gilles 144, 145
 Fáy János 129
 Feddersen, Klaus C. 571, 574
 Fehr, Ernst 148
 Felbiger, Johann Ignaz 528
 Felicitász, Szent 324
 Felvinczi György 236
 Fendrich, Raphaël 83–97
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 119, 125
 Fenyő István 465
 Ferber, Magnus Ulrich 86
 Ferdinánd, I., magyar király 106, 130
 Ferdinánd, II., aragóniai király 110
 Ferdinánd, II., magyar király 74, 88, 101
 Ferdinánd, III., magyar király 101, 133
 Ferenc József, I., magyar király 517
 Ferenc, Assisi Szent 320
 Ferenc, I., magyar király 541, 560
 Ferenczy János 364–370, 372–375
 Ferinari, Johann 72
 Ferinari, Kunigunda 72
 Fest, Joachim 493
 Fichte, Johann Gottlieb 558
 Ficino, Marsilio 155
 Ficzel Antal 586
 Figueiredo, António Pereira de 349
 Firges, Janine 305
 Firmian, Karl Joseph 354
 Fischer 530
 Fischer-Lichte, Erika 296–298
 Flavius, Josephus 40
 Fleury, Claude 355
 Flood, John L. 73
 Fogarassy István 167–170
 Folard, Jean-Charles de 186–193
 Font Zsuzsa 74
 Fonvizin, Gy. I. 261, 262
 Fordyce, David 595
 Forgách család 74
 Forgách Zsigmond 74
 Forgó András 346
 Formey, Johann Heinrich Samuel 535
 Forte, Antonio 96
 Forteguerra, Niccolò 52
 Fouilleul, Thierry 452
 Földényi F. László 406
 Földi Rozália Anna 312
 Földváy Miklós István 316
 Francheville, Joseph Du Fresne de 535
 Franchi, Cinzia 182
 Franke, Herbert 83
 Fraunberger, Fritz 405
 Freherus, Marquardus 74
 Frenzelius, Salomon 74
 Fried István 413–420, 518
 Fried, Erich 494
 Friedreich Endre 197–199
 Frigyes, II., porosz király 541, 593, 601, 611
 Frigyes, III., porosz király 541

- Frigyes, V., pfalzi választófejedelem 105
 Frischlin, Nicodemus 74
 Frommel, Wilhelm 93
 Frölich Dávid 225
 Fuchs, Ralf-Peter 100
 Fülöp Lajos 217
 Fürer, Johann Sigmund von 539, 547
 Füssel, Marian 123
- G. Etényi Nóra 316
 Gábor Csilla 141
 Gächter, Simon 148
 Gácsi Hedvig 77
 Gál Ferenc 154
 Gáli József 502
 Galilei, Galileo 20
 Galimard Flavigny, Bertrand de 35
 Gallus, Fr. 600
 Gamauf Gottlieb Teophil 612, 613
 Garampi, Giuseppe 352, 354
 Garapon, Jean 129, 140, 452
 García-Monge, Maria Isabel 110
 Garrick, David 307
 Gatz, Bodo 39
 Gausz Ildikó 129, 140, 452, 456
 Gautier, Théophile 446
 Gazzaniga, Pietro Maria 351–355
 Gebei Sándor 135, 584, 585
 Geday Gusztáv 468
 Gedeon archimandrita 263
 Geeraerts, Dirk 145
 Gegner Dávid 63
 Gelencsér Ferenc 366
 Gelléri Andor Endre 182
 Gellner, Ernest 387
 Gémesi Kálmán 437
 Genette, Gérard 43
 Geoffroy, René 507
 Georgiadou, Aristoula 51, 52
 Gérard, Albert S. 523
 Gergely, I., pápa 103
 Gergely, XIII., pápa 83
 Gerhard, Carl Abraham 535
 Germano, G. 38
 Gernet, Jacques 84–86, 89, 94–96
 Gernhardt, Robert 480
 Gervasio, Agostino 353, 354
 Gervasio, Francesco 350
 Gess, Nicola 304
 Gessner, Salomon 274, 276, 278, 279
 Geus, Klaus 38
 Giamatti, A. Bartlett 53
 Giay Béla 588
 Giordani, Paolo Bernardo 349
 Gleditsch, Johann Gottlieb 535
 Goclenius, R. 74
 Goethe, Johann Wolfgang 260, 273, 275, 277, 279, 298, 299, 302, 305–307, 390–392, 398, 406, 517–520
 Goldmann, Karlheinz 539, 545, 553
 Goldoni, Carlo 19, 299
- Goldsmith, H. Hill 148
 Golicin, A. M. 256
 Gombási István 327–330, 333, 334
 Gothard István, Herényi Dr. 603, 604
 Gotter, Friedrich Wilhelm 299
 Gottsched, Johann Christoph 489
 Gölnitz, Abraham 125
 Gömöri György 72, 73, 329
 Görgey család 432, 433
 Görgey Károlyné 432
 Görög Demeter 466, 585
 Gözsy Zoltán 355
 Graaf, G. Hendrik van de 332
 Grabes, Herbert 464
 Graf, Arturo 40
 Graffa, Bernhard 104, 105
 Grafinger, Christine Maria 589
 Gragger Róbert 379, 588
 Granet, Marcel 83
 Grasshoff, Gerd 47
 Grétry, André Ernst Modeste 299
 Griessler, Margareta 83
 Grignon, Charles 596
 Grimm, Friedrich Melchior 254
 Grimm, Jacob 87, 402
 Grimm, Reinhold R. 40
 Grimm, Wilhelm 87, 402
 Gruterus, Janus 74
 Grill Tibor 590
 Grüner, Karl Franz 298
 Guericke, Otto 404, 405, 407
 Guggisberg, Hans R., 56
 Guglielmetti, Rossana E. 40
 Guglielmi, Gregorio 409
 Guglielmi, Pietro Alessandro 299
 Guignes, Joseph de 530
 Gukovszkij, G. 258
 Gulyás Pál 410
 Gunning, John 328
 Güllich, Ludwig August 307
 Gvadányi József 384
- Gyárfás Endre 181
 Gyarmathy László 408
 Gyerzsavin, G. R. 260, 261
 Gyimes Romána 443
 Gyöngyösi István 224, 244, 249, 283
 György inas 167, 168
 György József 318
 György, II., angol király 593
 György, III., angol király 594, 611
 Gyulai Éva 164
- H. Balázs Éva 559, 563, 565, 569
 Haase, Wolfgang 40
 Haberland, Detlef 464,
 Häberlein, Mark 87
 Habets, P. 539, 550
 Habsburg család 583
 Hadik András 269
 Hage, Fadi El 187, 188

- Hagen, Johann Georg Friedrich von 539, 546, 547, 552
 Hahn, Ulla 482, 494
 Haidt, Jonathan 148
 Hajdú Mihály 217
 Hajdu Péter 521, 522
 Hájek z Libočan, Václav 530
 Hajnal Mátyás 213
 Hajnóczy József 569
 Hajós József 284, 287
 Halápy Konstantin 197–205
 Halász Előd 410
 Haller János 320
 Haller von Hallerstein, Johann Jakob 539
 Halley, Edmond 403
 Hamann, Günther 49
 Hamsch, Björn 596
 Hambuch Vendel 468
 Hammel Pomeranus, Samuel 75
 Hámori Nagy Zsuzsanna 129–139, 140, 452
 Hanisius, Christoph 57
 Hanke, Roland Martin 539–554
 Hankiss János 520, 521
 Hannibal 400
 Hanus Erzsébet 455
 Hapák József 579
 Haramza Kristóf 496–506
 Harant von Polschitz und Weseritz, Christoph (Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic) 122
 Harding Noémi 111
 Hargittay Emil 108
 Harmodiosz 66
 Harms, Wolfgang 335
 Harsányi István 273
 Hartmann, Carmen Cardelle de 99
 Hasdrubal 45
 Hase, Friedrich Traugott 299
 Hatvani István 55, 408
 Haub, Rita 84
 Havas Ladislaus 198
 Havas, Louis 454
 Hayman, Francis 596, 597
 Hazard, Paul 556
 Heath, John 120
 Heckenast Gusztáv 158, 164, 167
 Hege, Alexander 83
 Hegedüs Béla 174, 178, 219, 527–538, 588, 589, 592
 Hegedüs Sámuel 292
 Heidegger, Martin 498
 Heinrich Gusztáv 439
 Heinsius, Daniel 71
 Heister, Sigbert 175
 Held, Thomas 558
 Héliodórosz 38
 Hell Miksa 611, 613
 Hell, Julia 595
 Hellanikosz 52
 Helvetius, Claude Adrien 263, 264
 Henschman, Humphrey 328
 Hennig, Richard 37
 Henoch próféta 45, 53
 Henrich, Anton 99
 Hérakleiosz bizánci császár 115
 Heraszkov, M. 252, 260
 Herczeg Gyula 21
 Herder, Johann Gottfried 260, 299, 517, 518, 596
 Herepei Ádám 281, 287, 292
 Hering, Gunnar 130
 Hermann Egyed 370
 Hermann Veronika 497, 499
 Hermann, Alfred 40
 Hermann, Arminius, cheruszkok vezére 400, 402
 Hermányi Dienes József 223
 Hermlin, Stephan 494
 Hernády Ferenc 354
 Hérodotosz 37, 48, 222, 447
 Hersche, Peter 352
 Herschel, William 611
 Hesse, Hermann 502
 Hesselmann, Peter 295–308
 Hessen-Wanfried-Eschwege, Charlotte Amalie von 421, 423, 424
 Hésziodosz 39, 48
 Hevelius, Johannes 611
 Hiller István 136
 Hilsen, Christoph 494
 Hilton, Anne 49
 Hitler, Adolf 493, 507
 Hmelnickij, Bogdan 134
 Hoffmann, Agnes 304
 Hofmann Gizella 58
 Hofmann, Heinz 35–54
 Holl Béla 213, 235, 589, 590
 Hollebeek, Ewaldo 332–334
 Hollósi Gábor 164
 Holzinger, Michael 394
 Hóman Ottó 438, 439
 Homérosz 45, 48, 119–125, 260, 399, 401, 510
 Honold, Alexander 304
 Honorius, II., pápa 574
 Hopp Lajos 152, 158, 159, 166, 168, 171, 176, 180, 216, 219, 221, 222, 226, 227, 239, 244, 245, 579
 Horányi Elek 197
 Horatius Flaccus, Quintus 39, 65, 71, 103, 104, 106, 236, 289, 293, 380, 389
 Horel, Catherine 454
 Horkay Hörcher Ferenc 148, 149, 387
 Hormayr, Joseph von 398
 Horn Íldikó 134–136, 316
 Horn, Georg 125
 Horthy István 164
 Horvát István (1784–1846) 364–375, 468, 604
 Horváth Andrea 390
 Horváth István (18. század), II. Rákóczi Ferenc szolgája 585
 Horváth István (20–21. század) 561
 Horváth Iván 251
 Horváth János 313

- Horváth Károly (1909–1995) 413
 Horváth Károly, V. 558
 Horváth Margit 349
 Horváth Márta 143, 148, 149
 Hosschius, Sidronius 201, 202
 Hőgyészi Lajos 367, 374
 Höllmann, Thomas O. 96
 Hubay Ilona 335
 Hubert Ildikó 202
 Huch, C. F. 466
 Hudson, J. 38
 Hugo, Szent 38, 42, 53
 Hunyadi család 473
 Hursán Szabolcs 590
 Huss, Werner 38, 50
 Huszár (Boér) József 225, 226
 Huszár János 597
 Huszti (Szabó) István 208 209, 212

 Iffland, August Wilhelm 298
 Ihring, Peter 122
 Illés próféta 214
 Illésházy István 75
 Illyés Gyula 173
 Illyés István 217
 Imre Mihály 71–82
 Israel, Jonathan 555–560
 István, I., Szent, magyar király 23
 Ittész Gábor 108, 109
 Iulius Caesar, Caius 37, 38, 50, 104, 106, 400
 Iván, IV. Rettegett, orosz cár 258
 Iványi Sándor 581
 Izabella, I., kasztíliai királynő 110
 Izaiás, próféta 39, 341
 Izidor, Sevillai Szent 40
 Izsák, pátriárka 324, 325

 Jabłonowski, Józef Aleksander 531
 Jacob, Margaret C. 555, 556
 Jäger-Gogoll, Anne Maximiliane 508
 Jakab, Szent 226
 Jáki Sándor Teodóz 315
 Jakó Zsigmond 282, 285, 591
 Jákob, pátriárka 324, 325
 Jáky Ferenc 317
 James, E. D. 154, 155
 Jamniczky Lajos 602, 604
 Jancsó Elemér 284, 285, 559
 Jankovich Miklós 372, 375
 Jankovics József 171, 222, 588
 Jankovics Miklós 468
 Janni, Pietro 48
 Jánoky Zsigmond 163, 164
 János evangelista 53, 54
 János Szabolcs 463, 464
 János, II., magyar király, Szapolyai János
 Zsigmond 57, 58, 61, 62, 63, 64, 318
 János, Keresztelő Szent 322
 János, Nepomuki Szent 320
 János, Szent, apostol 581
 Janota, Johannes 582

 Jansenius, Cornelius 355
 Janus Pannonius 19
 Jasper, Ulrich 464
 Jefe, bibliai 324, 325
 Jelagin, I. P. 261
 Jeney Éva 496
 Jered, Járed, bibliai személy 45
 Jernyei-Kiss János 409
 Jeszenovszky kapitány 567
 Jézus Krisztus 18, 19, 28, 43, 45, 53, 59, 117,
 153, 197, 200–205, 212, 239, 315, 324, 341,
 358–362, 366
 Joachim, Georg 609
 Joákim, Szent 357
 Jób, próféta 341
 Johann Ernst I., Sachsen-Weimar 121
 Johann Friedrich, I., szász választófejedelem 62
 Johnson, Samuel 594, 595
 Jónácsik László 299
 Jónás próféta 38, 51, 52
 Joó János 158, 159, 163, 171
 Joó Jánosné Pem Terézia 314
 Joost, Ulrich 612
 Jourdain, Chrysostome 129, 140
 Jouvancy, Joseph de 198
 Józsa György Zoltán 251–265
 József Attila 55, 555
 József nádor, főherceg / Erzherzog Joseph, 467,
 468
 József, I., magyar király 424, 584
 József, II., magyar király 281, 364, 369, 467, 470,
 474, 559, 560, 567
 József, Szent 357, 358
 Judit, bibliai 324, 325
 Jugyin, M. 262
 Juhász Ildikó 328
 Juhász István 282, 285, 286
 Junius, Adrianus 332
 Junius, Melchior 124

 Kácsor Keresztély 197
 Kaiser, Gerhard 409, 410
 Kájoni János 218, 235, 245, 312
 Káldos János 58
 Kállay Zsuzsanna 132, 138
 Kallimakhosz 611
 Kalmár György 55, 178, 527–538
 Kálnoki Mihály 158–161, 167–171
 Kálnoki Tamás 158, 167
 Kálnoky Péter 167
 Kaló Krisztina 183, 452
 Kálvin János 56, 69
 Kamal, Youssouf 38
 Kändler, J. J. 550
 Kandó Zsigmond 163
 Kant, Immanuel 287
 Kántor István 164
 Kányádi Sándor 183
 Kapitány Dóra 312
 Kappanyos András 497
 Kappeler, Annette 304

- Karacs Ferenc 460
 Karacs Zsigmond 367
 Karácson Imre 269
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 251, 253, 257, 595
 Karasek, Helmut 488
 Karcsú Antal Arzén 357
 Karda-Markaly Aranka 158
 Karinthy Frigyes 512
 Kármán Gábor 129, 131–135, 224
 Kármán József 560
 Károly, I. Nagy, frank császár 391
 Károly, III., magyar király 269, 584, 585
 Károly, V., Lotharingiai, császár 35, 36, 43, 62, 398, 405, 409, 593
 Károly, XII., svéd király 187
 Károlyi Sándor 582–584
 Kárpáti Zoltán Endre 370
 Kárpáti Csilla 611
 Kästner, Abraham Gotthelf 610–612
 Kasza András, Nemes 284
 Katalin, Alexandriai Szent 320, 324, 325
 Katalin, II. Nagy, cárnő 253–255, 259, 260, 458
 Katona Tünde 464, 465
 Kazinczy Ferenc 22, 23, 272–276, 278, 279, 370, 375, 379, 380, 382, 417, 431, 527, 560–562, 565, 567
 Kázmér, IV., lengyel király 36
 Keczkemetinus, Émericus 75
 Kelemen Didák 361, 363
 Kelemen, XII., pápa 347
 Kelemen, XIII., pápa 316
 Kemény Antal 367, 373
 Kemény Boldizsár 137, 138
 Kemény Ferenc 138
 Kemény János 129–130, 132–138
 Kemény Sámuel 129
 Kemény Simon 138
 Kempelen Béla 164
 Kemper, Hans-Georg 410
 Kenan, bibliai személy 45
 Kenderesi Diénes 285
 Kénosi Tőzsér János 58, 63, 64
 Kepler, Johannes 74
 Keresztury Dezső 408
 Kermodé, Frank 497
 Kéry Ádám 171
 Kéry László 171
 Kes, Barbara R. 299
 Keserű Gizella 58, 63, 64, 74
 Ketelsen, Uwe K. 489
 Keveházi Katalin 77
 Kibédi Varga Áron 182
 Kicska Emil 616
 Kicska Sándor 615–617
 Kindermann, Heinz 296
 Király István 328
 Kirwan, Laurence Patrick 38
 Kis Bálint 167
 Kis János 276–278, 379, 380, 382–386, 388, 389
 Kis László 285
 Kisbán Emil 364, 365, 370
 Kiséry Zsuzsanna 155
 Kisfaludy Károly 416, 417, 431
 Kisfaludy László 242
 Kisfaludy Sándor 368, 431
 Kiss Ferenc 400, 401
 Kiss Jenő 217
 Kiss Margit 579
 Klaniczay Tibor 221, 521
 Klára, Assisi Szent 323–325
 Klein, Richard 45
 Klein, Thomas 62
 Kleist, Christian Ewald von 613
 Kleist, Heinrich von 406, 519
 Kleopátra 37
 Klimó György 346, 348–355
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 289, 291, 409
 Kluebing, Harm 348, 354
 Knapp Éva 17, 151, 152, 155, 156, 174–181, 183–186, 198, 205, 218–220, 233, 247, 269, 335–345, 579, 585, 589
 Knefelkamp, Ulrich 53
 Knezevich ezredes 566
 Knoll, Hans 298
 Knödler, Stefan 392
 Knyazsnyin, Ja. V. 261
 Koch, Ludovica 51
 Koch, Max 518, 519
 Koczás Sándor 320
 Koháry István 217, 229, 232, 241, 249
 Kohl, Karl-Heinz 464
 Koller József 350, 352
 Kolozs Csaba 466
 Koltai András 162, 198
 Komlovski Tibor 208, 221, 224
 Konsztantyin cárevis 260
 Kónyi János 592, 601, 602, 604
 Koppenfels, Martin von 305
 Koptik Odó 335–337, 340–345
 Kosáry Domokos 359, 468
 Košenina, Alexander 296, 297
 Kossuth Lajos 513
 Kosztolányi Dezső 55, 173, 178–185, 505
 Kotzebue, August von 307
 Kovács Ilona 159, 451
 Kovács József 292
 Kovács Kálmán 390, 398–412
 Kovács Sándor Iván 527
 Kozelszkij, F. Ja. 257, 258
 Kozma Mária 181
 Ködöböcz Gábor 181, 183
 Köhler, Walter 56
 Kölcsey Ferenc 379, 388, 418, 431
 Kölni Lajos 332
 Köpeczi Béla 159, 521
 Körner, Gottfried 517
 Körner, Theodor 390, 392–397
 Kőrösi István 221
 Kőrösy / Kőrössy György komornik 146, 168
 Kőszeg Ferenc 498
 Kőszeghi Sándor 466

Kőszeghy Pál 224, 249
 Kőszeghy Zsuzsi 224
 Kőszegi Imre 270
 Köteles Sámuel 287
 Kővári Réka 312
 Kövecses Zoltán 144, 145
 Kövér Lajos 455
 Krau, Georg Melchior 307
 Krčelić, Baltazar Adam / Kercselich Ádám
 Boldizsár 531
 Kreskay Imre 367, 371, 373
 Kress von Kressenstein, Christoph Carl 539,
 545, 547
 Kretschmer, Ernst Paul 542, 543
 Kriegleder, Wynfrid 466
 Kroetz, Franz Xaver 494
 Krúdy Gyula 182, 505
 Kruppa Tamás 590
 Kubusch, Klaus 39
 Kudar Bálint 431
 Kudar Ferenc 430–432
 Kuhl, Adrian 299
 Kuhn-Treichel, Thomas 39
 Kulcsár Krisztina 463
 Kulcsár Péter 108
 Kulcsár-Szabó Ernő 518
 Kultsár István 365, 585
 Kummer, Karl Ferdinand 580
 Kutuzov, A. M. 263
 Kühlmann, Wilhelm 57, 98–107, 399, 401, 404,
 409, 514
 Kühn, Johannes 480
 Kühn, Ulrich 304
 Küllös Imola 218, 226, 228, 229, 231, 237, 238
 Kürtösi Katalin 520
 Küster, Georg Gottfried 535
 Kütner, Karl August 292

 L'Escallier 601
 L'Hermite, François 244
 L'Isle-Adam, Philippe de Villiers de 35, 42
 La Doüespe, Samuel de 601
 La Mettrie, Julien Offray de 601
 La Mottraye, Aubry de 456
 La Noue, François de 186
 La Tour, Maurice Quentin de 264
 La Vallière, François de 189
 Lacan, Jacques 487
 Lachmayer, Herbert O. 542
 Lactantius, Lucius Caelius Firmianus 39
 Laczházi Gyula 151–157, 173
 Laczkó Eszter 205
 Laczkovics Miklós 58
 Laffert család 365
 Lagrange, Joseph Louis Comte de 535
 Lajos, XIV., francia király, Napkirály 119, 171
 Lajos, XV., francia király 406
 Lajtha László 311–314
 Lakatos Dénes 367
 Lakó Elemér 55
 Lalande, Jerome Le Français 613
 Lama, Bernardo Andrea 350
 Lambert, Johann Heinrich 527–529, 532–538
 Lämmert, Eberhard 43
 Lamormaini, Wilhelm 101
 Lancsics Bonifác 339
 Langlois, Hyacinthe 455
 Lani Illés / Élias Lanii 75
 Larmour, David H. J. 51, 52
 Lashofer, Clemens Anton 609
 Lassels, Richard 124, 125
 László, I., Szent, magyar király 23
 Lászlóffy Bogdán 321
 Latzkovits Miklós 74, 592, 602
 Lauter Éva 136
 Lázár István Dávid 77, 108, 109, 155
 Le Brun, Charles 597
 Le Brun, Jacques 125
 Le Claire kapitány 562
 Leemans, Petrus Wilhelmus 333
 Lefèvre, Eckard 99, 106
 Legeza László 364
 Lehner, Ulrich L. 347–348
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 409
 Lengyel Réka 129, 140, 174, 178, 219, 399, 452,
 514, 566, 592–605, 616
 Lennhoff, Eugen 543, 544
 Lessing, Gotthold Ephraim 277, 279, 295, 298,
 519, 556–559
 Levasseur, Thérèse 254
 Lévy József 418
 Lewinsohn, Richard 508
 Lichtenberg, Georg Christoph 611–613
 Liebl Jakab 266, 270
 Ligeti Gabriella 582, 584, 585
 Lindén, Jan-Ivar 152
 Lipót, I., magyar király 268
 Lipsius, Justus 74, 181, 341
 Liszt Ferenc 22
 Livius, Titus 617
 Loën, Johann Michael von 602
 Lohr, Günther 298
 Lombardus, Petrus 59
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 252
 Longobardo, Niccolò 85
 Lopez, Donald S. 92
 Lopuhin, I. V. 263
 Losteiner Leonárd 318
 Lotman, Jurij M. 251–253, 257
 Louthan, Howard 62
 Löffler Erzsébet 579–587
 Lőkös Péter 507–514
 Lőrinc, Szent 324–325
 Löwen, Johann Friedrich 298
 Löwith, Karl 399
 Luby László 163
 Lucanus 38, 40, 103
 Lukianosz 51, 52, 54, 293, 617
 Ludescher, Ladislaus 98, 514
 Ludvig, Samuel 465, 466, 472, 475
 Lukács evangélista 202, 400
 Lukács György 521

- Lupu, Vasile 134
 Luther, Martin 41, 59, 62, 63
 Luzskov, A. I. 262
 Lükophrón 52
 Lvov, N. A. 261
 Lynch, Jack 595

 Maczák Ibolya 356–363
 Maczelka Árpád 312
 Madas Edit 315
 Maggi, Pier Giuseppe 518
 Magony József 431
 Magyarai András 165, 167
 Mahlmann-Bauer, Barbara 55–70
 Maira, Daniel 119
 Maiwald, Peter 494
 Majkov, V. I. 261
 Makkabeus testvérek 325
 Maksay Ferenc 164
 Malatinszky Eleonóra 565
 Malatinszky Zsuzsanna 565
 Mamachi, Tommaso Maria 355
 Mangold, Matthias 332
 Manilius 47, 52
 Mányoki Ádám 169, 170
 Marggraf, Andreas Sigismund 535
 Margit, Árpád-házi Szent 371
 Mária Magdolna 581
 Mária Terézia, magyar királynő 176, 269, 347,
 354, 467, 470, 474, 528, 536, 541, 593
 Mária, Kleofás felesége 581
 Mária, Szűz 30, 39, 41, 43, 205, 239, 245, 312,
 314, 315, 319–325, 335, 337, 339, 341, 357,
 358, 459, 574, 581
 Máriássy Ádám 160, 169, 171
 Marinovich Endre 164
 Márki Sándor 170
 Markó Veronika 615–618
 Markovits Mátyás 365
 Marmontel, Jean-François 256, 279
 Maróthi György 55
 Martellotti, Guido 45
 Marti Tibor 110
 Martinovics Ignác 370
 Márton József 433
 Márton László 558
 Marty, Michel 129, 140, 141, 151, 347, 452
 Marx, Karl 487, 504
 Mârza, Andreea 589
 Marzio, Galeotto 19, 72, 73, 77
 Masen, Jacob 198, 199, 201, 202, 204, 205
 Massay Ágnes 212
 Massillon, Jean-Baptiste 328
 Máté evangélista 202
 Mathes, Peter 98, 100
 Matthiesson, Friedrich von 275
 Mattioli, Pietro Andrea 209
 Matuzsálem, bibliai személy 45
 Mátyás, I., magyar király 72, 73
 Mátyás, II., magyar király 75
 Mátyás-Rausch Petra 136, 137

 Mayerffy, Franz Xaver 466
 Mayre, Jacques 35–37, 39–43, 45–47, 49, 51–54
 Medgyesy S. Norbert 311–317, 361
 Medicus, Friedrich Kasimir 298
 Mednyánszky család 615
 Mednyánszky Dénes 615, 617
 Meid, Volker 99, 380
 Melczer Károly 434
 Melissus, Paul Schede 71, 74
 Melius Juhász Péter 57, 63, 64
 Melmoth, William 600
 Meltzl Hugó 515, 517–519, 522, 523
 Menant, Sylvain 451
 Mendelssohn, Moses 528, 534
 Mendoza, Juan Gonzalez de 83
 Mennevée, Roger 508
 Mercy, Claudius Florimond 268
 Mercs István 171
 Merian, Johann Bernhard 535
 Merkelbach, Reinhold 48
 Mesmes, Claude de 99
 Messer Miska 509
 Mészáros Gábor 606
 Mészáros Kálmán 158–172, 582
 Metastasio, Pietro 273–275, 279
 Mezőlaki János 328, 329
 Michel, Paul 488
 Mihálc Izidor 318–321, 323–326
 Mihályi Dorottya 454
 Mihálykó János 71, 77
 Mikes György 221
 Mikes Kelemen 55, 158, 159, 170, 173–185,
 216–228, 230, 233–235, 238, 239, 243–249,
 269, 415, 417, 418, 452, 579, 585, 586
 Mikes Kelemen, Zabolai (†1686) 222
 Mikes Mihály 167, 222
 Mikes Pál 158
 Miklós Ödön 334
 Mikó Ádám 158
 Mikó Imre 253
 Miksa, I., magyar király 72
 Miller Jakab Ferdinánd 365
 Milton, John 260
 Mindszenti Imre 198
 Mindszenty József 21
 Ming dinasztia 93
 Miske József 284
 Miske Pál 285
 Miskolczy Ambrus 559
 Mislai András 217
 Mocsáry István 170
 Moesch Lukács 198, 201, 202, 204
 Mohamed próféta 37, 109, 111–117, 400, 402
 Mohay Tamás 318, 321
 Molière 256, 277–279, 283, 287, 299
 Molnár Antal 109
 Molnár József 162
 Molnár Zsigmond 171
 Monau / Monavius, Jacob 71
 Monluc, Blaise de 186
 Monok István 77, 409, 579, 588–591, 592

- Monreal, Ruth 39
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 39,
 257, 292, 446, 457
 Moré Tünde 78, 318
 Morice, Juliette 119
 Móricz Zsigmond 55
 Moritz von Sachsen, Kurfürst, Szász Móric 61,
 62
 Morschel-Wetzke, Eva 304
 Morus Tamás 448
 Morvay Győző 433
 Mosely, Charles 597
 Mosheim, J. L. von 328
 Mosonyi Mihály 22, 23
 Mozart, W. A. 41, 542
 Mózes, próféta 324, 325, 409
 Möhrmann, Renate 297
 Möllendorff, Peter von 51, 52
 Möller, Horst 541
 Mulsow, Martin 555
 Mungello David E. 85, 96
 Muratori, Ludovico Antonio 347, 349, 350, 355
 Muravjov, Mihail Nyikityics 260
 Murdock, Graeme 62
 Müller, Benno 99
 Müller, Ignaz 353, 354
 Müller, Johannes 86
 Müller, M. C. G. 52
- Nádasdy Ferenc 565
 Nádor Orsolya 588
 Nagy Iván 224, 617
 Nagy Lajos 221
 Nagy Márta 299
 Nagy Sándor 501
 Nagyváthy János 569
 Napóleon, I., Bonaparte, francia császár 390,
 392, 393, 395–397, 447, 591
 Napóleon, III., francia császár 500
 Náray György 248
 Nariskin, A. 262
 Négyessy László 585
 Nemesgyei János 287
 Nemes Róbert 581
 Németh Ambrus 336, 344
 Németh Józsefné Németh Mária Irma 315
 Németh Noémi 77
 Németh Pál 328
 Némethy Kristóf 367, 373, 374
 Nenezic, Zoran D. 567, 568
 Nero római császár 37, 38
 Nerval, Gérard de 447
 Neubauer Pál 509, 511
 Neubauer, John 392, 393
 Neumann, Robert 507–513
 Newton, Isaac 403
 Nicole, Pierre 154, 155
 Niczky István 562–564, 566, 568
 Nietzsche, Friedrich 487, 517
 Noam bibliai személy 45
 Nollet, Jean-Antoine 406, 407
- Notschdiebra 530
 Novikov, N. I. 258–260, 263, 264
 Nünlist, René 119
- Nyerges Judit 592
 Nyitrai Nóra 598
- O'Brien, Carl Séan 152
 Oberholzer Paul, 84
 Oborni Teréz 136
 Oellers, Norbert 305, 306
 Oli, Gian Carlo 21
 Olshausen, Waldemar von 298
 Opitz, Martin / Martinus Opitius 71, 74
 Opitz, Stephan 494
 Opstraet, Jan 351
 Oraić Tolić, Dubravka 518
 Orbán Balázs 398
 Orbán László 273
 Orbán, II., pápa 23
 Orbán, VIII., pápa 341
 Orczy László 399
 Órigenész 400
 Orlandi, Giovanni 40
 Orlov, Vlagyimir Grigorjevics 254
 Orosz Beáta 598
 Ostervald, Jean-Frédéric 327
 Osváth Ernő 497
 Ottlyk György 161
 Ottmayr, D. Á. 467
 Ovidius Naso, Publius 39, 47, 50–52, 65, 103,
 104, 219, 220, 290, 293
 Ozolyi Flórián 360, 362
- Ötvös Péter 471
 Óze Sándor 108–118, 367
- P. Szathmáry Károly 134, 135, 292
 P. Várhelyi Judit 225
 Paas, John Roger 335
 Pabis, Esther 390
 Pacher Donát 335–337, 339, 340, 342–344
 Padányi Bíró Márton 316, 317
 Paisiello, Giovanni 299
 Paksi Erzsébet 185
 Pál apostol 44
 Pál József 515–523
 Pál, I., cár 253, 259, 261, 262
 Pál, orosz nagyherceg 263
 Pál, Remete Szent 372
 Pál, Szent 341
 Pál, V., pápa 85, 86
 Palaeologus, Jacobus 56
 Pál-Antal Sándor 167
 Pálffy Géza 74
 Pálffy János 582–584
 Pálffy Károly 566
 Pálóczi Horváth Ádám 283, 284, 606
 Pálóczy Krisztina 311, 312
 Pankotay Ferenc 163
 Panyin, Ny. 262

- Panyin-fivérek 262
 Pap Mózes 285
 Pápai János 163, 164
 Papp Ágnes 222, 312
 Papp Ingrid 616
 Papp József 607
 Papp Klára 132
 Pardies, Ignatius Gaston 266
 Pareus, Johann Philippus 74
 Pasanek, Brad 595
 Pascal, Blaise 155
 Pászthory Sándor 566
 Pásztor Katalin 136
 Patachich Ádám 536
 Pátkay Imre 434
 Patrick, Simon 328
 Patyomkin, Pavel 255, 262, 264
 Paul, Jean 300
 Pausenwein kapitány 566
 Pázmándi Antal 597
 Pázmándi József 597
 Pázmány Péter 74, 108, 109, 131, 217
 Péczeli József 283, 284
 Peéry Lőrincné 185
 Pelliot, Paul 96
 Penke Olga 456
 Penzel, Abraham Jacob 529, 530, 532, 533
 Péntes Lóránd 318, 321
 Penzkofer, Gerhard 155
 Pérau, Gabriel Louis Calabre 544, 545, 549, 551, 553
 Perényi Farkas 161, 166
 Perényi Imre 166, 167
 Perényi Imre, ifj. 161, 168
 Perkins, William 74
 Pernety, Antoine Joseph 535
 Perrin, Jean-François 142
 Pesti Brigitta 275
 Péter Katalin 136, 137
 Péter, Alkantarai Szent 321
 Péter, I., Nagy, orosz cár 252, 253, 255, 582
 Péter, III., cár 255, 261
 Péterffy Alexandra 357
 Petersen, Julius 298
 Petki család 320
 Petki István 135
 Petki József 321
 Petőfi Sándor 183, 248, 418, 518
 Petrarca, Francesco 19, 45, 155
 Petrik Géza 340
 Petrőczy Kata Szidónia 207–211, 214, 217, 222, 232
 Pfaff, Friedrich 93
 Phaedrus 67
 Philosztorgiosz 40
 Pihás, Gabriel 155
 Pilátus 359
 Pintér Kitti 205
 Pintér Márton 164
 Pintér Román 602, 604
 Pipin, A. 263
 Pirnát Antal 56–58, 70
 Piusz, VII., pápa 316
 Plath, Uwe 56
 Platón 39, 59, 617
 Platthy György 432
 Platthy szül. Radvány Mária Ágnes 599, 601
 Plautus, Titus Maccius 103, 299
 Plinius Secundus, Caius 38, 50, 71, 181, 218
 Plutarkhosz 263, 374
 Pócs Éva 209
 Podmaniczky Lajos 603, 604
 Poelchau, Lore 57, 58
 Pogány Péter 356, 357
 Pogyebrád György 73
 Pohánka Éva 350
 Poisson, Siméon Denis 406
 Pokoly József 293
 Polenov, A. Ja. 256, 257
 Pollio, Lukás 71
 Polübiosz 187–189, 191, 192
 Polükletosz 278
 Polükratész 222
 Pompeius Magnus, Cnaeus 37
 Pongrácz György 164
 Ponnickau, Johannes Georgius 72
 Pope, Alexander 595
 Popugajev, V. 255
 Posner, Oskar 543, 544
 Postl, Brigitte 38
 Potocki, Jan 443–450
 Potyondi Rafael 366, 367, 370–375
 Pouget, Aimé 355
 Pourchasse, Pierrick 451, 452
 Pörnbacher, Hans 98
 Priestley, Joseph 406
 Printy, Michael 348
 Prónay Sándor 599
 Psalmanazar, George 531
 Ptolemaiosz, III., egyiptomi király 611
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 37, 38, 48
 Pulay János 580, 582, 585
 Pulszky Ferenc 466
 Puskely Mária 364
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 253, 260
 Pümkösti György 158
 Püschel, Johann Joachim 597
 Pyrker János László 398–411
 R. Várkonyi Ágnes 145, 179–181, 184, 185, 220
 Rab Gusztáv 55
 Racine, Jean 256, 391
 Rácz Balázs 136
 Rácz Lajos 457
 Ráday Pál 163, 164, 209, 211, 222
 Radnóti Sándor 498
 Radvánszky László 590
 Raffay Ernő 555
 Ragyiscsev, A. N. 257–259
 Rájnis József 270
 Rákóczi Ferenc, I., erdélyi fejedelem 145
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 55, 129,

- 131, 140–143, 145–147, 149, 151–160, 162–171, 173–178, 180, 186, 188–191, 193, 207, 222, 224, 226, 237, 249, 415–418, 421, 423, 424, 452, 515, 582–585
- Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 131–137
- Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 134–137
- Rákóczi József 177, 179, 269
- Rákóczi Julianna 145
- Rákóczi Zsigmond 133, 136
- Randall, Dale 595
- Randles, W. G. L. 49
- Ráthy (Ráti) Gergely 163, 164
- Rátz Elek 209
- Rayman Katalin 443
- Raynal abbé 252
- Razumnyik, Ivanov 251
- Razumovszkij, K. G. 253
- Rédey János 536
- Rédey-Keresztény János 173–185
- Regn, Gerhard 155
- Reichard, Heinrich August Ottokar 455–462
- Reichel, Johann Gottfried 255, 256
- Reichler, Claude 448
- Reich-Ranicki, Marcel 482, 488, 493–495
- Reinerth, Karl 62
- Reinhold, Meyer 40
- Reiningger, Alice 563
- Rétif de la Bretonne, Nicolas Edme 448
- Reusnerus, Elias 74
- Reusnerus, Nicolaus 74
- Révai Erzsébet 229
- Révai Miklós 368, 370, 374, 375, 616, 617
- Révay Krisztina 207
- Révész Imre 222
- Rhédey Ferenc 135
- Rhode, Gotthold 36
- Ricci, Matteo 83–97
- Richard-Pauchet, Odile 183
- Richter, Christoph Gottlieb 593
- Ricoeur, Paul 496–498, 505
- Riezler, Sigmund von 86
- Rimay János 222, 243, 249
- Riquebourg-Trigault, David Florence 90
- Ristori, Jean-Baptiste 35
- Ritter, Johann Wilhelm 406
- Rittershausen, Conrad 74
- Robert, Hubert 597
- Rockefeller, John D. 508
- Rohmer, Ernst 389
- Rohr, Jean 454
- Rolland, Romain 511
- Román Ernő 171
- Román, Giambattista 91
- Romsics Ignác 584
- Rónay György 410, 411
- Ronsard, Pierre 74
- Rosenbach, Manfred 106
- Rosset, François 444, 448
- Rosztovszkaja, Marija 261
- Róth Sándor 432
- Rotondò, Antonio 57, 64, 65, 68
- Rousseau, Jean-Jacques 142, 251–264
- Rozgonyi Cicelle 421, 423, 424
- Rozgonyi István 421, 423
- Rozgonyi László 423
- Rozgonyi Péter 423
- Rózsa György 356
- Rózsa Sándor 513
- Rozsnyai Dávid 213, 224, 225, 228, 237, 249
- Rösel festő 546
- Rudolf, I., magyar király 71
- Rudolf, II., császár 72
- Ruggieri, Michele 84
- Ruiz García, Elisa 110
- Rumy Károly 129
- Runge, Erika 494
- Rusticus, Fabius 59
- Rühmkorf, Peter 479–495
- Rüpke, Jörg 35
- S. Sárdi Margit 141–143, 207–215
- Sacchini, Francesco 350
- Sachsen, Sophie von 298, 302
- Sachsen-Weimar-Eisenach, Anna Amalia von 298
- Sacré, Dirk 202
- Sagittarius, Thomas 121
- Sajghó Benedek 336, 345
- Sajgó Szabolcs 24–32
- Salatowsky, Sascha 68
- Salbach, Johann Christoph 125
- Sallay Pál 597
- Sallustius Crispus, Caius 273
- Samaniego, José Jiménez 341
- Samassa József 580
- Sámbár Mátyás 312
- Samodai Éva 344
- Sámuel Aladár 287
- Sanders, Rino 493
- Sándor cárevics 260
- Sándor család 616, 617
- Sándor István 603, 604
- Sándor István 615–617
- Sándor IV. Pál 617
- Sándor V. Pál 616, 617
- Sándor, I., orosz cár 390, 458
- Sandstede, Jutta 304
- Santos, João dos 49
- Sarbak Gábor 364, 367
- Sáska Róza 434, 435
- Sauer, August 380
- Saussure, César de 180
- Savary, Claude Étienne 444, 445, 448
- Savoyai Jenő 269
- Sawyer, Anthony 540
- Scafi, Alessandro 40
- Schäfer, Eckart 99, 106
- Schaidenraisser, Simon / Simon Minervius 120, 121
- Schams, Franz 465, 468–472, 474, 475
- Scharlach, Johannes 121
- Schecz Péter 198

- Schedius Lajos 276, 365, 369
 Scheffczyk, Leo 44
 Schenda, Rudolf 52
 Scherer, Klaus 148
 Schieder, Theodor 36
 Schiller, Friedrich 299, 302, 305, 306, 307, 380,
 392, 393, 395, 396, 410, 411, 517, 518
 Schilling, Heinz 98
 Schilling, Michael 335
 Schindling, Anton 62
 Schink, Johann Friedrich 298
 Schirrmacher, Frank 481, 482
 Schlegel, August Wilhelm 300, 306, 392, 393,
 396
 Schlegel, Friedrich 392, 396
 Schmeizel, Martin 588
 Schmid, Christian Heinrich 299
 Schmidt, Hans 52
 Schmidt, Herminio 406
 Schmidt, Peter Lebrecht 389
 Schmidt, Victor M. 51
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 69
 Schmidtné Miklós Marianne 207
 Schmitt, Jean-Claude 141
 Schmitt-Maass, Christoph 119–126, 141, 151,
 347
 Schöne, Albrecht 612
 Schöнемann, Johann Friedrich 296
 Schönert, Jörg 297, 298
 Schönlé, Andreas 595
 Schöpflin Aladár 496
 Schurina István 437, 439
 Schütz, Christian Gottfried 300
 Schwartzner, Michael 468
 Schwarz, J. G. 263
 Schwemin, Friedhelm 606, 610
 Schwind, Klaus 298
 Schwitalla, Johannes 335
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 47
 Scultetus, Abraham 74
 Scultetus, Tobias 72–74
 Sedulius, Coelius 39
 Seetzen, Ulrich Jasper 464
 Seferović, Relja 350
 Séguenny, André 61, 63, 64
 Seibt, Gustav 390, 391
 Seidler Andrea 466
 Seneca, L. Annaeus 37, 38, 40, 44, 47, 65, 102,
 103, 106, 240, 241, 248, 263
 Sennyey István 163
 Serfőző Szabolcs 340
 Serracino, C. 35
 Seth bibliai személy 45
 Sévigné, Madame de 180
 Shakespeare, William 260, 299
 Shillington, Kevin 49
 Sieniański, Adam 166
 Sigrist, Franz 408
 Simon Estók 522
 Simonyi Károly 404–406
 Singer, Samuel 68
 Sinkó Ferenc 358, 359
 Sinkovich, Andrae 600
 Sinkovics László 171
 Sipos Márton 357
 Skinner, Quentin 387
 Smetius, H. 74
 Smid Bernadett 209
 Smith, Adam 263
 Smith, Thomas S. 142
 Smoliarova, Tatiana 595
 Smolinsky, Heribert 62
 Sobieski János 166
 Sófalvi József 593, 599, 601, 603, 604
 Solymosi Tari Emőke 312
 Sombsdorfi, Thomaе 75
 Sommer, Johannes 55–58, 61, 62, 64, 65, 67–70
 Sommervogel, Carlos 266
 Somssich Antal, id. 604
 Somssich Antal, ifj. 602, 604
 Soós István 273, 365
 Söller, Franz Eduard 402
 Sötér István 521
 Spazier, Karl 307
 Specht, Benjamin 406
 Spence, Joseph 595
 Spiekermann, Björn 98
 Spielenberger Magdaléna 77
 Spielenberger Samuel 77
 Splény Ferencz 566
 Staël, Madame de 392
 Stammmler, Wolfgang F. 57
 Stanley, Henry Morton 48
 Stannek, Antje 121
 Stanzel, Franz Karl 471
 Stanyhurstus, Guilielmus 359–363
 Statius, Publius Papinius 46
 Štefan, Gheorghe 134
 Stefanou, Mary 38
 Steffen, Uwe 52
 Stehenics János 337
 Steinhagen, Harald 489
 Steinmetz, George 595
 Stephanovszky Sándor 580
 Stepney, George 424
 Sterne, Laurence 258, 260, 277–279
 Stillingfleet, Edward 328
 Stingl, Werner 57
 Stock, Ambros Simon von 348, 351, 353, 354
 Stock, Frithjof 305, 306
 Stockwell, Peter 144
 Stoll Béla 221, 223, 225, 228, 229, 235, 430
 Stoneman, Richard 51
 Strauss und Torney, Viktor von 93
 Stroh, Wilfried 98, 99
 Stuart, Elisabeth 105
 Stückelberger, Alfred 47
 Sudár Annamária 364
 Šuljaga, Stjepan, Stefano Sciugliaga 350, 351
 Sulzer, Johann Georg 535
 Supka Géza 508
 Suppan, Wolfgang 582

Suvalov, I. I. 253
 Sütő András 183
 Swift, Jonathan 448

 Szabó Adorján 162, 167
 Szabó Aladár 331–333
 Szabó András 71
 Szabó András Péter 136, 138, 590
 Szabó Csaba 171, 207, 208
 Szabó Flóris 205
 Szabó György 282
 Szabó Lilla 320
 Szabó Miklós 616–618
 Szabolcsi Bence 217, 218, 221, 226, 232
 Szabolcsi Miklós 522
 Szacsavay Péter 364
 Szádóczki Vera 199, 201, 248
 Szalánczi Lajos, Nemes 284
 Szalay István, Szenyitzai 433
 Szalay László 129, 582
 Szalay Olga 312
 Szalontay János 163, 167
 Szaniszló Zsigmond 165
 Szántó Arator István 108–110, 112, 114–116, 118
 Szántó György 408
 Szapáry Pál 566
 Szász Géza 451–462, 464
 Szász Károly 287
 Szászsebesi Névtelen 115
 Szathmári István 181
 Szatmári Anita 320
 Szatmári Király Ádám 159, 166, 168
 Szauder Józsefné 365
 Szebelédi Zsolt 129, 140, 452
 Széchényi Ferenc 600, 602
 Széchenyi István 467
 Széchy Mária 137
 Szegedi Edit 62
 Szegedy-Maszák Mihály 496, 498, 522
 Székely Mózes 132
 Szekfű Gyula 180
 Szekszárdi László, azaz Faragó László 511, 512
 Szelestei Nagy László 171, 207, 347, 350, 590
 Széll Farkas 592
 Szemere Pál 365
 Szén Antal 275
 Szenci Molnár Albert 71–74, 76, 178, 208, 228, 234, 235
 Szenczi Kertész Ábrahám 178
 Szendrei Janka 315
 Szentgyörgyi Gellért 367, 372, 375
 Szentgyörgyi Péter 423
 Szentgyörgyi Rudolf 331
 Szentgyörgyi Tamás 423
 Szentkuthy Károly 329, 330
 Szentmarjay Ferenc 276
 Szent-Miklósi Timotheus 331
 Szentpáli Lőrinc 285, 287
 Szentpáli N. Ferenc 222
 Szentpéteri Márton 555–560
 Szép Beáta 598
 Szepes Erika 140, 152
 Szepessy Tibor 611
 Szerb Antal 55, 178, 452
 Szerdahelyi György Alajos 373
 Szerdahelyi István 328
 Szerdahelyi László 163
 Szerman, Ilja 252
 Szervét Mihály 56, 64
 Szetey Szabolcs 327
 Szijártó István 588
 Szikszai György 331
 Szikszay Gusztáv 434, 439
 Szilády Áron 437–439
 Szilágyi Csaba 108, 109
 Szilágyi d'Horogszeg, Charles-Michel-Jean 192
 Szilágyi István 183
 Szilágyi Mariann 350
 Szilágyi Márton 272, 400
 Szilágyi Márton, Piskárosi 331
 Szili József 522
 Szily Kálmán 585
 Szinnyi József 266, 365, 399, 466, 582, 615, 617
 Szirtes Zsófia 136
 Szittyay Dénes 109
 Szlavkovszky Benedek 198
 Szluha György 367, 374
 Szókratész 261, 558
 Szoliva Gábrriel 316
 Szonyikov, V. 262
 Szögyéni, František 339
 Szőrényi László 266–271, 328
 Sztrabón 37, 48, 50, 531
 Sztrahov, P. I. 262
 Szulejmán szultán 35, 46, 184, 393, 395, 396,
 Szumarokov, A. P. 252, 258, 261

 T'Scerclaes von Tilly, Johann 99
 Tábori Pál 508
 Tacitus, Publius Cornelius 59, 257
 Takács László 189, 192
 Takáts József 387
 Talleyrand 391
 Tamás Edit 164
 Tamás Máté 136
 Tamás Péter 357
 Tamás, Aquinói Szent 341, 352, 353
 Tamási Áron 182, 183
 Tamássy-Lénárt Orsolya 463–476
 Tanárky Gedeon 431, 432
 Tanárky Sándor 432
 Tancer, Jozef 466
 Tang dinasztia 96
 Tari Lujza 311
 Tarján Tamás 497, 498
 Tarnai Andor 282
 Tarnói László 299, 379
 Tasso, Torquato 20, 21, 23, 53
 Tatár András 512
 Taubmann, Fridericus 71, 74
 Tegye Imre 198

- Teichmann, Jürgen 405
 Teiser, Stephen F. 92
 Telek József 356–359, 361–363
 Teleki Eszter 284
 Teleki József (1738–1796) koronaőr 284, 603, 604
 Teleki Julia 284
 Teleki László 284
 Teleki Pál 209
 Teleki Sámuel 273
 Telle, Joachim 99
 Temesi Alfréd 365
 Temesvári Pelbárt 358, 359
 Tendl Pál 311
 Terentius Afer, Publius 299, 307
 Tersánszky Józsi Jenő 496–503, 505
 Teubern, Hans Ernst von 595, 596
 Thaly Kálmán 159, 162, 163, 166, 167, 585
 Thann, Antonius 75
 Thelott, Ernst Carl Gottlieb 264
 Thinke László 432
 Thompson, Dorothy J. 38
 Thököly Imre 145–147, 175
 Thuillier, Vincent 192
 Thuküdidész 190, 191, 617
 Thurzó család 74
 Thurzó György 74, 75
 Thurzó Szaniszló 75
 Tibia 487
 Tibullus, Albius 39, 103
 Tillotson, John 328–331
 Timon Sámuel 198
 Tittel Pál 614
 Tóbiás, bibliai 324
 Todorov, Tzvetan 443
 Toepfer, Regina 120, 121
 Toldy Ferenc 379, 380, 382, 585, 587
 Tolsztoj, Lev 253
 Tomek Vince 198
 Tompa Mihály 437
 Tompa Miklós 167
 Torma család 223
 Torma Éva 176
 Torma Györgyné Nemes Judit 223
 Torma Károly 165
 Tornyi Anna 137
 Toroczkai Máté 56
 Toroczkai Pál 283–285, 289, 292
 Toroczkai Zsigmond 284
 Torstenson, Lennart 133
 Tóth Barna 598
 Tóth Eszter Zsófia 164
 Tóth Ferenc 129, 140, 186–193, 269, 452
 Tóth Gábor 131
 Tóth István 432
 Tóth Kálmán 379–389
 Tóth László 348
 Tóth Lőrinc 431, 432
 Tóth Margit 312–314
 Tóth Orsolya 71
 Tóth Zsombor 176, 318
 Tóthfalusi Károly 468
 Tóthfalusy József 434
 Toulouse, Henri 455
 Toussaint, François-Vincent 535
 Török András 161, 165, 166, 168
 Török György 285
 Török István 283
 Török József 364
 Török Zsigmond 168
 Trattner Mátyás 365
 Trauzner Tamás 165
 Tregyakovszkij, V. K. 252, 255
 Triaire, Dominique 443, 444, 448–450
 Trigault, Nicolas 83–96
 Trócsányi György 259
 Trócsányi Zsolt 171
 Trompeo, Pietro Paolo 45
 Turgenyev, I. P. 263
 Turner, Mark 144, 145
 Tusnády László 17–23
 Türkösi 223
 Tüskés Anna 17, 129, 140, 173, 429, 452
 Tüskés Gábor 17–20, 22–24, 55, 57, 98, 120, 129, 130, 140–143, 147, 151, 152, 155, 156, 159, 174–186, 198, 217, 219, 233, 247, 263, 264, 269, 281, 311, 335, 340, 342, 347, 355, 358, 384, 399, 429, 452, 465, 479, 514, 515, 538, 566, 580, 585, 588, 589, 592, 615
 Tüskés Tibor 17, 18
 Tüskés Tiborné Szemes Anna 17
 Tüskés Tünde 17
 Twardowski, Jan 30
 Udvardy Cserna János 399
 Ueding, Gert 304
 Uhland, Ludwig 519
 Újfavi Krisztina 283
 Újhelyi András 167, 168
 Újváry Gábor 164, 588
 Uray Piroska 266
 Uvarov, A. Sz. 263
 Uz, Johann Peter 380, 382, 383, 385–389
 Uzoni Fosztó István 58, 63, 64
 Ürményi család 365, 366, 370, 371
 V. Ecsedy Judit 283
 V. Molnár László 252
 V. Windisch Éva 129, 189
 Váczy János 273, 274
 Vacseva, A. 254
 Vadasdi István 285
 Vadasdi Márton 285
 Vaderna Gábor 536
 Vajda György Mihály 515, 518, 520–522
 Vajna Elek 285
 Vajna Zsigmond 285
 Valerius Flaccus 52, 53
 Valkhoff, Marius 70
 Valovicz, Gabriel 590, 591
 Valpurga, Szent 320

- Vámos Éva 335
 van der Woude, Sape 57
 van Gogh, Vincent 486
 Van Haeften, Benedictus, Benedicto Haesteno 239
 Van Swieten, Gerhard 347
 Van Tieghem, Paul 520
 van Til, Salomon 329, 330, 332
 Varga Györgyné Jelencsics Rozália 313
 Varga Imre 222, 228, 242
 Vargyas Lajos 315
 Vári László 561–575
 Várkonyi Gábor 136
 Varsányi Orsolya 108, 109
 Vas István 152
 Vásárhelyi család 224
 Vásárhelyi István 224
 Vay Ádám 170, 171, 207–209
 Vay Klára 209
 Vay Sámuel 209
 Vazul, Nagy Szent 323
 Vendôme marsall 187
 Veres András 173
 Veres Anna Mária 592
 Veres Pál 432
 Veress Dániel 181, 185
 Veress Pál 285
 Vergilius Maro, Publius 35, 39, 45, 46, 53, 65, 102, 103, 219, 239, 260, 402, 567
 Verók Attila 588, 592
 Verseggy Ferenc 275, 365, 367, 370, 374, 375, 400
 Verweyen, Theodor 389
 Veszelovszkij, I. 255
 Victorius, Claudius Marius 39, 40
 Viczay Mihály 566
 Vígh Árpád 454
 Vilmos, I., Hódító, angol király 593
 Vinogradov, I. I. 262
 Virág Benedek 367–370, 375
 Virág Csilla 318
 Virágh család 434
 Virmont császári követ 180
 Viszota Gyula 467
 Vita Zsigmond 285–287
 Vitkovics Mihály 374
 Vivaldi, Antonio 19
 Vivant Denon, Dominique 445, 447
 Vives, Juan Luis 181
 Vjazemszkij herceg 257
 Vogel, Juliane 305
 Voisine, Jacques 142, 520, 522
 Vollhardt, Friedrich 99
 Volney, Constantin-François 444–446, 450
 Voltaire, François-Marie Arouet 254, 255, 260, 263, 264, 328, 391, 446
 von Wiese, Benno 489
 Vorgrimler, Herbert 400
 Voroncov, A. R. 255
 Vozár, József 339
 Vörös Imre 266
 Vörösmarty Mihály 413, 414, 416–419, 431
 Wagener, Hans 507
 Wágner Tibor 178
 Waldhauser, Michael 599
 Wallis, George 268, 269
 Wallnig, Thomas 346
 Walser, Martin 494
 Wang, Andreas 335
 Warga János 431
 Weber, Carl Maria 485
 Weber, Veit 277, 279
 Weber, Wolfgang E. J. 86–88
 Wechner, Georg 71
 Wedekind, Christoph Friedrich 544
 Wegelin, Jakob 535
 Wehle, Winfried 40
 Weidner, Katja 40
 Weigmanus, Martinus 75
 Weinrich, Harald 100
 Weisstein, Ulrich 522
 Weithase, Irmgard 304
 Welby, Lord 512
 Welser, Matthäus II. 86
 Welser, Paulus 86–89, 92, 94
 Welzig, Werner 63
 Weöres Sándor 527
 Weress Sándor 165
 Wessel, Klaus 45
 Wesselényi Kata 209
 Wesselényi László 207
 West, Martin Litchfield 39, 48
 Westermayer, Georg 98
 Westonia, Elisabetha Ioanna 74
 Wiegand, Hermann 99, 105
 Wieland, Christoph Martin 275, 276, 279, 299, 302
 Wielhorski gróf 253
 Wien, Ulrich A. 58, 62
 Wifstrand-Schiebe, Marianne 39
 Wilbur, Earl Morse 62–64
 Wilhelm, Cumberland hercege 593
 Wilhelm, Pfaltzgraf bey Rhein 87
 Wilhelm, V., von Bayern 86, 88
 Williams, George Huntston 62–64, 70
 Wilson, Peter H. 100
 Winkler Bea 592
 Wirth, Michael 75
 Wolf, Arndt 543
 Wolf, Christa 494
 Wolff, Christian 83, 260, 409
 Wolff, Pius Alexander 298
 Wolfzettel, Friedrich 122
 Wöhrle, Georg 120
 Wratislaw cseh gróf 424
 Wurm, Johann Friedrich 613
 Wüst, Ernst 48
 Yoder, Richard T. 349
 Zablerus, Petrus 75

Zaharoff, Basil 507–513
 Zalányi Bálint 165
 Zalányi család 165
 Zalányi György 158, 159
 Zalányi inas 170
 Zalányi Pál 158, 159, 162, 164, 165, 167, 168, 169
 Zalányi Sámuel 165
 Zalányi testvérek 167
 Zalányi Tóth család 164
 Zalányi Tóth Pál 164
 Zatrocka, Eleonora Vitkocka Korusinka 138
 Zaunstöck, Holger 539
 Zay Anna 207–209, 211, 212, 214
 Zay III. András 207
 Zay Zsigmond 180
 Zenobius 68
 Zettl, Erich 85
 Zeyk Domokos 209
 Zichy Ferenc 336, 337, 340
 Ziegler, Walter 62
 Zlatopolszkaja, A. A. 251, 252, 262
 Zoerard-András, Zoroardus, Szent 368
 Zolnai Béla 186, 216, 348, 351
 Zólyomi Dávid 132
 Zólyomi Erzsébet 137
 Zrínyi család 74, 473
 Zrínyi Ilona 145
 Zrínyi Miklós (hadvezér) 18
 Zrínyi Miklós (költő) 18–20, 188, 230, 240, 242, 243, 246, 247, 249, 415
 Zumbusch, Cornelia 305
 Zvara Edina 466, 589, 590, 592
 Zwinger, Theodor 123
 Zwingli, Huldrych / Huldreich 70
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király 421, 423, 424
 Zsófia, Szent 324
 Zsoldos Endre 606–614
 Zsolnai Péter 367, 374
 Zsuzsanna bibliai személy 324

TARTALOM INHALT

TABULA GRATULATORIA	7
ELŐSZÓ	9
VORWORT	12
TISZTELGÉS TÜSKÉS GÁBOR ELŐTT HOMMAGE AN GÁBOR TÜSKÉS	15
TUSNÁDY LÁSZLÓ: Tüskés Gábor ünnepén	17
SAJGÓ SZABOLCS SJ: Az első hetven év után...	24
„QUI PUBLICAM ERUDITIONE REM TUEANTUR” HUMANISTÁK, HITVÉDŐK A 16–17. SZÁZADBAN HUMANISTEN, VERTEIDIGER DES GLAUBENS IM 16–17. JAHRHUNDERT	33
HEINZ HOFMANN: Der Johanniter im Irdischen Paradies (Jacques Mayre, <i>Liladamus</i> 22, 315–548)	35
BARBARA MAHLMANN-BAUER: Johannes Sommers <i>Strategien Satans</i> (1570), ein Handbuch für Pfarrer zur Verteidigung der Glaubensvielfalt in Siebenbürgen	55
IMRE MIHÁLY: Magyar vonatkozások Balthasar Exner latin nyelvű műveiben	71
RAPHAËL FENDRICH: Matteo Ricci und die Religionen in China: Anmerkungen zu Nicolas Trigaults Übersetzung <i>De christiana expeditione</i> (1615) und ihre deutsche Übertragung (1617)	83
WILHELM KÜHLMANN: „Amnestia” als Weg zum Frieden. Zu Jacob Baldes SJ Lyrik zum Dreißigjährigen Krieg (Lyr. 3,36)	98
ŐZE SÁNDOR: Szántó Arator István Korán-cáfolata és Juan Andrés műve	108
CHRISTOPH SCHMITT-MAASS: Zwischen Virilität und Zivilisierung. Odysseus und Telemachos als Rollenmodelle in Reisebeschreibungen, Fürstenspiegeln und Apodemiken des 16. und 17. Jahrhunderts	119

„MENTENI A VESZENDŐT” EMLÉKEZÉS ÉS ÖNÉRT-
TELMEZÉS A SZÁMŰZETÉSBEN (RÁKÓCZI, MIKES)
„DIE VERLORENEN RETTEN“ ERINNERUNGEN
UND SELBSTDEUTUNG IM EXIL (RÁKÓCZI, MIKES) 127

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: Gondolatok Kemény János <i>Önéletírásának</i> angol nyelvű kiadása kapcsán	129
ARADI CSENGE: A gyermekkori emlékek rekonstruálása. Rákóczi <i>Vallomásairól</i> a kognitív narratológia tükrében	140
LACZHÁZI GYULA: Rákóczi fiatalkori szerelme a <i>Vallomásokban</i>	151
MÉSZÁROS KÁLMÁN: Az asztalnok és a kancellista. Mikes Kelemen bujdosótársainak tettlegességig fajuló konfliktusa a sértett szemszögé- ből	158
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS: „Én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok” A sorok között bujkál Mikes Kelemen	173
TÓTH FERENC: Folard lovag és a Nagyságos Fejedelem. Feljegyzések egy Rákóczi rodostói könyvtárából kiemelt mű margójára	186

„BÁTORITTS, ÉBRESSZ, OLTALMAZZ, SZERESS”
ÉRZELMEK, MOTÍVUMOK, FELVILÁGOSODÁS ÉS
NEMZETI IDENTITÁS A 18. SZÁZADI IRODALOMBAN

„ERMUTIGE, ERWECKE, BESCHÜTZE, LIEBE” EMOTIONEN, MOTIVE, AUFKLÄRUNG UND NATIONALE IDENTITÄT IN DER LITERATUR DES 18. JAHRHUNDERTS	195

BÍRÓ CSILLA: Halápy Konstantin elégiái a síró gyermek Jézusról	197
S. SÁRDI MARGIT: Az érzelmek költőnöje: Zay Anna	207
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Új nézőpontok Mikes Kelemen költészetéhez	216
JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN: Jean-Jacques Rousseau korai fogadtatása Oroszországban (1752-től Karamzin fellépéséig)	251
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Melyik Múzsza vezesse a peregrinust? Faludi Ferenc szerepe egy tanköltemény tükrében	266
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy, az író rab és rab író	272
EGYED EMESE: Provokatív szövegkincs: <i>Próba</i> (1792)	281
PETER HESSELMANN: „Mimik für das Ohr”. Zur sprachlichen Ausdruckskunst in Friedrich Hildebrand von Einsiedels Grundlinien zu einer Theorie der Schauspielkunst (1797)	295

SPIRITUALITÁS ÉS EGYHÁZI KULTÚRA A 18–19.
SZÁZADI MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

SPIRITUALITÄT UND KIRCHENKULTUR IM
UNGARN UND SIEBENBÜRGEN DES 18.–19.
JAHRHUNDERTS

309

- MEDGYESY S. NORBERT: A Szentháromság-olvasó nyugat-dunántúli
példái a Lajtha László Népzene gyűjtő Csoport kéziratok anyagából 311
- BALLA LÓRÁNT: Helyi (és regionális – erdélyi) kulturális értékek
Mihálc Izidor OFM (1713–1781) kéziratok prédikációkötetében 318
- BARTÓK ISTVÁN: Egy homiletikai vita 18. századi hazai recepciójához.
Gombási István a prédikáció retorikájáról 327
- KNAPP ÉVA: Koptik Odó celldömölki rölapjai és hírlevelei 335
- DÓBÉK ÁGNES: Klimó György pécsi püspök és a janzenizmus
kapcsolatáról 346
- MACZÁK IBOLYA: Telek József ferences váci vonatkozású prédikációi.
Prédikációk a váci hívek épülésére 356
- DONCSEZ ETELKA: Horvát István és Ferenczy János naplóinak
és levelezésének pálos vonatkozásai 364

„NE TEDD LE LANTODAT!” NÉMET-MAGYAR
IRODALMI KAPCSOLATOK ÉS NEMZETI
KÖLTÉSZET A 19. SZÁZADBAN

„LEG DEINE LAUTE NICHT WEG!“ DEUTSCH-
UNGARISCHE LITERATURBEZIEHUNGEN UND
NATIONALLYRIK IM 19. JAHRHUNDERT

377

- TÓTH KÁLMÁN: Hogyan lesz Hermannból Árpád? Kis János *Chernel
Dávidhoz* című költeményének eszmetörténeti hátteréhez 379
- BÉATRICE DUMICHE: Theodor Körners *Zriny*. Denkanstöße zu einer
Interpretation in neuem Kontext 390
- KOVÁCS KÁLMÁN: Természettudományok és modern világkép Pyrker
János László *Tunisiás* (1820) című eposzában 398
- FRIED ISTVÁN: „bú rajtam az írás” Vörösmarty Mihály *Mikes búja*
című versének megközelítéséhez 413
- BERNARD ADAMS: To meet with Triumph and Disaster. Heroines in
Arany's ballads 421
- BERNÁTH ÁRPÁD: Építőkövek Bernáth Lajos (1869–1945)
gimnáziumi tanár életrajzához I. (1869–1899) 429

LEVELEK, ÚTLEÍRÁSOK, TÖRTÉNETEK A 18–19. SZÁZADBÓL

BRIEFE, REISEBERICHTE, ERZÄHLUNGEN AUS DEM 18.–19. JAHRHUNDERT 441

CSEPPENTŐ ISTVÁN: Törökországi levelek és keleti mesék. Valóság és
fikció Potocki *Voyage en Turquie et en Égypte* című útleírásában 443

SZÁSZ GÉZA: Utazási segédlet vagy történeti forrás?
Megjegyzések a 18. századi útikalauz szerepéről 451

ORSOLYA TAMÁSSY-LÉNÁRT: Das „so mächtig aufblühende“ Pest-Buda
in deutschsprachigen (Reise)Beschreibungen der 1820er und 1830er
Jahre. Einleitende Gedanken – Das Reisen in der deutschsprachigen
Literatur und das Reiseziel Ungarn 463

VILÁGIRODALOM – ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM WELTLITERATUR – VERGLEICHENDE LITERATUR 477

DIETER BREUER: Am grünen Hang entlang: Zu einem
Geburtstagsgedicht von Peter Rühmkorf 479

HARAMZA KRISTÓF: Tiszta tekergő. A *flâneur* jellegzetes vonásai
Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marci ifjúsága* című kisregényében 496

LŐKÖS PÉTER: Robert Neumann *Sir Basil Zaharoff. Der König der
Waffen* című regényének kritikai fogadtatása a korabeli magyar
sajtóban 507

PÁL JÓZSEF: Superstes stitis az *Acta comparationis*ről 515

FELVILÁGOSODÁS, IDENTITÁS ÉS REFORM: SZABADKÖMŰVESSÉG ÉS TUDÓS TÁRSASÁGOK A 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN

AUFKLÄRUNG, IDENTITÄT UND REFORM: FREIMAUREREI UND GELEHRTENGESELLSCHATEN IN EUROPA DES 18. JAHRHUNDERTS 525

HEGEDÜS BÉLA: Hová tűnt Kalmár György lova? 527

ROLAND MARTIN HANKE: Wie die Freimaurerei auf den Hund kam 539

SZENTPÉTERI MÁRTON: Ernst, Falk és Jonathan Israel.
Adalék a szabadkőművesség és a felvilágosodás kutatásához 555

VÁRI LÁSZLÓ: A Draskovich-rendszerről – évfordulón.
250 éve alakult meg a Draskovich-obszervancia 561

KÖNYVEK ÚTJAI: TUDÁSKÖZVETÍTÉS, GYŰJTÉS ÉS RECEPCIÓ A 18–19. SZÁZADBAN DIE WEGE DES BUCHES: WISSENSVERMITTLUNG, SAMMLUNG UND REZEPTION IM 18.–19. JAHRHUNDERT	577
LÖFFLER ERZSÉBET: Három kiemelkedő jelentőségű kézirat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban	579
MONOK ISTVÁN: Könyvgyűjtők, bibliográfusok, irodalomtörténészek vagy hungarológusok?	588
LENGYEL RÉKA: Robert Dodsley művei Magyarországon a 18. században (<i>The Preceptor, The Oeconomy of Human Life</i>)	592
ZSOLDOS ENDRE: Johann Elert Bode és az olvasók	606
MARKÓ VERONIKA: Adalék Sándor István könyvtárának az Irodalomtudományi Intézetben őrzött darabjaihoz	615

